Pintér István

A SZOCIÁL-DEMOKRATA PÁRT TÖRTÉNETE 1933-1944

A MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI BIZOTTSÁGÁNAK
PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZETE

PINTÉR ISTVÁN

A Szociáldemokrata Párt története / 1933–1944

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1980

ISBN 963 09 1576 6
© PINTÉR ISTVÁN 1980
(3045)

Előszó

Könyvem a tárgyalt időszakban – ha nem is részletekbe menően – be kívánja mutatni a Magyarországi Szociáldemokrata Párt ideológiai, szervezeti fejlődését, a szakszervezetekben, a parlamentben, a képviselő-testületekben, az Országos Társadalombiztosító Intézetben és egyéb – a Horthy-rendszer keretei között működő és a pártnak politikai terrénumot biztosító – szervezetekben végzett munkáját. A monográfia célja, hogy felvázolja az MSZDP politikájának fő folyamatát, bemutassa a szociáldemokrata mozgalomban a harmincas években megindult útkeresést, zsákutcájának okait, vázolja a belpolitikai és a nemzetközi események közvetlen és közvetett hatását, a történelem által felkínált lehetőségek és korlátok felismerésének, illetve fel nem ismerésének összefüggéseit. Tárgyalni kívánja, meddig jutott el a pártvezetés a fasizmus és az ellene folyó harc, az antifasiszta politika kérdéseinek elméleti tisztázásában és gyakorlati realizálásában, milyen szerepet játszott a párt politikájában a legalitáshoz való feltétlen ragaszkodás.

Elemzem a kötetben a párt vezetésében meglevő különböző politikai áramlatok szerepét: a Peyer Károly körül csoportosulók, majd a harmincas évek végén és főleg a háború alatt a Szakasits Árpád vezette baloldal, illetve a kettő között elhelyezkedő, de egységes politikai arculatot nem öltő Mónus–Buchinger-csoport tevékenységét. Bemutatom a háború előestéjén a pártban tapasztalható nacionalizmust, antiszemitizmust és egy szélsőjobboldali csoport jelentkezését és bukását, valamint a párt nevének megváltoztatásával, a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatával kapcsolatos politikai szándékokat. Részletesebb vizsgálat tárgya a munkásegység és a népfront szociáldemokrata felfogása, az MSZDP és a KMP kapcsolatának alakulása. E téma keretében válaszolni kívánok arra is, milyen politikai feltételek között bontakozott ki és fejlődött a harmincas évek végén és a háború alatt az SZDP-n belül a baloldal, s ez milyen bázisra támaszkodott, milyen szerepet játszott az antifasiszta függetlenségi mozgalomban, a kommunista-szociáldemokrata akcióegység létrejöttében. Elemzem azokat a körülményeket, amelyek között a KMP és az SZDP baloldala által képviselt politika a háború alatt — a peyeri koncepcióval szemben – a szociáldemokrata mozgalom fejlődését meghatározó alternatívává vált. Bemutatom az 1943-as szociáldemokrata–kisgazda pártszövetséget és az SZDP-nek a német megszállás után a Magyar Frontban, valamint az ellenállásban játszott szerepét.

Munkám – szeretném előre is hangsúlyozni – nem lezárása az MSZDP könyvemben tárgyalt időszaka történeti feldolgozásának, hanem remélhetőleg jó néhány kérdésben a tudományos és alkotó viták ösztönzője, a témára vonatkozó további kutatások előmozdítója lesz. Remélem, könyvem segítséget nyújt ahhoz is, hogy eloszlassuk és fokozatosan felszámoljuk a köztudatban a szociáldemokráciáról élő sematikus, helytelen nézeteket, és kialakítsunk róla egy valósághű, marxista szemléletű álláspontot, s a magyarországi szociáldemokrata mozgalmat az őt megillető helyre tegyük mind a nemzeti, mind a munkásmozgalom történetében.

Pintér István

I. FEJEZET

Az MSZDP tevékenysége a Gömbös-kormány első szakaszában (1933–1935)

A gazdasági válság nyomán a magyar uralkodó osztályok és a dolgozó tömegek, valamint a közöttük elhelyezkedő különböző társadalmi csoportok anyagi helyzetében, s főként politikai magatartásában bekövetkezett változások a harmincas évek elejére világossá tették, hogy a magyar munkásmozgalomnak, ha meg akar felelni az előtte álló történelmi feladatoknak, jobban kell igazodnia az új körülményekhez. Ennek megfelelően a harmincas években a magyar munkásmozgalom mindkét irányzatát, főként a kommunista, de a szociáldemokrata mozgalmat is – hasonlóan a nemzetközi munkásmozgalomhoz – az új helyzet számbavétele foglalkoztatja. Az útkeresés és a megváltozott viszonyokhoz jobban alkalmazkodó politika kialakításának az évei ezek, amelyek végül is minőségileg különböző eredményekhez vezettek.

Az első fejezetben annak bemutatására törekszem, hogy az új kül- és belpolitikai helyzet milyen politikai problémákat vetett fel az MSZDP-ben, s hogy ennek nyomán a hivatalos vezetésen belül milyen politikai áramlatok jelentkeztek. Meddig jutott el az MSZDP az útkeresésben, a valóban antifasiszta politika kialakításában; az események mennyiben indították meg az MSZDP-n belül a polarizációt és mennyiben, milyen területeken segítették elő a párton belül bizonyos csoportoknak a kommunistákkal való együttműködését és a későbbi szociáldemokrata balszárny kialakulását.

1. Az MSZDP XXIX. kongresszusa és az ellenzék

1932–1933 fordulója mind gazdasági, mind politikai szempontból súlyos helyzetben találta Magyarország különböző társadalmi osztályait, mindenekelőtt a dolgozó tömegeket. A gazdasági válság Magyarországon ebben az időben még alig jutott túl mélypontján, a kibontakozás körvonalai pedig alig látszottak. A gazdasági tartalékaikat teljesen felélt tömegek helyzete tovább romlott.[1] A munkanélküliség városon és falun – különösen a téli hónapokban – az éhhalál küszöbére szorította az ország lakosságának közel egyharmadát. A három éve tartó kegyetlen nyomor, a munkások harcának látszólagos kilátástalansága a dolgozó tömegek nagy részére demoralizáló hatással volt. Politikailag öntudatosabb, de lényegesen kisebb részét viszont továbbra is harcra mozgósította. Ez utóbbiak a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek vezetőitől a megalkuvó politikával szakító magatartást, az 1930. szeptember 1-i és az 1932. április 7-i[2] akciókhoz hasonló fellépéseket követeltek. Különösen megerősödött ez a harckészség Gömbös Gyulának, az ellenforradalom „fenegyerekének" kormányalakítása után.

A szervezett munkásság nagyobb része tudatosan látta – vagy ösztönösen érezte –, hogy

Gömbös Magyarországon a „nyílt" fasizmust jelenti. Az új miniszterelnök képviselőházi bemutatkozó beszédében – ha még nem is nyíltan – maga hozta ezt a szociáldemokraták tudomására, a legális munkásmozgalom ellen intézett hadüzenet formájában. Hivatalba lépése után fokozódott a szocialista munkásszervezetek elleni rendőri és közigazgatási terror. Elsősorban a falvakban és a vidéki városokban a legkülönfélébb ürügyekkel egymást érték a brutális rendőri, csendőri fellépések, és nemcsak a kommunista, hanem a szociáldemokrata szervezetek tagjai, valamint a *Népszava* előfizetői, olvasói, terjesztői, a szociáldemokrata gyűléseken vagy egyéb akciókban részt vevők ellen is.[3] A terror, a „kiéheztetés" (nem kaptak munkát, segélyt), a meghurcolás, a „kiátkozás", azaz a belső emigrációba kényszerítés módszerével párosult. A kisújszállási szociáldemokrata szervezet titkára írta erről Mónus Illésnek: „...azzal, hogy én a pártmozgalom részese vagyok, [a munkaadók] személyes ellenségüknek tartanak, és minden eszközt felhasználnak arra, hogy elhelyezkedésemet lehetetlenné tegyék... – ha hivatalosan nem is –, de ténylegesen rendőri felügyelet alatt állok. Ha rendőrrel találkozom – szinte tüntetően – előveszi jegyzőkönyvét és bejegyzi, hogy hol, mikor látott és kivel. Ez okozza, hogy idegenkednek ismerőseim már végigmenni is velem az utcán. Piacon, tömegben díszkíséretet kapok, a detektívek mellém állnak."[4]

Voltak, akik a terror következtében hátat fordítottak a mozgalomnak, jobb esetben passzivitásba vonultak: bár meggyőződésükben továbbra is megmaradtak szocialistáknak, a mozgalomhoz tartozással járó „tortúrát" nem vállalták. Akik viszont kitartottak a szocialista mozgalom mellett, sürgették a pártvezetőséget, hogy a dolgozó tömegekre támaszkodva védje meg szervezeteit és folytasson osztályharcos politikát.

Az MSZDP vezetői nehéz helyzetbe kerültek. Tisztában voltak Gömbös politikai törekvéseivel, de azzal is, hogy a kormánynak tett újabb és újabb engedmények növelik saját tagjaik elégedetlenségét, a tömegek elfordulnak a mozgalomtól, s ezzel a kormány szemében is csökken a párt politikai jelentősége. Ez a kettősség világosan kidomborodott Gömbös fogadtatásánál, s még inkább az MSZDP két világháború közötti kongresszusai közül az egyik legviharosabbon, az 1933. januári pártgyűlésen.

Gömbös parlamenti bemutatkozó beszédét követően páni félelem lett úrrá a szociáldemokrata vezetőkön. Jól tükrözték ezt a szociáldemokraták parlamenti megnyilatkozásai, a *Népszava* reagálása, ezt állapítja meg a politikai rendőrség bizalmas jelentése is: „A pártvezetőség és a parlamenti frakció tagjain valóságos rémület lett úrrá, nemcsak a szakszervezetek feloszlatásától félnek, hanem szabadságukat és mandátumukat féltik – olvasható az 1932. október 29-i összegezésben. – Úgy látszik, hogy az egyetlen dolog, amit a pártvezetőség tagjai szemük előtt tartanak, az, hogy a képviselőháztól, a fővárosi üzemektől és a *Népszavá*tól járó fizetéseik és egyéb jövedelmeik sérelmet ne szenvedjenek." A pártvezetőség ugyanakkor számol azzal is – állapítja meg az összesítő –, hogy a tagság körében általános az elkeseredés, és ezért „minden alkalmat elkerül, hogy a munkások képviselőit bármilyen testületben szavaztassa... így tudja elkerülni a leszavazást. Hogy meddig fog sikerülni nekik, ez ma kiszámíthatatlan."[5]

A Szociáldemokrata Párt vezetői valóban kerülték a nyílt színvallást és az összeütközést mind Gömbössel, mind a párttagsággal. Nem véletlen, hogy egyre nagyobb aggodalommal néztek az 1933. januári pártkongresszus elé. Tudták, hogy a kongresszuson elkerülhetetlen lesz a „hogyan tovább" kérdésének felvetése. Világossá vált az is, hogy Gömbös kormányra jutása után elkerülhetetlen a nyílt összeütközés a munkásmozgalom és a reakció között; s ha a fasizmus elleni harcban a munkásmozgalom fenn akar maradni, meg kell változtatnia a harc módszereit.

Az MSZDP különböző szervezeteiben, mindenekelőtt a Propaganda és Szervező Bizottságban, amelyben mintegy 60–70 szociáldemokrata és kommunista tömörült – köztük Mező Gyula, Horváth Lajos, Kovács Pál, Kiss János, Rák Vilmos, Wirth Ádám, Gárdos Mária[6] –, heves viták folytak a pártvezetés munkájáról és egy ellenzéki platform kialakításának lehetőségéről. A pártvezetés taktikai okokból kezdetben nem lépett fel a „mozgolódás" ellen, vállalta a vitát is. Egyrészt azért, hogy kellően megismerje az ellenzék álláspontját, felkészülhessen annak elutasítására, másrészt az a remény is éltette Peyeréket, hogy az ellenzék a kongresszusig „kifullad", vagy legalábbis veszít harcosságából. A rendőrségnek az ellenzék szervezkedéséről szóló tájékoztatója megállapítja, hogy az elégedetlenek „bírják" az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék bizalmát, platformjukat támogatja a KMP és a KIMSZ is, bár megjegyzi: a három kommunista szervezet közül egyik sincs abban a helyzetben, hogy komoly támogatást tudjon adni a kongresszusra szerveződő ellenzéknek. A tájékoztatóból az is kitűnik, hogy az ellenzék egyes tagjai felvették a kapcsolatot a pártvezetőséggel szemben álló Garami Ernővel, és kérték, térjen haza. Garami azonban kijelentette: „semmiféle közösséget nem vállal a jelenlegi pártvezetőséggel és az ellene való küzdelmet is kilátástalannak tartja". Tudomást szerezhetünk a jelentésből arról is, s ezt más adatok is megerősítik, hogy az ellenzéknek nem sikerült megfelelő számú küldöttet küldeni a kongresszusra.[7] A vidéki delegátusok mintegy harmadának távolmaradása – anyagi okok miatt nem tudtak részt venni – ugyancsak Peyeréknek kedvezett.[8]

Az ellenzék bázisa a VIII. kerületben volt. Jelentős befolyással rendelkezett még a VI. kerületi – itt dolgoztak az ellenzék vezető egyéniségei: Halász Alfréd, Kis Jenő, Kiss Roland –, a csepeli, a pesterzsébeti, a kispesti, az óbudai, a kőbányai pártszervezetekben. Támogatták őket a debreceni választókörzethez tartozó pártszervezetek, valamint néhány szakszervezet, köztük a vasasoké és az építőmunkásoké. Ezek a pártszervezetek 17 indítványt juttattak el a pártvezetőséghez, amelyekben igyekeztek megfogalmazni az ellenzék többé-kevésbé közös követeléseit. Az a körülmény azonban, hogy nem tudtak egységes platformmal fellépni — még ha fel is tételezünk bizonyos taktikai meggondolásokat –, jelzi a megosztottságot, a különböző kérdésekben mutatkozó nézeteltéréseket, főként pedig azt, hogy nem beszélhetünk szervezett ellenzékről. Inkább a kongresszus mint alkalom tömörítette őket egységes táborba, és kevésbé a tudatos szervezkedés. Alátámasztja ezt a véleményt az is, hogy a kongresszus előtt, s főleg alatt az ellenzék „vezérszónokaként" fellépő – az emigrációból néhány hónappal korábban hazatért – Gárdos Mariska, az ellenzék többé-kevésbé közösnek tekinthető álláspontját a saját nevében terjesztette elő. Csak miután a kongresszus elnöksége „formai" okokra hivatkozva elutasította indítványát, akkor vállalta a józsefvárosi pártszervezet 22 aláírással annak előterjesztését.[9]

A benyújtott indítványok többségét támogatta a bécsi emigráció is. A szociáldemokrata Világosság emigrációs csoport ez ügyben külön levelet is intézett a kongresszus küldötteihez. Az MSZDP „sorsdöntő elhatározások előtt áll" – állapítják meg –, mert Gömbössel, a nyílt fasiszta diktatúra jelentkezésével „meghúzzák a lélekharangot a Szociáldemokrata Párt felett". A levélben élesen támadják a pártvezetőséget, mert elszakadt a tömegektől és a külföldi „revizionista szociáldemokrata pártokhoz" hasonlóan az „osztályharcot féligmeddig" megtagadta. Szükséges végre, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt élő lelkiismerete: az osztályharcos szociáldemokrata ellenzék ismét megszólaljon a kongresszuson, és „a párt belső és külső válságának nyílt feltárásával, talán az utolsó órákban, amíg még nem késő, visszavezesse a pártot a régi hagyományokhoz, az osztályharcos munkásmozgalomhoz". Most a Szociáldemokrata Párt létéről vagy nemlétéről kell dönteni, ezért támogassátok a kongresszuson az ellenzék programját, „találjátok meg magatokat,

hogy megtaláljátok a pártot is!" – fejeződik be a Dovcsák Antal és Böhm Vilmos által aláírt dokumentum.[10]

Az emigráció levelében foglalt követelések több ponton megegyeztek a benyújtott ellenzéki indítványokkal. Azok is elítélték a pártvezetőség „lanyha harcmodorát" és új harci taktika kidolgozását sürgették. „A szakszervezetek és a párt az utolsó években politikájukat a tömegektől való izolálásra helyezték, az üzemektől és tömegszervezetekből átvitték a parlamentbe és a törvényhatósági bizottságokba..." – olvasható a csepeli indítványban. Majd így folytatják: „...mi, csepeli munkások, akik a magyarországi proletariátus osztályharcában mindig az első sorban küzdöttünk, felszólítjuk a pártvezetőséget..., hogy a Gömbös-diktatúra és a fasizmus elleni" harcban a tagtoborzást, a *Népszava* előfizetésgyűjtést, a parlamenti csatározásokat kombinálja tömegsztrájkok, tüntetések szervezésével, mert csak az utóbbiak képesek a tömegeket felrázni, a fasizmus elleni eredményes harcra mozgósítani. A javaslatok sürgették a szegényparasztság gondjaival való fokozottabb foglalkozást, olyan parasztpolitika kialakítását és harci program kidolgozását (a nagybirtok megváltás nélküli kisajátítását, a szegényparasztság és „szegény kispolgárság" teljes adótörlését), amely kielégíti a széles szegényparaszti tömegek igényeit, és nem kerékkötője, hanem serkentője a falusi munkának. Hangsúlyozták, hogy nem elég tessék-lássék szólamokkal a demokratikus szabadságjogokért harcolni, hanem az utcát is magában foglaló harci megmozdulásokra van szükség.[11]

A VIII. kerületi indítvány sürgette a párt belső életének megreformálását.[12] „A megalkuvás nélküli osztályharc" érdekében követelte többek között az 1918–1919-es forradalmak emlékének „megtisztítását az ellenforradalmi rágalmak sarától", a rendszeres és állandó küzdelmet „a bebörtönzöttek kiszabadításáért" és azért, hogy az emigránsok hazatérhessenek. Végül sajátos megfogalmazásban – kétségtelenül taktikai megfontolásoktól vezetve – kérte, hogy „a szociáldemokrata mozgalom megtisztítására és tehermentesítésére... indítson [az MSZDP] erőteljes küzdelmet a bolsevista párt legalizálásának érdekében".[13]

A kongresszust megelőző hetekben a pártszervezetekben mindinkább uralkodóvá váló ellenzéki megnyilvánulások ellenintézkedésekre késztették a pártvezetőséget. Mindenekelőtt megakadályozta, hogy az ellenzék sajtónyilvánosságot kapjon. Megtagadta a bécsi levél és az indítványok közlését. Ugyanakkor nagyobb teret biztosított bizonyos tömegakcióknak, ezek szervezésébe is bekapcsolódott, illetve az ilyen irányú kezdeményezéseket támogatta. Végül fokozta a Gömbös-kormány és a támadásba lendült német fasiszták elleni propagandát. Ezzel szerette volna a kongresszus hangulatát a vezetőség számára kedvezőbb irányba fordítani, illetve az ellenzék befolyását mérsékelni. Különösen nagy gonddal készültek a pártban már hagyományossá vált kongresszusi előértekezletre. Ennek – mint ismert – eredeti rendeltetése az, hogy kiszűrjék az ellenzéki megnyilvánulásokat és a kongresszus elé már csak olyan kérdéseket vigyenek, amelyekben nincs lényeges ellentét a pártvezetőség akarata és a küldöttek elképzelése között.

Az MSZDP XXIX. kongresszusának előértekezletét január 5-én tartották. A rendelkezésünkre álló jegyzőkönyvtöredékből kiderül, hogy az előértekezlet hangadói a fővárosi és a hozzájuk csatlakozott debreceni ellenzéki küldöttek voltak. Az ellenzék közös álláspontját a kommunista meggyőződésű Mező Gyula és dr. Bárd Imre fogalmazta meg. Hangoztatták: nő a tömegek bizalmatlansága a párt iránt, s ez különösen indokolttá teszi, hogy az ellenzék feltárja a bajokat. A párt lassan elveszti szocialista mozgalmi jellegét, és olyan hivatal lesz, „amelyben jól vagy rosszul elintéznek egyes ügyeket, de nem csinálnak szocialista pártpolitikát". Kifogásolták és támadták azt a „fagyos nyugalmat", amellyel a parlamenti frakció Gömböst fogadta. A debreceni küldöttek, köztük Veres Péter is, fon-

tosnak tartották, hogy a balra hajló, gyakran kommunista érzelmű munkásokat megtartsák a mozgalom keretei között. Sürgették „valamely formában" az 1932. április 7-i országos akció megismétlését és szellemének feltámasztását. A baloldali felszólalásokból nyilvánvalóvá vált, hogy az ellenzék olyan pártvezetőséget és pártpolitikát szeretne, „amely az osztályharc félremagyarázhatatlan álláspontján áll" és megérti, hogy a mozgalom „nem folyhat csupán a komor, sötét falak között", hanem „időközönként az utcán kell lennie".

Zárszavában Weltner Jakab visszautasította a bírálatokat, „kalandor"-sággal vádolta a pártvezetőséggel szemben fellépőket. Kifejtette: a pártnak mindent meg kell tennie, hogy „a baloldali frakció mindenáron tenniakarása", „fantáziája", „nyugtalan temperamentuma" a hangoskodásnál megrekedjen, „ennél a határfánál tovább nem szabad őket engedni". Miközben Mezőt és másokat a „tömegeket falnak vivő" kommunista hangadóknak nevezte, megkísérelte leválasztani az ellenzék mérsékeltebbjeit azzal, hogy kilátásba helyezte: a pártvezetőség valamilyen formában meg fogja fontolni április 7. új formában való megismétlését.[14]

A párt folyóirata, a *Szocializmus* „megújhodott" formában jelent meg a kongresszus tiszteletére. De tartalma, éppúgy, mint a kongresszus megnyitásának napján megjelent *Népszava*-vezércikk, az ellenzék leszerelését szolgálta. Mindkettő csak a párt eredményeit méltatta, és mérsékletre, megfontoltságra intette a bírálókat.[15]

Egy „váratlan esemény" ugyancsak az ellenzék rohamait megfékezni akaró pártvezetőségnek kedvezett. Január 6-ára virradóan a rendőrség megszállta a *Népszava* kiadóhivatalát, valamint a kongresszus épületét, és a vizsgálóbíró utasítására elkobozták a pártvezetőség kongresszusi jelentését.[16] Ez alkalmat adott arra, hogy az elnökség tagjai – Farkas István és Peyer Károly – már a megnyitó beszédben nyomdafestéket nem tűrő szózuhataggal támadjanak a rendőrségre és „gazdájára", Gömbös miniszterelnökre. Úgy vélték, hogy a felháborító rendőrségi támadás elleni tiltakozásuk mérsékletre inti az ellenzéket, legalábbis a befolyása alatt álló küldötteket. Reményük azonban csak részben vált valóra.

A pártvezetőség jelentésének ismertetésekor Weltner Jakab, polemizálva az ellenzék platformjával, a pártvezetőség változatlan politikája, „a lépésről lépésre haladás" mellett szállt síkra, kérte a küldötteket: a párt jövője érdekében őrizzék meg a pártegységet és utasítsák el az ellenzék követeléseit.

Weltner beszéde után átszakadtak a zsilipek. Az első napon 27 felszólalásból 16 volt baloldali. Az ellenzék véleményét összefogottan Gárdos Mariska fogalmazta meg. Rajta kívül felszólaltak: Berliner Márton, Mező Gyula, Wirth Ádám, Sinka Mihály, Kiss János, Tóth István, Lévai Miklós, továbbá Veres Péter, Bárd Imre, Reismann Dezső, Csillag Ferenc és mások. A kongresszus második és harmadik napján – Buchinger Manó, Peyer Károly és Szeder Ferenc beszámolóihoz kapcsolódva – újabb baloldaliak szólaltak fel, többek között Preszperi János, Geiger Jakab, Szabadi Imre és, bár visszafogottan, de az ellenzéket támogatva, Halász Alfréd és Kis Jenő.

Gárdos az elsők között kapott szót, és felszólalása meghatározta az egész kongresszus hangulatát. Eredetileg az emigránsok hazatérését, az amnesztia kiharcolását kívánta sürgetni a pártvezetőségnél. Az előértekezlet, a kongresszus hangulata, a pártvezetőség ellenszenves magatartása és az ellenzék által megszállt „karzat" biztató megnyilatkozásai[17] azonban arra késztették, hogy „kiöntse szívét". Gárdos, tudva, hogy Peyer azonnal rásüti a „bolseviki" vádat, mindjárt beszéde elején kijelentette, hogy ő nem kommunista, hanem szocialista, de egy szocialistának „sem szabad elfelejtenie", hogy nemcsak az októberi, hanem a márciusi forradalom is a „miénk", a párt kötelessége, hogy a forradalmak vezetőiért kiálljon és „hűséggel, szeretettel" vállalja mindkét forradalom hagyományait.[18] Bí-

rálta a pártvezetőséget, mert nem lép fel aktívabban és erélyesebben a fasiszta kormányzati rendszerrel szemben. Ehhez mindjárt hozzátette, szinte már hallja Peyer válaszát: most jött haza, nem ismeri a magyar viszonyokat, nem tudja, hogy a tömegeket nem lehet megmozdítani. Ez nem érv, mondotta Gárdos. Volt szeptember 1., volt április 7. A súlyos körülmények ellenére a tömegek kitartanak a párt mellett. Mi ez, ha nem a tömegek áldozatkészsége? Mi nem kalandorpolitikát hirdetünk, „nem éretlenül akarjuk a csemegét a fáról leszedni", nem akarunk fejjel a falnak menni, de osztályharcos, a tömegeket harcra mozgósító politikát sürgetünk, mondotta befejezésül. Wirth, Mező, Berliner és Horváth Gárdosnál is élesebben ítélte el a „fal mellett kullogást", a fasizmusnak utat nyitó, a munkásmozgalmat fokozatosan elsorvasztó politikát. Gömbössel szemben a tömegmozgalmakra építő, a legalitás és illegalitás eszközeit egyaránt alkalmazó politikát és új pártvezetőséget követeltek. Sürgették a munkanélküliek ügyének felkarolását. Hangoztatták, hogy keresni kell a szoros szövetség kiépítésének módját a szegényparasztsággal. Fel kell számolni a kommunistákat denunciáló „harcmodort". Kiss János megkockáztatta annak kijelentését is, hogy az MSZDP nem monopolizálhatja a munkásmozgalom képviseletét, mert mindkét párt „csak keret" a munkásosztálynak a felszabadulásáért folytatott harcához.

A küldöttek a Gömbös által kilátásba helyezett érdekképviselet és a gazdasági válság terheinek áthárítása ellen is felléptek, az általános szólamok helyett az április 7-ihez hasonló konkrét akciókat követeltek. Sürgették benyújtott indítványaik elfogadását. Elmarasztalták a *Népszavát* „lagymatag politikáján" kívül azért is, mert a baloldali indítványoknak nem adott helyet.

Gárdos és a baloldaliak felszólalásai megdöbbentették a pártvezetőséget. Gyorsan kellett cselekedniük, ha meg akarták akadályozni a kongresszuson az ellenzék befolyásának erősödését. Ezért Gárdos hozzászólása után azonnal szünetet rendeltek el, és tanácskozásra vonultak vissza a vezetők. Éles vita kezdődött az elnökségben arról, hogy milyen módszereket alkalmazzanak a további ellenzéki megnyilvánulások megakadályozása érdekében és hogyan reflektáljanak Gárdos felszólalására. Abban egyetértettek: azonnal válaszolni kell, hogy elejét vegyék a további támadásoknak. Nem fogadták viszont el a durvaságáról ismert Peyer válaszadásra jelentkezését, s végül, kompromisszumos megoldásként, Mónus Illést kérték fel a vezetőség álláspontjának ismertetésére. A döntést Peyer ugyan tudomásul vette, de ez nem akadályozta meg abban, hogy a napirend lezárásakor durva, vezetőhöz méltatlan kirohanást intézzen az ellenzék ellen. Első felszólalásában Mónus még megpróbálta megőrizni higgadtságát, a „tömegek hangja megnyilatkozásának" nevezte Gárdos érvelését, amelyre érdemes odafigyelni, s közben sorra-rendre visszautasította a bírálatokat. Felelőtlenséggel, romanticizmussal, „semmit sem csinálással" vádolva az ellenfeleket, azt fejtegette, hogy Gárdosék javaslatának elfogadása a párt létét tenné kockára, amit felelős vezetők nem vállalhatnak. „Nincs értelme annak – hangoztatta Mónus –, hogy újabb bukott forradalmakon szégyenkezzék a következő nemzedék." Ezután a felszólalások időtartamának korlátozásával, illetve a napirend váratlan lezárásával kísérelték meg az ellenzéki megnyilatkozások útját állni.

A kongresszus második napján a pártvezetőség saját híveinek mozgósításával igyekezett kifogni a szelet az ellenzék vitorláiból. Az a tény azonban, hogy a *Népszava* meghamisította az előző napi felszólalók, s főként Gárdos Mária beszédének lényegét (erősen tompította a tömegharc követelését és a pártvezetőség iránti bizalmatlanság megnyilvánulásait), felháborította az ellenzéket, helyreigazítást követelt, s így újból a kongresszus hangadójává vált.[19] Gárdos is ismét felszólalt, s bár az előző napihoz képest mérsékelte mondanivalóját, hangoztatta: „Mónus és köztem az alapvető eltérés egyetlen kérdésben, »a tempóban« van

és abban, hogy valóban az osztályharc alapján kell állni." Jakubovits Ignác, aki az ifjúság nevében csatlakozott Gárdoshoz, megállapította: „Tudomásul kell vennünk az ifjúságnak azt az akaratát, amely azt hangoztatja, hogy a pártirodák ne csak választási irodák, a szakszervezetek ne csak munkaközvetítők legyenek, hanem agitációs szervezetek." Meg kell azt is érteni, hogy „az ifjúság harci készsége az élni akarásnak", „a forradalmibb szellem" érvényre juttatásának a jele, s ehhez adott zászlót a VIII. kerületi pártszervezet.

Mónus újabb válaszában elismerte ugyan a „fal mellett kullogás" vádjának jogosságát, de azt szükségszerűnek és elkerülhetetlennek tartotta a munkásmozgalom, a proletariátus megmentése érdekében. S ha a párt a fal mellett kullogott, ezt a munkásosztállyal együtt tette, jelentette ki, ezért tiltakozott az ellen, hogy csupán a vezetőséget állítsák a vádlottak padjára. Az, hogy most itt vagyunk – mondotta –, hogy az ifjú nemzedék jelentkezhet a stafétabot, az örökség átvételére (ezzel Jakubovits felszólalására célzott), azért van, mert „mi a fal mellett kullogtunk". Az ilyen „tónus", az ilyen „kútmérgezés", mint az ellenzéké, semmi másra nem alkalmas, mint hogy „minket a munkában gyengítsen".

Bár az ellenzék nem tudta a kongresszuson kiharcolni sem az MSZDP politikai irányvonalának lényeges megváltoztatását, sem a vezetőség összetételének módosítását[20], több tény jelezte, hogy a jobboldal nem egységes az ellenzékkel szembeni fellépés, a párt politikája, taktikája, módszerei kérdésében. Amikor a szűkebb elnökségi ülésen Weltner Jakab, Farkas István és Buchinger Manó védelmükbe vették az emigrációt és Gárdost, nemcsak azért tették, mert a több éve folyó Peyer–Garami-vitában az emberileg és politikailag hozzájuk közelebb álló Garamival értettek egyet, hanem azért is, mert Peyerék megkísérelték őket háttérbe szorítani, félreállítani. A kongresszuson a pártvezetőség mellett felszólalók többsége párt- vagy szakszervezeti funkcionárius volt (Takács Ferenc, Knurr Pálné, Jelinek Ferenc, Holló János, Orosz Miklós és mások), de ők sem hagyhatták és hagyták figyelmen kívül azt az általános elégedetlenséget, amely a párt hivatalos politikájával szemben megnyilvánult. Így azután néhány vezetőn kívül alig akadt, aki kiállt a hivatalos politika mellett. Ries István pl. az ellenzékhez hasonló hangon bírálta a *Népszava* egész politikai arculatát és a munkásosztály szövetségeseivel, adott esetben az értelmiséggel való politizálás véletlenszerűségét, „ad hoc" jellegét. Még messzebb ment Buchinger Manó, aki a fasizmus lényegéről, megjelenési formáiról és történelmi szerepéről tartott átfogó előadást. Ha bátortalanul is, újra felelevenítette az MSZDP-n belül már néhány éve folyó vitát arról, „van-e Magyarországon fasizmus?". „Ha szabad ezt a paradoxont használni, közjogilag talán nincs nálunk fasizmus, de lényegileg van, mert, tisztelt elvtársaim... a magyar proletariátus egy évtizeden keresztül testén és bőrén tapasztalhatta, hogy mi az igazi fasizmus." Kifejtette, hogy a magyar szocialista munkásság nem engedheti a szabadságjogok teljes eltiprását. Ha erre kerülne sor, a magyar proletariátus nem lehet és nem lesz gyáva. Erre ígéret és biztatás, tette hozzá, 1932. „április 7-i akciónk". Szeder Ferenc az agrárkérdésről beszélt, s bár irreálisnak minősítette az ellenzék ezzel kapcsolatos követeléseit, kénytelen volt elismerni, hogy a pártnak változtatnia kell falusi politikájának módszerein, ha azt az eredményt, amelyet 1931-ben elért falun (273 pártszervezet működött, és 50 szocialista jutott be újonnan a falusi képviselő-testületekbe) nem akarja teljesen elveszíteni.[21] Kis Jenő április 7-e és Kunfi szellemét akarta összekovácsolni a kongresszuson, miközben logikusan és helyesen fejtegette, hogy Magyarországon az adott történelmi szakaszban csak polgári demokratikus forradalmon keresztül vezet az út a szocialista forradalomhoz. Elismerte 1919 történelmi létjogosultságát, és sürgette a kiállást e forradalmi tradíció szellemi öröksége mellett. Kéthly Anna a kongresszusi zárszóban megkísérelte az ellenfelek álláspontját közelebb hozni egymáshoz. Úgy gondolta, a „fontolva

haladók", a „lassúbb tempót" diktálók és a türelmetlenek, a határozottabb politikát sürgetők között úgy kell megtalálni a helyes utat, hogy a türelmetleneket befogják a pártépítő munka szekerébe.

A pártvezetőség magatartásában megnyilvánuló eltéréseket a kongresszus is méltányolta. Az ellenzékkel szemben békülékeny hangot megütő vezetők megkapták Mezőék szavazatait is,[22] míg a peyeristák nem.

A párt előtt álló feladatokat megszabó határozatok részben tükrözték a kongresszus légkörét. Számos, a párttagság által is sürgetett helyes gazdasági és politikai részkövetelés mellett[23] azonban az MSZDP változatlanul az általános, titkos választójog törvénybe iktatását tartotta a fasizmus elleni harc, az ország demokratikus megújhodása legfőbb eszközének. A benyújtott indítványokat izoláltan, pontonként fogadtatták el, s így csak a konkrét javaslatok váltak határozattá; a párt irányvonalára, a pártvezetés munkájára vonatkozó javaslatokról a kongresszus nem is szavazott.

A kongresszus tehát lényegében tükrözte a szociáldemokrata mozgalmat feszítő belső problémákat, és ismételten képtelen volt a párt politikájának pozitív megváltoztatására. A kongresszuson fellépett ellenzék, bár korábbi szétforgácsoltsága a pártgyűlés alatt csökkent, nem képviselt egységes, szervezett erőt és nem volt olyan kikristályosodott, egységes programja, amely tartós ellenállásra tette volna képessé a kongresszus után a „szalámitaktikához" folyamodó pártvezetőséggel szemben. Ezt mindenekelőtt két dolog akadályozta. Az, hogy az ellenzék a pártvezetőségen belül esetenként politikai töltetű, de jórészt személyi jellegű torzsalkodások eszközévé vált, valamint, hogy a Hitler hatalomra jutása után megváltozott nemzetközi és hazai viszonyok között kezdetben nem találta helyét, később pedig már nem is próbált önállóan fellépni.

A kongresszuson még a nemzetiszocialisták németországi bukásával számoltak. Később, a teendők meghatározásakor már messzemenően figyelembe kellett venni Hitler győzelmét és ennek magyarországi hatását. Kétségtelenül arra ösztönözte ez a pártvezetőséget, hogy belső megosztottsága ellenére erőt, harcosságot mutasson a Gömbös-kormány felé, de egyben óvatosságot és együttműködésre való hajlandóságot is. Vigyázott, hogy ne feszítse túl a húrt sem a kormánnyal, sem a tömegekkel szemben. A „semmiről sem lemondani, semmit sem kockáztatni" elvet hangoztatták.[24] Ez viszont a rendszer adott viszonyai között mindinkább vegetálásra kényszerítette a szocialista mozgalmat. De a „napról napra élés" politikája a pártvezetőség számára nem jelentett biztonságot, mert hol a kormánnyal, hol a tömegekkel állította szembe.

A kongresszus után úgy tűnt, hogy az új vezetőség jobban figyelembe veszi a párttagság gazdasági követeléseit, határozottabban támogatja a küldöttségjárásokkal, gyűlésekkel és tüntetésekkel egybekötött akciókat. Ezt mutatta a munkanélküliek megmozdulásainak felkarolása, az éhségtüntetésekkel való szolidaritásvállalás, a sztrájkokba és bérharcokba való bekapcsolódás, különösen pedig a lakbérmoratórium felfüggesztése és a kormány általános adóemelése elleni önálló akciók kezdeményezése. A cél összetett: a tömegek megnyerése, az ellenzék leszerelése és az elégedetlenség szociáldemokrata keretek közé szorítása.[25] Átmenetileg segítette a pártvezetőséget ebben a törekvésében az is, hogy a Gömbös kinevezésekor közte és az uralkodó osztály között létrejött kompromisszum először éppen 1933. január–februárban bomlott fel.[26] A „harcosság" azonban viszonylag rövid életű volt. Hitler hatalomra jutása már bizonyos mérsékletre intett. 1933. február közepén pedig Gömbös általános gyűléstilalmat rendelt el, ami – mint egyes jobboldali lapok megjegyezték – valósággal belefojtotta a szót a szociáldemokratákba.

Az MSZDP vezetőségének a tömegek elégedetlensége iránti nagyobb megértését más

okok is magyarázzák. Így többek között a párt és a szakszervezetek anyagi helyzete, és az, hogy a német fasizmus hatalomra jutása után Gömbös fenyegetése, az érdekképviseleti rendszer bevezetése akut veszéllyé vált.

Az MSZDP és a szakszervezetek anyagi helyzete már a gazdasági válság kezdetén sem volt „rózsás". A válság alatt a problémák szaporodtak: csökkent a taglétszám, a nagy munkanélküliség miatt. Sokan nem fizettek járulékot, sok pénzt emésztett fel a munkanélküli szervezett dolgozók segélyezése, ugyanakkor a szocialista fogyasztási szövetkezetek üzletmenete is megszenvedte a válságot. A válság idején kiapadtak a nagy nyugati szocialista pártok és a Szocialista Munkásinternacionálé (SZMI) segélyforrásai,[27] sőt a német, majd az osztrák tragédia után az ilyen támogatásnak még csak a lehetősége sem merülhetett fel. 1932-ben a *Népszava* árát a felére kellett leszállítani, mert félő volt, hogy anyagiak, de más okok miatt is, teljesen csődbe jut. A nagy szakszervezetek – főként a vasasoké, a nyomdászoké, a magánalkalmazottaké – saját anyagi problémáikra hivatkozva, igyekeztek mind a pártvezetés, mind a többi szakszervezet anyagi vonatkozású kéréseit elhárítani. Peyer Károly nem egy alkalommal éppen a párt anyagi gondjait használta fel, hogy a politikai törekvéseivel, ellentmondást nem tűrő, a gorombaságig menő vezetési módszereivel szemben álló vezetőket meghátrálásra kényszerítse. Rosszul álltak a fogyasztási szövetkezetek is. A szocialista biztosító pénztárak pedig már eddig is olyan nagy hiteleket folyósítottak mind a pártszervezeteknek, mind a fogyasztási szövetkezeteknek, hogy az már messze túllépte a törvényes határokat.[28] A párt rossz anyagi helyzete azt a veszélyt is magában rejtette, hogy a kormány esetleg ezen keresztül tudja térdre kényszeríteni és megsemmisíteni. A vidéki törvényhatósági és csendőri szervek éltek a lehetőséggel, nem egy falusi pártszervezetet adó- és egyéb tartozásaik rendezetlensége miatt zárattak be.

A pártvezetés tudta, hogy anyagi helyzetén csak a taglétszám és a tagdíj növelésével, a kiadások, mindenekelőtt az apparátus költségeinek csökkentésével segíthet. A párt tömegbefolyásának növelése tehát nemcsak politikai, hanem gazdasági kérdés is volt. 1933–1934-ben a pártvezetés gyakran csupán a központnak járó tagdíjjárulék befizetése alapján értékelte szervezeti munkáját. Ez a pártszervezetek egy részét, különösen a súlyos anyagi gondokkal küszködő falusiakat, heves kifakadásokra késztette. A párttagság gyakran kifogásolta a vezetők aránytalanul magas fizetését, az álláshalmozásokat, a különböző bizottságokban való részvétel után járó anyagi előnyöket,[29] s követelte csökkentésüket. A vezetők és a jól jövedelmező állásokban dolgozó funkcionáriusok többsége azonban hallani sem akart erről. A kifakadásokat mégsem hagyhatták teljesen figyelmen kívül. Ezért 1933 tavaszán mérsékelték a főhivatáson túli forrásokból származó – képviselői, képviselőtestületi, cikkek utáni honoráriumok – kereseteket. Ezek nagyobb részét ezután a párt pénztárába kellett befizetni. Ezzel egyidejűleg erélyes fizetésredukciókat hajtottak végre az apparátus és a *Népszava* alkalmazottainál. Miután ez túlságosan is egyoldalú volt – a vezetőség kihívta maga ellen az apparátus haragját. Az apparátus a pártvezetésen belül folyó személyi torzsalkodásoknál így nemegyszer azok oldalára állt, akik helytelenítették a személyzetet érintő anyagi intézkedést.[30]

Az elégedetlenség felkarolásának másik oka annak bizonyítását szolgálta, hogy a dolgozó tömegek többsége elutasítja az érdekképviseleti rendszert. Magyarországon – hangoztatták Peyerék – az olasz és náci mintájú módszerek csak ideig-óráig segítenének az akuttá vált politikai és gazdasági helyzeten, utána az anarchia, a forradalom következne. Csak az MSZDP és a szocialista szakszervezetek képesek a nyomortól, a politikai ravaszságtól megcsömörlött tömegeket távol tartani a forradalomtól, vezetni az evolúció útján, s így biztosítani azt a politikai nyugalmat, amely a Gömbös által meghirdetett magyar

reformpolitika fejlődéséhez szükséges.[31] Álláspontjuk igazolásához tömegekre volt szükségük. Egyrészt azért, hogy bizonyítsák, az MSZDP és a szakszervezetek valóban jelentős politikai tényezők, másrészt, hogy megmutassák, a tömegek mellettük állnak, a párt politikai szándékának hű követői. A pártvezetés tehát egyrészt megpróbálta a már-már rá nézve is veszélyt jelentő elégedetlenséget törvényes keretek közé szorítani, másrészt bizonyos fokig felkarolta, hogy kifogja a szelet az ellenzék vitorláiból, leszerelje a szociáldemokrácia életképességében egyre inkább kételkedő munkástömegeket, végül felhasználta a mozgalom pozícióinak erősítésére a mind drasztikusabban fellépő Gömbös-kormánnyal szemben.

A pártvezetőség másik gondja a kongresszuson megígért munkaterv olyan kidolgozása volt, amely ugyan nem jelent „fordulatot" a párt politikájában, mégis alkalmas arra, hogy a párttagságot megnyugtassa, az ellenzéket pedig megossza. Létrehoztak egy ötös bizottságot, amely január végén a Szaktanács által már jóváhagyott hétpontos munkatervet terjesztett a pártvezetőség elé. A munkaterv nem véletlenül, nem is csupán formaságok miatt került előbb a Szaktanács elé, hanem lényeges, tartalmi okokból. Peyer ugyanis joggal félt attól, hogy az MSZDP vezetőségében vita alakul ki, és a kongresszus szellemének megfelelő változtatásokat „erőszakolnak" a tervezetbe. A Szaktanácstól viszont nem kellett tartania. A munkatervben a kilakoltatások, az adóemelések, a munkanélküliség, az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) antiszociális intézkedései, a csendőrségi, rendőrségi brutalitások elleni – elsősorban a sajtó és a parlament útján való – tiltakozások különböző formái szerepeltek. Új vonás a javaslatban a ház- és műhelybizalmi rendszer kiépítésének szorgalmazása, és hangsúlyozottan szerepel a *Népszava*-agitáció megindítása.

A munkaterv legkidolgozottabb része a 7. pont volt, amely kimondta: a párt elhatározta, hogy „komolyan megtisztítja az egyes pártszervezeteket. Minden pártszervezetnek ki kell zárni kebeléből azt, aki a bolsikkal összeköttetést tart fenn és pártellenes röpiratokat terjeszt. A párt a szabad kritika híve, de nem az öngyilkosságé..." A kemény megfogalmazást mérsékelni kívánta az a megállapítás, hogy a párttisztítást „nagy körültekintéssel kell végezni, mert az, amilyen szükséges, olyan kétélű fegyver is".[32]

Kétségtelenül a 7. pont végrehajtásában voltak a legkövetkezetesebbek a vezetők. Ebben egyetértettek, bár a végrehajtás módjáról és időszerűségéről vitatkoztak maguk között. Az év folyamán feloszlatták a debreceni városi, a ferencvárosi és az újpesti kerületi vezetőséget. Megrendszabályozták a kőbányait és az óbudait, lecserélték titkáraikat. A szakszervezetek közül a szabóknál a kommunista vezetők, a MÉMOSZ-nál az ellenzék kizárásával igyekeztek a „belső ellenség elleni harc"-ot következetesen végigvinni.

A szervezeti intézkedések mellett fenyegető felhívásokkal próbálták megfékezni a kommunista befolyást és ellensúlyozni a szocialista mozgalomban 1933-ban gyorsan népszerűvé vált egységfront-propagandát. Megtiltották az egyre közkedveltebb *Társadalmi Szemle* olvasását és terjesztését a pártszervezetekben.[33] „A bolsevizmus ürügye alatt a hatóságok jogcímet fognak találni a pártszervezetek elleni eljárásra és annak feloszlatására" – írta Mónus Illés, a párt új főtitkára a párttagsághoz intézett levelében. „Nálunk az egységfrontról még beszélni sem lehet, mert ezzel elismerjük a bolseviki párt létjogosultságát" és ürügyet szolgáltatunk a hatóságoknak a párt feloszlatására. Ellenben, ha nincs kommunista párt, érvel tovább, akkor „nincs kikkel egységfrontot alkotni..."[34] A körlevelet a pártvezetőség hivatalos álláspontjának is tekinthetjük az egységfront kérdésében, amely Hitler hatalomra jutása után a Komintern javaslatára a nemzetközi munkásmozgalomban az érdeklődés középpontjába került.

A pártvezetőségen belül a viták s ennek nyomán az ellentétek valójában a pártfunkciók elosztása során robbantak ki. A kongresszusi határozat egyik pontja kimondta, hogy a párt szerepének növelése érdekében megfelelő szervezeti változtatásokat is végre kell hajtani. Ez a probléma nem volt újkeletű. Már a húszas évek második felében, de főként Garami rövid itthon tartózkodása idején többen felvetették, hogy nem egészséges dolog a Szaktanács túlzott „gyámkodása" a párt felett, Peyer Károly egyre növekvő hatalma és a pártfunkcionáriusok mind alárendeltebb szerepe a pártpolitikai kérdések eldöntésében. Most több tényező együttes hatására úgy látszott, hogy lehetőség nyílik az „egyensúly" helyreállítására. A szakszervezetek gazdasági erejének gyengülését és Gömbös érdekképviseleti tervét is felhasználva, a vezetők egy része a párt politikai szerepének növelését és a szakszervezetek befolyásának csökkentését szorgalmazta.

A Szaktanács, a szakszervezeti vezetők nagy többsége – Peyer Károllyal az élen – azonban ellentámadást indított. Miközben ők is belátták, hogy a legfelsőbb pártvezetésben a korábbi állapotok nem tarthatók fönn, nagyobb változtatás nélküli kompromisszumot ajánlottak, remélve, hogy a pártvezetőségen belül így is megtarthatják addigi befolyásukat.

A párttitkárság átszervezésére irányuló javaslatnál robbant a bomba. Mónus Illés már 1933. január 17-én rögzítette elképzeléseit, mégis több hónapra volt szükség, hogy azt elfogadják. Már az is heves vitát váltott ki, hogy Mónus Illés volt a javaslattevő és a jelölt az újonnan létrehozott főtitkári funkcióra. A titkárság vezetését Farkas István után Mónus ugyanis csak úgy vállalta, ha az addigi vezető titkári funkciót főtitkárira változtatják. Mónus Illésnek e funkcióra való kiszemelése ugyancsak kompromisszum eredménye volt.[35]

Mónus Illés a két világháború közötti magyar szociáldemokrata mozgalom vezető egyénisége volt. A századforduló után kapcsolódott be a mozgalomba, de nevét az első világháború előtt és alatt még alig ismerték. Tehetségére a húszas évek elején figyelt fel a peyeri vezetés. 1922-ben a parlamenti frakció titkára, 1927-től 1939-ig pedig a pártvezetőség tagja volt. Ez időben a párton belül főleg a szellemi életet irányította. Politikai álláspontja kezdetben az angol szociáldemokrácia, majd mindinkább az osztrák Otto Bauer felfogásához állt közel. Nagy műveltségű, jól felkészült, elméletileg képzett vezető, szuggesztív hatású szónok volt. Származása és más objektív és szubjektív okok miatt fontos politikai kérdések eldöntésénél – gyakran saját véleményét félretéve – Peyer álláspontját támogatta, vagy kompromisszumos megoldást keresett. Mindez alkalmassá tette arra is, hogy a párton belüli nézeteltérések megoldása érdekében kompromisszumot keressen és találjon. Így volt ez 1933-ban és később is.

Mónus a párt átszervezéséről folyó kongresszus utáni vitában több kérdésben Peyert támogatta, de ő is a párt elsőbbségét hangsúlyozta a szakszervezetekkel szemben. Így vált Mónus a vezetőségen belül a „szemben álló" felek számára elfogadhatóvá. Új megbízatása viszont felvetette: mi legyen a Peyerhez közel álló Farkas Istvánnal, aki addig a titkárság élén állt. A problémát átmenetileg úgy oldották meg, hogy Farkasnak kilátásba helyezték a pártelnöki tisztséget, illetve azt, hogy továbbra is a titkárság kötelékében marad. Az ellenzék megbontását szolgálta viszont az a javaslat, amely Kis Jenőt a titkárság adminisztratív vezetésével kívánta megbízni. Mónus további elképzelései szerint Büchler Józsefre a községpolitikai, Bechtler Péterre a fővárosi pártszervezet ügyeinek vezetését, Pajor Rudolfra pedig a főtitkárhelyettesi teendőket bízzák.

A javaslatot tárgyaló első pártvezetőségi ülésen a vezetőség két csoportra szakadt. A Peyerrel és Mónus elképzeléseivel szemben állók élére nem kisebb egyéniség állt, mint Kéthly Anna, aki maga mögött tudta Weltner Jakabot, Kertész Miklóst, Ries Istvánt, az ellenzékből Halász Alfrédot, Szakasits Árpádot, de esetenként őket tá-

mogatta Buchinger Manó és Kabók Lajos. Sőt Propper Sándor is azon a véleményen volt, hogy a vezetőséget fel kell frissíteni és a párt politikáját meg kell „fiatalítani".[36] Ez a csoport nem értett ugyan egyet a kongresszuson fellépett ellenzék követeléseivel, de Peyerrel szemben közelebb állt a Garami 1931-es memorandumában kifejtett állásponthoz. Ismert, hogy Garami abban elpolgáriasodással vádolta a pártot és főként a vezetőséget, s radikálisabb, a tömegekre jobban támaszkodó, „osztályharcosabb" politikát sürgetett.[37]

Peyer az első sikertelen egyezkedés után megkísérelte felmorzsolni Kéthly táborát. Elsőként Weltner Jakabot állították félre. A *Népszava* táborának rohamos csökkenéséért őt téve felelőssé, s azzal az ürüggyel, hogy a *Népszava* vezetésére Garami Ernőt kérik fel, visszahívták Weltnert a lap éléről. Amikor pedig Garami a tisztet nem vállalta – ezt Peyer több jelből előre tudta –, a *Népszavát* inkább ideiglenes megbízottakkal irányították, mintsem Weltnert visszahelyezték volna. Ugyanez történt a *Szocializmus* szerkesztő bizottságával is, amely jóformán még meg sem alakult, máris felbomlott. Miután a személyi kérdéseket a pártvezetőségen belül nem sikerült megoldani, úgy döntöttek, hogy azt az április 21-ére összehívott választmány elé viszik.

Az ülés előtt mindkét tábor igyekezett híveket szerezni. Ezt mutatja Mónus Illés „Pártépítő feladatok" című cikke, valamint a Kéthly Anna és a parlamenti frakció több tagja (feltehetően Weltner, Kabók és Buchinger) által készített – nyilvánosságra nem hozott – beadvány. Ez utóbbi a németországi eseményeket is figyelembe véve, „a csöndes szalonszociáldemokrata párt" helyett egy politikailag aktivizálódó mozgalmat sürgetett, mert mind a tömegek megtartása, mind a párt legalitása csak így lehetséges.[38] Mónus cikke viszont a politikai feladatok helyett a szervezeti kérdéseket tartotta elsődlegeseknek, és így Peyert és híveit támogatta. Kilátásba helyezte a fővárosi és környéki pártszervezetek átszervezését, új szervezeti szabályzatuk kidolgozását. A *Szocializmus* újabb átalakítását, új folyóiratok, az *A Község*, valamint az *Ifjú Szocialista*, továbbá a Szocialista Tudás Könyvtára sorozatának beindítását, vagyis a szellemi fegyverek gyarapítását szorgalmazta.[39] A „pártépítő feladatok" ilyen értelmezése mellett természetesen alig jutott hely a párt általános politikai teendőinek vázolására. Mónus a szervezeti kérdések előtérbe állításával nemcsak a megoldásra váró lényeges kérdésekről akarta a figyelmet elterelni, hanem egyúttal megkísérelte a választmányt befolyásolni a szorosan hozzájuk kapcsolódó káderproblémákkal. A választmányi ülésen ugyanis nem kevesebbről, mint a párt Végrehajtó Bizottságának, az Országos Oktatásügyi Bizottságának, az Országos Községpolitikai Bizottságnak, s végül az Országos Pártválasztmány Végrehajtó Bizottságának megválasztásáról kellett dönteni.[40] Itt határoztak arról is, hogy a vidéki pártszervezetek közül melyek delegáljanak állandó tagot a pártvezetőségbe, melyek kapjanak „küldetési", azaz tanácskozási jogot.

Az április 21-én megtartott pártválasztmányi ülésen Buchinger Manó az SZMI márciusi, zürichi értekezletéről, Peyer Károly pedig a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség áprilisi üléséről számolt be, majd Pajor Rudolf terjesztette be a párt átszervezésére és a különböző tisztségekre vonatkozó javaslatokat. Amint az várható is volt, a vitában a felszólalók két kérdést feszegettek: hogyan kívánja a pártvezetőség hasznosítani a Hitler hatalomra jutása után a nemzetközi munkásmozgalomban bekövetkezett események tanulságait? A kongresszus határozataiból miért csupán az átszervezést tartja a pártvezetőség fontosnak? Halász Alfréd az ellenzék szónokaként kijelentette: a tervezett reorganizáció és főként a tervezett személyi változások nem felelnek meg „a kongresszuson benyújtott és elfogadott határozatoknak". Nemcsak szervezeti, hanem politikai változtatásra is szükség van, ha a párt vonzerőt akar gyakorolni a tömegekre és vissza akarja szerezni a tömegek hitét és

bizalmát. Halász felszólalására Mónus azonnal válaszolt. Durván elutasította a bírálatot, majd egy hirtelen fordulattal – az ellenzék tiltakozása ellenére – közölte: a választmányt berekesztik és a vitát két hét múlva folytatják.[41]

A pártválasztmány május 12-én ült össze ismét. Addig a pártvezetőség megkísérelte a saját kebelén belüli ellentéteket csökkenteni, az ellenzéket lejáratni[42] és május elsejének az elmúlt éveknél harcosabb megünneplését is a maga javára kamatoztatni.

A „gondos" előkészületek ellenére sem sikerült azonban a kongresszuson fellépett ellenzékbe belefojtani a szót. Az ellenzékiek: Türk Dénes, Schiffer Rezső, Kiss János, Mező Gyula, Wirth Ádám, Boros László és mások változatlanul élesen bírálták a párt politikáját. Kifogásolták, hogy a pártvezetőség mind ez ideig elhanyagolta a Németországban történtek tanulságainak mérlegelését és azt, hogy a tömegek gazdasági harca sem kapta meg a kellő támogatást. A felszólalók többsége – az ellenzékiek is –, ha nem is teljesen, de egyetértett a vezetőségnek az egységfronttal kapcsolatos álláspontjával, azaz helyeselte a kommunista párttal való együttműködés elutasítását.[43] Végül is a választmány jóváhagyta a tervezett személyi változtatásokat.

A pártvezetőség tanult a kongresszus és a pártválasztmányi ülés tapasztalataiból, és a későbbiekben igyekezett megakadályozni minden olyan gyűlést és összejövetelt, ahol az ellenzék központi fórumot kaphatott volna nézeteinek kifejtésére. A pártvezetőségen belüli személyi torzsalkodások az organizáció kiépülése után vesztettek hevességükből, főként a politikai kérdések síkjára tolódtak át, így át is csoportosultak, de továbbra sem szűntek meg. Az ellenzék pedig, amely a kongresszuson és a pártválasztmányi ülésen látszólag szervezett erőt képviselt, fokozatosan szétforgácsolódott. Ebben szerepet játszott az is, hogy a KMP lebecsülte az ellenzék erejét, és sokkal nagyobb lehetőséget látott – joggal – az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék (ESZE) által befolyásolt, különböző szakszervezetekben dolgozó baloldali csoportokkal való együttműködésre.

2. Hitler hatalomra jutásának hatása, az MSZDP és a Gömbös-kormány kapcsolata

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy ebben az időben – az ellenzék fellépésén kívül – a pártvezetőségben dúló ellentétek mennyiben voltak csupán személyi jellegűek, illetőleg mennyiben takartak a párt egész politikájával összefüggő problémákat, nézeteltéréseket.

Már a húszas évek végén, az emigráció vezetőinek – Weltner, Buchinger, Garami – hazatérése után felmerült az MSZDP vezetőségén belül a változtatás igénye. Garami Ernő a gazdasági válság közepén, rövid itthon tartózkodása idején megfogalmazta az általa szükségesnek vélt változtatásokat. Az MSZDP 1933-as kongresszusán fellépő ellenzék és a vezetőségi tagok egy része (Garamira és a tőle balra álló Világosság-csoportra támaszkodva) változtatást sürgetett a párt politikájában. A korrigálás szükségessége alig egy hónappal Hitler hatalomra jutása után nemzetközi méretekben is felmerült. A vezetőség nem térhetett ki a válasz elől azért sem, mert Németországban az a szociáldemokrata párt szenvedett súlyos vereséget, amely évtizedeken keresztül az MSZDP egyik példaképe volt, amelynek politikája, taktikája, harci módszere meghatározó szerepet játszott az MSZDP egész tevékenységében. Egy évvel később pedig az osztrák szociáldemokraták szenvedtek vereséget, ami akarva-akaratlanul felvetette: az e pártok nyomdokain járó MSZDP nem juttatja-e hasonló sorsra a magyar szociáldemokráciát? Nem volt elodázható e probléma

azért sem, mert a magyar reakció maximálisan kihasználta az e pártok vereségében rejlő lehetőségeket, és nem kevesebbet látott vagy láttatott bennük, mint az egész szociáldemokrata mozgalom csődjét.

A nemzetközi munkásmozgalomban 1933 tavaszán megindult útkeresést[44] természetesen az MSZDP sem hagyhatta figyelmen kívül. Az a megosztottság, amely ez időben a Szocialista Munkásinternacionálében és a szociáldemokrata pártokban a tanulságokat és a tennivalókat illetően tapasztalható volt, az MSZDP-ben is éreztette hatását. A németországi események okainak értékelésében, a tanulságok összegezésében az MSZDP vezetőségében sem volt egység, bár a vélemények abban megegyeztek, hogy a Németországban történtek következményekkel járnak az egész nemzetközi munkásmozgalomra, s Gömbös miatt mindenekelőtt a magyarra. Egyetértettek abban is, hogy a lehetőségek határai között szolidaritást kell vállalni a német munkásmozgalommal.

Az MSZDP – szerény keretek között – anyagilag is támogatta az emigrációba kényszerült német és osztrák szociáldemokratákat.[45] Központi feladatának tartotta, hogy a német, az osztrák, majd a spanyol fasizmus gaztetteit a tömegek előtt leleplezze. A nácik hatalomátvétele után újra bevezetett gyűléstilalom miatt a zártkörű pártrendezvényeken, valamint a parlamenti fórumot és a pártsajtót is felhasználva ismertette a Németországban történteket. Szinte napról napra, hónapról hónapra nyomon követhető a *Népszavá*ban, a *Szocializmus*ban és más időszaki pártlapokban – *Nőmunkás*, *Föld és Szabadság* stb. –, hogyan tiporta lábbal a német, majd az osztrák fasizmus a szabadságjogokat, hogyan semmisítette meg mindkét ország nagy múltú munkásmozgalmát. Egyben tájékoztatták a dolgozókat a világszerte kibontakozó szolidaritási mozgalomról és a fasizmus ellen meginduló nemzetközi küzdelemről. A magyar munkásmozgalom történetével foglalkozó irodalom, beleértve a szakirodalmat is, eddig viszonylag kevés figyelmet fordított a Szociáldemokrata Pártnak erre a jelentős tettére. A német és osztrák fasizmust dicsőítő és követendő példaként beállító reakciós kormánysajtó és az egyéb jobboldali orgánumok érvelésével szemben a viszonylag szűk bázisú demokrata polgári sajtóban is találhatunk antifasiszta megnyilatkozásokat, de kétségtelenül a *Népszava*, a *Szocializmus*, a különböző szakszervezeti lapok és az ebben az időben megjelent Szocialista Tudás Könyvtárának brosúrasorozata ismertette meg a legszélesebb tömegekkel a Németországban, Ausztriában és másutt történteket. Ebben az időben és az adott légkörben ehhez feltétlenül bátorságra és politikai kiállásra volt szükség.

A vezetők reformista, egyben antikommunista magatartásából azonban sajnos egyenesen következett, hogy a fasizmus elleni propagandát egybekapcsolták a bolsevizmus elleni harccal. Megkíséreltek egyenlőségi jelet tenni a „barna" és a „vörös" diktatúra közé. A kommunistákat vádolták a Németországban történtekért, ezzel igyekeztek csökkenteni a német szociáldemokrácia súlyos felelősségét. A mozgalomban erősödő egységtörekvéseket pedig a Kommunista Párt elleni újabb frontnyitással akarták visszaszorítani. Ha figyelembe vesszük, hogy ebben bizonyos taktikai meggondolások is közrejátszottak, akkor sem hallgathatjuk el, hogy az antibolsevista propaganda jelentősen csökkentette a fasizmus leleplezésének értékét, egyben a kommunista és a szociáldemokrata ellentét szításával akadályozta a dolgozóknak a fasizmussal szembeni egységes fellépését.

A pártvezetőségen belül egyetértés volt abban, hogy a németországi események fő oka a munkásmozgalom megosztottsága. Megítélésük szerint ezért a fő felelősség a munkásmozgalmat 1918–1919-ben kettészakító és azóta is a szociáldemokraták ellen harcoló kommunistákat terheli. A munkásmozgalom egységének objektív szükségességét elismerték, de lehetőségét azonnal meg is kérdőjelezték. A Kommunista Internacionálé és a kommu-

nista pártok egységtörekvéseit – az SZMI-hez hasonlóan – „manővernek" minősítették az egységfrontot nemzetközi és magyar vonatkozásban egyaránt megvalósíthatatlannak tartották.

A német események tanulságainak vizsgálatát Otto Bauer elemzésére építve Mónus Illés vállalta. A *Népszavá*ban és a *Szocializmus*ban[46] megjelent cikkeiben bátortalanul ugyan, de arra a következtetésre jutott, hogy a német szociáldemokrácia vereségének okait nem elegendő csupán a közelmúlt eseményeiben keresni, hanem vissza kell nyúlni az 1918–1919-es német forradalom és a weimari köztársaság problémáihoz. A Németország Szociáldemokrata Pártja által akkor elkövetett hibák – a hatalom megragadásának elmulasztása, illetve később a munkásérdekek fokozatos feladása, a parlamenti és a parlamenten kívüli harc kombinálásának a hiánya – vezettek el a történtekhez. Megkockáztatja annak kimondását is, hogy Hitler győzelmével a reformizmus Bernstein-féle ága szenvedett vereséget, amely csupán a mozgalmat tekintette fontosnak és a végcélt, a hatalom megszerzését és a szocializmus megteremtését elvetette. Mónus tehát nem az egész reformizmus felülvizsgálatát sürgeti, csupán a burzsoáziával egyezségre törekvő, koalíciót alkotó és a végcélt semmibe vevő politikáét.

Az okok vizsgálatánál Mónus felteszi azt a kérdést is, miért vált lehetetlenné a döntő órában a munkásmozgalomban rejlő hatalmas erők mozgósítása. Erre azonban, úgy véli, csak a nemzetközi szocialista mozgalom hivatott válaszolni. Ezért is tekint igen nagy várakozással az SZMI 1933 augusztusára összehívott párizsi konferenciája elé. Vizsgálódásai alapján úgy látja, a nemzetközi munkásmozgalom fordulóponthoz érkezett, a fasizmus hatalomra kerülése új problémákat és új feladatokat teremtett, s „ezeket kell megismernünk és ehhez mérten kell megszabnunk taktikánkat, harci módszereinket".

A főtitkár radikális önvizsgálatával a pártvezetőség többsége nem értett egyet. A gyakorlati politikusok feleslegesnek tartották a túlzott „elméletieskedést". Szerintük a fasizmust és a bolsevizmust kell pellengérre állítani és nem a német szociáldemokratákat vádolni. Ezzel még Buchinger Manó is egyetértett, aki pedig elfogadhatónak tartott egy mérsékeltebb, a reformizmus platformján maradó, a német vereséget csak átmenetinek tekintő kritikát.[47]

Az SZMI párizsi konferenciája előtti hangulatot jól tükrözik a *Népszava* ellentmondásos cikkei is. Jellemzőek ebből a szempontból a magyar delegáció két tagjának, Mónus Illésnek és Buchinger Manónak a *Népszavá*ban a konferencia előkészületeiről és a tanácskozásról közölt eltérő értékelései. Mónus abban reménykedett, hogy a konferencia „a német katasztrófa nyomán" megvizsgálja, „nincs-e szükség a munkásmozgalomban új, erőteljesebb és radikálisabb irány, politikai, elvi szempontoktól jobban áthatott gyakorlati mozgalom" kialakítására. Bár cikkeiben változatlanul a „demokratikus szocializmus" mellett kardoskodik és elveti a kommunisták forradalmi módszereit, a konferencián részt vevő baloldaliak hatása alá kerülve, egyik cikkében azt is megkockáztatja: a demokratikus szocializmus „sem zárja ki, hogy a forradalomban forradalmi politikát és gyakorlatot kövessenek a szociáldemokrata pártok. Ellenkezően, éppen a német tragédia egyik tanulsága az, hogy ezt mulasztotta el."[48] Buchinger nem osztja Mónus nézeteit, ő azokra a megnyilvánulásokra figyelt fel – és azokkal is értett egyet –, amelyeket a skandináv és az angol szociáldemokraták képviseltek. Ők a konferencia előtti „önkritikus" hangulatot igyekeztek az ellenkező irányba fordítani. Buchinger leveleiben tiltakozott Mónus cikkeinek egyes megállapításai ellen. Szerinte „helyes az önkritika, de ez nem torkollhat saját lebecsülésünkbe". Óvott a hagyományosan kitaposott irányvonallal szemben „a politikai illúziók kergetésé"-től, mert ezért „könnyen lehet politikai megsemmisüléssel bűnhődni".[49]

Az angol és a skandináv munkáspártok képviselői már a konferencia előtt azon fáradoztak, hogy visszaszorítsák a reformizmust bírálók táborát. Megpróbálták a német események tanulságait sajátosnak, csak a német és néhány más szociáldemokrata mozgalomra alkalmazhatónak beállítani. Arra törekedtek, hogy elejét vegyék azoknak a felszólalásoknak, amelyek a szociáldemokrácia lényegét érintenék, a kommunistákkal való tárgyalási készséget sürgetnék vagy a szociáldemokratáknak a polgári kormányokban való részvételét kérdésessé tennék.

A párizsi konferencia előtti megbeszélések augusztus 14-én kezdődtek, 18-án összeült az Internacionálé Irodája, 19-én, 20-án a Végrehajtó Bizottság és 21-én megnyílt a konferencia.[50] Az előzetes megbeszélésekre – mint ahogy ezt a konferencián elhangzottak bizonyítják – azért volt szükség, mert a különböző pártok álláspontja között olyan lényeges eltérés volt, amely a konferenciát megbéníthatta s esetleg a szakadás veszélyét is felidézhette volna.

A párizsi konferencián a magyar pártot Mónus Illés, Buchinger Manó és dr. Ries István képviselte. Az ott folyó heves viták a legnagyobb hatást Mónus Illésre gyakorolták. Mónust, de a többieket is meglepte, hogy az SZMI-n belül megtalálható különböző irányzatok a konferencián mennyire elkülönültek. Nagyon gyakran a hovatartozás alapján ítélték meg a felszólalókat is. A főtitkár Révész Mihálynak küldött levelében aggodalommal írta, hogy az SZMI pártjai nem annyira nyílt fórumon, mint inkább a kulisszák mögött akarják eldönteni a nemzetközi munkásmozgalmat foglalkoztató nagy kérdéseket,[51] s ebben az angol, illetve a skandináv pártok járnak az élen. Miközben Buchingert az angol és a skandináv pártok változtatást és egységfrontot ellenző álláspontja ragadta meg, s felszólalásában is őket támogatta, Mónus jobban hajlott a változást sürgetők, mindenekelőtt az osztrák Otto Bauer felfogása, egy, a baloldallal kompromisszumot kereső és a német tragédia tanulságait jobban megszívlelő magatartás felé. Ezért nézeteltérései is voltak Buchingerrel, amiért is az ugyancsak Révészhez intézett levelében figyelmeztette is a pártvezetőséget: vigyázzon, mert Mónus Párizsból küldött cikkei „csupa helyt nem álló megállapítást tartalmaznak".[52]

Az itthoni vezetők állásfoglalásán ugyancsak érződött a bizonytalanság. Erre utal a *Népszava* is. Közölték Mónus „A párizsi konferencia előtt" című cikkét, amelyben reménykedett, hogy a tanácskozás napirendjére kerül a munkásmozgalom addigi politikájának revíziója. Élesen bírálta a német szociáldemokrata párt- és szakszervezeti mozgalom kapcsolatát, mert az utóbbi akadályozta az NSZDP-t abban, hogy a politikai feladatokra és ne a napi eredményekre helyezze a hangsúlyt. Így a kisebb-nagyobb reformok váltak a mozgalom lényegévé, és a szocialista program elvesztette irányadó szerepét.[53] Ez a bírálat a magyarországi szocialista mozgalomnak is szólt, hisz Magyarországon is összefonódott a szociáldemokrata és a szakszervezeti mozgalom, és nemegyszer az erősebb, a szakszervezeti vezetés – anyagi előnyök birtokában is – rákényszerítette akaratát a pártvezetésre. Mónus megállapításai idehaza tehát nem a peyeri – a szakszervezet elsődleges szerepét valló –, hanem a Buchinger–Kéthly-féle szárnyat erősítették. Buchinger és Mónus között ebben a kérdésben egyetértés is volt. Ez az egység azonban abban a pillanatban megszűnt, amikor Mónus tovább ment és az angol és skandináv pártok magatartását is bírálta.

A párizsi konferencián – mint ismeretes – végül is a döntő szó nem azoké volt, akik fordulatot, forradalmibb politikát akartak. Így a konferencia csalódást okozott mindazoknak, akik a szociáldemokrata pártok politikájának alapvető megváltozását, az egységfronttárgyalások konkrét lépéseit várták tőle. A jobboldal minden erőfeszítése ellenére sem tudta azonban megakadályozni, hogy a mozgalom balra tartó vezetői ne részesítsék

éles bírálatban a reformizmust, ne ítéljék el a német szociáldemokráciát. Nem tudta megakadályozni azt sem, hogy a kommunista pártokkal való egységtörekvések kimozduljanak a holtpontról és egyes országokban megnyissák az utat a kommunisták és szociáldemokraták akcióegysége felé.

A konferenciának ez a kettőssége és főleg az angol és skandináv pártok állásfoglalása Mónus optimizmusát is lehűtötte. A konferencia végére radikális hangja – miután várakozásai alig valósultak meg – visszafogottabbá vált, s ami még megmaradt belőle, attól a *Népszava* szerkesztősége fosztotta meg írásait. Jól látható ez annak a cikknek a sorsából, amelyet Mónus a konferenciát követően írt a *Népszava* számára „A párizsi konferencia után" címmel. Ez a cikk lényegét tekintve jó összefoglalója a párizsi konferencia határozatainak,[54] néhol kiemeli benne az általa korábban is fontosnak vélt gondolatokat. A háború elleni harc kérdésében azonban lényegesen határozottabban fogalmazott Mónus, mint a dokumentum, s talán nem tekinthető véletlennek, hogy éppen ezt a részt hagyta el a *Népszava*.[55]

„Gyakorlati politikai feladat – írta Mónus a törölt részben –: *leleplezni a fegyverkezést, a háborús készülődést* és készen lenni arra, hogy *a háborút valóságos ellenállással, politikai sztrájkkal meghiúsítsuk, és a békét megvédelmezzük, bármely oldalról is veszélyeztetik.* A háborús veszedelem egyre nagyobb, a háború réme kísért, ezért a proletariátust már most kell felhívni arra, hogy ne érjék meglepetések és ne *tehessék támadásra*, védekezésre képtelenné." A pártvezetőség többsége a „valóságos ellenállást", a „politikai sztrájkot", még ha jól tudta is, hogy Mónus távlatokban érti, túlságosan radikális lépéseknek tartotta, ami a reakció szemében vörös posztó, ugyanakkor tápot adhatna a kommunisták és az ellenzék által is követelt osztályharcos politikának, tehát helyesebb elhagyni.

A pártvezetőség szeptember elején összegezte a nemzetközi szakszervezeti kongresszus és a párizsi konferencia tanulságait és meghatározta a párt előtt álló feladatokat. Peyer Károly mindkét nemzetközi tanácskozást (részben saját meggyőződését „rájuk vetítve") úgy értékelte, hogy azok nem a januári kongresszuson fellépett ellenzéknek, hanem azoknak adtak igazat, aki kiálltak az addigi politika mellett. „Végre igazunk lett", állapította meg, mindkét kongresszuson „az az irányzat győzött, amelyet mi eddig képviseltünk". „Nemcsak a konzervatív irány győzelme, hanem az ott levő hatalmas nemzeteket képviselő pártférfiak meggyőződése is nekünk adott igazat." Elmondotta, hogy a szakszervezeti kongresszuson részt vevők többsége azon csodálkozott: hogyan tudja a magyar párt a nyomasztó belső körülmények ellenére magát fenntartani. Nem tagadta ugyan, hogy egyesek gyávának nevezték, Gömbössel való paktálással vádolták a párt vezetőit, de azonnal hozzáfűzte: „Nem szégyelljük gyengeségünket, s ott, ahol gyengének érezzük magunkat, nem törekszünk mártírhalálra."[56]

A szeptemberi pártválasztmány ülése előtt látott napvilágot Mónus cikke a *Szocializmus*ban. A főtitkár ebben már korábbi álláspontját felülbírálva azt írta, hogy az SZMI „párizsi tanácskozásai elé túlértékelt várakozással figyelt föl a munkásosztály". Ez a német események kétségbeesett megítéléséből, a csüggedés eluralkodásából, a történtek meg nem értéséből fakadt, ez vezetett bizonyos csoportokat „a javíthatatlan romanticizmusba", egy bizonyos „hősies balgaságba". Ez tükröződött a konferencia előestéjén és megnyitásakor is a különböző irányzatok fellépésében. A konferencia azonban kijózanítóan hatott, és a tanácstalanság fokozatosan csökkent.

Mónus e cikkében már úgy véli, nincs szükség a párt gyakorlati politikájában radikálisabb harci módszerekre, amit a párizsi konferenciát megelőzően ő maga is sürgetett, elegendő, ha ideológiai síkon, propagandavonalon erősítik meg az ellenzék által követelt

osztályharcosabb szellemet. E felfogást – amellyel már a januári kongresszus és a német események után közvetlenül is találkoztunk nála – a pártvezetőségben támogatta Buchinger, Weltner, Ries és Farkas is, de Peyer és a vezetőségben legfőbb ellenlábasa, Kéthly és a hozzá csatlakozók sem léptek fel ellene.

Mónus tehát a korábbi álláspontjához való visszakanyarodását igyekezett cikkében megmagyarázni. Szerinte a párizsi konferencia azt igazolta, hogy „a közép-európai munkásmozgalom katasztrófája" nem „a szocializmus igazságainak megsemmisülését" jelenti, hanem „csak a szocializmus igazságaiért harcoló mozgalom adott formájának a vereségét". Ebből következik, hogy a munkásmozgalmat egységbe formáló gazdasági érdekek figyelembevételén kívül most nagy szükség van „a szocializmushoz ragaszkodó lelki kötelékre", az „öntudat forradalmasítására". A konferencia alapgondolatával szólva: „Nem kevesebb, hanem több marxizmusra, több szocializmusra", önbizalomra, optimizmusra, a szocializmus győzelmében való hitre és az erre való szellemi és politikai felkészülésre van szükség. Hasonló megállapításokat találunk Buchinger feljegyzéseiben is. Ő is „új öntudatreform, új lelkiségű tudás" szükségéről elmélkedett. A harc szellemi síkra terelését indokolja az a körülmény is – olvashatjuk Buchingernél –, hogy „a fasizmus nemcsak fegyvert alkalmaz" a munkásosztály megtörésére, hanem „szellemi terrort" is, és ez az utóbbi teremtette meg a fasizmus hatalomra kerülésének egyik alapvető feltételét.[57]

A pártválasztmányi ülés előadója Buchinger és Mónus volt. Buchinger fő vonalakban tájékoztatta a két konferenciáról a résztvevőket, azután Mónus, a párizsi konferencia tanulságait elemezve, meghatározta az MSZDP feladatait. A *Népszava* a főtitkár mondanivalóját egy mondatban – találóan – így összegezte: „A holnaputánra kell felkészülnünk." Mónus ugyanis abból indult ki, hogy a magyar szociáldemokráciának nem közvetlen feladata a rendszer megdöntése, a hatalom megragadása, éppen ezért nyugodtan készülhet a holnaputánra. E küzdelemhez pedig elsősorban belső meggyőződésre, a mozgalom ellenálló erejébe vetett hitre van szükség, mert akinek ez nincs, tette hozzá, az pánikba esik, nem tudja megválogatni harci eszközeit, nem tudja, mihez nyúljon, nem hisz a sikerben. Kétségtelen, az MSZDP-t nem „fenyegette" az a veszély, hogy a fasizmussal vívott harca közvetlenül a hatalmat vagy annak tartós elvesztését jelenti számára. Ennyiben a főtitkár érvelése helyes volt. Felfogása azonban a fasizmus elleni konkrét harcot és a vele kapcsolatos teendőket a holnaputánra készüléssel igyekezett háttérbe szorítani. „Van egy lélegzetvételnyi időnk? Rajta, csináljuk a szellemi harcot" – hangoztatta Mónus. A kötelességtudást és az önfenntartás ösztönét felhasználva fogjuk intenzív munkára a pártszervezeteket.[58] Mónuséknak ez a lényegében defenzív politikája az SZMI reformista jobbszárnyához hasonlóan abból indult ki, hogy ki kell várni a fasizmus vereségét, ami feltétlenül bekövetkezik. Közben a szocialista mozgalmat, annak kereteit és bázisát megmentve és megtartva fel kell készülni, és alkalmassá kell válni arra, hogy a párt a megfelelő pillanatban a hatalom részese lehessen. Természetesen tudták, hogy a tömegek nyomasztó helyzete, a fasizmus állandó támadása miatt – ha befolyásukat meg akarják tartani – nem térhetnek ki a konkrét harc elől sem, de annak mérséklésére, az elszenvedett kudarcok megmagyarázására éppen ez a távlat adott a korábbinál nagyobb lehetőséget.

1933 őszén a radikálisabb politika kialakítására tett ígéretek feladása, a defenzív taktika változatlansága átmenetileg ismét sorompóba állította az ellenzéket. A Gömbös-kormány terrorintézkedései (a sütőmunkás szakszervezet otthonában a baloldaliak lefogása, a gyermekbarát egyesület alapszabályzatának elutasítása, a szocialista szavalókórusok feloszlatása, a fővárosban és vidéken a szociáldemokrata gyűlések tucatjainak betiltása stb.) mutatták: a fasizmus támad, a szociáldemokrácia pedig – részben a pártvezetőség takti-

kája miatt – állandóan visszavonul. Az ellenzék az 1933. nyári Ganz-gyári bedóellenes sztrájk sikertelenségéért, az októberi általános építőmunkássztrájk gyenge eredményéért is a pártvezetést hibáztatta. A fentieket és a párttagság körében tapasztalható elégedetlenséget megpróbálta ismét befolyása növelésére felhasználni. Megfelelő alkalomnak az október 31-re összehívott, majd november 3-ára halasztott, kezdetben országosra tervezett, később csupán a fővárosra és környékére korlátozott összvezetőségi ülés ígérkezett.[59] Peyerék sem maradtak azonban tétlenek. Minden ellenintézkedést megtettek – hangzik a rendőrségi jelentés –, hogy megakadályozzák az „egyes vezetőségi tagok által is támogatott ellenzéket" abban, hogy a bizalmi kérdést felvessék és „kikényszerítsék a pártkongresszus összehívását". Peyert és társait feszélyezte az is, hogy a Világosság-csoport levélben ismét támogatásáról biztosította az ellenzéket, de ennek tartalmát ők nem ismerték. Így az bármikor felhasználható volt ellenük, anélkül hogy visszautasítására kellően felkészülhettek volna.[60] Ezért a felszólalásokat már jó előre 3–10 percre korlátozták, mozgósították a Rendező Gárdát, hogy elejét vegyék minden kellemetlen és egyáltalán nem veszélytelen vitának. Közben teljesítették az ellenzék egyes követeléseit is. Így pl. tárgyalások indultak a kivált vasasokkal. Több szervezetben mérsékelték a kommunisták és az ESZE elleni hajszát.[61] A *Népszava* nagy publicitást adott a Dimitrov ellen folyó pernek,[62] és a pártvezetés nagy aktivitással készülődött a német munkásmozgalom melletti antifasiszta szolidaritási napra, amit november 9-ére az SZMI hirdetett meg.[63] Az „óvintézkedések" eredményre vezettek, az ellenzék fellépése nem sikerült.

A fasizmus elleni szellemi harc gondolatát, amit Mónus erőteljesen szorgalmazott, a pártvezetőségben nem fogadta osztatlan egyetértés. Peyerék elegendőnek és kielégítőnek tartották a párt hagyományos politikáját és az erre épült propagandát. Óvtak az „újítástól". A Mónus köré tömörülők – átvéve az osztrák párt módszereit – a propagandát elvi síkra akarták terelni, s valóban hozzá akarták formálni a megváltozott viszonyokhoz. A fasizmus támadása következtében a tömegekben a szociáldemokrácia és a szocializmus ügye iránt megrendült bizalmat a jövő biztató kilátásaival, a problémák elvi síkra terelésével akarták visszaállítani.

A „szellemi harc" kibontakoztatására 1933 őszén meg is kezdődtek az előkészületek. 1933 szeptemberében a *Népszava* szerkesztőségében az oktatás és a propaganda új profiljának kérdése már ennek megfelelően került vitára. A szerkesztőségi megbeszélésen, majd a szeptember 16-i „elnökségi ülésen", amelyen a szerkesztőség tagjain kívül a pártvezetőség képviselői – Buchinger Manó, Mónus Illés, Pajor Rudolf, Peyer Károly, Szakasits Árpád, Weltner Jakab – is részt vettek, a vita elsősorban a *Népszava* profilja körül folyt. A rendelkezésünkre álló források arra engednek következtetni, hogy Peyer és a hozzá közel állók (a lapot ekkor irányító Révész Mihály is) az 1932-es átszervezés óta inkább a hírlap, mint a pártlap szerepét betöltő *Népszava* mellett kardoskodtak, míg Buchinger, Weltner, Szakasits Árpád, Bresztovszky Ede, s természetesen Mónus is a hírlapi feladatokat sem figyelmen kívül hagyva, elsősorban a pártmozgalomnak és a szocialista elméletnek elsőbbséget biztosító pártlapot sürgették. A vita nem dőlt el,[64] de a *Népszavá*ban fokozatosan előtérbe került az utóbbi irányzat, amit személyi vonatkozásban Várnai és Révész felmentése ideiglenes főszerkesztői tisztségük alól, Bresztovszky szerepének megnövekedése, majd Weltner visszahelyezése a főszerkesztői tisztségbe és új munkatársak beállítása jelzett.[65] A lap a háború végéig az ő kezükben és befolyásuk alatt maradt. Weltner halála után Mónus lett az irányító, majd 1939-től Szakasits Árpád kapta a főszerkesztői megbízatást. De nemcsak személyi, hanem tartalmi változás is történt. A *Népszava* a nemzetközi munkásmozgalomban felvetődött, az antifasiszta harc lényegét érintő jó néhány kérdésben (mint pl. a nép-

front, függetlenségi front) segítette a magyar antifasiszta erőket a helyes álláspont kialakításában.

Hosszú viták után végül lényeges változás történt a *Szocializmus* irányításában is. 1934 elején a nem működő szerkesztő bizottságot feloszlatták, és Révész Mihály helyett Mónus Illés lett a folyóirat szerkesztője. Kompromisszumos megoldásra utal, hogy szerkesztő bizottság helyett főmunkatársak irányították a lapot, először dr. Braun Soma, dr. Ries István, dr. Szekszárdi László, de már 1934-ben főmunkatársként dolgozott Buchinger Manó, dr. Szöllösi Henrik, Ascher (Ákos) László, Rónai (Vándor) Zoltán, aki Párizsból küldött cikkeket. Megváltozott a folyóirat jellege is. Erőteljesebb hangsúlyt kaptak benne a társadalomtudományi témák.

Változás történt az oktatás vonalán. A túlzott decentralizáció megszűnt, és az oktatás egységes központi irányítás alá került. A vezetés, az Országos Oktatásügyi Bizottság az eszmei harcot hirdetők kezébe került. Az újonnan létrehozott szerv, az Oktatás Országos Választmánya felett azonban Peyerék a szakszervezeteken keresztül változatlanul megtartották az ellenőrzést.[66] Az oktatás céljának, feladatkörének meghatározása is belső harcokat váltott ki.

A pártvezetőség egy része és főként a szakszervezeti vezetők a bevált oktatási módszerek megváltoztatása ellen voltak. Mónusék viszont – az ellenzék támogatásával – a színvonal lényeges emelése, a jól képzett oktatógárda kialakítása mellett kardoskodtak. „Nem félművelt, néhány frázist betanult emberekre van szükségünk. Ezek csak ártanak önmaguknak és a mozgalomnak – írta Mónus. – Az osztályharcos, marxista szellemű oktatás elveti a frázisok beszajkózását, helyette gondolkodni tanít, gondolkodásra ösztönöz és alapot nyújt arra, hogy a munkás önállóan is [el] tudjon igazodni a politikai és gazdasági harcok útvesztőjében, világosan lássa a történtek összefüggéseit..."[67] Természetesen tudták, hogy ehhez megfelelő oktatógárda is kell. Bár a központi oktatógárdában továbbra is számos peyerista szemináriumvezető volt, vezető szerephez olyan – Mónuséknál baloldalibb – szociáldemokraták jutottak, mint pl. Braun Soma, Gárdos Mariska, Gergely Győző, Hoffmann Árpád, Keleti Márton. Az átszervezést követően a szigorítás ellenére is megnőtt az oktatásban részt vevő baloldaliak száma. A KMP javaslatára számosan bojkottálták a szemináriumot ott, ahol a kiválogatásnál a politikai magatartás volt az irányadó.[68]

Változtatások történtek a házi agitáció vonalán is. Ezt a *Népszava* anyagi helyzete, a párttagtoborzás előtérbe kerülése és a mozgalom iránt megingott bizalom közvetlen beszélgetések útján való helyreállítása indokolta. A pártvezetőség a kerületek központi feladatává tette a házi agitáció megszervezését. A rendőrségi jelentések arról számolnak be, hogy 1933 végén, 1934 elején vasárnaponként mintegy 1500 „házi agitátor" (az ausztriai események után ez a szám visszaesett) kettesével járta a munkáslakásokat, és nem csupán előfizetőket gyűjtött, hanem érdemi beszélgetéseket folytatott az akut munkásproblémákról.[69] Ez a módszer a harmincas évek második felében vált általánossá és a kommunisták bekapcsolódásával különösen eredményessé. Számos szervezett dolgozót éppen ezen az úton tudtak tartósan megtartani a mozgalomban. Jelentősége tehát felülmúlta az eredeti célokat.

A mozgalom egyik legnagyobb problémája ebben az időszakban – a vezetőségé és a szervezett dolgozóké egyaránt – a Gömbös-kormányhoz való viszony volt. E kérdésben nemcsak a dolgozó tömegek és a pártvezetőség, nemcsak az utóbbi és a párton belüli ellenzék között voltak heves nézeteltérések, a pártvezetőségen belül is állandó vita tárgya volt.

Mint már említettük, a pártvezetőség – főként Hitler győzelme után – tisztában volt azzal, hogy Gömbös miniszterelnöksége nem egyszerű kormányváltozást, hanem a rendszeren belül további jobbratolódást jelent. Peyerék tudták, vagy ha nem, akkor időnként ismételten tudtukra adták, hogy a kormány és a szociáldemokrácia viszonya változóban van, már nem csupán az MSZDP és a rendszer között feszülő, alapvetően politikai, gazdasági és elvi ellentétekről van szó, hanem az MSZDP léte, fennmaradása, legalitása a tét. Erre utaltak Gömbös gyakori szociáldemokrataellenes kirohanásai és azok a különböző közigazgatási intézkedések, amelyek célja nyilvánvalóan a szocialista szervezetek felszámolása volt. Mindezt csak tetézte az a körülmény, hogy nemzetközi méretekben is bizonytalanná vált a szociáldemokrácia jövője. Ezért is vált szükségessé az MSZDP és a kormány kapcsolatának rendezése.

A pártvezetőség taktikája jórészt most is a hagyományos peyeri módszerekhez igyekezett igazodni. Miközben megnyilatkozásaikban sohasem mulasztották el hangsúlyozni, hogy tisztában vannak Gömbös törekvéseivel és ezek ellen életre-halálra küzdeni fognak, mindig nagy gonddal ügyeltek arra, hogy hagyjanak egy kiskaput a Gömbössel való tárgyalásokhoz, maradjon lehetőség bizonyos, a Bethlen–Peyer-paktumhoz hasonló megegyezés megkötésére. Míg Gömbös és főként a közigazgatási szervek a szocialista szervezetek elleni küzdelemben jócskán átlépték a törvényesség határait, a pártvezetőség kicsinyesen ügyelt arra, hogy védekezése megmaradjon a törvényesség határain belül, az illegitim törekvéseket pedig igyekezett vaskézzel visszafogni. Ez természetesen nem akadályozta abban, hogy a tömegeknek szánt propagandában ne lépje ő is messze túl gyakorlati politikájának kereteit.

Hitler hatalomra jutása után azonban ezt az addig jól bevált módszert az élet újból és újból megkérdőjelezte, a német, majd az osztrák példa pedig szembetűnően bizonyította, hogy nem célravezető. A tömegek nyomása, Gömbös gyakori belpolitikai nehézségei, ha rendkívül óvatosan is, időnként arra késztették a pártvezetőket, különösen az ellenzékhez közel állókat, hogy módosítsanak a rendszerrel kapcsolatos, a tömegek által joggal megalkuvónak tartott politikán, amely hosszú távon aligha tartható fenn. Ez a magyarázata annak, hogy a pártsajtó miért kísérte olyan figyelemmel a külföldi testvérpártok és kormányaik kapcsolatát. Miközben elismerték, hogy jogos az a kongresszusi kritika, amely Gömbössel szembeni magatartásukat érte, azzal védekeztek, hogy nem lehet ebben a kérdésben elhamarkodott lépéseket tenni; óvatosságukat nemzetközi tapasztalatokkal is igyekeztek megmagyarázni. Az SZMI Végrehajtó Bizottsága úgy határozott – olvashatjuk Buchingernek az 1933. márciusi zürichi beszámolójáról készített rendőrségi jelentésben –, hogy mindazon országokban, ahol a fasizmus a német megoldás felé próbál fordulni, „a szociáldemokrata pártok egyelőre az általános világpolitikai helyzet kialakítását várják meg, és semmiféle erőszakos fellépéssel ne adjanak a kormányoknak ürügyet és módot az erőszakos rendszabályok meghozatalára, hanem inkább taktikázzanak a jelen és jövő helyzet között, még akkor is, ha a tömegek nyomása erre kényszerítené a pártot".[70] Voltak a vezetőségen belül olyanok is, akik Gömbösnek a belpolitikában 1933-ban támadt nehézségei adta lehetőségek jobb kihasználását szorgalmazták és főleg az egyértelműbb külpolitikai álláspont kialakítását sürgették.

A párt külpolitikai orientációja kimunkálásában nagy érdemei voltak a külügyi titkárnak, Buchinger Manónak. Buchinger nagy tekintélyű, széles látókörű, a hazai és a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom kérdéseiben egyaránt jártas és elismert vezető volt. Reformista nézetei antikommunista meggyőződésűvé tették, de következetesen szemben állt a fasizmussal is. Antifasizmusa később balra tolta és elvezette a kommunistákkal való

együttműködés elfogadásáig. A századforduló előtt kapcsolódott be a mozgalomba. 1904-től a pártvezetőség tagja, majd egyik titkára. A Tanácsköztársasággal nem vállalt közösséget. 1920-ban Bécsbe emigrált, 1929-ben tért haza. A háború végéig ismét a pártvezetőség tagja, titkára, 1931 és 1939 között országgyűlési képviselő. Századeleji „harcos" szociáldemokrata meggyőződése, antifasizmusa segíti abban, hogy a harmincas években – ha félve is – fellépjen azok ellen, akik a párton belül túl nagy engedményekre hajlanak a legalitás védelmében.

Az MSZDP parlamenti képviselői első ízben 1933 nyarán tiltakoznak az országgyűlésben Gömbös terrorja, a dolgozók embertelen nyomora ellen. Ezek azonban jórészt a már megszokott általános frázisok. Néhányan (Weltner, Kéthly, Malasits, Kabók és főként Buchinger) azonban már figyelembe vették a Hitler hatalomra jutásával alaposan megváltozott helyzetet is, és ennek megfelelően bírálták Gömbös belpolitikáját, és elítélték Gömbösnek a hitleri Németországhoz való közeledését. A hitlerizmus és a mellészegülés – fejtegette szokatlanul éles formában Buchinger június 13-i felszólalásában – nem a magyar érdekeket, még csak nem is a revízió ügyét szolgálja, az ilyen lépések „ellenkezőleg... az antantot inkább összekovácsolják, velünk szemben erősebbé teszik". Hangsúlyozta, hogy a magyar kormánynak a világpolitika alakulásából le kell vonnia a konzekvenciákat, meg kell változtatnia külpolitikai orientációját, hacsak nem akar hasonló sorsra jutni, mint az első világháborúban. Gömbös jelenlegi külpolitikai orientációja teljesen figyelmen kívül hagyja az ország érdekeit – hangsúlyozta –, és olyan készülő fasiszta koalíció bábája akar lenni, amelynek elődjei az elmúlt száz évben sem Európának, sem Magyarországnak semmi jót nem hoztak.[71] Buchinger felszólalását melegen üdvözölte a szocialista emigráció,[72] a pártvezetőség viszont, bár egyetértett megállapításaival, nem tartotta helyénvalónak, hogy a *Népszava* szó szerint közölje, erősen letompítva ismertették. Buchinger emiatt tiltakozott is a szerkesztőségnél: „Végeredményben egy ilyen gyakorlat azt jelenti, hogy mi magunk mondunk le arról, hogy a parlament tribünjét a pártagitáció szempontjából is kihasználjuk. Ennek a pártra való káros kihatása annyira nyilvánvaló, hogy gondolkozni kellene felette."[73] Buchinger beszéde még Gömbös berlini útja előtt hangzott el. A berlini út után Buchinger a *Népszavá*ban még határozottabban figyelmeztetett arra, hogy a csatlakozásnak „Hitlerék nemzetközi politikai frontjába" ismét nagy ára lesz. Ő világít rá arra is, hogy a fasiszta külpolitikai orientáció szerves része a hasonló belpolitikai törekvéseknek.[74]

Július 23-i cikkében már Mónus is arról ír, hogy át kell hangolni a magyar külpolitikát, és a demokratikus országok oldalára kell állni.[75] Ennek az áthangolásnak a sürgetése változtatja meg a szociáldemokraták viszonyát a Szovjetunióhoz. A Szovjetunió belső berendezkedését, a nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött szerepét továbbra is bírálták, de a Szovjetuniót mint államot, mint európai nagyhatalmat kezdték döntő tényezőnek tekinteni a német fasizmus agresszív tervei elleni európai küzdelemben.[76] Ez az új felfogás is közrejátszott abban, hogy az MSZDP vezetői – egy részük ugyan ingadozva – sürgették a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval.

A Szociáldemokrata Párt, hogy nagyobb nyomatékot adjon külpolitikai irányváltozást szorgalmazó törekvéseinek, e kérdés középpontjába állította a revíziót is. Megállapította, hogy megszűnt a Népszövetségen keresztül remélt „békés revízió" lehetősége. A megváltozott nemzetközi körülmények között csak az antant nagyhatalmakra támaszkodva és a kisantant államaival tárgyalásokat keresve van remény a megoldásra. A szomszédos államokkal való kapcsolat javítására éppen most, a náci veszély árnyékában kedvezőbbek a feltételek, és ezt nem szabad elmulasztani – írta a *Népszava*.[77] Az emigráció is hasonló

irányban igyekezett befolyásolni a pártvezetőséget. Néhány vezető maga is megpróbált (Gömbösék dühös kirohanásait kiváltó) konkrét lépéseket tenni. Kertész Miklós vezetésével 1933 elején szakszervezeti delegáció járt Pozsonyban, és erőfeszítéseket tett arra, hogy a csehszlovák szociáldemokratákkal összehangolják a két ország gazdasági és politikai kapcsolatainak megjavítását.[78] Néhány hónappal később hasonló céllal Kéthly Anna kereste fel a román szociáldemokratákat.[79] A nemzetközi tanácskozásokon is igyekeztek az osztrák, francia, angol szocialistákat megnyerni terveiknek, és kérték, hogy a magyar ügy érdekében gyakoroljanak nyomást kormányaikra és szövetségeseikre.

Az új külpolitikai orientációban 1933 végén, 1934 elején átmenetileg háttérbe szorult a nyugati hatalmakkal való kapcsolatkeresés sürgetése. E változás oka részben kétségtelenül a római paktum után Gömbösnek tett engedményben,[80] részben pedig abban keresendő, hogy ez idő tájt Franciaország és még inkább Anglia Németországhoz való viszonya kiismerhetetlenné vált.

A Gömbössel való kapcsolatok alakulásában még egy esemény játszott meghatározó szerepet, a bécsi fegyveres felkelés és annak következményei. Mindez akkor zajlott, amikor Gömbös és ellenzéke között igen feszültté vált a viszony. 1933 végén a kormány ugyanis elhatározta, hogy megkezdi terveinek gyakorlati valóra váltását. Elsőként a közigazgatási reformot, ezen belül is az új fővárosi törvényt tűzte napirendre. Ennek lényege: Budapest amúgy is szűkre szabott autonómiájának minimálisra csökkentése.[81]

A javaslat ellen felléptek a főváros ellenzéki pártjai és létrehozták az Alkotmányvédő Blokkot. A demokratikus jogok morzsáinak további megnyirbálása ellen az MSZDP is tiltakozott, és közvetett formában támogatta az Alkotmányvédő Blokkot. Gyűlések sorozatát szervezte, és a demokratikus jogok védelmét összekapcsolta a saját szervezeteit ért terrorintézkedések és a gazdasági helyzet romlása elleni tiltakozással. Ezek sorában is kiemelkedő volt a Tattersallban 1933 decemberében tartott képviselői beszámoló gyűlés, amelyen mintegy 20 000-en vettek részt. A főváros autonómiájának megszüntetése és Gömbös más fasiszta intézkedései elleni fellépés egyértelművé tette a gyűlés antifasiszta jellegét. Egyben jelezte azt is, hogy a törvénytervezet és általában a fasiszta törekvések ellen egy széles front körvonalai vannak kibontakozóban.

Az MSZDP nem lépett ugyan be az Alkotmányvédő Blokkba, de egyik legintenzívebb ellenzője volt a törvénytervezetnek, egészen az 1934. februári osztrák eseményekig. A bécsi munkásfelkelés leverése azonban meghátrálásra késztette a pártvezetőséget. A bécsi tragédia után a betiltás Damoklesz kardja ismét a párt felett lebegett, s ez politikáján azonnal éreztette hatását. Igaz, az osztrák eseményeket a *Népszava* részletesen ismertette és érzelmileg azonosult, szolidáris volt az osztrák munkássággal. A történtekért egyoldalúan az osztrák kormányt tette felelőssé, és igyekezett felmenteni a pártot. Azt hangsúlyozta, hogy az OSZDP 11 hónapon keresztül megpróbált együttműködni a Dollfuss-kormánnyal, de az nemcsak „gőgösen visszautasította" azt, hanem újabb és újabb kormányintézkedéseket foganatosított ellene, és a munkástömegeket valósággal provokálta. A februári napokban mindez már olyan méreteket öltött, hogy a pártvezetőség tovább „nem tudott hatni a tömegekre".[82]

A *Szocializmus* 1934. áprilisi számában „Az eszme halhatatlan" címmel Mónus Illés vállalkozott ismét átfogóbb értékelésre. A bevezetőben visszatért az egy évvel korábban már megfogalmazott, de közben feladott álláspontjához: választ kell keresni és adni a „miért történt" és „hogyan tovább" kérdéseire. Hangoztatta: újra kell értékelni az eddig alkalmazott harci eszközöket és módszereket. Úgy látta, hogy e téren elsőként „a szocialista szellem", „az eszme" képes előrelépni és meggyőzően bizonyítani „az eszmei szocializmus"

„eltiporhatatlan erejét". Mondanivalójának volt egy új vonása is, amelyet talán nem annyira a meggyőződés, mint inkább a reakciónak szánt „intelem" mondatott ki vele: a legális mozgalom likvidálása nem azonos a szocialista pártok, a munkásmozgalom fizikai megsemmisülésével. Legális, nagy tömegszervezetekből átalakulnak a kormány által ellenőrizhetetlen, kis illegális csoportokká, s ezzel „a pillanatnyi sikereken túl, egyben megteremtették az új forradalom előfeltételeit is".

Az osztrák események Gömbösnek kedveztek. Ügyes taktikával először a Kisgazdapártot választotta le az Alkotmányvédő Blokkról, majd a szociáldemokratákon volt a sor. Gömbös újra előállt az érdekképviseleti rendszerrel. Ez és a betiltás veszélye a szociáldemokratákat visszafogott magatartásra késztette. Föladták az Alkotmányvédő Blokk támogatására tervezett akcióik egy részét. Növelték, sőt drasztikus formába öntötték a kommunisták ellen hozott rendszabályokat. Többek között bezáratták a MÉMOSZ-székházat, közreműködtek a Magyarországi Eszperantista Mozgalom betiltásában, mert ott is a kommunisták befolyása érvényesült.

A párt felső vezetésében vita bontakozott ki: érett-e a helyzet a Gömbössel való tárgyalásra. Peyer úgy vélte, hogy a fennmaradás érdekében lényeges engedmények árán is rendezni kell a kapcsolatokat a kormánnyal. Peyer szerint a megváltozott körülményeknek megfelelően rögzíteni kell a párt működését szabályozó elveket, beleértve az érdekképviseletet is. Peyer és más szakszervezeti vezetők – a kérdésben óvatos Buchingerrel, Weltnerrel, Mónussal, Szakasitscsal és más vezetőkkel szemben – tárgyalást sürgettek. Hangoztatták: a tárgyalás még egyébként sem megegyezés. A vezetőségen belül folyó vitákról készült belügyminisztériumi feljegyzés szerint Peyer és Gál Benő – a dolgok előbbrevitele érdekében – puhatolódzó megbeszéléseket folytatott illetékes kormánykörökkel.[83] A vita tényét megerősítik Buchingernek ez időből fennmaradt feljegyzései is. Ő a peyeri álláspontot túlzónak tartva azt írta, hogy a párt az osztályharcból nem adhat fel mindent, vállalnia kell a határozottabb harcot, s ennek érdekében fel kell készülnie az illegalitásra is.[84] A rendőrségi jelentések arról is tájékoztatnak, hogy egyes pártvezetőségi tagok az ellenzéki kerületek pártösszejövetelein ugyancsak ilyen értelemben nyilatkoztak.

Feltehetően a polgári ellenzék sorainak további megbontása és a szociáldemokraták álláspontjának közvetlen megismerése késztette a miniszterelnököt arra, hogy 1934. május 2-án fogadja a szociáldemokrata küldöttséget. A küldöttség tagjai között – talán nem véletlenül – ott találjuk mindkét irányzat híveit. Egyik részről Peyer és Györki Imre, a másik oldalon Mónus és Weltner. Sajnos a megbeszélés tartalmát bővebben csak Gömbös miniszterelnök 1934. május 23-i parlamenti felszólalásából ismerjük,[85] aki röviden kitért a tárgyalásokra is. Mindenekelőtt elismeréssel szólt a szociáldemokraták antikommunista felfogásáról és a nemzetközi kapcsolataik révén az országnak tett jó szolgálatukról. Majd arról szólt, hogy a megbeszélés során tudomására hozta „a szocialista uraknak": „be kell látniuk, hogy elveik, amelyeknek alapján elindultak a küzdelembe, valahogyan túlélték önmagukat... Az az okos politikus, aki ilyen körülmények között régebben vallott elveit félretolja a nemzeti ügy érdekében. Az önök feladata a magyar munkásság képviselete volt. Ha képviselni akarják őket az új Magyarországon, bele kell olvadniuk a polgári társadalomba..." „Félreérthetetlenül magyarrá kell lenni", nemzeti alapra kell helyezkedni, a „nemzeti egységbe be kell tagozódni", „ez a magyar szociáldemokrácia jövője".[86]

Gömbös „ajánlata" a peyeristák tárgyalási készségét is lehűtötte. A szociáldemokrata elvek feladása, a nemzeti alapra helyezkedés, a „nemzeti egységbe" való „betagozódás" olyan követelés volt, amelyet az MSZDP nem vállalhatott, hacsak nem akart lemondani a nemzetközi szocialista mozgalom segítségéről, a nemzetközi háttérről, valamint a szer-

vezett magyar munkásság többségének a támogatásáról és nem akarta kiszolgáltatni a pártot a Gömbös-kormány kénye-kedvének. Ekkora „áldozatra" Peyer még 1920-ban sem volt hajlandó. Így azután az első megbeszélések eredménytelenül végződtek. Sőt, Peyer a parlamentben határozottan visszautasította Gömbös ajánlatát.[87] Egy héttel később ezt még élesebben és határozottabban ismételte meg Weltner Jakab.[88] 1934 tavaszán nyilvánvalóvá vált tehát, hogy „még nincs" meg a tárgyalási alap Gömbössel.

A nemzetközi és a belső helyzet alakulása is visszakozásra késztette a szociáldemokrata vezetőket. A betiltás közvetlen veszélye, ami februárban elképzelhető volt, elmúlt. A fasizmus nemzetközi rohamai csillapodtak, viszont kibontakozóban volt az antifasiszta erők szervezett ellenállása. A kormány belpolitikai helyzete továbbra is ingatag maradt. Mindezt a szociáldemokraták is jól látták. „Jelenleg az uralkodó osztályon belüli erők kiegyensúlyozatlansága és a bizonytalan külpolitika az oka annak, hogy a kormány semmiféle irányban nem tud döntő elhatározásra jutni" – olvashatjuk az MSZDP politikai tájékoztatójában. Az uralkodó osztályok e pillanatban még haboznak. „Ezért a határozatlanság és a nyílt állásfoglalástól való tartózkodás úgy a kormány politikájában, mint az ellene a kulisszák mögött harcoló ellenfeleinek óvatos és tartózkodó magatartásában is."[89]

A pártvezetőségen belül közben a személyi kérdések is kompromisszumos megoldást nyertek. Így a nézeteltérések mérséklődtek, az együttműködés megjavult. 1934 őszén pedig a választójogi törvénynek, az MSZDP egyik legrégibb és mindig alapvetőnek tartott követelésének előtérbe kerülése, majd az érdekképviselet és a munkásegység problémája tartósították a vezetőségen belüli egyetértést.

3. Az antifasiszta munkásegység, a választójog és az érdekképviselet összekapcsolódása a magyar munkásmozgalomban

A harmincas évek közepén a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom központi problémája a munkásegység lett. Azok a gondok, amelyek e területen a nemzetközi munkásmozgalomban megvoltak, Magyarországon halmozottan, sajátos vonásokkal gyarapodva jelentkeztek. Nézzük először az eltéréseket.

Európában a magyar munkásmozgalom az egyetlen ebben az időben, ahol a két munkáspárt, az MSZDP és a KMP helyzete alapvetően eltér, bár bizonyos hasonlóság található a lengyel, a bolgár, a román és a balti államok munkásmozgalmában. Az antifasiszta munkás akcióegység általában ott jött létre, ahol a pártok politikai helyzete, befolyása, számbeli nagysága azonos vagy hasonló volt, ahol a húszas évek második felének szociáldemokrata, részben pedig kommunista politikája nem hagyott morálisan is súlyos nyomokat a pártok kapcsolatában, ahol a jobboldali szociáldemokraták magatartása nem juttatta el a pártot a burzsoáziával való teljes lepaktálásig, a kommunisták elleni nyílt támadásig, s ahol az ennek hatásaként fellépő „szociálfasizmus" hibás elmélete és gyakorlata nem élezte ki a végsőkig a kommunista–szociáldemokrata ellentétet. A magyar munkásmozgalom nem ezek közé tartozott.

Magyarországon a Tanácsköztársaság megdöntése után újjáalakult Szociáldemokrata Párt lényegesen jobboldalibb politikát folytatott, mint elődje a századfordulón. Legalitását és fennmaradását – mint ismert – mindenekelőtt a munkásosztály ragaszkodásának, továbbá a Tanácsköztársaság és a forradalmi marxizmus megtagadásának köszönhette.

A jobboldali szociáldemokraták a KMP-t mint munkáspártot nem ismerték el, az MSZDP-t a magyar munkásmozgalom egyetlen pártjának tekintették. Nyílt antikommunizmusukat csak növelte az a sajátos körülmény, hogy az illegálisan dolgozó, üldözött KMP bázisa nem az MSZDP-től független munkástömegekben alakult ki, hanem éppen e pártban és az irányítása alatt álló szakszervezetekben. Az európai országok kommunista és szocialista mozgalma a legtöbb helyen viszont szervezetileg is elkülönült egymástól. A kettős tagság – kommunista és szociáldemokrata egyszerre – másutt ritkán jelentkezett. Így Magyarországon a kommunisták illegális tevékenysége, lebukásuk szinte minden alkalommal „kompromittálta" valamilyen formában a szociáldemokráciát is. Az MSZDP vezetősége ez ellen kétféleképpen próbált védekezni. Egyrészt úgy, hogy minden ilyen alkalommal újból és újból elhatárolta magát a KMP-től, nyíltan megbélyegezte a kommunista mozgalmat, fokozta antikommunista propagandáját, másrészt időről időre a saját „erejéből" is igyekezett megszabadulni a kommunistáktól. Hol denunciálásokkal, hol a pártból való kizárással igyekezett elejét venni a kommunista befolyásnak.

A fentiekből egyenesen következik, hogy a magyar munkásmozgalomban az egységfront elvi elismerése s gyakorlati megvalósítása útjában elsősorban az MSZDP állott. A vezetők egy része a nemzetközi és hazai nyomás következtében később kénytelen volt ugyan elvben elismerni az egységfront létjogosultságát, megvalósítását azonban magyar vonatkozásban szinte kizártnak tartották.

A munkásegység a magyar kommunistáktól is hallatlan erőfeszítéseket követelt. A KMP politikájának korábbi súlyos torzulásait fokozatosan kiküszöbölve – az elvek és a gyakorlat, a nemzetközi tapasztalatok és a hazai viszonyok állandó mérlegelése után, ha megtorpanásokkal is –, lépésről lépésre haladtak előre. A munkásegység megteremtésének eltökélt szándéka vezette el őket a felismeréshez: a magyar munkásmozgalom sajátos viszonyai között nem lehet olyan fordulatra számítani, hogy az MSZDP felső vezetése hivatalosan is elismerje a két párt közötti akcióegységet. De a KMP útkeresését, a jobboldali szociáldemokraták minden gáncsoskodása ellenére, a szocialista munkástömegek aktív részének támogatása, jó szándékú kritikája segítette.

Az MSZDP vezetői a nemzetközi munkásmozgalom két szárnya, az SZMI és a Komintern által Hitler hatalomra jutása után külön-külön tett – nem azonos szándékú – egységfrontos felhívást követően is elutasították a KMP-vel minden együttműködést. Ezzel, valamint fenyegetésekkel, egységfrontellenes propagandával igyekeztek elejét venni a kommunisták „egységfrontmanőver"-ének. A magyar szervezett dolgozók körében azonban az egységfront ügye nem várt támogatásra talált. Így azután érthető, hogy ez időtől az MSZDP-ben alig volt olyan vezetőségi vagy választmányi ülés, amelyen e kérdés valamilyen formában napirendre ne került volna. A XXIX. pártkongresszuson – mint erről már szó volt – az ellenzék bírálta és elutasította a pártvezetőségnek a kommunisták ellen alkalmazott drasztikus intézkedéseit, és a nyílt, látványos összeütközések helyett az együttműködés mindkét fél számára elfogadható formájának kialakítását szorgalmazta. Ezért a kongresszus után is síkraszállt.

Az MSZDP vezetősége éppen az egységfront-propaganda hatásának mérséklése érdekében folyamodott 1933 nyarán új taktikához. Meghirdette a szervezett dolgozók MSZDP-n belüli egységét. A pártvezetőség abból az antikommunista álláspontból indult ki, hogy mivel nálunk nincs két munkáspárt, pártok közötti egységfrontról nem lehet szó. Csupán a párton belül megtalálható különböző irányzatok közötti együttműködést, a pártegységet kell megteremteni. Bár ez az akció az egységfront ellen irányult, átmenetileg segítette a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének kibontakozását, annál is inkább,

mivel egybeesett a KMP által ebben az időben kiadott „Be a szakszervezetekbe!" jelszóval.

A KMP – a Komintern többi pártjához hasonlóan – 1933 áprilisában fordult első ízben egységfrontjavaslattal a szocialista munkásszervezetekhez, valamint az MSZDP és a szakszervezetek vezetőihez.[90] A javaslat a szociáldemokrata tömegekkel való együttműködés mellett a vezetéssel is kereste a kontaktust, de a megvalósítás feltételeinek kidolgozásánál még korántsem számoltak a felhívás készítői a realitásokkal. Az egységfront kérdésében tényleges előrelépés csak 1933 őszén történt, amikor a KMP kiadta a „Be a szakszervezetekbe!" jelszót.

Ezt a változást a kommunisták nagy többsége kedvezően, a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők egy része pedig rokonszenvvel fogadta. Erősítette ez utóbbiak erőfeszítéseit, hogy az MSZDP vezetőségét rábírják: hagyjon fel a kommunisták denunciálásával és a szocialista szervezetekből való kizárásukkal. A kedvező visszhangot a kommunisták közötti viták is bizonyították. Ezek most nem arról folytak, mint egy évvel előtte: lehet-e nem osztályharcos alapon álló szakszervezetekbe visszalépni – bár még felmerült e kérdés is –, hanem a visszalépés módjáról, főként pedig a szakszervezetekben végzendő munka tartalmáról.[91] A vitában gyakran felmerült a KMP-nek a szociáldemokráciáról alkotott – részben ugyan már módosított és nem, vagy legalábbis nem mindig az egész pártra vonatkoztatott – hibás „szociálfasiszta" elmélete és a „Be a szakszervezetekbe!" jelszó gyakorlati megoldása között feszülő ellentmondás. Az útkeresést, a vitákban az előrelépést a gyakorlati munka bizonyos részeredményei is segítették. Ilyen volt pl. 1933 őszén az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék két legerősebb csoportjának – az építőknek és a bőrösöknek – visszavétele a szakszervezetekbe, kedvező feltételek mellett, majd októberben a kommunisták és szociáldemokraták által közösen szervezett építő, bőrös és más sztrájkok sikere.[92]

A szakszervezetekbe való visszalépés és még inkább a szakszervezetekben végzett aktív munka, a közösen kidolgozott és elfogadott sztrájkfelhívások, a sztrájkok bizonyították, hogy van lehetőség a szakszervezeti „bürokraták" – így nevezték a kommunisták a szociáldemokrata vezetőket – egy részével az együttműködésre, sőt a közös harcra is.

Az 1933 őszén elért eredmények a kommunisták egy részét arról győzték meg, hogy a továbblépés feltétele a közös munka fokozása, nem pedig a szakszervezeti elkülönülés. Igazolódott, hogy az együttes munka a szakszervezetekben nem a „bürokraták", hanem az osztályharcos erők, mindenekelőtt a kommunisták pozícióit erősíti. Így azután rövid idő alatt nemcsak a kommunisták politikai befolyása növekedett, hanem egyes szervezetekben – az építőknél, a bőrösöknél, a szabóknál, a textileseknél – vezető pozíciókat is szereztek.

Ezek az eredmények egyre sürgetőbbé tették a KMP általános politikája és konkrét tevékenysége között feszülő ellentmondás kiküszöbölését. A probléma azonban nemcsak hazai, hanem nemzetközi vonatkozású is.

Az SZMI párizsi konferenciája után a szociáldemokrata pártok többségében, köztük az MSZDP-ben újra heves egységfrontellenes propaganda bontakozott ki. A kommunista pártok többsége is úgy értékelte a konferenciát – részben joggal –, hogy az nem értette meg az idők szavát, így tehát nincs lehetőség a szociáldemokrata vezetőkkel az együttműködésre. Vissza kell térni a korábbi álláspontho z. A Komintern 1933 végén megtartott XIII. plénuma megerősítette ezt a felfogást, és változatlanul fenntartotta a „szociálfasizmus" elméletét. Mindezt tetézte a bécsi munkások 1934. februári felkelésének kudarca. A kommunisták többsége ennek okát egyoldalúan csak a jobboldali szociáldemokrata

vezetők árulásában látta, s úgy vélte, a szociáldemokráciáról alkotott nézetek nem szorulnak korrigálásra.

A magyar munkásmozgalomban történtek is a fentiek irányába hatottak. A szociáldemokrata vezetés a kommunistáknak tett kezdeti engedmények után ismét fokozta ellenük a támadást. Ennek oka kettős. 1933 őszén jelentkeztek a gazdasági harcok első ízben a válság után, mégpedig váratlan hevességgel. A sztrájkokban – a rendőrség megállapításai szerint is – a kommunistáké volt a kezdeményező szerep, amit a szakszervezeti vezetők – a tömegek megtartása érdekében – kénytelenek voltak tudomásul venni. Sőt gyakran előfordult az is, hogy a szakszervezeti vezetők a kommunisták által kezdeményezett bérmozgalomba kapcsolódtak be, azt politikailag és anyagilag is támogatták. Gömbös, aki a gazdasági harc letörését fontosnak tartotta, alkalmat látott arra, hogy fokozza a terrort a kommunisták ellen, egyben politikai és szervezeti nyomással, fenyegetésekkel zsarolja az MSZDP-t. (A szociáldemokrata gyűlések betiltása, a szocialista kórusok feloszlatása, az alsóbb szintű szocialista vezetők állandó zaklatása stb. tartoztak módszerei közé.)

Az MSZDP – bár nem adta fel a Gömbös-kormány ellen elsősorban propagandavonalon folytatott támadásait –, védekezésre kényszerült. Megkísérelte egyrészt mérsékelni a gazdasági harcokat – amit megkönnyített, hogy a téli hónapok sztrájkok folytatására egyébként is alkalmatlanok –, másrészt támadásokat indított a kommunisták ellen, illetve durván fellépett minden kommunista kezdeményezéssel szemben. Ezt Gömbös nyomása mellett még egy körülmény sürgette. A „Be a szakszervezetekbe!" jelszó jegyében végzett munka ugyanis 1933 végére, 1934 elejére több szakszervezetben – MÉMOSZ, bőrös, cipész, szabó – vezető pozícióhoz juttatta a kommunistákat, és az a veszély fenyegetett, hogy a kedvező tapasztalatok hatására ez a folyamat más szakszervezetekre is átterjed. Ezzel egyidőben a vezető pozíciókba jutott kommunisták, a KMP fő irányvonalának szellemében, a szakszervezetekben esetenként túlságosan hevesen léptek fel a „bürokraták" ellen, ami még a velük együttműködni akarók egy részének ellenérzését is kiváltotta. Ilyen akció volt pl. 1934 februárjában a MÉMOSZ székház megrohamozása. Mindez újabb alkalmat szolgáltatott a kizárásokra és denunciálásokra.[93] A jobboldali szociáldemokraták azt bizonygatták, és ebben a *Népszava* járt az élen, hogy a kommunisták újabb egységfrontmanővere nem szolgál más célt, mint a szakszervezetek bomlasztását és a szocialista munkások közti ellentétek szítását, elmélyítését.[94]

A történtek – úgy látszott – a KMP azon tagjait igazolták, akik opportunizmussal vádolták azokat, akik a „Be a szakszervezetekbe!" jelszót komolyan vették és megpróbáltak annak reális tartalmat adni. Szociáldemokrata oldalról pedig azok hadállásait erősítették, akik a kommunistákkal való együttműködés ellen léptek fel. Így 1934 tavaszán az egységfront megítélésében mindkét oldalon elbizonytalanodás tapasztalható. Erősödnek a negatív tendenciák: egyik oldalon az egységfront hibás felfogásának erőltetése, a másik oldalon az együttműködés elutasítása. Jól tükrözi ezt a *Kommunista* számos cikke, közülük is legjobban a „Hova irányítsuk a fő tüzet?" című. A kommunisták és a kommunista szervezetek fő hibája – olvasható a cikkben –, hogy „helytelenül fogják fel a kommunizmus és szociáldemokrácia viszonyát, és gyakorlati munkájukban engedményeket tévén a szociáldemokráciának, legyengítik a forradalmi harc eredményeit... Azok a hangulatok, amelyek a bürokrácia megjavulását hirdetik, vagy a kis bürokratákban a kisebbik rosszat látják, közvetve és közvetlenül is a szociáldemokrácia előtti fegyverletételhez vezetnek és a fasizmus megerősödését jelentik."[95] A KMP vezetésében ez az álláspont azonban már nem tudott tartósan megerősödni. A KMP Központi Bizottságának a párttagsághoz intézett felhívása, amelyet a Komintern XIII. plénuma után adtak ki, tükrözi ugyan a hibás

álláspontot és a szociáldemokrácia megsemmisítésére hív fel, de ugyanakkor helyesen látja azt a veszélyt is, hogy ismét növekszik a reformista szervezetekben végzett munka lebecsülése. A felhívás ezért harcot hirdet minden ilyen jelenség és képviselői ellen.[96]

A munkás-egységfront alakulásában a továbbiakban átmenetileg meghatározó szerephez jutott két fontos, egymásra kölcsönösen ható tényező. Az egyik az általános, titkos választójog, a másik a szakszervezetek likvidálásának és a fasiszta munkakamara bevezetésének terve.

Az MSZDP vezetősége az új választójog bevezetésének napirendre tűzését a munkásmozgalom szempontjából döntő jelentőségűnek tartotta. Ettől kezdve mindent az általános, titkos választójog szemüvegén keresztül szemlélt,[97] abban a téves hitben, hogy a választójog, s az e törvény alapján végrehajtott választás megnyithatja az utat egy demokratikus fordulathoz.

Az általános, titkos választójogot túlságosan előtérbe helyező, minden mást ennek alárendelő álláspont az MSZDP sorozatos politikai kudarcaihoz, a Gömbös-kormánynak tett felesleges engedményekhez, a pártvezetés és a szervezett dolgozók aktív része közötti ellentétek éleződéséhez vezetett. S ez nem véletlen.

Gömbös 1934 tavaszán – a fővárosi törvénytervezet kapcsán kibontakozott heves összeütközés során – felismerte azt a veszélyt, hogy az Alkotmányvédő Blokk létrejötte és ennek szociáldemokrata támogatása, vagyis egy egységesen fellépő ellenzék keresztezheti terveit. Ekkor határozta el, hogy az ellenzéket fenyegetésekkel, taktikai sakkhúzásokkal megbontja és szembeállítja. Ehhez a választójog ígérkezett alkalmas fegyvernek. A kormányfő jól számított. Elsőként ellenfeleinek támaszát, az MSZDP-t és a szakszervezeteket sikerült leválasztani, sőt szembefordítani velük.[98] S ezt oly módon érte el, hogy közben sikerült a szociáldemokrata vezetőket olyan kérdésben is tárgyalásra bírnia, amelyről korábban a vezetők többsége hallani sem akart. Ez pedig az érdekképviselet volt. A Gömbös és a szociáldemokraták között 1934 áprilisa és 1935 februárja között lezajlott tárgyalásokat – áprilisban, októberben, illetve januárban, februárban – övező nagyfokú titkolódzás, majd a február 18-i szakszervezeti titkári értekezletnek az érdekképviselettel kapcsolatos állásfoglalása[99] azt látszik bizonyítani, hogy Gömbös és a szakszervezeti vezetők álláspontja a munkakamara kérdésében közeledett egymáshoz. Peyer és társai az általános, titkos választójog reményében még a szakszervezeteket is hajlandónak mutatkoztak áruba bocsátani. A választójog lett ismét az a „varázsszó", amely megfosztotta az MSZDP vezetőit az adott helyzet[100] reális megítélésétől. Így történhetett meg, hogy a pártvezetőség és a parlamenti frakció 1935. január 30-i közös ülése, majd a február 7-i pártválasztmányi ülés nagy elégtétellel állapíthatta meg – olvashatjuk a *Népszava* 1935. február 8-i számában –, hogy az ország minden politikai tényezője: a kormány, az uralmon levő többségi párt, valamint az ország egész közvéleménye a legsürgősebb feladatnak a választási reform megoldását tartja. Ebben a tényben „a Magyarországi Szociáldemokrata Párt a maga politikai igazolását látja..." Pajor Rudolf főtitkárhelyettes az egy nappal később a fővárosi és környéki pártszervezetek elnökeinek és titkárainak tartott tájékoztatón pedig arról szólt, hogy az MSZDP-t az uralkodó osztályon belüli harc nem érdekli, csak az foglalkoztatja, mikor válik lehetővé az új választójogi törvénnyel olyan reformok megvalósítása, amelyek Magyarország demokratizálásához vezetnek.[101]

A MSZDP-nek 1934–1935 fordulóján a választójogra épített politikája 1935 márciusában egy csapásra összeomlott, Gömbös ugyanis Horthy jóváhagyásával, Bethlen István kijátszásával váratlanul feloszlatta a parlamentet és a régi választójog alapján kiírta a választásokat. Ettől kezdve a párt hivatalos propagandája, amely az említett időszakban

óvakodott Gömbös és a szociáldemokrácia között kiélezni az ellentéteket, és mindig nyitva hagyott egy kiskaput az „együttműködés" lehetőségeinek megteremtésére, most hirtelen hangot változtatott és minden rendelkezésre álló eszközt felhasznált a Gömbös-kormány elleni támadáshoz. A nyílt szavazásos választástól az ország népe nem várhat semmi jót – szögezte le az MSZDP választási felhívása. A szociáldemokrácia „mélységes meggyőződéssel kinyilvánítja", hogy *„ellene van minden fasiszta kísérletnek*, látszatreformokkal nem éri be, hanem az ország mélyreható politikai és szociális átszervezését követeli".[102] Megszűnt minden tárgyalási készség az érdekképviselet kérdésében – bár ezt e pillanattól már Gömbös sem tartotta fontosnak. A pártvezetőség pedig újra nagy figyelemmel kísérte a Bethlen körül gyorsan tömörülő ellenzék tevékenységét.

Úgy vélem, történetírásunk eddig jórészt figyelmen kívül hagyta ezt a fordulatot, és az érdekképviselet kérdésében kibontakozott és egyre erősödő ellenállást csupán a kommunista kezdeményezés és a szervezett dolgozók alulról jövő nyomása hatásának tulajdonította. A tömegek kétségtelenül döntő szerepet játszottak ebben a küzdelemben. Az MSZDP vezetőit azonban a választójog kérdésében elszenvedett kudarc késztette arra, hogy változtassanak korábbi álláspontjukon és felkarolják, sőt fokozatosan élére álljanak az érdekképviselet bevezetése elleni harcnak.

Az MSZDP-hez hasonlóan, de ellenkező előjellel, a KMP felső vezetésében is megoszlottak a vélemények a választójog ügyében. A kommunista vezetők egy része változatlanul azt hangoztatta, hogy az általános, titkos választójognak a KMP programjába való felvétele nem helyes, mert ez kimondottan burzsoá követelés és elfogadása a reformista szociáldemokrácia támogatását jelentené. A vezetők másik része ezzel szemben azzal érvelt, hogy az általános választójog olyan demokratikus követelés, amelyet a fasizmus elleni harcban fel kell és fel lehet használni, s e követelés elfogadásával a szervezett dolgozók, sőt a fasizmus által fenyegetett más társadalmi csoportok között is növelni lehet a kommunisták befolyását. Ellenkező esetben viszont fennáll a KMP elszigetelődésének veszélye. Végül is a vitát a Komintern állásfoglalása zárta le, amely, helyesen, azt tanácsolta, hogy a KMP kapcsolódjon be a választójogi küzdelembe. Hasonló disputa folyt arról is, hogy lehetséges-e a jobboldali szociáldemokráciával vagy annak egyes tagjaival az egységfront kérdésében közös nevezőre jutni, vagy változatlanul ellenükre kell a szociáldemokratákkal az együttműködést keresni.

A választójog szerepének ilyen méretű eltúlzása — mindkét részről — hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokrata vezetőség jottányit se változtasson az egységfront elutasításán és a „bolsevistákkal" való együttműködésnek még a látszatát is kerülje. Pedig e kérdésben 1934-ben jelentős fordulat történt a nemzetközi munkásmozgalomban.

Az 1933-as év és 1934 első felének tapasztalatai – az egyik oldalon a német és osztrák munkásmozgalom veresége, a másikon pedig a franciaországi és spanyolországi eredmények – nem maradhattak hatástalanok a nemzetközi munkásmozgalomra. A Kominternben is megindult az előző évinél célratörőbb útkeresés. A Francia Kommunista Párt rugalmas, a kompromisszumot is vállaló egységfront-politikája meg is hozta az első sikert. A nemzetközi munkásmozgalomra – köztük természetesen a magyarra is – mindenekelőtt a francia, spanyol, osztrák, olasz egységfront-megállapodások gyakoroltak nagy hatást. Ezek nemzetközi értékét csak növelte az a körülmény, hogy 1934 októberében, több mint egy évtized után, tárgyalóasztalhoz ültek Brüsszelben a Komintern és az SZMI képviselői.

Az egységfront terén elért eredmények a nemzetközi munkásmozgalomhoz hasonlóan Magyarországon sem egyformán hatottak a két munkáspártra. Az 1933–1934 telén történt átmeneti visszaesés után 1934 nyarán – főként a szakszervezetekben – az alsó szinteken

ismét megerősödtek az egységfronttörekvések. Az 1934 tavaszán kiújuló, majd a nyár folyamán újabb lendületet kapó, elsősorban gazdasági, de Gömbös támadásai következtében esetenként politikai jelleget is öltő sztrájkharcokban a kommunisták és a szocialisták együttes fellépése mind eredményesebb volt.[103] Ezt csak fokozták a nemzetközi munkásmozgalomban az egységfront terén elért sikerek.[104]

A nemzetközi munkásmozgalomban elért eredmények egyre sürgetőbbé tették, hogy a magyar munkáspártok is vizsgálják felül a több mint egy évtizedes – esetenként a testvérháborúhoz hasonlatos – kapcsolatukat. A KMP-nek ennek során fel kellett ismernie, hogy az MSZDP vezetősége részben jobboldali reformista beállítottsága, részben sajátos helyzete – legális és illegális párt közötti kapcsolatról volt szó – miatt nem vállalja, s talán megkockáztatnám, a szakszervezetek és az MSZDP legalitása érdekében nem is vállalhatja a hivatalos, írásba foglalt és nyilvánosságra hozott együttműködést. Ehhez a felismeréshez a nemzetközi tapasztalatok nemigen nyújthattak segítséget, hisz ez a magyar viszonyok speciális terméke volt. A KMP vezetőinek többsége, elsősorban a külföldön élők, ezt kezdetben kevésbé látták be. Így – hibásan – az egységfront-politika gyakorlati megoldásában gyakran mereven ragaszkodtak a nemzetközi tapasztalatokhoz. A hazulról kapott, a helyes és helytelen törekvéseket tartalmazó, sok esetben a valóságos helyzetet torzító jelentések – mint ezt a visszaemlékezések és a korabeli dokumentumok is bizonyítják – alapján ugyancsak nehéz volt a nemzetközi gyakorlattól lényegesen eltérő egységfront-politika kialakítása. A magyar kommunista mozgalom nagy érdeme éppen az, hogy ilyen feltételek mellett, hihetetlenül nehéz küzdelemben megtalálta azt a formát, amely a magyar viszonyok között, a szociáldemokrata vezetők többségének elutasító álláspontja ellenére is megteremtette az együttműködést kommunisták és szocialisták között.

A „Be a szakszervezetekbe!" politika kezdeti eredményei és a nemzetközi munkásmozgalom sikerei nyomán a korábban, sőt még 1934 elején is kizártak többsége visszakerült a szakszervezetekbe. Sőt, elsősorban a kisebb szakszervezetek – bőrös, nemesfémes, szabó, szállítómunkás, cipész, cukrász, sütő –, de néhány nagyobb szakmai szervezet – MÉMOSZ, textiles, magánalkalmazott – helyi és középszintű szerveiben, esetenként a felső szerveikben is tovább emelkedett a vezető pozícióhoz jutott kommunisták száma. 1934 második felében e folyamat még erősödött. Ez komolyan meglepte a szakszervezeti vezetőket. Fennáll az a veszély – szögezte le Buchinger Manó –, hogy a szakszervezetek irányítása kommunista vezetés alá kerül.[105]

A „Be a szakszervezetekbe!" politikának ez a sikere 1934 nyarán felvetette, hogy szükséges-e az ESZE további fennmaradása. A kommunisták egy része kezdte felismerni, hogy az akcióegységért folytatott harc során az ESZE eredeti funkcióját, a szakszervezetekből kizártak összefogását már betöltötte. Tevékenysége így jórészt csak a szakszervezeteken belüli ellenzék koordinálására korlátozódik. Féllegális helyzete is mindinkább megszűnt, az ESZE fokozatosan illegalitásba kényszerült, s bizonyos idő után a KMP szerepét próbálta átvenni.[106] 1934 második felében felvetődött az a kérdés is, hogy az ESZE, amely lényegében a szakszervezetekben dolgozó kommunisták és baloldaliak munkáját koordinálja, javasolhat-e egységfrontot saját szakszervezetének. A jobboldali szociáldemokrata vezetők ugyanis éppen ezt, a szervezett dolgozók többsége által sem érthető kérdést használták fel az egységfront ellen. A konkrét események érzékletesen mutatták ezt az egyre növekvő ellentmondást.

1934 júliusában, a francia egységfrontegyezményt követően az ESZE úgy határozott, hogy meggyorsítja az egységfront ügyét. Elhatározta, hogy július 28-ára az építőmunkások székházába gyűlést hív össze, ahol létrehozzák „a munkanélküliek és a dolgozók egység-

frontját".[107] A terv azonban a szociáldemokraták ellenállásába ütközött. A *Népszava* a felhívásra azonnal élesen reflektált, és felszólította a szervezett dolgozókat, hogy „az akciótól tartsák távol magukat, mert azt a MÉMOSZ tudta nélkül hívták egybe, másrészt pedig az összehívók többsége a szakszervezetekből kizárt elemekből áll".[108]

A gyűlés nyilvános meghirdetése – az ESZE minden jó szándéka ellenére – nem volt szerencsés. Nem is került rá sor. A terv viszont mind a rendőrség, mind a szociáldemokrata vezetők figyelmét túlzottan az ESZE-re irányította, ez utóbbiak minden akcióját a szakszervezetek bomlasztásaként igyekeztek a szervezett dolgozók előtt feltüntetni. A kommunisták gyorsan belátták a helyzet fonákságát és a későbbiekben a nyilvánosan meghirdetett egységfrontgyűlésektől elálltak.

Ezzel a sikertelen akcióval egyidőben kezdte a KMP szorgalmazni a szociáldemokrata párt- és a szakszervezetekben a különféle írásos egységfrontjavaslatok átadását és elfogadtatását. Ez esetben is a nemzetközi tapasztalatok átvételéről volt szó. Hosszabb idő kellett ahhoz, hogy a gyakorlat meggyőzze először a szociáldemokrata szervezetekben dolgozó kommunistákat, majd az ő felismerésük nyomán a felső vezetést is arról, hogy a magyar körülmények között a két párt között nyilvánosságra hozott írásos megállapodásra nem kerülhet sor.

Így azután 1934 augusztusától – csökkenő mértékben – 1935 tavaszáig a kommunisták fáradhatatlanul azon kísérleteztek, hogy a szakszervezetekben éppúgy, mint a pártszervezetekben, minden szinten egységfront-megállapodásokat fogadtassanak el, s mivel ez egyetlen esetben sem sikerült, az MSZDP-t azon nyomban leleplezték egységfront-ellenessége miatt. A KMP 1934 októberében – 1933 áprilisa óta első ízben – fordult egységfrontjavaslattal az MSZDP vezetőségéhez és a Szakszervezeti Tanácshoz. A javaslatban foglalt követelések többsége[109] azonos volt a Szakszervezeti Választmány ugyanebben az időben megtartott ülésén elfogadott követelésekkel,[110] tehát elfogadtatása nem jelentett volna komoly nehézséget. Az a körülmény azonban, hogy a javaslattevők sajtó útján nyílt választ követeltek, alkalmat adott arra, hogy az MSZDP vezetősége a javaslatokat manővernek bélyegezze és minden szinten megtegye az intézkedéseket az elutasításra.

Ebben az időben azonban az egységfrontnak nemcsak formai oldala okozott problémát, hanem tartalma is. A KMP-ben éppúgy, mint a többi kommunista párton és magán a Kominternen belül is, heves viták folytak a szociáldemokrácia megítéléséről, ami természetesen elválaszthatatlan volt az egységfront problémájától.

Az egységfrontnak ez az ellentmondásos megközelítése különösen szembeütköző az 1934 szeptember–októberében történt események tükrében.[111] A KMP 1934. október 17-én – mint fentebb említettük – egységfrontjavaslatot nyújtott át az MSZDP-nek és a Szaktanácsnak. Ezzel szinte egyidőben felhívást adott ki, amely október 22-ére politikai sztrájkra szólította fel a dolgozókat a kormány, a politikai rendőrség, sőt a Szaktanács ellen is. Ismert, hogy e felhívást a KMP KB utasításával szembeszegülő egyik KB-tag – Gold Géza – adta ki. A lépés kalandor voltát tényként elfogadva sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy e provokációnak kedvezett a KMP politikájában meglevő, meg nem oldott problémák egész sora. A KMP-ben még jócskán akadtak olyanok, akik csak formailag ismerték el az egységfront-politikát és nem voltak meggyőződve helyességéről. Ezért – mint pl. Gold is – úgy próbálták ezt alkalmazni a gyakorlatban, hogy a várható kudarc a régi politika helyességét igazolja. Az október 22-i megmozdulás nem sikerült, mert a kommunisták többsége nem értett vele egyet, és már az előkészítésben sem volt hajlandó részt vállalni. A sztrájknak – mint az előkészületek során kiderült – nem is volt tömegbázisa. Így az utolsó pillanatban felülről is leállították.[112] Természetesen a jobboldali

szociáldemokraták ezt a kudarcot azonnal gazdagon kamatoztatták. A kommunisták manővere „megbontja a ma annyira szükséges egységet – írta a *Népszava* –, és nem véletlenül, mindig akkor indul offenzívára, amikor az öntudatos és harcra kész proletárok valamiféle akcióra készülnek".[113]

Október 22. a Komintern figyelmét is ráirányította a KMP munkájának fogyatékosságaira, és 1934 novemberében hozott határozatával segítséget nyújtott az egységfrontpolitika megoldásához. Előmozdította, hogy a helyes úton járó kommunisták kezdeményezőkészsége és módszere következetesebben érvényesüljön.[114]

Az egységfront területén jelentkező problémák menet közbeni megoldása is hozzájárult ahhoz, hogy a szervezett dolgozók körében erősödjön az egység sürgetése. Mind a nemzetközi eredmények, mind a gazdasági harcokban szerzett tapasztalatok azt bizonyították, hogy a kommunisták és szocialisták együttes fellépése a sikerek kovácsa. Az egységfront híveinek táborát növelte a jobboldali szociáldemokraták makacs ellenállása és az a felháborodás, amit Peyerék magatartása váltott ki. Ők ugyanis 1934 október–novemberében nemegyszer a rendőrséggel szinte azonos időben vagy vele együtt léptek fel az egységfront minden konkrét szervezeti megnyilatkozása ellen.

Ma már nagyon nehéz lemérni, hogy az egységtörekvésekkel való érzelmi azonosuláson túl a szervezett dolgozók milyen mértékben vállalták volna a vele járó veszélyeket és menynyiben voltak hívei a kommunisták által ez időben javasolt egységnek. Ismeretes, hogy 1934 őszén a kommunista vezetés alatt álló, később a KMP által megbírált, majd feloszlott Budapesti Egységbizottsághoz 30 helyi szakszervezeti csoport csatlakozott.[115] Ennek számszerű erejéről azonban nem rendelkezünk pontos adatokkal. Előfordult ugyanis, hogy az ott dolgozó kommunisták a szervezet vezetőségének, még inkább a tagságnak a tudta nélkül jelentették be csatlakozásukat a bizottsághoz. Kétségtelen tény, hogy néhány szakszervezet – a bőrös, a nemesfémes és az építőkön belül a festő-, a kőműves-, a fás szakosztály, amelyek létszámukat tekintve ugyan a kisebbek közé tartoztak, de politikai aktivitásuk miatt meghatározó szerepük volt az egész mozgalomra – az egységfront leghatározottabb támogatója volt. Kezdeményezésükre különböző párt- és szakmai szervezetek számos egységfrontos indítványt terjesztettek az MSZDP 1934 decemberére összehívott kongresszusa elé.[116]

1934. november 18-án tartották meg a kongresszusi küldöttértekezletet, ami a kongresszus szokásos előértekezletének felelt meg. Ezen a résztvevők jelentős része az egységfront mellett szállt síkra. Ennek alapján egy rendőrségi jelentés azt a következtetést vonta le: fennállt a lehetősége, hogy a pártkongresszus a vezetőséget leszavazza és az egységfrontot párthatározattá emelje. Ez talán túlzás, mégis rávilágít arra, hogy a szervezett dolgozók milyen mély rokonszenvvel fogadták az egységfrontot.[117] Hamarosan kiderült azonban, hogy a rokonszenv nem elég az egységfront realitássá tételéhez.

1934 második felében az MSZDP vezetősége nehéz helyzetbe került. Antikommunista magatartásából következően, valamint a párt és a szakszervezetek legalitásának védelme ürügyén változatlanul elutasított mindennemű együttműködést a KMP-vel. A KMP-t nem létező pártnak tekintette, magyar vonatkozásban az egységfrontot továbbra sem tartotta aktuálisnak. Az MSZDP 1934 nyaráig a nemzetközi mozgalomban is fellelhető érvekkel igyekezett cáfolni az egységfront lehetőségét. A francia, az olasz és a többi egységfrontmegállapodás, a Komintern és az SZMI képviselőinek brüsszeli találkozása, majd az SZMI Végrehajtó Bizottságának 1934. novemberi kompromisszumos döntése,[118] valamint a hazai mozgalomban erősödő egységfrontos törekvések után azonban már ő sem kezelhette félvállról az eseményeket.

A nyugati országokban folyó erőfeszítésekről, tárgyalásokról, vitákról a pártvezetőség kezdetben hallgatott, a kudarcokat pedig felnagyította. A megállapodások után ezt azonban már csak azért sem tehette meg, mert a magyar polgári sajtó is foglalkozott velük, s azért sem, mert világossá vált, hogy Nyugaton: Franciaországban és Spanyolországban a kommunisták és szocialisták együttműködése milyen fontos eszköz a fasizmus további térnyerésének megakadályozásában. A munkásmozgalmaknak a fasizmus támadásával szemben Nyugaton elért sikerei azt is bizonyították, hogy a szociáldemokrácia nem életképtelen, mint azt a reakció úton-útfélen állította, képes a megújulásra. Erre az MSZDP vezetői a Gömbössel vívott „csatákban" gyakran hivatkoztak. A pártvezetőség, miközben az egyik oldalon megpróbálta kiaknázni az egységfrontnak a fasizmus elleni harcban elért eredményeit, a másik oldalon megkísérelte csökkenteni ennek történelmi szerepét és helyét a nemzetközi munkásmozgalomban. Mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a már említett egységfront-megállapodások megkötése előtt a kommunisták jelentős engedményeket tettek és az egységfront a szociáldemokraták által javasolt platformon jött létre.[119] Azt állították továbbá, hogy az egységfront csak ott jöhetett létre, ahol a kommunista és szocialista pártok helyzete azonos vagy hasonló, és főképp ott – itt Franciaországra utaltak –, ahol Moszkva külpolitikai érdekeit mind a Komintern, mind az illető ország kommunista pártja kénytelen volt figyelembe venni.

„Komoly fordulatot jelent-e a francia egységfront a világ munkásmozgalma történetében, vagy pedig csak egyikét azoknak a nagyszámú taktikai fordulatoknak, amelyekben oly gazdag a Kommunista Internacionálé története?" – tette fel a kérdést a Tanácsköztársaság egyik volt vezetője, a Párizsban emigrációban élő Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond elvbarátja is (a *Szocializmus*ban és a *Népszavá*ban cikkei Vándor Zoltán néven jelentek meg). Rónai egyébként rokonszenvezett az egységfronttal, s később Brüsszelben az általa vezetett csoport akcióegységre is lépett az ott dolgozó magyar kommunistákkal. „Tény – hangzik a válasz –, hogy Franciaországban, ahol az orosz külpolitikai érdekek az egységfrontot követelik, a fegyverszünet létrejött, addig más országokban, így Németországban ádáz harc folyik a szocialisták ellen." Minden egységfrontos kísérletet tehát „a legnagyobb óvatossággal kell fogadnunk" – írta befejezésül.[120] Buchinger pedig azzal érvelt, hogy ott, ahol a kommunisták gyengék, mint a skandináv országokban és Angliában, nincs és nem is lesz egységfront, de nem kerülhet erre sor a csehszlovák munkásmozgalomban sem, ahol viszont a szociáldemokrata és a kommunista párt azonos erőt képvisel.[121] A párt hivatalos álláspontját e kérdésben 1934 szeptemberében egy rendőrségi jelentés így összegezte: „élesen szembe kíván helyezkedni az egységfrontakcióval, és ha a külföldi egységfronttárgyalások megegyezéssel végződnek, akkor inkább el van szánva arra, hogy a II. Internacionáléból kilépjen, de a kommunista párttal való együttműködésre semmi körülmények között nem hajlandó".[122]

Az egységfront lehetőségének ilyen kategorikus elutasítása mellett ebben az időben már természetesen a vezetőségben is felbukkannak, utat törnek egészségesebb vélemények. Érdemes felfigyelni például a *Szocializmus* 1934. októberi számában megjelent, „Az elkövetkező harcok taktikája" c. cikkre, amely ugyan nagyobb részében azzal foglalkozik, hogy még egy nemzetközi határozattal sem lehetne egyes pártokat a kommunistákkal együttműködésre kényszeríteni, mégis kénytelen elismerni, hogy a munkásosztály egységének feltételei objektíve jelentősen megjavultak. Ebben nem kisebb felismerésről van szó, mint arról, hogy a fasizmus „a demokratikus harci alap megsemmisítésével maga kapcsolt ki sok olyan kérdést, amelyek azelőtt súrlódást okoztak a proletariátus soraiban, s ezzel megteremtették a munkásosztály egységének sok előfeltételét".[123]

Ez időben néhány szakszervezet, kerületi pártszervezet és az Országos Ifjúsági Bizottság (OIB) értekezletén, amelyek napirendjén az egységfront szerepelt, egyes szociáldemokrata vezetők az írásba foglalt megegyezést változatlanul helytelenítették, s helyette közös szóbeli megállapodáson alapuló együttműködést javasoltak.[124] Ez részben kifejezte a pártvezetőségen belüli ingadozást, de – úgy vélem – még inkább azt, hogy a vezetők az őket ért támadásokat és a számukra kínos magyarázgatásokat így akarták csökkenteni vagy elkerülni. A rendőrségi jelentések tömege foglalkozik az ilyen írásban nem rögzített, „hallgatólagos" egységfrontos ellenjavaslatokkal.

Az MSZDP legfelső vezetőinek körében is erősödött az a meggyőződés, hogy ott, ahol a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése nem ad alapot rendőrségi beavatkozásra, türelmet kell tanúsítani. Ez egybeesett a vezetésnek azon korábbi álláspontjával, hogy Magyarországon az MSZDP-n belül kell megteremteni az egységet.

A változás más területen is tapasztalható. Míg korábban a pártvezetőség szinte minden tagja elutasította bármiféle egységfront lehetőségét, most a vezetőség több tagja – Buchinger,[125] Mónus, később Kabók is – kifejtette, hogy ott, ahol a kommunista és szocialista pártok helyzete politikailag és jogilag azonos, megvan a lehetőség az egységfrontra. Magyarországon az egységfront elutasításának oka nem az elv helyességének tagadása, hanem a két párt alapvetően eltérő helyzete. Ezt az álláspontot a KMP 1934-ben még nem „honorálta", 1935 elején azonban ezeket a vezetőket már lehetséges tárgyaló partnerekként vette számításba.

A nagy nyilvánosság azonban alig tud valamit a pártvezetőségen belüli véleményeltérésekről. Ellenkezőleg. Éppen 1934 vége az, amikor a párt- és szakszervezeti vezetés durva eszközöket használ az egységfront híveivel szemben.

Az 1934 őszén megélénkült sztrájkharcokat, a szocialista mozgalom felélénkülését a kormány és még inkább a rendőrség – részben joggal – az egységfrontmozgalom sikerével kapcsolta össze. Így azután a rendőrség sorozatosan fellépett azok ellen a szakszervezetek és szociáldemokrata szervezetek ellen, ahol a kommunisták és szociáldemokraták együttműködése politikai és esetenként szervezeti formában jelentkezett.[126] A Szakszervezeti Választmány 1934. október 5-i ülésén maga Peyer volt kénytelen tiltakozni a szakszervezeti vezetőkre is kiterjedő rendőri brutalitások miatt. A rendőrség ennek ellenére fokozta zaklatásait. A főkapitányság egyenként figyelmeztette azoknak a szakszervezeteknek a vezetőit, ahol a kommunisták befolyása erős volt, hogy ha „kiebrudalásuk" nem történik meg, kénytelen a Belügyminisztériumnak a szakszervezet feloszlatását javasolni.[127] Hogy a fenyegetésnek nagyobb nyomatékot adjon, november 24-én feloszlatta a kommunista befolyás alatt álló nemesfémipari szakszervezetet.[128]

Ezzel „betelt" a pohár. A Szakszervezeti Tanács nyilatkozata, a *Népszava* cikke, majd a Szakszervezeti Választmány rendkívüli ülése elítélte a Belügyminisztérium eljárását, mert ez alapot szolgáltathat bármely, vagy akár minden szakszervezet bezárására. Egyidejűleg azonban a szociáldemokrata vezetők a szokásosnál is durvábban léptek fel a szakszervezetek falai között „az összesség célkitűzéseivel össze nem egyeztethető" kommunista tevékenység ellen.[129] Néhány nappal később pedig konkrét lépésre szánták el magukat az egységfront legerősebb bázisa, a MÉMOSZ ellen. Lehetségesnek tűnt ugyanis, hogy a kőműves és más szakosztályokban ezekben a napokban sorra kerülő választásokon a vezetők többsége kommunistákból kerül ki. A Szaktanács úgy látta, hogy ez újabb alkalmat szolgáltatna a rendőrségnek a beavatkozásra, az esetleges siker pedig támadási alapot adhatna a néhány nap múlva összeülő pártkongresszuson az egységfrontot elutasító vezetőség ellen. Ebben a helyzetben a kommunisták egy része sem volt meggyőződve arról,

hogy helyes az ellentéteket a végsőkig élezni, még akkor sem, ha az adott szakszervezet tagsága a kommunistákat támogatja. A cipészeknél a következményekkel számolva a kommunisták visszaléptek a jelöléstől. Igaz, ezért a KMP felső szerve és a szervezet dolgozói elmarasztalták őket.[130] Az események azonban magatartásuk helyességét igazolták. A MÉMOSZ-ban is voltak kommunisták, akik óvtak a vezetésen belüli kommunista többségtől,[131] a visszalépésre azonban nem voltak hajlandók. A választást megelőzően itt a Szaktanács beavatkozott. A festő és kőműves szakosztály vezetőségét november 29-én felfüggesztette, a kommunistákat pedig kizárta a szövetségből. Majd elrendelte az építők szervezetének megtisztítását.[132] A szövetség titkára az intézkedésekről a rendőrséget levélben értesítette, és egyben azt kérte, hogy az esetleges rendzavarásokat, mint amilyenek tavasszal a székház bezárásakor történtek, megakadályozhassák.[133] Az MSZDP vezetősége egyidejűleg a december 7–9-ére összehívott pártkongresszust 1935. februárra halasztotta.[134]

A vezetés e drasztikus lépéssel végleg le kívánt számolni a már központi problémává érlelődött egységfronttal és híveivel, egyben ki akarta húzni a reakció azon felfokozott propagandája alól a talajt, miszerint az MSZDP a bolsevizmus szálláscsinálója. A propagandához az alapot a második Rákosi-per szolgáltatta. A reakció – talán nem véletlenül – a per előtt és alatt nem is annyira 1919-et, hanem annak előkészítőjét, 1918-at támadta. A vád ellen a szociáldemokraták a szokásos módon védekeztek. Elítélték ugyan az újabb pert és védelmükbe vették magát Rákosit, de élesen elhatárolták magukat a bolsevizmustól.[135] Ugyanakkor a Sándor király és Barthou külügyminiszter marseille-i meggyilkolásában való közvetett részvétellel vádolt, és ezért a kül- és belpolitikában egyaránt rendkívül nehéz helyzetbe került Gömböst – az általános, titkos választójog reményében – enyhén bírálták. Pedig szigorúbb kritikára a marseille-i események nyomán a kormány ellen elrendelt vizsgálat, valamint a Gömbös és ellenzéke között kiéleződött viszony bőven adott alkalmat.[136] Így azután érthető, ha teljesen el nem is fogadható a *Sarló és Kalapács*nak az az értékelése, amely a szakszervezeti ellenzékkel szembeni fellépést „a fasiszta hatóságokkal való gondos munkamegosztásnak" minősítette. „A belügyminiszter feloszlatta a nemesfémmunkás szervezetet – írta a folyóirat. – Peyerék elrabolták a festők és kőművesek autonómiáját!" „Peyerék brutális támadása... meg az a tény, hogy Peyernek kellett elmennie Szakasits birodalmába, mert nyilván nem bízott Szakasits »erélyében«, mutatja, hogy a MÉMOSZ szervezett munkásai között oly erős az egységfront akarata, hogy ez a nyomás már befolyásolja a Szakasits és Peyer közti viszonyt is."[137]

A vezetés beavatkozása azonban nem hozta meg a várt eredményt. Ezt bizonyítja, hogy 1935 februárjában részben ismét az egységfront híveinek megerősödése miatt halasztották el a pártkongresszust. A történtek azonban fontos tanulsággal szolgáltak a kommunisták számára is. Ami talán a legfontosabb: nem értettek egyet a szervezett dolgozók egy részének Peyerék támadása hatására spontán kialakult szeparatista törekvésével. A KMP álláspontja az volt, „senki sem ki, mindenki be a szakszervezetekbe".

A kommunisták egy része az MSZDP brutális fellépése és az újabb kizárások nyomán kezdte belátni, hogy hosszabb távon nem mindig vezet sikerre a jobboldallal való nyílt összeütközés. Az újabb kizárások, denunciálások, a rendőrség beavatkozásai miatt az egységfrontot helyeslő szociáldemokraták sem vállalták a nyílt kiállást. Az e küzdelem során szerzett tapasztalatokat Rózsa Richárd – a KMP egyes kerületi bizottságainak álláspontjával összhangban – így összegezte jelentésében: „A KMP-vel szemben igen nagy a bizalmatlanság, félelem az illegalitástól, a lebukástól, a kockázatvállalástól. Nem bíznak bennünk, mert nem ismernek bennünket, s mi nem vesszük eléggé figyelembe ezt a tömeghangulatot. El kell oszlatni a bizalmatlanságot."[138] Felismerte, hogy nem elegendő csak

az egységfront sürgetése és azok támadása, akik nem értenek vele egyet. Fontos a szakszervezetekben és a pártszervezetekben aktívan dolgozni, mert különben magát az egységfront ügyét kompromittálják.[139] Szem előtt kell tartani – olvashatjuk Rózsa Richárd 1935. áprilisi jelentésében, hogy „majd minden szociáldemokrata ma utálja a »csak kritizálást«, »építeni« akar. Tehát az elvtársaknak aktívan részt kell venniök a szociáldemokrata pártéletben", körzetmegbízotti tisztséget, házi agitációt kell vállalniuk, mindenütt a munka révén kell befolyásra szert tenniük. Ez azonban nemcsak a pozíció szempontjából fontos – írta –, hanem azért is, mert ez eddig eléggé ki nem használt legális lehetőségeket nyújt a kommunisták számára. Javasolta, hogy a kommunisták a szocialista szervezetekben ne mint kommunisták lépjenek fel, mert így a leggyakrabban még „leszavazzák" őket, hanem baloldali szociáldemokratákként, s így erjesztő, balratoló szerepük jobban érvényesülhet.[140] Mind általánosabb az a vélemény, hogy az egységfront nem lehet a kommunista pártmunka részkérdése, annak központi kérdésévé kell válnia. Új jelenség, hogy a szakszervezetek mellett az egységfronttal egyetértő szociáldemokrata pártszervezetek megnyerésére is kezdtek nagyobb figyelmet fordítani. Így került sor Angyalföld, Kispest, Újpest, Kőbánya, Erzsébetváros, Óbuda, a rákosmenti falvak pártszervezeteivel, az Országos Ifjúsági Bizottsággal, a Vörös Segéllyel, az MSZDP által újonnan létesített Wallisch-alappal (Wallisch Kálmán magyar származású osztrák szociáldemokrata vezető volt, akit a bécsi felkelés során kivégeztek) és más szervezetekkel való együttműködés keresésére. Minden szervezeti megkötöttség nélküli együttműködést javasoltak, csak a kölcsönös bizalom megerősödése után tartották helyesnek a szervezett forma felvetését. Új jelenség az is, hogy aktív baloldali funkcionáriusokkal igyekeztek közvetlen személyes kapcsolatot teremteni. Ez utóbbi „nagyon meggyorsíthatja a munkát", olvashatjuk az egyik javaslatban.[141]

A személyi kapcsolat kiépítésének első pozitív példája, hogy 1934 végén a kommunista vezetésű Tandíjreform Bizottság Kéthly Annához fordult kéréssel: interpelláljon a parlamentben a magas tandíjak ügyében. Kéthly vállalkozott erre, bár ő is jól tudta, s ha nem tudta volna, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter az interpellációra adott válaszában figyelmeztette: a kezdeményezés mögött kommunisták állnak.[142] Hasonlóan kedvező volt Buchingernek a válasza arra a kérdésre, amelyet az OIB intézett hozzá: hajlandó-e az egységfront ügyében személyesen tárgyalni a kommunistákkal? Az első próbálkozások után 1935 legelején a KMP már konkrét kísérletet tett az MSZDP egyes vezetőivel a személyes kapcsolat felvételére. Elsőként Szakasits Árpád jött számításba, de gondoltak Mónus Illésre és Buchinger Manóra, továbbá az OIB titkárára, Révész Ferencre, valamint néhány – a jelentésben meg nem nevezett – funkcionáriusra, vagyis azokra, akik ugyan hivatalosan elutasították az egységfrontot, de a gyakorlatban nagyobb rugalmasságot tanúsítottak e kérdésben.

1935 tavaszán több megbeszélésre is sor került Martos Flóra és Szakasits Árpád között. Mónus Illés viszont nem volt hajlandó a KMP-vel sem hivatalos, sem magánjellegű tárgyalásra. Véleményét Szakasits útján ismerhették meg a kommunista vezetők.[143] E tárgyalási kísérletekkel egyidőben a KMP kapcsolatot keresett a Világosság-csoport vezetőjével, a Prágában tartózkodó Böhm Vilmossal is, akivel sikerült tartós személyi kontaktust teremteni. Böhm Vilmos megígérte többek között, hogy a hazai vezetéssel meglevő kapcsolatait igyekszik a kommunistákkal való együttműködés megvalósítására felhasználni. Felmerült, hogy esetleg a cseh szociáldemokratákon keresztül teremtenek – nyilvánosságra nem hozott – egységfrontot a KMP és az MSZDP között.[144] Ezek a kísérletek azonban nem vezettek eredményre.

A Szakasitscsal és Böhmmel folyó puhatolódzó tárgyalások hűen tükrözték az egység-

fronttal szimpatizáló, de azt hivatalos formában vállalni nem merő szociáldemokrata vezetők álláspontját. Véleményük megismerése mégis jelentős mértékben hozzájárult nemcsak a személyi kontaktus kialakításához, hanem a helyes – a szociáldemokraták érveivel is számot vető – egységfronttaktika kimunkálásához.[145]

Ezek az útkeresést jelző, előremutató lépések csak fokozatosan, visszaesésekkel érvényesültek. Ebben nemcsak a sokéves, az együttműködést mérgező, az egymás iránti bizalmat, a jóhiszeműséget kizáró politikának volt szerepe, hanem annak is, hogy a napi események időről időre túlságosan is gyakran tették mérlegre az egységfronttaktika helyességét. A KMP vezetőinek egy része továbbra is türelmetlen volt, és nem akarta tudomásul venni, hogy az együttműködés érdekében még a jobboldali szociáldemokraták érveit sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni. S főleg nem lehet és szabad időnként arra felhasználni, hogy ezzel igazolják a „szociálfasizmusról" és a burzsoáziának tett lakájszolgálatról szóló, idejétmúlt, téves nézet változatlan helyességét.

Hasonló volt a helyzet az MSZDP-ben is. Több szociáldemokrata pártszervezetben, így a II., III., VI., IX. kerületiben is tiltakoztak az ellen, hogy az MSZDP vezetősége nem indokolja meg a hozzá érkezett egységfrontjavaslatok elutasításának okát. Nem folytat ellenpropagandát, hanem megkísérli agyonhallgatni, lekicsinyelni a problémát, holott „a veszély nagy" és túlnőtt már a szűken vett pártkereteken. Ez a nyomás végül is arra késztette a pártvezetőséget, hogy kilépjen a „zárt falak mögül" a nyilvánosság elé. Először csak a *Népszava* közölt néhány sort a kérdésről,[146] majd Mónus a február 7-i pártválasztmányon egész referátumot szentelt az egységfront ügyének, amit a *Népszava* február 8-i száma jórészt közölt is.

Az a körülmény pedig, hogy 1935 első felében a KMP még mindig az egyes párt- és szakszervezeteknek tett írásos egységfrontjavaslatokban látta az együttműködés fő formáját, a szervezett dolgozók előtt – esetenként joggal – megkérdőjelezte a javaslatok komolyságát, másrészt lehetőséget adott arra, hogy az MSZDP jobboldali vezérkara saját céljaira ügyesen felhasználja. A Gömbössel éleződő viszony során igyekeztek az egységfrontot ismét a „szociáldemokrácia gyöngítésére és megsemmisítésére" irányuló manővernek minősíteni, és felszólították testületeiket és szervezeteiket, hogy az ilyen „egységmanővernek" még „megvitatás formájában" se adjanak helyt. Aki az egységfront híve – hangoztatta a főtitkár a pártválasztmány ülésén –, az a párt által sürgetett demokratikus reformok ellensége, mert segíti a reakciót annak bizonyításában, hogy ezekért a szociáldemokraták a kommunistákkal közösen folytatnak harcot. Így Gömbös azzal tagadhatja meg követeléseik teljesítését, hogy „a reform *a bolsevizmus céljait szolgálja*, mert íme a szociáldemokrácia, a reformok legelszántabb követelője, a bolsevizmussal karöltve harcol".[147]

Az egységfront 1935 tavaszán fontos része volt az érdekképviseleti törvénytervezet benyújtása és a választások idején zajló eseményeknek is.

A KMP Szakasits Árpád segítségével megszerezte az érdekképviseleti törvénytervezet szövegét és röviddel a február 18-i szociáldemokrata titkári értekezlet után röpiratban nyilvánosságra hozta. Egyúttal elítélte a jobboldali szakszervezeti vezetőknek a törvénytervezetet tárgyaló szakszervezeti titkárok megbeszélésén tanúsított túlságosan is „béketűrő", megértő magatartását. A KMP riadót fújt és akciók sorozatát javasolta a szakszervezetek védelme érdekében. Ami még ennél is lényegesebb, ezt most először kötötte össze az általános, titkos választójog követelésével és az MSZDP legalitásának megőrzéséért folytatott harccal.[148] A KMP felhívása önmagában valószínűleg nem lett volna olyan mozgósító erejű az érdekképviselet ellen, ha nem írják ki közben váratlanul a választásokat. A szervezett dolgozók többsége ugyanis elfogadta az MSZDP és a Szaktanács vezetőinek

azt a véleményét, hogy nem áll fenn a szakszervezetek feloszlatásának közvetlen veszélye.[149] Változás ebben az értékelésben akkor következett be, amikor a jobboldali szociáldemokrácia a Gömbös iránt tanúsított „megértőbb" politikát a választások miatt hirtelen feladta. Gömbös nyílt kihívása után az érdekképviselet elleni harc is mind szervesebb része lett a választási küzdelemnek.

Az érdekképviselet elutasításában a kezdeményező szerep természetesen a kommunistáké. Az ESZE március elején, a törvénytervezet ismertté válása utáni választmányi ülésén határozta meg a teendőket, és minden szinten a legszélesebb egységfrontot javasolta a fasiszta támadás elleni harc megindítására. Az a helyes törekvés vezette, hogy a szakszervezetek, sőt, ha lehet, a Szaktanács álljon a harc élére.[150] Így azután az érdekképviselet kérdésében a jobboldali szociáldemokraták részéről az együttműködés elutasítása mind nehezebbé vált, ugyanakkor – sajnos – adódott egy másik terület, ahol ismét lehetőségük nyílt a kommunisták elleni fellépésre. Erre pedig az 1935 tavaszán lezajlott országgyűlési, OTI- és a fővárosi képviselő-testületi választások adtak alkalmat.

4. Az 1935-ös választások, az MSZDP társadalmi bázisa

1935 tavasza nemcsak a munkásegység, az érdekképviselet kérdésében volt nagy erőpróba a magyar munkásmozgalom számára, hanem az egymást követő három választás szempontjából is. Vizsgáljuk meg sorjában a történteket és az eredményeket.

1934 őszén a Gömbös és Bethlen közötti ellentétek a kormánypárton belül már szakadással fenyegettek. A kormányfő azonban a „marseille-i ügy" lezárásáig óvatos volt, nem szánta el magát a szembefordulásra Bethlennel. A nemzetközi porondon újra megtépázott „mundér becsülete" Bethlen híveit is arra késztette, hogy ne használják ki a Gömbös elleni akcióra kedvező alkalmat.

1935 elején azonban az „ellenfelek" elérkezettnek látták az időt „a leszámolásra". Gömbös azzal vádolta Bethlent és körét, hogy akadályozza reformtervei valóra váltását, Bethlen pedig azt vetette a kormányfő szemére, hogy a kormánypárt megkérdezése nélkül dönt országos ügyekben. Bethlen hívei a kormányon belül is támadták a miniszterelnök politikáját. 1935 márciusában az ellentétek szakadáshoz vezettek.

A Bethlen–Gömbös-ellentét „tulajdonképpen az uralkodó körök azon csoportjának a magatartását tükrözte, amelyek szükségtelennek, sőt veszélyesnek tartották az eddigi kormányzati módszerek lényeges megváltoztatását" – olvashatjuk a „Magyarország története" 8. kötetében. – Szükségtelennek tartották a totális fasiszta diktatúra kiépítését akkor, amikor az ország már túljutott a gazdasági és kormányzati válságon, amikor sikerült visszaszorítani a gazdasági válság évei alatt megerősödött munkásmozgalmat és le tudták szerelni a parasztmegmozdulásokat. Ugyanakkor több okból veszélyesnek is tartották Gömbös törekvéseit. Egyrészt, mert a totális állami berendezkedés Németország alárendeltjévé tenné az országot, másrészt a Gömbös-csoport előretörésétől és tervei valóra váltásától saját pozíciójukat, egyéni érdekeiket is féltették. Féltek attól is, hogy a totális fasiszta diktatúra bevezetése oly mértékben átalakítaná a közel másfél évtizeden keresztül bevált politikai berendezkedést, ami végső soron a Bethlen által kiépített rendszer biztonságát is kockára tenné.[151]

Az összecsapásban ideiglenesen Bethlen és hívei maradtak alul. Gömbösnek sikerült maga mögött felsorakoztatni a Kisgazdapártot, amely az együttműködéstől nem kevesebbet várt, mint a kormányban való részvételt. Gömbös mögött felvonultak a jobboldali

szervezetek. Támogatta maga Horthy azzal, hogy elfogadta Gömbös javaslatát és egy évvel korábban, a kormányfőnek kedvező időpontban feloszlatta az országgyűlést.

A választás kimenetele nem volt kétséges. A húszas években kialakított és három alkalommal már kipróbált választási rendszer biztosította a többséget a mindenkori kormány számára. Ezt csak tetézte a váratlan kiírás és az ellenfelek felkészületlensége.

A kormány „új korszakot" ígért, „a reformok korát", bőségesen élt a szociális demagógia fegyverével. A demagógia nem volt teljesen hatástalan. A Gömbös oldalán fellépők a nagybirtoknak és a banktőkének „üzentek hadat", és sikerült az értelmiség és a városi kispolgárság nagy részét is megtéveszteniök. Még 1848-at is megpróbálták felhasználni. A „reformnemzedék", a márciusi ifjak „parlagon" hagyott reformjainak megvalósítását ígérték. A választás sikerének biztosítéka azonban az erőszak volt: a csendőrsortűz, a csalás, a régi módszerek megújítása, sőt minden eddiginél hathatósabb igénybevétele. Bankettek, vacsorák, etetés, itatás – mind a kormánypárt győzelmét szolgálták. Az ellenfeleket ugyanakkor – túl a szokásos módszereken – sújtotta a Gömbös által még a választás bejelentése előtt elrendelt gyűléstilalom, amit a választási kampány során csak időlegesen oldottak fel. A visszaélésekre mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a választás után a mandátumvizsgáló bizottság a benyújtott panaszok miatt több mint húsz kormánypárti képviselő mandátumát semmisítette meg. Ilyen méretű visszaélésre a Horthy-rendszer választásai során még nem volt példa.

Gömbös a fő tüzet természetesen az MSZDP-re irányította. „A szocializmusnak mint pártnak... lejárt az ideje – jelentette ki szegedi választási beszédében. – Még nem likvidáltuk, de likvidálni fogjuk..."[152]

Az MSZDP-t is váratlanul és felkészületlenül érte a választás. Meggyőződése volt, hogy az új választásra már az általános, titkos választójog keretében kerül sor és a nyílt szavazás a múlté. Egész politikai tevékenységét, a Gömbös-kormánnyal való tárgyalási készségét ez a tényező determinálta. Összekuszálta a szálakat az a körülmény is, hogy az MSZDP vezetősége azokkal találta magát szemben, akikkel közös nevezőre akart jutni, és azokkal került „közös platformra", akik ellen előzőleg éles rohamokat intézett.

Az országgyűlés feloszlatása után idő kellett, hogy a vezetőség magára találjon és pontosan meghatározza feladatait. A *Népszavá*ban 1935. március 10-én közzétett „Kiáltvány Magyarország dolgozó népéhez!" c. választási programnyilatkozat és az ugyanaznap a Tattersallban – 20 000 résztvevővel – lezajlott választási nagygyűlés az általánosságok szintjén mozgott.[153] A pártvezetés a választás kiírása után tisztában volt azzal, hogy a Gömbössel való megegyezésről szőtt reményei szertefoszlottak. Kezdetben mégis várt még és csak Gömbös megnyilatkozása után alakította ki választási propagandájának végleges formáját.

Gömbös beszédeiben azonban nem hagyott kétséget afelől, hogy szándékában áll a szociáldemokrata mozgalom felszámolása. Az MSZDP vezetősége ezt így is értékelte. Március közepétől választási propagandájának egyik célpontja Gömbös lett. A miniszterelnök szegedi „likvidációs beszéde a lakosság széles rétegeiben *a legnagyobb felháborodást* váltotta ki" – írta a *Népszava*. A beszéd óta „népgyűléseink hangulata emelkedett, lelkesedése tüzes és őszinte... a szegedi bejelentés vagy mondjuk a szegedi fenyegetés csak emelte, kiterebélyesítette és reményteljesebbé tette ezt a szép lobogást".[154] A Városi Színházban megtartott utolsó nagy választói gyűlés is határozott szembeszegülés volt Gömbös terveivel. Buchinger leszögezte: „Mi szocialisták, ha lehet legálisan, a törvény keretei között dolgozunk, de ha muszáj, a föld alatt." Kertész Miklós a tömeg dübörgő tapsa közepette jelentette ki: áthidalhatatlan a szakadék köztük és „a magyar fasizmus szállászcsinálói között".

Peyer hagyományos érveivel állt elő, a forradalom lehetőségeire figyelmeztette Gömböst és óvta attól, hogy valóban likvidálja a mozgalmat. A választás előestéjén a szociáldemokraták nyíltan kimondták, aki Gömbösre szavaz, az a fasizmusra, a háborúra, a nyomorra szavaz.[155]

Gömbös tervei feltétlenül szükségessé tették, hogy a munkásosztály egységesen lépjen fel a választási küzdelemben. Sajnos, ez csak részben sikerült. A három választás mindegyike alatt a szervezett munkásság erejének egy részét az egymás elleni harc kötötte le.

A KMP és nyomában az ESZE még 1935 februárjában, tehát az országgyűlési választások előtt elhatározta, hogy a márciusra kiírt, de a parlamenti választások miatt áprilisra halasztott OTI önkormányzati választásokon az egységfront jegyében részt vesz. Ennek szellemében egységes lista felállítását javasolta a Szaktanácsnak, az azonban ezt visszautasította. Az ESZE ezért úgy döntött, hogy önállóan indul. Rövid idő alatt kiderült, hogy a különlista a szervezett dolgozók elég széles körének támogatását élvezi. Az induláshoz szükséges ajánlásokat 5000 munkás írta alá.[156] Ez a kezdeti siker, továbbá a február 18-i, az érdekképviseleti törvényjavaslat tárgyában tartott, de a munkások előtt elhallgatott szakszervezeti titkári értekezlet elleni tiltakozó hullám, valamint az a korábbi gyakorlat, mely szerint a KMP részt vesz országgyűlési választásokon (1926., 1931.), döntő szerepet játszott abban, hogy induljon az országgyűlési választásokon is. Budapest északi, déli körzetében és a Pest környéki választókerületben „Fasisztaellenes munkás-egységfront" néven jegyeztette magát a választásra.

A Fasisztaellenes munkás-egységfrontot ugyancsak kedvezően fogadta a szervezett dolgozók egy része. A jelöltek listáinak összeállítása, az ajánlási ívek hitelesítése körüli nehézségek, a rendőrség durva beavatkozásai ellenére is lelkesen vettek részt a baloldali munkások az ellenzék választási harcában. Választási agitációjukban a szakszervezetek védelmét, a munkásegységfront kialakítását hangoztatták. Nem beszéltek kommunista meggyőződésükről, annál inkább fasisztaellenességükről. Tervüknek sikerült néhány szociáldemokrata pártszervezetet, köztük a kispestit, továbbá az OIB-t megnyerni. E szervezetekből küldöttségek keresték fel az MSZDP titkárságát és javasolták: közösen vegyenek részt a választási harcban. Maga a munkás-egységfront is hasonló javaslattal fordult az MSZDP-hez. Felajánlotta, hogy az egységfront elfogadása esetén kész mindazokban a kerületekben, amelyekben nem állított jelölteket, teljes erővel a szociáldemokrata lista érdekében dolgozni.[157] Emellett a munkás-egységfront választási felhívását tartalmazó levelek tömegét juttatta el – főleg postán – szociáldemokrata funkcionáriusokhoz és egyszerű szervezett dolgozókhoz. Ez utóbbi hiba volt, mint ahogy tévedett a KMP KB abban is, hogy a szociáldemokrata vezetők „tudtak az új választások kiírásáról és nyilvánvalóan lepaktáltak a mandátumokért a választójog és a szakszervezetek elárulásával". A választási felhívással és az eleve feltételezett szociáldemokrata árulás vádjával jelentősen megnehezítették saját helyzetüket, de főként azokét a kommunistákét, akik úgy vélték, hogy a választás során együtt kell működni az MSZDP-vel, és ahol munkásblokk nem lép fel, ott az MSZDP-re kell szavazni.[158]

Az MSZDP válasza, mint azt várni lehetett, nemcsak elutasító volt, hanem a *Népszavá*ban egyenesen uszító és megbélyegző. A vezetőség azonban mégsem ezzel tudott a dolgozókra hatni, hanem azon megállapításával, hogy a fasisztaellenes egységfront „a szociáldemokraták egységét" igyekszik megbontani és „hátba támadja az MSZDP-t", ezzel pedig a reakciót segíti.[159] Kedvezőtlenül hatott, hogy a sárga borítékban érkezett felhívások címzettjeit a rendőrség tömegesen idézte be a különböző rendőrkapitányságokra.[160] Más területeken is fokozódott a rendőrség támadása. Amikor pedig a Tanácsköztársaság év-

fordulóját az ellenzék a választási harc jegyében, tüntetéssel akarta megünnepelni, a Fasisztaellenes munkás-egységfrontot feloszlatták, vezetőit letartóztatták.[161]

Feloszlatása után az ellenzék a KMP választási utasításának megfelelően úgy döntött, hogy fehér lappal szavaz, bár az utolsó pillanatban a KMP azt javasolta, hogy az egységfront támogatói szavazzanak az MSZDP-re. A módosításra főleg az adott okot, hogy Gömbös március 17-i beszéde után a KMP KB is úgy látta, hogy fennáll a veszélye nemcsak az egységfront feloszlatásának, hanem az MSZDP likvidálásának is. Így a legfontosabb az MSZDP védelme. Szerepet játszott továbbá az is, hogy a kommunisták egy része helytelenítette a fehér lappal szavazást.[162]

Mindezek ellenére a választáson való indulás alkalmat, lehetőséget adott az ellenzék befolyása, a tényleges erőviszonyok megnyilatkozására. Ugyanakkor már az indulásnál is megmutatkoztak azok a hibák, amelyek a Kommunista Párt egész egységfront-politikáját ebben az időben jellemezték. Ha az MSZDP az egységfrontajánlatot elfogadta volna – egyébként erre semmilyen körülmények között nem kerülhetett volna sor, és ezt a KMP is jól tudta –, a reakció féktelen pergőtüzébe kerül. A kommunisták között – mint említettük – e kérdésben vita folyt, különösen azután, hogy az OIB a Fasisztaellenes munkás-egységfronthoz való csatlakozás mellett döntött. Ez ügyben a főtitkár a nála járt ifjúsági küldöttség tudomására hozta, hogy a csatlakozás megvalósítása esetén sor kerülhet az OIB feloszlatására. E várható következmények újabb vitát váltottak ki a KMP-ben. A KMP titkársága végül is a csatlakozást javasolta, hozzáfűzve, hogy mindenképpen meg kell akadályozni az OIB feloszlatását.[163]

A KMP módosító javaslata, az, hogy fehér lap helyett szavazzanak az MSZDP-re, későn érkezett.[164] Ennek ellenére, mivel a szavazás ilyen módjával sokan nem értettek egyet, az ellenzék többsége is az MSZDP-re adta le szavazatát. A tüntetőleg leadott, azaz tudatosan érvénytelen szavazatok száma kevés, olvashatjuk a választásról adott részletes kommunista elemzésben. „A tüntető szavazásra való felhívás vagy nem ért el hozzájuk, vagy nem követték, feleslegesnek, vagy veszélyesnek tartották." „Felhívásunk dacára – olvasható továbbá a feltételesen megfogalmazott, de a valóságot helyesen elemző dokumentumban – az MSZDP-re szavaztak, mint a »legbaloldalibb« pártra, amelyet meg kell védelmezni. Ez azt jelentené, hogy a munkásság szükségesnek látja, hogy »legalább« az SZDP minél több képviselővel benn legyen a parlamentben."[165]

Az országgyűlési választásokat vidéken 1935. március 31-én, április 3-án és 4-én, a fővárosban és környékén pedig április 6-án és 7-én tartották meg. A 3 millió választásra jogosultból 2 400 000-en (kb. 80%) jelentek meg az urnák előtt. A nyílt választókerületekben általában 100%-osnak vehető a megjelenés, míg a titkos kerületekben, tehát a fővárosban, környékén és a nagy városokban 70–80% között mozgott. Mint az előre várható volt, a kormánypárt tovább növelte az 1931-es választáson elért szavazatainak és mandátumainak számát. 1931-ben a kormánypárt 147, 1935-ben pedig 170 mandátumot szerzett (1 310 000 szavazatot). A Kisgazdapárt 20-ról 25-re növelte mandátumainak számát (410 000 szavazat). Ez azonban messze reményei mögött maradt. Gömbös nem tartotta be a Kisgazdapárttal korábban kötött megegyezést, s ez így a választási harc finisében felbomlott. A Kisgazdapárt, élén Eckhardt Tiborral, Gömbös ellenzékéhez csatlakozott. Három mandátummal szerzett többet a megelőzőnél a Rassay Károly körül tömörülő Szabadelvű és Demokratikus Ellenzék (4 helyett 7-et). Jelentős veszteséggel zárta viszont a választást a kereszténypárt. Korábbi 30 mandátuma helyett csupán 14-et tudott megszerezni. Érdemes megemlíteni még, hogy a 170 kormánypárti képviselőnek majdnem kétharmada, 98 honatya először lett tagja a parlamentnek.[166]

A Szociáldemokrata Párt – ellentétben az 1926-os és az 1931-es választásokkal – nyílt választási kerületekben nem indult, illetve nem állított jelöltet. Ezzel kívánt tiltakozni „a lélektipró nyílt szavazás ellen" és így próbálta „megmenteni az üldözéstől és az erőszakosságtól a falusi és kisvárosi tömegeket" – szögezte le a párt választási bizottsága.[167] Budapesten és környékén, valamint 7 titkos választású nagyvárosban – Debrecenben, Győrött, Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Miskolcon, Pécsett, Szegeden – 44 jelöltet (a fővárosban 35-öt, vidéken 9-et) állított. A választás során az MSZDP 11 mandátumot szerzett 132 000 szavazattal, 1931-ben 14 mandátumot 160 000 szavazattal. Ez 30 000 szavazat- és 3 mandátumveszteséget jelent. Az MSZDP a vidéki nagyvárosok közül elvesztette Szegedet, ahol Kéthly Anna volt a jelölt, de megnyerte Hódmezővásárhelyt, ahol pedig Takács Ferenc – egyedül a vidéki titkárok közül – pályázott a képviselőségre. A fővárosi kerületek közül az északi kerületben egy, a déliben egy és a Pest környékiben ugyancsak egy mandátummal szerzett kevesebbet. A fővárosban és környékén választották meg Kéthly Annát – őt a budapesti kerületben is jelölték –, Peyer Károlyt, Weltner Jakabot, Farkas Istvánt, Buchinger Manót, Propper Sándort. Debrecenben Györki Imre, Győrben Malasits Géza, Miskolcon Reisinger Ferenc, Pécsett Esztergályos János lett képviselő.

Az MSZDP-re leadott szavazatok számát tekintve jelentős ugyan a csökkenés, de összességében korántsem ily tetemes. 1931-ben ugyanis mintegy 30 000 szavazatot a nyílt kerületekben kapott az MSZDP, ahol viszont 1935-ben nem indult.

A Szociáldemokrata Párt választási eredményei

	1926		1931		1935	
	Szavazat	Százalék*	Szavazat	Százalék*	Szavazat	Százalék*
Országos	124 000	29,5	160 000	32,4	132 000	30
Budapesten és környékén	81 400	28,5	93 500	31,7	91 300	27,6
Vidéki titkos körzetekben	24 000	–	38 000	34,3	41 000	32,4
Nyílt körzetekben	18 900	–	28 500	–	nem indult	

* Az indult kerületekben elért százalékarány.

Az országos adatok tehát azt mutatják, hogy az 1926-os visszaesés után 1931-ben és 1935-ben az MSZMP lényegében megtartotta szavazóit. A fővárosban a három mandátum elvesztése csupán két és fél ezerrel kevesebb szavazatot, ugyanakkor 4%-os veszteséget jelentett 1931-hez képest.

Ha részletesebben megvizsgáljuk és elemezzük az országgyűlési, a képviselő-testületi, valamint az OTI-választásokat, és arra keresünk választ a voksok alapján, hol volt az MSZDP-nek tömegbázisa és kikből állt, a következő megállapításra jutunk:[168] az országgyűlési választások statisztikájában a fővárosban mindenütt kiugranak a munkáskerületek: Óbudán az MSZDP 4209 szavazatot, az összvoksok 28%-át, Erzsébetváros-külsőben (népszerű nyelven Csikágó) 1597-et, azaz 32%-át, Kőbányán 4383-at, azaz 27,8%-át, Angyalföldön 5203-at, azaz 38,7%-át kapta. Gyengébb volt az eredmény Ferencvárosban, 4850 szavazat (21,8%). Pest környékén ugyancsak a munkáskörzetek adták az MSZDP szavazatainak nagy részét: Budafokon 2940 (46,4%), Csepelen 2145 (43%), Kispesten

5704 (32,2%), Pesterzsébeten 5458 (36%), Újpesten 5420 szavazatot (31,1%) szereztek a szociáldemokraták. Hasonló a helyzet a vidéki nagy munkásvárosokban is: Győrött 6402 (38,3%), Miskolcon 7480 (38,3%) szavazatot kapott az MSZDP. Ha viszont a fővárosban és környékén is csak a munkás választókörzeteket vesszük figyelembe, akkor az MSZDP átlaga lényegesen magasabb, mint amit az összesített adatok mutatnak. A fővárosban a szociáldemokratákra adott szavazatok az összes szavazat 23%-át, míg a munkáskerületekben mintegy 30%-át teszik ki. Ugyancsak magasabb az arány, ha a peremkerületek erősen munkáslakta körzeteit vesszük alapul. Itt 33%, az összes szavazókörzetek adatai esetében 31,9% az eredmény.

Érdemes pillantást vetni a júniusban tartott fővárosi képviselő-testületi választások adataira is. Igaz ugyan, hogy Angyalföldön 3424 szavazatot, a voksok 45%-át kapta az MSZDP, a többi munkáskerületben viszont lényegesen kevesebbet szerzett. A kapott szavazatok az előbbiek sorrendjében: Óbuda 3084 (24,8%), Kőbánya 3150 (24%), Ferencváros 7591 (21,5%). A csökkenés alapvető okát a munkásszavazók kisebb számában kell látnunk. Amíg ugyanis az I., II., IV., V., VI., VII., VIII., IX., XII., XIV. kerületekben, tehát a nem munkáslakta körzetekben a választásra jogosultak száma mintegy 10%-kal, illetve ennél kevesebbel csökkent az országgyűlésihez képest (s itt is elsősorban a munkásszavazókat érintette), addig a munkáskerületekben a csökkenés megközelítette a 20%-ot. Ez a körülmény rendkívül érzékenyen érintette a szociáldemokratákat. Hisz az 1930 decemberében megtartott választáson az MSZDP 73 427 voksot kapott és 37 képviselő-testületi mandátumot szerzett, most csak 48 600 szavazatot és 21 mandátumot mondhatott magáénak. A fővárosban megválasztott képviselő-testületi tagok a következők: Blaskó Artúr, Büchler József, Millok Sándor, Gál Benő, Halász Alfréd, Stern Szerén, Deutsch Jenő, Lévai Sándor, dr. Banóczi László, dr. Berkes Jenő, Horovitz Gábor, Lázár Emil, dr. Révész Mihály, dr. Farkas Zoltán, Reisz Móric, Bechtler Péter, Peyer Károly, Steinherz Simon, Szepessy Albert, Gyürey Rudolf, Pásztor Imre.[169]

A választások során ismét bebizonyosodott, hogy az MSZDP-nek változatlanul erős hadállásai vannak a fővárosban és környékén, valamint vidéken is a kispolgárság között. Jól mutatják ezt az országgyűlési választások részadatai: Lipótvárosban 17,8%-ot, Terézvárosban 23%-ot, Erzsébetváros-belsőben 27%-ot, Józsefvárosban 25,5%-ot, Zuglóban 25%-ot, vidéken pedig Debrecenben 24,9%-ot, Hódmezővásárhelyen 30%-ot, Pécsett 31,7%-ot, Szegeden 17,9%-ot kapott az MSZDP.

Az 1931. és 1935. évi országgyűlési választások részadatainak összehasonlításából az is kitűnik, hogy az MSZDP stabil választógárdával rendelkezett és Gömbös idején is nagyjából megtartotta pozícióit. A csökkenés a titkos kerületekben elsősorban abból adódott, hogy a választásra jogosultak köre olyan rétegekkel bővült, elsősorban nőkkel és a gazdasági válság miatt munkáskerületekbe költözött tisztviselőkkel, akik nem munkásszavazatokat jelentettek.

A Szociáldemokrata Párt vidéki befolyásának megállapításához a választási eredmények nem nyújtanak támpontot. Mégis van olyan adatunk, amely – bár hozzávetőlegesen – e kérdésben is bizonyos eligazítást nyújt. 1934 őszén, illetve 1935 elején került sor a vidéki képviselő-testületi választásokra. Számszerű adataink erről ugyan nincsenek, de rendelkezésünkre áll egy olyan szociáldemokrata kimutatás,[170] amely összegzi a párt képviselő-testületi mandátumait. Ebből kitűnik, hogy az MSZDP lényegében megtartotta mandátumait, azaz vidéki befolyását. A törvényhatósági tagok száma ugyan csökkent, viszont jelentősen nőtt – főleg falvakban – a képviselő-testületieké. A fővároson kívül az MSZDP 1930-ban 500, 1935-ben 495 képviselő-testületi mandátumot vallhatott magáénak. Ha csak

minimálisan 200 szavazót veszünk egy képviselő-testületi mandátum megszerzéséhez, akkor is mintegy 100 000 szavazót tudhattak magukénak vidéken a szociáldemokraták. Ez a szám kb. megfelelt a rendőrség már említett értékelésének, amely szerint mintegy 100 000 körül lehet vidéken azoknak a száma, akikre a szociáldemokraták befolyása kiterjed. Az MSZDP kimutatásából az is kitűnik, hogy a Szociáldemokrata Párt vidéki befolyása mindenekelőtt a főváros vonzási körzetében, Pest megyében (138), továbbá a Tiszántúlon, ezen belül is a Viharsarokban, Békés (87) és Csanád megyében (42 képviselő-testületi tag) volt erős. Ugyanakkor a nagybirtokok és a klérus hazájában, a Dunántúlon: Fejér, Veszprém, Somogy, Esztergom, illetve Heves megyében egyetlen képviselőjük sincs.

Az MSZDP tényleges politikai befolyására még egy esemény, az 1935. április közepén megtartott, az egész országra kiterjedő Országos Társadalombiztosítási Intézet önkormányzati tisztségviselőinek megválasztása jelent megbízható forrást. Az országgyűlési szavazatok ismertté válása után a reakciót tömörítő Nemzeti Blokk és a kormánykörök biztosra vették, hogy az OTI-választáson a Szakszervezeti Tanács súlyos vereséget szenved és ez megkönnyíti a szakszervezetek likvidálását. Túlértékelve az MSZDP-nek az országgyűlési választásokon elszenvedett minimális vereségét, úgy vélték, hogy a „munkásság körében jelentős eltolódás történt a jobboldal felé".[171]

Sajnos az OTI-választásokon sem sikerült a szociáldemokraták és a kommunisták egységét megteremteni. Az ESZE vezetői, túlértékelve lehetőségeiket – volt olyan felfogás, hogy a listájukra szavazók száma megközelítheti a Szaktanács szavazóiét –,[172] nem fogadták el a KMP javaslatát, hogy szavazzanak a szakszervezeti jelöltekre, és nem vették figyelembe az országgyűlési választások tanulságait sem. Szakszervezeti Ellenzék néven indultak. Ez a külön indulás annak ellenére sem volt szerencsés, hogy jelentős számú szavazatot kaptak – bár az tetemesen elmaradt reményeiktől. A különlista ugyanis ismét válaszfalat emelt a kommunisták és a szociáldemokraták közé.

A Szaktanács az OTI-választásokon a munkavállalók és munkáltatók csoportjában egyaránt indult. Az utóbbiban 1929-hez képest sikerült is növelnie szavazatainak arányát. A Nemzeti Blokk 1929-ben megszerezte a munkáltatók szavazatainak 84%-át, 1935-ben azonban csak 70%-át, a Szaktanács viszont az 1929-es 14,4%-kal szemben 1935-ben 22,5%-ot kapott.

1929-ben a munkavállalók csoportjában a Nemzeti Blokkra (1-es lista) országosan 79 446-an (30,5%), 1935-ben pedig 82 446-an (31,2%) szavaztak. A Szaktanács listája (2-es lista) viszont 1929-ben 173 268 (66,6%), 1935-ben 171 320 (65,6%) szavazatot kapott. Az ipari munkavállalók szavazatainak megoszlását érdemes néhány helység szerint is bemutatni: Budapesten az 1-es lista 15 000 (11,7%), míg a 2-es 111 000 (81,8%) szavazatot kapott; Győrött 1100 (18%),illetve 4927 (81%),Miskolcon viszont 1400 (40,7%), illetve 1900 (56%), ugyanakkor Szegeden 1500 (29%), illetve 3800 (70%) az eredmény. A nagy-budapesti üzemek közül a Szaktanács a Ganzban 83%-ot, a Goldbergerben 67%-ot, a Hofherr–Schrantz Rt.-ben 90%-ot; a Kammer Testvéreknél és a Kispesti Textilgyárban 87, illetve 85%-ot, a Láng Gépgyárban 84%-ot, a pápai Perutz textilgyárban 84,3%-ot szerzett. A Szaktanács listája tehát a munkáslakta körzetekben és a nagyüzemekben általában több mint 80%-ot kapott. Ha ehhez hozzávesszük a munkáltatók listáján országosan szerzett szavazatokat is, akkor a Nemzeti Blokk (82 446 + 32 264) 114 710 szavazatot, azaz a szavazók 36,2%-ának, a Szaktanács viszont (14 474 + 171 423) 185 897 szavazatot, azaz a szavazók 58,6%-ának támogatását vallhatta magáénak.

Az ESZE reményei nem teljesültek, de így is megkapta a munkavállalók listáján a fővárosban leadott szavazatok 3,9%-át (7593 szavazatot), míg a munkáltatók háztartási

csoportjában a 3000 szavazatot, azaz az e csoportban leadott szavazatok 10%-át. A 3-as listán induló kivált vasasok 2300 szavazatot, azaz a budapesti munkások szavazatainak 1,2%-át szerezték meg. Ha figyelembe vesszük, hogy a 3-as és az 5-ös lista is a szakszervezetekre adott szavazatot jelentette, akkor joggal állapíthatjuk meg, hogy a szakszervezetek – rendkívül éles harcban állva Gömbös likvidációs törekvései miatt – összességében több mint 200 000 szavazatot kaptak. Ez a szám – véleményünk szerint – országos viszonylatban hozzávetőlegesen tükrözi a szociáldemokraták, kommunisták, azaz a szakszervezetek tényleges számszerű befolyását.[173]

A szociáldemokraták, de az ESZE vezetői és a KMP is úgy értékelte a választások, főleg az OTI-választások eredményeit, hogy a munkásság „kész szakszervezetei és vívmányai védelmére".[174] „A szavazásokból világos, hogy amikor a munkások Gömbös szájából szereztek tudomást a szakszervezeteket és a szociáldemokrata pártot fenyegető veszélyről, seregesen és tüntetően álltak a *szakszervezetek védelmére*" – szögezte le az *Ellenzéki Munkás*. Ugyanakkor – nem tagadva az ESZE jelentős sikerét és az öt OTI képviseleti mandátum fontosságát – önkritikusan elismerte: túlzott volt az ESZE várakozása, és ha dohogva is, kénytelen volt tudomásul venni, hogy a szervezett dolgozók nagy többsége „kételkedett a szakszervezeti ellenzék indulásának helyességében".[175]

A Szaktanács az OTI-választásokon 135 mandátumot szerzett, míg a Nemzeti Blokk 101-et, a szakszervezeti ellenzék 5-öt és a 3-as lista 2-t. Ennek alapján az OTI elnökségének továbbra is tagja maradt Peyer Károly, Reisz Móric, Gál Benő, Koltói (Kristóf) Anna. Az OTI igazgatóságának tagjai pedig a következők lettek: Peyer Károly, Gál Benő, Reisz Mór, Heim József, Udvaros István, Koltói (Kristóf) Anna, Horovitz Gábor, Csapó Sámuel, Petrás Pál, Kertész Miklós, Lázár Emil, Weisz Gyula, Wiesenberger Vilmos; póttagok: Szakasits Antal, Botyánszky Pálné, Sávolt János, Csacsovszky József.[176]

Gömbös az országgyűlési választáson elért győzelme tudatában, az új parlament megnyitása után mondott beszédében nem hagyott kétséget afelől, hogy totalitásra tör és végre kívánja hajtani érdekképviseleti tervét is. Gömbös teljesen figyelmen kívül hagyta: a választások nem igazolták azon feltevését, hogy a munkásság nem vallja magáénak szakszervezeteit, hogy szabadulni kíván „a marxista butítóktól". Gömbös ellenfelei, a nagytőke azonban, amely korábban sem lelkesedett a miniszterelnök munkakamarájáért, a választások után megértette: a munkásság ragaszkodik szervezeteihez. Az érdekképviselet bevezetése – úgy vélték – megnövelné a munkásosztály politikai és gazdasági harcát és a rendszeren belül nem kívánt bonyodalmakhoz vezetne. Ezért a Gyáriparosok Országos Szövetsége indokolatlannak tartotta az eddigi érdekképviseletek „organikus reformját". Hasonló álláspontot képviselt az Országos Mezőgazdasági Egyesület, az OMGE is.[177]

Az MSZDP vezérkarát a választási eredmények birtokában az a tudat, hogy a szervezett dolgozók határozottan szemben állnak Gömbös törekvéseivel, aktívabb ellenállásra sarkallta. Kétségtelen, hogy ebben szerepet játszott a választás után élesebbé vált Bethlen–Gömbös-ellentét, valamint az a körülmény, hogy a kormányfő ellenzékéhez csatlakozott a Kisgazdapárt is.

Már a választások alatt is, de főleg utána, a szakszervezetek védelme és a gazdasági követelések kiharcolása érdekében a munkásszervezetekben a korábbinál egészségesebb kommunista–szociáldemokrata együttműködés volt kialakulóban. Természetesen az MSZDP vezetősége ezt sem hagyhatta figyelmen kívül. A rendőrség májusi jelentése is foglalkozik a fenti változással, egyben jelzi a benne rejlő veszélyeket. Az érdekképviseleti reform elleni harcban „szemmel láthatóan megerősödött" „egységfrontmozgalom" elől a pártvezetőség semmiképpen nem térhet ki. Arra kényszerül – olvasható a jelentésben –,

hogy elutasítsa a reformtörvényt és támogassa az ellenzék „sztrájkmozgalom"-követelését.[178]

Gömbös parlamenti bejelentése után a KMP riadót fújt. Utasította minden szervezetét, az ESZE-t is, mozgósítsa az egész proletariátust a törvénytervezet ellen. A Kommunista Párt és az ESZE is helyesen ismerte fel, hogy Gömbös parlamenti bejelentése után még a vezető szociáldemokrata funkcionáriusok többsége is látja a veszély komolyságát és a védekezés fontosságát. Így velük is lehet számolni a harc során.[179] Valóban, 1935 nyarán a munkáskamarák elleni harc, szorosan összefonódva a munkásság gazdasági küzdelmeivel, a munkásmozgalom legfontosabb kérdése, egyben az egységfront legeredményesebb területe lett. A cipészek, szabók, fások, textilesek sikeres sztrájkharcai 1935 tavaszán már jórészt az egységfront jegyében folytak és vezettek eredményre. Az érdekképviselet elutasításában és a helyes egységfronttaktika kialakításában a legkiemelkedőbb szerepet pedig a júliusban kirobbant és több mint négy hétig tartó budapesti általános építőmunkás sztrájk játszotta.[180]

A választási eredmények, a szervezett munkásság általános hangulata, valamint a kormány polgári ellenzékének újabb megerősödése arra késztette a szociáldemokrata vezetőket,[181] hogy mind a parlamentben, mind egyéb megnyilatkozásaik alkalmával most már nyíltan elítéljék a kormány tervét. A sajtóban is gyakrabban kaptak helyet az egyes szakszervezetek érdekképviselet elleni tiltakozásai, szokatlanul nagy volt az építőmunkás sztrájk publicitása is. Elfogadták az ESZE kezdeményezte és a legtöbb szakszervezet által támogatott rendkívüli szakszervezeti kongresszus összehívását, amelynek napirendjén egyetlen pont, a munkáskamara elutasítása szerepelt. A párt- és a szakszervezeti vezetők – Mónus Illés, Buchinger Manó, Szakasits Árpád, Kabók Lajos – tollából a fasizmust és az érdekképviseletet elutasító, éles hangú cikkek jelentek meg. Az 1935 szeptemberében megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszus, ugyanúgy, mint a többször elhalasztott és végre megtartott pártkongresszus – bár a vártnál bátortalanabbul – elutasította Gömbös fasiszta terveit.

Az 1935-ös egymást követő választások bizonyították, hogy a dolgozó tömegek politikailag aktív többsége támogatja az MSZDP-t, síkraszáll szocialista szervezetei védelmében és változatlanul a baloldalon keresi problémáira a megoldást. Az MSZDP vezetői tudomásul vették a mellettük való kiállást, ami egyben határozottabb akciókra, mindenekelőtt az érdekképviselet elutasítására, a Gömbössel való további tárgyalások feladására késztették őket. Másrészt azonban az MSZDP vezérkara nem volt képes az egyre erősödő fasiszta áramlatokkal szemben a még baloldalon álló vagy vele szimpatizáló tömegeknek olyan alternatívát adni – bár erre később kísérleteket tett –, amely az ingadozókat, a politikailag tájékozatlanokat, a jobbra kacsingatókat vagy azok nagyobb részét a szocialista mozgalom számára a kritikus időszakban is megtarthatta volna.

5. A szociáldemokraták, kommunisták együttműködésének kérdése 1935–1936 fordulóján

Az MSZDP vezetősége 1935 nyarán a mozgalomban tapasztalt kedvező változásokat mérlegelve elérkezettnek látta az időt a már többször elhalasztott pártkongresszus megtartására. A júliusi pártválasztmányi ülésen végre bejelentették, hogy a XXX. pártgyűlést 1935 szeptemberében összehívják.

A kongresszusi előkészületek egyik erőpróbájának ígérkezett, főleg az egységfront szempontjából, a „pártifjúság" ankétja. Az ifjú funkcionáriusok politikai értekezletén jelen voltak a kerületi ifjúsági csoportok, a szakszervezeti fiatalok delegáltjai, az OIB tagjai: összesen 52 fiatal. Herczka Sándor a pártvezetőség üdvözletét tolmácsolva helytelenítette az ifjúság egységfrontos, forradalmi törekvéseit. Kijelentette: „ahogy a dolgok eddig mentek, így folytatni nem lehet". Álláspontját azonban egyetlen fiatal sem támogatta. Sőt az ifjúsági küldöttek többsége – 16-an szólaltak fel – az eddiginél határozottabb, következetesebb politikát sürgetett. Olyan ifjúsági vezetők, mint Vágvölgyi (Wiener) Tibor, Kasztel András, a munkásság politikai és szociális jogainak határozottabb védelmét sürgették. Az MSZDP „menjen el olyan messzire, amilyen messze csak lehet" – szögezték le a felszólalók. Pajor Rudolf főtitkárhelyettes válaszában már meggondoltabb volt, mint Herczka. Ő is óvott a meggondolatlan lépésektől, ugyanakkor azt is ajánlotta, hogy az ankét sok hasznos javaslatát az OIB terjessze a pártkongresszus elé.[182] Az ifjúsági ankétról ellentétes vélemények voltak a pártvezetőségen belül. Nyilvánosan – a *Népszavá*ban – mégis pozitívan értékelték. „Komoly, reális gondolatokat" felvető, a tennivalókat „frissebb látással közelítő" megbeszélésről írt Szakasits Árpád a *Népszava* hasábjain. Megállapította, hogy „igen pozitív benyomást" szerzett az ankétról, amely végső soron „egy céltudatos, reális, megvalósítható akcióprogram" alapjait vetette fel.[183]

Néhány nappal később, június 17-én ült össze az MSZDP országos pártválasztmánya, amelyen a pártkongresszussal kapcsolatos politikai és szervezeti teendőket tárgyalták meg. Egyúttal a mind súlyosabb szociális helyzet miatt néhány gazdasági követelésre vonatkozó akciót is elfogadtak. A választmány úgy döntött, hogy a pártkongresszus központi feladata a fasizmus és Gömbös reformtörekvései elleni harc eszközeinek kimunkálása. Előadói beszédében Buchinger Manó kijelentette: „a magyar belpolitikának új fordulata állott be Gömbös reformparlamentjének megszületésével". Gömbös tulajdonképpeni célja a parancsuralom megvalósítása, a parancsuralom pedig „azonos a fasizmussal és a hitlerizmussal". A megváltozott helyzet „új harcmodort kényszerít mindazokra, akik meg akarnak maradni a demokrácia platformján" – szögezte le a szónok. A választmányt követően Mónus Illés még Buchingernél is pontosabban fogalmazta meg a fasizmus elleni küzdelemben a párt előtt álló feladatokat. A szociáldemokrata munkásságnak *„állást kell foglalnia az ellene kiélezett és ellene irányuló kormánypolitikával szemben"*. A főtitkár az adott helyzetben lehetségesnek, sőt szükségesnek tartotta az addigi taktika megváltoztatását. Ha pedig „a politikai harc *kiélesedik*", akkor az MSZDP „új formákat és lehetőségeket keres, és olyan módszerekre és eszközökre kényszerül, amelyeket a *legális* politikai küzdelem lehetőségeinek határain belül *nem alkalmazna*" – szögezte le Mónus. A pártkongresszusnak „befelé és kifelé egyaránt" meg kell mutatnia, hogy *„a magyar munkásosztály megvédi magát minden üldözéssel szemben és nem riad vissza a harcnak semmilyen módjától, amelyet a viszonyok rákényszerítenek"*.[184] A kongresszus előkészítő szakaszában a *Népszavá*ban, a *Szocializmus*ban, a szakszervezeti lapokban meglepően éles hangú cikkek jelentek meg a fasizmusról és a még mindig napirenden tartott érdekképviseletről. Szakasits Antal a rendkívüli szakszervezeti kongresszus előtt arról írt, hogy a szakszervezeteknek „félreérthetetlenül állást kell foglalni minden érdekképviseleti rendszerrel szemben, amely a szakszervezetek autonómiájának elkobzását akarja".[185]

A pártkongresszus előestéjén, a *Szocializmus* szeptemberi számában Mónus Illés így írt: Gömbös változatlanul a totális fasiszta államrendszer bevezetésén munkálkodik és tervében központi helye van a „szakszervezetek fasizálásának és az állami kényszerszervezetek létesítésének". Tudomásul kell venni, hogy a magyar munkásmozgalom helyzete rend-

kívül súlyos. Nagy az elégedetlenség az MSZDP tevékenységével szemben is. Ez a magyarázata – szögezte le a főtitkár –, hogy igen megnőtt „az illegális mozgalom vonzóereje [értsd alatta a KMP-t – *P. I.*] a tömegekre... A mozgalomban való részvétel romantikus színt ad és a résztvevők áldozatos harca mindmegannyi tanúságtétel a szocialista eszme és meggyőződés mellett." Az MSZDP vonzása, mivel sikerei kevésbé látványosak, „a politikailag nem iskolázott tömegekre kicsi vagy semmi". Mónus hangsúlyozza: a pártvezetőség maga is „elégedetlen a mozgalom mai állásával". Éppen ezért a kongresszus egyik feladata lesz, hogy a követelmények színvonalára emelje a párt politikáját.

A helyzet értékelése szerint 1935 nyarán nem láttak semmiféle lehetőséget a kormánnyal való kompromisszumra. Talán az sem véletlen, hogy éppen Peyer Károllyal mondatták ki a szeptemberben megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszuson: a fasizmussal nem lehet tárgyalásokat folytatni. „A német elvtársak azt hitték, hogy ezt a diktatúrára törekvő fasiszta irányzatot tárgyalásokkal lehet feltartóztatni. Így nem lehetett feltartóztatni, és 1933 májusában az SA-csapatok megrohanták a német szakszervezeti szövetség székházait és birtokba vették őket." Ehhez hozzátette még: „Magyarországon is felbukkannak hasonló törekvések..."[186] Azt azonban már elfelejtette megemlíteni, hogy ezeknek a törekvéseknek éppen ő volt az egyik szorgalmazója.

Joggal vetődik fel: vajon mi a magyarázata a szociáldemokrata vezetők ilyen határozott hangú megnyilatkozásának. Nyilvánvaló, hogy a kedvezőbbre fordult nemzetközi helyzet, az antifasiszta erők kezdeti sikerei is közrejátszottak ebben.[187] Alapvetően azonban belpolitikai okai voltak. 1935 nyarán a kormánnyal szemben álló polgári ellenzéki erők ellenállása is mind erőteljesebbé vált, sőt Gömbösnek saját pártján belül is komoly gondjai voltak. A magyar munkásmozgalom fellendülése, a sztrájkharcok mindjobban kidomborodó politikai jellege, a szakszervezetek és a politikai szabadságjogok megvédésének követelése, a másik oldalon viszont a Gömbössel való további tárgyalás lehetetlensége és a mozgalmon belül a baloldal, mindenekelőtt az egységfrontosok befolyásának megerősödése is közrejátszott a hangváltásban. A pártvezetés döntőnek tartotta, hogy a kongresszus előtt az egységfront híveinek befolyását mérsékelje, és megakadályozza a kongresszusokon nyílt fellépésüket, mert ez mind a pártvezetőséget, mind a Szaktanácsot kínos helyzet elé állítaná. A pártfunkcionáriusok körében természetesen akadtak olyanok is, akik adminisztratív intézkedésekkel megoldhatónak vélték „a bolsevista agitáció" elnémítását. A főtitkár most azonban nem helyeselte az 1934–1935 fordulóján alkalmazott módszerek felújítását. Szerinte a kormánnyal szembeni harcban szükség van a kommunistákra is, ha azok támogatják az MSZDP politikáját. Mi harcolunk „a bolsevista eszmeáramlat ellen" – jelentette ki a pártválasztmányon Mónus –, de a párt nem vállalkozhat „rendőri szerepre". „Most a bolsevista előretörésnél sokkal nagyobb veszedelem fenyegeti a pártot, éspedig a kormány diktatórikus kísérletei, amely igénybe fogja venni a pártnak minden létező erejét. Éppen ezért nem tartaná időszerűnek az erők szétforgácsolását" – szögezte le a főtitkár.[188]

Mónus Illés, Buchinger Manó, Szakasits Árpád, Kéthly Anna és még néhány más vezető funkcionárius ebben az időben már azon az állásponton volt, hogy a fasizmus elleni harcban nem lehet számításon kívül hagyni a kommunistákat sem. Keresni kell velük az együttműködést, de meg kell akadályozni, hogy ez szervezeti kereteket kapjon, hogy a kongresszusokon bárki akár a KMP, akár az ESZE vagy éppen az egységfront nevében lépjen fel. Ennek megfelelően az MSZDP szervezeti szabályzatának olyan módosítását javasolták – ezeket a kongresszus el is fogadta –, amely eleve lehetetlenné teszi, hogy a párt magasabb fórumain a kommunisták szervezetten fellépjenek vagy a Szociáldemokrata

Pártban magasabb funkciót betöltsenek.[189] Az intézkedésnek kétségtelenül volt olyan célja is, hogy a Komintern VII. kongresszusa nyomán erősödő egységfrontos törekvéseket időben lefékezze.

Szeptemberben végül is sor került a rendkívüli szakszervezeti kongresszusra és az MSZDP XXX. pártgyűlésére is. Mindkét fórum határozatai elmaradtak a várakozásoktól, sőt a pártvezetőknek az előkészületek során tett ígéreteitől is. Kiderült, hogy a vezetés nem tud, de nem is akar a kongresszuson határozott antifasiszta programot adni. Peyerék, látva a gömbösi tervek kudarcának jeleit, óvakodtak attól, hogy szembekerüljenek a Gömböst elutasító, de a rendszer iránt lojális ellenzéki erőkkel. Visszalépésükben szerepet játszott az is, hogy a kongresszustól sikerült távol tartani az „egységfrontosokat", így azok követelései csak közvetve juthattak be a kongresszus falai közé.[190] Az MSZDP legfelsőbb fóruma – a fogadkozások ellenére – megelégedett ismét annyival, hogy a szellem, a felvilágosítás, a propaganda szférájába utalja a fasizmus elleni harc feladatait. (Erről később még szólunk.) Az a körülmény azonban, hogy mindkét kongresszus élesen elítélte Gömbös politikáját, szembehelyezkedett a munkakamarával és határozatokban rögzítette a szakszervezetek szabadságának megvédését, a tömegek szociálpolitikai követeléseinek támogatását, még ha ezek konkrét gyakorlati megoldásának hogyanjával adós is maradt, lehetővé tette, hogy e területen ne lanyhuljon, hanem erősödjön a dolgozók küzdelme. Egyben alapot szolgáltatott ahhoz is, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták között egységesebb együttműködés alakuljon ki. Ebben természetesen döntő szerepet játszott a Komintern VII. kongresszusa és a nyomában a KMP politikájában végbemenő változások.

A KMP-nek a magyar viszonyokhoz mindinkább alkalmazkodó helyes egységfronttaktikája 1935 őszén szakszervezeti vonalon bizonyult a leghatásosabbnak. Folyamatosan felhagytak az írásos egységfrontajánlatok hibás módszerével. Nem a forma, az elnevezés volt már fontos, hanem mindinkább a tartalom. A kommunisták a kezdeti bizonytalankodás, az elutasító állásfoglalás után gyorsan felismerték, milyen nagy lehetőségek nyílnak a kommunisták és szocialisták közös fellépésére és a tömegek mozgósítására a kormány által bejelentett szociálpolitikai intézkedések – mindenekelőtt a 48 órás munkahét, a minimális munkabér bevezetése – nyomán. Belátták, mekkora hiba volna, ha ezeket elutasítva a kormánynak és a „reformnemzedék" demagógiájának engednék át a szociális politika területét.

A kormány – mint ismeretes – a nyári munkásmegmozdulások után kényszerült a fenti intézkedések fokozatos bevezetésére. Gömbös elhatározásai, amelyeknek olyan hátsó szándékai is voltak, hogy növelje a munkások körében tömegbefolyását, hosszú távon egymással ellentétes folyamatot indítottak el. A tőkések egyrészt mindent elkövettek a rendelet elszabotálására, illetve a leendő törvények minél távolabbi bevezetésére. Másrészt a munkaintenzitás fokozásával megpróbálták már jó előre a dolgozókra áthárítani a béremelésekből, munkaidő-rövidítésekből származó terheket. A szervezett dolgozók viszont sürgették az asztalosoknak és építőmunkásoknak megadott nyolcórás munkaidőt, a túlórapótlék, illetve a legkisebb munkabérek beígért törvényes megállapításának kiterjesztését minden iparágra. (Utóbbi, ahol bevezetésére sor került, 7–10%-os bérmelést, néhol még többet is jelentett.)

A követeléseket a szakszervezetek vezetői nemcsak támogatták, hanem kezdeményezően léptek fel. Különösen a nyolcórás munkaidő bevezetését és a munkabér-megállapító bizottságok gyors létrehozását szorgalmazták. Sürgették, hogy a szakszervezetek e bizottságokban kapjanak javaslattevő és ellenőrző szerepet is. Más oldalról viszont óvták a munkásokat az „elhamarkodott, meggondolatlan" sztrájkoktól, mert ezek – szerintük – akadá-

lyozzák a szociális intézkedések bevezetését. A Szaktanács ezért olyan határozatot hozott, amely kötelezte az egyes szakszervezeteket a bérmozgalmak előzetes bejelentésére és engedélyeztetésére. Ezt azonban csak részben sikerült érvényesítenie. Az 1935 őszén kirobbant – a pesterzsébeti, kispesti textiles – sztrájkokhoz a hozzájárulást legtöbbször csak utólag sikerült megszerezni.

A szociális helyzet javítását szolgáló erőfeszítések azután váltak igazán eredményessé, hogy a KMP feladta a minimális munkabérek és a béregyeztető bizottságok támogatásának bojkottját. A KMP KB gyorsan belátta, hogy a szervezett dolgozók nem értenek egyet a bojkottal, nem támogatják azt.[191]

Megértette, hogy a szociális vonatkozású törvényjavaslatok támogatása legális kereteket biztosít az azok valóra váltásáért folyó harchoz, egyben lehetőséget a kormány demagógiájának leleplezéséhez.

Kedvezően befolyásolta a kommunisták munkáját az ESZE megszüntetése is. A KMP-ben e kérdésben is voltak viták. Végül is a KMP Központi Bizottsága 1935. december 3-i levele leszögezte: az ellenzéknek fel kell adnia eddigi szervezeti különállását és a vele járó módszereket és a szakszervezeteken belül balszárnyként kell működnie.[192] Ezzel az utolsó szervezeti akadály is elhárult a szakszervezetekben az egészséges, főként az alsó és középszinteken folyó együttműködés útjából.

A szakszervezeti vonalon történt jelentős előrehaladással nem tartott lépést az MSZDP és a KMP kapcsolatának alakulása. Itt még komoly megoldásra váró problémák voltak. A Komintern VII. kongresszusa után is vita folyt a KMP KB-ben a „szociálfasizmus" hibás tételének feladásáról.[193] Megoszlottak a vélemények arról is, hogy az MSZDP szervezeteiben alkalmazható-e az együttműködésnek az a formája, amely a szakszervezetekben meghonosodott. A kommunisták egy része azzal érvelt, hogy a szakszervezeteket be lehet állítani az osztályharc frontjába, de maga az MSZDP nem tehető újra „osztályharcossá". Ha a szakszervezetekhez hasonlóan az MSZDP-n belül „belső egységfront"-ot hoznak létre, „az a Szociáldemokrata Párt megerősítéséhez, a taglétszám növeléséhez és a szociáldemokráciából már kiábrándult munkásrétegek illúzióinak felébresztéséhez" vezet, és megerősíti a munkástömegeket abban, hogy a szociáldemokráciát újra „osztályharcossá" lehet tenni. Veszélyesnek tartották azt a nézetet is, hogy a szociáldemokratákat úgy nyerjük meg, hogy „mi jobban dolgozunk pártjukban, mint ők".[194] Valóban, a kommunisták rugalmas egységfronttaktikája nemcsak a szakszervezetekbe, hanem a pártszervezetekbe is új lendületet vitt. Ezt nemcsak a jobboldali szociáldemokraták ismerték el, s ezért igyekeztek „szemet hunyni" a kommunisták tevékenysége felett, amíg az nyilvánosan szociáldemokrata „érdekeket" nem sértett, de szinte egyértelműen erre vezette vissza a rendőrség is a szakszervezetek és szociáldemokrata pártszervezetek taglétszámának, politikai befolyásának ugrásszerű emelkedését.[195] A vita ésszerű és pozitív eldöntésében fontos szerepet játszott az OIB és KIMSZ kapcsolatának alakulása.

Már 1933-tól az egyes szakszervezetek mellett az OIB volt az a szociáldemokrata szervezet, amely a leginkább hajlott az egységfront lérehozására. Az OIB 1935-ben több alkalommal, konkrét formában is – pl. a választások alatt – tanújelét adta a KIMSZ-szel való együttműködésnek. 1935 nyarán erről ismét tárgyalások kezdődtek, amelyek eredményeként a budapesti és a Budapest környéki ificsoportok küldöttközgyűlése szeptember 13-án kimondta a KIMSZ-szel való akcióegységet. Mivel a KIMSZ ezt nyilvánosságra akarta hozni – ez annak ellenére sem volt szerencsés, hogy részben az OIB is egyetértett vele –, felkeresték Mónus Illés főtitkárt és beleegyezését kérték. A főtitkár az akcióegységet kategorikusan elutasította, és kijelentette, ha erre mégis sor kerül, az OIB-ot fel-

oszlatják. Mónus többek között azzal érvelt, hogy „a magyar fasizmusnak nincs tömegbázisa. Ha létrejönne az egységfront, akkor a bolsevizmus elleni harc jelszavával a fasizmus tömegbázist tud magának teremteni, és a széthúzó erők, amelyek akadályozzák Gömböst diktatórikus törekvéseiben, mind összefognának, hogy legyűrjék a szocdemeket, megmentsék az országot a bolsevista veszélytől."[196] Ha az egységfrontot megkötik, az MSZDP-t szétverik.

Az OIB nem mondott le a tervezett akcióegységről, de a retorzió sem maradt el. Először a *Népszavá*ban denunciáló figyelmeztetés jelent meg,[197] majd az OIB-ot feloszlatták.

A történtek heves vitát váltottak ki a kommunisták között. Mindenekelőtt helyesen és jogosan elítélték az MSZDP vezetőségének döntését és mozgósították ellene a szervezett dolgozókat. Ugyanakkor a kommunisták körében erősödött az a vélemény, hogy a történtek után felül kell vizsgálni saját egységfronttaktikájukat is. Antal János és Rózsa Ferenc – az egységfront, főleg az OIB és a KIMSZ akcióegységén sikeresen munkálkodó kommunisták – sok társuk meggyőződésének is helyt adva fogalmazták meg az együttműködés helyes elveit 1935 őszén külön-külön írott jelentésükben.

A két párt közötti akcióegység állandó hangoztatásáról ideiglenesen le kell mondani, később talán ismét állást lehet majd mellette foglalni, írta Antal János. Kategorikusan elutasította azt az érvelést, amely szerint az MSZDP-ben való munkálkodásunk nem segíti a KMP politikáját.[198] Még világosabban fogalmazott Rózsa Ferenc, aki részt vett az OIB-bel folytatott tárgyalásokon, az akcióegység-okmány megfogalmazásában, és aki közvetlen közelről ismerhette meg az egységfront útjába tornyosuló akadályokat. Rózsa mindenekelőtt le kívánt számolni azzal a sokáig élő hamis érvvel, hogy az akcióegység nyilvános írásba foglalása nem veszélyezteti az MSZDP-t. Leszögezte: egy legális és illegális párt között nem születhet legális akcióegység, csak olyan, amely maga is féllegális, amelyet *„megfelelő óvintézkedésekkel* körülbástyázunk!". Olyan forma kell, amely a szociáldemokrata munkásokat is meggyőzi, hogy bennünket nem „propagandahatások", „szűkkeblű pártszempontok" vezetnek.

Rózsa Ferenc szerint erélyesen le kell számolni azzal a felfogással is, hogy az MSZDP-t „robbantani" kell. Ez lehet a *fasiszták* jelszava, de nem a miénk! Mi igenis erősítjük mindazokat a szerveket, amelyek az akcióegység jegyében dolgoznak... De nem robbantjuk a többi szociáldemokrata szervezeteket sem, amelyeket potenciális szövetségeseinknek tekintünk a fasizmus elleni harcban, hanem igyekszünk *megnyerni* őket a bennük végzett antifasiszta munkánkkal az akcióegység számára. Mi nem a szociáldemokrata szervezeteket akarjuk rombolni, hanem egyes-egyedül a fasizmussal való megalkuvás szellemét bennük..."[199]

Az egységfront helyes elvei 1935 utolsó hónapjaiban már mindjobban éreztették hatásukat. Végleg lekerült a napirendről a szociálfasizmus jelszava. Mind ritkábban fordult elő az e jelszót egyeseknél mintegy helyettesíteni akaró tétel: a szociáldemokrácia, ha nem is a fasizmus, de a burzsoázia fő támasza. Mind világosabban kezdett kirajzolódni az az álláspont, hogy lehetséges az MSZDP-n belül, a vezetők egy részére is támaszkodva kialakítani egy olyan baloldalt, amely az MSZDP-ben és a szakszervezetekben fokozatosan erősíti az osztályharcos politikát, és hajlandó együttműködni – titkos, nem írásba foglalt megegyezés alapján vagy anélkül – a KMP-vel. Fokozatosan tért nyert az a meggyőződés is, hogy a kommunistáknak nemcsak a szakszervezetekben, hanem a Szociáldemokrata Párt szervezeteiben is lehet és kell harcolniuk a jobboldal visszaszorítása és a munkásosztály előtt álló legfontosabb feladatok valóra váltása érdekében.

E helyes törekvéseknek legtöbbje már bekerült azon javaslattervezetbe is, amelyet a

KMP 1935. november 25-én készített a Böhm Vilmos és Rónai Zoltán vezette Világosságcsoporttal való prágai tárgyalásra. A KMP Központi Bizottsága e dokumentumban javasolta, hogy a tárgyaló felek a KI VII. kongresszusa szellemében szorgalmazzák a két internacionálé együttműködését a háború és a fasizmus elleni harcban. Munkálkodjanak közösen azon, hogy a KMP és az MSZDP, valamint szervezeteik a proletár egységfront szellemében együttes antifasiszta és háborúellenes összejöveteleket, gyűléseket, tüntetéseket tartsanak. Szorgalmazzák az összes fasisztaellenes párt antifasiszta népfrontjának megteremtését Magyarországon. A KMP ezenkívül hat pontban összefoglalta azokat a követeléseket, amelyekért együttesen léphetnének fel. Közülük említésre méltóak: Gömbös bel- és külpolitikájának egyértelmű elítélése; a polgári szabadságjogokért, mindenekelőtt az általános, titkos választójogért, a szakszervezetek és az MSZDP legalitásáért való elszánt küzdelem; a politikai foglyok amnesztiájáért és a következetes szociálpolitikai intézkedésekért folyó harc. A javaslat a szociáldemokráciához való helyes viszony kialakításában fontos láncszem volt.[200]

A Világosság-csoport 1936 januárjában válaszolt az együttműködési tervezetre. Böhmék a javaslatok többségét problematikusnak, a magyarországi viszonyok között megoldhatatlannak tartották. Leszögezték: a KMP és az MSZDP közötti akcióegység, illetve az „egységfront" nyílt proklamálása Magyarországon... ma egészen más emlékeket keltene, mint Franciaországban vagy Nyugat-Európa más államaiban. Ez az 1919-es forradalmi egységfront, a Magyar Tanácsköztársaság emlékét idézné fel." Úgy vélik: az egységfront nyílt propagálása, az akcióegység erőltetése ma Magyarországon az antifasiszta erők, mindenekelőtt az MSZDP gyengítését jelentené. Üdvözlik és egyetértenek viszont azzal a javaslattal, hogy ma fontos feladat a munkásmozgalom „két küzdő táborának" „közelítése". Szerintük azonban ennek érdekében a KMP-nek jobban szem előtt kell tartania azt az elvet, amelyet „a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa helyesen hangsúlyozott: az egyes országok sajátos viszonyaihoz való gondos alkalmazkodást. Nem a mi feladatunk – folytatódik tovább érvelésük – megszabni azokat a taktikai eltéréseket, amelyek ma elválasztják egymástól a munkásmozgalom különböző csoportjait... De a mi feladatunk – szögezték le –, hogy rámutassunk: az egységfront és a népfrontpolitika francia módszerei a magyar viszonyokra nem vihetők át sematikusan..." „Az a módszer, ami Franciaországban a fasizmus elleni harcban orvosságnak bizonyult, Magyarországon igen könnyen megölheti a beteget", azaz az antifasiszta erőket, állapította meg a Világosságcsoport.

Kétségtelen, a Világosság-csoport tagjai rátapintottak a KMP egységfront-politikájának korábbi, de még mindig ható hibájára. Figyelmen kívül hagyták viszont azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a KMP tett a hibák felszámolásáért. Féltek attól, hogy a javaslat elfogadása és az MSZDP vezetőihez való továbbítása rontaná kapcsolataikat a hazai vezetéssel, amelyre pedig egyre jobban rá voltak utalva. Végül szerepet játszottak a csehszlovák kommunisták és szociáldemokraták ellentétei, saját antikommunista, ausztromarxista felfogásuk és az MSZDP politikájának kritikátlan tudomásulvétele is a sajátos magyar viszonyok túlságos kihangsúlyozásában. A Világosság-csoport ugyanakkor nem zárkózott el a további tárgyalások elől. „Örömmel fogadnók, ha ...folytathatnók a tárgyalásokat, amelyeknek célja: megállapítani azokat a módszereket, amelyeket a két illegális párt [a KMP és a Világosság-csoport – *P. I.*] a legális magyar munkásmozgalom, a magyar Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek megerősítése céljából alkalmazhatna, és meg nem támadási megállapodást hozna létre.[201] Az ilyen megállapodás kétségtelenül elősegítené a magyar munkásmozgalom megerősödését."[202]

A tárgyalások azonban a KMP felső vezetésében kialakult problémák miatt megszakadtak, és csak a KMP új vezetőségének megalakulása után került sor Prágában a kapcsolatok újabb felvételére.

1936 elejére végül is kemény küzdelmek árán utat tört magának a sajátos magyar viszonyokra épülő helyes akcióegység-taktika. A KMP KB a párt és a KIMSZ minden tagjához intézett 1936. január 15-i levele lényegében már ezeket a helyes elveket foglalta magában. „Mi, kommunisták, őszintén törekszünk arra, hogy a Szociáldemokrata Pártnak, szervezeteinek és tagságának megkönnyítsük a proletár akcióegység, a fasisztaellenes harc politikájára való áttérést – olvashatjuk a levélben. – Ezért gyökeresen szakítanunk kell azzal a szektás, a tömegek hangulatával, harci készségük fokával számot nem vető gyakorlattal, amelyik a közös akciók szervezésére és keresztülvitelére a szociáldemokrata munkásokban pártjuk legalitásáért való aggodalmakat kiváltó javaslatokat állított és ezért végeredményben lehetetlenné tette a közeledést. Mi a közös harcra semmi más feltételt nem állítunk, minthogy az akció a fasizmus, a tőkés kizsákmányolás, a háború ellen irányuljon... Nem akarjuk támadni a Szociáldemokrata Pártot és vezetőit, hanem minden erővel meg akarjuk nyerni őket a fasizmus [elleni] támadásra. Velük szemben gyakorolt kritikánkat az akcióegységhez, a proletariátus harci erejének növeléséhez való magatartásuk határozza meg... Elvtársiasan támogatjuk mindazokat a szociáldemokrata funkcionáriusokat, akik hívei az akcióegységnek és ebbe az irányba akarják terelni a Szociáldemokrata Párt politikáját. Nem hánytorgatjuk a múltat – a jelen feladatai, a jelen veszélyei a megértés keresését teszik minden proletárforradalmár kötelességévé."[203]

Vizsgáljuk ezután meg, hogyan reagált az MSZDP vezetősége a nemzetközi munkásmozgalomban és a KMP-ben az antifasiszta harcról és a munkásegység kérdéséről folyó vitákra és a gyakorlati megoldásokra.

1935 őszén a pártvezetés konzervatív, peyeri szárnya – szerencsésen túljutva a szakszervezeti és pártkongresszus „megpróbáltatásain" – visszafogta hangját, és mérsékelni igyekezett azokat a követeléseket, amelyeket részben a pártkongresszus radikális hangadóinak lecsillapítása céljából fogalmaztak meg. Mónus főtitkár is tompította a szellemi offenzívával kapcsolatos kongresszusi nézeteit. Most már a szellemi offenzíva nála sem annyira a fasizmus elleni politikai harc közvetlen előkészítője, mint ezt még a kongresszus előtt és alatt is hajtogatta, hanem inkább a hosszú távú felkészítés és felkészülés politikájának az eszköze.[204]. A „Szellemi offenzívát a fasizmus ellen" kongresszusi jelszóval próbálták háttérbe szorítani a fasizmus elleni aktív politikai harc kommunista követelését.

Az MSZDP vezetősége a Karl Kautsky által megfogalmazott, a fasizmussal való nyílt megütközést halogató politikát vallja magáénak. „A halogató politika nem a megadás politikája – írta Kautsky. – Nem jelenti a harc feladását, csak az áttérést a különleges harci módszerekre. A katonai tudományban ezt a kimerítés stratégiájának nevezik, szemben a legyőzés stratégiájával. A kimerítés stratégiája akkor jó a hadsereg számára – állapította meg Kautsky –, amikor a küzdelem kilátásai pillanatnyilag kedvezőtlenek, viszont valószínű, hogy a küzdelemnek hosszabb időn át való kitolása révén javulnak. Ezzel szemben az törekszik döntésre, aki pillanatnyilag lényeges fölényben van, hosszabb várakozás esetén azonban nem nyerhet, csak veszíthet."[205] Tulajdonképpen ennek az elvnek az elfogadása vezetett el oda, hogy az MSZDP a harmincas évek második felében a harcra való felkészülés, a háború alatt pedig a kivárás politikájának hirdetésével igyekezett kitérni a fasizmus elleni aktív küzdelem elől.

Természetesen a fenti politika általános érvényesülése a vezetés szintjén nem azt jelentette, hogy időről időre nem sikerült volna ezt áttörni. Sőt voltak rövid periódusok, pl.

1936 nyara, amikor még a jobboldal is előnyösnek látta az eltérést ettől a politikától. A mozgalomban a halogató taktika, illetve az aktív harc politikájának érvényesülését mindenkor erőteljesen befolyásolta a nemzetközi és a belpolitikai helyzet alakulása, továbbá – az 1935-öt követően alsó és középszinteken megvalósuló – kommunista és szociáldemokrata együttműködés, közös fellépésük erősödése vagy gyengülése. Így a magyar munkásmozgalom két szárnyának egymáshoz való viszonya nem csupán a szociáldemokrata és kommunista együttműködés, hanem az antifasiszta harcban a halogató vagy aktív politika érvényesülésének is döntő kérdése lett. A konzervatív szárny szerette volna az egységfrontot véglegesen száműzni a szociáldemokrata mozgalomból. A kongresszuson annyit kétségtelenül sikerült elérniök, hogy az egységfronttal szemben a felső vezetés túlnyomó többsége egységesen lép fel, ellenez a kommunistákkal minden közös akciót. Ugyanakkor a gyakorlati politika azt igazolta, hogy a felső vezetésben is egyre többen akadnak olyanok, akik különbséget tesznek a KMP-vel, illetve a kommunistákkal való együttműködés, az egységfront elvi elismerése és gyakorlati megvalósítása, a két párt akcióegysége, illetve az MSZDP-n belüli közös munkálkodás között.

Fejtegetéseinkből már ismert, hogy Szakasits Árpád, részben Mónus Illés és Buchinger Manó sem zárkózott el kategorikusan a KMP-vel való tárgyalás lehetősége elől, bár kétségtelenül húzták, halogatták annak időpontját. A KMP még 1935 decemberében sem látta elvetéltnek a tárgyalás lehetőségét.[206] (Sajnos a tényleges tárgyalásra – különböző okok miatt – csak 1941-ben került sor.) Említettük, hogy Kéthly Anna 1934 őszén pártfogásába vette a KMP kezdeményezte Tandíjreform Bizottság ügyét, 1936 nyarán pedig búcsúbeszédet mondott a kommunista Hámán Kató sírjánál. Buchinger Manó és Ries István – Martin Andersen Nexő kérésére – 1936-ban több alkalommal a parlamentben és az igazságügyi minisztériumban is szót emelt a katonai bíróság elé állított Kis Zsigmond és kommunista társai ügyében.[207]

Mónus, Kéthly, Buchinger és társaik magatartásában, elvi felfogásában Peyerhez, Györkihez, Csapóhoz, Gál Benőhöz stb. hasonlóan dominált a kommunistaellenesség, de míg utóbbiak a mozgalom érdekében sem tudtak, vagy akartak felülemelkedni ezen, addig az előbbiek esetenként képesek voltak a mozgalmat antikommunista elveik elé helyezni. Mónusék magatartásában erősen érződött a nemzetközi munkásmozgalom hatása is.

A nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban 1935-ben egyre élesedtek, időnként a szakadás veszélyével fenyegettek a kommunistákkal való egységfront kérdésében kialakult viták. Az egységfront legfőbb ellenzői változatlanul az angol munkáspárt és a skandináv szociáldemokrata pártok voltak, hozzájuk csatlakoztak a csehszlovák szociáldemokraták. Támogatói voltak viszont az egységfrontnak mindenekelőtt a francia, a spanyol, továbbá az olasz, az osztrák, a svájci, az orosz emigráns szociáldemokraták és a lengyel bund. Kétségtelen, a Szocialista Munkásinternacionálé tisztikarában fokozatosan erősödött a fasizmus nemzetközi akcióival szemben a Kominternnel közösen szervezendő fellépések iránti tárgyalási készség. A nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban megnyilvánuló ellentmondásos folyamatot csak fokozta a Komintern VII. kongresszusa, amely nyilvánvalóvá tette, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban végbement politikai fordulat nem látszat és „manőver", hanem mindjobban érzékelhető valóság, amit a spanyol- és franciaországi népfront sikeres fejlődése csak aláhúzott. Az SZMI józanabbul gondolkodó vezetői számoltak azzal is, hogy Dimitrov konkrét egységfrontjavaslatai „meg fogják tenni hatásukat" és e tekintetben nemzetközileg is számolni kell a tömegek nyomásával.

Az SZMI VB 1935. augusztusi ülésén,[208] amikor a Komintern VII. kongresszusának fontosabb okmányai már ismertek voltak, a jobboldal változatlanul manőverről szóno-

kolt. Megkísérelte a Kominternben ténylegesen meglevő, az új politikát fékező erőkre helyezni a hangsúlyt, megpróbálta bagatellizálni azokat a változásokat, amelyeket a kommunisták egységfront- és népfrontpolitikája jelentett. Célja volt: fékezni, elodázni a konkrét határozatokat a VB-ben, döntésre alkalmatlanná tenni az SZMI-t. Az egységfrontot „vonakodva és tele komoly aggodalmakkal" elfogadóknak – ahogy Otto Bauer jelezte – sem erejük, sem eltökéltségük nem volt akkora, hogy a jobboldal politikájával szemben eredményesen lépjenek fel a nemzetközi fórumon. Így továbbra is csak a saját országukban elért sikerekkel vagy kudarcokkal tudták időről időre befolyásolni, segíteni vagy fékezni a szociáldemokrata mozgalmakban az egységfront, majd később a népfront ügyét. Hasonló folyamat figyelhető meg a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetségben is.

Az SZMI-ben tapasztalható ellentmondásos folyamat bizonyos tükröződésével az MSZDP-ben is találkozunk. Ismert: az MSZDP-t az SZMI-ben a jobboldali pártok, az egységfrontot ellenzők között tartották számon. Ugyanakkor képviselői az SZMI VB ülésein tartózkodtak a nyílt állásfoglalástól.[209] Ez az ellentmondás nyomon követhető a pártvezetőség már említett magatartásában, de érzékelhető a *Népszava* és a *Szocializmus* eltérő állásfoglalásaiban is. A *Népszava*, amelynek főszerkesztője az egységfrontot általában ellenző Weltner Jakab, 1935 őszén sorozatosan olyan cikkeket, híreket közölt a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomból, amelyek az egységfrontot elutasították, illetve változatlanul manővernek tartották. Ezzel szemben a *Szocializmus*, amely ugyancsak felhívta a Komintern kongresszusán tapasztalt „problémákra", a „belső ellenzékre", „a régi és új felfogás egymással küzdő erőire" a figyelmet, igyekezett tárgyilagosabb értékelést adni a Komintern stratégiai vonalának új vonásairól. A „dimitrovi taktikát", annak „valósággal forradalmi változást" ígérő szerepét nem vonta kétségbe, hanem a „jövőre" bízta a végleges értékelést.[210] A két lap eltérő felfogásában természetesen a két főszerkesztő szemléletének különbsége is érzékelhető. Mónus elvileg elismerte, egyes országokban a gyakorlatban is hasznosnak tartotta az egységfrontot, de Magyarországon kizárta ennek lehetőségét. Okát elsősorban a két párt alapvetően eltérő helyzetével indokolta. A főtitkár álláspontját olyan magas fórum előtt is kifejtette, mint a vasasszakszervezet bizalmiainak és vezetőinek budapesti konferenciája. Mónus Illés ismételten kijelentette – olvasható a KMP KB-hoz intézett jelentésben –, hogy „nemzetközi méretekben az egységfront híve", és e magas fórumról üdvözölte is a francia egységfrontot. Üdvözölte tovább a Szovjetunió és Franciaország között létrejött együttműködést. A jelentés azt is megjegyzi: hasonló szellemben beszélt a vasasok főtitkára, Kabók Lajos is, aki Mónus álláspontján túlmenően radikális akciókat sürgetett a szakszervezetek részéről Gömbösnek a szakszervezeteket támadó politikája ellen. Kifogásolta, hogy a *Népszava* hangja sem elég határozott, amikor a szakszervezetek védelméről és a demokratikus szabadságjogok megvédéséről ír.[211]

A munkásegység kérdésében a szakszervezetek vezetőinek többsége még a pártvezetőségnél is óvatosabb volt. Következett ez részben a szakszervezeti vezetés, a bürokratikus gépezet alapfelfogásából, s abból a körülményből, hogy a kommunisták befolyása a szakszervezetekben erősebb volt, s ez a gazdasági vagy politikai akciókban – mint már láttuk is – azonnal éreztette hatását. Ezért azon a véleményen voltak, hogy az egységfrontnak tett minden „engedmény" a kommunisták erejét, a szakszervezetek „gondját" növeli. Másrészt a Gömbös-féle tervek kapcsán a szakszervezetek túlzottan reflektorfénybe kerültek, és a jobboldali vezetők – miközben harcos frázisokat pufogtattak – igyekeztek a kormány és a szakszervezetek közötti súrlódási felületet csökkenteni. Mindenképpen ezzel magyarázható, hogy a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség 1935. október 12-i üléséről, amely az abesszin háború miatt Olaszország ellen hozandó közös szankciókról volt hivatott

dönteni, a magyar Szaktanács távol maradt. Úgy vélték, részvételük a magyar szakszervezetekre nézve csak hátrányos volna.[212] A hasonló tárgykörben megtartott SZMI VB-ülésről a magyar küldött ugyancsak távol maradt. Az SZMI VB ekkor döntött a Komintern azon javaslatáról, hogy közösen lépjenek fel az olasz agresszióval szemben hozott szankciók végrehajtásáért. Ezt azonban az angol, a holland, a dán, a svéd és a csehszlovák párt nyomására elutasították. Hozzájárult viszont a VB ahhoz a többségi indítványhoz, amely saját országukban továbbra is szabad kezet ad a pártoknak abban, hogy a kommunistákkal akarnak-e közös akciót vagy sem. A *Szocializmus* novemberi száma közölte ezt a döntést, de az MSZDP álláspontját nem ismertette.

Az egységfront ismét központi szerepet kapott az országos pártválasztmány 1936. január 23-i ülésén. Mónus Illés kénytelen volt elismerni, hogy a kommunisták megváltozott politikája, a szociáldemokratákéval azonos követelései, aktív részvételük az MSZDP és a szakszervezetek által szervezett akciókban, minden területen az együttműködésre törekvésük erősen érezteti hatását a mozgalomban. Mónus most sem zárkózott el az elől, hogy az MSZDP-n belül az együttműködést támogassa, de kijelentette: az MSZDP és a KMP között egységfront lehetetlen. Az MSZDP vezetősége „ma sem ismeri el pártként a KMP-t, így nem is hajlandó azzal egységfrontra lépni".[213]

Az együttműködési törekvésekkel szemben a pártvezetőség újból és újból igénybe vette a nemzetközi segítséget. Feltehető, hogy ez a szándék vezette akkor is, amikor a *Szocializmus* februári és márciusi számában – a német nyelvű megjelenéssel majdnem egyidőben – közreadta Karl Kautsky „Az egységfront körül" című tanulmányát. Kautsky ebben élesen bírálta Otto Bauert. Az osztrák teoretikus ugyanis a Komintern VII. kongresszusa után a *Der Kampf* című folyóiratban megjelent cikkeiben egyrészt kiállt a Szovjetunió mellett, másrészt határozottan elítélte azokat a szociáldemokrata pártokat, amelyek útját állják a munkásegység megteremtésének, és bátrabb fellépésre késztette azokat, akik az egységfront mellett vannak. Otto Bauer a Szovjetuniót illetően nem kevesebbet mondott ki, mint azt, hogy a bolsevizmus „nemcsak a Szovjetunió képét, hanem a világ képét is átalakította és korunk legnagyobb, a jövő számára a legfontosabb cselekedetét művelte."[214] Kautsky azzal vádolja Bauert, hogy elvakítják a felületi és látszateredmények. Szerinte a Szovjetunióban szó sincs a szocializmus építéséről.

Még durvább Kautsky kifakadása Bauer egységfrontos álláspontja miatt. Az osztrák teoretikus ugyanis azon a véleményen volt, hogy a két Internacionálénak általában és tartósan közösek az érdekei, ez eleve alapja lehet az egységfrontnak. Az együttműködés előtt tornyosuló akadályok legyőzésében Bauer fontos szerepet tulajdonított a közösen vállalt nemzetközi akcióknak. Elsőként mindjárt a világbéke megőrzése érdekében létrehozandó egységfrontot szorgalmazta. Kautsky viszont nem látott lehetőséget tartós együttműködésre a kommunistákkal, bár nem tartotta kizártnak, hogy kritikus helyzetben esetleg valamilyen rövid életű, közös akció létrejöjjön. Különösen súlyosan marasztalta el Kautsky Otto Bauert azért a javaslatáért, hogy az egységfrontot elismerő hét szociáldemokrata párt fűzze szorosabbra kapcsolatait és közösen keressen összeköttetést a Kommunista Internacionáléval. Kautsky nem kevesebbel, mint azzal vádolta Bauert, hogy 1917-hez hasonlóan a nemzetközi szociáldemokrácia ismételt kettészakításának gondolatával foglalkozik. Bauer álláspontja tarthatatlan, szögezte le kategorikusan Kautsky.[215]

Jól beleillett az MSZDP egységfrontellenes propagandájába az ugyancsak a *Szocializmus* 1936. márciusi számában megjelent, „Vargabetűk" című ismertető. Írója a Komintern VII. kongresszusán hozott határozatok megvalósításának sorsával foglalkozott, és azt bizonygatta, hogy a kommunista pártokban erősödik „*a dimitrovi revizionizmussal*" szem-

beni ellenállás. Ennek tudható be, állapította meg a szerző, hogy a kommunista pártok többsége „takarodót fújt" az egységfront kérdésében. Minden bizonnyal a fentiekkel függ össze, hogy még válaszra sem méltatták a KMP Központi Bizottságának közel egyéves szünet után ismét az MSZDP vezetőségéhez intézett, együttműködésre, közös akciókra vonatkozó írásos javaslatát.[216]

Az egységfront problémájával is összefüggött a pártorganizáció átszervezése, amit az MSZDP XXX. kongresszusán határoztak el és amit 1935 végén meg is kezdtek. A cél – az indoklás szerint – többirányú volt: egyrészt a kommunisták „egységmanőverének" kivédése, másrészt a párt tömegbázisának, a párttagság létszámának és politikai aktivitásának emelése. Ha el is fogadjuk ezeket az indokokat, meg kell mondanunk, csak részben fedik a valóságot. Gömbös munkakamara-tervének ismertté válása után ugyanis tovább erősödött a csak pártfunkciót betöltő vezetőségi tagokban az a törekvés, hogy lazítsanak a szakszervezeteknek a párt felett gyakorolt túlzott politikai és gazdasági gyámkodásán. Jogosan érveltek azzal, hogy a szakszervezetek esetleges betiltása, a túlzott összefonódás következtében, súlyosan érintené a Szociáldemokrata Pártot is. A pártélet gyengeségét ugyancsak a pártorganizáció „elavultságával" magyarázták. Az átszervezéstől remélték, hogy sikerül a pártszervezetek kereteit „kitölteni" és „valóságos tömegszervezetté fejleszteni és erősíteni őket".[217] Úgy vélték, így sikerül a pártban funkciókért kopogtató, „generációváltást" sürgető fiatal erőket munkával ellátni. Végül – mint Mónus fejtegette –, a felkészülés során az új organizációval lehetséges lesz olyan „harcos tisztitábort" kiképezni, amely alkalmas a feladatok megoldására a nagy fordulat idején.[218]

A pártorganizáció átszervezését sürgette egyes szervezeteknek a választások során mutatott gyengesége. A vezetők jól látták, hogy a kormánypárt az 1935-ös választáson – első ízben – milyen hatalmas, jól funkcionáló pártapparátust tudott felvonultatni. Egy újabb választáson, amelyre az MSZDP vezetőinek feltételezése szerint egy-két éven belül már a titkos választást biztosító törvény alapján kerülhet sor, ez az apparátus még átütőbb erejű lehet. Vele szemben az MSZDP csak akkor indulhat eséllyel, ha szervezetei nem egy-két hónap alatt készülnek fel a küzdelemre, hanem ha központi feladatukká teszik a választás jó előkészítését. A pártszervezeteket úgy kell kiépíteni – írta Mónus Illés –, hogy azok igazodjanak a lajstromos választókerületekhez, állandóan eleven kapcsolatot tartsanak a választókkal és alkalmasak legyenek a választással összefüggő feladatok elvégzésére.[219]

A XXX. kongresszust követő első pártelnökségi ülés konkrét intézkedéseket hozott a pártorganizáció átszervezésére, amelyről 1935. november első napjaiban tájékoztatták a fővárosi és a főváros környéki pártszervezetek elnökeit és titkárait.[220] Ugyanebben az időben fogadták el a szakszervezetek vezetői azt az eddig sokat vitatott javaslatot, hogy szakmai vezetők is kapcsolódjanak be a pártorganizáció munkájába és vegyenek részt a párt tagtoborzó és *Népszava* előfizetést gyűjtő kampányában.[221] A döntést követően igen sok szakszervezeti funkcionárius – a rendőrség szerint „legnagyobbrészt baloldali elemek" – vállalt munkát az újonnan alakult 300 fős sajtóbizalmi csoportban és vett részt házi agitációban.

Az átszervezés első lépéseként különválasztották a fővárosi és a Budapest környéki pártszervezeteket, az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottsága (FVB) mellett pedig létrehozták a Főváros környéki Végrehajtó Bizottságot. Megalakult a párttanács, amely a pártvezetőség és az országos választmány között helyezkedett el, és a pártvezetőségen kívül tagjai lettek az újonnan felállításra került, illetve kerülő lajstromos választókerületek titkárai. A fővárost pártvezetőségileg három lajstromos – budai, északi, déli – kerületre osztották. Élükre Bechtler Péter, Szepessy Albert és Linhardt Antal személyében függetlení-

tett titkárt állítottak. Munkájukat közvetlenül a budapesti pártbizottság titkára, Büchler József irányította. A lajstromos kerületek mellett nem épültek ki önálló pártbizottságok, munkájukban az oda tartozó kerületi pártszervezetek titkárai vettek részt. Néhány helyen – kísérletképpen – a lajstromos kerületek és a kerületi pártbizottságok közé körzeti szervet is létrehoztak, élén a körzetvezetővel.[222]

Kezdetben a kerületi pártbizottságok egy része ellenszenvvel fogadta a határozatot, önállósága csökkentését, túlzott centralizációs törekvéseket látott benne.[223] Amikor azonban kiderült, hogy a kerületi pártbizottságok önállósága nem csökken, a lajstromos kerületek titkárai a pártszervezetek akcióképességének növelésével, továbbá az új alapszervezeti forma sikeres megoldásával vannak elfoglalva, megnyugodtak.

Az MSZDP FVB 1936. január 16-i ülésén fogadták el az új alapszervezeti formát. Eddig a pártban tulajdonképpen kisebb alapszervezeti egységek nem, vagy alig működtek. A pártvezetőség az új szervezésnél az osztrák szervezési módszer és a szakszervezetekben jól bevált bizalmi rendszer sajátos kombinációját valósította meg. Az új szisztéma szerint minden 5–7 párttag alkot egy rajt, amelyet rajvezető fog össze. Feladata a tagdíj beszedése, a tagtoborzás, a *Népszava*-agitáció szervezése, a mozgósítás a pártrendezvényekre stb. Öt raj alkot egy rajont, amelynek élén rajonvezető áll, öt rajon pedig egy rajonfőcsoportot, élén ugyancsak vezetővel. A rajonfőcsoportokat viszont már a kerületi pártbizottság irányítja.[224] Ez a szervezeti felépítés könnyen elérhető és mozgatható, nagy létszámú aktíva- és funkcionárius gárdát biztosított a kerületi pártszervezeteknek, a budapesti pártbizottságnak. Így pl. az FVB 1936. január 27-én egyszerre 250 főrajonvezetőt, vagy más szóval körzetvezetőt iktatott be ünnepélyesen tisztségébe.[225] Számos rajvezető úgy kapott e tisztségre megbízást, hogy tagtoborzással magának kellett saját csoportját megteremtenie. E szervezési módszer, melynek bevezetése egybeesett az MSZDP iránt megnövekedett érdeklődéssel, igen sok párttagot, aki addig csupán tagdíjfizetéssel kötődött a párthoz, aktív munkára serkentett. Igen sok, addig csak szakszervezeti munkát végző dolgozó is bekapcsolódott a pártmunkába. A párt ifjúszocialistái az új szervezeti szisztéma szerint az addiginál gyorsabban kapcsolódhattak be „a felnőtt mozgalomba". Ennek következtében csupán 1936-ban 130 funkcionáriust adtak az MSZDP-nek.[226] A déli lajstromos kerület titkára, Linhardt, az új szervezési módszer bevezetése után fél évvel már arról számolhatott be, hogy az általa irányított területen több mint 700 funkciót viselő párttag dolgozik aktívan.[227]

Meg kell említeni, hogy sok kommunista vagy kommunistaszimpatizáns éppen e szervezési módszer révén jutott alsóbb funkciókhoz, szerzett érdemeket, megbecsülést és jutott később magasabb beosztásba. Mindenképpen segítette ezt az a körülmény, hogy a KMP megváltozott politikája következtében a kommunisták fontos feladata lett, hogy ne csak a szakszervezetekben, hanem a szociáldemokrata pártszervezetekben is munkát vállaljanak. Később, 1936 nyarán, amikor a KMP szervezeteit feloszlatták, nagyon sok kommunista ugyancsak az MSZDP-ben, részben e szervezeti keretben tudott politikai munkát vállalni. Nagyon lényeges, hogy e szervezési szisztémában nagyobb volt a kommunista és szociáldemokrata munkások együttműködési lehetősége, a kisebb egységekben nem volt olyan szembetűnő a kommunisták véleménye, mint kerületi értekezleteken, összejöveteleken. A rendőrség erre a veszélyre gyorsabban felfigyelt, mint a pártvezetés. Ez utóbbi csak 1936 őszén döbbent erre rá, kísérletet is tett bizonyos változtatásra, de nem sok sikerrel.

Az új forma, amely 1937 elejére mintegy megnégyszerezte a pártban aktív munkát végzők számát,[228] fellendítette a kerületi pártbizottságok munkáját is. A megnövekedett érdeklődést, a pezsgőbb pártéletet a budapesti pártvezetőség azzal is növelni kívánta, hogy rendszeresítette a kerületi pártszervezetekben a heti inspekciós napokat, ezeken megjelent

a központi vagy a Fővárosi Végrehajtó Bizottság egy-egy tagja. A párttagokkal való közvetlen érintkezés: a panaszok meghallgatása, útbaigazítás, politikai ügyekben információadás vonzóvá és látogatottá tette a pártnapokat, és az eddig kongó pártszervezeti helyiségek erősen látogatott, élénk politikai viták színhelyei lettek. Kétségtelen, hogy nemcsak és nem is elsősorban az új szervezési forma, hanem – mint később látni fogjuk – a nemzetközi és a hazai helyzet megváltozása, az MSZDP politikájának tartalmasabbá válása és a sikeres bérharcok játszottak ebben döntő szerepet.

1936 tavaszán, a fővárosi sikerek után, a vidék átszervezése is megtörtént. Hat titkárságot hoztak létre: Duna–Tisza közit, Felső-Dunántúlit, Alsó-Dunántúlit, Észak-Magyarországit, Felső-Tiszántúlit és Alföldit, élükön a következő titkárokkal: Linhardt Antal, Udvaros István, Tolnai József, Rónai Sándor, Erdei István és Takács Ferenc. Munkájukat kezdetben Kis Jenő, majd Szeder Ferenc irányította. A vidéki átszervezéssel egyidőben, 1936 tavaszán – több éves szünet után – megyei pártértekezletek összehívására is sor került.[229] Kezdetben itt is sikerekről számolhattak be, később azonban a vidéki titkárok egy része fokozatosan szembefordult a pártvezetőséggel és politikai munkájuk is hibás vágányokra szaladt. (Részletesen szólunk erről később.)

Az MSZDP iránti érdeklődés fellendülése, valamint a szociáldemokrata fiatalok nyomása érlelte meg végül is a pártvezetőségben azt az elhatározást, hogy az átszervezéssel egyidőben rendezze az ifjúsági mozgalom kérdését is. Említettük már, hogy 1935 tavaszától a pártvezetés mostohagyerekként kezelte az OIB-ot; többször kilátásba helyezte feloszlatását, míg azután 1935 novemberében be is váltotta fenyegetését.

Az OIB megszűnése után a fiatalok az MSZDP kerületi szervezeteiben tevékenykedtek. Állandó nyomás alatt tartották a kerületi vezetőségeket, sürgették az OIB újjászervezését, miközben nem csökkent, sőt erősödött a kommunista és szociáldemokrata fiatalok együttműködése. A pártvezetőség pedig mindinkább érezte az OIB hiányát. Ismert, hogy a központilag szervezett akciók motorja mindig az OIB volt. Így azután 1936 tavaszán a fiatalok sürgetése és felső „meggondolások" az OIB újjászervezéséhez vezettek.

Az OIB 1936 tavaszán újjáalakult. A bizottság összetétele jelezte, hogy a kommunista-szociáldemokrata fiatalok kitartó együttműködése meghozta eredményét. Az OIB elnöke a kommunista Bakonyi Sebestyén Endre, titkára pedig újra a baloldali beállítottságú Vágvölgyi Tibor lett. Tagjai megválasztásában is érvényesült bizonyos paritás. Helyet kapott a vezetésben több kommunista, vagy velük szimpatizáló fiatal, mint Erdős László, Botyánszky Margit. Az OIB ugyancsak újjáalakított Oktatási Bizottságában pedig ott volt Ságvári Endre, Nagy Tamás, Kasztel András, Révész Ferenc, Braun Soma. E szervben a pártvezetőséget Mónus Illés képviselte. A pártvezetőség kénytelen volt tudomásul venni, hogy az OIB aktív antifasiszta szervező munkát kíván végezni és teljes beleszólási jogot kér a kerületi ifjúsági csoportok munkájának irányításába.[230] Ugyanakkor az újjáalakult OIB – éppúgy, mint a kerületi szocialista ifjúsági csoportok – elfogadta, hogy a kilengések elkerülése végett erős ellenőrzés alá kerül. Az OIB felett Büchler József, a kerületi csoportok felett pedig a végrehajtó bizottság egy-egy titkára felügyelt.

A pártvezetőség egyes tagjai – ezek közé tartozott Büchler József is – megértették, hogy nem lehet az OIB-ot állandóan a feloszlatás veszélyének kitenni, működését túlzottan szigorú keretek közé szorítani. Eddig ugyanis ez volt a pártvezetőség és az OIB közötti ellentétek egyik alapvető forrása. Büchler azt követelte az OIB-től, hogy elvi és politikai síkon egyaránt maradjon meg az MSZDP keretei között, s ne engedjen teret az ifjúsági mozgalmon belül a „frakciós" tevékenységnek. Ugyanakkor figyelmeztette a „felnőtteket" is, hogy „több türelmet tanúsítsanak az ifjúsággal szemben". „Ha valamelyik szociáldemokrata

ifjúnak más a véleménye a dolgokról, mint a felnőtteknek, azért még nem kell az illetőt kiközösíteni. Akár a tempót, akár a taktikát lehet kifogásolni... Ha helytelen ez, szembe kell szállni vele és meg kell kísérelni a meggyőzést. Ez az egyedüli helyes eljárás" – szögezte le Büchler József az OIB-ról írt cikkében.[231]

Az OIB-ben a helyes egységfronttaktika érvényesülése, Büchlernek a pártmozgalom érdekeit szem előtt tartó magatartása – csak akkor lépett közbe, ha túlságosan is feltűnővé vált a kommunisták tevékenysége – tette lehetővé, hogy a bizottság 1936 és 1942 között, egy 1940-es rövid periódust kivéve, folyamatosan dolgozhatott, s elkerülte a korábbi évek állandó zaklatását, a feloszlatást.

Az egységfront nyílt elutasítása, de úgynevezett „szociáldemokrata keretek" közötti „megtűrése" másutt is éreztette hatását. Ezt bizonyítják többek között az 1935–1936 fordulóján tartott időszaki választások és az 1936 elején lezajlott gazdasági harcok, valamint a szakszervezeti agitációs és tagtoborzó hónap eredményei is.

1935 őszén – óvás után – a főváros déli lajstromos kerületében és a debreceni választókörzetben megismételt országgyűlési választáson a kommunisták – tanulva a tavaszi választásokból – a Szociáldemokrata Pártra szavaztak és erre szólították fel a befolyásuk alatt álló választópolgárokat is. Hasonlóan léptek fel a főváros környéki képviselő-testületi választásokon. A reakció különös gonddal készült a munkáskerületek képviselő-testületi választására, hogy az MSZDP-t e területeken is visszaszorítsa. Itt a nagy nyomás ellenére a párt megtartotta korábbi 8 mandátumát.[232] 1936. április elején a textilessztrájkok hazájában, Kispesten választottak új képviselő-testületi tagokat. A reakció közös blokkba lépett az MSZDP ellen. A kommunisták támogatásával azonban 7 mandátumot sikerült elhódítani. Az MSZDP listáján került be a községi képviselő-testületbe a kommunista Jáhn Ferenc orvos is.[233]

Az MSZDP legnagyobb sikerét az újpesti községi választáson érte el. Újpesten már régebben hallgatólagos egységfront jött létre a kommunisták és a szociáldemokraták között. Hatása megmutatkozott az újpesti textilessztrájkban, a munkásotthonban helyet kapó különböző szakmai szervezetek közös akcióiban, abban, hogy a kommunista Rezi Károly, Andrásfi Gyula, Bugár János, Gács László, Némethy Ernő és Bárd András megtalálta a közös hangot az újpesti szociáldemokraták vezetőivel, Kelemen Gyulával, Juhász Istvánnal. Így érthető, hogy a kommunisták az előkészületek során támogatták a szociáldemokrata baloldali front listáját. Az újpestiek kiharcolták az MSZDP vezetőségénél azt is, hogy a függetlenekkel és a demokratákkal (antifasiszta csoportosulás) közös listán indulhassanak. A választáson a 60 mandátumból a Baloldali Blokk 51-et szerzett, míg a jobboldali Nemzeti Tábor csupán 9-et kapott. A szociáldemokratáknak ebből 23 mandátum jutott, nyolccal több, mint az előző választáson. Ugyancsak a közös fellépés biztosította a pesterzsébeti szociáldemokrata képviselő-testületi mandátumokat.[234] A vidéken tartott községi képviselő-testületi választásokon is lényegében megőrizte korábbi mandátumait az MSZDP ott, ahol baloldali pártokkal közös listán indult.[235]

1935 és 1936 fordulója kedvezett a szociális mozgalmaknak is. Az antifasiszta erők nemzetközi előretörése, a kommunista és a szociáldemokrata munkások együttműködése, az ellentétek éleződése a magyar uralkodó osztályok, Bethlen és Gömbös között, sőt a kormányfő táborában is, a főleg vidéken gomba módra szaporodó fasiszta csoportok szociális demagógiája[236] és a rossz termés miatt az élelmiszerárak gyors emelkedése jó talaja volt a gazdasági követeléseknek.

A szakszervezetek és az MSZDP vezetői is igyekeztek a kedvező helyzetet hasznosítani. Ők azonban sztrájkok helyett változatlanul megegyezésre törekedtek. Ezért minden tör-

vényes fórumot felhasználtak a munkások követeléseinek legalább részleges kiharcolására. Képviselőik a parlamentben, a fővárosi és a megyei – győri, szegedi, pécsi, pesti – képviselő-testületek, munkabizottságok ülésein a szociális helyzet javítását sürgető javaslatok, indítványok tömegét terjesztették elő. Talán a bizonytalan politikai helyzet és a valóban súlyos szociális gondok[237] is közrejátszottak abban, hogy e fórumok legtöbbjén támogatták, megszavazták a szociáldemokraták javaslatait. 1936 elején például a vasasszakszervezet bérmozgalmát, illetve annak sztrájkká fajulását a nagy vasgyárak vezetői úgy próbálták megelőzni, hogy a bérmozgalom kezdetén 8–12%-os béremelést adtak.[238] Ezzel elejét vették a magasabb bérek kiharcolásának, másrészt kiküszöbölték, hogy jelentős munkamegrendeléseiket leállások zavarják. Másutt ilyen megoldásra a munkaadók nem voltak hajlandók, így a dolgozók számára nem maradt más választás, mint sztrájkok útján kikényszeríteni követeléseik egy részét.

1936 tavaszán változatlanul a textilipar vezet a bérharcokban. Közülük külön is kiemelkedik a kispesti textilgyár január–áprilisi, háromhónapos, valamint a Csepeli Posztógyár augusztusi sztrájkja. Ismét országos méretű sztrájk kezdődik a bőriparban, de kiterjedt munkabeszüntetésre kerül sor az építőiparban is. Hosszú idő után 1936 tavaszán történt kísérlet arra, hogy a különböző szakmák – vasasok, fások, szállítómunkások, segédmunkások, építők – együttes tanácskozáson határozzák meg a gazdasági harc közös teendőit.

A sztrájkok méreteiről bizonyos képet kaphatunk a rendőrség összegezéséből. Eszerint 1935 őszén és 1936 kora tavaszán, alig fél év alatt, az országban 246 sztrájk zajlott le. A sztrájkolók zöme a nyolcórás munkaidőt, a bérminimum bevezetését, a munkanélküliség felszámolását és a szakszervezetek szabadságát követelte.[239]

A gazdasági harcok és ezek részleges sikerei gyorsan növelték az MSZDP és a szakszervezetek politikai tekintélyét. Maga az iparügyi miniszter, Bornemissza Géza kénytelen a parlamentben tiltakozni a szociáldemokraták körül kialakult azon „legenda" ellen, hogy a nyolcórás munkaidő, a munkabér és más területeken elért munkássikerek egyedül az MSZDP és a szakszervezetek érdemei.[240] A nagyarányú gazdasági harcok ellentéteket váltottak ki a munkáltatók és az iparügyi minisztérium között is. Utóbbi a tőkéseket tette felelőssé a gazdasági helyzet javítását célzó kormányintézkedések elszabotálásáért, az ennek következtében kirobbant bérmozgalmakért. A munkavállalók viszont a munkásoknak tett „meggondolatlan" engedmények, intézkedések miatt bírálták az újonnan felállított iparügyi tárca vezetőit. A belső „torzsalkodás" átmenetileg ugyancsak kedvezett a sztrájkoknak.

A bérmozgalmak „kézzel fogható" politikai eredménnyel jártak. A szakszervezetek taglétszámának a válság óta tartó visszaesése, majd stagnálása megszűnt, és gyors emelkedés kezdődött. A taglétszám-növekedés elsősorban ott volt jelentős, ahol sikeres sztrájk- és bérmozgalmakra került sor. A Szaktanács 1936 márciusában megtartott összvezetőségi értekezletén – a májusi tagtoborzó és agitációs Szakszervezeti Hónap meghirdetésekor – nagy hangsúllyal hívták fel erre a figyelmet. Horovitz Gábor a fás-, Horváth Pál a textilszakszervezet főtitkára pl. 50%-os taglétszám-emelkedésről számolt be. Ez ugyan túlzás, de a létszámemelkedés kétségtelenül e két szakmában volt a legdinamikusabb. A textileseknél különösen sok fiatal nő lépett be a szakszervezetbe. Ugyancsak az átlagosnál nagyobb volt a növekedés a bőrösöknél és az építőknél. A számszerű emelkedés azonban a vasasszakszervezetben – 24 700-ról 28 650-re – volt a legnagyobb. Ennek magyarázata részben a sikeres bérmozgalmakban található, részben pedig abban, hogy a húszas évek végén a szakszervezetekből kiváltak többsége visszalépett.[241] Több szakszervezeti vezető egyenesen sürgette, hogy a Szakszervezeti Hónap központi követelései között gazdaságiak és politikaiak egyaránt legyenek. Döntést sürgettek a kizártak visszavételének kérdésében

is. A korábban kizárt kommunisták és a kivált vasasok visszavételének kérdésében végül is a Szaktanács az egyes szakszervezetek vezetőire bízta a döntést. Utóbbiak pedig jórészt a szakszervezetekből eltávolítottak vagy eltávozottak visszavétele mellett foglaltak állást. Így több száz kommunista és mintegy háromezer kivált vasas tért vissza a szakszervezetekbe. Az antifasiszta erők nemzetközi sikere mellett ez is kedvezően járult hozzá az antifasiszta harc jegyében rendezett Szakszervezeti Hónap előkészületeihez.

1936. május 1. – a Szakszervezeti Hónap megnyitása – előtt az MSZDP és a Szaktanács közös kiáltványban fordult a szervezett dolgozókhoz. Ebben harcot hirdetett a háború és a fasizmus ellen, az általános, egyenlő, titkos választójog törvénybe iktatásáért, az egyesülési és gyülekezési jogért, a sajtószabadságért, a negyvenórás munkahét, a munkanélkülisegély törvénybe iktatásáért, munkaalkalmak teremtéséért. Szociálpolitikai törvényeket, a mezőgazdasági népesség baleset- és betegségbiztosítását, és a tényleges földreformot sürgette.[242]

A Szakszervezeti Hónap valóban régen nem tapasztalt politikai élénkséget vitt a párt- és szakszervezeti mozgalomba. 1936 májusában a szervezett dolgozók nem kevesebb, mint 3400 szakmai gyűlésen, üzemi és egyéb értekezleten foglaltak állást a májusi kiáltványban megfogalmazott célkitűzés mellett.[243] A Szaktanács az eredményeken felbuzdulva elhatározta, hogy a sikeres propagandahónap záróakkordjaként május 24-ére nagyszabású antifasiszta gyűlést és tüntetést szervez. Ez azonban már sok volt a rendszer urainak. A belügyminiszter – a hősök napjának esetleges megzavarása ürügyén – a gyűlést nem engedélyezte. A *Népszava* és a parlamenti frakció is hevesen tiltakozott a betiltás ellen és annak visszavonását követelte. A május 21-re összehívott összbizalmi testület ülésén azonban Peyer Károly már ingadozott. Azt javasolta, hogy az ünnepséget későbbi időpontra halasszák. A bizalmiak többsége ezzel nem értett egyet, a tüntetés megtartása mellett érvelt. Szakasits Árpád sem helyeselte a halasztást. Már-már Peyer is hajlott a többség követelésének elfogadására, amikor Malasits Géza és más vezetők érkeztek és Peyer álláspontja mellett szálltak síkra. Emiatt kitört a vihar. A bizalmiak a tüntetés, Peyer a halasztás mellett kardoskodtak. Végül is Peyer a Rendező Gárdával a gyűlést feloszlatta. „Fütyülünk a vezetésre, jó fizetésért mi is félnénk a tüntetéstől, s mi vagyunk az igazi választott megbízottak" – ilyen és hasonló mondatok röpködtek a levegőben, olvasható az értekezletről szóló rendőrségi közleményben.[244]

A május 24-ére tervezett demonstratív tüntetés végül is elmaradt. Voltak ugyan kisebb megmozdulások és tüntetések, de azokat a nagy apparátussal kivonult rendőrség szétszórta. A párt- és szakszervezeti vezetés – mint korábban már annyiszor – kritikus helyzetekben nem merte vállalni a *kockázatot*, s ezzel az antifasiszta küzdelem kínálkozó nagy lehetőségei mindig kihasználatlanok maradtak.

A fejezetünkben eddig elmondottak, úgy vélem, elég bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a párt felső vezetésében lényeges véleményeltérések voltak. Ezek pólusain időleges személyi csoportosulások alakultak ki, amelyek azonban nem voltak homogének, egyes kérdések, problémák felmerülése során át-átrendeződtek, át-átalakultak. Nem véletlen, hogy a politikai rendőrség is nagy figyelemmel kísérte ezeket az ellentéteket és időről időre más-más csoportosulásokat fedezett fel a felső vezetésen belül. Ez gyakran zavarba is ejtette, és nemegyszer megpróbált ott is ellentétet vagy éppen egységet felfedezni, ahol nem volt. A mozgalomban változatlanul a legerősebb a peyeri szárny volt. Ide tartozott: Bechtler Péter, Büchler József, Csapó Sámuel, Gál Benő, Györki Imre, Farkas István, Pajor Rudolf, Peidl Gyula, Propper Sándor, Weltner Jakab.

A jobbszárny erősségét mindenekelőtt a szakszervezeti, a szövetkezeti és a munkás-

biztosító – mintegy 2000 fős[245] – apparátusa, továbbá a szakszervezetek többségének támogatása adta. Kritikus, az egész mozgalom problémáját érintő helyzetekben a jobboldal maga mögött tudhatta a főleg taktikai kérdésekben, harci módszerekben eltérő álláspontot képviselők csoportját is. A pártvezetésen belül Peyer úgynevezett „ellenzékét" Buchinger Manó, Kéthly Anna, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Mónus Illés, Ries István, Szakasits Árpád képviselte. Pártszervezési kérdésekben Büchler József is e csoporthoz tartozott. A felvetődött problémák szerint változtatta hovatartozását Malasits Géza, Millok Sándor. Mind gyakrabban kezdtek a fenti csoportosulásoktól eltérő különvéleményt hangoztatni a vidéki titkárok, Takács Ferenc vezetésével. A fenti csoportosulások valamilyen formában a politikai rendőrség jelentéseiben is felbukkannak.

A vezetésen belüli nézetkülönbségeket bonyolították, időről időre át-átszabdalták pozícióharcok, a személyi és anyagi jellegű kérdések is. Ezek különösen 1936 tavaszán érezteték hatásukat. Weltner Jakab halála egyszerre két jelentős tisztség megüresedését is jelentette. Az első, az országgyűlési képviselőség „utódlása" lényegében adott volt. A pártvezetőség javaslatára a soron következő Kertész Miklóst hívták be a parlamentbe. Kertész nem volt Peyer embere, így e döntés pozíciójának gyengülését is jelentette. A *Népszava* főszerkesztői tisztségének betöltését viszont nyitva hagyták, ideiglenesen Bresztovszky Edét bízták meg a munkával. Ez feltehetően kompromisszumos megoldás volt, hisz a tisztségre Mónus Illés pályázott. Bresztovszkyt ugyan a húszas években Peyer segítette egyre magasabb tisztségekbe, a tárgyalt időszakban azonban, főleg a fasizmus elleni taktikai harc kérdéseiben, eltávolodóban volt tőle. A szervezett dolgozók körében e két funkcióban történt változás nem váltott ki különösebb izgalmakat, annál inkább az Általános Fogyasztási Szövetkezet élén történt személycsere.

1936 tavaszán, korára való tekintettel és a szövetkezet növekvő anyagi és fizetési gondjai miatt, leváltották Peidl Gyula elnököt, és helyét Györki Imre foglalta el. Az igazgatósági tagok sorába pedig bekerült Mónus Illés és Peyer Károly. Mindhárom funkció jelentős anyagi előnnyel járt. E változások a párttagság körében már komoly kifakadásokhoz vezettek. Az apparátus is háborgott, mert amíg a párt- és szakszervezeti apparátusban, anyagi okokra hivatkozva, változatlanok a fizetések, szünetelnek az előléptetések, a pártvezetés legfelsőbb csúcsain egyesek újabb „zsíros" állásokhoz jutnak. Különösen Györki megválasztása váltott ki ellenállást. Ő ugyanis, mint országgyűlési képviselő, mint a szakszervezetek ügyvédje jelentős anyagi bevételekkel rendelkezett, amit csak tetézett magánvagyona. A felmerült kifogásokkal szemben a pártvezetőség viszont éppen ez utóbbival érvelt, mondván: „vagyoni függetlensége biztosítja intaktságát".[246] Peyer újabb „funkciójával" szemben is növekedtek a kifogások. Ezt csak tetézte, hogy az országos pártválasztmány márciusi ülésén – ismert modorában – igazságtalanul megbántotta és megrágalmazta az óbudai végrehajtó bizottság egyik tagját. Ügyét több pártvezetőségi ülésen is tárgyalták, mert a párttagság követelte, hogy Peyer a pártválasztmány előtt szolgáltasson elégtételt. Ő azonban erre nem volt hajlandó. Végül is a pártnyilvánosság mellőzésével „rendezték" az ügyet.[247]

A párt felső vezetésében jelentkező nézeteltérések tették lehetővé, hogy időnként felszínre törjenek, fórumot kapjanak olyan politikai megnyilatkozások is, amelyek valamelyik csoportosulás álláspontjához ugyan közel álltak vagy vele azonosak voltak, de a pártfórumokon és a pártsajtóban – az adott formában és tartalomban – nem kerülhettek volna nyilvánosságra, ha a vezetésen belüli „repedések" erre lehetőséget nem adtak volna. Részben ez ad majd arra is magyarázatot, hogy 1936 nyarán a *Népszavá*ban és a *Szocializmus*ban miért kaphatott olyan nagy nyilvánosságot a spanyol és a francia népfront.

II. FEJEZET

Az MSZDP politikájának alakulása a fasiszta és az antifasiszta erők nemzetközi és hazai harcának kibontakozása idején (1935–1937)

A nácik hatalomra jutása, a bécsi proletariátus felkelésének véres leverése, a francia és a spanyol fasizmus kísérlete a hatalom megragadására végre ráébresztette a világ, főleg Európa haladó erőit a veszély nagyságára, egyben csatasorba is állította őket. A Hitler által fenyegetett országok, mindenekelőtt Franciaország és a Szovjetunió törekvése egy antifasiszta szövetség létrehozására és az agresszív tervekkel szembeni közös fellépésre, valamint a Szovjetuniónak a Népszövetségbe történt belépése az antifasiszta erők határozott védekezésének, illetve ellentámadásának első jele. Még biztatóbb a kép, ha az európai haladó, elsősorban is a nemzetközi munkásmozgalomban elért eredményeket vizsgáljuk. A kommunista és szociáldemokrata pártok egy részének közeledése, a francia, spanyol, olasz, osztrák és más pártok között létrejött egységfront, a francia és spanyol népfront első szárnypróbálkozása mind az antifasiszta erők magukra találásának és a közös harc vállalásának megnyilvánulásai.

Az antifasiszta erők ellentámadásának kiszélesítésében fontos esemény volt a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. A kommunista pártoknak e nagy nemzetközi tanácskozása kimunkálta azokat az elveket, amelyek a fasizmus elleni harcban az elkövetkezendő évtizedben meghatározó szerepet játszottak.

Miközben az antifasiszta erők ellentámadása kibontakozóban volt, a fasiszta országokban halmozódtak a gazdasági és politikai problémák és ellentétek. Levezetésükre mind az olasz, mind a német fasizmus háborús vagy azzal fenyegető lépésekre határozta el magát.

1935 őszén kitört az olasz–abesszin háború. A demokratikus államok ellenintézkedéseinek elmaradása felbátorította a fasiszta országokat. Hitler minden különösebb ellenállás nélkül hajthatta végre a demilitarizált Rajna-vidék megszállását. A versailles-i békeszerződés és a locarnói egyezmény lábbal tiprása immár kétségtelenné tette, hogy Hitler valóban háborúra tör. Mindezt tetézte a Hitler és Mussolini aktív közreműködésével 1936 nyarán Spanyolországban kirobbantott polgárháború. 1936 októberében pedig megszületett a Berlin–Róma-tengely, majd novemberben az antikomintern paktum.

A fasizmus nemzetközi támadása a demokratikus erők határozottabb és egyértelműbb ellenintézkedéseit sürgette. Ennek egyik eredménye volt, hogy „Locarno" felrúgása után Franciaország parlamentje, majd a szenátus is a közel egy éve húzódó szovjet–francia kölcsönös segélynyújtási egyezményt azonnal jóváhagyta. A haladó nemzetközi közvélemény a francia–szovjet szerződést a fasiszta agressziós törekvések megakadályozásának alappilléreként üdvözölte. A *Népszava* és a *Szocializmus* is több cikkben foglalkozott a történtekkel. Ezekben helyesen szögezték le, hogy Hitlert a „demokráciák tehetetlensége" is bátorította, így a locarnói szerződés felrúgásáért a demokráciák is felelősek.[1] A Kommunista Internacionálé közös fellépést sürgető felhívása után a Szocialista és a Szakszervezeti Internacionálé együttes londoni ülése is tiltakozott a német lépés ellen. Az utóbbit

ismertetve állapította meg a *Szocializmus:* a helyzet megváltoztatásában a Szovjetuniónak döntő szerepe lehet, megteremtheti a demokratikus államok „hátsó gondolatok nélküli összefogását", valamint a kollektív biztonság és a támadóval szembeni kölcsönös segítés feltételeit.[2] A Komintern és pártjai azonban nem elégedtek meg csupán a helyzet súlyosságának hangoztatásával, a felelősök és felelősség megállapításával és a teendők körvonalazásával, hanem az antifasiszta erők, mindenekelőtt a demokratikus tömegek mozgósítását sürgették. Erről azonban sem a *Népszava*, sem a *Szocializmus* nem adott hírt.

A fasizmus agresszivitása érthetően növelte – különösen a fenyegetett országokban – az antifasiszta erők ellentámadását is. 1936 februárjában a reakcióval vívott kemény küzdelemben közösen fellépő spanyol baloldal győzött a választásokon és demokratikus kormány kezébe került a hatalom. Három hónappal később – 1936 májusában – a francia országgyűlési választásokon ugyancsak elsöprő győzelmet aratott a népfront, és Léon Blum szocialistákból és radikálisokból alakított kormányt, amit a Francia Kommunista Párt támogatott. A francia és spanyol népfront győzelme és nyomában az antifasiszta erők akcióinak megerősödése – az 1936 nyarán lezajlott belga, svéd, finn választásokon mindenütt előretört a baloldal – gyors ellenakcióra késztette a fasizmust. Így a legveszélyesebbnek, egyben leggyengébbnek vélt „frontszakaszon", Spanyolországban kirobbantotta a polgárháborút. A spanyol frontokon e pillanattól kezdve nemcsak a spanyol demokrácia és fasizmus vívta élethalálharcát, hanem ez egyben a demokrácia és a fasizmus nemzetközi erőinek megütközése is volt.

Természetesen a fasiszta és antifasiszta erők nemzetközi küzdelme nem maradt hatástalan a magyarországi eseményekre, a magyar munkásmozgalomra sem.

1. Az MSZDP a fasizmusról és az ellene meghirdetett „szellemi offenzíváról"

Az MSZDP XXX. kongresszusa – mint már előző fejtegetésünkből is kiderült – nem volt képes átfogó programot adni a fasizmus elleni harchoz, nem kívánt alapvetően változtatni a párt eddigi politikáján és annak módszerein. A pártvezetőség Mónust és Buchingert követő tagjai azonban – az MSZDP gyakorlati politikájának alapvető megtartása mellett – szükségesnek tartották, hogy legalább a szellemi szféra területén változást érjenek el.

A Mónus–Buchinger-féle csoport döntő fontosságúnak tartotta, hogy leleplezze a fasizmus igazi arcát és erre „építse" a szellemi harcot. E törekvésük hol erősebb, hol gyengébb megnyilvánulásaival 1933 és 1935 között a *Népszavá*ban, a *Szocializmus*ban és a párt más időszaki sajtótermékeiben találkoztunk. 1935 nyarán azonban tovább kívántak lépni. Elsőként a *Szocializmus* különszámában összegezték és adták közre a nemzetközi és hazai szociáldemokrata irodalomnak a fasizmusról készített elemzéseit.

A fasizmus problematikájának vizsgálata a szociáldemokrata mozgalomban – a kommunista mozgalomhoz hasonlóan – már a húszas évek második felében megkezdődött. Nemzetközi vonatkozásban az első átfogóbb értékelést az olasz fasizmusról a szocialista Turati adta. Vele szinte egyidőben Otto Bauer és Karl Kautsky kísérletezett a fasizmus politikai természetének feltárásával. Politikai és tudományos szempontból is figyelemre méltó elemzéssel azonban csak a német fasizmus győzelme után találkozunk. A magyar szociáldemokraták közül a fasizmussal a húszas évek második felében érdemben Garami, Buchinger és főként Rudas Béla foglalkozott. Az MSZDP a harmincas évek elején a magyar

munkásmozgalomnak nagy szolgálatot tett azzal, hogy a szociáldemokrata sajtóban és önálló füzetek formájában közreadta a nemzetközi szociáldemokrácia legnevesebb teoretikusainak, elsősorban Kautskynak, Bauernek, Oda Olbergnek a munkáit. Ezek nyomán és felhasználásával születtek azután az önálló magyar feldolgozások. Mindezeknek mintegy összegezéseképpen látott napvilágot a *Szocializmus* 1935. novemberi különszáma, benne a fasizmusról szóló tanulmányok.

A tanulmányok egyik közös vonása annak felismerése, hogy a fasizmus a kapitalizmus általános válságának talaján jött létre, akkor, amikor a kapitalista rendszer a politikai és gazdasági problémák megoldhatatlanságának egész láncolatával találta magát szemben. A kommunistákéhoz közel álló az a megállapításuk is, hogy a burzsoázia akkor nyúl e barbár eszközhöz, amikor az uralkodó osztályok belső és külső okok miatt nem érzik magukat elég erősnek a feltörekvő osztállyal, azaz a proletariátussal szemben, amikor látják, hogy „a demokratikus formák között előbb-utóbb kicsúszik a hatalom a kezükből". Ennek megakadályozására a burzsoázia vagy maga, vagy „megbízottai" útján folyamodik a fasiszta diktatúrához.[3]

„A fasizmus a háború után Európában rendszerint akkor győz – állapította meg helyesen Rónai Zoltán –, amikor a forradalmi áramlat ereje megtorpan... Az olasz, a német, a lengyel, az osztrák fasizmusok mind-mind a politikai és gazdasági okok következtében meggyengült forradalmakkal fordultak szembe."[4] Rónai írásaiban többször is visszatért e megállapításához. A szociáldemokrácia nagy egyéniségei közül számosan éppen ebből kiindulva állapították meg, hogy a fasizmus hatalomra jutásában döntő szerepe volt a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály megosztottságának. Az utóbbiért természetesen a kommunistákat tették felelőssé. A fasizmus hatalomra kerülésének körülményeit elemezve ezen kívül még számos közös vonásra – a háború elvesztése, területi problémák, a gazdasági válság súlyossága, a középrétegek antidemokratizmusa stb. – felhívták a figyelmet. Ugyanakkor nagy jelentőséget tulajdonítottak a nemzeti sajátosságoknak. Szerintük ezek országonként határozzák meg a fasizmus karakterét.[5]

A szociáldemokrata teoretikusok a fasizmust a kor ellenforradalmának tekintették, amelynek eredményeként a polgári demokráciát a diktatúra váltja fel. Ez a szembeállítás esetenként magában foglalta a szociáldemokrácia opportunizmusát is, amely a demokráciát és diktatúrát egymást kizáró tényezőnek, s a polgári demokráciát osztályok feletti tiszta demokráciának tekintette. E merev szembeállítástól eltekintve helyesen mutattak rá arra, hogy a fasizmus leglényegesebb vonása: a polgári demokratikus szabadságjogok, a demokratikus uralmi formák lábbal tiprása, a kegyetlen diktatúra bevezetése és a féktelen terror eluralkodása. „A fasizmus mindazzal ellentétes, amit a nagy francia forradalom a társadalom fejlődésének során létrehozott – állapította meg Mónus a *Szocializmus* különszámának bevezető cikkében. – A fasizmus tagadja és elnyomja a szabadságot... Politikai rendszer, amely csak azért öltötte magára a társadalmi eszmék csillogó köntösét, hogy a tömegekben élő vágyak és erők szelét a maga vitorláiba foghassa. A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja."[6]

Hasonló álláspontot képviselt Buchinger Manó, Rónai Zoltán, Szekszárdi László, dr. Ries István is. „A fasizmusok minden fajtájának jellemzője a demokratikus szabadságjogok teljes hiánya, a fasizmusok kíméletlenül eltörölték mindazt, amit ezen a téren a történelmi fejlődés a francia forradalom után teremtett" – írta Rónai.[7] Jól látták, hogy a fasizmus megfosztja a munkásosztályt azoktól a lehetőségektől, amelyeket a polgári de-

mokrácia jelentett számára. A demokratikus államberendezkedés „biztosítja a nem kapitalista, sőt a proletár rétegek számára is az osztályharc normális kiélési formáit, elsősorban a parlamentarizmust és a szabadságjogok gyűjtőneve alatt összefoglalt terephódítási lehetőségeket", hangoztatta Szekszárdi, míg a fasizmus „ezt a lehetőséget nem adja meg, az osztályharcot hatalmi harccá alakítja át".[8] Az a felismerés, hogy a fasizmus a munkásosztálynak a polgári demokrácia által nyújtott előnyöket zúzza szét, a szociáldemokrata teoretikusok többségénél is a polgári demokrácia visszaállításáért, illetve védelméért folytatott harcot állította előtérbe. E fontos tény elméleti megközelítésében legmesszebb Otto Bauer jutott. Ő mondta ki – szinte a kommunistákkal egyidőben –, hogy „ma nem a demokrácia és a proletárdiktatúra, hanem a demokrácia és a fasiszta diktatúra között kerül döntésre sor".[9]

A szociáldemokrata ideológusok körében ugyanakkor heves viták folytak, ellentétes megfogalmazások születtek a fasizmus osztályjellegéről. Már a húszas évek második felétől foglalkoztatta őket e probléma. A nemzetközi tekintélyű szociáldemokrata teoretikusok közül Turati, Julius Deutsch és főként Otto Bauer az, aki világosan felismerte, hogy a fasizmus a finánctőke politikai hatalmát testesíti meg.

Otto Bauer nemcsak elméleti írásaiban adott hangot ennek, hanem a Szocialista Munkásinternacionálé fórumain, kongresszusain is. A magyar szociáldemokrácia általában a nyugati szociáldemokraták leghaladottabb álláspontját vette át e kérdésben, és azzal ismertette meg a magyar szervezett munkásságot. A *Szocializmus* hasábjain már 1927-ben találkozunk olyan megállapítással, hogy „a fasizmus nem más, mint *a finánctőke és az önállósult államszervezet kompromisszuma*".[10] „A németországi fasiszta mozgalom a kis- és középpolgári rétegek és a gyülevész proletariátus forradalmi mozgalma..." – állapította meg, korábbi álláspontjától mintegy visszalépve Mónus Illés a válság évei alatt írott fejtegetéseiben. Ő is jól látta, hogy a „hitlerej" önerejéből képtelen a hatalom megragadására, ehhez feltétlen szüksége van a feudális bürokrácia és a nagytőke segítségére. Szerinte ilyen támogatás igénybevétele esetén azonban kénytelen „megtagadni múltját és a szociális viszonyoktól fűtött mozgalom egy csapásra elveszti átütő... a tömegekre gyakorolt vonzó erejét" és válságba jut, visszafejlődik.[11] Mónus tehát – szemben Otto Bauerrel, Garamival, Buchingerrel – kételkedett abban, hogy a fasizmus és a nagytőke megfér egymás mellett, s még inkább abban, hogy a nagytőke megtűrné a támogatásával hatalomra került fasizmus „hitlerej" jellegét. Ebben alaposan tévedett.

A harmincas évek elején Otto Bauer, Karl Kautsky, Hendrik de Man, Oda Olberg, Gregor Bienstock és mások magyarra lefordított munkái, illetve az ezekből merített cikkek nyújtanak bizonyos „eligazodást" és részben előrelépést e kérdésben. 1935-ben, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZDP a fasizmus elleni politikai harcot szellemi síkra viszi át, a magyar szociáldemokrácia ideológusai ekkor kezdtek alaposabban foglalkozni a fasizmus problémájával. Mónus Illés a *Szocializmus* említett különszámának bevezetőjében a „legnagyobb feladatként" a fasizmus társadalmi szerepének, osztályjellegének meghatározását jelölte meg. A fasizmus olyan „politikai uralom", szögezte le, amely alapjaiban „semmit sem változtat a társadalmi viszonyokon", a rendszer „kapitalista jellegén". Az általánosságokon ő azonban nem ment túl a fasizmus osztályjellegének meghatározásakor. Vele szemben Buchinger Manó viszont már arra hívta fel a figyelmet, hogy a hitlerizmus győzelme mögött a válságtól és a dolgozó tömegek hatalmától rettegő „nagykapitalizmus és a nagybirtokosság áll".[12] Később még pontosabban fogalmazott. A fasizmus „a valóságban arra törekszik, hogy megvédelmezze eredeti megbízójának, a kapitalizmusnak, s leginkább a nehézipari kapitalizmusnak érdekeit".[13] Ha nem is annyira körülhatároltan,

mint Buchinger, de a fasizmus osztálytartalmának lényeges mozzanatára utalt Ascher László is „A fasiszta gazdaságpolitika mérlege" című cikkében. A fasiszta rendszerben *„nem vész el a tőke magántulajdon jellege*, ellenkezőleg: alkotmányos megerősítést nyer és feltétlen állami védelmet szerez magának. Ezen az úton reméli a fasizmushoz menekülő kapitalizmus, hogy *megszabadul a szociálpolitikai terhektől*... A fasiszta gazdaságpolitika egyik legfőbb fegyvere a munkabérek és szociálpolitikai költségek leszorításával... vagyis a munka költségein való megtakarítással növelni versenyképességét."[14] Az osztályjelleg meghatározásában talán legmesszebb Rónai Zoltán és Tamássi György jutott el.

Rónai a Komintern VII. kongresszusa idején megjelent elemző cikkében vitatkozik a kommunistákkal, de elutasítja Kautsky érveit is. Szerinte túlzás a fasizmust egyoldalúan a monopolkapitalizmus finánctőkéjének politikai uralmi formájaként felfogni, mint ahogy hibás a fasizmusban csupán a hátramaradott országok kapitalizmusának reakcióját látni a feltörekvő munkásmozgalommal szemben. Az osztályjelleg helyes meghatározásában Rónait itt még zavarta az a tény, hogy a legfejlettebb kapitalista országokban nem tudott győzni a fasizmus. Elismerte ugyan, hogy „a gazdaságilag fejlett országokban is vannak fasiszta tendenciák", de hozzátette, „Németország kivételével nincs fejlett kapitalista állam, amelyben ezek az irányzatok uralomra jutottak volna". Miközben a monopolista osztályjelleg meghatározásában még kételyei voltak, már e cikkben is helyesen mutatott rá a fasiszta rendszerek közös vonásaira: 1. „a háború utáni kapitalizmus" válságának szülöttei; 2. az uralkodó osztályok *„a középrétegek* segítségével gyakorolják a hatalmat", mégpedig úgy, hogy „a válság felrázta középrétegek elégületlenségét *a nemzeti elégületlenség légkörében* nemzeti jelszavak segítségével használják fel a munkásság osztályharcával szemben".[15] A novemberi különszámban az osztályjelleg kérdésében Rónai is továbblép, megállapítja, hogy a fasizmus a nagytőke és nagybirtok támogatásával jutott hatalomra és ezek osztályérdekeit képviseli, de ezt „beborítja a közérdek szólamának leplével".[16]

A különszámban a fasizmus osztályjellegének meghatározásában a legvilágosabban Tamássi György fogalmazott. Tamássi Radnóti Miklós barátja, kortársa volt, egyben tagja a Vajda János Társaságnak. Tájékozott a nemzetközi munkásmozgalom elméleti kérdéseiben, s felfogása közel állt a kommunistákéhoz. Az a tény pedig, hogy a cikk a *Szocializmus* hasábjain megjelenhetett, azt jelzi, a folyóirat szerkesztősége nem emelt kifogást ellene, tartalmával egyetértett.

A fasiszta mozgalmak mindaddig jelentéktelenek voltak, hangsúlyozta Tamássi, amíg nem sikerült magukra kellőképpen felhívniok a nagytőke figyelmét. „Ez a pont jelentett fordulatot mind a német, mind az olasz fasiszta mozgalmak történetében, és jelentette egyúttal a jelentéktelen kezdeti periódus lezárulását is." Tamássi pontosan fogalmazott akkor is, amikor azt indokolta, hogy miért „szövetkezett" a nagytőke a fasiszta mozgalmakkal. A nagytőke felismerte, hogy „a demokratikus államberendezkedés a maga szociális és gazdasági intézményeivel, viszonylagos politikai szabadságával" a kapitalizmus válságos korszakában egyrészt komolyan veszélyezteti a profitlehetőségeket, másrészt a munkásmozgalomnak politikai téren olyan nagy lendületet adhat, amelyet „az adott helyzetben és adott eszközökkel", főként „a törvények erejével le nem törhet", és amellyel hasonló társadalmi súlyú, „megfelelően szervezett tömegmozgalmat szembe nem állíthat". „Kiutat keresve" talált rá a nagytőke a fasiszta mozgalmakban rejlő lehetőségekre, s „igyekezett azokat a maga számára hasznosítani".

Tamássi ezután a nagytőke és a fasiszta mozgalom „szövetkezéséből" vezette le a fasizmus hatalomra jutását. A fasiszta mozgalmakban részt vevő tömegek a győzelem után „abban a lelkesült és örömittas hitben éltek – írta –, hogy győztek" és „következik...

a győzelem realizálása, az ígéretek beváltása, a vágyálmok megvalósulása". „A nagytőke ellenben tudta – állapította meg –, hogy ő győzött, és a fasiszta mozgalom likvidálása, a fasiszta szervezeteknek az állami apparátusba való beolvasztása, a fasiszta vezérkarnak a politikai kormányzó és végrehajtó hatalom pozícióiba való elhelyezése már csak a nagytőke hatalmi helyzetének végső megszilárdítása volt... A középrétegekkel sikerült a proletárosztály szervezeteinek leverése és a totális állam létrehozása, és ez pillanatnyilag a legideálisabb állami berendezkedés a monopolkapitalizmus számára" – vonja le végső következtetésként Tamássi. A fasizmus osztályjellegéről szóló fejtegetést végül e gondolattal zárta: „A nagytőke a fasiszta országokban ma olyan államapparátussal rendelkezik, amely kizárólag az ő gazdasági és politikai érdekeit szolgálja", a fasiszta párt „monopolisztikus diktatúrája" pedig „lényegileg nem egyéb, mint a nagytőke akaratának végrehajtó szerve".[17]

Természetesen a szociáldemokrata ideológusok között voltak olyanok, akik a húszas évek álláspontjához hasonlóan a fasizmust még mindig az abszolutizmus, illetve a bonapartizmus valamilyen modern válfajának tartották.

Egyesek még mindig ragaszkodtak ahhoz a szociáldemokrata vezető teoretikusok körében is már túlhaladott állásponthoz, mely szerint a fasizmus osztályok feletti, illetve osztályok között lavírozó államhatalom, és ezt a felfogásukat a bonapartizmussal támasztották alá.[18] Úgy tűnik, hogy a *Szocializmus* éppen ezzel a nézettel akart leszámolni, illetve a problematikát kívánta elvi szinten megvilágítani, amikor elsőként, még német nyelvű megjelenése előtt közreadta Otto Bauer Marx „18. Brumier" (helyesen Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája)-jéhez írott előszavát. Otto Bauer rendkívül fontosnak tartotta, hogy a szociáldemokrácia ismét kézbe vegye Marx e fontos művét, ezért új kiadását készítette elő és ehhez írt előszót. A munka jelentőségét kettős okkal magyarázta: egyrészt éreztetni kívánta az alapvető különbséget a bonapartizmus és a fasizmus között, másrészt nagyon lényegesnek tartotta, hogy a proletariátus e munkát újraolvasva, gazdagon merítsen a Marx által leszűrt tanulságokból. E munka alapján válik igazán világossá – írja Bauer –, hogy a burzsoázia végső kétségbeesésében nyúl a fasizmushoz, s mindez szükségszerűen el kell hogy vezesse a proletariátust ahhoz a felismeréshez, hogy a fasizmust meg kell és meg lehet semmisíteni.

Otto Bauer – miközben előszavában a bonapartizmus és a fasizmus között található hasonlóságot sem tagadta – alapvetően a különbséget hangsúlyozta, egyben a fasizmus lényegét is megragadta. „A bonapartista diktatúra, bár a liberalizmus fejlődését ideiglenesen megakasztotta, azt végeredményben nem gátolta meg." Másképp áll viszont „a dolog a XX. század fasizmusával". „A fasizmus nem a felfelé ívelő liberalista és demokrata eszmék korának múló epizódja, mint a bonapartizmus volt, hanem a kapitalizmus utolsó állami formája, a nehéz megrázkódtatásokon átment és súlyosan fenyegetett kapitalizmus állami szerkezete, amely már csak a leplezetlen és nem takargatott erőszakban talál biztonságot."[19] E fontos cikk közzététele kétségtelen komoly segítség volt egyrészt a bonapartista nézetek eloszlatásához, másrészt a fasizmus lényegének mélyebb megismeréséhez is.

A fasizmus értékelése során a korabeli szociáldemokrata irodalom, benne a magyar is, különösen nagy teret szentelt a fasizmus osztálybázisának. Ez egyáltalán nem véletlen. Már a húszas évek második felétől árgus szemekkel figyelték a szociáldemokraták a középrétegek, a kispolgárság egy részének a szociáldemokrata mozgalomtól való elfordulását. Részben ez a körülmény, részben pedig e rétegek visszahódításának szándéka késztette a szociáldemokrata vezetőket arra, hogy átfogóan foglalkozzanak e témával.

Hitler hatalomra jutása után szociáldemokrata körökben is elég általános felfogás volt, hogy általában a tömegek felelősek a fasizmus hatalomra kerüléséért. Oda Olberg például

odáig ment, hogy a tömegek „válság által előidézett beteges befolyásolhatóságát" okolta a fasizmus győzelméért.[20] Mások is előszeretettel hangsúlyozták, hogy az elszegényedett tömegek különösen fogékonyak a fasizmus iránt. A kezdeti, az általánosságok szintjén mozgó megállapítások után azonban mind nagyobb számban jelentek meg olyan politikai és elméleti írások, amelyek már részletes alapossággal vizsgálták a fasizmus tömegbázisát. E fejlődéssel lépést tartott a magyar szociáldemokrácia is. „A fasizmus és középrétegek egymáshoz való viszonyának megvizsgálása, a problémáira való rámutatás és a kivezető út megjelölése – ez korunk egyik legfontosabb, legsürgetőbb feladata" – írta Mónus már idézett bevezetőjében.

A *Szocializmus*nak alig van a fasizmussal foglalkozó olyan cikke, amely ne érintené e fontos problémát. A szociáldemokrata írások, miközben nem tagadták, hogy a fasizmushoz a munkásosztályból, főleg annak lumpenelemeiből és a parasztság köréből is csapódtak tömegek, alapvetően egységesek abban, hogy fő bázisát a középrétegek alkotják. Rónai Zoltán a fasiszta államgépezet szerepét vizsgálva helyesen állapította meg, hogy „a fasizmus serege jelentős részben *foglalkozás nélküli* középosztálybeliekből áll". Az uralomra jutott fasizmus első és egyik legfontosabb feladata – írta ugyancsak Rónai –, hogy tömegbázisát, a középrétegeket álláshoz juttassa. Ezt részben a hivatalok felduzzasztásával, részben pedig a volt demokratikus, önkormányzati szervek, mindenekelőtt a munkásszervezetek felszámolásával, a fasiszta párt- és állami szervekbe való beolvasztásával és élükre a rendszert támogató hivatalnoksereg állításával éri el. Rónai szerint tehát a fasizmusban a középrétegek megnövekedett szerepe érthető módon maga után vonja az állami bürokratizmus mérhetetlen megnövekedését, az állam- mindenhatóságát, egyszóval a totális államberendezkedést. Erre mutat rá a lengyel fasizmussal,[21] az olasz korporáció lényegével[22] és – bár csak részben – a fasiszta gazdaságpolitika mérlegével foglalkozó tanulmány is. Hasonló kérdésekkel foglalkozott Fejtő Ferenc „A középosztály és a vajúdó világ" címmel a *Cobden* folyóirat rendezte ankéthoz fűzött megjegyzéseiben is.[23]

A középrétegek szerepének megértéséhez Tamássi György már említett cikke jelentett komoly hozzájárulást. Tamássi tanulmányában végigkíséri a burzsoázia és proletariátus között folyó küzdelemben a középrétegek megnövekedett, az osztályharc bizonyos szakaszain perdöntő szerepét. Kifejti, hogy politikai és gazdasági szerepük különösen az imperializmus időszakában nőtt meg, amikor egyes országokban már számszerűen is a lakosság többségét alkották. Nem hagyható figyelmen kívül, hangsúlyozta Tamássi, hogy „a társadalom fejlődésére befolyással bíró osztályok és azok világnézeti és politikai áramlatai állandóan ennek a rétegnek a szűrőjén keresztül kell hogy áthatoljanak". A középrétegek helyzetét vizsgálva nem tagadja az országonként eltérő adottságokat, de alapvetőnek a közös vonásokat tartja. Egyben arra is fel kívánja hívni a figyelmet, hogy ott, ahol a fasizmus még nem győzött, vagy befolyása gyenge, ott sem lehet a középrétegek szerepét lebecsülni.

Tamássi különösen alapos volt, amikor a különböző rétegek deklasszálódásának okait vizsgálta. Megállapította: a világháború, majd nyomában a kapitalizmus gazdasági megrendülése, az inflációs hullámok, a monopolkapitalizmus racionális gazdaságpolitikája és a gazdasági világválság a középrétegek létalapját rendítette meg. E változás lényegét azonban – hiányos politikai ismereteik miatt – nem tudták, de nem is akarták felismerni. Így deklasszálódásuk okait kizárólag érzelmi alapon ítélték meg, ezért bármikor hajlandóak voltak azok mellé állni, akik érzelmeiken keresztül közelítettek hozzájuk. Így azután kilátástalannak vélt helyzetükben szinte beleszaladtak a fasizmus karjaiba. „Örömmel fogadtak minden olyan elméletet – írta Tamássi –, amely a társadalmat nem osztályok

szerint, hanem rendek és egyéb mesterkélt tagozatok szerint osztja fel és szervezi meg... ha nincs társadalmi osztálytagozódás, akkor – elmosódván a szigorú korlátok – sokkal valószínűbb a fölemelkedés lehetősége a társadalmi és gazdasági jólét csúcsai felé." Tamássi azonban rámutatott arra is, hogy a középrétegek ennek ellenére megnyerhetők a fasizmus elleni harcra. Ha a szocialista politika képes kidolgozni olyan taktikát, amely számol a középrétegek tényleges helyével és politikai moráljával, egy részének a fasizmusból való kiábrándulásával, akkor a szociáldemokrácia „meg tudja nyerni és le tudja kötni a maga célkitűzései mellé" – írta.[24]

Az osztályjelleg, a társadalmi bázis problematikája mellett a szociáldemokrata elméleti és politikai írások leggyakoribb témája a háború. A fasizmust azonosították az erőszakkal, a militarizmussal és a háborúval. „A fasizmus az államakarat és az erőszak glorifikálása – írta Mónus. – ...A fasizmus mindenütt, ahol lábát megveti, feszültségeket idéz elő, támadó szellemet képvisel... A fasizmus a háborút természetes célnak tartja és az erre való felkészülést, fegyverkezést mind szellemi, mind fizikai téren legfőbb feladatának tekinti."[25] A fasizmus külpolitikája eddig az ellentmondásoknak, a bizonytalanságnak és a megbízhatatlanságnak az elemeit juttatta kifejezésre, vélekedett Buchinger: „Európa népeinek hajóját a fasizmus a háború és a béke kétségeinek szirtjei közé taszította." Ascher László szerint is „a fasiszta gazdaságpolitika lényege: lázadás a világgazdaság ellen", és ezért a fasiszta országok „egész gazdálkodásukat a háborús készülődésre állítják be".[26] Néhány hónappal később – az olasz–abesszin háború, a náciknak a Rajna-vidékre történt bevonulása és a locarnói szerződés felmondása után – Mónus már így fogalmazott: „Ami eddig elméleti kérdés volt, az a háború és a béke, az élet és a halál kérdésévé változott... Az új világháború közeli katasztrófája ránk szakadt, anélkül hogy észrevettük volna..."[27]

Ebben az időszakban azonban már nemcsak a fasizmus és háború elvi összefüggései, hanem a konkrét háborús veszély miatt az ellene való küzdelem is fő kérdése volt a nemzetközi és a magyar szociáldemokráciának.[28] A szociáldemokrata írásokból, a *Szocializmus* és a *Népszava* külpolitikai kommentárjaiból világossá válik, hogy a munkásosztály fontos feladatának tekinti a háború elleni harc megszervezését, annak megakadályozását, hogy a nemzetközi munkásmozgalom hasonló helyzetbe kerüljön, mint az első világháború kitörésekor. Ugyanakkor ezekből az írásokból az is kitűnik, hogy a háború elleni harcban nemcsak a nemzetközi munkásmozgalom megosztottsága jelent problémát, hanem az is, hogy az egyes szociáldemokrata pártok – helyzetüktől függően – nagyon is eltérő módon óhajtják a háború elleni harc megszervezését. A magyar szociáldemokrata vezetők is jól látták, hogy a kapitalista nagyhatalmaknak, elsősorban Angliának a fasizmussal kompromisszumot kereső politikája negatívan befolyásolja az egyes munkáspártok állásfoglalásait. A Szocialista Munkásinternacionálénak nincs konkrét és egyértelmű határozata a háború elhárításáról. Az aktív antifasizmus, a puszta védekezés, a meglevő állapot, a status quo fenntartása és a kispolgári pacifizmus nagyon jól megél egymás mellett az SZMI pártjaiban, állapította meg Polách Henrik a *Szocializmus* augusztusi számában.[29] Az MSZDP-ben is, mint ez később kiderült, nagyon erős képviselői voltak a kispolgári pacifizmusnak, s alig volt a vezetésen belül szószólója az „aktív antifasizmusnak". Pedig a *Szocializmus* 1935. májusi számában pontosan megfogalmazták, hogy mi is értendő „aktív antifasizmus" alatt: „Az a politika, amely a békét védi – olvasható az említett számban –, ma csak olyan politika lehet, amely tudatosan küzd a fasizmus ellen. Nem kerüljük el a háborút, ha a fasizmust megnyugtatjuk, tárgyalunk, szerződéseket kötünk vele... A valódi nemzetközi békepolitika ma antifasiszta politika, egyszerűen: aki a békét akarja, szembe kell szállnia a fasizmussal."

Ugyanakkor a szociáldemokrata vezetők között is voltak, akik nemcsak felismerték a háborús veszélyt, hanem harcoltak is azért, hogy az antifasiszta hatalmak és a világ haladó erői, mindenekelőtt a proletariátus megteremtse azokat a feltételeket, amelyek gátat vethetnek a fasizmus háborús törekvéseinek. Ezek között volt a már többször említett Otto Bauer. Bauer abból indult ki, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben „életérdeke a proletariátusnak, hogy a békét, ameddig csak lehet, fenntartsa". Bauernak a béke melletti kiállása azonban nem azonos a fentebb említett kispolgári pacifizmussal, a mindenáron békét akarással. Ezt az időt arra kell felhasználni – írta Bauer –, hogy a polgári demokráciák és mindenekelőtt a Szovjetunió felkészüljön az agresszor fogadására. Ebben a gigászi küzdelemben véleménye szerint a nyugati demokráciáknak és a Szovjetuniónak szövetségben kell lenniök. Bauer tudta, hogy ez a szövetség ellentmondásokkal terhes lenne, de ugyanolyan létszükségletnek tartotta a fasizmus elleni küzdelemben, mint a kommunisták és szociáldemokraták együttműködését.[30] A „Szovjetuniónak ezt a háborút a kapitalista nyugati hatalmakkal szövetségben kellene megvívnia" – olvasható a *Szocializmus* 1935. májusi számában, a „Versailles halála" címmel megjelent cikkében. Bauer világosan látta, hogy a Szovjetunió „néhány év múlva a legerősebb lesz az új német imperializmus részéről fenyegetett hatalmak között". Ezért nem lehet a Szovjetuniót figyelmen kívül hagyni; csak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak szövetsége, Nyugat polgári demokráciájának és Kelet proletárforradalmának együttese képes a német fasizmust kordában tartani. Bauer álláspontjával ez időben több magyar szociáldemokrata vezető is egyetértett. Ennek egyik bizonyítéka a cikk megjelentetése a *Szocializmus*ban. Ezt igazolja az 1935 október végén, a vasasszakszervezet összbizalmi értekezletén a Szovjetunióval kapcsolatban Mónus Illés és Kabók Lajos által kifejtett álláspont stb.[31]

A szociáldemokrácia nemzetközileg elismert teoretikusainak nyomdokain haladva a magyarok is fontos megállapításokat tettek a fasizmus ideológiájáról. Braun Soma, a kiváló marxista oktató és propagandista a fasizmus tömeglélektanát elemezve mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus nem az emberek értelmére, hanem érzelmére épít, mégpedig úgy, hogy az utóbbival megpróbálja teljesen maga alá gyűrni az értelmet. A fasiszta „ideológusok" e téren Schopenhauer, Hartmann és Nietzsche elméleteihez nyúlnak vissza, akik „a történelmi élet irracionalizmusát hirdették". A fasizmusnak nincs szüksége a gondolkodó elmére, az érzelmileg fanatizált tömegre épít. A fasizmus kezdettől fogva az „érzelmi hagyományok felébresztésére", és „ami még ennél is fontosabb, mindig a meglevő irracionális érzelmi elemek tudatos kihangsúlyozására" törekedett és törekszik – írta Braun Soma. „Nincs szükség értelemre... Az értelem bomlaszt, az érzelem összetart. A faj, a vér, a közös eredet a legfontosabb, és hozzá mérten az értelemnek még csak cselédszerep sem jut." Braun, de rajta kívül Buchinger, Mónus, Rónai, Szekszárdi is kiemelte, hogy a fasizmus egyik legfontosabb törekvése az osztályérdek elmosása, „az osztályuralmi gondolatoknak a közösség gondolataiként, az osztályérdeknek a közösség érdekeként való feltüntetése".[32] A fasiszta ideológusok megpróbálják a fasiszta államberendezkedést azonosítani a nemzettel, a nemzeti közösség érdekeivel. Megpróbálják kikapcsolni az állam osztályeredetét, ezzel egyben az osztályharcot is. Így, aki az állam ellen támad, a közösség ellen, azaz az egész társadalom ellen támad, annak pedig nincs joga a társadalomban élni, tehát likvidálni kell – emelte ki Szekszárdi a fasizmus ideológiájáról adott tömör fejtegetésében.

A fasizmus az osztályharc elvetését azonban nemcsak a közösségi elv kiemelésével, hanem a nemzeti együvétartozás, az osztályharmónia túlhangsúlyozásával kívánja elérni – állapította meg Rónai Zoltán. Rónai rámutatott a nacionalizmusnak a fasiszta rendszert

belülről összetartó reakciós vonásaira, Buchinger a külpolitika, Ascher László pedig a gazdaságpolitika oldaláról világította meg, milyen mérhetetlenül fontos szerepe van a nacionalizmusnak a fasizmus ideológiájában. A fasizmus *„a nacionalizmust és sovinizmust olyan véres szájú világszemléletté fejlesztette*, amely a tömegeket is a kapitalizmus expanziós törekvéseinek az igájába tudja szédíteni" – írta Buchinger.[33] Hangsúlyozták, hogy a nacionalizmus és a sovinizmus a fasizmus háborús és revanspolitikájának legszervesebb eleme. Nagy szerepet kapott a fasizmus ideológiájának vizsgálatánál a tekintélyelv, a vezérimádat, az antiszemitizmus, vagy éppen az ideológia, illetve a propaganda során nagy sikerrel alkalmazott demagógia kérdése. Közös vonása a fasizmus ideológiájáról alkotott szociáldemokrata nézeteknek, hogy ez az ideológia elsősorban a haladó erők, mindenekelőtt a proletariátus ellen irányul, az ellene való küzdelem tehát elszakíthatatlan része a szervezett dolgozók antifasiszta harcának.

Érdemes felfigyelni arra is, hogy a szociáldemokrata szerzők munkáikban az egyes problémák feltárásánál minden alkalommal igyekeztek kimutatni a fasiszta rendszerek eltérő vonásait és aláhúzni azt is, hogy ezek elsősorban az illető ország nemzeti adottságaiból, társadalmi és történelmi fejlődésének sajátosságaiból fakadnak. Rónai, de mások is csak a német, az olasz, esetleg az osztrák berendezkedést fogadták el fasiszta rendszernek, de hozzá nagyon közelállónak tartották, néha vele azonosították a lengyel, a bolgár vagy a balti államokban kiépült diktatúrát. S itt érkeztünk el ahhoz a kérdéshez, hogyan értékelték a magyar szociáldemokraták a Horthy-rendszert?!

A magyar ellenforradalmi rendszerről Hitler hatalomra jutása, a Gömbös-kormány politikájának kiteljesedése után indultak meg szociáldemokrata részről az átfogóbb értékelések. A húszas évek ellenforradalmi rendszerét az itthon élő magyar szociáldemokrata vezetők többsége jobboldali, de nem fasiszta rendszernek tartotta. Velük szemben az emigrációban élők: Garami Ernő, Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor vagy a később hazatérők, Buchinger Manó, Gárdos Mária viszont fasizmusként értékelték azt, s ennek írásaikban is gyakran hangot adtak. Garami 1927-ben – említett cikkében – például az olasz fasizmushoz hasonlítva Bethlen rendszerét, a következőket írta: „Magyarországon ez a diktátorság kevésbé nyílt és ezért kevésbé szembeötlő, de azért nem kevésbé hatásos, mint ott." Buchinger Manó 1929-ben szinte szó szerint megismételte Garami megállapítását. „Olyan fasizmus ez – írta –, amely nem nyílt. Nélkülözi a fasizmus veszélyeit és élvezi az előnyeit."[34]

Garami Ernő 1930–1931 fordulóján, már idehaza, Mónusnak és társainak azon felfogásával vitatkozva, hogy vége van az ellenforradalmi korszaknak, ismételten megerősítette a rendszerről vallott korábbi nézetét: „A mi politikai helyzetünk teljesen azonos a fasiszta állapotokkal, azzal a mellékes különbséggel, hogy nekünk szabad tíz egynéhány képviselőt küldenünk a »parlamentbe«, hogy nekünk lehet a főváros közgyűlésébe tagokat küldeni, egyszóval, hogy szabad az ellenforradalmi urak végtelen örömére az ő osztálytudatos ellenforradalmi működésükhöz a kulisszákat szolgáltatnunk. Ennyi »engedményt« azonban az olasz ellenforradalom is szívrepesve tett volna az olasz szocialistáknak, ha ezek kötélnek álltak volna."[35]

A hazai szociáldemokraták a húszas évek végéig csak a fajvédő pártot azonosították a fasizmussal. 1929-ben Gömbösnek a Bethlen-kabinetbe való bevételét már úgy értékelték, hogy a rendszer reakciós, fasiszta vonásai megerősödtek. Bethlen kormányának bukását a pártvezetőség egyes tagjai – mint ez a Garamival folytatott vitából is kitűnt – viszont már az ellenforradalmi korszak lezárulásaként fogták fel. Buchinger Manó az MSZDP legmagasabb fórumán, az 1933-as kongresszuson nevezte először nevén a gyereket, amikor kijelentette, hogy Magyarországon lényegében fasizmus van uralmon.

Gömbös hatalomra kerülésekor elismerték, hogy a rendszer szélsőséges irányba fordult, de úgy vélték: Gömbös idővel megszelídült volna, ha nem jön Hitler. 1934–1935-ben már a szociáldemokrata vezetők előtt is világos volt, hogy Gömbös – saját elképzeléseit a hatalmon levő fasizmusok egy-egy jellegzetes megoldásával ötvözve – a totális fasizmus magyarországi bevezetésére törekszik. Mónus Illés az 1935-ös választások után kialakult helyzetet úgy értékelte, hogy „az ellenforradalom második kiadására" történik kísérlet, vagy más megfogalmazásban „a parancsuralom kiépítésére".[36] Néhány hónappal később Buchinger Manó Gömbös kísérletét azonosította a „hitlerizmussal".[37] Mónus is, Buchinger is kísérletről beszélt, amit ha Gömbös miniszterelnöknek sikerül bevezetnie, akkor Magyarországon is a német mintájú, nyílt, totális diktatúra valósul meg. Mónus azonban még abban reménykedett, hogy az uralkodó osztályokon belüli ellentétek és a demokratikus erők, mindenekelőtt a munkásosztály ellenállása gátat emel e veszélyes kísérletnek.

A magyar szociáldemokrata terminológia ettől kezdve nem beszél általában fasizmusról, hanem a fasizmust mindig azonosítja a hitlerizmussal és az olasz fasizmussal. Ez lesz az a mérce, amelyhez az egyes országokban, így Magyarországon is fellépő politikai törekvéseket, mozgalmakat hasonlítja, és csak akkor nevezi ezeket fasizmusnak, ha bennük fellelhetők a német, illetve olasz fasizmus alapvető vonásai. Gömbös kísérletének bukása után a fasiszta jelzővel lényegében csak a kormánypolitikától jobbra álló pártokat, politikai mozgalmakat illették.[38] A szociáldemokraták ettől kezdve tehát a rendszert hivatalosan nem nevezték fasizmusnak. Buchinger kivételével a szociáldemokrata politikusok óvakodtak még attól is, hogy beszédeikben, írásaikban a rendszert fasiszta jelzővel illessék.

Az MSZDP vezetőségének fenti felfogása a párt politikájának alakításában komoly hibák forrása lett. Azáltal, hogy a magyarországi és a náci németországbeli viszonyokat egyoldalúan hasonlították össze, lényegesen kedvezőbb helyzetet mutathattak ki. Ez pedig más tényezőkkel együtt – a harmincas évek második felétől az uralkodó osztályokon belül kialakult ellentétek, az egymást követő kormányválságok, a nyilasmozgalom országos tényezővé válása – megakadályozta „a napról napra éles" politikáját folytató szociáldemokrata vezetőket abban, hogy az osztályviszonyokat, a rendszer jellegét hosszú távon helyesen értékeljék. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nem látták a kormánynak a nyilasokkal és a német fasizmussal összefonódó politikáját, de a hangsúlyt legtöbbször a különbségre és nem a közös vonásokra helyezték. Ez később komoly akadályt jelentett, nemcsak a párt helyes stratégiájának kidolgozása, hanem a szociáldemokrata munkások tisztánlátásának kialakítása szempontjából is.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a szociáldemokrata vezetők egy kérdést, Magyarország külpolitikai orientációját ebben az időben is világosan látták. Mindent elkövettek – az általuk megengedhetőnek vélt keretek között –, hogy figyelmeztessék a kormányt, az ország sorsáért felelős tényezőket és magát a közvéleményt is, hogy Magyarország sorsa a Hitler-fasizmus oldalán megpecsételődik. Az MSZDP vezetői szoros összefüggést láttak a náci orientáció megerősödése és azon tény között, hogy Gömbös kormánya hivatalosan is állást foglalt a területi revízió kérdésében és azt kormányprogram rangjára emelte.[39] A párt XXX. kongresszusának határozata leszögezte: a német orientációs külpolitika „katasztrofális veszedelmet jelentene" Magyarország számára. „A kongresszusnak változatlanul az a meggyőződése, hogy a magyar külpolitika is csak a békés megoldások területén, a demokratikus irányzatok megerősítésével és a szomszédokkal való viszony megteremtésében keresheti és találhatja meg jogosult nemzeti törekvéseinek sikerét..." Már a kongresszus is – látva az olasz–abesszin konfliktus háborúval fenyegető veszélyét – határozottan síkraszállt „minden háborús kísérlettel szemben".[40] Az olasz–abesszin háború

kirobbanásakor pedig az MSZDP a magyar néphez intézett felhívásában elítélte az agresszort, és sürgette a Népszövetséget, hogy hozzon határozott intézkedéseket a béke helyreállítására.[41]

A pártvezetés ebben az időszakban minden rendelkezésére álló propagandafórumot,[42] beleértve a parlamentet is, felhasznált arra, hogy tiltakozzon a kormány külpolitikája és a fasiszta országok háborúval fenyegető agresszív törekvései ellen. Minden alkalommal tiltakozott, amikor tudomást szerzett a magyar–német gazdasági és politikai kapcsolatok szorosabbra fűzéséről vagy éppen a nácik egyéb alantas terveiről. Így pl. Peyer a főváros közigazgatási bizottságának ülésén leplezte le azt a tervet, amely a fővárosban létesítendő német bevásárlóközpont útján kívánta szabaddá tenni a magyar áruk kivitelét Németországba. Ez nem más, mint az ország kiárusítása – jelentette ki a szociáldemokrata vezető.[43] Nem hagyták szó nélkül a náciknak azt a törekvését sem, hogy a magyarországi német kisebbséget állítsák a hitleri célok szolgálatába.[44] A képviselőház 1936. május 19-i ülésén Kéthly Anna az ellen tiltakozott, hogy a Magyarországi Németek Népművelési Egyesülete mindinkább a „Südostraum álmának nyílt szálláscsinálójává" válik.[45] Mind a parlamentben, mind az ország közvéleményében nagy visszhangra talált a szociáldemokratáknak a szélsőjobboldal és a nácik anyagi kapcsolatát, a „guruló márkát" leleplező akciója. Peyer Károly, majd Györki Imre és Kertész Miklós a parlamentben hiteles dokumentumok alapján tárta fel a náciknak azt a tervét, hogy a fővárosban egy német hirdetési iroda felállításával és az *Új Magyarság* finanszírozásával a német kormány és a náci propaganda számára kívánnak ügynökséget felállítani. A szociáldemokrata parlamenti frakció bátor fellépése, ami egybeesett a spanyol és a francia népfront sikereivel, az ellenzék szemében is megnövelte a párt tekintélyét, a pártszervezetektől tömegesen érkezett levelek pedig e politika bátor folytatására szólították fel a pártvezetőséget.[46]

Magyarország külpolitikájának követendő irányát leghelyesebben talán mégis Buchinger Manó világította meg e tárgyról készült tanulmányában. Buchinger hangsúlyozta: sohasem lehetett s főleg nem lehet ma a nemzeti problémákra az össznemzeti és nemzetközi érdekektől elkülönítve megoldást találni. „A mai viszonyok között Európa nemzetei már csak közösen vállalkozhatnak arra, hogy megoldják mindazokat a problémákat, amelyek az egyes országok jogosult vagy vélt sérelmeit, vagy indokolt követeléseit zárják magukba. Európában a döntő hatalmak vagy megteremtik a kollektív biztonságot, amely kiterjed mindenkire, vagy egyáltalán nem lesz biztonság."[47] Úgy vélte, Magyarország is csak ebben az irányban találhatja meg külpolitikai orientációját, egyben jogos nemzeti sérelmeinek orvoslását. Minden más út katasztrófához vezethet.

Az eddig elmondottak és a *Népszavá*nak a fasizmus gazságait napról napra leleplező cikkei bizonyítják: az MSZDP valóban sokat tett azért, hogy a magyar szervezett dolgozókat, sőt azon túl a szélesebb közvéleményt is megismertesse a „barna pestis"-sel. Igyekezett feltárni a fasizmus osztálytartalmának, társadalmi bázisának, ideológiájának közös és országonként eltérő vonásait, ezek mélyebb összefüggéseit. Az MSZDP ezzel nagy szolgálatot tett, annál is inkább, mert a KMP illegalitása, rendkívül csekély propagandalehetősége miatt a fasizmus széles körű leleplezésére nem vállalkozhatott, a liberális polgári sajtó pedig jórészt csak az események kommentár nélküli közlésére szorítkozott.

A fenti pozitív vonások hangsúlyozása mellett azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a fontos tényt sem, hogy a fasizmusról alkotott sokoldalú elemzés nem vált sem a nemzetközi szociáldemokrácia, sem az MSZDP általánosan elfogadott irányvonalává. Sem a Szocialista Munkásinternacionálé, sem az egyes szociáldemokrata pártok nem rendelkeztek olyan határozattal, amely összegezte volna a fasizmus főbb vonásait és azt az egyes

pártok politikájának, stratégiájának és taktikájának kidolgozásában irányt adóként követelte volna meg. Így a legtöbb esetben a fasizmusról alkotott kép és az ellene javasolt harci módszerek alkalmazása azon múlott, hogy az egyes országokban a fasizmus „természetét" feltáró teoretikusok és az azzal egyetértő politikusok milyen erőt képviseltek a párton belül, milyen bázisra támaszkodhattak. Ez pedig erősen korlátozta, véletlenszerűvé tette a fasizmus elleni harc átfogó stratégiájának kidolgozását, és ha erre mégis sor került, nehezítette érvényesítését. Hasonló a helyzet a magyar szociáldemokráciánál is.

Éppen az MSZDP, azon belül mindenekelőtt a Mónus–Buchinger-csoport fentiekben hangsúlyozott érdemei joggal vetik fel: ha a magyar szociáldemokrata vezetők ilyen jól ismerték a fasizmus „természetét", ilyen világosan látták belső összefüggéseit, miért nem tudtak, vagy akartak megfelelő választ adni arra, hogy milyen gyakorlati politikát folytasson a párt ellene?! A válaszért nem kell messze mennünk, mert jórészt maga Mónus Illés megfogalmazta. Mónus – miközben semmiféle, még a forradalmi eszközök igénybevételétől sem zárkózott el, legalábbis szavakban – a gyakorlati politika számára a fasizmus elleni harcban két alapvető feladatot jelölt meg. Az egyik: a fasizmus leleplezése, vagy az ő kifejezésével élve, „leálcázása", ezzel megteremthetők a másik feladat, a szellemi offenzíva – szerinte magyar viszonyok között ez a döntő – kibontakoztatásának feltételei. „A fasizmus a legnagyobb veszedelem, amely korunkban a társadalmi fejlődést és a munkásosztályt egyaránt sújtja – állapította meg Mónus Illés. – E veszedelemmel szembeszállni és leküzdeni – ez a kor parancsa! A fasiszta totalitással, mindenhatósággal szemben, a fasiszta erőszak ellenében csak egyetlen út járható, a szellem forradalmának útja. A fasizmussal szembe kell állítani az emberi szellem, önérzet és öntudat lázadását, és ha sikerül... akkor az erőszakra, szuronyokra épült fasiszta rendszerek legyőzése is sikerül." „A fasizmus nemcsak fegyverekkel győzött, hanem szellemi terrorral is. Mennyivel jogosultabb tehát a szellemi offenzíva, amelyet a szocializmus felsőbbségével akarunk indítani" – hangoztatta Buchinger is a párt kongresszusi emelvényén.

Előző fejezetünkből már ismert, hogy Mónus, s részben Buchinger nem először lépett fel a fasizmus elleni szellemi küzdelem javaslatával. Hitler hatalomra jutása után, majd a bécsi felkelés kudarcát követően cikkekben, pártvezetőségi, illetve pártválasztmányi üléseken többször síkraszálltak ezért, és bizonyos sikert el is könyvelhettek. 1933–1934-ben még a nemzetközi munkásmozgalom is inkább csak kereste a fasizmus elleni harc módszerét, 1935-ben viszont már jelentős eredmények születtek. Ezeket természetesen az MSZDP sem hagyhatta teljesen figyelmen kívül. Különösen akkor nem, amikor Gömbös a totális fasizmus bevezetésének kísérletével a magyar haladó erőknek, mindenekelőtt a proletariátusnak feladta a leckét. Az MSZDP-nek valamilyen formában válaszolnia kellett.

A pártvezetőség egy része azonban, főleg a Peyer Károly, Propper Sándor, Büchler József, Pajor Rudolf, Györki Imre körül tömörülők változatlanul elegendőnek tartották a másfél évtizedes tapasztalatokra visszatekintő – elsősorban a napi gazdasági és politikai küzdelmekre épülő, a rendszerrel konfrontáló –, hagyományos módszereket. Illetve fontosnak tartották még, hogy az újra központi kérdéssé vált választójogi törvény kivívásához az MSZDP a polgári erők köréből partnereket találjon, magát a pártot pedig politikailag és szervezetileg felkészítsék az új törvénytől remélt lehetőségek kihasználására. Többek között ezért is került előtérbe a kongresszust követően az MSZDP szervezeti átépítése, amit főleg Büchler József és Pajor Rudolf szorgalmazott.

A harc hagyományos eszközeinek fontosságát nem tagadva, de azt kevésnek tartva lépett fel a pártvezetőségen belül a Mónus–Buchinger–Kéthly–Ries-csoport – ebben az

időben ide tartozott Szakasits Árpád is. Céljuk az volt, hogy a fasizmus ellen javasolt szellemi offenzíva taktikáját a pártkongresszus megerősítse és a párttagság támogatását is megnyerjék. Törekvésük azonban nem járt teljes sikerrel. Bár Mónus és Buchinger kiemelten foglalkozott a szellemi offenzíva fontosságával a kongresszuson, a határozatokba e megfogalmazás és a javasolt taktika nem került be. Igaz ugyan, hogy a kongresszus a szocialista munkaterv megalkotását – amely részben a szellemi offenzíva szférájába tartozott – a pártvezetőség és az egész párttagság előtt álló alapvető feladatnak tartotta, de elkészítését Peyerék nem szorgalmazták. Talán ezzel a „kudarccal" is magyarázható, hogy Mónus a kongresszust követő pártelnökségi ülésen, ahol a párttisztségek[48] elosztásáról volt szó, kérte a főtitkári tisztség alóli felmentését,[49] és e fontos funkcióra Pajor Rudolfot javasolta. A pártelnökség azonban Mónus indítványát nem fogadta el, megerősítette őt főtitkári tisztségében.[50]

Az említett csoport a kongresszus után – a történtek ellenére – nagy energiával látott a szellemi offenzíva megvalósításához. Ennek szerves része volt a *Szocializmus* fasizmusról megjelentetett és már részletesen elemzett különszáma is. Mónusék alapvető feladatnak tartották, hogy az 1934 óta mondanivalójában, tartalmában, stílusában magasabb szintre emelt *Népszava*, *Szocializmus* és más pártkiadványok nívóját ne csak tartsák, hanem tovább emeljék. Valóban, a *Népszava* és a *Szocializmus* nívós, a szervezett dolgozók körében kedvelt kiadvány lett. Mónus a kongresszuson erről így szólt: a *Népszavát* „közelebb hoztuk az olvasóhoz és szocialistábbá tettük", a *Szocializmus* pedig az elméleti és gyakorlati problémák egész sorát tárja a pártközvélemény elé, és reális formálója az új világ gondolatának. A kongresszuson – Szakasits Árpád javaslatára – a *Népszava* színvonalának további emelése, a terjesztés jobb és hathatósabb megszervezése érdekében 21 tagú „Népszava-bizottságot" hoztak létre. Elfogadták a *Szocializmus* szerkesztőségének stabilizálására és a színvonalas írói gárda kialakítására tett javaslatot. Ezeknek az erőfeszítéseknek tudható be, hogy főleg a *Népszava*, de részben a *Szocializmus* is a hagyományos, lényegében a párt vezető funkcionáriusaiból álló írógárdán túlmenően sok fiatal, tehetséges újságírót foglalkoztatott. Sikerült a *Népszava* vonzási körébe vonni és meg is szólaltatni a magyar progresszív szellemi élet jelentős egyéniségeit,[51] de gyakran kaptak helyet a lapok hasábjain neves külföldi szociáldemokrata, vagy más antifasiszta közéleti személyek is. Ezzel elérték a szervezett dolgozók és a fasizmustól megcsömörlött „intellektuális rétegek" kölcsönös közeledését, azt, hogy mindjobban megismerhessék a fasizmus által felvetett elméleti kérdéseket.

A szellemi offenzíva révén különösen megnőtt a *Népszava* kultúrrovatának szerepe. A rovat vezetője, a baloldali gondolkodású Szerdahelyi Sándor szerint ez az a terület, amellyel át lehet törni a rendszer által emelt falakat. A nagy alkotók és alkotások, a haladó kultúra gazdag termésének bemutatásával, építő vitákkal kívánta leleplezni a fasizmus barbarizmusát, egyben ráébreszteni a tömegeket az antifasiszta harc szükségességére. Ezt a célt szolgálták a különböző haladó irodalmi, képzőművészeti, zenei, színházi irányzatokról, neves írókról, zeneszerzőkről, művészekről közzétett írások, méltatások, kritikák, recenziók. E téren külön érdemei vannak Bresztovszky Edének, Jemnitz Sándornak. A kultúrrovat nemcsak a munkások, hanem a haladó értelmiség és a polgári csoportok körében is komoly rangot, megbecsülést vívott ki magának. A kölcsönös közeledés segítője volt. A szervezett dolgozók éppen e rovat révén ismerkedhettek meg a kultúra nemzetközileg tisztelt nagy alakjaival, akiket a fasizmus megtagadott, bemocskolt és tűzzel-vassal üldözött.

Természetesen a növekvő – a nemzetközi és hazai eseményektől sem független – politikai

érdeklődés visszahatott a pártsajtó példányszámának alakulására is. Ezt bizonyítják a következő adatok. A *Népszava* terjesztése a gazdasági válság alatt mélyponton volt. Nem egészen megbízható, de mégis számszerűséget kifejező adatok szerint ekkor csupán 8000 előfizetője volt. 1933-ban sem sokkal jobb a helyzet. A *Népszava* átszervezése után, 1934 végére az előfizetők számát már „feltornázták" 17 000-re, 1936-ban pedig 20 000-re,[52] példányszáma pedig – rendőrségi becslések szerint – megközelítette a 30 000-et. Hasonló emelkedést mutat a *Szocializmus* is. 1933 végén a csőd szélén állt, 1934-ben sikerült a mélypontról kimozdítani. Az 1935-ös kongresszuson már arról számoltak be, hogy az előfizetők száma 4000-re emelkedett. 1935 végén és 1936-ban különösen megnőtt iránta az érdeklődés. A politikai rendőrség 10 000-re becsülte példányszámát.[53] Ez valószínűleg túlzás. A nagy felfutást azonban igazolni látszik az MSZDP 1937-es kongresszusa elé terjesztett jelentés, amely szerint a *Szocializmus* olyan példányszámban jelenik meg, ami európai viszonylatban is szokatlan tudományos folyóiratoknál. Nőtt a kereslet a párt egyéb kiadványai iránt is. Emelkedett az 1933-ban újjászervezett *A Község*, a *Nőmunkás*, a *Föld és Szabadság* példányszáma. Lehetővé vált, hogy egyes nagyobb vidéki városok pártbizottságai – a debreceni, a miskolci, az orosházi – évenként tízszer, esetenként havonta megjelenő helyi szociáldemokrata lapot adjanak ki. A szakszervezeti sajtó példányszáma is emelkedett. Összesen 34 szaklap jelent meg ebben az időben, példányszámuk – a rendőrség, talán túlzó adatai szerint – évente elérte a 2 300 000 példányt.[54]

A szellemi offenzíva keretében új kiadványsorozatok is indultak. 1934-ben jelent meg először a Szocialista Tudás Könyvtára, amelyben egy-egy fontos elméleti kérdést vagy politikai eseményt neves külföldi – Karl Kautsky, Otto Bauer, Oda Olberg, Gregor Bienstock – és magyar teoretikusok világítottak meg. 1933-ban adták először közre a Szociáldemokrata Füzeteket, amely az 1934-ben napvilágot látó Szocializmus Könyvtára sorozattal együtt a marxizmus és a szociáldemokrácia időszerű elméleti és politikai kérdéseit vizsgálta. Ez utóbbi hamarosan megjelentette új kiadásban Engelsnek „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkáját („A család, magántulajdon és az állam keletkezése" címmel). Ehhez kapcsolódott a Mónus Illés és Rónai Zoltán szerkesztésében „Marxista forrásművek" címen Marx és Engels alapvető munkáit[55] közreadó két kötet.[56] Ezek a különkiadványok és füzetek együttesen mintegy 400 000 példányban jelentek meg.[57]

Az Országos Oktatási Bizottság tevékenységének középpontjába ugyancsak a politikai jellegű kérdések kerültek. Ez időben csökkent ugyan a szemináriumok és az azokon részt vevők száma, de színvonaluk emelkedett. Ugrásszerűen nőtt az újonnan bevezetett egyórás és vetített képes előadások iránti érdeklődés. Az 1935–1936-os évben 975 előadáson 72 500-an vettek részt. Az előadások zöme Budapesten és környékén volt. Vidéken csupán 220 előadást tartottak, viszont itt egy-egy alkalommal a résztvevők száma majdnem háromszorosa volt a fővárosinak.[58]

Az előadások és a résztvevők nagy számában – a politikai kérdések iránti érdeklődés mellett – jelentős szerepe volt annak, hogy az Oktatási Bizottság kitűnő előadógárdát állított össze. Az előadók mintegy 50 fős csoportjában számos baloldali, kommunistákkal szimpatizáló vagy kommunista személy található. Csak néhány nevet közülük: Gárdos Mariska, Hoffmann Árpád, Braun Soma, Szakasits Árpád, Gergely Győző, Vágvölgyi Tibor, Jáhn Ferenc, Darvas József.[59] Az Oktatási Bizottság – amelyet Buchinger Manó vezetett – a színvonal javítására 1936 elején „Oktatási Közlemények" címen tájékoztatót adott ki. Ebben fontos elvi, politikai kérdésekben tájékoztatást adó irodalomra, az előadások, szemináriumok jó módszereire, jól sikerült könyvankétokra, író-olvasó találkozókra és egy-egy fontos könyvre hívták fel a szervezett dolgozók figyelmét.[60]

Más területeken is történt előrelépés. A pártvezetőség hozzájárult ahhoz, hogy az általa másfél éve feloszlatott eszperantó tanfolyamok újra induljanak. A rendőrség tisztában volt azzal, hogy ez a baloldaliak és a kommunisták sikere, hisz „az eszperantó nyelvet különös szeretettel a kommunisták művelik".[61] Lehetőség nyílott az MSZDP keretei között működő Szocialista Képzőművészek Csoportja munkájának szélesítésére. A csoport felett a felügyeletet ugyan Büchler József gyakorolta, de irányítása kommunisták, illetve kommunistákkal szimpatizáló művészek kezében volt: titkára Bán Béla, tagjai között pedig ott találjuk Goldmann Györgyöt, Sugár Andort, Goldmann Jánost, Fenyő A. Endrét, Vértes Györgyöt, Berda Ernőt stb. A képzőművész csoport ugyancsak az MSZDP keretében több kiállítást is rendezett, amely megnyitotta az utat más haladó polgári művészek előtt is. Ezeken a szálakon keresztül teremtődtek meg a későbbi együttműködés feltételei.

A művészcsoport kedvelt találkozóhelye lett több munkásírónak, mint pl. Erdős László, Rideg Sándor, László Gyula, Szüdi György, Lukács Imre, de megfordultak itt Kassák Lajos tanítványai is. A művészcsoport mellett ez időben kezd kialakulni az úgynevezett színházi együttes, ahol először egyes színészek a munkás-színjátszók patronálóiként jelentek meg, később, a fasiszta típusú Színházi Kamara létrejötte után, az abból kizártak találtak itt otthonra.

A harmincas évek közepén szinte reneszánszát élte a szociáldemokrata munkás dalkórus. Miután a szavalókórusokat 1933-ban betiltották, az erőket a dalkórusokba koncentrálták. A mintegy 40 munkásdalárda csoport egyéni és közös fellépései, tartalmas szocialista és antifasiszta tárgyú előadásai a párt- és szakszervezeti rendezvényeken élményszámba mentek és igen hatásosak voltak. Az egy-egy nagy városban évente megrendezett munkás dalkórus fesztiválok pedig nemcsak munkástömegeket, hanem a haladó kultúra iránt fogékony kispolgári, polgári és értelmiségi csoportokat is megnyertek az antifasizmus ügyének.[62]

A sajtó, az oktatás erőteljes bekapcsolása a „szellemi offenzívába" nemcsak politikai, hanem komoly anyagi erőkifejtést is igényelt az MSZDP-től. A gazdasági válság és az azt követő évek súlyos anyagi gondok elé állították a pártot. A szellemi offenzíva híveinek meg kellett küzdeniök elsősorban a szakszervezeti vezetőkkel, akik a politikai érdekek helyett az anyagiakat részesítették előnyben. A kezdeti feszültséget, a meg nem értést a későbbi, anyagiakban is jelentkező sikerek – a megnövelt példányszámok is elfogytak – minimálisra redukálták.

Az MSZDP vezetősége 1934-ben vetette fel a szocialista munkaterv kidolgozásának szükségességét. A gondolat a belga párt egyik vezetőjétől, Hendrik de Mantól származik. De Man az általa kidolgozott tervezetet mint a fasizmus hatásos ellenszerét ajánlotta saját pártja és a többi szociáldemokrata párt számára. Az MSZDP vezetősége az 1934 áprilisában tartott pártválasztmányi ülésen Mónus Illés és Kertész Miklós indítványa alapján fogadta el a munkaterv kidolgozásának javaslatát, létrehozott erre egy bizottságot, a *Népszava* pedig több folytatásban közölte de Man elgondolásait, majd rendelkezésre bocsátotta a lap és a *Szocializmus* hasábjait mindazoknak, akiknek a tervvel kapcsolatban gyakorlati és elméleti javaslatuk, esetleg ellenvéleményük volt. Az eredeti elképzelés szerint a pártvezetőségnek az MSZDP következő kongresszusa elé már egy kész szocialista munkatervet kellett volna terjesztenie. A kezdeti „nekibuzdulás" – cikkek, tanulmányok, javaslatok – után azonban a munka megrekedt. Mónus főtitkár a XXX. kongresszuson csupán arról számolhatott be, hogy sokféle értékes elképzelés van a bizottság birtokában, de konkrét terv még nincs. Javasolta a pártgyűlésnek, hogy fogadja el a beterjesztett 70 tagú – a kongresszus a számot 80-ra emelte[63] – bizottság felállítását, amelynek feladata lesz

a szocialista munkaterv kidolgozása és véglegesítése. Joggal vetődik fel, mi az oka a megtorpanásnak. Mielőtt azonban erre válaszolnánk, tekintsük át röviden a de Man-féle terv lényegét.

De Man abból indult ki, hogy a fasizmus azért tudta a tömegek, a szervezett dolgozók egy részét is befolyása alá vonni, mert a szocialista mozgalom „messze távolba eső végcélja", a szocializmus elvesztette népszerűségét, vonzó hatását. A reformizmus, amely a húszas–harmincas években mindinkább a szociálpolitikai vívmányok elérésére törekedett, a megváltozott viszonyok között nem elégíti ki a tömegek igényét. A háborút, s még inkább a gazdasági válságot követően a dolgozók alapvető változást követeltek, erre pedig a szociáldemokrata reformizmus nem képes megfelelően válaszolni. A húszas évek szociáldemokrata politikája a reformizmust azonosította a szocializmussal, s így a pártok programjában a forradalmi végcél, a korábbi hajtóerő elvesztette jelentőségét, „egy puszta eszmény élettelenségével, irrealitásával rendelkezik". A gyakorlat és végcél azonosulása, illetve végletes eltávolodása egymástól, alapot adott a fasizmusnak és a reakciónak arra, hogy a szociáldemokrata mozgalom átmeneti vereségét a szocializmus vereségének tüntesse fel. Holott – hangsúlyozta de Man – nem a szocializmus szenvedett vereséget, hanem a szociáldemokrata politika.

A szociáldemokraták feladata tehát – fejtegette a belga pártvezér – visszaállítani és megnövelni a szocialista mozgalom hajtóerejét. Fel kell hagyni azzal a reformista politikával, amely nem tudott mást, mint azt hajtogatni, hogy ugyanazt kell tovább csinálnunk, amit a burzsoázia, csak jobban. „Ellenkezőleg, egészen mást kell tennünk, hogy ezt a mást jobban tehessük." A fennálló társadalom ugyanis „napról napra elviselhetetlenebb, nem lehet már javítani rajta, hanem csak átalakítani". Alapvető feladat, hogy a tömegek „érdekeit" és a szocialista mozgalmat közelítsük egymáshoz. Első lépésként de Man azt javasolta, hogy a reformista módszereket váltsák fel „radikális tevékenységgel", mégpedig úgy, hogy „a gyakorlati minimális és az elvi maximális program különbségét" meg kell szüntetni. Terve „a termelési rend átalakítását teszi közvetlen követeléssé", magában foglalva a bankok, a hitelügy, a nagytőkés kulcsiparok államosítását, ahol még van nagybirtok, annak felosztását. A de Man-féle terv lényegében egy olyan részletes kormányprogram, amelyet a szociáldemokraták akkor valósítanának meg, ha hatalomra kerülnek. A terv tartalmazott egy úgynevezett akcióprogramot is, amely „a még ellenzéki szocialista mozgalom" követeléseit foglalta magában. Az akcióprogram többek között követelte a munkaidő csökkentését, a munkabér normalizálását, a munkabérminimum megállapítását, a társadalombiztosítás alapvető megreformálását, a lakásépítési programot stb. Hendrik de Man szerint a szocialista munkaterv olyan konkrét program, amellyel a tömegek elé lehet állni és azt lehet mondani: „ezt akarjuk csinálni, mégpedig tüstént, mihelyt megadjátok hozzá a hatalmat". Úgy vélte, hogy az így mozgósított tömeg lényegesen nagyobb lesz annál, mint amit a reformizmus védekező taktikája biztosított a szocialista mozgalom számára. A belga politikus fontos feladatnak tartotta minél több ember bevonását a terv elkészítésébe, hogy átmenetileg ezzel is lekössék a tömegeket és helyreállítsák a szociáldemokrácia iránt megingott bizalmat.[64]

Hendrik de Man terve, bár a reformizmusnak akart hadat üzenni és a fasizmus elleni harchoz kívánt alternatív megoldást adni, lényeges méretű szocializálást, vegyes gazdálkodásra épülő társadalmi berendezkedést foglalt magában, de megválaszolatlanul hagyta a politikai megoldás mikéntjét. Később a jobboldali szociáldemokrácia a kommunista népfrontpolitika ellenalternatívájaként propagálta, mégpedig úgy, hogy a népfrontot balról támadta. Amikor azonban elérkezett e terv valóra váltásának időszaka, ismét bebizonyo-

sodott, hogy a de Man-féle javaslat inkább választási propaganda, mint konkrét célkitűzés.

Ismeretes, hogy a belga szociáldemokraták valóban kormányra kerültek, de a nagyszabású terv jórészt csak ígéret maradt. Erre utalt Dimitrov is a Komintern VII. kongresszusán. A tervet azonban nem utasította el egyértelműen a főtitkár, mint ahogyan ezt ebben az időben több kommunista párt tette. Dimitrov hangsúlyozta: a munkatervnek vannak olyan követelései, amelyeket a kommunisták támogatnak. Lehetségesnek tartotta, hogy azokban az országokban, ahol a szociáldemokraták kormányon vannak vagy kormánykoalíció tagjai, esetleg kormányra kerülésük napirenden van, a kommunisták a szociáldemokrata szervezetekkel való közös akciók szervezése során kiindulópontként felhasználják a de Man-féle és más szociáldemokrata platformok megfelelő követeléseit. Ez megkönnyítené a munkásegységfront megteremtését, egyben rákényszeríthetné a szociáldemokrata vezetőket a munkatervekben foglalt követelések végrehajtására.[65]

Az MSZDP munkatervének előkészítése során hamarosan kiderült, hogy a magyarországi viszonyokra a de Man-féle terv nem alkalmazható. Már a kiindulásnál tisztázásra várt, hogy „a munkaterv a párt kormányra kerülésének, illetve a szocializmus megvalósításának idejére utal-e, vagy a dolgozó rétegek életlehetőségeinek védelméért, megjavításáért vívandó harcunknak lesz-e útjelzője?". A másik gondot az okozta, hogy a belga munkaterv a szociálpolitika helyett a „szocialista" gazdálkodás feladatait állította előtérbe, Magyarországon viszont – Gömbös propagandája miatt is – a szociális reformok voltak napirenden. A reformok elvetése, amit de Man javasolt, önmagában is vitára adott alkalmat az MSZDP vezetői között. Weltner Jakab, a *Népszava* főszerkesztője a *Szocializmus* 1935. októberi számába írt cikkében a reformokat, a gazdasági részköveteléseket az osztályharc lényeges elemének tartotta. Vitázott azokkal, akik a reformizmust vádolták a történtekért és megfeledkeztek arról, hogy a reformizmus és a mögötte álló „jól kereső munkások" nemzedéke harcolta ki a magasabb munkabéreket, ők hoztak áldozatot azért, hogy emberségesebb körülmények között élhessen a proletariátus. Weltner és más vezetők ellenezték de Man tervét azért is, mert a pártvezetés megfiatalítását sürgette. Úgy vélte ugyanis, hogy az önmagát túlélt reformizmus a „bürokratizált pártvezetésben" testesül meg, ezért félre kell állítani azokat, akik nem értik meg az idők szavát, és fel kell frissíteni a pártorganizmust. E törekvés a magyar pártban is jelentkezett. A XXX. pártkongresszushoz is érkezett több indítvány a pártvezetőség „megfiatalítására".[66] Bizonyos értelemben hasonló szándék húzódott meg a párt szervezeti átépítése mögött is.

A pártban, s főleg a felső vezetésben kezdettől fogva éles viták folytak. A vezetőség egy része az 1903-as program megtartása és a munkaterv „elaltatása" mellett kardoskodott, másik része, elsősorban a középfunkcionáriusok a munkaterv kidolgozásáért és a napirenden levő politikai kérdések megválaszolásáért szálltak síkra.

Mónus Illés, a problémákat látva, még 1934 nyarán megpróbált kompromisszumot találni a munkatervet ellenzők és az azt támogatók között. Ezért azt javasolta, hogy ne egy konkrét, a feladatokat pontosan körülhatároló munkatervet dolgozzanak ki, hanem a jövő szocialista világát meggyőzően körülhatárolót.[67] A párton belüli véleménykülönbségeket azonban még Mónus kompromisszumos megoldásával sem lehetett kiküszöbölni. A terv körüli vitákat átmenetileg háttérbe szorították fontos belpolitikai kérdések, de 1935 nyarán, a pártkongresszus előestéjén újra fellángoltak.

A pártkongresszuson a főtitkár kénytelen arról tájékoztatni a küldötteket, hogy a munkaterv kidolgozása még csak a kezdet kezdetén tart. Talán a külföldi delegátusok adták Mónusnak a bátorságot, hogy megmondja: vannak a pártvezetésben olyanok, akik egy-

szerűen „szükségtelennek tartják a munkatervet". Mónus ismételten leszögezte: a tervre szükség van, mert „30 év előtti gondolatokkal ma már képtelenség a tömegek elé állni". Kongresszusi előadásában azt is hangsúlyozta, hogy a munkaterv nem lehet húsz év előtti idealisztikus elképzelések gyűjteménye sem, hanem „reális, kézzelfogható tényeket kell formába öntenie". A munkatervben szerepeltetendő fő feladatokat hat pontba foglalta össze: 1. a földprobléma megoldása, 2. a demokrácia megvalósítása az általános, titkos választójog alapján, 3. a bankok és hitelszervezetek nacionalizálása, beleszólás az iparvállalatok tevékenységébe, 4. a társadalom hosszú átformálása a szocializmus feltételeihez, 5. adóreform, 6. „biztos alapzatú béke" megteremtése.[68] Mónus javaslatai lényegében az ország demokratikus átalakításának fontos követeléseit tartalmazták. A terv részletes kimunkálására és a megvalósítás hogyanjára azonban nem adott választ. Ez a kongresszusra várt volna. A kongresszusi küldöttek, de a pártvezetőség többsége is szó nélkül „ment el" e probléma mellett. Feltehetően a pártvezetőség nem akart vele foglalkozni, a küldöttek többsége pedig nem látta ennek értelmét. Az utóbbiak felszólalásaikban inkább a konkrét napi, a mozgalmat közvetlenül érintő kérdésekre helyezték a hangsúlyt. A kongresszus végül is vita nélkül fogadta el a határozati tervezetet, a 80 tagú bizottság felállítását. Tulajdonképpen ezzel a következő kongresszusig a téma le is került a napirendről.

A kongresszussal a munkaterv a süllyesztőbe került, mégis fontosnak tartom felhívni a figyelmet Rónai Zoltánnak e kérdéssel foglalkozó cikkére és az 1936. március 15-i szociáldemokrata megemlékezés tartalmi mondanivalójára. Véleményem szerint talán Rónai cikke közelítette meg – hibái ellenére is – a legjobban egy valóban a magyar viszonyokra épülő szociáldemokrata munkaterv elvi követelményeit. Rónai elöljáróban felvetette: egyáltalán Magyarországon „van-e értelme egy szocialista munkatervnek?". Válasza igen volt, de azt is leszögezte, hogy ennek legalább három kérdésben el kell térnie a nyugati pártokétól. Nálunk az agrárreformnak feltétlenül központi helyet kell kapnia. Tartalmaznia kell továbbá azokat a javaslatokat, amelyek hozzájárulnak Magyarország gazdasági, kulturális és egészségügyi elmaradottságának gyors felszámolásához. Végül magában kell foglalnia „Magyarország politikai rendszerének mélyreható átalakulását". Ehhez Rónai részletes, s valóban lényeget érintő elvi megállapítást fűzött: „A munkástömegeket igazán akkor vonzza a politikai rendszer demokratikus átalakulásáért folyó küzdelem, ha a demokrácia úgy tűnik előttük, mint *igazságosabb társadalmi rend* tették válásának eszköze." Ez azonban nemcsak a munkástömegek, hanem a kispolgári és egyéb középrétegek antifasiszta harcba való bekapcsolásának is fontos eszköze – szögezte le Rónai. Meg kell tehát magyarázni nekik, hogy „a mai politikai rendszer a nagybirtok, a finánctőke és kartellmonopóliumok szövetségén alapszik, és csak a munkásság, parasztság és a középrétegek egybefogása teremtheti meg a finánctőke és kartellek elleni hatályos küzdelem lehetőségét, ha megértetjük velük, hogy a szocializmus harca nem a *kisemberek, hanem a gazdasági élet nagyhatalmai* ellen irányul" és olyanfajta átalakulásért küzd, amelyben „a demokrácia nemcsak szociális, hanem szocialista reformok eszköze". Rónai úgy vélte, hogy amíg Nyugaton a tervek központjában a demokrácia védelméért folytatott harc áll, addig Magyarországon a demokrácia kiküzdését kell a középpontba állítani, ezt kell szociális tartalommal megtölteni. Fejtegetésében fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a kommunisták is „komoly lépéseket tettek e politika irányába".[69]

Rónai Zoltán nagy érdeme, hogy Párizsból, az egységfront és népfront bölcsőjéből figyelve az eseményeket, a francia tapasztalatok okos összegezésével tudott közvetlen segítséget nyújtani az MSZDP-nek, elsősorban is az egységfront- és népfrontpolitika megvalósítását sürgetőknek. A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy mind a *Szocializmus*,

mind a *Népszava* szerkesztősége helyet, teret adott Rónai, Gergely Imre spanyol tudósító és mások olyan cikkeinek, amelyek nem mindig voltak összhangban a pártvezetőség politikájával, ezzel – feltételezhetően nem tudtán kívül – segítette a francia, majd a spanyol tapasztalatok széles körű megismerését, s ennek a magyarországi talajba való átültetését.

Az 1936. március 15-én a Tattersallban megtartott szociáldemokrata ünnepség a spanyol választási sikerek „másnapján" nemcsak formájában – a népfrontot ünneplő 20 000-es tömeg –, hanem tartalmában is, a demokratikus és szocialista célkitűzések ötvözetét adva, összekapcsolta a forradalmi márciust a fasizmus elleni harccal. A Peyer Károly ünnepi beszédében megfogalmazott, a kor igényeihez igazított, 1848-at befejezni akaró és a „ma" magyar dolgozó társadalmának követeléseit is felölelő 12 pont valóban előmozdítója lehetett volna egy átfogóbb MSZDP-programnak, ami azonban változatlanul váratott magára.[70]

Már említettük, hogy a munkaterv szorgalmazói fontosnak tartották a szociáldemokrácia hatósugarának kiterjesztését, a szövetségesek táborának szélesítését. Ez pedig ismételten előtérbe állította a dolgozó parasztság megnyerésének kérdését. Magyarországon ezt nemcsak a megoldatlan paraszti problémák tömege, hanem a Gömbös-kormány tervbe vett intézkedései – a hitbizományi, telepítési törvény –, a rendkívül aszályos esztendő, végül pedig a falusi szocialista szervezetek elsorvasztásának mind fenyegetőbb veszélye is sürgette. Ezek együttesen adnak magyarázatot arra, miért vált az MSZDP XXX. kongresszusán központi problémává a paraszt-, s tőle elválaszthatatlanul a földkérdés.

A kongresszus előkészítésének időszakában Mónus Illés helyesen utalt arra, hogy a fasizmus ellen csak akkor lehet eredményesen küzdeni, ha „a városok proletársága a falvak parasztságával testvéri szövetségben, közös harcban" lép fel. Nálunk ezért a földkérdés nem gazdasági és szociális, hanem alapvetően „politikai és hatalmi" kérdés, a nagybirtok likvidálása Magyarország demokratikus fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele.[71] A kongresszuson Takács Ferenc referátuma világított rá az agrárproletariátus kétségbeejtő szociális helyzetére és a falusi szocialista szervezeteknek a rendszer „adminisztrációjával" vívott kemény küzdelmére. A felszólalók – Bányász József, Botyánszky Margit, Kis Jenő – nagyobb és határozottabb támogatást követeltek a pártvezetőségtől. „Nem elég csak lelkesedni, csak szeretni a földmunkásmozgalmat" – szögezte le Kis Jenő, hanem cselekedni, tenni is kell érte. A pártkongresszuson hozott határozat ismételten kiállt a párt agrárprogramja mellett. Határozottan fellépett az antiszociális, népellenes hitbizományi és telepítési törvénytervezet ellen. Követelte az aszály sújtotta törpe- és kisbirtokosok védelmét, a kilátástalan helyzetbe jutott reformföldesek és házhelyhez jutottak megmentését. Végül tiltakozott a föld népének szocialista szervezkedését akadályozó közigazgatási üldözések, zaklatások és atrocitások ellen.[72]

A pártvezetőség a jogos kritikák után átmenetileg nagyobb figyelemmel kísérte a dolgozó parasztság helyzetét és gyakrabban emelte fel tiltakozó szavát a falut sújtó intézkedések ellen. A parlamentben Peyer Károly, Takács Ferenc, Buchinger Manó, Kéthly Anna leleplezte a hitbizományi és telepítési törvény rendszert védő, demagóg jellegét, s helyette érdemi földosztást sürgettek. Kéthly Anna és Takács Ferenc javaslatot tettek olyan bizottság felállítására, amely felmérné a falu égető problémáit és indítványt tehetne a legszükségesebb, az éhezést, nélkülözést megszüntető intézkedésekre.[73] Tiltakoztak az ellen, hogy az ezerholdasok gazdasági problémáit, az úgynevezett gazdatartozásokat úgy oldják meg, hogy az OTI-tól és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetétől (MABI) „kölcsönvett" összegekből, azaz a munkások megtakarított filléreiből – törvénytelenül – szanálják őket, és ebből kihagyják az arra leginkább rászorulókat, a kisbirtokosokat. A szociáldemokrata képviselők interpellációikban egyre többször tették szóvá a falusi kisgaz-

dákat sújtó gazdasági intézkedéseket, a falu nincstelenjeit politikai béklyóban tartó ínségmunkát (a falu szocialistái még ezt sem kapták), az újra növekvő agrár-munkanélküliséget, és határozott intézkedéseket követeltek a különböző visszaélések, a nyomor megszüntetésére.[74]

A parasztság panaszaira hívták fel a figyelmet az egyes megyei, városi vagy helyi törvényhatósági bizottságok ülésein, az Országos Mezőgazdasági Kamarában. A Kamara 1935. december 17-i közgyűlésén Takács Ferenc javaslatot terjesztett be a mezőgazdasági dolgozók munkaidejének, munkabérének és társadalombiztosításának rendezésére, amit el is fogadtak.[75] Gyakoribbá és rendszeresebbé váltak a pártvezetők látogatásai a vidéki pártszervezetekben, sajnos csak átmenetileg.

Az agrárproletariátus gondjai, problémái iránti nagyobb érdeklődés, a falusi szocialista szervezetek tevékenységének felélénkülése tükröződött a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének kongresszusán is, amelyet 1936 tavaszán tartottak. A közgyűlés hangsúlyozta: a földmunkáskérdés „alapvetően földkérdés", ebből következően „politikai kérdés". Végleges megoldást a parasztság problémáira csak a földosztás hozhat. A közgyűlés ugyanakkor azt is leszögezte, hogy a földkérdés megoldása elválaszthatatlan a demokratikus szabadságjogok kiharcolásától. A kongresszus ezért határozatában síkraszállt a gyülekezési és szervezkedési jog, az általános, titkos választójog, a szociáldemokrata szervezetek, a Földmunkásszövetség szabad működésének biztosítása mellett. A kongresszus résztvevői a földmunkásnép felszabadítását csak úgy látták megoldhatónak, ha az ipari munkássággal együtt, vele szövetségben lépnek az antifasiszta harc útjára.[76]

A földkérdés ismételt középpontba kerülése újra felélesztette a munkásmozgalmon belül azt az elvi vitát, hogy azért kell-e a nagybirtokot megszüntetni, mert a kisbirtok termelékenyebb, vagy azért, mert politikai akadálya a társadalom továbbfejlődésének. A vita során napvilágot látott magyarázatok, beleértve a kommunistákét is,[77] sok ellentmondást tartalmaztak. A falu problémáival foglalkozó szociáldemokrata politikusok, miközben – helyesen – politikai okokból vezették le az agrárreform szükségességét, ezt gyakran hibás ökonomista magyarázatokkal próbálták alátámasztani, mondván: a kisüzem termelékenyebb a nagyüzemnél.[78] A megváltozott körülményekkel magyarázható az is, hogy újszerűen vetődött fel és erősödött a Szociáldemokrata Pártban a munkás-paraszt szövetség kérdése. Az MSZDP vezetői azonban igyekeztek ezt a szociáldemokrata mozgalom keretei közé szorítani. Elvetették, vagy nem jó szemmel nézték az olyan kísérleteket, amelyekben a falusi szociáldemokrata szervezetek közös fellépést javasoltak egy-egy aktuális kérdésben a helyi pártokkal, szervezetekkel. A pártvezetőség ugyanis attól tartott, hogy ez később esetleg a helyi szervezetek fúziójához – ilyenre korábban volt már példa – vagy a pártvezetőség politikájától eltérő, önálló, ellenőrizhetetlen lépésekhez vezet.

Kétségtelen, a szellemi offenzíva, a szocialista munkaterv, az agrárkérdés körül folyó viták nemigen vitték előbbre a magyar munkásmozgalom, az antifasiszta harc ügyét. Mégis hiba volna tagadni, hogy ezek is bizonyos pezsgést, harcosabb szellemet vittek a mozgalomba. Segítették ledönteni azokat a válaszfalakat, amelyeket a korábbi évek emeltek a két munkáspárt közé, egyben segítették feloldani azt a zártságot is, amelyet elsősorban a rendszer, részben pedig a mozgalom emelt a proletariátus és más haladó társadalmi osztályok és rétegek közé.

2. A francia és spanyol népfront sikereinek hatása, az MSZDP állásfoglalása

Gömbös 1935 őszén – politikája kudarcának beismerése előtt – még egy kísérletet tett elképzeléseinek valóra váltására. Megpróbálkozott a Nemzeti Egység Pártja (NEP), azaz egy fasiszta típusú tömegpárt szervezeti kiépítésével, külpolitikai vonatkozásban pedig a fasiszta Németországgal a kapcsolatok szorosabbra fűzésével. Kísérlete azonban pártján belül is ellentétekhez vezetett, a politikájával elégedetlen nagybirtokos-nagytőkés csoportokban pedig megérlelte Gömbös leváltásának gondolatát. Ebben őket csupán a kormányfőnek 1936 májusában bekövetkezett betegsége, a politikától való visszavonulása, majd októberi hirtelen halála akadályozta meg.

A Gömbös-politika kudarca, a betegsége miatti bizonytalanság jelei tapasztalhatók a hatalom csúcsain. A Nemzeti Egység Pártjában, az uralkodó csoportok és a polgári ellenzék köreiben már 1936 tavaszán megindult a harc részben a politikai hatalomért, részben a kormányzati rendszer módosításáért. Ez a küzdelem természetesen nem volt független az Európában végbemenő változásoktól, különösen nem a Franciaországban és Spanyolországban történt eseményektől.

A bel- és külpolitikai események kedvezően hatottak a munkásmozgalomra. A szervezett dolgozók politikai és gazdasági területen 1935-ben elért részeredményei kezdettől ösztönzői az 1936-os munkásmegmozdulásoknak. A politikai hatalom bizonytalankodása ugyancsak erősítette a sztrájk- és bérmozgalmakat. Mindez a spanyol és francia népfront nyomán újabb és újabb külső támogatást kapott. A munkásmozgalom lendülete érződött az MSZDP és a szakszervezetek politikájában. A mozgalom belső izmosodása segítette az MSZDP-t, különösen annak központi lapját, a *Népszavát* abban, hogy mind nyíltabban és határozottabban álljon ki a spanyol és a francia népfront mellett, vállalja vele a szolidaritást. Ez pedig növelte az MSZDP iránti érdeklődést és tiszteletet a haladó közvélemény körében.

A *Népszava* 1936 januárjában – a választások előestéjén – tudósított először arról, hogy Spanyolországban a baloldal, a köztársaságiaktól a kommunistákig egységes választási fronton harcol a reakció ellen. Február 18-án már a baloldal győzelméről, majd a demokratikus kormány létrejöttéről olvashatunk. Ennek hatása már érződött a Tattersallban rendezett márciusi ünnepségen. A több mint 20 000 munkás a szónokot félbeszakítva tüntetett a spanyol nép és a béke mellett, tiltakozott a fasizmus és a háború ellen.[79]

Áprilisban a *Népszava* szerkesztősége Gergely Imrét ismét önálló tudósítónak küldte spanyol földre, aki bebizonyította, hogy nemcsak kiváló publicista, hanem a munkásegység és a népfront lelkes agitátora is.

A spanyol eseményeknél is nagyobb hatású a francia népfront győzelme. A francia népfront elsöprő sikeréről nemcsak a *Népszava* adott gazdag tudósítást, hanem minden szociáldemokrata gyűlés, megnyilatkozás központi témája ez volt. Néhány nappal a francia népfront választási sikere után, május 8-án ülésezett az MSZDP Országos Pártválasztmánya. Buchinger bevezető előadásában arról beszélt, hogy „mi itt valamennyien lelki szükségét érezzük annak a büszkeségnek, amely bennünket eltölt" a francia választások nyomán. Az eredményt „harsogó bátorításnak vesszük, amelyre az egész világ proletariátusának, de a magyar proletariátusnak különösen szüksége van". „Új erőt és bátorítást meríthetünk" harcainkhoz belőle – szögezte le a szónok. A választmány levélben köszöntötte a Francia Szocialista Pártot (FSZP), kiemelve, hogy a franciaországi választásokon há-

rom nagyszerű gondolat aratott dicsőséges győzelmet": a béke, az antifasizmus, a nép szociális igényeinek biztosítása. A választmány nagy tapssal helyeselte Buchinger szavait és fogadta el a levelet.[80]

Két nappal később, a MÉMOSZ kongresszusán, Szakasits Árpád – a küldöttek percekig tartó tapsa közepette – méltatta a francia népfrontot, amelynek „hullámai a magyar munkásságot is magával ragadják". A francia eseményektől azonban nemcsak párt- és szakszervezeti gyűlések hangosak, reménytől duzzadóak, hanem – éppen Buchinger jóvoltából – a belső viszályoktól terhes parlamentbe is betört a népfront szelleme. Már a választások másnapján, május 6-án az általános, 27-én a külügyi tárca, s végül június 6-án a pénzügyi tárca költségvetésének tárgyalásán alkalmat talált arra, hogy felhívja a parlament figyelmét a Nyugaton, főleg Franciaországban végbemenő változásokra és ezek fényében keményen marasztalja el a kormány németorientációs külpolitikáját és sürgesse a szociális reformokat.[81] A francia és spanyol események nélkül – minden valószínűség szerint – a szociáldemokraták nem vállalkoztak volna arra a szenzációszámba menő, a parlamentet és a közvéleményt egyaránt hetekig foglalkoztató leleplezésre, amely arról adott hírt, hogy a nácik milyen módon pénzelik a szolgálatukba szegődött Rajnisst és az *Új Magyarság*ot.

A *Népszava* május közepétől, különösen pedig a Blum-kormány megalakulásától kezdve több oldalas cikkekben, riportokban, glosszákban számol be az eseményekről. A *Népszava* nemcsak valósághűen – bár a Francia Szocialista Párt szerepét felnagyítva, a kommunistákét csökkentve – ismertette a történteket, hanem érzelmileg is azonosult vele. E cikkek lelkesítő és mozgósító hatása kétségtelen. De nem csupán erről volt szó. A magyar lapok többsége kezdettől ellenszenvvel, sőt – érthető módon – ellenségesen írt a népfrontról. Azt bizonygatta, hogy Franciaországban az anarchiával, a fölfordulással, a forradalommal tartanak kézfogót. Különösen a hosszan elhúzódó sztrájkok, a szociális követelések és a Blum-kormány gazdasági intézkedései miatt háborgott a magyar sajtó. Jól tudta, milyen mozgósító hatással lehet ez a magyar proletariátus élénkülő gazdasági küzdelmeire. Ezért tehát a rágalomhadjárat. A hatalmas és félelmetes hazugságáradattal szemben – szinte egyedül – állta a harcot a *Népszava*. Nemcsak objektíven tudósított az eseményekről, hanem fel is lépett a hazugságok ellen.

A francia reakciós sajtó hírverésére támaszkodva a magyar is félreverte a harangokat, forradalmat jósol – írta a *Népszava* június 5-i vezércikke. A magyar sajtó „segít a pánikhangulat fölfokozásában, és címbetűinek ordító féktelenségeivel birizgál ellenszenvet és bizalmatlanságot a francia népfront kormánya iránt. Nem véletlenül, nem »hírszolgálati kötelességből«, hanem tudatosan, nagyon is tudatosan" – hangoztatta a lap. Egy nappal később újabb cikkben utasította vissza a vádakat: „Ami ma Franciaországban megkezdődött, az nem a fölfordulás, hanem az újjáépítés, az újjászületés korszaka..."[82] Az FSZP kongresszusán Peyer Károly és Kertész Miklós vett részt. Kertész a *Népszavá*ban számolt be tapasztalatairól, és határozottan fellépett azok ellen, akik a francia eseményeket úgy kommentálják, mintha ott „küszöbön állna a nagy összeomlás... Mindebből egy árva betű nem igaz." A francia munkásosztály hatalmas bér- és sztrájkmozgalmai miatt rémüldözőknek pedig így válaszolt: „Csak elvakult osztályítélet csodálkozhat azon, hogy a francia munkásság gazdasági téren is realizálni akarja legalább részben politikai fölsorakozásának eredményeit..." Kertész azonban nemcsak a rágalmakat utasította vissza, hanem sorra járta a párt- és szakszervezeteket, beszámolt franciaországi élményeiről, a népfront elsöprő sikeréről.[83] Nem mondható ugyanez el Peyer Károlyról, aki franciaországi útjáról hazatérve mélyen hallgatott az ott tapasztaltakról.

A *Népszava* és a *Szocializmus* azonban nemcsak tudósításaival segítette a Nyugaton

történtek megértését, hanem azok fontos összefüggéseire igyekezett felhívni a figyelmet. Hangsúlyozta például, hogy szerves kölcsönhatás van a népfront és annak gazdasági intézkedései, illetve a francia dolgozók hatalmas megmozdulásai között. „A forradalmi szindikalizmus szelleme éledt föl a francia sztrájkmozgalomban" – írta Révész Mihály. A „tömegek elevenül pezsgő tevékenysége" pedig hatalmas lendületet adhat a parlamentáris politikai mozgalomnak.[84] „A francia népfront tüneményes gyorsasággal valósította meg azokat a gondolatokat – olvasható a *Népszava* egy későbbi vezércikkében –, amelyek a népfrontot létrehozták és létjogosultságát vitathatatlanná tették." „Forradalmi gyorsaság volt ez – forradalom nélkül", összegezte találóan a szerző mondanivalójának lényegét. Mónus Illés is döntőnek tartotta a tömegek aktív szerepét. Szerinte a francia baloldali pártok népfrontja „már csak formai kifejezője volt a nép baloldali összefogásának".[85]

A magyar szociáldemokrata vezetők azonban nemcsak közvetetten, hanem közvetlenül is megpróbálták kamatoztatni a „nyugati demokráciákban" elért sikereket. Az Interparlamentáris Unió 1936 nyarán Magyarországon, Budapesten tartotta soron levő ülésszakát. Az MSZDP vezetőinek kérésére korábban az SZMI úgy döntött, a szociáldemokrata pártok parlamenti képviselői az ülést bojkottálni fogják, hogy „ezzel is kifejezésre juttassák tiltakozásukat a Gömbös-kormány magyar munkásmozgalmat elnyomó intézkedéseivel szemben". 1936 júniusában az MSZDP vezetői viszont már úgy látták, hogy számukra nagyobb támogatást jelent a részvétel, mint a távolmaradás. Az MSZDP kérte tehát az SZMI-t, hogy biztosítsa képviselőinek részvételét az Unió ülésszakán. Az SZMI helyt adott a kérésnek, és felszólította az érdekelt pártokat, hogy vegyenek részt a budapesti tanácskozáson.[86]

A *Népszava* vezércikkben köszöntötte az Interparlamentáris Unió július 3–4-i budapesti ülését. A pártot az a remény és elhatározás vezeti, hogy a konferencia programja erősíti az Unió alapeszméjét, „a népek békés együttműködésének gondolatát", növeli „a demokrácia és parlamentarizmus erőinek" táborát – szögezte le a lap. Az Unió tanácskozásán Buchinger Manó kemény szavakkal ítélte el a fasizmust, amely – mint mondotta – remélhetőleg csupán „átmeneti jelenség" a népek nyakán. Üdvözölte viszont a „demokrácia és parlamentarizmus" franciaországi és spanyolországi sikereit, egyben sürgette, hogy az Unió ülése „a legnagyobb határozottsággal tegyen messzehangzó hitvallást a demokratikus elvek mellett".[87] Az MSZDP vezetősége az ülésszakot arra is felhasználta, hogy fogadást adjon a Magyarországon tartózkodó 16 szocialista képviselő és szenátor tiszteletére,[88] és ezzel is növelje tekintélyét a közvélemény, mindenekelőtt a szervezett dolgozók körében.

Cikkek, ismertetők után először Mónus Illés kísérelte meg a francia népfront tapasztalatainak elvi összegezését. Már cikkének címe – „A győzelmes népfront" – is sejteti, hogy a főtitkár messzemenően azonosította magát a Franciaországban történtekkel. „A francia népfront tartós győzelme a fasizmus nemzetközi előretörésének gátjává vált. Minden nép Párizs és Madrid felé tekint..." – írta. E megállapításra épül első következtetése is: a népfrontot a fasizmus támadása és az ellene való védekezés hívta életre. Gyökerei a német és osztrák tragédiában és az 1934. februári párizsi tüntetésben találhatók. A francia és a spanyol sikerek fényénél még világosabbá válik – szögezte le –, hogy a fasizmus azért győzhetett, mert a munkásosztály nem volt egységes, mert a haladó és radikális polgárság bizalmatlan volt a munkásosztállyal szemben. „Íme, abban a percben, amikor a kommunista pártok programjukban és célkitűzéseikben az adott viszonyokhoz simultak és lehetővé tették nemcsak a szociáldemokrata, hanem a polgári radikális pártoknak is a velük való politikai együttműködést és a népfrontalakítást, máris sikerült a fasizmust visszaszorítani és a szabadságjogok minimumát biztosítani!" Nemzetközi vonatkozásban ha-

sonló folyamat kibontakozását látta. A Szovjetunió azért támogatja a népfrontot, azért szorgalmazza a demokráciák szövetségét, mert ez nemcsak a Nyugat, hanem egyben a Szovjetunió védelmét is szolgálja – írta. Kétségtelen, Mónus torzította is az eseményeket. Elhallgatta, hogy a munkásegység és a népfront kezdeményezője éppen a Komintern és a kommunista pártok voltak, hogy a Szovjetunió, amikor az összefogást szorgalmazta, nemcsak a szocializmus hazáját, hanem a világbékét is védte. A főtitkár e torzításait sem elhallgatva meg kell állapítanunk, hogy a legális magyar sajtóban, ha kommunistaellenes éllel is, Mónus körvonalazta először a népfront lényegét. A francia népfront nem egy párt, hanem a benne szövetkezett pártok győzelme – szögezte le –, s bár programja alapvetően a munkásosztály követeléseit foglalja magában, megtestesülnek abban „a haladottabb polgári és paraszti rétegek érdekei is". Ebben leli magyarázatát a népfront választási győzelme, a kormány intézkedéseinek gyors sikere, és egyben ez lehet a záloga a fasizmus elleni eredményes harcnak is. „Ha minden munkás, paraszt és polgár e veszedelem horderejét és nagyságát felismeri és a felismerés nyomán hajlandó az ellene való harcot vállalni és benne minden áldozatot meghozni", akkor a „siker kilátásával" lehet a fasizmussal szembeni küzdelmet vállalni – hangsúlyozta cikke befejező részében Mónus.[89]

A *Népszavá*ban megjelent cikkében még pontosabban fogalmazott: „A népfrontpolitika jelenti a *városi polgárság*, az agrárválságtól sújtott *parasztság*, a *középosztály* és a *munkásság egyesítését, egyetlen politikai célból:* hogy elhárítsák a fasiszta veszedelmet, visszaszorítsák a jobboldali törekvéseket és a baloldal *egyesített erejével* tartsák a politikai hatalmat olyan kormányzás keretein belül, amely a polgárság és a munkásság bizalmát e politikai koncepció számára meg is tartja! A népfront tehát olyan politikai koncepció, amely *tekintettel van a polgárság igényeire, törekvéseire és helyzetére.*" A főtitkár alapvetően helyes népfrontkoncepciójában azonban már csírájában megtalálhatók a későbbi hibák forrásai: 1. antikommunizmusa, egységfrontellenes érvelése, 2. a polgárság igényeinek messzemenő figyelembevétele, 3. a népfront szerepét csak a fasizmus elleni védelmi feladatokban látja.[90]

Az MSZDP igazi próbatételét tulajdonképpen 1936. július 18-a, a fasiszta erők által kirobbantott spanyol polgárháború jelentette.

A magyar uralkodó körök egységesen a lázadók, Francóék oldalára álltak. Ezt hűen tükrözte a magyar sajtó is. A kormánylapok természetesen a fasiszta erőket támogatták, de még a polgáriak nagyobb része is rokonszenvezett velük. Az újságok lapjai hemzsegtek a rágalmaktól, a hamisításoktól. A köztársaságiak, azaz a törvényes kormány kegyetlenségeiről, vörös rémuralomról, a bolsevizmus győzelméről, a teljes anarchiáról, templomok kifosztásáról, papok, apácák legyilkolásáról írtak. Egyszóval minden lehetőt és lehetetlent elkövettek, hogy befeketítsék, meggyalázzák, ellenszenvessé tegyék a spanyol nép szabadságharcát és a lázadók, a fasiszták mellett sorakoztassák fel az ország közvéleményét.

Kezdetben a polgári liberális lapok a francóista csapatokat még lázadóknak, zendülőknek nevezték és első helyen hozták a köztársasági kormány jelentéseit. Néhány nap után azonban itt is változott a kép: a lázadókból felkelők, az ellenforradalomból nemzeti forradalom, a Franco vezette ellenkormányból „burgosi nemzeti kormány", a köztársasági, a szabadságért harcoló kormányból és támogatóiból pedig vörös, moszkvai ügynök, csőcselék lett.

A polgárháború kirobbanása idején az MSZDP, annak minden szárnya vagy árnyalata – ha nem is egyformán – szemben állt a spanyol fasiszta lázadókkal, és kiállt a spanyol köztársaság mellett. A *Népszava* július második felétől mintegy két hónapon át két-három oldal terjedelemben számolt be az eseményekről. Ismertette a spanyol kormány intézke-

déseit, közzétette a kormány harctéri jelentéseit. Időről időre értékelő és összefoglaló cikket közölt – elsősorban különtudósítója tollából – a történtekről. Már ez is igen nagy jelentőségű tett volt. Hiszen szinte a *Népszava* volt az egyetlen olyan forrás, amelyből a magyar közvélemény valósághűen tájékozódhatott. De a lap nemcsak informált, nemcsak testvéri szolidaritást vállalt a spanyol harcosokkal, hanem arra is vállalkozott, hogy megcáfolja, visszautasítsa azokat a vádakat, amelyekkel a magyar sajtó rágalmazta a spanyol nép küzdelmét. Gergely Imre tudósításai, érvelései bizonyították, hogy nem a kormány teremtett anarchiát, rendezett országszerte vérfürdőt, hanem a lázadók.

Három hónapon keresztül a *Népszava* következetesen lázadóknak és hazaárulóknak nevezte Franco fasiszta csapatait, amivel ugyancsak „kivívta" maga ellen a reakció, sőt a polgári sajtó ádáz gyűlöletét. A *Függetlenség* július 21-i vezércikke vadul ront a *Népszavá*nak, augusztus 1-én pedig az *Újság* nevezi árulónak, mert nem hajlandó az MTI és a nyugati reakciós lapok közléseit elfogadni, hanem saját különtudósítójának cikkeire és a spanyol kormány hivatalos közleményeire támaszkodik. A *Népszava* minden esetben bátran és határozottan érvelt igaza mellett. „Nem vagyunk hajlandók azok nyomán járni, akik a horogkereszt véres kegyetlenségét a kultúra és a civilizáció hódításának tüntetik fel – olvasható a lapban –, nem járunk azok nyomán, akiknek szeme rögtön vérbe borul, ha szabadságról van szó, akik... csak azoknak a fegyvereknek a ropogását hajlandók meghallatni, amelyekkel a megtámadottak védekezni kénytelenek."[91]

A *Népszava* saját igaza és a spanyol nép melletti nemzetközi szolidaritás bizonyítására sorra-rendre közölte a külföldi demokratikus pártok, szervezetek, csoportok, személyek megnyilatkozásait. „A spanyol nép mögött ott sorakozik biztató rokonszenvével és teljes együttérzésével Európa jobbik fele" – olvasható Louis de Brouckère, a Szocialista Munkásinternacionálé elnöke és Pietro Nenni, az emigrációban élő Olasz Szocialista Párt vezetője nyilatkozatában. Mindketten az SZMI VB megbízásából „keresték föl a Spanyolországban harcban álló munkásságot".[92]

Az MSZDP vezetésében az első komoly dilemmát kétségtelenül – s talán megtorpanást is – a francia és az angol kormány benemavatkozási politikájának meghirdetése okozta. A *Népszava* egyrészt igyekezett védelmébe venni a kormányokat, hangsúlyozva, hogy a be nem avatkozás szükségszerű, a német és olasz fasizmust nyílt színvallásra kényszerítő lépés volt.[93] Másrészt a Blum-kormány politikájával szemben elsőbbséget biztosított azoknak a nyugati megnyilatkozásoknak, amelyek kifogásolták, elítélték, vagy éppen elhamarkodottnak tartották a francia kormány döntését. Ismertette az angol Munkáspárt balszárnyához tartozó Szocialista Liga állásfoglalását is, amely a be nem avatkozás kérdésében az angol parlament azonnali összehívását követelte, és sürgette az angol szakszervezeteket, a Munkáspártot, hogy nyilvánítsanak határozottan véleményt a madridi kormány mellett. A *Népszava* még szeptember elején is elsőbbséget biztosított azoknak a nyugati állásfoglalásoknak, amelyek nem értettek egyet a „semlegesség", a be nem avatkozás politikájával.[94]

Ezek sorában ismertette Duclos-nak, az FKP KB tagjának, a francia képviselőház alelnökének rádiónyilatkozatát és Thoreznek, a párt főtitkárának az FSZP-hoz küldött levelét; mindketten a kormány fegyverszállítási zárlatának feloldását sürgették.[95] Hírt adott azokról a francia, angol munkástüntetésekről is, amelyek ugyancsak a be nem avatkozás ellen tiltakoztak. Beszámolt arról, hogy a külföldi munkáskollektívák pénzadományokkal segítik spanyol testvéreiket.

A nemzetközi szolidaritás ragyogó megnyilatkozása volt, hogy szeptember első napjaiban az MSZDP a magyar proletariátus nevében táviratban köszöntötte a spanyol szabad-

ságharcosokat. Az üdvözletet a *Népszava* szeptember 8-án tette közzé. Ezt megelőzte az OIB távirata, amely a szocialista ifjúság szolidaritását és üdvözletét tolmácsolta a spanyol fiataloknak.[96]

„A magyar szervezett munkásság bámulattal adózik a spanyol munkásság hősies küzdelmének, és messze távolból őszinte szívből kívánja, hogy ez a küzdelem egyszer s mindenkorra törje le azt a vakmerő támadást, amelyet a nemzetközi reakció bátorítására az alkotmányos kormánnyal és a spanyol néppel szemben... szerveztek a spanyol nép belső ellenségei" – hangzott a szervezett dolgozók üdvözlete. A távirat a spanyol kormány gazdasági és szociális reformjait a nép szabadsága és további boldogulása zálogának tekintette. A távirat nyomán joggal vetődik fel a kérdés: vajon a *Népszava* csupán az élethalálharcról adott-e számot, avagy beszámolt a spanyol népfront fejlődése során végbement társadalmi változásokról is?

Kétségtelen, elsősorban a fronthelyzet, a fasizmus elleni harc, a katonai sikerek vagy sikertelenségek és a szabadságharcosok, illetve a lázadók politikai, emberi, morális magatartásának ismertetése töltötte ki a lap hasábjait, emellett azonban – ha nem is ilyen alapos és objektív módon – tájékoztatást kapott az olvasó a spanyol népfrontban végbemenő változásokról is. Ez az a terület, ahol világossá válik, hogy az MSZDP vezetősége meddig vallotta magáénak, mennyiben vitatta vagy utasította el a Spanyol Köztársaság struktúrájának fejlődésében történt változást.

A spanyol népfront monopoltőke-ellenes, népi jellegű vonásait a magyar olvasó elsősorban azokból a nyilatkozatokból ismerhette meg, amelyeket a spanyol munkásvezetők adtak a *Népszava* különtudósítójának. A lap pl. augusztus 11-én négyhasábos cikkben közölte „az egyesült katalán és spanyol szocialista pártok forradalmi bizottsága" kommunista tagjának nyilatkozatát, majd a kommunistákkal szorosan együttműködő katalán miniszterelnök, Juan Cosanovas interjúját. Mindketten azt emelték ki, hogy a fasizmus elleni harccal egyidőben szükség van a társadalom és a gazdaság olyan átalakítására, amely véglegesen likvidálja a fasizmus „minden erőforrását".[97] Ramón Lamoneda, a Spanyol Szocialista Munkáspárt főtitkára olyan demokratikus köztársasági államformáról szólt, amelyben „a szociális törvényalkotások ritmusa felgyorsul". Ezek az információk tájékoztattak arról is, hogy a társadalmi átalakulás mennyire függvénye a fasiszta erőkkel vívott harcnak, a munkásosztály következetes érdekei, egyben az antifasiszta frontban tömörültek törekvései érvényesülésének. Nyomatékosan hangsúlyozták, hogy *„jelenleg Spanyolországban nem a proletariátus áll szemben a burzsoáziával, hanem a szabadságfront harcol a fasizmussal"*.[98]

A benemavatkozási politika meghirdetése után a *Népszava* szerkesztősége, még inkább az MSZDP vezetősége egyre jobban aggódott a spanyol forradalomban végbemenő gyors balratolódás, a „kommunizmus győzelmének" lehetősége miatt. Ebben szerepet játszott az is, hogy a reakciós magyar propaganda, a sajtó eltúlozta a Spanyol Köztársaságban végbemenő demokratikus folyamatot, mindenekelőtt a kommunisták szerepét. Azt bizonygatta, hogy Spanyolországban nem a demokrácia és a fasizmus, hanem a két „szélsőséges világáramlat", a fasizmus és a bolsevizmus vívja harcát, és aki a spanyol szabadságharcosokat támogatja, az a kommunistákat segíti. Az MSZDP vezetősége, főleg pedig a *Népszava* visszautasította ezt a vádat, és leszögezte, hogy Spanyolországban „a fasizmussal a kommunisták által támogatott demokrácia áll szemben".[99] A *Népszava* azonban nemcsak a vád tarthatatlanságát bizonyította, hanem a népfront lényegére is rámutatott, megállapítva, hogy a fasizmus mögött a nagytőke áll, a népfront viszont mindazokat tömöríti, akik a demokráciát és a népi érdekeket védelmezik. Vagyis a népfront a nagytőke

ellen egymásra talált munkás, paraszt, lateiner és kispolgár „természetes egyesülése", és ez „nem véletlen, hanem szükségszerűség". Ugyanakkor arra a fontos következtetésre jutott, hogy a népfront olyan „átmeneti" alakulat, olyan „híd", amelyben mind „tisztábban", mind „határozottabban formálódik ki az új szemlélet megvalósítására irányuló szándék". Természetesen túlzás lenne azt mondani, hogy a *Népszava* – a kommunistákhoz hasonlóan – a népfrontot tudatosan a szocializmus győzelméhez vezető átmeneti stratégiai szakasznak tartotta, de kétségtelenül megsejtett ebből valamit. E tekintetben különös figyelmet érdemel Rónai Zoltánnak a *Szocializmus* augusztusi számában megjelent, „A spanyol forradalmi ciklus" című cikke. Rónai ebben nem kevesebbet mond ki, mint azt, hogy a spanyol népfrontot „a fegyverrel támadó ellenforradalom *balfelé tolja el*", és ez szükségszerűen elvezethet „a feudális maradványokkal való gyors és gyökeres felszámolásra". Utalt arra is, hogy a spanyol népfront mélyebbről indult, mint a francia. A spanyol társadalmi helyzet mélyebb változtatásokat követel, mint a francia, de a jelek arra mutatnak, hogy a spanyol népfront túl is megy a francián. A balratolódás, véleménye szerint, azonban nem „jelenti szükségszerűen a Kornyilov-felkelés következményeit", azaz a szovjet mintájú proletárdiktatúra győzelmét. Hozzá hasonló szocialista tartalmú, vagy közbülső állomás lehet. Rónai tehát reálisan mérte fel a spanyol helyzetet, jól látta a franciától eltérő vonásokat. Álláspontja e kérdésben közel állt a kommunistákéhoz.

A *Népszava*, a *Szocializmus*, miközben sokat tett a népfront népszerűsítéséért, lényegének pontosabb meghatározásáért, több területen torzította is azt. Jeleztük már, hogy a *Népszava* a rá nehezedő nyomással szemben antikommunista platformról próbált védekezni. Kezdetben ez abban nyilvánult meg, hogy a lap igyekezett elhallgatni, csökkenteni a kommunisták szerepét a spanyol és francia népfrontban. Más esetben pedig a kommunistáknak az előrehaladás érdekében tett lépéseit a népfront egységét bontó manővernek próbálta beállítani. Elhallgatta, mellőzte azt a fontos tényt, hogy a népfront előrevivő, hatalmas mozgósító ereje elsősorban a proletariátus egységében rejlik. Antikommunizmusa később erősödött és összekapcsolódott a Szovjetunióban kibontakozó törvénysértési perekkel. A perek és az ítéletek elleni jogos felháborodást igyekeztek antikommunista, szovjetellenes álláspontjuk igazolására és annak bizonygatására felhasználni, hogy „a bolsevizmusnak semmi köze nincs a demokráciához és a szocializmushoz".[100]

Az MSZDP propagandaszervei 1936 nyarán tehát – a jelzett és később egyre erősödő negatív vonások ellenére – igen nagy szerepet játszottak nemcsak a spanyol és a francia népfront eseményeinek megismertetésében, a reakció hamisításainak leleplezésében, hanem – akarva-akaratlanul – a népfrontpolitika népszerűsítésében is. A népfront sikereiről, a spanyol szabadságharcról közölt tudósítások, értékelések alapvetően egybeestek a KMP véleményével, felfogásával. Ha talán túlzás is, mégis van valóságmagva annak a rendőrségi megállapításnak, hogy „a *Népszava* teljesen kommunista ideológiai tálalásban hozza a spanyol eseményeket, annál jobban és a KMP céljainak megfelelőbben ők [a kommunisták] sem tudnák előállítani".[101]

A spanyol és a francia népfront idején Magyarországon a politikai feltételek kedveztek annak befogadására. A gazdasági és politikai küzdelmek városon és falun egyaránt erősödtek, az uralkodó osztályokon belüli ellentétek kiéleződtek, Gömbös kudarca és betegsége miatt fellazult a politikai élet, ilyen helyzetben a népfront mozgósító szerepe megnőtt. Ezt a szociáldemokrata vezetők is jól tudták és igyekeztek is hasznosítani.

1936 tavaszától mind gyakoribbak azok a szociáldemokrata tájékoztatók, de a rendőrségi jelentések is, amelyek a nyugati népfrontsikereknek nagy szerepet tulajdonítanak a gazdasági és politikai harcok erősödésében, valamint a szocialista munkásmozgalom iránti

érdeklődés növekedésében. A vidéki szociáldemokrata pártszervezetek levelei, jelentései is arról tanúskodnak, hogy a népfrontról szóló hírek milyen mozgósító és lelkesítő hatással vannak a falu proletárjaira, mennyire megnőtt az érdeklődés a népfront által felvetett és Magyarországon is megoldásra váró problémák iránt. „Most sorra-rendre jelentkeznek elvtársaink, a régiek, akik a viszonyok kényszere következtében még az összeköttetést is megszakították velünk..." – írták Tiszalökről.[102] Hasonló levelek érkeztek Csorvásról, Kunhegyesről, Gyulavariból, Nyíregyházáról és más helységekből.[103] Mihályi Ferenc titkárnak a Pest környéki – Árpádföld, Mátyásföld, Cinkota, Rákosszentmihály, Rákoshegy, Rákoscsaba, Csepel, Pestszentimre, Soroksár, Gyömrő, Vecsés, Ecser – pártszervezetek helyzetéről a Központi Titkársághoz küldött beszámolójában olvasható: „a legutóbbi franciaországi és spanyolországi események felfrissítő hatással vannak az emberek lelkivilágára s a pártszervezeti életre, és ez a hatás javulást fog hozni".[104] Szeder Ferenc a parlamenti frakcióhoz intézett június 25-i levelében ugyancsak arról írt, hogy „mozgalmunk iránt a hangulat általában az egész országban az utóbbi időben sokat javult. Lassanként újra kezdenek élénkülni szétdúlt szervezeteink..." Szeder egyben kérte a képviselőket és pártvezetőket, hogy vállaljanak több előadást, látogatást vidéken, hogy a megnövekedett érdeklődést ki lehessen elégíteni.[105]

A fővárosban és környékén, valamint a vidéki városokban a párt- és a szakszervezetek helyiségei valóságos vitaklubokká alakultak; a téma mindenütt a népfront volt. A pártvezetőség nemcsak engedte, hanem néhol maga kezdeményezte ezeket a vitákat. Talán egy nyári szezonban sem voltak olyan látogatottak a budai hegyekbe, a Duna környékére szervezett kirándulások, mint éppen 1936-ban. Ezeken is a fő téma a népfront, a spanyol szabadságharc volt. Úgy véljük, a szervezett dolgozók egészének hangulatára ráillett a szegedi főispán megállapítása: a spanyol polgárháború kitörése óta „a munkásság erősen balra tolódott el... Az első perctől kezdve nagy figyelemmel, érdeklődéssel és szimpátiával kísérték a spanyol eseményeket, mert azt mindnyájan úgy fogták fel, mint a népfront erőpróbáját a fasizmussal. A munkásotthon megélénkül, olyanok is nagy számban keresik fel, akik azelőtt egyáltalán nem törődtek az ügyekkel. A *Népszava* példányai hihetetlen kelendőségnek örvendenek, az elárusítóknál valósággal elkapkodják a lapokat, a munkásotthonban csoportok alakulnak és azoknak felolvassák a spanyolországi eseményekről szóló cikkeket..." Hasonlóak olvashatók a csongrádi, a pécsi, a kecskeméti és a miskolci belügyi szervek jelentéseiben is.[106]

Ezekben a hónapokban a *Népszava* iránti érdeklődés valóban minden korábbit felülmúlt. A szerkesztőség jelentése szerint „a spanyol események óta az egész ország területén megélénkült az utcai árusítás". Ez az élénkülés azt jelentette, hogy „1936. május és október között 3800-zal több példányt adtak el utcai árusításban és 420-szal nőtt az előfizetők száma".[107] Ebben az időszakban gyorsan emelkedett a párttagság létszáma is. A déli lajstromos kerületben, ahova a Belváros, Józsefváros, Ferencváros, Kőbánya, Zugló tartozott, 10 hónap alatt az emelkedés 53%-os volt.[108] Olyan, a politikai változásokra kevésbé érzékeny szervezetben is, mint a Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete, a taglétszám 581 fővel, 60%-kal emelkedett.[109]

A Nyugaton történtek kétségtelenül lendületet adtak az egyre terebélyesedő sztrájk- és bérmozgalmaknak. A gazdasági helyzetre a korábbiaktól eltérően az jellemző – állapította meg a rendőrség 1936. szeptember 4-i jelentése –, hogy a „sztrájkok egyidőben törtek ki, egy-két szakmától eltekintve, az összes szakmákban. A sztrájkok nem lokálisak, hanem a szervezett munka következtében, azonos követelések mellett, az egész országra kiterjednek. Olyan kis községekben és falvakban is vannak bérharcok – sopánkodnak a jelentés-

tevők –, ahol a múltban azt sem tudták, hogy ilyesmi létezik."[110] Augusztus végén a cipő-, a bőr-, valamint a textilipar a sztrájkok következtében országosan megbénult. Összesen 164 üzemnek számító munkahelyen állt le a munka.[111] Bár arányaiban kisebb, de ugyancsak országos méretű volt az építőipart és a téglagyárakat érintő bérmozgalom. 1936 második felében az ország 104 helységében volt sztrájk, mintegy 10 000 résztvevővel, és ezek zöme augusztus–szeptemberre esett.[112] A sztrájkok indítóoka ugyan nem a spanyol és a francia népfront sikereiben keresendő, hanem a hazai gazdasági és politikai viszonyokban, mégis hiba lenne a népfront mozgósító hatását figyelmen kívül hagyni. Egyébként a kormányszervek, maga Bornemissza iparügyi miniszter, a bérmozgalmakat elsősorban politikai célzatúaknak és indíttatásúaknak tüntették fel. Bornemissza kijelentette, hogy nem hajlandó politikai nyomásra a tervbe vett gazdasági és szociális intézkedéseket meggyorsítani.[113] A sikeres bérmozgalmak viszont tovább növelték az 1935 második felétől emelkedő szakszervezeti taglétszámot. Az erre vonatkozó adatok nagyon eltérőek, ezért nem teljesen megbízhatóak. Mégis úgy vélem, nem járunk messze az igazságtól, ha az 1935 második felétől 1936 őszéig terjedő időszakban mintegy 8000–10 000 újonnan belépővel számolunk, ami kb. 6000–7000 fős tényleges taglétszám-emelkedést jelent. Ez az elmúlt 10 év átlagában a legmagasabb növekedés.[114]

A spanyol és a francia népfront hatása abban is megnyilvánult, hogy a szervezett dolgozók, köztük tekintélyes párt- és szakszervezeti funkcionáriusok nemcsak általában, hanem szervezetten is kezdték a vezetőktől követelni a népfront magyarországi megvalósítását. A népfrontot a pártszervezetekben, az ifjúsági csoportokban, a szakszervezetekben mindenekelőtt a kommunisták szorgalmazták és követelték. A rendőrség 1936 nyarán kelt összesítő jelentésében arról olvashatunk, hogy a kommunisták nemcsak a spanyol és a francia események népszerűsítésén fáradoztak, hanem azon munkálkodtak, hogy „a magyar munkásmozgalom minden árnyalatában tömeghangulatot teremtsenek a népfront létrehozása érdekében. A KMP támogatni kíván minden olyan törekvést, amelynek célja a magyarországi legális munkás- és polgári pártoknak politikai összefogása a fasizmus ellen."[115] A kérdés elől az MSZDP vezetése sem térhetett ki.

Az MSZDP budapesti és főváros környéki párttitkárainak és elnökeinek 1936. június 22-i értekezletén Pajor Rudolf főtitkárhelyettes kénytelen elismerni, hogy már „Magyarországon is nagy munkástömegek követelik a népfront létrehozását". Pajor bejelentette: „az MSZDP vezetősége is foglalkozik a népfront kérdésével, sőt híve is annak, csupán az a kérdés, hogy kikkel és milyen alapon lépjen egységfrontra, mert hisz a múlt tapasztalatai igen nagy óvatosságra intik a pártot". A főtitkárhelyettes végül közölte: „a pártvezetőség a munkástömegek nyomására teret enged a pártban a népfront eszméjének".[116] Néhány nappal később, a MÉMOSZ festő- és kőműves szakosztályainak június 25-i ülésén Fodor Gyula arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy a MÉMOSZ összvezetősége felkérte az MSZDP parlamenti frakcióját, a nyári szünet alatt készítse elő „a népfront megalakításához szükséges munkálatokat".[117]

A rendelkezésünkre álló dokumentumok bizonyítják, hogy a népfront megteremtésének kérdése valóban több alkalommal szerepelt a pártvezetőség és a Fővárosi Végrehajtó Bizottság napirendjén.[118] Elismerték, hogy ez a pártszervezetekben központi probléma, de minden alkalommal „speciális magyar vonatkozásának" veszélyeit ecsetelték, anélkül, hogy a pártvezetőség hivatalosan állást foglalt volna. A pártvezetőség dilemmájára mutat, hogy miközben a párttagságnak a döntést elodázó válaszokat adott, a főtitkár tollából „Lehetséges-e népfront Magyarországon?" címmel lényegében elutasító cikket tett közzé. Ez, mivel minden bizonnyal a pártvezetőség egyetértésével és támogatásával íródott, az

MSZDP állásfoglalásának is tekinthető, még akkor is, ha hasonló értelmű párthatározat nem született.

Mónus Illés cikke nyilvánvalóan elsősorban azokhoz a szervezett dolgozókhoz szólt, akik a népfront megteremtését követelték Magyarországon. Nála szokatlanul éles hangon szögezte le: „Nem elég, ha egyik-másik elvtársunk azt követeli, hogy alkossuk meg a népfrontot. Előbb tudni kell, hogy kivel alkossuk meg és mik a meglevő adottságok..." Mónus azonban nem a *Népszavá*ban vetette fel először e problémát. A *Szocializmus* júliusi számában – már idézett tanulmányában –, amikor elragadtatással és teljes egyetértéssel szólt a francia és a spanyol népfrontról, mondanivalóját váratlanul azzal fejezte be, hogy a magyar dolgozók, ha „a szavazócédulák" s a vele együtt járó szabadságjogok birtokában lesznek, akkor Magyarországon egy olyan korszak veszi kezdetét, amelyben „már szerepe lesz a népfrontnak is..." Mónus ebben az írásában csak egy odavetett mondatban utalt a kedvezőtlen magyarországi feltételekre. Fejtegetése alapvetően pozitív kicsengésű volt. Néhány héttel később viszont a *Népszavá*ban már határozottan perel azokkal, akik Magyarországon is a francia és a spanyol népfronthoz hasonló mozgalom megvalósítását követelik a párttól. Mónus és a pártvezetőség álláspontja mögött politikai és elvi okok találhatók. Nézzük a politikait!

A változás a pártvezetőség alapfelfogásán túl mindenekelőtt a spanyol szabadságharc kirobbanásában leli magyarázatát. Ez az esemény – mint már jeleztük – kettős hatást váltott ki Magyarországon. A dolgozó tömegek nagy többsége pozitívan reagált és szolidáris volt vele, míg a reakció gyűlölettel tekintett rá, mindent elkövetett, hogy Magyarországon elejét vegye hasonló kísérletnek. Megpróbálta még provokálni is az MSZDP-t. Olyan híreket terjesztett, hogy a szociáldemokraták is a népfront létrehozásán fáradoznak. A *Függetlenség* pl. arról írt, hogy az egyik vidéki városban létre is jött a népfront.[119] Eckhardt és Rassay is, akikkel az MSZDP az ismét napirendre került választójog kérdésében kapcsolatot keresett, rendkívül hűvösen reagáltak a szociáldemokrata megnyilatkozásokra. Mindez arra késztette a pártvezetőséget, hogy mérsékelje, korlátok közé szorítsa a munkástömegek hangulatát. Hogy joggal hivatkozhasson azután arra: nem a párt, hanem a francia és a spanyol események hatnak a munkástömegek politikai és érzelmi megnyilatkozásaira. Ha viszont nyíltan helyt adott volna a népfront követelésének, másként állt volna a helyzet. A pártvezetőség nem hivatkozhatott volna tőle független külső körülményekre. Mónus cikkét ennyiben tehát taktikai meggondolásnak tekinthetjük. Nemcsak erről volt azonban szó.

Mónus azt fejtegette, hogy a sajátos magyar viszonyok következtében nálunk nincsenek meg a francia és a spanyol népfronthoz hasonló politika megteremtésének feltételei. Súlyos hiba volna, írta, „ha azt hinnők, hogy bármiféle politikai koncepció is átültethető Magyarországra, ha hiányoznak a feltételek". Érvei ehhez a következők: 1. Nincsenek tradícióval rendelkező erős polgári pártok, kevés a városi polgárság, amely a népfrontpolitika legfőbb alkotóeleme. 2. Nincs megfelelő hagyományokkal bíró baloldali agrárpártunk, amely a népfrontpolitikának másik alkotó eleme. 3. A baloldalon levő polgári pártjaink nem hívei a népfrontpolitikának, félnek annak hatásaitól, különösen a szociális terhektől. 4. Nálunk a politikai küzdelem szűk keretek között mozog, lehetetlen nagy tömegek megmozdítása és e politika mögött tartós felvonultatása, azaz várost és falut magával ragadó népmozgalom kibontakoztatása. Népfront valójában „csak olyan országokban lehetséges – szögezte le Mónus Illés –, ahol megvan a politikai küzdelem lehetősége, megvannak *a szabadságjogok, az általános, titkos választójog, a gyülekezési, egyesülési és sajtószabadság*".[120]

Kétségtelen, igazat mondott Mónus akkor, amikor hiányolta a baloldali pártok meg-

létét. Az elmúlt évek eseményei bizonyították, hogy az MSZDP nem számíthat sem az Eckhardt vezette Kisgazdapártra, sem a Rassay-féle Polgári Szabadságpártra, sem Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjára, még kevésbé a fővárosi Keresztény Gazdasági és Szociális Pártra a rendszerrel vívott politikai és gazdasági küzdelemben. Többszöri kísérlete, felajánlkozása az ellenzéknek „Gömbössel vívott harcához is meddőnek bizonyult".[121] Jogosan állapíthatta meg Mónus azt is, hogy a magyarországi viszonyok között „még azokat az ellentéteket sem lehet kihasználni a munkásosztály javára, amelyek az ipari és földbirtoktőke egymás elleni harcából származnak".

Mónuséhoz hasonló megállapításra jutott Faragó László is, aki a *Szocializmus* szeptemberi számában megkísérelte felvázolni a magyar társadalomnak a spanyol szabadságharccal kapcsolatban tanúsított magatartását. Faragó úgy látta, hogy az MSZDP-n és néhány kisgazda politikuson kívül a magyar parlament összes többi résztvevője a fasizmus és bolsevizmus és nem a fasizmus és demokrácia között húzza meg a határvonalat. Lényegében ezt tükrözi a nyíltan „horogkeresztes", a kormány- és a klerikális sajtó is. Ez részben érthető, de nem ez a legfontosabb, vélekedett Faragó, hanem „a polgári, félig-meddig baloldali sajtó állásfoglalása". „A zsidók sajtóorgánumai [Faragó ide sorolja a polgári lapok többségét] úgy érzik a német események hatása alatt, hogy semmi sem veszedelmesebb, mint bármelyik baloldallal való rokonszenvmutatás. Minden odaállás a legpolgáribb baloldalfiság mellé – olvasható a szerző találó megállapításában –, fölidézi a hatalmilag ezerszer erősebb jobboldal organizált visszaütését, és az üzletekben és állásokban, a szerkesztőségekben és színházakban való megmaradásért igazán nem túl nagy ár a madridi és barcelonai »Frente popular« megtagadása... Így történik azután, hogy különféle változatokban áll ez a *baloldali* sajtó a fasizmus mellé." A polgár, miközben porcelánjait védi, alig törődik azzal – állapította meg szellemesen Faragó –, ha a porcelánvédelem ürügye alatt segít börtönné alakítani az egész országot.

Végül is arra a következtetésre jutott, hogy „a spanyol népfront kérdésében, amely védekező, harcos demokrácia, kevés polgári hívével egyedül áll a magyar munkásosztály". Ebből pedig szükségszerűen következik, hogy „a harcos demokrácia érdekében", azaz a népfront magyarországi megvalósítására „itt nem létesülhet semminemű szövetség". Faragó úgy vélte, a spanyol ügy kapcsán történt kitárulkozás arra utal, hogy a magyar munkásosztály „hosszú, igen hosszú" ideig még egyedül, izolálva lesz. „Ez pedig nem nekünk baj – írta rezignáltan –, hanem a demokráciának, amely addig várat magára, amíg nincs polgári tömeg, amely velünk együtt akarja."[122]

Mónus, Faragó, Pajor, Büchler, Buchinger és más vezetők is tehát azzal utasították el a népfront magyarországi megvalósítását, hogy nincsenek meg a demokratikus feltételek, nincs kikkel megoldani a népfrontot. Az MSZDP vezetői talán túlzottan is kihangsúlyozták, hogy a francia és a spanyol népfront nem ültethető át Magyarországra, hogy az jórészt nyugati specialitás. Miközben túl nagy figyelmet fordítottak a különbségek kimutatására, nagyon keveset tettek annak érdekében, hogy keressék és feltárják a magyar viszonyok között alkalmazható antifasiszta összefogás feltételeit. Voltak – elsősorban a *Népszava* szerkesztőségének tagjai között – olyanok, akik a francia és spanyol népfrontot ugyan nem látták megvalósíthatónak nálunk, mégis túlságosan elhamarkodottnak, kockázatosnak tartották a népfrontról való lemondást. Úgy vélték, az elutasítás vagy megtagadás elvonhatja, vagy éppen szembefordíthatja a szociáldemokráciával azokat a munkástömegeket, kispolgári, értelmiségi csoportokat, amelyek a nyugati népfront sikerei nyomán a mozgalomban látják törekvéseik valóra váltását. Tartottak attól is, hogy a főtitkár cikkéhez hasonló, csupán az egyértelmű elutasítást hangoztató vélemény a párton belül, a

pártvezetőség és a párttagság aktív része között hasonló ellentéteket szülhet, mint az egységfront kérdésében, akkor, amikor éppen a népfront hatására erőteljes fellendülés tapasztalható a mozgalomban. Kétségtelen, ezek a meggondolások és feltehetően a Mónus cikkére érkezett reagálások szerepet játszottak abban, hogy egy héttel később a *Népszava* vezércikke megismétli ugyan a július 26-i állásfoglalás lényegét, de mégsem látja véglegesen elveszettnek a magyar népfront ügyét. „Népfront mégis lehetséges Magyarországon! – írta a *Népszava*. – Bent a Szociáldemokrata Párt keretei között. Ebben a pártban kell egyesülniök mindazoknak, akik a demokratikus Magyarországot akarják... A Szociáldemokrata Párt küzd mindazokért az eszményekért, amelyek a francia frontot lelkesítik. Ezeknek az eszményeknek hirdetője és harcosa a *Népszava*..."[123]

Jogos az a feltevés, hogy itt alig van többről szó, mint taktikáról. Különben is, a népfront pártok, illetve osztályok, és semmiképpen sem egy párton belül különféle demokratikus nézeteket vallók szövetkezése. Ezt a szociáldemokrata vezetők is tudták és többször – a népfront elutasításakor is – pontosan kifejtették. Mégis miről volt szó? Véleményem szerint az MSZDP egyes vezetői – jobb megoldást nem látva – a Szociáldemokrata Párton belül akarták megoldani azt, amit a demokratikus erők szövetkezése révén kellett volna. Már szóltunk arról az egységfront kapcsán, hogy 1935 végén, 1936 elején egyes szociáldemokrata vezetők az MSZDP-n belül javasoltak együttműködést a kommunistáknak. Most, úgy tűnik, ezt a megoldást „fejlesztették tovább". Tágítani, szélesíteni akarták a párt kereteit, növelni tömegbázisát. Feltehetően szemük előtt lebegett az angol Munkáspárt példája is, ahova – mint ismeretes – különböző polgári csoportok testületileg beléphettek és ahova Anglia Kommunista Pártja is felvételét kérte.[124]

A jelek arra mutatnak, hogy az egységfronthoz hasonlóan az MSZDP-n belüli „népfront"-ba elsősorban a kommunistákat szerették volna bevonni, akik legfőbb követelői, sürgetői voltak megvalósításának. Az MSZDP keretei között tehát nincs akadálya a kommunistákkal való együttműködésnek, viszont ennél szélesebb megoldásra a magyar feltételek nem adnak lehetőséget. Ha ezt a kommunisták tudomásul veszik, akkor nem kizárt a velük való együttműködés; ha nem, akkor jogos a fellépés ellenük – vélekedtek egyes szociáldemokrata vezetők. De nemcsak a kommunistákról volt szó.

Ebben az időben több olyan náciellenes csoport is belépett az MSZDP-be, amelyek nem fogadták el a szociáldemokrata elveket. Ilyenek voltak pl. a georgisták, illetve egyes cionista csoportok. A szakszervezetekbe ugyancsak visszalépett a kivált vasasok zöme, és visszatértek az élelmezési szakszervezetekből korábban kilépettek is. Szoros együttműködés jött létre a Magánalkalmazottak Szakszervezete és a Pénzintézeti Tisztviselők Országos Egyesülete között.[125] Komoly erőfeszítések történtek továbbá a haladó értelmiség megnyerésére és a pártba való bekapcsolására is. Helyeselték, támogatták az OIB-nek 1936 nyarán az értelmiségi fiatalok megnyerésére tett erőfeszítéseit. (Korábban ez elől elzárkóztak.) Így került az Országos Ifjúsági Bizottságba, majd annak élére néhány értelmiségi fiatal is: többek között a kommunista Bakonyi Sebestyén Endre és Ságvári Endre. Mónus Illés pedig, aki kezdettől nagy figyelemmel kísérte a népies fiatal értelmiség szárnypróbálgatásait, Gömbössel kötött sikertelen politikai szövetkezésük és Gömbösből való kiábrándulásuk után olyan új szellemi front létrehozását szorgalmazta náluk, amelyben közösen léphetnének fel „mélyreható, alapos változásokért".[126]

A pártban azonban nemcsak szervezetten, hanem – főleg vidéken – spontán módon is gyakran fordul elő, hogy a szociáldemokraták kisgazdapártiakkal, vagy éppen Kossuth-pártiakkal, esetleg a Szabadságpárttal lépnek közös „frontra" gazdasági követelések, vagy éppen egy-egy képviselő-testületi vagy mezőgazdasági kamarai választás sikeréért. Ilyen

esetekkel elsősorban a Tiszántúlon találkozunk. A hajdúsági nagyközségek kisgazdái, Makó Kossuth-pártja, illetve a szegedi szabadságpártiak többször megtalálták a közös nyelvet a szociáldemokratákkal. Ezeket a kísérleteket, amelyek fontos elemei lehettek volna a magyar népfrontpolitika kialakulásának, az MSZDP vezetői nem nagyon helyeselték és főleg nem támogatták. Miközben elfogadható az az érvelésük, hogy Eckhardt alkalmatlan partner a népfrontpolitikához, már korántsem helyeselhető az a magatartásuk, hogy elutasították, gátolták azokat a kezdeményezéseket, amelyek talán melegágyai lehettek volna a sajátos magyar viszonyok között a népfrontnak.

Az MSZDP vezetőinek ellentmondásos megnyilatkozásait segítette az a körülmény is, hogy a kommunisták 1936-ban csupán sürgették a népfrontot, de még nem tudták pontosabban körvonalazni a teendőket. A KMP ebben az időszakban ugyanis válságos helyzetben volt. A Kun Béla vezette Központi Bizottság leváltása, a hazai kommunista pártszervezetek feloszlatása, valamint a magyar viszonyokhoz alkalmazkodó népfrontpolitika hiánya akadályozta a kommunistákat abban, hogy a szociáldemokrata vezetők nézeteivel ne csak általában a népfrontot, hanem a magyarországi feltételekkel számoló népfrontpolitikát állítsák szembe. Később, amikor a KMP kidolgozta népfrontpolitikáját, a feltételek már korántsem voltak olyan kedvezőek, mint 1936 nyarán. Ami pedig még ennél is döntőbb, az MSZDP vezetősége a népfront kérdésében lényegesen eltért 1936-ban vallott álláspontjától.

Az MSZDP vezetőségének a népfronttal kapcsolatos felfogása két egymással szorosan összefüggő probléma részben tudatos félremagyarázásából, részben tévedésből eredt. Az MSZDP vezetői – mint említettük – csak a francia és a spanyol politikai élethez hasonló feltételek között tartották lehetségesnek a népfrontot. Opportunista módon a népfront előfeltételének tekintették mindazt, amit e politika keretén belül, a Horthy-rendszer ellen vívott küzdelemben kellett volna megteremteni. Így azután, mintegy felmentve magukat a népfronttal kapcsolatos kötelezettségek alól, nem is vállalkoztak arra, hogy keressék a lehetőségeket a magyar viszonyoknak megfelelő népfront létrehozásához. Ez tehát az egyik magyarázata annak, miért nem vállalkoztak az MSZDP keretein túlmutató, kezdeményező szerepre.

A másik probléma a népfrontpolitika lényegének hibás értelmezéséből eredt. Az előzőekben a *Népszava* és a *Szocializmus* megfogalmazásaiban gyakran találkoztunk azzal, hogy a népfront csak védelmi eszköz, a demokrácia védelmére szolgál, és nem több annál. Igaz ugyan, hogy egy-két esetben tudatosan vagy véletlenül felvetették, hogy a népfront mint államhatalmi forma több is lehet a polgári demokráciánál, illetve annak védelmezőjénél, mégpedig átmenet egy új korszakba. Ez utóbbi megfogalmazást később azonban még véletlenül sem használták, úgy tűnik, tudatosan kerülték. Mónus „Lehetséges-e népfront Magyarországon?" c. cikke, majd később a spanyolországi helyzetről adott átfogó elemzése,[127] de más szociáldemokrata írások is a népfront legfőbb letéteményesének a fasizmussal szemben álló városi polgárságot, „a felvilágosultabb burzsoáziát" tartották. Mónus e fontos megállapításával elméletileg is bizonyítani akarta, hogy a népfront nem megy túl a polgári demokrácia keretein, alapvetően tehát a népi érdekek mellett, sőt előtt a burzsoázia érdekeit védelmezi. Ezen alapállásból egyenesen következett, hogy a népfrontot csak addig tartották elfogadható megoldásnak, ameddig támogatja az antifasiszta burzsoázia, ameddig az vezető szerepet vállal a népfrontkormányban. Azt hangoztatták, hogy a népfront nem a munkásosztály, hanem az antifasiszta polgárság körül kristályosodik ki. Joggal vetődhet fel, hogy vajon taktikai meggondolás, a reakció támadásának kivédése vezette a népfront ilyen értelmezésében Mónust és társait, vagy valami más. Kétségtelen, az is szerepet játsz-

hatott, de a döntő nem ez volt, hanem a nemzetközi szociáldemokrácia többségének az ellentmondásokkal teli korszak megítéléséről alkotott leegyszerűsítő, opportunista felfogása. Ennek megfelelően az MSZDP vezetői is a polgári köztársaság mellett kardoskodtak, azon az elvi álláspontón voltak, hogy koruk még a polgári forradalmak kora és a legtöbb európai országban, köztük természetesen Magyarországon is, a polgári forradalom van napirenden.

Nem véletlen, hogy ez időben az MSZDP publikációiban központi szerepet kapott az 1918-as októberi forradalom. A *Népszava* váratlanul arról kezdett cikkezni, hogy ami 1918-ban „nem sikerült, azt minden akadály ellenére meg kell valósítani"[128]. Ez Gömbös miniszterelnököt, Antal István sajtófőnököt is arra késztette, hogy „a leghatározottabban" fellépjen az októbrista hangok ellen.

Buchinger Manónak az 1918-as polgári demokratikus forradalomról írott, „Tanúvallomás" című könyve a francia és a spanyol népfront sikereinek időszakában jelent meg. Határozott *kiállás volt ez 1918 mellett, egyben tagadása 1919-nek.* A könyv Gratz Gusztáv ugyanezen évben publikált és a forradalmakat vádoló, azokat elutasító munkájával együtt – amit a *Népszava* élesen bírált[129] – valóságos szenzációszámba ment. A két könyv nyomán a sajtó szinte reprodukálta az eseményeket. Természetesen a magyar forradalmakról folyó vita aktualitását nagyban növelte, hogy a Franciaországban és Spanyolországban történtek „rólunk" és nekünk is szóltak.

Buchinger és Gratz könyvének ismertetése „ürügyén" a polgári lapokban, a *Népszavá*ban és a *Szocializmus*ban újabb és újabb vélemények hangzottak el 1918 értékeléséről.[130] Buchinger könyvéről Mónus a *Szocializmus* júniusi számába írt recenziót. A tisztelet és elismerés elsősorban a harcostársnak szólt, de legalább ennyire 1918. október emlékének. Mónus szerint október ma újjáéledt, és a „ma" nagy problémáira sokan október követeléseinek „talpra állításában" látják a kivezető utat. Az októberhez vezető folyamat még hosszú, visszaesésekkel terhes lehet, évtizedekig eltarthat, de „korunkban – szögezte le – az események gyorsabban követik egymást és a látókör egyre tágul, az országhatárokon túl lejátszódó események gondolkodásra késztetnek és a gondolkodás mindig kiindulópontja a cselekvésnek".

Mónus és társai szerint a magyar társadalmi fejlődés még csak „október" előtt nyitogatja a kaput, de erre úgy kell felkészülni, hogy a munkásosztály a burzsoáziával együtt a polgári köztársaságot tartósan meg is védje 1919 márciusától és augusztusától is.

Az MSZDP-t azonban nemcsak a stratégiai cél elvi tisztázatlansága, hanem a mind bonyolultabb bel- és külpolitika is arra késztette, hogy visszavonulót fújjon a népfront megítélésében. A pártvezetés úgy vélte, hogy az adott külpolitikai helyzetben, valamint Gömbös bukása, a választójog ismételt napirendre kerülése következtében a korábbinál kedvezőbbek a lehetőségek egy demokratikusabb politika kibontakozására. Ennek viszont ellentmondani látszott a belügyi kormányzatnak az a fenyegetése, hogy betiltja a *Népszavát*, illetve az MSZDP-t. (Erről később még szólunk.) A nemzetközi látóhatárt viszont a be nem avatkozás politikája zavarta össze. Így 1936 második fele elég alapot szolgáltatott a párt vezetőségének ahhoz, hogy más szemüvegen keresztül nézze a spanyol és a francia népfrontot. Ebben a helyzetben úgy vélték, hogy a nemzetközi fasizmussal és egyidejűleg az adott ország nagyburzsoáziájával is szembeszegülni, a népfrontot balrafordítani meghaladja a munkásosztály erejét.[131] Korunkban nincs többre lehetőség, mint megmaradni a polgári demokrácia keretei között, szögezték le. Ennek az álláspontnak igazolására Mónus az 1937-es pártkongresszuson tartott referátumában már azt fejtegette, hogy Spanyolországban a harc tulajdonképpen „még nem a spanyol munkásságnak, hanem csak a felvilá-

gosultabb burzsoáziának a harca a fasiszta burzsoázia ellen..."[132] Így tehát „nincs másról szó, mint a polgári társadalom belső harcáról". Mónus szerint egy forradalom sohasem vállalkozhat arra, hogy meghaladja az elvetéltet. Vagyis Spanyolországban, éppúgy, mint Magyarországon, a polgári átalakulás van napirenden, s amíg ez meg nem történt, továbblépésnek nincs helye.

Mónus fenti érvelése késztette hozzászólásra Révai Józsefet, aki a KMP KB megbízásából éppen ebben az időben dolgozott a népfrontpolitika magyarországi alkalmazásának elméleti kérdésein. A KMP is – hasonlóan az MSZDP-hez – abból indult ki a népfrontpolitika kidolgozása során, hogy Magyarországon a fasizmus elleni harcban a polgári demokratikus feladatok vannak napirenden. Ezeket a magyar munkásosztálynak az antifasiszta erőkkel közösen kell megoldania, de nem azért, mint Mónus állította, hogy 1918-at konzerválják, hanem hogy meghaladják!

Révai cikkében Mónus alapfelfogását vitatta, amikor leszögezte: Spanyolországban nem „a felvilágosult burzsoázia, hanem a spanyol munkásság a belső és külső ellenség ellen folyó védelmi harc vezető ereje... nemcsak a köztársasági védelem kormányában, hanem a népfrontköztársaság minden civil és katonai intézményében övé a szó". Révai szerint Mónus helyzetmegítéléséből vagy az következne, hogy a munkásság legyen semleges, passzív szemlélője az előtte lezajló eseményeknek, vagy pedig „tudván, hogy idegen ügyről van szó, tudván, hogy ő csak ágyútöltelék, mégis támogassa – mint csatlós, mint különc, nem vezetőként, hanem uszályként – a republikánus burzsoáziát".[133]

Révai telitalálata Mónust azonnali válaszra és gondosabb megfogalmazásra ösztönözte. Ismételten leszögezte: Spanyolországban győzelem esetén is csak „a polgárság marad uralmon, a polgári társadalom intézményeivel és államformájával". Nem tagadta ugyan, hogy ebben a polgári köztársaságban már a munkásosztály is részese lehet a hatalomnak és csak ezért vállalja „a zászlóvivő" szerepét. Nincs azonban lehetőség arra – írta –, hogy a spanyol köztársaságiak meghaladják a polgári állam kereteit. Ezt sem a belső, sem a külső erőviszonyok nem teszik lehetővé. Példával is szolgál. Szerinte Spanyolországban „a kommunisták messzemenő törekvései gyöngítették a köztársaságiak ellenállását" bel- és külföldön egyaránt, viszont „a polgári állam, a polgári köztársaság megszilárdítását"-ra tett szocialista törekvések nemcsak a belső, hanem a külső, mindenekelőtt a francia és az angol támogatást is megerősítették. Vitapartnere felfogásával szemben Mónus változatlanul kitartott amellett, hogy „korunk ma még a polgári forradalmak kora" és törvényszerű ebben a munkásosztály másodrendű szerepe.[134]

Mónus érvei Révait nemcsak újabb válaszra, hanem a kor jellegének és a polgári forradalmak „típusbeli különbségei"-nek precíz kifejtésére is késztette. „Korunk a szocialista forradalmak kora – írta Révai –, és ez nem egyes marxisták találmánya, hanem a II. Internacionálé stuttgarti és bázeli kongresszusának helyes határozata. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a fasizmus győzelme a fejlett kapitalista országokban a proletariátust nem állítja újból az elé a helyzet elé, hogy a fasizmussal szemben demokratikus népjogokért kell küzdenie." Éppen a fasizmus gyökereinek kiirtása kötelezi a munkásosztályt arra – érvelt tovább Révai –, hogy „a kapitalista gazdasági rendbe is mélyen belenyúljon". Vajon „az a népköztársaság, mely a nemzeti szocialista diktatúra helyére lép, és amelyben a döntő szó a munkásosztályé lesz, egyszerűen »polgári« állam lesz-e, csak azért, mert kormányában a haladó kispolgárság és polgárság képviselői is helyet foglalnak majd? Szocialista munkásállam sem lesz még a szó »tiszta« értelmében, de hogy még kevésbé lesz »tiszta« polgári állam a szó weimari, vagy angol, francia, amerikai értelmében – az bizonyos" – zárta gondolatát Révai. Révai és Mónus is tudta, hogy a vita nem csupán a távoli Spanyolországról

folyik, Révai mégis szükségesnek vélte hangsúlyozni, hogy „nemcsak akadémikus vitát folytatunk" Mónussal a messzi Spanyolországról. A proletárpolitika egész irányát eldöntő alapvető elvi kérdésről van szó: „»Másodrendű« szerep-e a munkásosztályé, vagy élenjáró; burzsoá uralom, vagy a dolgozó néposztályok uralma legyen a cél a fasizmus elleni harcban; a kapitalizmus hosszan tartó szilárdságából induljon-e ki a munkásság a maga céljainak kitűzésénél, vagy abból, hogy a világ döntő országaiban megérett az idő a szocializmusra – de te fabula narratur! Rólunk is szól a mese."[135]

Mónus pontosan tudta, hogy ismeretlen vitapartnere (Révai cikkei V. szignóval jelentek meg) nemcsak a polémia kedvéért, hanem nagyon is döntő, a proletariátus előtt álló stratégiai célkitűzés kérdésében vitázik vele. Erre utal, hogy utolsó válaszában megfellebbezhetetlenül foglalt állást a polgári köztársaság mellett. Előző válaszcikkében Mónus már érintette, hogy a munkásosztály is lehet a polgári forradalom zászlóvivője. Most sokkal pontosabban fogalmazott. Elismerte, hogy a forradalom kibontakozásában a munkásosztályé lehet a vezető szerep (lásd a francia és spanyol népfrontot). De – és ez a lényeg – *„a forradalom szelleme, lelke még hatékonyan él, mikor szembekerül a forradalom stabilizációjával, új rendjével. Ekkor a szerepek fölcserélődnek."* Vagyis a stabilizáció időszakában már a burzsoáziáé a döntő szó. Nem tagadta – hiszen saját elméleti írásait is cáfolta volna –, hogy a szociáldemokrácián belül a fasizmust „legyőző új forradalom"-ról, amely „valamennyi fasisztaellenes tényezőt és erőt egybefog és összegyűjt", nagyon eltérőek a vélemények, különösen Németország esetében. Pontos válasz – szerinte – erre ma még nem adható, csak a jövő, a tények fogják a kérdést eldönteni. Révaival szemben azonban az a meggyőződése, hogy „a kapitalizmus hosszan tartóan szilárd" lesz, és ma még nem érettek a feltételek megdöntésére.[136]

Az MSZDP vezetői éppen a népfronttal kapcsolatos állásfoglalásukkal bizonyították be, hogy bármennyire is az osztály nélküli szocialista társadalmat vallják magukénak szavakban, készülő vagy tervezett szocialista munkatervükben és egyéb elméleti fejtegetéseikben, igazi célkitűzésük – a párt reformista jellegének megfelelően – nem haladja meg a polgári demokráciát, a tőkés osztállyal való együttműködés politikáját. Ebből pedig logikusan következett a munkásegység és a munkás-paraszt szövetség sajátos értelmezése. Az MSZDP vezetői sem tagadták – ezt korábbi fejtegetéseink tényszerűen is bizonyítják – a munkásosztály egységes fellépésének fontosságát. Nem tagadták, hogy a fasizmus győzelmének egyik alapvető oka a munkásosztály egységének hiánya. Ugyanakkor a fasizmus elleni harcban nem tartották elodázhatatlan szükségszerűségnek a szocialisták és kommunisták közös fellépését. Mónus ennek érdekében megkísérelte még az egységfrontot is szembeállítani a népfronttal. Az egységfront és népfront kérdésében olyan érvekkel élt, amelyek azt látszanának bizonyítani, hogy azok nem egymás szerves kiegészítői, hanem ellentétei. Hangoztatta, hogy a francia kommunisták azáltal, hogy feladták „a szociáldemokrata mozgalom ellen alkalmazott egységfrontpolitikát", megteremtették a lehetőségét a munkásság és a polgárság szélesebb együttműködésének. Nem lényeges eleme, csupán egyes országok nemzeti sajátossága, hogy a kommunisták is bent vannak a népfrontban – jelentette ki Rónai Zoltán. Állítása bizonyítására a skandináv szociáldemokraták burzsoáziával való együttműködését is népfrontként próbálta beállítani.[137]

Az egységfront és népfront ilyen értelmű elvi fejtegetése a mozgalomban addig nem okozott különösebb törést, amíg nem párosult dühödt kommunista- és szovjetellenes propagandával. Amikor a belügyi kormányzat és a szélsőjobboldal a bolsevizmussal való kézfogás vádját szegezte az MSZDP-nek, akkor a pártvezetőség ennek eloszlatására és a párt féltve őrzött legalitásának védelmében újra az útszéli antikommunista propagandát választja,

egyben éppen az egységfront elutasítását használja fel kommunistaellenes platformjának igazolására.

Az egységfrontellenes magatartásból táplálkozott a munkás-paraszt szövetség értelmezése is. Igaz, hogy az MSZDP a földkérdés megoldását a társadalmi fejlődés alapkövetelményének tartotta. Minden követelésébe bele is foglalta. Sőt a szélsőjobboldali befolyás falusi erősödését követően, 1936-ban – ha csak átmenetileg is – nagyobb figyelmet fordított a falura. Ez azonban nem mond ellent annak a véleményünknek, hogy az MSZDP vezetői a parasztkérdést, a munkás-paraszt szövetséget elsősorban nem össztársadalmi, hanem változatlanul szűk pártpolitikai szempontból vizsgálták. Ezt bizonyítja az is, hogy a népfrontról szóló – viszonylag gazdag – elméleti fejtegetések során alig kerül szóba a parasztság, mint szövetséges. Ez a magyarázata annak is, hogy az MSZDP miért nem talál vagy nem akar találni szorosabb kontaktust a falun szerveződő demokratikus erőkkel, viszont utóbbiak nemegyszer az MSZDP-vel szemben akarják megszervezni a falu parasztságát, mondván: a szociáldemokraták ismét eladták a falut.

Így azután nem véletlen, hogy az 1936. nyári kedvező feltételek ellenére sem sikerült a népfront magyarországi kialakítására még csak kísérletet sem tenni. Az MSZDP nem volt hajlandó vállalni a kezdeményező szerepet. Sőt, amikor 1936 őszén Magyarországon az események látszólag kedvezőtlenebbül alakultak, az MSZDP vezetősége mindent elkövetett, hogy a pártpolitika ne válhasson a francia, spanyol népfront eszközévé, hanem változatlanul igazodjon a „lehetőségekhez", az MSZDP politikai gyakorlatához.

Erre a visszatáncolásra, illetve ennek első jeleire már augusztus végén, szeptember elején felfigyelt a rendőrség. A pécsi és a miskolci rendőrkapitányság jelentésében arról olvashatunk, hogy a szervezett dolgozók egy része az események tükrében kezdi felismerni: a pártvezetés opportunista mentalitása alkalmatlan a dolgozók érdekeinek igazi képviseletére. „A szociáldemokrata pártvezetőség a külpolitikai csend kialakulása folytán súlyos helyzetbe került – írta a miskolci főkapitány. – A spanyol események, a népfrontos szellem feltámadása a munkásságot öntudatosította és megláttatta velük, hogy a magyar szociáldemokrácia evolúciós mentalitása nem képes korszerűen képviselni a magyar szocialista munkásság gazdasági és politikai érdekeit."[138]

A magyar belpolitikában 1936 őszén történtek lényeges befolyással voltak az MSZDP-nek a népfronttal, az antifasiszta harccal kapcsolatos általános és konkrét megnyilatkozásaira és magatartására is.

3. Az MSZDP helyzete és politikája a Darányi-kormány megalakulásakor

1936 szeptemberének első felében koncentrált támadás indult az MSZDP és főleg központi lapja, a *Népszava* ellen. A spanyol szabadságharcosokat üdvözlő távirat után[139] a napilapok, majd egyes politikusok és szervezetek kezdték követelni a *Népszava* betiltását, illetve a párt megrendszabályozását. Szeptember 9-én már a miniszterelnökség sajtóosztálya is figyelmeztette a szerkesztőséget és felszólította a spanyol népfront nyílt támogatásának abbahagyására.[140]

A Pest megyei törvényhatóság szeptember 15-i ülésén „robbant" a bomba. Az alispán – a szélsőjobboldal, a NEP, a kereszténypártiak, sőt a liberálisok és a kisgazdák által is támogatva – olyan határozati javaslatot nyújtott be, miszerint a közgyűlés kifejezi „rokonszen-

vét a spanyol nemzeti front iránt" és tiltakozik a spanyol szabadságharcosokat támogató szociáldemokrata propaganda ellen. Propper Sándor képviselő visszautasítva a javaslatot, síkraszállt a törvényes spanyol kormány, a népfront mellett. A csaknem tettlegességig fajuló „zűrzavarban" a nagy többség Francót éltette, míg néhány szociáldemokrata törvényhatósági tag a spanyol népet éljenezte. Végül a közgyűlés természetesen az alispán javaslatát fogadta el, megtoldva azzal, hogy a többi megyét is állásfoglalásra szólítják fel.[141]

Másnap a lapok nagy többsége nemcsak vastagbetűs címekkel közölte a történteket, hanem érthetetlennek tartotta „a hatóságok türelmét" a *Népszavával* és az „uszító szociáldemokratákkal szemben"[142]. Megtorlást követeltek, de nemcsak a sajtó. Szeptember 16-án a „Kereszténypárt Ifjúsága és Munkásszervezetei Központi Intézőbizottsága" „marasztalta el" az MSZDP-t „a magyar nemzeti lélek megfertőzése és a magyar munkásságnak a vörös világforradalom céljaira való kisajátítás"-a miatt.[143] Majd az Emericana és a Turul különböző szervezetei sürgettek az MSZDP ellen azonnali „kormányzati intézkedéseket". Őket a Frontharcos Szövetség, a Katolikus Nőszövetség, a katolikus és református egyházi méltóságok követték. A *Nemzeti Újság* pedig egymás után tette közzé azoknak a katolikus papoknak a nyilatkozatait, akik az MSZDP likvidálását követelték.[144] Az egymásra licitálásban természetesen a megyei törvényhatósági közgyűlések sem akartak lemaradni, és egymás után foglaltak állást most már nemcsak Franco mellett, hanem a magyar szociáldemokrácia „szimpátianyilatkozata ellen" is.[145]

Az MSZDP elleni hadjárat gazdasági vonalon is erősödött. Bornemissza iparügyi miniszter és nyomában az érintett tőkés vállalatok a nyár végére és őszre tervbe vett munkabeszüntetéseket ismételten „politikai célzatúaknak" állították be, és a miniszter kemény rendszabályokkal fenyegetőzött. Ennek mintegy nyitányaként a MÉMOSZ nagygyűlését tiltották be, a gyülekező építőmunkásokat a rendőrség szétzavarta. A fenyegetések, gyűlésbetiltások éreztették hatásukat a szeptember 16-ára összehívott országos szakszervezeti választmányi ülésén is, amelynek napirendjén ugyancsak a munkabér, a munkanélküliség és a munkaidő kérdése szerepelt. Az ülésen Peyer főtitkár ugyan határozottan visszautasította a szakszervezetek ellen emelt vádakat, azt, hogy „az élet fönntartásához szükséges munkabérért folyó sztrájkokba politikai tendenciát magyarázzanak bele", de a döntést egy héttel későbbre halasztották. Ekkorra viszont a peyeri „harcosság" már megszűnt, s csupán azt határozták el, hogy küldöttség útján tisztázzák a vádakat és kérik követeléseik teljesítését.[146]

Szeptember 18-án a rendőrség közvetlenül is beavatkozott. A MÉMOSZ-székház párthelyiségéből 22 ifjúmunkást elhurcoltak, majd ugyanezt megismételték a VI. és VII. kerületben, ahol ugyancsak ifjúmunkásokat tartóztattak le.[147] Büchler József szeptember 18-án a Fővárosi VB ülésén a pártra nézve „aggasztónak" ítélte a politikai helyzetet és fokozott óvatosságra hívott fel. Tiltakozott a pártszervezetekben a spanyol szabadságharcosok megsegítésére indult gyűjtés[148] és a Vörös Segély-bélyegek árusítása ellen. Az itt hozott határozat kimondta: „aki a pártban Vörös Segély-bélyeget árusít, azonnal kizárandó".[149]

Más jelek is arra figyelmeztettek, hogy az MSZDP ellen nagyszabású akció van kibontakozóban. Szeptember 20-án a párt országgyűlési képviselői – Peyer Károly a vasmunkás székházban, Kéthly Anna a budai Vigadóban, Györki Imre a Tiroli moziban, Kertész Miklós a magántisztviselők székházában, Malasits Géza a bőrösszakszervezet székházában, Propper Sándor a Váci úti Népmoziban, Farkas István a Bosnyák téri munkásotthonban, Buchinger Manó a Hungária körúti MTK- és a Népligeti Nagyvendéglőben, Esztergályos János pedig a kőbányai munkásotthonban – tartottak beszámoló gyűlést. A helyiségeket és az oda vezető utakat szokatlanul nagy rendőrapparátus szállta meg, arra hivatkozva, hogy tartani kell a gyűléseken és utána a rendzavarástól, a spanyol népfront melletti tüntetéstől.

A gyűlések engedélyezésekor azt is kikötötték, hogy a szónokok a spanyol kérdéssel nem foglalkozhatnak. A képviselők többsége ezt a feltételt betartotta. Propper Sándor beszámolója azonban – aki a Pest megyei „incidens" óta a figyelem középpontjában állt és a reakciós sajtó vad támadásokat intézett ellene – alkalmat adott arra, hogy a munkások a spanyol népfrontot éltessék, Kéthly Anna pedig maga kívánt a spanyol eseményekkel foglalkozni. A rendőrség mindkét esetben feloszlatta a gyűlést és a termet kiüríttette.[150]

Szeptember 16-án Mónus főtitkár levélben értesítette Bresztovszky Edét, hogy fennáll a „betiltás veszélye". Fentről nagyon elégedetlenek, mert a *Népszava* az első figyelmeztetést nem vette komolyan. „Bizalmasan mondták – közli a főtitkár –: nagyon erős a jobboldal, a pecsenyesütők nyomása." Mónus azt is közölte, hogy a pártvezetőség egy tagja (Rákóczi néven említi, ami álnév) a hír vétele után azonnal a Belügyminisztériumba ment és ott illetékesekkel ismertette a már megtett intézkedéseket. „Holnap nagyon óvatosak legyünk és ne engedjük magunkat provokálni a jobboldali lapoktól... A spanyol ügyekre jobban kell vigyázni. Gergely riportjait figyelemmel kísérik. Propagandát látnak benne, és ez idegesíti őket."[151]

Szeptember 21-én Kozma Miklós belügyminiszter magához kérette a párt két vezetőjét és erélyesen tiltakozott a szolidaritási akciók, a spanyol szabadságharcosok részére indított gyűjtés ellen. Pálfordulással, a kommunistákkal, a III. Internacionáléval való együttműködéssel vádolta az MSZDP-t. A két szociáldemokrata vezető – kilétük nem ismeretes –, miközben visszautasította a vádakat, ígéretet tett arra, hogy a párt a jövőben félreérthetetlenül elhatárolja magát a kommunistáktól, a III. Internacionálétól.[152] Az ígéretnek megfelelően másnap, szeptember 22-én a *Népszava* levette első oldaláról a spanyol szabadságharcról szóló ismertetőit, jelentősen csökkentette a róla szóló írásokat – és beszüntette Gergely Imre hatásos riportjainak közlését. Egyidejűleg a *Népszavá*ban tiltakozás jelent meg az „azsan provokatőr" kísérletek ellen, amelyek célja a pártban gyűjtést szervezni a spanyol szabadságharcosok megsegítésére.[153] Vagyis a Fővárosi VB korábbi határozatát e módon nyilvánosságra hozták.

A *Népszavá*ban ismét központi helyet kapott az antikommunista propaganda. A lap nagybetűs címekkel számolt be a skandináv szociáldemokraták egységfrontot elutasító határozatairól. Először a dán, majd a svéd, végül a lengyel szociáldemokraták egységfrontellenes döntéseit közölte és kommentálta egyetértéssel.[154] A szeptember 23-i vezércikk pedig a párt ellen kibontakozó „tébolyult, vad harci zajt", azt a vádat, hogy a szociáldemokrácia „szövetkezett a bolsevizmussal", azzal az otromba, a „szociálfasizmus" ellen korábban használt viszonváddal próbálta visszaverni, hogy nem a szociáldemokrácia és a bolsevizmus, hanem a bolsevizmus és a fasizmus ikertestvérek.

Az MSZDP vezetősége azonban bármennyire is remélte, hogy pálfordulása, „akciói" megnyugtatják a kormányt, és nem kerül sor nyilvános, kormányszintű megbélyegzésre, ez utóbbit nem tudta megakadályozni. A belügyminiszter szeptember 25-én a napilapok politikai rovatvezetőinek tartott sajtóértekezletén durván az MSZDP-re rontott. Kilátásba helyezte a *Népszava* betiltását, „a politikailag és erkölcsileg felelősek" letartóztatását, „huszonnégy órán, vagy ha kell egy órán belül" „a szükséges intézkedések" megtételét, ha a lap és a Szociáldemokrata Párt „egyes tényezői" nem változtatnak magatartásukon. Kozma hangsúlyozta: a *Népszava,* a spanyol események hatása alatt, visszaélve jogaival, nem törődve „a nemzeti közvélemény érzékenységével", valósággal „provokálta" az „ország nyugalmát". „A magyar közvélemény eddig abban a hitben élt, hogy a Szociáldemokrata Párt a II. és III. Internacionálé között levő határvonalat ismeri és betartja. A *Népszava* magatartása folytán a közvéleményben az a fölfogás alakult ki, hogy ez a határvonal, amely a Ma-

gyarországi Szociáldemokrata Pártnak létjogosultságát jelentette, elmosódóban van, vagy már elmosódott..." Ez határozott célzás volt arra, hogy az MSZDP vagy határozottan elhatárolja magát minden egységfront- és népfrontgondolattól, beleértve a külföldi események olyan ismertetését és magyarázatát, amely idehaza az egységfront és népfront mellett kelthet hangulatot, vagy viseli a történtek következményeit. A belügyminiszter azonban nemcsak a spanyol népfront iránt tanúsított rokonszenvet rótta fel az MSZDP-nek, hanem azt is, hogy „a *Népszava* tűrhetetlen hangjával egyidőben megnövekedett a sztrájkok száma, amit kizárólag a gazdasági okokkal és drágulási folyamattal nem lehet indokolni".[155]

Kozma ugyan tagadta a közvetlen bolsevista veszélyt, nyilatkozatával mégis a nem létező bolsevista veszély ellen, a „vele rokonívású" szociáldemokrácia ellen indított keresztes hadjáratot. A nyilatkozat önmagában is súlyos és az MSZDP vezetőivel előzetesen folytatott beszélgetés után nem várt fenyegetés volt. Ugyanakkor ürügyül is szolgált a reakciós sajtónak, a már korábban is „feszítsd meg"-et követelő szélsőjobboldali és keresztény csoportoknak, hogy a párt betiltását követeljék.

Szinte a sajtókonferenciával egyidőben adott ki kiáltványt a Turul Szövetség fővezéri tábora, amelyben Magyarország és a világ ifjúságát „antibolsevista blokk" megalakítására szólította fel, egyben javasolta, hogy az ősz folyamán Budapesten hívják össze az „ifjúság antibolsevista világkongresszusát". Bejelentette, hogy október 6-ára a miniszterelnökség elé nagyszabású „demonstratív tüntetést" szervez, hogy kényszerítse a kormányt: „erélyes kézzel vessen véget a magyarországi kommunista aknamunkának".[156]

A keresztény ifjúsági diákszervezet, az Americana sem akart lemaradni. Konkrét javaslatot tett a „Bolsevistaellenes Liga" megalakítására. A Kereszténypárt, az Americana és más katolikus szervezetek mintegy 100 képviselője október 1-én Csilléry András országgyűlési képviselő elnökletével meg is alakította a „Bolsevistaellenes Magyar Ligát" és központi irodáját. A Liga még aznap este nagygyűlést tartott a Vigadóban, hatezer résztvevővel – a gyűléstilalom ellenére[157] – és kibontotta az antibolsevizmus zászlaját. A felszólaló országgyűlési képviselők, miközben a bolsevizmus s a vele egy kalap alatt említett szociáldemokratizmus ellen tüzeltek, követelték a szovjet követség bezárását is. A gyűlés végén pedig mintegy 200–250 főnyi, főleg egyetemistákból álló csoport antibolsevista és szociáldemokrataellenes jelszavakat kiabálva, tüntetve elindult a *Népszava* szerkesztőségéhez. A rendőrség, mint ez a sajtóból is kitűnik, sehol sem zavarta meg a tüntetést. Igaz, a *Népszava* szerkesztőségét több tucat rendőr vette körül, de „szabad folyást" engedett a tüntetők „akcióinak". Amikor azonban a nyomdából nagyobb csoport munkás közbeavatkozott és szétszórta a tüntetőket, a rendőrség sem maradt tétlen, a tüntetők védelmére kelt. Ugyancsak tüntetés volt *Az Est* kiadóhivatala előtt.[158]

Joggal vetődik fel, vajon milyen hátsó szándékok húzódtak meg a szociáldemokrácia ellen indított, szokatlanul vad támadásban?

A kiinduló ok külföldi eredetű. 1936 nyarán Hitler, Mussolini és más fasiszta vezetők spanyolországi beavatkozásuknak igyekeztek kimondottan bolsevistaellenes színezetet adni. Ezért egyrészt hihetetlenül vad antikommunista propagandába kezdtek, másrészt konkrét lépéseket tettek az antikomintern paktum létrehozására. Ez a nyugati imperialisták által is támogatott antikommunista propaganda és szervezkedés jó talajra talált Magyarországon. Mindez pedig abban az időben volt kibontakozóban, amikor Horthy látogatást tett Németországban. Mindkét ország propagandagépezete fontosnak tartotta hangsúlyozni a fasiszta vezér antikommunista érdemeit. Hitler és Horthy találkozóján a náci vezér külön is kiemelte, hogy mennyire szívügye a fasiszta országok bolsevistaellenes egységének megteremtése. A Führer e felfogását „Horthy úr élénken helyeselte", állapította meg a talál-

kozóról készült feljegyzésében a német külügyminiszter.[159] Az antibolsevista propaganda felszítása Magyarországon – a külpolitikai érdekeken túl – alkalmas eszköznek ígérkezett a kormányfői koncon marakodó politikai csoportok pecsenyesütögetésére is.

1936 nyárutóján nyilvánvalóvá vált, hogy Gömbös egészségi állapotának romlása elodázhatatlanná teszi a kormányváltozást. A betegség idejére önként vállalt pártközi béke felbomlóban volt, amit csak tetézett Gömbös utolsó politikai lépése: a titkos választójog kérdésének konkrét napirendre tűzése és e tárgyban a pártközi konferencia összehívásának javaslata.[160]

A Gömbös „örökségén" osztozkodni akarók és a kormányfői székre aspirálók között már korábban is meglevő ellentétek 1936 őszén nyílt összeütközéshez vezettek. A kormánypárton belül a martonisták – Gömbös totális fasiszta törekvéseinek határozott támogatói és szorgalmazói –, a közigazgatási apparátusra támaszkodó Kozma Miklós belügyminiszter és a bethleni vonalra visszaállni akaró Darányi Kálmánt támogatók belső viszályát csak bonyolította, hogy a kormánypárton kívüli erők: Bethlen és hívei, Eckhardt Tibor Kisgazdapártja, sőt a legitimisták is szóhoz akartak jutni az új kormány megalakításakor. A Független Kisgazdapárt augusztus 19-i országos pártválasztmánya, majd ezt követően Eckhardt beszédei a kormányválság olyan megoldását sürgették, amelyben pártja is tárcát kaphatna.[161] Martonék, a reformnemzedék, az Americana, a Turul és más „jussukat" követelő szervezetek az utcára vitték a kormánypárt belső válságát. A kormánypárt bomlása, a szélsőjobboldal hirtelen megnövekedett politikai „randalírozása", Gömbös „polgári" ellenzékének a kormányfő elleni éles kirohanásai, a szociáldemokrácia népfrontos megnyilatkozásai és az egymást érő sztrájkharcok együttesen, a spanyol események tükrében, a politikai válság érzetét keltették, szokatlanok voltak a magyar politikai arénában.

Kozma Miklós ezt „a válsághelyzetet" a „vörös veszély" rémével felnagyítva próbálta saját személyes ambíciója kielégítésére felhasználni. Úgy vélte, ha az ország közvéleménye megérti a „veszély nagyságát", elfogadja a szélsőjobboldal által hiányolt erőskezűséget, s vele a rendkívüli intézkedéseket, akkor megnyílhat számára az út a kormányfői székbe. Ezért volt tehát szükség az MSZDP-vel való „megegyezés" után is a szociáldemokrata veszély felnagyítására, a szociáldemokraták elleni nyilatkozat kiadására, majd az „ellenőrizhetetlen politikai akciók elharapódzása" ürügyén a gyűléstilalom szeptember 30-i bejelentésére. Martonék, Bethlen meg hívei és a kisgazdák is azonnal felismerték a belügyminiszteri intézkedések hátterét. Kezdeti ellenlépéseiket azonban zavarta, hogy nem ismerték a kormányzó álláspontját. Kozmát ugyanis a gyűléstilalmi rendelet kiadása előtt fogadta Horthy kormányzó.[162] A bizonytalanság sem gátolta azonban Eckhardtot abban, hogy a Kisgazdapárt október 1-i értekezletén nyíltan azzal vádolja Kozmát, hogy a miniszterelnöki székre pályázik. E vádat később is fenntartotta.[163] Az MSZDP vezetősége az 1937-es, XXXI. kongresszusra készített jelentésében ugyancsak szerves összefüggést állapított meg az MSZDP elleni nyilatkozat, a gyűléstilalom és a kormányfői tisztségre aspirálás között. Nem véletlen, hogy Kozma e vád alól hónapokon keresztül képtelen magát tisztára „mosni", és végül „kénytelen" a bársonyszéktől megválni.

A fentebb részletezett körülmények között az MSZDP szempontjából a helyzet valóban kritikusnak látszott. Kétségtelen, a belügyminiszteri vádakra nagyon is megfontolt választ kellett adnia, körültekintően kellett intézkednie, hogy az ellene irányuló rohamokat visszaverje. Különösen fontos lett volna, hogy közvetlenül a szervezett dolgozókhoz forduljon. Sajnos a pártvezetőség nem élt e lehetőséggel. A pártvezetőség és a parlamenti frakció szeptember 25-én este megtartott együttes ülésén ez szóba sem került.

A belügyminiszter vádjaira adott „önérzetes" válasz megfelelt a magyar szociáldemok-

rácia másfél évtizedes hagyományainak. Az MSZDP 1936 nyarán tapasztalt harcos magatartását feladta, visszavonulót fújt, és antikommunista meggyőződését, elvi szilárdságát hangoztatva maga is beállt „az ördögűzők" táborába. „A pártvezetőség a legerélyesebben és leghatározottabban visszautasítja a párt ellen az utóbbi napokban intézett sajtótámadásokat – olvashatjuk a *Népszavá*ban szeptember 26-án közzétett válaszban –, amelyek leplezett politikai célokat szolgálnak. E célok érdekében még attól sem riadnak vissza, hogy a Szociáldemokrata Pártot bolsevizmussal gyanúsítsák. A Szociáldemokrata Párt a legélesebb ellentétben áll a bolsevizmussal és a III. Internacionáléval..." Ha el is fogadjuk, hogy az MSZDP nehéz helyzetében, az ellene kibontakozott koncentrált támadás miatt, tehát kimondottan taktikai meggondolásból fogalmazott ennyire élesen, már egyáltalán nem igazolható ezzel az a – zömében Mónus Illés tollából származó – cikkdömping, amelyben a főtitkár nemcsak a párt antibolsevista és szovjetellenes beállítottságát, hanem a szociáldemokratáknak a kommunisták ellen folytatott kíméletlen harcát is bizonygatta. „Világosan, határozottan és félreérthetetlenül megmondjuk és demonstráljuk – szögezte le Mónus –, a Szociáldemokrata Pártnak nemcsak, hogy nincs köze a bolsevizmushoz, az egységfronthoz, a III. Internacionáléhoz, annak tevékenységéhez, célkitűzéseihez, hanem ellenkezőleg, változatlanul a legélesebb ellentétben van vele, és ezen a téren nem változtatja és nem változtathatja meg felfogását..." Mindehhez szükségesnek tartotta hozzáfűzni: az MSZDP és a szakszervezetek mindig is kizárták soraikból azokat, akik „nem vallották magukat szociáldemokratáknak".[164] Az antibolsevista liga megalakulásakor és annak a szociáldemokrácia elleni zászlóbontásakor Mónus ismét azt hajtogatta: a Szociáldemokrata Párt „egyszerre antifasiszta és antibolsevista".

Az a Mónus Illés tehát, aki 1935 második felében és különösen 1936 nyarán az antifasizmus és a népfront néhány alapvető kérdésében helyes álláspontra jutott, cikkeivel – még ha azok ellentmondásosak voltak is – segítette a népfrontgondolat térnyerését Magyarországon, most egy csapásra jóvá kívánta tenni mindazokat a „tévedéseit", amelyekkel hozzájárult a két internacionálé közötti nézetkülönbségek „elmosásához". A főtitkár most is képtelennek bizonyult arra, hogy szakítson korábbi „önmagával". Látva a veszélyt, a kockázatot, a pártot megpróbálta gyorsan antikommunizmusra áthangolni és erre a szovjet pereket felhasználni. Kétségtelen, hogy jogos volt a főtitkár felháborodása a Szovjetunióban történt törvénytelenségek miatt. A perek nagyon sokat ártottak a Szovjetunió nemzetközi tekintélyének, akadályozták az antifasiszta erők összefogását, érveket adtak mindazok kezébe, akik antikommunista és szovjetellenes talajon támadták a népfrontot, a kollektív biztonságra tett szovjet javaslatot, az antifasiszta erők nemzetközi összefogását. Ha ezért perelt volna Mónus, álláspontját, ha nem is helyeselhetjük, meg lehet érteni. A főtitkár azonban a törvénytelenségekben – a reakciós erőkhöz hasonlóan – antikommunista felfogását látta bizonyítottnak, és a szovjet pereket használta fel Kozma és a szélsőjobboldal támadásának visszaveréséhez. Mónus Illés elsősorban tehát nem azért ragadott tollat, mert megdöbbentették, tiltakozásra késztették a Szovjetunióban történtek – természetesen ez is közrejátszott –, hanem azért, mert a „bajba jutott" MSZDP számára ezzel nyílott a legjobb lehetőség a felmerült kételyek eloszlatására. Mónusból tehát nemcsak a humánum, hanem egy rossz célt szolgáló politika beszélt, ami sem az MSZDP érdekeit, sem az antifasizmust nem szolgálta.

A pártvezetőség más területeken is az „önérzetes" visszavonulás politikáját választotta. Pajor Rudolf főtitkárhelyettes levélben fordult „az összes községi és vármegyei" szociáldemokrata törvényhatósági frakcióhoz és felszólította őket: kövessenek el mindent, hogy a jobboldal nyomására nehogy összehívják a törvényhatósági testületeket és ott az MSZDP-t pellengérre állítsák. Pajor közölte, hogy a fővárosban már sikerült a rendkívüli közgyűlés

összehívását megakadályozni. Okos politikával ez másutt is elérhető. Ha mégsem – írta –, akkor a pártnak a belügyminiszteri nyilatkozatra adott válaszához hasonló deklarációt olvassanak fel a közgyűlésen. A központilag kiadott szövegtervezet hangsúlyozta: 1. Az MSZDP politikáját sem a múltban, sem most „nem a külföldi események irányítják" és „szemlélete nem ellenkezik és nem ellenkezhetik a közvéleménnyel". 2. Alapvető ellentét van az MSZDP és a bolsevizmus világszemlélete között. 3. A munkásság bérmozgalmainak nincs semmiféle politikai célzata.[165]

E tervezettel szinte egyidőben kapták kézhez a vidéki pártszervezetek azt a levelet, amelyben a pártvezetőség arra szólította fel őket, hogy „az alantas támadásra" „hangtalanul", a „politikai szervezkedés szívós végzésével" válaszoljanak. „Az urak szeretnének bennünket bolsevizmusba csomagolni, és mint ilyeneket eltörölni a föld színéről – írták –, de nekünk, akik változatlanul ízig-vérig és minden idegszálunkkal szociáldemokraták vagyunk, fokozott munkával kell válaszolnunk erre a gyűlöletből fakadó rágalomra."[166]

A pártvezetőség azonban nem elégedett meg csak a nyilatkozatokkal, konkrét intézkedéseket is tett. Először is leszerelt minden olyan akciót, amely a szélsőjobbról jövő provokációkra határozott választ kívánt adni. Szerinte ugyanis az adott helyzetben bármiféle munkástüntetés „ma feltétlenül csak a jobboldali erők érvényesülését biztosítaná".[167] A pártvezetőségnek erre a fellépésre szüksége is volt, mert a munkások egy része ellenakciókat szorgalmazott és néhol tett is. Így pl. szervezett munkások megzavarták az antibolsevista liga alakuló ülését, szétverték a *Népszava* szerkesztősége előtt tüntetőket.[168] A munkások – a *Nemzeti Újság* szerint – Miskolcon is „elverték" a szociáldemokraták ellen hangoskodókat.[169] Az antibolsevista liga fővárosszerte falra ragasztott jelvényeit (fehér pajzsban kék kereszt) a szociáldemokrata munkások tömegesen átragasztották „A kereszt nem lehet pártpolitika cégére" feliratokkal. A házi agitáció során is több alkalommal tettlegességre került sor, különösen az ifjú szocialisták és a szélsőjobboldaliak között. A pártvezetőség viszont kerülni kívánt minden ilyen akciót, ezért is volt ismételten szükség a párttagságot „öntudatos" magatartásra intő figyelmeztetésre.

Intézkedések történtek, hogy a pártszervezetekből kitessékeljék azokat, akik ezekben a nehéz időkben bolsevista agitációval lépnek fel.[170]

Természetesen a „rendcsinálás" nem maradhatott el a *Népszavá*nál sem. A spanyol események helyét a Blum-kormány azon intézkedései foglalták el, amelyek a munkástömegek követeléseit, a népfront továbbfejlődését mérsékelni kívánták. Alapvető változás történt a spanyol földön szemben álló felek megnevezésében is. A lázadókból felkelők, a szabadságharcosokból kormánycsapatok lettek.[171] Ez pedig nemcsak elnevezés, hanem állásfoglalás kérdése is volt. Egyesek már a lap szerkesztőségének felelősségre vonását is sürgették. Úgy vélték: Bresztovszky eltért a pártvonaltól. Bresztovszky novemberi félreállításában[172] nem csupán és nem is elsősorban ez játszott szerepet, de hogy köze volt hozzá, az kétségtelen. Bresztovszky a személye elleni támadásra – mint később látni fogjuk – sajnos helytelenül reagált. Fokozatosan szembefordult a pártvezetőséggel, főleg a helyére került Mónus Illéssel, és később egyik irányítója lett a párton belül szervezkedő szélsőjobboldali csoportnak.

A szakszervezetek sem maradtak tétlenek. Említettük már, hogy a szeptemberi szakszervezeti választmány második ülése a sztrájkok helyett ismét a küldöttségjárást javasolta. Peyer Károly „Meggondoltság és meggondolatlanság" címmel a *Szakszervezeti Értesítő* szeptemberi számában megjelent cikkében azokat a szakszervezeteket ostorozta, amelyek „pillanatnyi lelkesedés hatására", a belső erőviszonyokat figyelmen kívül hagyva, „a határon túlra nézve" meggondolatlan sztrájkokba kergetik a munkásokat.

Az MSZDP „intézkedései" „megnyugtatták" Kozmát, aki kénytelen volt rádöbbenni,

hogy MSZDP-ellenes nyilatkozatával és a gyűléstilalommal két tűz közé került. A szélsőjobboldal, Martonék és a vele egy húron pendülő társadalmi szervezetek, a „vörös veszély" ürügyén rá is tüzet nyitottak, mondván: mindennek a belügyminiszter az oka, mert miközben velünk hadakozik, engedte nagyra nőni a szociáldemokraták szarvait. Új belügyminisztert követeltek. Nem kedvezőbb Kozma Miklós döntéseinek fogadtatása a tőle „balra" állóknál sem. Bethlen, Apponyi, Eckhardt ugyanúgy támadta, mint Rassay, mert intézkedései lehetőséget adtak a szélsőjobboldal anarchista megnyilatkozásaira. Így azután néhány nappal később „beavatott helyen" elhangzott, sőt a belügyminiszter is úgy nyilatkozott, hogy Magyarországon nincs „bolsevista veszély", hogy a szociáldemokraták válasza „kormánykörökben jó benyomást keltett".[173] „Megnyugvással fogadták a Szociáldemokrata Pártnak azt a megállapítását is – olvasható ugyancsak a „beavatott hely" nyilatkozatában –, hogy a sztrájkoknak nem volt és nincs politikai jellegük." A szeptember 29-én megtartott főispáni értekezleten, jóllehet egyes megyei vezetők már arról ábrándoztak, hogy az MSZDP betiltásáról is szó lesz, Kozma – legnagyobb meglepetésükre – éppen az ellenkezőjéről akarta meggyőzni őket. A belügyminiszter kijelentette: „. . . a *Népszava* betiltását nagyon meg kell fontolni, mert az kétségtelen, hogy egy ilyen intézkedés általános sztrájkot vonna maga után". Óva intette a főispánokat, hogy netán egyesek a szociáldemokratákat most „kimondott bolsevistaként" kezeljék. Elismerte, hogy „a spanyol események folytán a munkásság balszárnya megerősödött", de leszerelésükre maguk a szociáldemokraták adtak megfelelő biztosítékokat.[174]

Nyilvánvaló tehát, bármilyen nagy volt is a veszély 1936 őszén, a párt legalitása, illetve a *Népszava* megjelenése közvetlenül nem forgott kockán. Ezt a pártvezetőség a Kozmával folytatott előzetes tárgyalásából tudta is. Úgy véljük, a pártvezetés eltúlozta a kétségtelenül jelentkező veszélyt, hogy így könnyebben elfogadtathassa azokat az intézkedéseket, amelyeket magára vállalt és amelyeket a szervezett dolgozók kevésbé vettek volna tudomásul, ha a pártvezetőség nem a betiltás veszélyére, hanem a határozott ellenállásra helyezi a hangsúlyt.

A pártvezetőséget azonban nemcsak a belügyminiszteri nyilatkozat késztette a „meghátrálásra". Lényeges szerepet játszott ebben a kormányváltozás lehetősége és még inkább a választójog kérdése.

A pártvezetőség a titkos választójog kérdése kapcsán mindig hajlamos volt az együttműködésre akár a kormány, akár ellenzéke oldaláról látott erre lehetőséget. Így már 1936 januárjában, amikor Eckhardt ismét nagy „elánnal" vetette fel e kérdést, a *Népszava* azonnal „ellenzéki összefogást" szorgalmazott, amelyben ha nem is venne részt az MSZDP, mindenképpen támogatná.[175] Az ajánlatot az év folyamán többször is megismételték, de határozott formában csak a Kisgazdapárt augusztusi országos nagyválasztmánya után fogalmazták meg.[176] A Belügyminisztériumba eljutott jelentések tudni vélték, hogy az MSZDP Rassay Károllyal közvetlen tárgyalásokat is kezdett az együttműködés kérdésében. A tárgyalásokon a pártvezetőséget – a jelentés szerint – Büchler József és Kertész Miklós képviselte. Úgy vélték, Rassayn keresztül vezethet az út a Kisgazdapárthoz. A cél ez volt: a titkos választójog érdekében olyan tömörülést kell létrehozni, amely már a parlamentben is komoly erőt képvisel.[177] A tárgyalást Darányi kormányra kerülése szakította félbe.

1936. október 6-án meghalt Gömbös Gyula. Utóda Darányi Kálmán lett. Az uralkodó körök nagy többsége egyetértéssel és kicsit megkönnyebbülve fogadta a változást. Az új kormányfőtől kiegyensúlyozott politikát, józan kompromisszumokat, a Gömbös sikertelen kísérletei nyomán felbolydult belpolitika normalizálását várták. Darányi október 15-én mutatkozott be a kormánypártban; elhatárolta magát a Gömbös-féle módszerektől, és feladatként jelölte meg a kitörni készülő belső ellentétek csökkentését. Arról beszélt, hogy politi-

kája „haladó-konzervatív" lesz, abban a „keresztény népi-nemzeti" szellemben, amely Gömbös politikáját jellemezte, de kifejezésre juttatta a hagyományos kormányzati módszerekhez való ragaszkodását, a totalitárius kísérletek elvetését s eltökélt szándékát az ország rendjének, nyugalmának fenntartására. Október 21-i képviselőházi beszéde arra mutat, a fentieken túl fontosnak tartotta, hogy megnyerje a pártok többségét a napirenden szereplő alkotmányjogi törvények megalkotásához. Gömbös szelleméhez híven elkötelezte ugyan magát a „tradicionális" külpolitika, mindenekelőtt Németország mellett, de hangsúlyozta, szükséges a „barátságos légkör" kialakítása Angliával és Franciaországgal.

Gömbös parlamenti ellenzéke – Bethlen, Eckhardt, Rassay, Ernszt Sándor – jóindulattal, bizalommal fogadta Darányit. Hasonlóan a felsőház is, ahol tüntető szívélyességgel üdvözölték a kormányfőt bemutatkozásakor.

Az MSZDP is megnyugvással vette tudomásul Darányi kinevezését. A *Népszava* vezércikke az új kormány legfőbb feladatának azt tartotta, hogy számolja fel „a félelmek és aggodalmak, tisztázatlan tervek és nagyon is céltudatos törekvések, váltakozó hang és hangulat áramlásai" között vergődő közéletet. „Feltétlenül és mindenekelőtt számoljon le a diktatúra, a parancsuralmi rendszer megszállottjaival." „Becsületesen" oldja meg a titkos választójogot és hozzon „sürgős és hatékony szociális intézkedéseket".[178]

Az MSZDP vezetői a többi nagy „ellenzéki" párthoz csatlakozva, a belpolitikai béke megteremtése érdekében úgy döntöttek, hogy „sem tüntetésekkel, se más módon nem okoznak nehézséget a kormánynak". Nem szorgalmazzák az október–novemberre tervbe vett „tömeges munkássztrájkokat", és támadásaikat nem az új kormány, hanem a „Gömbös-hagyaték ellen" irányítják. Ebben a szellemben szólalt fel Peyer Károly a parlamentben, felajánlva az együttműködést a választójog „nyugpontra" juttatásához, s ennek megfelelően méltatta a *Népszava* a kormányfő programbeszédét is: „. . . az új miniszterelnök beszédéből arra lehet következtetni, hogy vége szakadt a diktatúrával űzött felelőtlen és méltatlan játéknak, s vége szakad annak a bizonytalanságnak is, amely az egész országot olyannyira zilált viszonyok közé sodorta". „Szerencsésnek" minősítette Darányi azon állásfoglalását is, amely az eddiginél „tágabb horizontot nyit a magyar külpolitika számára".[179] A *Népszava* különösen melegen méltatta az „ellenzék" kormányfőt támogató parlamenti nyilatkozatait.[180] A méltatás azonban nemcsak a kormányfő fogadtatásában és támogatásában való egyetértésnek szólt, hanem az együttműködés, a felajánlkozás kifejezése is volt.

Mónus Illés a *Szocializmus*ban írt cikkében hasonlóan értékelte a kormányváltozást, és egyúttal mérleget is készített Gömbös politikájáról. A főtitkár – e minőségében utoljára – nagyon is találóan rajzolta meg Gömbös pályáját, emberi és politikusi karakterét. Szerinte Gömbös „lénye a legnagyobb ellentmondásokat egyesítette magában". Kormányzásának négy éve alatt diktatúrás hajlama, szertelen programja és a hatalomhoz való ragaszkodása gyakran került szembe egymással, s végül is feladva életcélját, már csak a hatalomhoz ragaszkodott, amikor már az is kicsúszott kezei közül. Mónus ugyanakkor félt attól, hogy az új kormány, amely „visszakanyarodik" „Bethlen konzervatív szellemé"-hez, kevésbé tartja majd szem előtt a szociális problémák megoldását. Egyelőre azonban Mónus is elegendőnek tartotta a választójog rendezését, a „diktatúrás és fasiszta szellem" felszámolását. Első lépésnek bőven elegendő, ha ezt sikerül megvalósítani – hangsúlyozta –, és majd „az elkövetkezendő politikai küzdelmek fogják megmutatni", milyen irányban kell a kormánynak továbbmennie.[181] Mindez jelezte, hogy a szociáldemokraták mit várnak a kormánytól és miben támogatják. A főtitkár állásfoglalásánál többre Darányinak nem is volt szüksége. A reagálás nem is késett.

Darányi Kálmán miniszterelnök már a parlamenti bemutatkozása utáni héten időt szakí-

tott arra, hogy fogadja az MSZDP képviselőit, Peyer Károlyt, Györki Imrét és Mónus Illést. Darányi a pártvezetők nagy megnyugvására kijelentette: távol áll tőle a párt betiltásának szándéka, „a pártot a magyar közélet egyik tényezőjének tartja, amelynek működése fölött eltérőek lehetnek a vélemények, de amely beletartozik a nemzet egyetemébe".[182] Bornemissza iparügyi miniszter pedig október 31-én fogadta a szakszervezetek népes küldöttségét: Peyer Károlyt, Wiesenberger Vilmost, Kertész Miklóst, Répa Károlyt, Szakasits Árpádot, Hubai Jánost, Horváth Pált és Kardics Kálmánt. A küldöttség tájékoztatta a minisztert a munkásokat leginkább foglalkoztató problémákról: a munkabérminimum megállapításának, a nyolcórás munkaidő bevezetésének vontatottságáról és más szociális problémákról. Bornemissza ígéretet tett a bajok orvoslására, és kérte a vezetőket, panaszaikat mindenkor juttassák el hozzá.[183]

Az iparügyi miniszter néhány nappal később, november 6-án már sajtótájékoztatón ismertette a kormány „átfogó" szociális munkaprogramját. Bejelentette, hogy az ország gazdasági helyzete javult, s lehetőség nyílott a szociális feszültségek enyhítésére. A kormány célja, hogy szociálpolitikai intézkedésekkel elejét vegye a társadalmi ellentéteknek, s megakadályozza, hogy „a gazdasági ellentétek a politikai ellentétek alakját öltsék". Bejelentette: rövid időn belül minden szakmában megállapítják és érvényesítik a legkisebb munkabért, bevezetik a 48 órás munkahetet, folyik a családi munkabérek fizetésének (családi pótlék), továbbá a fizetett szabadság kérdésének kidolgozása is. Végül közölte: az iparügyi kormányzat rendezni kívánja a munkaközvetítés ügyét is, mégpedig úgy, hogy állami ellenőrzés alá kívánja helyezni.[184] Itt említjük meg, hogy novemberben Hetényi főkapitány is „bemutatkozó látogatáson" fogadta Büchler Józsefet és Mónus Illést.[185]

Bornemissza tárgyalására a szakszervezeti vezetőkkel és a szociális intézkedések bejelentésére akkor került sor, amikor a munkások egy tekintélyes része át akarta törni azt a „kordont", amit a szakszervezetek még szeptemberben emeltek a sztrájkok elé. Különösen két nagy szakmában fenyegetett sztrájkveszély: a bányászoknál és egyes vasas üzemekben. Bornemissza ígérete lehetővé tette, hogy a szakszervezeti vezetők további türelemre intsék a munkásokat. November 12-én Csapó Sámuel Diósgyőrött járt, ahol a bérmozgalom szerepelt a megbeszélés napirendjén, ehelyett a munkásokkal egy olyan memorandumot fogadtatott el, amely sürgette a nyolcórás munkanap bevezetését és a munkabéremelést.[186] November 26-án pedig Szakasits Antal vezetett egy kilenctagú bányászküldöttséget az iparügyi miniszterhez, amely a bányászok szociális helyzetének javítását szorgalmazta.[187] Kertész Miklós tízezer alkalmazott által aláírt memorandumot helyezett a képviselőház asztalára, amelyben a negyvenórás munkahét bevezetését és a minimális munkabérrendelet alkalmazását követelték.[188] A párt- és szakszervezeti vezetők tehát kerülték a nyílt összeütközést az új kormánnyal, helyette ismét a kilincselés lépett előtérbe. Esztergályos János országgyűlési képviselő a Pécs környéki bányászok előtt erről a következőket mondotta: „tartózkodjanak minden erőszakoskodástól és a hatóságokkal való szembehelyezkedéstől... A párt helyzete a jelenlegi kormánynál jól áll", ne veszélyeztessék azt sztrájkokkal.[189]

Ilyen körülmények között tartották meg – a még szeptemberben bejelentett – pártközi konferenciát a választójogról. Gömbös volt „ellenzéke" a pártközi béke és a választójog reformjának két legfontosabb kellékének, az „általánosnak és titkosnak" a szükségességében egyetértve ült tárgyalóasztalhoz, míg a kormánypárton belül változatlan hevességgel dúlt a harc. Ebben a helyzetben a szociáldemokraták úgy vélték, egyrészt bizonyítaniok kell, hogy a belső rend szilárd támaszai, másrészt igazolniok kell, hogy csak az általános, titkos választójog zárhatja el a forradalom útját, állíthatja „az országot a politikai hatalom megváltoztatása nélkül a haladás szolgálatába".[190]

Az 1936. december 2-án és 3-án megtartott pártközi értekezlettől nagyon sokat várt a Szociáldemokrata Párt vezetősége. Remélte, hogy végre közvetlen közelbe érkezett annak a követelésnek a megvalósítása, amelyet az MSZDP majdnem fél évszázada a legfontosabbnak tartott. A „nagy ügyhöz" méltóan a párt konstruktívan kívánt hozzájárulni a konferencia sikeréhez. A *Népszava* előzetesen cikksorozatban foglalkozott „a választójogi küzdelem történetével", és közzétette a pártvezetésnek az új választójogi reformmal kapcsolatos minimális követeléseit: 1. a már megszerzett jogokat ne csorbítsa; 2. legyen titkos; 3. változtassa meg az eddigi ajánlási rendszert; 4. legyen mentes érdekképviseleti elemektől.[191]

A pártvezetőség tagjai gondosan fogalmaztak a pártközi értekezleten is. Peyer Károly a konferencia első napján kapott szót. „Mi nem spekulálunk forradalomra – jelentette ki –, mert tisztában vagyunk azzal, hogy a forradalmak elindulnak sokszor balról és jobboldalon végződnek..." Mi „a békés fejlődés" hívei vagyunk. Ha a magyar dolgozó tömegeknek lett volna választójoguk, „nem lett volna 1918–1919". Ha tehát annak megismétlődését el akarjuk kerülni – szögezte le nagy nyomatékkal –, meg kell tennünk, amit elődeink elmulasztottak.[192] A választójog, a parlamenti képviselet nemcsak jogot ad a tömegek kezébe, írta Mónus, immár mint a *Népszava* új főszerkesztője, hanem olyan „politikai iskolázottsághoz" is juttatja őket, amely útját állja zabolátlan radikalizmusuknak.[193] Buchinger Manó is azzal érvelt, hogy ha 1918-ban van demokratikus parlament és választójog, akkor az összeomlással együtt járó anarchia ellenére is „maradtak volna az országban olyan demokratikus politikai és társadalmi intézmények, amelyeknek segítségével könnyebben lehetett volna a történelmi válság és *katasztrófa súlyos rengéseit felfogni és levezetni*".[194]

A pártvezetés tehát egyrészt a forradalom szellemének felidézésével, másrészt a „korrektívumok" kizárásának feladásával próbálta előbbrevinni a választójog ügyét. Buchinger úgy vélte, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztése és a felsőház tervbe vett reformja bőségesen elegendő ahhoz, hogy az uralkodó osztályt megnyugtassa és a választójog „várható hatásait korrigálja". „Minden további korrektívum csak az annyira várt születendő kisdednek, *a magyar demokráciának a rovására* történhetnék" – szögezte le ugyancsak Buchinger.

A pártközi konferencián elhangzottak lehűtötték egy kicsit a szociáldemokraták reményeit. Világossá vált ugyanis, hogy a nagy többség, beleértve Bethlent is, túl nagy árat akar fizettetni a titkosságért. Buchinger szerint „lámpással" keresik az újabb és újabb korrektívumokat. Ezért is üdvözölte a pártsajtó kitörő lelkesedéssel Eckhardt beszédét, mert – bár eléggé általánosságokban mozgott – nem „a rejtett", a népet „kisemmiző" paragrafusokról, hanem a titkos választójog „nemzetfenntartó és népnevelő" hatásáról beszélt.[195]

A kedvezőtlen előjelek ellenére a pártvezetőség a konferencia „megértő szellemét", a titkosság kérdésében jelentkező „egyetértő fölfogást és azonosságot", „a diktatúra kísérlete alól való felszabadulás" fontosságát hangsúlyozta. Tudomásul vette Darányi sorrendi javaslatát – előbb a biztosítékok, azután a választójogi törvény –, és magáévá tette a konferencián e törvények megoldásának idejére hallgatólagosan elfogadott pártok közötti parlamenti béke kötelezettségeit.

A pártközi konferenciát követően a szociáldemokrata pártvezetőség politikáját mintegy másfél éven keresztül jórészt az általános, titkos választójog determinálta, s ennek szemüvegén át vizsgálta mindazokat az égető problémákat, amelyek megoldásra vártak, amelyek végül katasztrofális irányba fordították az ország szekerét.

4. Az MSZDP politikája 1937 első felében. A párt XXXI. kongresszusa

A pártközi konferencia után, az ellenzék részéről biztosított Treuga Deit kihasználva, Darányi komoly erőfeszítéseket tett a kormánypárton belüli rend helyreállítására. 1936 decemberében és 1937 januárjában átszervezést hajtott végre a NEP-ben, ennek következtében a fizetett párttisztségekből jelentősen kiszorult a szélsőjobbszárny, a Marton–Mecsér-csoport. Hasonló sorsra jut a Kereszténypártban a Csilléry András vezette szélsőjobboldal. 1937 legelején tarthatatlanná vált Kozma belügyminiszter helyzete is. Pozícióban maradását berlini útja, Hitlerrel való találkozása, a német minta nyomán a munkatáborok bevezetésére tett javaslata sem biztosította, sőt mindez éppen bukását siettette. 1937 februárjában Kozma tehát „lemondott", és helyét 1937. áprilisig ideiglenesen Darányi töltötte be, majd Széll József lett a belügyminiszter.

A kormánypárt szélsőjobbszárnya nem nyugodott bele a párton belüli térvesztésbe. Szervezkedésének súlypontját az irányítása alatt álló társadalmi szervezetekbe: a MOVE-ba, a Turulba és más fajvédő szervezetekbe tette át. A szélsőjobboldal azonban nemcsak új bázist keresett, hanem növekvő ellenállással válaszolt Darányi terveire. Csilléryék „kékkeresztes" mozgalma, a Turul antiszemita hecckampányai, a nyilas csoportok botrányai, verekedései – a közigazgatási apparátus asszisztálása mellett – arra figyelmeztettek, hogy a fajvédő-fasiszta csoportok elhatározott célja: „alulról" kiharcolni a Gömbös-féle totális diktatúrát. A fejleményekhez hozzátartozik, hogy a Darányi intézkedéseivel nem rokonszenvező náci szervek politikai és anyagi támogatásban részesítették e csoportokat. Sőt a magyarországi német kisebbséget, annak kifejezetten náci irányzatú szárnyát, „ötödik hadoszlopukat" a pángermán és nemzetiszocialista propaganda erősítésével mozgósították a kormány ellen. E szélsőséges csoportok ellentámadása 1937. március első felében az úgynevezett MOVE-puccsban, a Darányi megbuktatására irányuló szervezkedésben érte el tetőpontját. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a németek politikai és anyagi támogatást nyújtottak a pucscsistáknak.

A szélsőjobboldal akciói ellenállásra késztették a Darányi „konzervatív" törekvéseit egyengető ellenzéket. A Treuga Dei idejét ők sem töltötték tétlenül. Jelentős szerepük volt Kozma megbuktatásában, majd azon fáradoztak, hogy a szélsőjobboldallal szemben tömörítsék saját soraikat. Ennek első megnyilatkozása volt, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre Radikális Pártja 1936 decemberében csatlakozott a Kisgazdapárthoz.[196] A kereszténypártok pedig fuzionáltak. Az új Keresztény Gazdasági és Szociális Párt magába olvasztotta a Zichy János és Esterházy Móric vezette legitimista Néppártot, Friedrich István csoportját és a Wolff-féle keresztény gazdasági pártot.[197] Erősödött az együttműködési készség a Rassay-féle Szabadságpárt és az MSZDP között is. Több törvényhatósági bizottság ülésén a dolgozók szociális helyzetének javítását szolgáló indítványt közösen nyújtottak be.[198]

Az ellenzéknek közben nemcsak a szélsőjobb nyílt szervezkedését kellett látnia, hanem tapasztalnia kellett azt is, hogy a rendőrség és csendőrség asszisztálása mellett sorra-rendre támadják meg az ellenzék szervezeteit, politikusait. A szélsőjobb akciói ellen kezdetben csak egy-két parlamenti képviselő – a szociáldemokraták, Rassay – emelt szót, a februári tömeges – főleg az egyetemeken kirobbantott[199] – antiszemita heccek és tüntetések, majd a MOVE-puccs nyomán azonban már az egész ellenzék fellépett.

A szélsőjobb elleni első átfogóbb ellenzéki támadást a kormányfőnek a NEP értekezletén, 1937. január 26-án mondott beszéde váltotta ki, amelyben Darányi tulajdonképpen „fala-

zott", „bátorította a jobboldali demagógiát". A Szabadságpárt vezetői, az MSZDP párttanácsa, illetve néhány nappal később a parlamenti frakció,[200] majd az egymást érő gyűlések ítélték el a kékkereszteseket, a nyilasokat, Martonékat és a Turult. Támadták a kormányt, amely „határozatlan" politikájával csak a baloldalra sújt és engedi erősödni a jobboldalt.[201]

Február 23-án azután megnyíltak a zsilipek. A parlamentben Tildy, Rassay, majd a kereszténypártiak, a nemzeti demokraták és Bethlenék támadták a jobboldalt és a kormányt, a törvényhatósági bizottságokban, gyűléseken,[202] nyilatkozatokban határozott intézkedéseket követeltek. Egymást érték az ellenzéki vezérek tanácskozásai. A nagy nyomás miatt Darányi, illetve Mikecz belügyminisztériumi államtitkár határozott intézkedéseket helyeztek kilátásba. Darányi március 10-én a parlamentben is megerősítette ezt. Ugyanakkor a német–magyar kapcsolatok megromlásának veszélyére hivatkozva[203] igyekezett kitérni a MOVE-puccsal kapcsolatos kérdések elől.[204]

A miniszterelnök nehéz helyzetében tűzoltással próbálkozott. Magához kérette Mecsért, Martont, majd a Turul fővezérét és a hecckampányok azonnali leállítására szólította fel őket. A sebtében összehívott főispáni értekezletnek ugyanez volt a tárgya. A MOVE-t pedig eltiltották a politizálástól, fegyverkészletét bevonták. Az intézkedések nyomán a zajos hecckampányok ugyan csendesedtek, azt azonban már nem tudták megakadályozni, hogy a március 15-i Turul ünnepségeken ne kerüljön sor botrányos jelenetekre. Széll József, az új belügyminiszter, a közvélemény lecsillapítására elrendelte Szálasi Ferencnek, a nyilasok vezetőjének letartóztatását és feloszlatta a Nemzeti Akarat Pártját.[205] Ugyanakkor a közigazgatási apparátus szabad kezet kapott a baloldal, mindenekelőtt a munkásmozgalom elleni intézkedésekben.

1936 őszén és 1937 elején a nagyon is ellentmondásos belpolitika nehezítette ugyan a munkásmozgalom helyzetét, fékezte, de még nem tudta megtörni az elmúlt évi lendületet. Az MSZDP-nek 1936 tavaszán hozott és 1936 végére áthúzódó szervezeti intézkedései a gyakorlatban ebben az időben kezdték éreztetni hatásukat. A fővárosban és környékén az új választókerületi, vidéken pedig az ugyancsak új területi titkárok, valamint a raj-, rajonvezetők bizonyítani akartak és bizonyítottak is. Különösen a vidéki titkárok – Takács Ferenc, Linhardt Antal, Erdei István, Rónai Sándor – munkája volt eredményes, megélénkültek a vidéki szervezetek, sőt újak is alakultak. Linhardt Antal pl. rendszeresen látogatta a kerületébe tartozó mintegy 40 falusi és városi pártszervezetet. Takács és Erdei pedig igen gyakran közösen járták a Tiszántúl pártszervezeteit. Kezdetben néhány jól sikerült kerületi pártértekezletet is tartottak, ezek serkentően hatottak a munkára.[206] Vidéken továbbra is egymást érték az általában eredményes sztrájkok.[207] Az építőmunkás és a bőrös szakma dolgozói nemcsak a sztrájkokban és bérmozgalmakban jártak élen, hanem a falvakban a szocialista szervezkedésben is. Kőműves, cipész, csizmadia szinte minden faluban volt és ők az új szervezési szisztémát nemcsak tudomásul vették, hanem valóban be is kapcsolódtak a pártszervezésbe. A központi nyomozó parancsnokság 1937 februárjában kelt jelentése – sorozatos esetekre utalva – felhívta a figyelmet az új szervezési módszer veszélyére és következményeire.[208] Állítása igazolására adatokkal is szolgált. Az MSZDP taglétszáma vidéken gyorsan nőtt, tagjainak száma 1936-ban – a jelentés szerint – 6536 fő volt, megközelítette a szakszervezeti létszámot, amit a jelentés 6714-re becsült. Megemlítette azt is, hogy újabban az OIB is igyekszik vidéken megvetni a lábát, nem kevés sikerrel. Egy másik jelentés az MSZDP új szervezési elveivel és a szociáldemokrácia iránt megnövekedett érdeklődéssel magyarázta a *Népszava*-előfizetők számának emelkedését. A jelentés szerint a Dunántúlon több mint 500, a Duna–Tisza közén 350, a Tiszántúlon 600 és Felső-Magyarországon kb. 700 példány fogyott naponta. A legnagyobb veszélyt azonban az jelenti, állapította meg

a dokumentum, hogy elmosódott és elmosódóban van vidéken is a kommunisták és szociáldemokraták közötti különbség. A kommunisták élen járnak a tagszervezésben éppúgy, mint a pártmunkában.[209]

Hasonló a helyzet a főváros párt- és szakszervezeteiben is. Mind a tagszervező, mind a *Népszava*-előfizetésgyűjtő kampány – ami Kozma nyilatkozata idején zajlott – sikerrel járt. A párt- és szakszervezetekben változatlanul pezsgő, vitatkozó a mozgalmi élet. Gömbös halála, Darányi jövetele bizonyos felszabadultságot, illúziókat is keltett az MSZDP-ben. Kozma „akadékoskodását" a párttagság átmeneti jelenségnek tekintette. A pártsajtóból kiszorult spanyol események mindjobban áthelyeződtek a pártgyűlések, szemináriumok, párt- és szakszervezeti összejövetelek napirendjére. Itt viszont a spanyol és francia események korábbi egységes megítélését felváltották a heves viták, amelyekben a pártvezetőség, a *Népszava*, a *Szocializmus* álláspontja csapott össze a párttagság véleményével. Talán az sem meglepő, hogy még a pártvezetők többsége sem mindig azonosította magát a spanyol kérdésben képviselt pártállásponttal, vagy éppen saját cikke mondanivalójának lényegével. Így a párt- és szakszervezetek összejövetelei mindig a spanyol nép melletti harcos, antifasiszta megnyilatkozások voltak. A gyűlésekről szóló rendőrségi jelentések mind arról számoltak be, hogy az előadók, a közbeszólók, s főként a tömeges spontán megnyilatkozások a spanyol nép, a béke, a Szovjetunió és a népfront mellett, illetve a háború és a fasizmus ellen foglaltak állást. Nagy aktivitásra mutat a „telt ház mellett" rendezett gyűlések viszonylag nagy száma is. Így például 1937. február 7-én, 21-én, 25-én, 28-án olyan gyűlést rendeztek a Vasas Szövetség székházában, amelyen 400–450 fő vett részt. Ugyanebben a székházban hetenként 9-féle szemináriumot és több kisgyűlést tartottak. A nagyobb létszámú gyűlések valóságos „antifasiszta demonstrációk" – olvasható a rendőrségi összesítőkben. Külön is kiemelik a MÉMOSZ és az OIB összejöveteleit. Az OIB propagandamunkája nemcsak hatásos, hanem tartalmas is. Az általa tömegesen terjesztett röpiratok – a rendőrség szerint – a KIMSZ-éihez hasonló hangvételűek. Példaként csatolták egy Dunakeszin talált röpirat szövegét: „Le a nyilaskeresztes népcsalással!", „A fasizmus új háborúra készül!", „Fiatalok! Gyertek velünk! Harcoljunk a békéért!", „Magyar ifjú, hova mégy? Gyere velünk a földért, kenyérért, szabadságért!", „Szociáldemokrata ifjúság."[210]

A szocialista mozgalom lendületéhez jelentős mértékben hozzájárult a kommunisták magatartása is. Korábban már bőven volt arról szó, hogy a KMP-nek milyen komoly erőfeszítéseket kellett tennie a kommunista–szociáldemokrata együttműködés elvi, politikai és gyakorlati alapjainak lerakása érdekében. A szociáldemokrata pártvezetőség egységfrontellenessége miatt a kommunisták között még 1936 tavaszán is voltak olyanok, akik kétségbe vonták az MSZDP-vel való együttműködés, az MSZDP-n belül egy baloldali politika kialakulásának lehetőségét. 1936 nyarán a KMP politikájában és szervezeti helyzetében beállt döntő változás – bár komoly problémákat is felvetett – az MSZDP-hez való viszony szempontjából kedvező fordulatot hozott.

A Komintern segítségével 1936 nyarán sikerült a KMP-nek kilábalnia abból a belső válságból, ami a régi, erősen szektás politikához való ragaszkodásból és az új, antifasiszta népfrontpolitika meg nem értéséből fakadt. A KMP ideiglenes Titkársága és a Komintern Titkársága által közösen kidolgozott határozat kiindulópontja lett a magyar kommunista népfrontpolitika elvi és gyakorlati megoldásának. E határozattal egyidőben született a pártszervezetek feloszlatásáról szóló döntés is, amely gátolta a közös dokumentum célkitűzéseinek valóra váltását és akadályozta a népfront gyakorlati feladatainak gyorsabb megoldását.[211] Munkánk szempontjából azonban a határozat pozitív megállapításainak van döntő szerepük.

„A KMP és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt viszonyát szükségszerűen úgy kell megváltoztatni, hogy a kommunisták ne csak – mint eddig – kivételesen, hanem rendszeresen lépjenek be a Szociáldemokrata Pártba, s ott ne a párt kettészakítására törekedjenek, hanem arra, hogy ebben a pártban szervezetileg is gyökeret verjenek és – elsősorban a Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott szakszervezetekre támaszkodva – harcoljanak a helyes proletárpolitika érvényesítéséért", szögezte le a határozat. A továbbiakban a dokumentum konkrétan felsorolta azokat a közös feladatokat, amelyekért az MSZDP és a szakszervezetek keretein belül kommunistáknak és szociáldemokratáknak együttesen lehet és kell harcolniuk. Ezek pedig a következők: harc a totális fasiszta diktatúra ellen, a demokratikus politikai jogok védelméért, köztük is elsősorban a szakszervezeti és sztrájkszabadságért, az általános, titkos és közvetlen választójogért, a demokratikus polgári jogok kiterjesztéséért.[212]

A KMP hazai szervezeteinek feloszlatásáról szóló utasítás még a fenti határozatnál is messzebb ment. A KMP, a KIMSZ és a Vörös Segély minden tagja azt a feladatot kapta, hogy az illegális szervezkedéssel hagyjon fel, lépjen be az MSZDP-be, valamint a szakszervezetekbe, és a szociáldemokrata mozgalom keretén belül, annak tagjaként dolgozzon a KMP célkitűzéseinek megvalósításáért. Tehát most nem arról volt szó, mint korábban, hogy a kommunisták az MSZDP-n vagy a szakszervezeteken belül elsősorban kommunista párttagként dolgozzanak, önálló kommunista frakcióként tevékenykedjenek, a KMP-t képviseljék az MSZDP-n belül is, hanem arról, hogy az MSZDP baloldalát erősítve, szociáldemokrata párttagokként szerezzenek érvényt a KMP célkitűzéseinek. E döntés nyomán néhány száz kommunista újólag lépett be a szociáldemokrata szervezetekbe, vagy tette át oda mozgalmi munkáját. Ez a változás a szociáldemokrata mozgalom minden területén azonnal érezhető volt. A Belügyminisztérium és a politikai rendőrség illetékes szervei – amelyek tudomást szereztek a történtekről – várakozó álláspontra, illetve az MSZDP következetesebb „figyelésére" rendezkedtek be, azok a szervek viszont, amelyek a változásról nem tudtak, ettől kezdve a KMP és MSZDP „hallgatólagos egységfrontjáról" kezdtek jelentéseket írni.[213]

Az MSZDP vezetősége vegyes érzelmekkel vette tudomásul a KMP döntését. Kezdetben csupán „manővernek", az MSZDP-t megtévesztő taktikának tekintette. Ugyanakkor azt is remélte, hogy megszűnnek a súrlódások, összecsapások, amelyek a KMP „létezése" miatt a kommunisták és főleg a szociáldemokrata vezetők között adódtak, és csökkennek azok az összeütközések is, amelyekre az MSZDP és a hivatalos szervek között a KMP párton belüli „megtűrése" miatt került sor. A szociáldemokrata pártvezetés ugyanakkor tisztában volt azzal is, hogy a kommunisták belépése a szociáldemokrata szervezetekbe erősíti ugyan a mozgalmat – ezt fontosnak tartották –, de elmoshatja a kommunista és szociáldemokrata „határmezsgyét" és az eddiginél erőteljesebb baloldal kialakulásának alapjait vetheti meg.

A politikai „fordulattal" és szervezeti változással majdnem egyidőben megkezdődött a KMP népfrontpolitikájának részletes kimunkálása és gyakorlati megoldásának kísérlete. Amíg a kommunisták 1936 tavaszán és nyarán csupán általánosságban sürgették a népfront megvalósítását, 1937 elején már konkrét tartalmi és formai elképzeléseik voltak a magyarországi népfrontpolitika megvalósításáról.

Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a KMP féllegális folyóiratában, a *Gondolat*ban az antifasiszta összefogás kérdéséről megjelenő cikkek nem csupán elvi elemzések, hanem toborzó írások is. Hasonló dolgokra figyelhetett fel a jó szemű szemlélődő a demokratikus diákifjúság és a népiek egy részének mind szorosabbra fűződő kapcsolata és alkalmanként a nyílt színen való jelentkezésük során is. Egy népfrontos összefogás kísérletének első konkrét jele

az 1937. február 4–5-én a munkatáborokról megtartott ifjúsági ankét volt, ahol a kommunista diákfiatalok és az OIB közösen beterjesztett ötpontos memoranduma nemcsak a fasiszta munkatáborokat utasította el, hanem közreadott egy olyan programjavaslatot, amely alapul szolgált az értelmiségi és munkásfiatalok „szövetkezéséhez".[214]

Még ugyanebben a hónapban, vagy március elején került sor az OIB rendkívüli kongresszusára. Határozata a szocialista ifjúmunkások feladatává tette, hogy „vezessék" azt a harcot, amely „Madridtól Berlinen keresztül Nankingig" a fasizmus ellen folyik. A határozat leszögezte azt is, hogy a magyar ifjúságot csak úgy lehet sikerrel küzdelembe vinni és vezetni a harcban, ha meg tudjuk mutatni azt a „célt, amelyet a fasizmus elleni harcban jobb életünkért ki kell harcolnunk. A mi harcunk a fasizmus ellen nem merülhet ki üres kiabálásokkal, hanem konkrét utat kell mutatnunk. Hirdetnünk kell, hogy *a magyar ifjúság boldog életének útja a demokratikus Magyarországon keresztül vezet.*" Ezért a küldöttközgyűlés „az ifjúsági mozgalom egységes vezetése és szervezése érdekében" szükségesnek tartotta „egy ifjúsági program összeállítását" és közzétételét. A program, amely három külpolitikai és nyolc belpolitikai követelésből állt, el is készült és márciusban röpirat formájában megjelent.[215]

Az OIB politikai erőfeszítéseivel szinte azonos időben dolgoztak a KMP által inspirált haladó egyetemi diákcsoportok a Márciusi Front programján és készítették elő színre lépését. Számos – ma már pontosan nehezen rekonstruálható – jel mutat arra, hogy a két teljesen azonos politikai ihletésű ifjúsági szervezkedés 1937. március 15-én, illetve ezt követően a Márciusi Frontban találkozni akart. Ezt azonban keresztülhúzta több tényező, többek között: a pécsi bányászsztrájk, az MSZDP vezetőinek félelme, hogy népfrontpolitikával vádolják meg, a népiesek azon részének tartózkodó magatartása a munkássággal való együttműködés kérdésében, amely bekapcsolódott a Márciusi Front előkészítő munkájába.

A KMP azonban nemcsak ifjúsági vonalon sürgette és kezdeményezte a népfrontpolitika megteremtését. Erőfeszítései arra irányultak, hogy meggyőzze az MSZDP vezetőségét népfrontellenes álláspontjának tarthatatlanságáról, egyben meg is nyerje az antifasiszta összefogás legális kezdeményezőjének. A hazai kommunisták ilyen irányú erőfeszítései mellett a KMP Prágában dolgozó ideiglenes Titkársága a szociáldemokrata emigráción keresztül is megpróbálta az MSZDP vezetőségét befolyásolni. Szántó Zoltán 1936 végén, 1937 elején, felújítva a KMP 1935-ös kapcsolatát a Világosság-csoporttal, Böhm Vilmossal megbeszéléseket folytatott. Ezek lényege: Böhm, Rónai Zoltán és mások vegyék rá a hazai pártvezetőséget a népfrontpolitika elfogadására és az antifasiszta összefogásban a kezdeményező szerep vállalására. Böhm Vilmos Szakasits Árpádot levélben értesítette a tárgyalásról és kérte, hogy a pártvezetőség tárgyalja meg „a levélben foglaltakat". Szakasits Árpád visszaemlékezése szerint a pártvezetőség megvitatta a Világosság-csoport indítványát. Mónus Illés a vitában passzív volt, Ries István és Kéthly „nem lelkesen, de ímmel-ámmal támogatta, Kabók és Karácsony is mellette voltak". A többség azonban elutasította a javaslatot. Szakasits „levélben megírta Böhmnek, hogy a dolog még nem érett meg, a pártvezetőség nem akar pozitív módon foglalkozni az üggyel".[216]

A Csehszlovákiában élő Garbai Sándor 1937 tavaszán ugyancsak levélben fordult Buchinger Manóhoz. Beszámolt a csehszlovákiai és a romániai magyarok között tett körútjáról, továbbá amerikai magyar barátaival folytatott levelezéséről. Mindenütt szorgalmazták – írta –, hogy „odahaza is" és külföldön is teremtsék meg a demokratikus erők összefogását. Kérte Buchingert, hogy közölje vele erről „a pártvezetőség véleményét". „Most a közhangulat kedvez ennek a felfogásnak..." – szögezte le Garbai. A Tanácsköztársaság volt elnöke az általa is szorgalmazott összefogás megteremtése érdekében cikket is küldött a

*Szocializmus*nak. A folyóirat májusi száma – Buchinger közbenjárására – közölte is azt. Garbai cikkében is fontos feladatnak tartotta „az országon kívül és az országon belül élő demokratikus magyarok valamennyiének együttműködését".[217] Nemcsak az emigráció, hanem – feltehetően – a csehszlovákiai szociáldemokraták, sőt a köztársaságiak is szorgalmazták Magyarországon az antifasiszta összefogást. Ehhez felajánlották a csehszlovákiai demokratikus erők segítségét is. Az MSZDP azonban még csak nem is reagált a javaslatra.[218]

A mozgalomra ez idő tájt változatlanul a bér- és szociális követelések hevessége gyakorolt nagy hatást. 1936-ban már mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország kezd kilábalni a gazdasági depresszióból. Az ipar, különösen a hadiipar és a vele kapcsolatos szakmák egyre több hazai és külföldi megrendelést kaptak. Ugyancsak megnőtt az igény – német és olasz részről – a mezőgazdasági termékek iránt. Mindez a magyar gazdasági életben a termelés bizonyos felfutásához vezetett.[219] A termelés emelkedésével azonban nem tartott lépést a munkáslétszám-emelkedés, a munkanélküliség csökkenése, ugyancsak messze mögötte maradtak a bérek. Viszont – főleg az élelmiszercikkek területén – általános drágulási folyamat indult meg. Miközben a termelés felfutóban volt, a dolgozók életszínvonala stagnált, s ez természetesen a bérmozgalmak állandósulásához vezetett. Szerepet játszott ebben a kormány szociálpolitikai intézkedések bevezetésére tett ígéretének elhúzódása és a már meghozott döntések végrehajtásának mind nyilvánvalóbb „szabotálása". Ugyanakkor közrejátszott az is, hogy a hatalomból kiszoruló, de a nácik támogatását élvező szélsőséges csoportok megpróbáltak tömegbázist teremteni a munkásság körében. Ha közvetlenül nem is támogatták a bérharcokat, szociális demagógiájukkal mindenképpen hatottak azok erősödésére. Az MSZDP vezetősége látta ezt az ellentmondásos helyzetet. Félt attól, hogy az általa is helyesnek vélt gazdasági akciók a szocialista szervezetek ellen hangolják a kormányt, azokat az uralkodó köröket, amelyekkel tartósabb kapcsolatokat szeretne kiépíteni éppen a szélsőjobboldali és nácibarát törekvések ellen.

A szakszervezeti választmány ülése 1937. január 21-én arra az álláspontra helyezkedett, hogy a munkásság növekvő elégedetlenségét nem szabad sztrájkra felhasználni, hanem arra kell törekedni, hogy az iparügyi kormányzatot, a közigazgatási apparátust rákényszerítsék a már elfogadott minimális munkabérek bevezetésére, illetve, ahol ez még várat magára, az előkészítés és a döntés meggyorsítására. A választmány tiltakozott az ellen, hogy a belügyés az iparügyi minisztérium, s főleg a közigazgatási apparátus szembehelyezkedik a kormány intézkedéseivel, s így a „legtöbb helyen nem lehet érvényt szerezni a rendelkezéseknek". A szakszervezetek bevonásával ellenőrző bizottságok létrehozását és szigorú büntető rendelkezéseket követeltek. Ugyancsak tiltakoztak a munkaközvetítés bevezetésének antidemokratikus, szakszervezetellenes tervei ellen, amely megvonni készül a szakszervezetek munkaközvetítői jogát.[220]

A szakszervezetek vezetőinek nem sikerült elkerülni az összeütközést a kormányzattal a rendkívül cseppfolyós belpolitikai helyzetben, bármennyire szerették volna. A pécsi bányamunkásság február 23-án – megelégelve a Duna Gőzhajózási Társaság (DGT) újabb és újabb munkásellenes akcióit – föld alatti sztrájkba kezdett. A DGT – ellenintézkedésként – kizárta a munkából összes dolgozóit. A „rend" fenntartására a bányavidékre csendőr- és rendőralakulatokat vontak össze, továbbá katonai egységeket is felvonultattak. Február 24-én – szolidaritást vállalva a föld alatt sztrájkolókkal és követeléseik teljesítését követelve – több száz fős tömeg vonult Mecsekszabolcson a bányaigazgatóság elé. A tüntetőket a csendőrök feltartóztatták, tüzet nyitottak rájuk: három munkást megöltek és többet megsebesítettek, köztük asszonyokat is. A DGT ugyan engedményekre kényszerült, 8%-os

béremelést jelentett be, de másfél száz munkást – többségében szakszervezeti tagokat – azonnal elbocsátott. Háromezer bányamunkás részvételével március 1-én gyűlést tartottak, kimondták az általános sztrájkot. Négyezer bányász tette le a szerszámot. A sztrájk országos, sőt – mivel a DGT osztrák–német érdekeltség volt – a határokon túlmenő jelentőségre tett szert.[221]

A Pécs vidéki bányamunkásság sztrájkja – mint már említettük – időben egybeesett az ország egyetemein folyó, külső támogatást élvező jobboldali diák- és nyilas megmozdulásokkal. A kormánytól Bethlenen át Rassayig mindenki a rend helyreállítását, a szélsőjobb megfékezését, egyben a sztrájkharcok megszüntetését követelte. A polgári erők egy része a DGT ellen fordult, így juttatta kifejezésre németellenes magatartását. A pécsi bányászok mellett erőteljes szolidaritási akció bontakozott ki nemcsak a munkások között, hanem kispolgári, polgári, értelmiségi körökben is, amelynek határozott németellenes élét észre kellett volna venni. A szolidaritásra jellemző, hogy a kispolgárság, értelmiség egy része Pécs környékén közvetlenül, az ország többi részéből pedig közvetve juttatta el pénzadományait a bányászokhoz, amely a magyar és a külföldi munkásság – főleg a francia bányászok – pénzadományával együtt elérte a 35 000 pengőt, míg a kormány csupán 6000 pengőt adott a több hete munka nélkül maradt, nagyon nehéz körülmények között élő bányászoknak.

A kormány, amely nem kívánta tovább élezni a feszültté vált német–magyar viszonyt, a sztrájk letörését tartotta a legfontosabbnak. Bornemissza Géza iparügyi miniszter Peyer interpellációjára adott válaszában a DGT oldalára állt. Nem volt hajlandó a bányászsztrájk és a követelések jogosságát elfogadni, és az elbocsátottak visszavételét szorgalmazni. Kijelentette: „a Szociáldemokrata Párt eljárása [sztrájkkal kapcsolatos magatartása – *P. I.*] teljesen elhibázott volt és hatalmi szempontból történt".[222]

A szociáldemokrata pártvezetőség ezek után jobbnak látta, ha a sztrájk gyors befejezését szorgalmazza. Nyilvánvalóvá vált számára, hogy a sztrájkban nem csupán a közvetlenül érdekeltek kerültek szembe egymással, hanem a kormány, az egész államhatalom áll szemben a bányászokkal. A pártvezetőség kizártnak tartotta, hogy ezzel a túlerővel szemben eredményt lehetne elérni. Félt a sztrájk politikai következményeitől is. Mindent elkövetett, hogy a bányászokat „jobb belátásra" bírja. Március 16-án a bányászok végül is követeléseik lényeges pontjainak teljesítése nélkül felvették a munkát.

Az MSZDP vezetőségének a pécsi sztrájkkal kapcsolatos magatartása nemcsak a bányászok körében éreztette kedvezőtlen hatását, hanem kihatott a március 15-i ünnepségekre is. Az MSZDP vezetőinek félelme attól, hogy a kormány a randalírozó szélsőjobboldali elemekkel azonosíthatja a pártot, kétségtelen szerepet játszott abban, hogy sem az MSZDP, illetve az OIB nem képviseltette magát hivatalosan a március 15-én zászlót bontott Márciusi Front Múzeum-kerti ünnepségén, sem utóbbi az MSZDP tattersalli megemlékezésén.[223] Igaz ugyan, hogy a Budapesti Egyetemi Kör képviselői, nem hivatalosan, részt vettek az MSZDP ünnepségén és a szocialista ifjúmunkások százai szorongtak a Múzeum-kertben. Az is igaz, hogy a *Népszava* március 17-i számában beszámolt a Márciusi Front ünnepségéről, közölte 12 pontos programját és később is pártolólag adott helyt a demokratikus csoportok Márciusi Frontot támogató és üdvözlő nyilatkozatainak. Az MSZDP azonban óvakodott attól, hogy hivatalosan állást foglaljon mellette és közösséget vállaljon vele.

Az MSZDP vezetőinek figyelmét és energiáját 1937 tavaszán a párt XXXI. kongresszusának előkészületei kötötték le. A kongresszus idejére már főbb vonásaiban kialakult a magyar kül- és belpolitika alapvető iránya is. Nyilvánvalóvá vált, hogy Darányi nem szakít Gömbös külpolitikai vonalával, ha tett is bizonyos tapogatódzó lépéseket a Nyugat, illetve a kisantant felé. Világossá vált az is, hogy a Darányival szembeni túlzott elvárás a belpolitikában is

illúziónak bizonyult. Sőt a szélsőjobboldali erőknek a kormánypárt ellenőrzése alóli kiszabadulása nemhogy csökkentette a totális fasizmus bevezetésének veszélyét, hanem inkább kiismerhetetlenebbé tette azt. Az is kiderült, hogy a titkos választójog napirendre tűzése csupán eszköz a jobb- és baloldali „szélsőségek", valamint a tömegek elégedetlenségének levezetésére, egyben egy sor antidemokratikus intézkedés bevezetéséhez is ürügyül szolgált. Az MSZDP vezetőinek – miközben megnyugvással vették tudomásul, hogy a szociáldemokrata szervezetek betiltása lekerült a napirendről – napról napra érezniök kellett, hogy a magyar reakció frontális támadás helyett közvetett módon, a „szocialista munkásszervezetek megbénításával" kívánja lehetetlenné tenni a szociáldemokrata mozgalmat. Erre egyébként 1937 tavaszán maga Mónus Illés hívta fel a szakszervezeti főiskola hallgatóinak figyelmét. A szélsőjobboldallal, a náci törekvésekkel szemben Bethlentől Eckhardtig tömörülő „tábor" – a szociáldemokrata pártvezetőség szerint a fasizmus elleni harc potenciális vezető ereje – viszont inkább volt antidemokratikus, mint antifasiszta. A kép teljességéhez végül hozzá tartozott, hogy megjelent e társadalmi képletben az az erő is, amely a KMP által szorgalmazott népfrontpolitika hordozója volt: a Márciusi Front.

Az MSZDP vezetősége tisztában volt azzal, hogy e bonyolult helyzetben a párttagság a kongresszustól vár állásfoglalást a háború, a fasizmus elleni harc, a népfrontpolitika, a szélsőjobboldal elleni konkrét akciók kérdésében. A kongresszushoz befutó indítványok, követelések, a már megtartott pártértekezletek közös vonása volt, hogy az MSZDP adja fel végre a szélsőjobboldali mozgalmakkal szembeni tehetetlenségét és indítson ellenük határozott eszmei és gyakorlati harcot. Sürgették, hogy a párt dolgozza ki a demokratikus erők közös programját és kezdeményezze ezek összefogását.[224]

Az MSZDP vezetősége a szervezett munkásság e nagy elvárását az április 3-i előértekezleten kívánta számára elfogadható mederbe terelni. Pajor Rudolf főtitkárhelyettes felszólította a küldötteket, hogy a pártegység megóvása érdekében a pártvezetőség „eljárása feletti bírálatokat", azaz a pártpolitika kritikáját és az egyes pártvezetőségi tagok elleni „kifogásokat" az előértekezleten adják elő. A rendkívül szűkszavú rendőrségi jelentésből annyit tudhatunk még meg az előértekezletről, hogy a felszólalók a nyilasok elleni gyakorlati harcot, a vidéki pártszervezetek felkarolását és a választójog kérdésében az eddiginél határozottabb állásfoglalást követeltek.[225] A *Népszava* kongresszust üdvözlő vezércikke is jelezte, hogy a pártvezetés nem vállalja az aktív párttagok által sürgetett akciókat. A vezércikk szerint a szélsőjobboldali veszély csökkent, véglegesen azonban nem az ellene sürgetett aktív harc, hanem „a titkos választójog megvalósulása" és az ennek alapján „megépülő igazi parlamentarizmus" fogja felszámolni. A *Népszava* más kérdésekben sem tartotta helyesnek a „túlzó" követeléseket. A „súlyos és félelmetes időkben" „a szocialista szellem megőrzése", az „önmegtagadás, az áldozatkészség és a hűség" a legfőbb biztosítéka annak, hogy a szocialista mozgalom „átjusson a viharzónán".[226]

Az április 4–5-én megtartott kongresszuson 288 küldöttből[227] mintegy 40, tehát szokatlanul nagy számú felszólaló mondotta el a párt politikájával kapcsolatos véleményét. Középpontba a fasizmus és a háború elleni harc, valamint a választójog kérdése került. Az első kettővel kapcsolatos heves és indulatos felszólalások érzékeltették, hogy a párttagság látja a magyar társadalom sorsdöntő problémáit. Ugyanakkor a fasizmus elleni harc sürgetése nem párosult azoknak az eszközöknek, módoknak a megjelölésével, amelyek eredményekhez vezethettek volna. A felszólalók e tekintetben megmaradtak az általánosságoknál és a pártvezetéstől várták a választ. A pártvezetőség viszont – bár látta a napról napra erősödő nyilas veszélyt – igyekezett azt talajtalan kísérletnek feltüntetni, amely csak annak köszönheti létét, hogy a Darányi-kormány elnéző vele szemben. Nem volna célravezető – hangoz-

tatta Peyer –, ha a munkásszervezetekben erősödő, visszaütést sürgető hangulat tettekké válna, mert szerinte ez Darányi azon elképzelését segítené, hogy a két szélsőség számoljon le egymással.[228]

A pártvezetőség a választójog megoldásának igyekezett minden felvetődő kérdést alárendelni. A párt legfontosabb feladata most az, hogy harcoljon „minden olyan törekvés ellen, jöjjön az bármely oldalról, amely a választójogi reform elutasítását célozza". A kongresszus e megfogalmazásával olyan illúziókba próbálta a párttagságot ringatni, amelynek sikerében maga is erősen kételkedett. Azt vallotta, hogy a választójog megalkotásával egyszerűen megnyílna az út az akut problémák megoldásához, és ezzel az ország társadalmi fejlődésének kedvező iránya is biztosítható lenne. A kongresszuson elfogadott határozat is a választójog „megnyugtató megoldására" alapozta a párt több demokratikus és szociális követelésének – földreform, egyesülési és gyülekezési jog, a munkabér és munkaidő korszerű rendezése, a munkanélküliség megszüntetése, progresszív adórendszer – valóra váltását.

Lényegesen határozottabb álláspontot képviselt viszont a kongresszus az ország külpolitikai irányvonalának kérdésében. Az MSZDP vezetősége nyilatkozataiban, határozataiban – mint láttuk – mindig fellépett a fasiszta Németországgal való szövetség ellen, s rámutatott annak súlyos következményeire. Így pl. Buchinger Manó a parlamentben élesen bírálta és elítélte a német–magyar kulturális egyezményt, Kozma berlini útját, a kormány „titokzatos" külpolitikai tárgyalásait. Az MSZDP parlamenti csoportja a Rassay-párt képviselőivel együtt arra vállalkozott, hogy távolmaradással tüntet Ciano olasz külügyminiszter parlamenti látogatásakor.[229] Buchinger a kongresszus szószékén „a bel- és külpolitika szoros összefüggéseire" utalva, ismételten elítélte „a nagyhatalmi koncepciók után futkozó" magyar külpolitikát és leszögezte: „Mi sorsszerűséget látunk abban, hogy itt élünk a Dunamedencében, a kis népekkel együtt, amelyekkel jóban vagy rosszban ezer esztendő óta együtt kell élnünk." Felhívta a figyelmet a háborús veszély növekedésére és a békéért folyó küzdelem fontosságára. Ez a szellem érvényesült a kongresszus azon határozatában is, amely követelte, hogy „a magyar kormány ne mulasszon el semmit a békés külpolitika megteremtése és megszilárdítása érdekében, és tartózkodjék minden olyan politikától, amely végső soron nagyhatalmi különszövetkezések érdekkörébe vonhatná az országot". Nagyhatalom alatt természetesen Németországot értették.

A kongresszus ugyanakkor – a várakozások ellenére – nem, vagy alig érintette a demokratikus, antifasiszta erők összefogásának kérdését. Feltűnő volt az is, hogy a pártvezetők még a választójog kérdésében is mellőzték a polgári pártokkal való együttműködés, közös fellépés kérdését. A tartózkodás oka feltehetően kettős. Az egyik – amellyel alább bővebben foglalkozunk – a Darányi iránti változatlan lojalitás és a polgári ellenzék politikai arculatának ellentmondásos jellege. A másik ok: ha az MSZDP felveti a polgári ellenzékkel való összefogást, elkerülhetetlenül szembetalálja magát a népfrontpolitikának a párttagság egy része által sürgetett, válaszra váró kérdésével. Sőt ez esetben valamilyen formában állást kellett volna foglalni a Márciusi Frottal kapcsolatban is. Ezt pedig a pártvezetőség mindenképpen el akarta kerülni. Erre vall, hogy a pártvezetőség sem jelentésében, sem beszámolóiban nem talált alkalmat arra, hogy üdvözölje és támogatásáról biztosítsa a Márciusi Frontot. Amit azonban a pártvezetőség elmulasztott, több felszólaló megtette.

Figyelemre méltó a kongresszuson Vágvölgyi (Wiener) Tibornak az OIB nevében tett felszólalása. „Tudomásunk van arról – olvasható Vágvölgyi (Wiener) Tibor felszólalásának a *Népszava* által közölt rövid ismertetőjében –, hogy a legkülönbözőbb ifjúsági egyesületek ettől a kongresszustól várják, hogy milyen programot ad a szociáldemokrata ifjúságnak." Valóban, a Márciusi Front fiataljai és más demokratikus szervezetek várták a kongresszus

megnyilatkozását, de nemcsak ezek, hanem a szociáldemokraták és a szakszervezetek tagjai is. Nagy várakozással tekintett a kongresszus elé a KMP, amint ez a *Dolgozók Lapja* számaiból kitűnik. Vágvölgyi még nem nevezte nevén a gyereket, de Dávid Lajos – Pest környéki ifjúmunkásküldött –, üdvözölve a márciusi eszmékért síkraszálló fiatalokat, sürgette a pártvezetőséget és az OIB-ot, hogy „találja meg a kapcsolatot az ilyen világnézetű szellemi ifjúsággal". A két felszólalás után már kínos lett volna a pártvezetőség további hallgatása. Így Kertész Miklós – hozzászólásában Peyer beszámolójához – „örömmel" nyugtázta, hogy „a felvilágosult magyar ifjúság egyre nagyobb tömegekben csatlakozik... a Márciusi Fronthoz..." Peyer Károly pedig zárszavában méltatta a Márciusi Frontnak a fasiszta törekvésekkel szembeni bátorságát, nem adott azonban választ Dávid együttműködést sürgető javaslatára.[230]

A pártvezetőség a kongresszuson kerülni akart minden, az összefogással kapcsolatos vitát, ezért is vette le napirendről az évek óta húzódó és teljesen zsákutcába jutott szocialista munkaterv kérdését. „A munkaterv megalkotásának nagy akadálya – szögezte le a pártvezetőség jelentése –, hogy a párton belül, éppen a fennálló politikai viszonyok miatt, nincs meg a lehetősége annak, hogy a vélemények egymással szemben megütközzenek és a vita oly eredményt hozzon, amely bőséges lehetőséget nyújt a terv egészséges fölépítésére."[231] Többek között ezért nem engedett vitát a pártvezetőség Mónusnak „A szocializmus világképéről" tartott referátuma felett sem, amely ideiglenesen a munkatervet volt hivatva helyettesíteni. A volt főtitkár fejtegetése tömény megfogalmazása volt a jobboldali vezetés antikommunista és szovjetellenes nézeteinek és annak a felfogásának, amely elvetette a népfrontot és az antifasiszta frontot csak a polgári erőkkel, azok vezetésével tartotta lehetségesnek. Mónus úgy vélte, hogy a szociáldemokrata munkásságnak és mindazoknak, akik a demokráciáért akarnak harcolni, „két ellenfelük van. Az egyik a bolsevizmus, a másik a fasizmus."

Mónus elismerte ugyan, hogy a Szovjetunió békepolitikát folytat, s ennek felbecsülhetetlen jelentősége van és lesz a nemzetközi helyzet alakulása, a béke megőrzése szempontjából, de szerinte a szovjet kormány békepolitikája nem a szovjet rendszer lényegéből fakad, hanem a Szovjetunió belpolitikai gyengeségének a következménye. „Minden külső háború, amelyet rákényszerítenek a Szovjetunióra, felrobbantja a belpolitikai ellentéteket és erőket. A Szovjetuniónak békére van szüksége, mert csak így tudja a belpolitikai ellentéteket és problémákat új helyzetek teremtésével kiegyenlíteni."

Mónus és a pártvezetőség tisztában volt azzal, hogy a szervezett dolgozók többsége, de még a küldöttek egy része sem osztja ezt az álláspontot. Ezért is zárták ki a vita lehetőségét. Mónus azonban ennyivel nem elégedett meg. Referátumában a munkástömegekben a Szovjetunió iránt változatlanul meglevő nagy rokonszenvet és bizalmat „minden tárgyilagosságot" nélkülöző „érzelmi" momentumokra vezette vissza, tarthatatlan magatartásnak minősítette. „A nagy tömegek minden belső, tárgyilagos vizsgálat nélkül, a fasizmus, a reakció elleni gyűlölettől vezéreltetve a Szovjetunió viszonyait részesítik előnyben, noha voltaképpen egyformán kell elutasítani mindenfajta erőszakot, diktatúrát, *egyformán kell szembeszállni a szellem, a személyes szabadság mindenfajta elnyomóival, tekintet nélkül arra, hogy milyen színű diktatúrát gyakorolnak.*"[232]

Peyer beszámolója, majd Mónus referátuma sajátos álláspontot foglalt el a spanyol kérdésben is. Mindketten megpróbálták a spanyol nép harcát elválasztani az antifasizmus világméretű küzdelmétől és a spanyol nép érdekeitől. Azt hangsúlyozták, hogy ami Spanyolországban történik, az kizárólag a nagyhatalmak konfliktusa.

A kongresszus kínosan kerülte az összefogás megvitatását, de ez nem jelentette azt, hogy az MSZDP feladta a polgári ellenzékkel szorgalmazott együttműködést. Ellenkezőleg, hi-

szen 1937 kora tavaszán éppen a szélsőjobboldali mozgalmak megerősödése idején fogalmazta meg a pártvezetőség az antifasiszta összefogás sajátos koncepcióját.

„A polgári ellenzéki pártok" végre megértették: „föl kell venni a nyílt harcot... a politikai szélhámoskodás" ellen, nyugtázta örömmel a *Népszava* február 24-i cikke. A polgári ellenzék viszonválaszára reflektálva nehezményezi viszont, hogy azok nem tartanak igényt az MSZDP támogatására, mert ez csak fokozná „a nyilas agitációt". Ugyanakkor messzemenően osztja a polgáriak azon véleményét, hogy „a nyilaskereszt ügye" nemcsak a munkásság, hanem „mindenekfelett a polgárság ügye". Az MSZDP – szögezte le a *Népszava* – „szívesen átengedi a polgárságnak, hogy gátat emeljen a fasizmus ellen", mert „ez a kötelessége".[233] A központi lapban megfogalmazott állásfoglalást a párt március 8-án megtartott országos választmányi ülése hivatalosan is megerősítette.[234]

Ezek után joggal vetődhet fel, miért nem rögzítette ezt határozatban a kongresszuson, esetleg a pártvezetőséget kényelmetlenül érintő vita kizárásával. Ennek – véleményem szerint – legfőbb oka, hogy menet közben a pártvezetőség kénytelen volt belátni: ez a polgári együttes nagyon heterogén, többségének szélsőjobbellenes törekvése nem több, vagy alig több, mint a bethleni konszolidált „rendszerhez" való visszatérés igenlése. Így azután a polgári front politikai arculatát illetően a pártvezetőségen belül megoszlottak a nézetek. Figyelemre méltó e szempontból a *Szocializmus* februári számában „Fordulat vagy folytatás" címmel megjelent cikk. Faragó László ebben azt vizsgálta: várható-e az ellenzék két pártjánál, a kisgazdáknál és a fuzionált kereszténypártnál, hogy a választójog kérdésében, a nyilasellenességben és a külpolitikában túllépi a kormánypárt hagyományos kereteit. Válasza nagyon is negatív. Szerinte kérdéses, hogy a Kisgazdapárt vezetőinek „elkötelezettsége" a titkos választójog, a szociális követelések és a nyilasok elleni küzdelem mellett „jelent-e végleges és egy életre szóló elkötelezést a demokrácia mellett?" Még nagyobb a kérdőjel a fuzionált kereszténypártnál, amelyben az egyik oldalon „az ortodox konzervatívok", a „lelkileg" Bethlennel egyetértők, a másik oldalon a „klerikális jelleget egyre jobban elvető", „nyíltan horogkeresztes" vonásokat öltő fővárosi frakció található.[235]

Ezt a korántsem rózsás képet csak bonyolította a Bethlen István-féle „polgári összefogás". Bethlen cikkeiben, beszédeiben már a kongresszus előtt, még inkább utána a polgári erők tömörülését hirdette a szélsőségek, „a láthatatlan front" ellen. Hosszú idő után először helyeselte a kormány szociális intézkedéseit, amellyel – úgy vélte – kiveszi a „szélsőségek" kezéből a szociális demagógia eszközét, és ezzel a tömegeket a rendszer mögött sorakoztatja fel. Hasonlóan fontosnak tartotta a titkos választójog megteremtésénél is olyan korrektívumok közbeiktatását, amelyek lehetetlenné tennék a szélsőségek érvényesülését a politikában. A szociáldemokraták úgy látták, hogy Bethlen főleg „a bolsevista veszély" felidézésével, a polgári pártok „megfélemlítésével" a titkos választójog lényegének „elbuktatására", egy olyan polgári front létrehozására törekszik, amelyből az MSZDP-t már nemcsak „eltanácsolják", hanem kirekesztik, sőt a frontot ellene is irányítják. Bethlen fejtegetéseiből az is nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZDP-t alig tekinti többnek, mint a szélsőjobboldal ellensúlyozójának, egy szükséges rossznak, amelyre csak a társadalmi egyensúly felbillenésének megakadályozása miatt van szükség.

Az összefogás kérdésében vallott felfogásukat még egy tényező befolyásolta. Említettük már, hogy 1936-ban igyekezett a párt kapuit szélesre tárni az értelmiség, a kispolgári és részben a polgári rétegek előtt. Pontos adataink ugyan nincsenek, de néhány jelentés azt tükrözi, hogy a kezdeményezésnek volt bizonyos sikere. A náci és az antiszemita veszély növekedésével ugyancsak jelentős kispolgári csoportok fordultak az MSZDP felé. Növelte ezt a francia és spanyol népfront sikere, a Szabadságpárttal erősödő kapcsolat és a polgári el-

lenzék egyes vezető politikusainak az MSZDP iránti időnkénti lojális magatartása, vagy éppen a *Népszavá*ban történt megnyilatkozása. A pártvezetés egy része ezek szerepét túlbecsülte a leadandó szavazatok szempontjából is, s még inkább a polgári ellenzékhez való kapcsolat megteremtésében és a párt strukturális összetételének olyan irányú változásában, amely előbb vagy utóbb alkalmassá teszi az MSZDP-t a hatalom sáncaiba való bekerülésre. Többek között ez a kapunyitás is forrása volt az összefogás kérdésében elfoglalt, erősen a napi eseményekhez kötődő állásfoglalásnak.

A polgári ellenzék megnyilatkozása viszont elbizonytalanította, a kongresszuson hallgatásra késztette a pártvezetőséget. Amikor a kongresszus után a szervezett dolgozók joggal kérték számon a kezdeményezés, a népfront zászlóbontásának hiányát a pártvezetéstől, Büchler József, az újonnan megválasztott főtitkár a VII. kerületi pártszervezetben a következőkkel érvelt: „A magyarországi viszonyok egyelőre nem alkalmasak az egységfront [itt a munkásság és a polgárság összefogásáról van szó – *P. I.*] megvalósítására. Még az egységfrontnak a propagálása is veszélyes lehet a Szociáldemokrata Pártra, mert a szélsőjobboldali erők még a jelenleginél is hatásosabb támogatást kapnának Németországtól, és a polgári pártok is félnek az SZDP-vel való egységfronttól, mert attól tartanak, hogy ebben az esetben a szociáldemokraták ragadnák magukhoz a vezetést. A KMP-vel kötendő egységfront viszont a Szociáldemokrata Párt legalitásának megvonását jelentené."[236] A bizonytalanságra jó példa, hogy a *Népszava* viszont nem tartja kizártnak a Bethlen-féle polgári összefogással szemben a polgárság, a munkásság és a parasztság, „az ország haladásáért és demokratizálásáért síkraszállók" szövetségét, „a nép javáért küzdő népfrontot". „Akik ezt túl radikálisnak tartják, s a népfront igézetétől félnek – olvasható a lapban –, azokon a sor, hogy minél előbb tiszta helyzetet teremtsenek."[237]

A pártvezetőséget álláspontja formálásában erősen befolyásolta az egyre kedvezőtlenebb külpolitika. A közigazgatási és főleg a katonai szervek részéről e miatt is mind vakmerőbb támadások érték a mozgalmat. Nem kerülte el figyelmét, hogy újabban a szociáldemokráciát az elnyomó apparátus nem politikai mozgalomként, hanem a háborúra készülő Európában, így Magyarországon is „ötödik hadoszlopként", a demokrácia és a bolsevizmus szócsöveként, olyan „defetista erőként" kezdi kezelni, amely „lelkileg előkészíti" a társadalmat egy „elkövetkezendő háborúban... a biztos vereségre".[238] Ebben a helyzetben a pártvezetőség a teljes elszigetelődést katasztrófának tartja, viszont alig lát olyan együttműködési lehetőséget, amely számára eredménnyel kecsegtetne.

A KMP vezetői is felfigyeltek az MSZDP vezetőinek taktikázására, bizonytalankodására. Helyesen, a lényeget érintve szögezte le Révai József: a fő hiba ebben a kérdésben az, hogy a pártvezetőség a szélsőjobboldal ellen és a választójogért vívott küzdelemben az érdekelt pártok vezetőivel való megállapodásra fordítja a figyelmet, és elhanyagolja más lehetőségek felkutatását és hasznosítását.[239] Hasonlóan vélekedett az OIB is, amely szerint „a baloldalt", benne az MSZDP-t „terheli a felelősség", hogy „egyáltalán nem használták ki" az év tavaszán az uralkodó osztályok megosztottságát és „az egymással szemben álló erők kiegyenlítettsége által felkínált alkalmat" a demokratikus rétegek előretörésére.[240]

Az 1937 tavaszán szerzett tapasztalatok a KMP számára nyilvánvalóvá tették, hogy kevés remény van arra, hogy a szociáldemokrata pártvezetés vállalkozzon a demokratikus erők összefogásának kezdeményezésére. Ezért – továbbra sem lemondva erről a lehetőségről – mind fontosabbnak tartotta, hogy az MSZDP-n belül, a kommunisták és a velük szimpatizálók tömörítésével, egy baloldal fokozatos kiépítésével tegyen kísérletet – ha kell, a jobboldallal szemben is – a népfront megteremtésére. 1937-ben – a KIMSZ feloszlatása után – a kommunista fiatalokkal megerősödött OIB és a kerületi szocialista ifjúsági szervezetek

voltak az első számú bázisai a tervezett baloldal létrehozásának. Az OIB – mint ismert – nem zárkózott el a népfront kezdeményezése elől sem. Sőt 1937 tavasza után az év végén, valamint 1938 elején konkrét tárgyalások folytak Kulich Gyula, az OIB titkára és a Márciusi Front, illetve ez utóbbi baloldali diákvezetői között a szervezett kapcsolat megteremtésére.

A KMP erőfeszítéseit bizonyos mértékig segítette az a körülmény is, hogy 1937 nyarán a szociáldemokrata pártvezetés által ajánlott út – „ne ingereld az alvó oroszlánt" – egyre járhatatlanabb lett. A közigazgatási apparátus növekvő terrorja, a szociális „reformok" kijátszása és a nyilasok egymást érő provokációi a szervezett munkások egy részében, főleg a fiatalokban, a meghunyászkodás helyett az erély, a visszavágás követelését erősítették, másrészről viszont egyes, ebben az időben még nem jelentős, csoportok elfordulását eredményezte. Amíg 1936-ban és még 1937 elején is növekedett a párt és a szakszervezetek taglétszáma, ez 1937 nyarán megállt, ősztől kezdve pedig lassan csökkenni kezdett.

Mi is történt tulajdonképpen? Erre próbálunk válaszolni a következőkben.

5. A nyilasok elleni aktív harc kibontakoztatásának kísérlete. A polgársággal való együttműködés és a választójog konkrét napirendre kerülése a pártban

1937 tavaszán, a nyilas párt betiltása után a közigazgatási apparátus nem annyira a szélsőjobbra, mint inkább a baloldalra igyekezett csapást mérni. A mintegy másfél éves kedvezőbb szervezkedési feltételek után ismét „a törvényen kívüliséget" akarják ráerőszakolni a vidéki mozgalomra – állapította meg joggal a *Népszava*.[241] Már a március 15-i és május 1-i szociáldemokrata ünnepségek elé komoly akadályokat gördítettek. Szentesen, Mezőberényben az ünnepségek előtt és után letartóztatásokra került sor.[242] „Az egyesülési és gyülekezési jog kezelésében", „a szakszervezetek gyűléseinek engedélyezésében... a legsötétebb gyűlölködés szelleme lett úrrá, és sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a jogorvoslat is csődöt mondott" – olvashatjuk ugyancsak a *Népszavá*ban.[243]

Vidéken egymás után kobozták el a *Népszavát* és vonták be a terjesztési jogot. Egymást érték a házkutatások, csendőrségi zaklatások, „kihágások" miatti bírságolások. Nem kímélték az országos és kerületi titkárokat sem. Zentai (Zuschlag) Vilmost éppúgy meghurcolták, mint Takács Ferencet vagy Erdei Istvánt. Minderre a koronát az 1937 nyarán foganatosított letartóztatások tették fel.[244]

A pécsi bányászsztrájk után nemcsak az érintett területen, hanem az ország többi bányavidékén is rendkívül feszült helyzet alakult ki. Levezetésére a terror ígérkezett megfelelő eszköznek. Pécsett a lehetőség adott volt. A sztrájkban részt vevő szervezett bányászok vezetőit nemcsak elbocsátották, hanem le is tartóztatták. Máshol viszont alapot kellett erre keresni. Így a salgótarjáni szénmedencében, a Rau aknán provokációhoz folyamodtak. Állítólag felfedeztek egy olyan robbantási kísérletet, amelynek célja az akna használhatatlanná tétele volt. Ez országosan is lehetőséget adott a bányászok „szigorúbb" ellenőrzésére, helyileg pedig számos szociáldemokrata vezető meghurcolására.[245] Az MSZDP vezetői nem tudtak, részben nem is nagyon akartak segítséget adni a bajba jutottaknak. (Féltek, hogy ez esetben a pártot vádolják szabotázzsal.) Így azután a bányászok tömegei gyors ütemben távolodtak el a mozgalomtól. Ehhez azonban hozzájárult még egy körülmény. A „feleslegessé" vált bányászok egy részének belgiumi munkalehetőséget kínáltak fel. A legtöbb

bányavidéken nagy előszeretettel támogatták a szakszervezeti vezetők kivándorlását. 1937 őszén több mint száz szakszervezeti vezető hagyta el az országot. Ez is hozzájárult a bányavidékeken a szocialista mozgalom visszaeséséhez.

Másutt nagyobb méretű letartóztatásokra először 1937 június–júliusában került sor. Egy állítólagos kommunista csoport felfedésének ürügyén Somogy megyében 120, zömében helyi szociáldemokrata vezetőt, illetve párttagot „állítottak" elő, egy részüket Kaposvárra hurcolták.[246] Alig szerzett tudomást erről az MSZDP vezetősége, amikor ismertté vált, hogy a Viharsarokban – Szentesen, Orosházán, Békéscsabán, Mezőtúron, Kenderesen, Szarvason stb. – több mint száz kommunistát, szociáldemokratát – köztük Keresztes Mihályt, az MSZDP orosházi titkárát is – tartóztattak le. A *Népszava* nyílt levélben fordult a belügyminiszterhez, Takács Ferenc pedig a parlamentben interpellált és követelt magyarázatot a történtekre. A belügyminiszter természetesen a csendőrség mellé állt, akcióit helyeselte, brutalitását eltussolta, sőt a *Népszavát* a letartóztatottakkal való cinkossággal vádolta meg.[247] Hasonló, bár méreteiben kisebb letartóztatásokra másutt is sor került, így pl. Karcagon, Soroksáron a helyi vezetőség tagjait fogták le.

Mindez kísértetiesen egybeesett a nyilasoknak az MSZDP elleni sorozatos provokációival. Vidéken – Miskolcon (már másodízben, először február 19-én és most június 20-án), Mezőberényben (június 25.), Pest megyében – az MSZDP gyűléseit több ízben is nyilas csoportok támadták meg, és megpróbálták szétzavarni, megfélemlíteni a jelenlevőket.[248] A fővárosban először az angyalföldi ifjúmunkásokat provokálták, majd a budai hegyekben támadták meg a kirándulókat, főleg a munkásokat. A szélesebb közvéleményt is megbotránkoztató akciójuk volt, amikor június 27-én hajnalban a Hűvösvölgyben egy fegyveres nyilas csoport megtámadta a majálissal egybekötött szociáldemokrata kiállítás anyagára vigyázó Rendező Gárda egyik csoportját és Litzmann Jenő vasas ifjúmunkást hasba lőtte.[249] A merénylet – mint ezt a *Népszava* megállapította – „nemcsak a szervezett munkásság elkeseredését kavarta föl, hanem mélységes megdöbbenést keltett a polgári közvéleményben is". Valóban, a polgári lapok többsége elítélte a nyilasok garázdálkodását, és határozott intézkedéseket követelt a belügyminisztertől. Ugyanakkor a szélsőjobb megpróbálta a Rendező Gárdát „rohamosztagként" feltüntetni és a történtek jogosságát bizonyítani.[250]

Az MSZDP vezetősége a kormánytól remélt segítséget. Júniusban a párt képviselői két alkalommal (7-én és 24-én) is tárgyaltak Darányi miniszterelnökkel, és ígéretet kaptak a párt és a szakszervezetek működésének zavartalanságára, ők pedig ugyancsak megígérték, hogy a kormány alkotmányjogi reformját támogatni fogják.[251] Már e találkozók is nagy visszatetszést szültek a munkásság körében. A vezetők a pártválasztmányi ülésen kénytelenek voltak szembeszállni a párttagság körében elterjedt azon véleménnyel, hogy Darányi „meggyőzte" a vezetőket politikája helyességéről.[252] Zavarta, bonyolította a helyzetet a közigazgatási apparátus már említett eljárása is. Nyilvánvaló volt, hogy a párton belül szárnyait bontogató baloldal, mindenekelőtt a szocialista fiatalok a nyilas támadás hatására akciókat, visszavágást követelnek. Tisztában voltak azzal is, hogy ebben őket támogatják a vidéki és a kerületi titkárok, a párttagság aktív tagjai, sőt a pártvezetőségen belül is vannak szószólóik.

Az MSZDP vezetősége a szélsőjobboldal elleni propaganda növelésével próbálta óvatosságát, tétlenségét ellensúlyozni. A hűvösvölgyi merényletet követő párthatározat is egyedül a belügyminisztertől várta a „megtorlást", azt remélte, hogy „megtisztítja a hivatalos szervezeteket" a horogkereszteseket „nyíltan vagy burkoltan" támogató hivatalnokoktól. A munkásságot viszont figyelmeztette: „ne veszítse el hidegvérét, higgadtságát". Természetesen a maga módján erőt is akart mutatni: „ha a provokációk tovább folytatódnak – olvas-

hatjuk a határozatban –, a szervezett munkásság az önvédelem eszközével gondoskodik saját védelméről".[253]

A közvélemény ellenszenve, bizonyos hatósági intézkedések, valamint a szervezett munkások, főleg a fiatalok elszántságának láttán a szélsőjobb nyílt provokációi átmenetileg csökkentek. A pártvezetést ez ismét illúziókba ringatta, és szükségtelennek tartotta az ellenakciókat, amit a párttagság egy része változatlanul sürgetett.

Az OIB és az ismét aktivizálódott, a Szaktanács felügyelete alatt dolgozó IOB (Ifjúmunkások Országos Bizottsága) 1937 nyarán egymás után rendezte antimilitarista és antifasiszta, valamint az ifjúmunkások szociális körülményeinek megjavítását sürgető gyűléseit. Ennek eredményeként Karácsony Sándor vezetésével ifjúmunkás-küldöttség kereste fel az iparügyi minisztert, memorandumukban új és egységes tanonctörvényt követeltek, egyben tiltakoztak az ifjúsági munkatáborok ellen. A két ifjúsági szervezet úgy döntött, hogy országos akciót indítanak a dolgozó ifjúság fasizálására irányuló törekvések ellen. Bejelentették, hogy röplapokon és más fórumokon nyilvánosságra hozzák azon vállalatok nevét, amelyek a fiatalkorúakra vonatkozó törvényeket nem tartják be.[254]

Az OIB ezenkívül elhatározta, hogy csatlakozik az augusztus 1-i háborúellenes naphoz és szolidaritási akciót indít a spanyol nép szabadságharca mellett, így kíván válaszolni a nyilasok provokációira. Korábban csak a kommunisták tartották meg az antimilitarista napot, most azonban – a Szocialista Munkásinternacionálé javaslatára – a szociáldemokraták is háborúellenes nappá nyilvánították. Ez adott alkalmat az OIB-nek arra, hogy ne csak szavakban, hanem tettekben is antimilitarista jellegűvé változtassa augusztus 1-ét. Az OIB több tízezer példányban röplapokat adott ki, gyűléseket rendezett. Július 25. és augusztus 4. között a rendőrség például hét ifjúsági nagygyűlésről számolt be, amelyek mind harcos antifasiszta és háborúellenes megnyilvánulások voltak. A rendőrségi összefoglaló megemlíti azt is, hogy „a gyűlések minden esetben tüntetésszerűen zajlottak le. A felizgatott ifjúmunkás tömegek Munkát! Kenyeret!, Éljen a Szovjetunió!, Éljen a népfront!, Le a háborúval! jelszavakat kiabáltak."[255] A gyűlések szónokai többségében baloldaliak, sőt egy-két esetben kommunisták voltak. Így pl. a szónokok listáján szerepelt Kasztel András, Goldmann György, Botyánszky Margit, Vágvölgyi Tibor, Lőke Gyula, Valachi Gyula, Radványszki Rózsa stb. Egymást érték az engedély nélküli tea- és fagylaltdélutánok, a szemináriumokkal egybekötött kirándulások. Hasonló akciókra került sor a Természetbarátok Turista Egyesületében (TTE) és a Munkás Testedző Egyesületben (MTE) is.

A rendőrséget nyugtalanította, hogy ezeken a gyűléseken, összejöveteleken mind több szó esett a Márciusi Frontról és közkézen forgott Féja Géza „Márciusi Front" c. füzete is.[256] A *Népszava* is megpróbált lépést tartani az erősödő baloldali hangulattal. Ismét megnőtt a spanyolországi eseményekről adott ismertetők, cikkek terjedelme, egyértelműbb lett a szabadságharcosok melletti kiállás. A rendőrség arról is tudomást szerzett, hogy a munkásszervezetekben újra gyűjtenek a spanyol nép megsegítésére.[257] A MÉMOSZ pedig szakszervezeti vonalon lépett fel kezdeményezően. Javasolta a szakszervezetek összefogását, közös fellépését, esetleg általános sztrájk meghirdetését is a nyilasok ellen, a gyülekezési és szervezkedési jog védelmében, a bejelentett szociális intézkedések meggyorsítására, végrehajtásának ellenőrzésére és a munkanélküliség felszámolására.

Az MSZDP és a Szaktanács vezetőségére 1937 nyarán tehát erős nyomás nehezedett. Erre utal Mónus Illés Párizsból küldött válasza Bresztovszky tanácsot kérő levelére.[258] „A *horogkeresztesek* ügyében a félelem, az idegesség többet *árt*, mint használ. Ne vegyük *magunkra* a horogkeresztesek ellen való harcot. Ha *egyedül* vállaljuk, magunknak tartjuk fönn az ellenük való harcot – érvel a főszerkesztő –, még megtörténhetik, hogy magunkra hagynak ben-

nünket: »hadd marják egymást«. Ez volna a legrosszabb. A polgáriak félreállnának. Így azonban ők is kötelességüknek tartják, hogy írjanak ellenük, és ez *ma* talán még fontosabb, mintha csak mi kerülnénk az arénába."[259] Mónus érveivel szemben az igazság az, hogy a közvélemény német- és nyilasellenes részében a munkások határozott fellépése, kezdeményezőkészsége, akciói, szimpátiát, támogatást váltottak ki.

Augusztusban a nyilasok provokációi ismét feléledtek. A baloldali szociáldemokraták, főleg az OIB visszaütést sürgetett. Alkalmas időpontnak erre a Szent István napra tervezett nyilas tüntetést tartották. 1937. augusztus 20-a jelentőségét növelte, hogy ekkor kezdődött az úgynevezett „Szent év", az Eucharisztikus Kongresszus előkészítő éve. Ezért a szokásosnál nagyobb és fényesebb ünnepségsorozatra készültek. A nyilasok pedig azért akarták megzavarni az ünnepséget, hogy felhívják magukra a világ figyelmét. Az OIB ellentüntetést kívánt szervezni. A pártvezetőség – helyesen – elvetette az OIB akciótervét. A fiatalokat azonban nehéz volt meggyőzni. Peyer határozottságára, erélyes fellépésére volt szükség, hogy az OIB elálljon az akciótól. Peyer Károly legfőbb, egyben valóban helyes érve az volt, hogy a „nagy nemzeti ünnep" megzavarása érveket adna a kormány kezébe ahhoz, hogy a szociáldemokratákra lesújtson.[260] Augusztus 20-án a nyilasok tüntetésére sor is került, a rendőrség gyorsan „begyűjtötte" a tüntetők egy részét. A polgári lapok nagy többsége megbotránkozással írt a történtekről.

A fenti akciótervvel szinte egyidőben folyt a kötélhúzás a Szaktanács és a MÉMOSZ baloldali vezetői között. Az utóbbiak az általános sztrájk kimondását latolgatták. A Szaktanács ellenezte, helyette gazdasági akciókat és rendkívüli kongresszus összehívását szorgalmazta. A Szaktanácsnak javaslatával sikerült a MÉMOSZ oldaláról leválasztani a csatlakozni kívánó vagy az építőkkel szolidaritást vállaló szakszervezeteket. A MÉMOSZ baloldala azonban hajthatatlan maradt. Nem hozott „eredményt" sem Peyer személyes beavatkozása, sem az egymást érő összbizalmi értekezleteken Szakasits Árpád és Széll Mihály érvelése.[261] Szeptember 16-ára az általános sztrájkot kitűzték.

Az MSZDP vezetői kezdték belátni, ha továbbra is határozatlanok maradnak, kicsúszik kezükből a gazdasági követelések és a nyilasellenes „harc" irányítása. Ezért a szeptember 3-i pártvezetőségi, majd a még ugyanaznap megtartott fővárosi végrehajtó bizottsági ülés elhatározta, hogy szeptember második felében „az egész országra kiterjedő akciót" indítanak „az egyre vakmerőbb szélsőjobboldali törekvések" ellen. Az FVB ülésének rövid jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a pártvezetőség által javasolt akciósorozat – tömeges gyűlések rendezése, röpiratok, felvilágosító füzetek kiadása – nem nagyon talált helyeslésre, többet vártak. Ezért az FVB szükségesnek tartotta, hogy külön is megtárgyalja: „elérkezett-e már az ideje a nyilasmozgalom szétverésének?".[262] A szeptember 12-i „Láthatatlan front" című *Népszava*-vezércikk jelentette be a nácik és a szélsőjobboldal elleni országos akciót. A lap felszólította az ellenzéki pártokat is ennek támogatására.

A pártvezetőség az akció során mindenképpen meg akart maradni a propaganda vonalán. Ezért ellenezte a MÉMOSZ általános sztrájkját, s még inkább az OIB egyes vezetőinek azt a szándékát, hogy megleckéztessék a nyilasokat. A kommunisták körében is vita folyt arról, helyes-e egyedi akciókkal – a nyilasellenes kampány előestéjén – a mozgalom ellen fordítani a rendőrséget, a nyilasokat és a polgári közvélemény egy részét.[263]

Végül is Peyerék nem tudták megakadályozni, hogy szeptember 16-án sor kerüljön a MÉMOSZ országos általános sztrájkjára. A szeptember 16-i általános sztrájkban – a *Népszava* és az *Építőmunkás* adatai szerint – 30 000 dolgozó vett részt. Ugyanezen a napon este Ságvári Endre és a VII. kerületiek vezetésével ifjúmunkások megtámadták és szétverték a nyilasok Tompa utcai gyűlését.

Ságváriék hetek óta készültek az akcióra, és nem véletlenül választották a Tompa utcát. Ez a nyilasház volt a fő fészke a nyilas terrorizmusnak. Köztudott volt, hogy nyilas suhancok itt – továbbá a Kinizsi és az Erkel utcai párthelyiségben – naponta fegyverekkel gyakorlatoznak és innét indulnak „portyázó" útjukra a nyilas terrorcsoportok.

Az akcióban mintegy 200 szociáldemokrata ifjúmunkás vett részt, és lényegesen nagyobb létszámú nyilas gyűlést vert szét. A támadást elhárítani akaró nyilasok, mint ismert, fegyvert is használtak, majd a rendőrség segítségét kérték. Jellemző, hogy nyilas támadások esetén a rendőri beavatkozás vagy elmaradt, vagy késett, most azonban azonnal a helyszínen volt a rendőrség, hatalmas apparátussal. Mintegy másfél száz fiatalt szedtek össze, közülük 125 szociáldemokrata volt. A Tompa utcai esemény, mint az várható volt, a lapok első oldalaira került. A szélsőjobboldal, sőt a kormánysajtó is vad szociáldemokrataellenes kampányba kezdett és az ifjúmunkások példás megbüntetését követelte. A propagandatámadást elsősorban Ságvári Endre személyére élezték ki. Ságvári mint joggyakornok a fővárosnál volt alkalmazásban. A nyilasok megkísérelték a velük szemben jogos vádat – a közigazgatás támogatja őket – a baloldal ellen fordítani, mondván, Ságvári a főváros alkalmazottja. A polgári sajtó – a *Magyarság*, a *Pesti Újság*, a *Pesti Hírlap*, a *Magyarország* stb. – sem helyeselte az akciót, mégis szimpátiával írt a szocialista fiatalokról, akik megleckéztették a nyilasokat.

A KMP a *Dolgozók Lapja* szeptemberi számában értékelte a Tompa utcai eseményeket. Ismét hangot adott annak a felfogásának, hogy csak a tömegek mozgósításával lehet „a nyilas provokációkra és támadásokra" felelni. A Tompa utcai támadás – úgy vélte – megérlelte ennek a feltételeit, így *„egyúttal az ellenállás jele"* is. Figyelmeztetett azonban, hogy nem szabad a fasizmus elleni harcot egyes szociáldemokrata csoportok, vagy éppen a munkásság *„magánügyévé"* változtatni, hanem az antifasiszta harcban érdekelt összes politikai tényezők közös ügyévé kell tenni.

Az MSZDP vezetősége – mint láttuk – nem helyeselte az akciót. Annak megtörténte után azonban nem fordult szembe vele, hanem a letartóztatottak mellé állt. Leszögezte: nem híve a „terrorakcióknak", a Tompa utcaihoz hasonló „megoldások" nem az MSZDP módszerei. Soha nem került volna sor erre, ha a kormány véget vetett volna a nyilastámadásoknak, provokációknak, „ha az ellenünk vezetett gaz támadásokat megtorolták volna". Kiállt Ságvári Endre mellett, és a letartóztatottak szabadon bocsátását követelte. Amikor pedig Ságvárit állásából elbocsátották, a pártvezetőség munkát biztosított számára. Kétségtelen, az MSZDP határozottsága, a polgári közvélemény reagálása is szerepet játszott abban, hogy a rendőrség végül is csak Ságvári Endrét, Friedmann Tibort, Mózes Lászlót és Zimmermann Imrét tartotta fogva, és később a bíróság is csak őket ítélte többhónapos börtönbüntetésre.

Az OIB Tompa utcai visszavágásával, a MÉMOSZ-sztrájkkal nem csupán az MSZDP védekező taktikájának megváltoztatása volt a cél, hanem a szeptember második felére meghirdetett propagandakampány befolyásolása is. A Tompa utcai esemény után kezdődő „akciósorozat" nem tekinthetett el a történtektől. A fővárosban, Budapest környékén és az ország különböző városaiban megtartott mintegy félszáz gyűlés és nagygyűlés szónokai a Tompa utcában történtek és a rendőrség reagálása után sokkal határozottabban léptek fel a nyilasok ellen, mint ezt egyébként megtették volna. A gyűlések résztvevői pedig a Tompa utca nevének említésekor mindig dübörgő tapsssal fejezték ki egyetértésüket. Hasonló volt a helyzet a szeptember 23-ra összehívott budapesti és vidéki kerületi titkárok értekezletén is. Ezen a nyilasok és csendőrök által valósággal gúzsba kötött vidéki mozgalom titkárai több támogatást, határozottabb cselekvést és behódolás helyett támadást sürgettek.[264]

A szeptember 26-án megtartott rendkívüli szakszervezeti kongresszusra pedig a sikeres építőmunkássztrájk nyomta rá bélyegét. A kongresszus mindenekelőtt teljes egyesülési és szervezkedési szabadságot követelt, sürgette a 48 órás munkaidő, a bérminimum és a fizetett szabadság minden iparágra, illetve minden dolgozóra való kiterjesztését. Határozottan síkraszállt azért, hogy a szociális törvények és rendeletek végrehajtása ellenőrzésének teremtsék meg a szervezeti feltételeit és ebbe paritásos alapon vonják be a szakszervezeteket. Sürgette hatásos büntető szankciók alkalmazását a szociális intézkedéseket kijátszó vállalatokkal szemben. Végül leszögezte: a szociális intézkedések nem a kormány emberbaráti gesztusának eredményei, hanem a szakszervezetek több évtizedes küzdelmének gyümölcsei, s megvalósításuk is csupán olyan mértékű lesz, amilyen erőt ennek érdekében a szakszervezetek ki tudnak fejteni.[265]

Ezekben a napokban hangnemet váltott a *Népszava* is. Éreztette hatását ebben a gyűlések hangulata, a szélsőjobb növekvő gyűlölködése s végül a világkiállításon Franciaországban járt vezetőkre „ráragadt harcosabb antifasizmus" is. A *Népszava* október 10-i vezércikke már odáig ment, hogy a fasizmus elleni védekezés helyett ellentámadás előkészítését sürgette.

Erre a változásra azonnal felfigyelt a Belügyminisztérium is. Az MSZDP „a múltban csak elméleti támadásokat intézett a jobboldali, a fasiszta, a nemzetiszocialista és nemzeti irányok ellen, addig ma azt a küzdelmet... gyakorlati térre tolta át... Az MSZDP ezt a tevékenységet, bár a II. Internacionálé utasítására, de főleg a KMP-nek az MSZDP párt- és szakszervezeteibe betelepített funkcionáriusainak és tömegeinek a nyomására kénytelen végrehajtani" – állapította meg a jelentés. Majd így folytatta: „Itt, ebben a pontban vált veszélyessé az állam- és társadalmi rendre az MSZDP, mert addig, amíg egy politikai párt a nézeteit és célkitűzéseit a szellem fegyvereivel igyekszik kiharcolni, addig a közrend és a közbiztonság csak közvetve van érintve. De ha ezek a harcok az emberek élete elleni bűncselekményekkel vannak összekötve és más mozgalom [értsd alatta: KMP – *P. I.*] titkos törekvéseit fedezik, a politikai harcnak már azt a stádiumát érinti, amely a tényleges forradalmi harcnak egy komolyabb szakasza." A jelentés szerint, az MSZDP kezd „belesodródni ebbe az áramlatba".[266] A jelentés természetesen messze eltúlozta ezt a veszélyt, egyre azonban kétségtelenül helyesen tapintott rá. A párton és a szakszervezeteken belül – a kommunisták belépésével – valóban jelentkezett, kiformálódóban volt egy olyan irányzat, amely nem helyezkedett mereven szembe a reformista vezetéssel, de ez utóbbi célkitűzéseitől, s főleg gyakorlatától eltérő, a KMP törekvéseivel egyező, harcos antifasiszta politikai vonalat képviselt.

Természetesen a pártvezetőség is látta a számára „veszélyes" helyzetet. Küzdött is ellene, de nem a korábbi adminisztratív eszközökkel, hanem saját politikai elképzeléseinek határozottabb képviseletével, antibolsevista nézeteinek állandó napirenden tartásával, végül azzal, hogy „szemet hunyt" számos olyan politikai megnyilatkozás felett, amelyet korábban megengedhetetlennek tartott a párt- és szakszervezetekben.

1937 őszén a nyilas akciók erősödése, egységes pártalakítási kísérleteik, a Darányi-kormány határozott jobbracsúszása, illetve a vezérkar nyílt beavatkozása a belügyekbe[267] bőséges alkalmat adott arra, hogy az MSZDP vezetői gyűléseken, a parlamentben, illetve a polgári ellenzék álláspontjához csatlakozva fokozzák „a szellemi propagandát" a totális fasizmus előőrsei, valamint a kormány ellen, mivel ez utóbbi „külpolitikai érdekekből támogatja és elősegíti a keresztes mozgalmakat".[268] Az élőszóban kifejtett náci- és nyilasellenes propaganda és a *Népszava* leleplezései mellett a pártvezetőség propagandafüzetek kiadásával is növelni akarta a szellemi harc hatékonyságát. Ez időben jelent meg F. Molnár Sándor,

azaz Böhm Vilmos tollából a „Torzkeresztek árnyékában", Szakasits Árpádtól a „Horogkereszt, kereszténység és szocializmus", illetve a „Békéért és szabadságért – a diktatúrák ellen" c. füzet.

A náci befolyás erősödése, valamint az őszi parlamenti ciklus napirendjére tűzött alkotmányjogi reformok – a kormányzói jogkör kiterjesztése, az utódajánlási jog kormányzóra ruházása – mozgósították a legitimistákat, és mellettük felsorakoztak az Egyesült Kereszténypárt, a Polgári Szabadságpárt, a Független Kisgazdapárt képviselői is. 1937. október 10-én Körmenden a „polgári ellenzék"[269] „a szilárd kormányzás", az „alkotmányosság" és a „szélsőségek" elleni közös harcban tartott „kézfogót". Egy héttel később a katolikus egyház is nyíltan állást foglalt a Körmenden meghirdetett elvek mellett.[270]

Az MSZDP vezetősége rendkívül nagy fontosságú eseményként értékelte Körmendet. Ezt számos tényező jelezte: különtudósítót küldött Körmendre, a polgári lapoknál is nagyobb terjedelemben ismertette a felszólalásokat, a *Népszava* vezércikkei, cikkei és a felső szintű megnyilatkozások nemcsak lojálisak az akcióval, hanem fel is ajánlják az MSZDP támogatását a polgári ellenzéknek.

A *Népszava* Körmendet a horogkeresztes áramlat megfékezésének országos jelentőségű és „minden figyelmet megérdemlő" eseményeként értékelte. Hangoztatta azonban, hogy csak a kézfogás nem elég. A polgári ellenzéknek „a politikai cselekvés útjára kell lépnie", ha a kormányt jobb belátásra akarja bírni.[271]

Körmenddel kapcsolatban az MSZDP hivatalos álláspontját október 17-én Peyer Károly fejtette ki a szegedi népgyűlésen: „lehetnek, mint ahogy vannak is, a mi pártunk és polgári ellenzéki pártok között világnézeti és politikai felfogásbeli eltérések, de abban a törekvésben, hogy biztosítani kell a törvények mindenekfölött való uralmát, a jogegyenlőséget minden állampolgár számára, hogy biztosítani kell a nyugodt és békés munka lehetőségét – ebben a törekvésben a polgári ellenzéki pártok mindenkor számíthatnak a szociáldemokrata tömegekre". Majd hozzátette: „ha a polgári ellenzéki pártok a választójogi reform becsületes megoldására szövetkeznek, a szociáldemokrata tömegekben feltétlen támogatókra fognak találni".[272]

Mónus Illés szerint azonban ez a túlságosan is tágan értelmezett együttműködés aligha vezet eredményre, ha a polgári ellenzék nem vállalkozik egy „olyan szabadságfront" megteremtésére, amely „magában foglalná a parancsuralmi rendszer minden ellenfelét". Ez a szabadságfront nemcsak a „horogkeresztesek" elleni küzdelem szerve lehetne, hanem olyan politikai tömörülés is, amely a kormányt támogatná, ha intézkedései egybeesnek a szabadságfront törekvéseivel, és nyomást gyakorolna rá, ha ellentétesek azzal.[273]

A pártvezetőség állásfoglalása heves vitát váltott ki a párt- és szakszervezetekben éppúgy, mint polgári körökben. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy az MSZDP megtagadja-e a fennállása óta vallott és éppen a nyár folyamán – a kormányzói jogkör kérdésében – újra leszögezett álláspontját, a köztársasági államformát, avagy hogyan magyarázza az „alkotmányosság" védelmét. A probléma nagyságát mutatja, hogy a *Szocializmus* külön cikket szentelt a kérdésnek. Faragó László ebben kifejtette, hogy a polgári ellenzék „nem hisz" a szociáldemokraták „őszinteségében", „idebenn pedig bizonytalankodva és sokszor rossz érzéssel csinálják az »új politikát«", „opportunista bujkálásnak" tekintik „a megnehezült időkre való tekintettel". Faragó szerint e kérdésben nem átmeneti taktikáról van szó. Az MSZDP álláspontja „mélységes elméleti alapon nyugszik, és *a szociáldemokráciának az alkotmányhoz való megenyhült viszonya nem alakoskodás,* nem önmentés". Faragó Mónushoz hasonlóan azzal érvel, hogy még hosszú távon kell „a kapitalizmussal, mint adott ténnyel számolni". Ebből pedig egyenesen következik, hogy a szociáldemokráciának a kapita-

lizmuson belül mindig azt az uralmi formát kell támogatnia, amely a totális diktatúrával szemben „bizonyos védettséget és jogot ad a munkásosztálynak..." Ez a magyarázata, miért áll „a szociáldemokrácia itt Magyarországon... a jelenlegi közjogi alaptörvények mellé".[274] A Faragó által megfogalmazottakat Mónusnak a *Népszavá*ba írott sorai teszik valójában érthetővé. A vezércikk szerint „még az ellenforradalmi rendszer is többet nyújt – lehetőséget ad szociális és politikai reformok megalkotásához –, mint a fasizmus. Megmaradunk tehát a társadalmi rend adta alapon, hogy harcunk a társadalmi rend megváltoztatásáért eredményes és lehetséges legyen."[275]

Az MSZDP vezetősége – mint a fentiek is mutatják – hajlandónak mutatkozott az ellenforradalmi rendszer talaján vállalni az együttműködést a „körmendiekkel". Való igaz, hogy az MSZDP-nek a „horogkeresztesek" elleni harchoz a polgári tábort ebben a közegben kellett keresnie. Az is igaz, hogy a totális fasizmushoz képest az adott uralmi forma létjogosultságot biztosított a szociáldemokrata mozgalomnak, és egyre szűkülő formában, bizonyos demokratikus kereteknek. Ezt a lehetőséget eleve feladni hiba lett volna, sőt már megtartása is harc kérdése volt. Körmend és annak támogatása tehát ezt is jelentette, ezért a mellette való állásfoglalás az MSZDP részéről helyes volt. Viszont elméleti magyarázata, politikai indoklása annál kifogásolhatóbb.

Az MSZDP – sajnos – nem vállalkozott arra, hogy megmutassa: Körmend, miközben a szélsőjobboldal ellen szervezkedik, ezt olyan politikai célkitűzésekkel bástyázza körül, amelyek végső soron nemcsak a fasiszta törekvések útját lesznek képtelenek elzárni, hanem útját állhatják a tényleges antifasiszta együttműködésnek is. A KMP sem tagadta Körmend jelentőségét, azt, hogy végre „a polgári ellenzék is felismerte a fenyegető veszély súlyosságát és harcolni akar a nyilas parancsuralom ellen". Szemben az MSZDP-vel nem hallgatta el azonban a „kézfogás" komoly veszélyeit sem. „A mi igyekezetünk arra irányul, hogy a fasizmus minden őszinte ellenségét közelebb hozzuk egymáshoz... hogy leküzdjük a demokratikus erők legnagyobb gyengeségét, a szétforgácsoltságot." Ebben a harcban azonban a munkásosztály nem lehet „segédcsapat", nem válhat a polgári ellenzék játékszerévé, kiszolgáltatottjává – szögezte le a KMP.[276]

Hasonlóan vélekedett az eseményeket közelről figyelő Bálint György is. Az MSZDP nem kulloghat az események után. „*Kezdeményező, továbbfejlesztő szerepének*" e kérdésben döntő jelentősége van – írta a *Gondolat*ban. „A demokratikus erők elmaradottságának, fejletlenségének... szubjektív oka éppen az... hogy a munkásság mindeddig megelégedett az együttműködésnek már a többi pártok között kialakult formáihoz való *csatlakozással*." Ezt a magatartást a szükséges óvatosság és a „ma hallgatólagosan fennálló" fasisztaellenes front „szerény kereteiért való aggodalom sem indokolja" – hangsúlyozta Bálint. Elismerte, hogy Magyarországon „talán ma még" nincsenek meg a feltételek „egy külföldi értelemben való összefogásnak", de annál szerinte lényegesen nagyobbak a lehetőségek, mint amire a szociáldemokrata pártvezetőség vállalkozik.[277]

Az MSZDP vezetőinek – Peyer Károlynak, Mónus Illésnek, Faragó Lászlónak és másoknak – Körmend utáni megnyilatkozásai arra utalnak, hogy változatlanul elvetették a népfrontot Magyarországon. A vezetők többsége a fasizmus elleni harc kezdeményezését és gyakorlati megoldását lényegében az ellenforradalmi rendszer alapjaihoz ragaszkodó uralkodó köröktől és a hozzájuk politikai felfogásban közel került polgári ellenzéktől várták. Az MSZDP vezetőinek többsége képtelen volt az Európában jelentkező alternatívák tapasztalatai alapján a magyar antifasizmus számára a megfelelő utat megtalálni, képtelen volt önerejéből „újítani". Körmend és az utána következő események azt mutatják, hogy a vezetés alapjában megmaradt a peyeri álláspontón, és a rendszeren belül kereste – hosszabb

távon is – a munkásmozgalom számára eddig kiharcolt, vagy ennél kedvezőbb feltételek megteremtésének útját.

Kétségtelen, hogy a Körmend és az „alkotmányvédők" melletti politikai állásfoglalásban – mint Bálint György írta – szerepet játszottak óvatoskodó, „Körmend" fennmaradásáért „aggódó" taktikai elemek is. Alapvetően azonban nem ez volt a döntő. Az MSZDP vezetőit az a szándék vezette, hogy ha kell, további elvi engedmények árán is megakadályozzák a nyilasellenes frontból való kimaradást, útját állják a „törvényen kívülre" kerülésnek, a „nemzet testéből" való kirekesztésnek. Mindenképpen el akarták kerülni, hogy a szerintük nagy horderejű választójogi törvény vitájában, a titkosság ürügyén, a szélsőségek ellen fellépve a polgári ellenzék a szélsőjobboldallal egy kalap alá sorolja az MSZDP-t. A felajánlkozás tehát a nyilasellenes harc mellett, sőt talán inkább a választójog kérdésében való közös együttműködésnek szólt.

Ebben a kérdésben azonban magában a pártvezetőségben sem volt teljes az egyetértés. Buchinger feljegyzése szerint többen nem értettek egyet azzal az állásponttal, amely szerint csak a polgárság segítségére támaszkodva harcolhatunk a nyilasok ellen, hogy „szemet kell hunyni" Körmend negatív jelenségei felett, mert ellenükre a szélsőjobb és Darányi nácibarát politikája „nem fog menni". Buchinger elismerte, hogy a szocialista mozgalom nem képes a totális fasizmust megakadályozni, ha azt mindenáron be akarják vezetni Magyarországon. Szerinte azonban az MSZDP többre képes, mint amit vállal. „Nem vagyunk láng – írja Buchinger Manó följegyzésében –, de jelzőlámpa és élő figyelmeztetés" lehetünk.[278] Nem akceptálták egyes kerületi pártszervezetek sem a pártvezetőség politikáját. Szamai Lajos titkár a VIII. kerület nevében „új szellemet" sürgetett, a IX. kerület vezetősége pedig határozatban tudatta, hogy nem ért egyet a pártvezetőség politikájával. Az OIB is több ízben ellenvéleményét nyilvánította, különösen az ellen tiltakozott, hogy a pártvezetőség korlátozta az antimilitarista gyűléseket, ellenőrzi az előadók szereplését, sőt eljárást indít a párt „lábhoz tett fegyver" politikáját bírálók ellen.[279]

Ez a felfogásbeli különbség megmutatkozott a Márciusi Front értékelésének kérdésében is. A vezetés továbbra sem zárkózott el a Márciusi Front dokumentumainak, állásfoglalásainak közlésétől, de óvakodott a Márciusi Front hivatalos támogatásától, a rendezvényein való megjelenéstől vagy szerepléstől. Ellene volt annak is, hogy a Márciusi Front kiadványait a pártszervezetekben terjesszék vagy olvassák. Nem helyeselte a Márciusi Front balszárnyának politikai „ambícióit", akcióit, helyette a „szellemi mozgalom" szférájában való megmaradást szorgalmazta.[280]

A párttagság viszont, ahol csak alkalma nyílott rá, szolidaritást vállalt a Márciusi Fronttal. Rendőrségi jelentések, *Népszava*-tudósítások igazolják, hogy szociáldemokrata gyűléseken éljenezték, éltették a Márciusi Frontot, a népi írókat. A MÉMOSZ november elején tartott összbizalmi értekezlete hivatalosan állást foglalt a Márciusi Front mellett, és kiállt a perbe fogott, üldözött népi írókért. Az összbizalmi értekezlet – mint ez a róla szóló tudósításból kiderül – „nagyra értékelte" a Márciusi Front munkáját és egyetértett azzal, hogy a munkásság „csak a falvak népével együtt" változtathat sorsán. „Örömmel és mélységes rokonszenvvel üdvözli az értekezlet a magyar íróknak a képviselőházban felolvasott deklarációját, mint annak tanúbizonyságát, hogy a magyar értelmiség legjobb része nem hagyta cserben a szenvedő, küszködő, a szabadság és emberi élet után vágyódó nincstelen milliókat" – olvasható a határozatban.[281]

Az MSZDP vezetői és tagsága között 1937 őszén azonban nemcsak a fenti kérdésben voltak nézeteltérések, hanem ehhez kapcsolódóan az újból felerősített antibolsevista propaganda megítélésében is. Mint mindig, a pártvezetőség többsége most is úgy vélte – s ebben

Mónus volt az éllovas –, hogy a polgári ellenzékhez való csatlakozás, a kormány iránti lojalitás, a szélsőbaltól való elhatárolódás bizonyítására és a párton belüli baloldal visszaszorítására a legjobb eszköz a szovjetellenes propaganda. Ennek időszerűséget a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 20., továbbá az antikomintern paktum egyéves évfordulója adott. A *Népszavá*ban egyesek ismét a pártnak tartották fenn a bolsevizmus elleni harc elsőbbségi jogát.

Az antikommunista propaganda most azonban a korábbinál határozottabb ellenállásra és visszautasításra talált. Nem egy gyűlésen az előadók, vezetők kénytelenek voltak meghátrálni, vagy a résztvevők súlyos „szemrehányásait" meghallgatni. Az Angyalföldön tartott gyűlésen Peyer Károly szovjetellenes kirohanásait a pártszervezet egésze visszautasította. A párttagság véleményével egybehangzó az angyalföldieknek a pártvezetőséghez címzett – Mautner Sándor, Keresztes Albert titkárok által aláírt – levele: a *Népszava* szovjetellenes támadásai „igen sok elvtársunknál és munkatársunknál szültek visszatetszést... Nem lehet azt kívánni, hogy a *Népszava* folytasson a szovjet mellett propagandát. Ilyet kívánni a mai magyar politikai helyzetben őrültség, pártunk legalitása kerülne kockára... Viszont a *szovjet ellen* folytatni propagandát nézetünk szerint semmi esetre sem szabad, mert *ez megbontja soraink egységét*." A levélírók a továbbiakban hangsúlyozzák: nem szabad azt hinni, hogy csak a kommunistáknak nem tetszenek ezek a cikkek. „Nagyon sok százszázalékos szociáldemokrata munkás van azon a nézeten, hogy akármilyenek is a viszonyok a Szovjetunióban, egy biztos, hogy [ha] a szovjetet a kapitalista reakció legyőzné, ez a tény a nemzetközi munkásmozgalmat is hosszú évekre visszavetné." Majd így folytatják: „...általában túl ezeken csaknem mindnyájunknak az az álláspontja, hogy mivel pont ez a kérdés, melyben nézeteltérések vannak közöttünk, ne élezzük tehát ki a problémát, ezzel a pillanatnyilag másodrendű kérdéssel ne üssünk rést soraink egységén, és ne bántsuk meg sok munkatársunk érzéseit. Örüljünk, hogy vége annak a korszaknak, amikor a pártesték veszekedésekkel – nem vitákkal – teltek el és az elvtársak egymást lebolsevistázták és leszociálfasisztázták." A levélírók befejezésül joggal kérdezték: „Hogyan kívánhatjuk mi ilyen cikkek után azoktól a különben igen agilis és komoly elvtársaktól, akik a szélsőbalról jöttek közénk, hogy tiszta lelkiismerettel agitáljanak tovább is a *Népszavá*ért?"[282]

Az elnök-titkári értekezlet résztvevőinek helyeslése közepette a VII. kerületi pártszervezet nyilatkozatban szögezte le, hogy „minden szociáldemokratának tisztában kell lenni azzal, hogy Oroszország elbukása olyan sötét reakciót teremtene egész Európában, ami minden haladást, civilizációt elpusztítana". Nekünk tehát mindig ebből a szempontból kell megítélni Oroszországot.[283] A *Népszava* szerkesztőségébe érkező levelek is arról tanúskodnak, hogy a munkások tömegesen tiltakoztak a lap újabb szovjetellenes cikkei miatt.[284]

A párton belüli vitákat azonban időről időre erősen mérsékelték az ország kül- és belpolitikájában végbemenő események, s ezek lehetőséget adtak a pártvezetőségnek arra, hogy az antifasiszta harc hogyanjában jelentkező belső ellentétek elmélyülése ellenére az általa központinak vélt kérdésekre összpontosítsa a szervezett dolgozók figyelmét.

1937 őszén a polgári ellenzék demonstratív felvonulása meghátrálásra késztette Darányit. A miniszterelnök ugyanis el akarta kerülni, hogy a többhónapos szünet után újra összehívott parlamentben, a megtárgyalásra kerülő törvényjavaslatok során, s még inkább tervezett németországi látogatása előtt számára kedvezőtlen atmoszféra alakuljon ki. A kormánykörök: a belügyminiszter, a honvédelmi miniszter, a főváros polgármestere s Darányi is[285] a szélsőjobboldali akciókat elítélő nyilatkozatokat, szigorú ellenőrzésről és határozott intézkedésekről szóló ígéreteket tettek. A kormányfő és miniszterei egymás után fogadták a polgári ellenzék, sőt az MSZDP képviselőit és fogadkoztak előttük a nyilas mozgalom meg-

fékezéséről. E „látogatási keretben" kereste fel Szendy polgármester a szociáldemokratákat, illetve fogadta Peyert, Györkit, Mónust Darányi miniszterelnök, Rőder honvédelmi miniszter és Széll belügyminiszter.[286]

Sor került néhány intézkedésre is. Végre ítéletet hirdettek Böszörmény Zoltán kaszáskeresztes vezér és több száz társa régóta húzódó perében. Bíróság elé állították Szálasit és nem jogerősen 10 hónapi börtönre ítélték.

A nyilasok randalírozásai ugyan változatlanul napirenden voltak – pl. a Budai Vigadóban október 17-én és 24-én –, de Darányi nyilatkozatai mégis mérsékelték, illetve megbontották a „körmendi együttest".[287] Így azután „megfelelő atmoszféra" teremtődött a kormány számára a parlament összehívására, a németországi út lebonyolítására és nem utolsósorban a választójogi törvénytervezet útnak indítására.

A kormánnyal folytatott tárgyalások után a pártvezetőség megnyugodott. Mónus úgy nyilatkozott, hogy Darányi „abszolút jóakaratú" a párttal szemben.[288] Erre azonban alaposan rácáfoltak az események. A rendőrség november 7-re virradóan két erős szociáldemokrata kerületben – Óbudán és Erzsébetvárosban – általános razziát rendezett és 503 személyt, zömében munkásokat hurcoltak el. Az eset – miután, ha nem is ilyen méretekben, de később is megismétlődött – igen nagy „idegességet" váltott ki a Szociáldemokrata Pártban.[289] Ugyancsak fokozták az aggodalmat a Darányi berlini látogatásáról kiszivárgó hírek.[290] Nem véletlen, hogy a rendőrség összesítő jelentései ez időben „összevisszaságot", „ellentétes helyzetmegítéléseket", zavarokat konstatálnak a szociáldemokrata pártvezetésben. Erre példaként többek között idézik Mónus Illésnek – mint ők írják, a „párt eszének", „spiritus rektorának" – ellentmondásos megnyilatkozásait.[291] A politikai helyzet így egyáltalán nem kedvezett a nagy „kampány", a választójogi küzdelem megindításának.

November végén vált ismertté, hogy elkészült és nyilvánosságra hozás előtt áll a kormány választójogi törvénytervezete. Darányi ennek néhány „fontosabb pontját" el is kezdte „kiszivárogtatni", azzal a szándékkal, hogy megfelelő ideje legyen felkészülni a várható támadásokra.[292] Az MSZDP ezek ismeretében novembertől már minden gyűlését a választójog szolgálatába állította, minden egyéb háttérbe szorult.

1937. november 28-án a Tattersallban megtartott nagygyűlés, amelyen mintegy tízezer ember vett részt, volt a tulajdonképpeni nyitánya az MSZDP nagy akciójának. A pártvezetőség itt gyűlések, ismertető előadások tartásának, írásos propagandaanyagok megjelentetésének egész sorát jelentette be. Felszólította a polgári ellenzéket a közös, együttes munkára, egyben kifejezte azt a reményét, hogy a kormány olyan tervezetet ad közkézre, amely megnyitja az utat a demokratikus parlamentarizmus talaján az ország boldogulása előtt. A pártvezetőség vigyázott arra is, hogy a gyűlésen se bal-, se szélsőjobboldali provokációra ne kerülhessen sor, a szervezett munkásság „méltóságteljesen" demonstrálja több évtizedes követelése melletti harckészségét.[293] Ez után egymást érték a fővárosban és vidéken is a szociáldemokrata gyűlések.

December közepére a szinte teljesen kiszivárogtatott törvénytervezetről kiderült, hogy a kormány a titkosság fejében olyan súlyos, reakciós szankciókat kíván alkalmazni, amilyenekre az MSZDP, de a polgári ellenzék sem számított. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy csak a polgári ellenzék radikálisabb szárnyának vannak érdembeli kifogásai a törvénytervezettel szemben. Ennek felismerése mondatta ki Mónus Illéssel a pártvezetőség december 14-i rendkívüli ülésén: „a javaslattal szembeni komoly harcoknál a párt aligha fog fegyvertársakra találni" a polgári ellenzéknél.[294] Az MSZDP tehát jórészt magára maradva volt kénytelen demokratikus választójogi elképzeléseiért síkraszállni. A vezetőség a párttagság sürgetésére[295] kilátásba helyezte a rendkívüli kongresszus összehívását is.[296]

A pártvezetőség 1937–1938 fordulóján időt, fáradságot nem kímélve mindent megmozgatott, hogy a választójog kérdésében felsorakoztassa maga mögött a dolgozókat, s megkísérelje a tervezeten változást elérni. A pártvezetők, a parlamenti képviselők a fővárosban és vidéken értekezletet értekezlet után, gyűlést gyűlés után rendeztek. Propagandafüzetek, röpiratok, *Népszava*-cikkek tömege leplezte le a tervezet reakciós jellegét és állította vele szembe a népképviselet, az általános, egyenlő és titkos választójog követelését. A kormányt, a polgári ellenzéket figyelmeztette, ne szalassza el az utolsó lehetőséget: „elkéstek 1913-ban, elkéstek 1918-ban, vajon nem késnek-e el ismét?" hangoztatták a vezetők refrénszerűen.

1938 január–februárjában a fővárosi, Budapest környéki és a megyei pártértekezletek zajlanak,[297] pártválasztmányi ülés, ankét, nőértekezlet, OIB-tanácskozás váltja egymást, memorandumok mennek a parlamenthez, a kormányhoz, tanácskozások folynak két ízben is Darányival,[298] mindez a választójog kérdésében. Az MSZDP vezetősége látta a tervezet egészének antidemokratikus jellegét, annak egésze ellen tiltakozott, különösen néhány alapvető részlet háborította fel. A titkosság fejében a dolgozó tömegek tekintélyes részét kizárnák a szavazók közül. A 24 éves választói korhatár, a 6 elemi iskolai végzettség, a 6 évi egy helyben lakás, a faji megkülönböztetés önmagában is százezreket foszt meg a választójogtól. A nyílt és burkolt pluralitás – országgyűlési választójoggal rendelkezők egyéni képviselőket, törvényhatósági választójoggal rendelkezők lajstromos képviselőket választanak, tehát a választók egy részének többségében a polgári, kispolgári szavazóknak két választójoguk is van –, s a rendkívül magas óvadék, a választási kerületek rendeleti úton való kijelölése, a politikailag büntetett előéletűek kizárása mind olyan jogfosztást jelent, amely „semmissé teszi a titkosság eredményét" és a nemzetet „történelmi öngyilkosságba" kergeti – szögezte le a pártvezetés.[299]

A fővárosi pártértekezlet, a pártválasztmányi ülés, majd az 1938. február 6-án megtartott rendkívüli pártkongresszus a tervezetet egészében vitára alkalmatlannak tartotta, és „teljesen új javaslat kidolgozását" sürgette. Mindhárom fórum leszögezte: „ez a választójogi javaslat egész rendszerében és minden rendelkezésében a munkásság, a parasztság és a haladó polgárság ellen irányul". Követelte a jogfosztás, a nyílt és rejtett pluralitás, a választási eljárás antidemokratikus voltának megszüntetését és a dolgozók több évtizedes követelésének maradéktalan érvényesítését.[300] Az MSZDP nem adta fel a harcot. Ha most nem sikerül a demokratikus választójogot kiharcolnia, a törvény elfogadása után is küzdeni fog a párt elképzeléseiért – mondották. A titkosság azonban önmagában is fontos eredmény a választójog további demokratizálására való felkészüléshez,[301] „az ország politikai fejlődésében" „új korszak kezdete" – szögezte le a rendkívüli pártkongresszus határozata.

1938 februárjában, a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása, valamint a polgári ellenzék fokozatos behódolása[302] hatására a pártvezetőség rádöbben, hogy a választójoggal kapcsolatos reményei, amelyeket a párttagság körében is meggyökereztetett, szertefoszlottak, illúziónak bizonyultak. Alig van remény arra, hogy a tervezeten lényeges változtatásokat lehessen elérni. Ezért védte végül is az önmagában maradt titkosságot, megpróbálta a tényleges értékénél jelentősebbnek feltüntetni, ezért nevezi korszakalkotónak.

A pártvezetőség azonban nemcsak az illúzióteremtéssel fegyverezte le a szervezett dolgozókat, hanem azzal is, hogy a választójogot nem kapcsolta eléggé össze az antifasiszta harccal. A választójogért folyó küzdelmet nem az antifasiszta harc szerves részének tekintette, hanem olyan „csodaszernek", amelynek sikerre vitele önmagában is útját állhatja a totális fasizmusnak.

Kétségtelen, az MSZDP nem volt abban a helyzetben, hogy alapvető változtatást tudjon elérni a reakciós választójogi törvényen. De rendelkezett azokkal a feltételekkel, amelyek

alapján pontosabban kijelölhette volna a választójogi törvény helyét egy fasiszta rendszerben, a választójogot a fasizmus elleni harcban egy lehetőségnek és nem a nagy lehetőségnek tekintve. Hiba volt az is, hogy a pártvezetőségnek túlzott elvárásai voltak a polgári ellenzékkel szemben, s a maga részéről óvakodott mindennemű kezdeményezéstől. Jogos tehát a *Dolgozók Lapjá*nak a kritikája, amely elmarasztalja az MSZDP-t, mert „a polgárság uszályában várta, hogy az ellenzéki polgári pártok vívják meg a harcot". A pártvezetőség „nem bízik sem saját pártja, sem a tömegek erejében, nem akarja az ellenfelet provokálni" – szögezte le a KMP lapja.[303]

Kockázatos lett volna, ha az MSZDP a propaganda, a tiltakozás, a memorandumok mellett más eszközökhöz is folyamodik. Úgy véljük azonban, mégsem volt helyes csak a fentiekre korlátozni a választójogi küzdelmet. Egyrészt azért sem, mert a demokratikus erők tettek lépéseket az együttműködés megszervezésére. 1938 februárjában a Márciusi Front kezdeményezésére pl. kísérlet történt a demokratikus erők megszervezésére. Az előkészítő értekezleten az MSZDP ugyan nem, de az OIB képviseltette magát.[304] Ugyancsak sor került a különböző németellenes csoportok képviselőinek megbeszélésére, amelyen Szakasits Árpád is részt vett, de mint író, újságíró, s nem mint pártja képviselője.[305] Másrészt az MSZDP-n belül is erősödött azok tábora, akik tömegakciókat követeltek a választójog és a demokratikus szabadságjogok védelmében. 1938 februárjában öt kerület – Óbuda, Zugló, Erzsébetváros, Terézváros, Ferencváros – pártszervezete szinte egyidőben követelte a pártvezetéstől a választójoggal kapcsolatban időnként megpendített politikai tömegdemonstrációk és tüntetések megszervezését. Az említett öt kerület még ugyanabban a hónapban ezt közös határozatban a pártvezetőség elé is terjesztette. A pártvezetőség azonban a kerületi titkárok és elnökök 1938. február 23-i értekezletén elutasította a javaslatot. Az elnöklő Propper Sándor kijelentette: külön „szervezkedést a párt keretein belül nem tűrhetünk!". Hasonló elutasítás fogadta az OIB kezdeményezését. Ők saját keretükben, illetve a keresztény ifjúsági szervezettel együtt akartak tömegdemonstrációt szervezni, egyrészt a választójogi korhatár leszállításáért, másrészt az ifjúságot külön is sújtó szankciók megváltoztatásáért. A pártvezetőség ismételten leszögezte: nem zárkózik el az akciótól, ha a polgári pártok kezdeményezik, mert „csak így lehet annak ódiumán megosztozni".[306]

A választójog kérdésében a polgári ellenzék megosztottsága, tehetetlensége, az MSZDP gyengesége, részben gyávasága a külpolitikai eseményekkel együtt a Darányi-féle javaslat malmára hajtotta a vizet. Az Anschluss után nyilvánvalóvá vált, hogy az események túlhaladták a választójog kérdését. 1938 májusában egy sor olyan törvényjavaslattal együtt emelkedett törvényerőre, amelyek reakciós voltukban, fasiszta jellegükben messze túltettek a választójogi törvényen, sőt annak egyes szankcióit, reakciós jellegét tovább mélyítették. Találó volt a *Népszava* vezércikkének megállapítása a törvényjavaslat parlamenti benyújtásakor: „Belehelyezték a titkosság csecsemőjét a választójogi javaslat bölcsőjébe, de mint valami öreg angyalcsinálók, addig kötözgették 220 jogfosztó paragrafus nadrágjával, hogy a lélek már csak hálni jár belé. Ez a csecsemő nem nő meg akkorára, hogy történelmet csinálhasson a magyarság életében."[307]

Az MSZDP kiútkeresése éppúgy kudarccal végződött tehát, mint a pártvezetőség azon elképzelése, hogy a titkos választójog Magyarországon képes útját állni a totális fasizmusnak és a teljes náci behódolásnak. A legkedvezőbb időszakban képtelennek bizonyult a húszas években kialakult, hagyományos politikával való szakításra, képtelen volt a párt politikájának megújítására. Az Anschluss után a helyzet még kedvezőtlenebbé vált.

III. FEJEZET

Az MSZDP politikája a második világháború előestéjén

1938 tavaszán a német befolyás Kelet- és Délkelet-Európában, így természetesen Magyarországon is megszilárdult. Ezt csak megerősítette Ausztria 1938. március 13-i német megszállása, s ennek fogadtatása a nyugati hatalmak részéről, amely lényegében Hitler középeurópai terjeszkedésének bátorítása volt. Bár a Darányi-kormány elsőként üdvözölte Hitlert az Anschluss alkalmával, elsőként szüntette meg a bécsi magyar követséget, a magyar társadalomban – befolyásos politikai és gazdasági csoportokban is – aggodalmat, viszolygást, sőt félelmet keltett a nácik megjelenése a magyar határon.

A magyar társadalmat ért sokkhatásra mutat, hogy Horthy maga kénytelen a rádió mikrofonja elé állni és megnyugtatni a megriadt közvéleményt. „Aki tiszta fejjel és látó szemmel ítéli meg az eseményeket – mondta a kormányzó –, annak tudnia kell, hogy Ausztriának Németországgal történt egyesülése ránk nézve nem jelent mást, csak azt, hogy egy régi jó barátunk... egyesült egy másik régi jó barátunkkal... Ennyi az egész, egyéb a mi szempontunkból nem történt..." A riadalmat kiváltó okok puszta tagadása azonban nem hatott volna meggyőzően, ha Horthy nem jelentette volna ki: nem engedi a kormányzati forma náci mintájú átalakítását.[1]

A kormányzó rádiószózata, a belpolitikai változástól tartó uralkodó csoportok heves tiltakozása átmenetileg ugyan fékezte az Anschluss közvetlen hatását, a folyamatban levő fasiszta törvényjavaslatok véglegesítését és elfogadását azonban jelentősen meggyorsították az események.[2] Darányival – politikai pálfordulása: a nácikkal való mind szorosabb együttműködési készsége, továbbá a szélsőjobboldallal való kacérkodása miatt – szembefordultak azok a Bethlen István körül tömörülő erők, amelyek 1936-ban kormányra segítették. Bukását siettette, hogy azok a nagytőkés csoportok, amelyektől a milliárdos győri programhoz, a gazdasági élet fellendítéséhez szükséges tőkét várták, erre csak Darányi menesztése esetén mutattak hajlandóságot. Darányi május elején kénytelen volt lemondani. Utóda Imrédy Béla lett.

1. Az MSZDP és az Imrédy-kormány 1938 nyarán

Az Anschluss és az azt követő hónapok rendkívüli izgalmakat okoztak a legális magyar munkásmozgalomban, mindenekelőtt az MSZDP-ben. A Szociáldemokrata Párt vezetői már hosszabb ideje számoltak az annexió lehetőségével, bekövetkezése, főleg pedig annak nyugati fogadtatása azonban váratlanul érte és megdöbbentette őket. A jobboldali vezetőknek, akik közel egy éve egy demokratikus választójogi törvény kiharcolásában reménykedtek, most, az új helyzetben, nemcsak ennek minimális lehetőségéről kellett lemondaniuk, hanem

az Anschlusst követő napokban még a párt betiltásának lehetőségével is számolniuk kellett.[3] A helyzet értékelését illetően a pártvezetés teljes tanácstalanságára utal, hogy a hozzá tanácsért, politikai tájékoztatásért fordulók tömegeinek nem tudott mást javasolni, mint az óvatosságot és az események tudomásulvételét.[4]

A pártvezetés az Anschluss közvetlen következményeitől eltekintve, annak általános külés belpolitikai hatását, a történteket alapjában véve helyesen ítélte meg. Tudta jól, hogy ez a külpolitikában a nácikkal való szövetség megerősödését, a belpolitikában pedig a további jobbratolódást eredményezi. Ami bizonytalanná, a véleményalkotásban óvatossá, a párttagság előtt is visszafogottá tette nyilatkozataikat, az abban leli magyarázatát, hogy az ütemet illetően voltak kétségeik. Nem tudták, hogyan reagál az uralkodó osztályok bethleni szárnya, sőt maga a kormány a történtekre.

A pártvezetőség 1938. március 15-i ülésén Mónus Illés referátumában az ország helyzetét tragikusnak és aggasztónak ítélte. Helyesen állapította meg: a kilátásokat csak súlyosbítja, hogy Magyarország revíziós igényeit Németország segítségével akarja megoldani. Mónus beszámolt arról is, hogy bizonyos információk szerint Bethlenék, különböző náciellenes polgári és katolikus csoportok, azaz a „körmendiek" „valamilyen népi front" megteremtésén fáradoznak. Úgy vélte, az MSZDP-nek is keresnie kell a megoldást reménytelen helyzete felszámolására. Bejelentette: részükről is folynak bizonyos megbeszélések, „nem minden remény nélkül", az említett körökkel, és ennek sikere vagy sikertelensége nem az MSZDP-n fog múlni. A pártvezetés „eltökélt szándéka", szögezte le, hogy „elvi áldozatok árán is hajlandó harci frontot létrehozni mindazokkal, akik Magyarország jövőjét féltik a német imperializmustól".[5]

A pártvezetőség március 17-ére összehívta a pártválasztmányt. A beszámolót ugyancsak Mónus tartotta, aki itt már nemcsak a német agressziót ítélte el, hanem a nyugati hatalmak Anschlussal kapcsolatos magatartását is. Mónus a teendőket illetően a választmánynak sem tudott mást ajánlani, mint „a tényekhez igazodást", „az erők célszerű összefogását", „a belső béke hatékony biztosítását". Peyer ehhez még hozzátette: „a párt mindenkori elhatározásai függnek a változó eseményektől".[6]

Az első napok zavarodottsága, bizonytalansága, óvatos megnyilatkozásai után a pártvezetés március végén már határozottabban lépett fel a szélsőjobboldal párt ellen irányított uszító propagandája és növekvő provokációi ellen. Ennek magyarázata kettős: az Anschlusst követően egyrészt erősödött a Hitler-ellenes nemzetközi közvélemény tiltakozása, másrészt nőtt a hazai, a nácik növekvő befolyásától és a szélsőjobboldal aktivizálódásától tartó politikai csoportok ellenállása. Nézzük az első körülményt.

Az Anschluss után Angliában – ahol változatlanul nagyon erős volt a pacifista hangulat – megnövekedett azok tábora, akik Chamberlain és külügyminisztere, Halifax politikáját, a Hitlernek tett engedményeket veszélyesnek tartották. A Munkáspárt (Attlee), de a konzervatívok (Churchill) is tiltakoztak az Anschluss ellen, és intézkedéseket sürgettek hasonló akciók megakadályozására. Még nagyobb a hatás Franciaországban, az Anschluss nyomán felerősödött az antifasiszta hangulat. Március 13-án – bár rendkívül rövid időre – újra Léon Blum alakít kormányt, a francia szocialista és a kommunista párt pedig közösen meghirdeti a „nemzeti tömörülést" „a háború megakadályozására és a köztársasági intézmények megvédésére". Nem kerülte el a vezetők figyelmét a Szovjetunió határozott tiltakozása sem. Nagy teret szentelt a *Népszava* Litvinov március 17-i – a sajtótudósítóknak adott – nyilatkozatának. A Szovjetunió hajlandó akár a Népszövetségen belül, akár azon kívül megvizsgálni azokat a rendszabályokat – húzta alá a *Népszava* –, amelyek alkalmasak az Ausztriát ért támadáshoz hasonló újabbak megakadályozására és egy új világháború megnövekedett

veszélyének elhárítására. A *Népszava* idézte Litvinov azon kijelentését is, hogy Csehszlovákia megtámadása esetén a Szovjetunió teljesíti szövetségesi kötelezettségeit.[7] A szociáldemokrata vezetők – ha bizonyos kétségek közepette is – a nemzetközi megnyilatkozásokat megfelelő biztosítékoknak látták az agresszív hitleri tervek átmeneti megfékezésére.

A legnagyobb aggodalmat, a szocialista szervezetek betiltásának napirendre kerülését, már az első napok után eloszlatta az a tény, hogy Darányi megtartotta az MSZDP vezetőivel – Peyer Károllyal, Mónus Illéssel, Györki Imrével – a már korábban tervbe vett március 19-i találkozót.[8] Ez eredetileg az MSZDP vezetőinek a választójogi reformtervezettel kapcsolatos megjegyzéseit volt hivatva tisztázni. A létrejött találkozón kétségtelenül szó volt az MSZDP legális működésének biztosításáról is. Ezt megelőzően nyilatkozott a kormányfő a politikai helyzetről. Darányi – a vele szemben erősödő ellenzéki erők leszerelése érdekében – kénytelen volt azt hangsúlyozni, hogy Ausztria megszállásának „kizárólag külpolitikai jelentősége van, és semmilyen befolyással nincs a magyar belpolitikára". Ha erélytelenül is, elítélte a zavarosban halászó, hisztériát keltő, a bizonytalanságot politikai spekulációkra felhasználó szélsőjobboldal magatartását.

A kormány visszavonulását elsősorban Bethlen, Rassay, a Kisgazdapárt és más, a szélsőjobb túlzott befolyásától és főleg a náci módszerek bevezetésétől tartó csoportok Darányi politikája elleni tiltakozása váltotta ki. Március 23-án a külügyi bizottságban, majd 24-én a parlamentben élesen támadták Darányit, aki említett nyilatkozatában sem határolta el magát a szélsőjobboldaltól, annak totalitárius módszereitől és szociális demagógiájától.[9] Néhány nappal később a Kisgazdapárt nagyválasztmánya tartott ülést, s bár a revízió érdekében elkerülhetetlennek tartotta a németbarátság erősítését, hangsúlyozta, hogy az nem csorbíthatja az ország függetlenségét és még kevésbé jelentheti a hagyományos „parlamentáris, jobboldali rendszer" felrúgását.[10] Ernszt Sándor, Rassay Károly, Payr Hugó és más személyiségek megnyilatkozásai és tárgyalásai pedig egy német- és szélsőjobboldal-ellenes front körvonalainak kialakulását sejtették.[11] Az MSZDP vezérkara – mint ezt már a március 15-i pártvezetőségi ülés is jelezte – elébe kívánt menni az eseményeknek.

A különböző puhatolódzások, felajánlkozó nyilatkozatok után Mónus Illés a *Népszavá*ban leszögezte: az MSZDP hajlandó támogatni minden olyan tömörülést, illetőleg kész részt venni egy olyan csoportosulásban, amely az ország függetlenségének, önállóságának, nemzeti kultúrájának biztosítására irányul, e cél belső feltételeinek megvalósítását, a polgári szabadság megvédését, a „tekintélyi, diktatúrás rendszer" elutasítását tartja feladatának. Mónus hangoztatta: a helyzet nem tűr halasztást, a polgárságnak, ha nem akar elpusztulni, vállalnia és vezetnie kell a harcot. A mi sajátos körülményeink között a munkásosztály nem vállalhatja egy antifasiszta front szervezését – ismételte meg a korábbi álláspontot. Egy ilyen front létrehozása nálunk, a „jobboldali, reakciós és konzervatív szellemtől áthatott államban, elsősorban a polgári pártok kötelessége..." Az MSZDP azonban az ilyen tömörülésben való részvételtől nem zárkózik el, sőt – ez a cikkben kimondatlanul benne van – várja, hogy részvételére igényt tartsanak. Hisz ma „nem a front mikénti kialakításán, hanem a sorompóba álláson van a hangsúly".[12]

A Szociáldemokrata Párton belül a különböző polgári csoportokkal és a Kisgazdapárttal való összefogás, sőt a Bethlenék politikai platformjával való kacérkodás régóta heves viták tárgya. Gömbös bukása, majd halála után az általános, titkos választójogért folyó küzdelem áll az együttműködés kérdésének középpontjában, párosulva a mind hangosabb szélsőjobboldal elleni harccal. 1937-ben a körmendi együttesnek ezért ajánlotta fel a pártvezetés támogatását. A partnerjelöltek azonban az MSZDP-től a „táboron belülre" kerülésért túl nagy árat, a marxizmus feladását követelték. 1938 márciusában, úgy tűnik, az MSZDP

vezetői ismét alkalmasnak látták az időt a „polgári blokkba" való bebocsáttatásra. Ennek érdekében egyes vezetőségi tagok még bizonyos „nemzeti irányú" deklaráció kiadására is hajlandóak lettek volna.[13] A *Népszava* Horthy beszédét is ennek figyelembevételével kommentálta. Mindenekelőtt kiemelte, hogy Horthy állást foglalt az „ország teljes függetlensége és senkitől kétségbe nem vonható önálló léte", „az ország alkotmányos rendje és ehhez való ragaszkodás" mellett. Ezen túl a szózat „politikai horderejét" abban látta, hogy „megfelelő kormányzati intézkedések és cselekedetek" esetén a belpolitikai válság is megoldódhat.[14] A pártvezetők értékelése szerint a kormányzói szózat megfelelő alapot teremtett egy olyan polgári összefogás számára, amely Darányit vagy utódát rákényszerítheti a szélsőséges demagógia elleni határozott cselekvésre. Úgy vélték, a szózat a szervezett dolgozókat is feljogosítja arra, hogy bátrabban lépjenek fel a nyilasok garázdálkodásaival szemben.[15]

A bizakodó hangulat azonban hamarosan lelohadt. A szózat egyáltalán nem bírta jobb belátásra a nyilasokat. A beszédet követő napokban – a zsidótörvény tervezetének ismertté válása után – tüntetésekre, antiszemita botrányokra és a demagóg propaganda fokozására került sor. Mindez a hatóságok asszisztálása mellett történt.

Néhány nap után az is kiderült, hogy sem Bethlen, sem Eckhardt nem hajlandó egy polgári összefogás részese lenni, nélkülük pedig a tervezett „nemzeti koncentráció", amelyhez a pártvezetés nagy reményeket fűzött, nem volt megvalósítható, le is került a napirendről.[16] Az MSZDP vezetői arról is meggyőződhettek, hogy a rájuk nehezedő nyomás sem csökken, sőt növekszik. Erre világosan utalt a zsidótörvényről szóló előterjesztés, a sajtószabadság további korlátozását célzó rendelettervezet, erre mutattak Bornemissza iparügyi miniszter sorozatos kirohanásai a szakszervezetek ellen. A csalódottság és keserűség áradt Mónus „Hova – merre?" című cikkéből, amelyben úgy látja, hogy a kormányzói útmutatás beleütközik a kormány kétszínű politikájába és megfeneklik a jobboldaliságukat váltig hangsúlyozó és a szélsőjobboldallal leszámolni képtelen polgári pártok magatartásán.[17] Az Anschluss és a belpolitikai helyzet szülte körülmények között a titkos választójogi törvény áprilisi parlamenti vitájának csak másodrendű szerep jutott. Háttérbe szorították az új törvénytervezetek: a győri program és „a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló, úgynevezett első zsidótörvény, ezek parlamenti és parlamenten kívüli előcsatározásai. A választójogi törvényt – amely országosan életbe léptette a titkos szavazást, ennek fejében mintegy 300 000-rel csökkentette a választásra jogosultak számát – a parlament jóváhagyta anélkül, hogy az eredeti tervhez képest egyetlen – az MSZDP által tett – demokratikus irányú módosító javaslatot elfogadott volna.

A fegyverkezési törvényt – ha adott is vitára alkalmat az MSZDP-ben – a parlamenti frakció támogatta azon érvek alapján, hogy az ország függetlenségének megvédése igényli a korszerűen felszerelt hadsereget, másrészt a válsággal küszködő magyar gazdaság felélénkítését szolgálva, csökkentheti az ismét növekvő munkanélküliséget és javíthatja a munkásság életszínvonalát. A vezetők adósak maradtak azzal, hogy a beruházási program igazi lényegét, politikai hátterét feltárják, s az átmeneti gazdasági előnyök mellett távlati, negatív hatását is megmutassák.

A zsidótörvény-javaslatot viszont egyértelműen elutasította mind a pártvezetés, mind a párttagság. A pártvezetők azt is sejtették, hogy a szélsőjobboldal, sőt maga a kormány a zsidótörvényt a szocialista mozgalom ellen is fel fogja használni. Ez fokozott óvatosságra és a párton belül bizonyos rendszabályok kidolgozására késztette őket. Peyerék nem kívántak részletekbe bocsátkozni, a zsidótörvény lényegére koncentráltak, a kormánynak azt az állítását cáfolták, hogy a törvénnyel a szociális problémák egész sorát tudja megoldani. A sajtóban, a gyűléseken és a parlamentben is igyekeztek középpontba állítani a nyugati demok-

ráciák elítélő megnyilatkozásait. Azt hangsúlyozták, hogy a törvényt mind Franciaországban, mind Angliában a fasiszta Németországnak tett engedményként, a belpolitikában pedig a totális fasiszta módszerek térnyeréseként könyvelik el.[18] A párt képviselői mind a főváros közigazgatási bizottságának ülésén, mind a parlament bizottsági ülésein, de a parlamenti vitában is szenvedélyesen elítélték a törvényt. Helyette és vele szemben új szociális, a földreform konkrét megoldását is magában foglaló javaslatot terjesztettek be.[19] Ugyanakkor a szervezett dolgozókat óvták attól, hogy a törvénytervezet vitájának időszakában és később is a propagandát meghaladó lépésekre szánják el magukat.

Az Anschluss és a nyomában történtek, többek között a pártszervezeti élet és a politikai viták korlátozása, átmenetileg fékezték a párton és a szakszervezeteken belül a gazdasági harcokban és a nyilas provokációkkal szemben mind határozottabb baloldali csoportok tevékenységét. A dolgozók szociális helyzetének romlása, a munkanélküliség növekedése,[20] főként pedig a nyilasok randalírozása azonban újból megnövelte a baloldaliak aktivitását. Ez azután a pártvezetőket is arra késztette, hogy szabadabb utat engedjenek a pártban felgyülemlett elégedetlenség kifelé erőt, határozottságot demonstráló megnyilatkozásainak.

Április elején rendkívül heves textilsztrájkok robbantak ki. Ezeket követte a bőrgyári munkások, vidéken, elsősorban Debrecenben a téglagyári és építőmunkások, május elején pedig a brennbergi bányászok föld alatti és föld feletti sztrájkja. A szakszervezeti vezetők óvták ugyan a sztrájkolókat a „túlzott" követelésektől, a meggondolatlan cselekedetektől, de elismerték a bérmozgalmak jogosságát. A sajtóban, a parlamentben és az egyeztető tárgyalásokon is a munkások követelései mellett léptek fel. Támogatták a MÉMOSZ-ból kiinduló, más szakszervezetek által is felkarolt, munkanélküli-segélyt vagy munkaalkalmat, becsületes munkabért sürgető akciókat. Ezek a követelések a májusban megtartott szakszervezeti – építőmunkás, textiles, malomipari és más – kongresszusok központi problémájává váltak, a nyár folyamán pedig összefonódtak a szakszervezetek megvédését sürgető és a fasizmus támadásával szembeni eltökélt védekezést követelő megmozdulásokkal.

A sztrájkharcokkal egyidőben a pártszervezetekben is megélénkült a politikai élet. Ebben szerepet játszott az is, hogy a nyilasok ismét rávetették magukat a szocialista szervezetekre. Főleg vidéken megtámadták, megverték a párt helyi képviselőit, a *Népszava* terjesztőit, vagy megkísérelték őket erőszakkal, fenyegetésekkel saját szervezeteikbe átcsalogatni. A fővárosban is megszaporodtak az MSZDP elleni akciók. Napirenden voltak az utcai támadások, a szocialisták inzultálásai, sőt egyes párthelyiségeket, mint pl. a rákospalotait és az óbudait, megtámadták.[21]

A párttagok, a szakszervezeti értekezletek résztvevői, különösen pedig a szocialista fiatalok mind tűrhetetlenebbnek tartották a kialakult helyzetet. Úgy vélték: a további óvatoskodást, passzivitást mind a kormány, mind a nyilasok, de még a velük szemben álló csoportok is „a munkásszervezetek gyengeségének" fogják fel, és ez is hozzájárul a munkásszervezetek újabb és újabb provokálásához. „Magyarország túlnyomó többsége aggódással tekint a nyilasok garázdálkodására – állapítja meg a munkásgyűlések felszólalásait összegező rendőrségi jelentés. – Bátrabban és aktívabban szállnának velük szembe, ha látnák és hallanák, hogy a munkásság nyíltan és bátran, ha kell ököllel is szembeszáll velük." Április közepén már mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a párt- és szakszervezetek baloldali csoportjai nem nézik tétlenül a fasiszták garázdálkodását és cselekedni fognak – állapította meg ugyanaz a jelentés.[22]

A pártvezetők továbbra is óvtak ugyan a meggondolatlan lépésektől, az „esetleges provokáló kihívásoktól", veszélytelenebbnek látták a polgárság nyilasellenes akcióiba való bekapcsolódást, de mindjobban szemet hunytak a pártszervezetek helyi akciói felett, sőt el-

határozták, hogy május 1-ét, amely ez évben vasárnapra esett, a fasizmus és a nyilasok elleni küzdelem jegyében ünneplik meg. Április 20-án a vasmunkásotthonban megtartott összbizalmi értekezleten, amelyen – a rendőrségi jelentés szerint – mintegy ezer ember vett részt, ismertették a május 1-i demonstráció programját. Az értekezleten és az MSZDP ez alkalomra kiadott kiáltványában is hangsúlyozták, hogy május 1-ét a fasizmus, mindenekelőtt a nyilasok elleni harc jegyében kell megünnepelni. Ez lesz a jelszava a május 1-ével kezdődő szakszervezeti hónapnak is. A korábbi évekhez hasonlóan a hűvösvölgyi Nagyrétre tervezett ünnepségnek tehát most nagy politikai tömegdemonstráció jelleget kívántak adni. Cél: a munkásság érezze erejét, a hatalmon levők pedig lássák, milyen tömegek állnak a szocialista gondolat mögött. Mozgósították a Rendező Gárdát, mind a nyilas provokáció, mind az esetleges „baloldali szélsőségek" megakadályozására.[23]

A MÉMOSZ és az Országos Ifjúsági Bizottság külön programmal is készült. Elhatározták, hogy a Nagyrétre vezető útvonalon nagy mennyiségű fasiszta- és háborúellenes röpiratot szórnak szét és ragasztanak ki, továbbá, hogy a párt jelvényével és vörös zászlókkal vonulnak a Hűvösvölgybe, a demonstrációt megkísérlik harcos antifasiszta tüntetéssé változtatni.[24]

Május 1-én valóban impozáns tömeg – 30 000 ember – jelent meg a Nagyréten. A színpompás, a Munkás Testedző Egyesület műsorával tarkított megemlékezést időről időre a Nagyrét más és más pontján felhangzó, „Le a háborúval!, Le a fasizmussal!, Le Hitlerrel!" jelszavak szakították félbe. A délutáni órákban a munkások menetbe fejlődve és antifasiszta jelszavakat kiabálva hagyták el a Nagyrétet. Mind a *Népszava,* mind a rendőrségi jelentés arról is megemlékezett, hogy a munkások egy nagyobb csoportja, elsősorban az OIB mozgósította ifjúmunkások a városba érve is együtt maradtak, és a Margit körúton, a Margit-hídon, a Nagykörúton tüntető menetbe fejlődtek. A tüntetők „Éljen a demokrácia!", „Vesszen a fasizmus!", „Le a háborúval!" jelszavakat kiabálva a Royal Szállóig jutottak, itt összecsaptak a kivezényelt rendőrséggel. A tüntetők közül 60 embert letartóztattak. A rendőrségre előállítottakat azonban a késő éjszakai órákban, konkrét bizonyíték hiányában, kénytelenek voltak szabadon engedni.[25]

Így ért véget a két világháború közötti egyik legharcosabb május 1., amely tovább erősítette a kialakuló baloldalt a politikai és gazdasági akciók sürgetésében és abban a meggyőződésében, hogy a védekező taktikával szemben csak az akciók vállalása hozhat eredményt.

Mint említettük, május közepén a nagybirtokos, nagytőkés konzervatív erők megbuktatták Darányit. Utóda Imrédy Béla lett. Az új miniszterelnök május 14-i programbeszéde jelezte, hogy lazítani kíván a németek iránti túlzott elkötelezettségen, Nyugat felé pedig a kapcsolatok felújítását helyezte kilátásba. A belpolitikában is határozott intézkedéseket ígért a szélsőjobboldali izgatás ellen. Felvázolta, „a szociális gondolat", a reformtörvényhozás jegyében, az irányított gazdálkodás tervét. Programja megnyerte a magyar uralkodó körök, különösen a finánctőkések bizalmát.

Az MSZDP vezetői is megkönnyebbüléssel vették tudomásul a változást, és ennek megfelelően fogadták bemutatkozását. Mónus Illés a párt lapjában már másnap vázolta az Imrédy jövetelével kialakult helyzetet. Azon ugyan kesergett, hogy Imrédy sem vállalkozott a súlyos időkben a NEP és a polgári pártok összességéből álló koncentrációs kormány alakítására. Félő, hogy ennek elmulasztása előbb-utóbb a már kudarcba fulladt „szélkifogás" módszeréhez vezeti az új kormányt. Mégis, elődjéhez képest nagy előrelépésnek tartotta az új miniszterelnök „nagyon erélyes, nagyon világos, félre nem érthető" állásfoglalását „minden földalatti szervezkedéssel – itt elsősorban a nyilasokról van szó – szemben". Kiemelte azt is, hogy a beszédnek talán sikerült „megszüntetnie – a bukott kormány által

kiváltott – gazdasági bizonytalanságot és bizalmatlanságot". Amit pedig Imrédy „külpolitikai vonatkozásban mondott, az nagyon is korrekt volt", szögezte le Mónus, mert „Olaszországon és Németországon túl, Anglia és Franciaország barátságát is értékelő, messzire néző szempontokat" hangsúlyozott. „Meggyőződésünk [az MSZDP-é – *P. I.*], hogy Magyarországnak Nyugat-Európában kell maradnia és nem szabad magát végzetesen és véglegesen se lekötni, se elkötelezni a körülöttünk kialakuló háborús frontok egyikének vagy másikának. Ez nemcsak a külpolitikára vonatkozik, hanem a belpolitikára is."[26] Az Imrédy kormányprogramjában bejelentett kamarai tervek és a munkaszolgálat bevezetése viszont kedvezőtlenül hatott a vezetőségre, de abban bíztak – ezt Mónus és a *Népszava* több cikkben kifejezésre juttatta –, hogy a kormányfő közelebbről megismerkedve a szocialista mozgalommal, Gömböshöz hasonlóan felhagy a magyar viszonyok között alkalmatlan tervekkel.

Az MSZDP vezetői Imrédy iránti lojalitásukat azzal is bizonyítani akarták, hogy kormányra kerülése után – az Eucharisztikus Világkongresszusra való tekintettel is – igyekeztek visszafogni az áprilisban és május elején felerősödött munkásakciókat. A pártvezetés így a belpolitikában inkább várakozásra rendezkedett be, miközben külpolitikai tekintetben maga is igyekezett erősíteni Imrédy Nyugat felé tett józanabb megnyilatkozásait.

A *Népszava,* a párt képviselői a parlamentben és egyéb fórumokon, minden alkalmat felhasználtak arra, hogy hangsúlyozzák Imrédy kormányának kedvező fogadtatását. A kormányfő programbeszédének parlamenti vitáján Peyer Károly, Kertész Miklós és mások is céloztak erre. Az MSZDP ezzel kapcsolatos részletes álláspontját – a parlamenti külügyi vitában – Buchinger Manó június 1-i felszólalása fejtette ki. Az MSZDP vezérszónoka elöljáróban leszögezte: Magyarországnak a német–olasz baráti kapcsolatok eddig semmi hasznot nem hoztak. Megérti a barátság további fenntartásának szükségességét, hisz egy kis ország egy nagyhatalom árnyékában nem vállalkozhat meggondolatlan lépésekre. Ez a barátság azonban nem válhat egy nagyhatalom háborús törekvéseinek eszközévé. Az egyoldalúság feladására itt a kedvező alkalom. Az új miniszterelnök első parlamenti megnyilatkozása és az erre való nyugati reagálás konkrét gyakorlati lépéseket sürget. Küldjön a kormány embereket Angliába, Amerikába, Franciaországba. Ezekben az országokban – szögezte le Buchinger – megvan a hajlandóság, hogy politikai, gazdasági és más tekintetben közeledjenek Magyarországhoz. Erről a kormány is meggyőződhetne, és ha van ilyen hajlandóság, két kézzel kapjon utána. Hangsúlyozta azt is, hogy az Anschluss után kedvezőbbek a feltételek a Duna völgyi népek megegyezésére, egymásra utaltságuk nyilvánvalóbb, Magyarország és a szomszédos országok kapcsolatainak rendezését a fasiszta Németország terjeszkedő törekvései indokolják.[27]

1938 májusában a szudéta-kérdésben kirobbant csehszlovák–német válság elsimulását a szociáldemokrata vezetők egyértelműen Anglia határozott fellépésének tudták be. Hangoztatták: Anglia felhagyott az „Európát sorsára hagyó" politikával, és ismét vállalkozott a döntőbíró szerepére.[28] Állították: hasonló jelek tapasztalhatók Franciaország esetében is. Úgy tudják, a francia kormány nyomást gyakorol a kisantant államaira a Magyarországgal való megegyezés érdekében. Ennek tulajdonították és ezért üdvözölték az 1938 augusztusában aláírt bledi egyezményt, amelyben Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia elismerte Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát és a magyar kisebbség egyenlő jogait, a magyar kormány viszont területi követelései megoldásánál lemondott az erőszak alkalmazásáról.

Az MSZDP külpolitikai szerepének növelésére és az Imrédy által meghirdetett új orientáció, a „nyitott kapu" elvének támogatására igyekeztek a nyugati szocialista pártok befolyását is felhasználni. 1938 nyarán több angol munkáspárti küldöttség fordult meg Magyar-

országon, itt járt a párt vezetője, George Lansbury is. Tárgyaltak a kormányzóval, a kormánnyal, természetesen az MSZDP vezetőivel, és Magyarországra nézve kedvező nyilatkozatokat tettek.[29] Léon Blum több külpolitikai vonatkozású cikkeket írt kizárólag a *Népszava* számára.[30] A Párizsban tartózkodó, a Francia Szocialista Párt kongresszusán részt vett Mónus Illés pedig cikksorozatban számolt be arról, hogy is látják a franciák Magyarország helyzetét.

E cikksorozat, amely még a bledi egyezmény előtt íródott, a kisantant és Magyarország megegyezését és egy „semleges blokk létrehozását" sugallta. Sajnos sokan Németország vazallusaként könyvelik el Magyarországot – fejtegeti Mónus. – Szerencsére jelentkezik józanabb felfogás is, amely kellően értékeli az ország önállóságra, függetlenségre irányuló erőfeszítéseit. Ezen a véleményen van Herriot, Léon Blum, de más politikusok is. Léon Blum már annak is hangot adott – írta –, hogy a „győzteseknek revideálni kell a békeszerződéseket". Fontos volna, hogy Párizs és London is megértse: a magyar ügy nem lehet Hitler nagyhatalmi aspirációinak eszköze, hanem európai üggyé kell válnia, és intézkedéseket kell tenni a Duna völgyében a „hibásan és erőszakosan teremtett állapotok kiiktatására".[31]

Buchinger Manó ugyanebben az időben a cseh szocialista párt hatvanéves jubileumán vett részt. Az ott megjelent szocialista vezetőket igyekezett megnyerni a magyar ügynek. Ugyanakkor Buchinger biztosította a csehszlovák testvérpártot, hogy nehéz helyzetében számíthat az MSZDP szolidaritására. Ez a megnyilatkozása, amelyet a csehszlovák sajtó közzétett, dühös kirohanásokat és hecckampányt indított el a szélsőjobboldali, sőt a kormánysajtóban is. Végül az MSZDP kénytelen volt revideálni Buchinger szavait.[32]

Horthy és Imrédy németországi látogatása után, augusztus végén zajlott le az Interparlamentáris Unió hágai ülése. Itt a szocialista pártok vezetői és a sajtó képviselői valósággal megrohamozták Buchingert, az iránt érdeklődve, vajon Magyarország végleg elkötelezte-e magát a náci Németországnak. Buchinger válasza és a Horthy látogatását értékelő *Népszava*-vezércikk is egyrészt több megértést kért a magyar kormány nehéz helyzete iránt, másrészt abban reménykedett, hogy valóban nem történt több, mint amit ők a berlini útról elképzeltek. „Bármennyire is ellenzéke vagyunk a magyar kormánynak, mégsem tudnánk, mégsem mernénk soha feltételezni felelős kormányférfiakról, hogy a magyar érdekek, a magyar jövendő szolgálatát el tudnák választani Magyarország függetlenségének föltétlen és mindenáron való megóvásától" – olvasható a *Népszavá*ban.[33]

Az MSZDP azonban nemcsak a nemzetközi fórumokat próbálta felhasználni a német befolyás visszaszorítására és a magyar önállóság megóvására, hanem idehaza is megragadott minden alkalmat és lehetőséget ennek hangsúlyozására. Bethlen és a polgári pártok minden ilyen irányú megnyilatkozását propagálták, sokszor azok kétértelműségét is elhallgatták. Felhasználták a történelmi múlt szabadságharcos emlékeit. Idézték Martinovicsot, megemlékeztek Kölcsey Ferenc halálának 100. évfordulójáról. Ebben a szellemben születtek azok a cikkek is, amelyek a 900. évforduló alkalmából I. István örökségét értékelték. „Éppen most volna rá szükség, hogy a magyarság ismét... megtalálja azt a helyes utat, amely a sokféle elkötelezés és veszedelmes kaland helyett oda vezet bennünket, ahol Szent István politikája szerint a helyünk volna és van – írja a *Népszava* vezércikke –, a nyugat-európai nagy nemzetekkel való életteljes és szerves kapcsolathoz."[34]

Miközben az MSZDP külpolitikai síkon Imrédy kétes értékű kijelentéseinek próbált híveket toborozni, a belpolitikában helyzete egyre súlyosabbá vált. A pártvezetés kezdettől fogva Imrédy belpolitikáját tartotta veszélyesnek, de abban reménykedett, hogy a párt külpolitikai segítőkészségét és a belpolitikában tanúsított fegyelmezettségét a kormány honorálni fogja. Nem így történt.

Hamarosan kiderült, hogy Imrédy és belügyminisztere fogadkozása a nyilasok megfékezésére nemcsak a szélsőjobboldal, hanem a baloldal ellen is irányult. Az úgynevezett 3400-as rendelet és főként annak végrehajtási utasítása, amely megtiltotta, hogy aktív tisztviselő szélsőséges elveket és módszereket valló szervezet tagja lehessen, első ízben helyezte a nyilasokat és szociáldemokratákat „egy kalap alá" és tiltotta meg rendeletileg - a Bethlen–Peyer-paktum óta először - egyes társadalmi csoportok részvételét az MSZDP-ben. Ez meglepte és súlyosan is érintette az MSZDP vezetőit. A *Népszava* belső vezércikke szokatlanul kemény hangon utasította vissza a szélsőjobboldallal való azonosítást, mert: „miközben a szélsőjobboldal felé legyint,[35] ököllel vág a szociáldemokraták arcába".[36] A rendelet végrehajtási utasításának megjelenésével szinte egyidőben jelentette be az iparügyi miniszter a kamarák létrehozásának és a munkaközvetítés államosításának napirendre kerülését.

A miniszter a bejelentést a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek elleni éles kirohanás keretében tette: nemzetietlenséggel, nemzetellenességgel vádolva őket. A vád, amelyet az MSZDP azonnal visszautasított,[37] alkalmat adott arra, hogy a szélsőjobboldali sajtó újabb hecckampányt indítson a szocialista szervezetek ellen. A párt, a szakszervezetek zsidó származású vezetőit egymás után mocskolták be, szégyenítették meg, kiteregették tényleges vagy kitalált ballépéseiket. A cél az volt, hogy a zsidó és nem zsidó származású vezetőket szembefordítsák egymással, ellenük hangolják a tagságot, a mozgalmat szétzüllesszék. Már a Szombathelyen június 4-én kétezer munkásdalárdatag részvételével megrendezett nagy sikerű találkozó[38] is országos viharrá dagadt a nyilasok jóvoltából. Szombathely polgármesterét, aki otthont adott a találkozónak és részt is vett azon, hasonlóan a főispánt, a püspököt, a kerület kormánypárti képviselőjét, akik ugyancsak jelen voltak az ünnepségsorozaton, zsidóbérencséggel, nemzetellenességgel, Ausztria és Csehszlovákia melletti kiállással vádolták. Rajniss pedig a parlamentben követelte a szigorú megtorlást és a város vezetőinek megfegyelmezését.[39]

A nyilasok és a nemzeti munkaközpontosok 1938 augusztusában a szocialista szervezetek elleni általános propagandán túl konkrét támadásba is kezdtek. A támadást az anyagilag legerősebb szakszervezet, a nyomdászok ellen indították. Néhány, a szakszervezetnek hátat fordító nyomdász segítségével létrehozták a nyomdászok kamarai szervezetét. Ez a munkásáruló csoport a szakszervezetben tapasztalt, főként anyagi természetű „visszaéléseket" memorandumba foglalta és eljuttatta azt az iparügyi miniszterhez, követelve a szakszervezet működésének felfüggesztését és a vizsgálat megindítását.[40] A memorandum benyújtásával egyidőben az összes szélsőjobboldali lap nyilvánosságra hozta a hazugságoktól, célzatosságoktól hemzsegő, a munkásokat a vezetők ellen tüzelő okmányt. A *Magyar Nemzet* kivételével nem volt lap, amely szót emelt volna a nyomdászszakszervezet mellett. „Közvéleményt" akarnak a munkásszervezetek ellen teremteni, írta Mónus, hogy azután erre a „közvéleményre" hivatkozva a kormány felléphessen a szakszervezetek ellen. A főszerkesztő jól látta, hogy összejátszik ebben a kormány, a kormány által támogatott és a nyilas sajtó. Tiltakozása így nem csak a nyilasoknak szólt, hanem a kormánynak is. „Az Imrédy-kormánynak nincs más sürgős, országos érdekű munkája, mint a munkásosztályt provokálni?... A munkásosztály védekezni fog, és mozgalmát, maga alkotta intézményeit a tíz körmével is megvédi."[41]

A belügyminiszternek természetesen nem volt sürgős a vizsgálat,[42] a fontos az, hogy a két „szélsőség" egymást marja. Újabb koncot dobott tehát a sajtó szocialisták ellen mindenre képes „képviselői" elé. Az Általános Fogyasztási Szövetkezet júliusi, több ezer résztvevővel megrendezett, jól sikerült „majálisa" után váratlanul került nyilvánosságra,

hogy a szövetkezet a „csőd" szélén áll és vezetői 200 000 pengős hitelkéréssel fordultak a kormányhoz, amit az kereken megtagadott.[43] Augusztus végén ismét a nyilas lapok szolgáltak szenzációval. Sikkasztás vádja miatt vizsgálat indult a Magyar Rokkantsegélyező és Nyugdíj Egyesület szociáldemokrata vezetői ellen.[44] A vádak felnagyításával a kispénzű szocialista munkásokat próbálták feltüzelni saját gazdasági szervezeteik ellen, így kívánva előkészíteni – a szocialista vezetőkre hárítva a felelősséget – ezen szervezetek tervbe vett felszámolását. Vidéken pedig – Szegeden, Debrecenben, Baján – a munkásotthonok adóhátralékainak behajthatatlansága miatt a hatóságok az otthonok bezárásával fenyegetnek. A nagy hadiüzemekben, ahol a győri program nyomán megindult a szakmunkásfelvétel, egymás után tették feketelistára, sorolták a megbízhatatlanok, az elbocsátásra kerülők közé a baloldali vagy kommunista meggyőződésű szervezett dolgozókat.

Az MSZDP vezetősége a mozgalom elleni támadásokat átmeneti jelenségnek tartotta. Nem vonta meg az Imrédynek előlegezett bizalmat, ami nemcsak a külpolitikai kérdésekben mutatkozott meg, hanem abban is, hogy a pártvezetőség elhanyagolta, esetenként szándékosan visszafogta a szervezett dolgozók gazdasági harcát. Már az Imrédy kormányra kerülésekor, az eucharisztikus kongresszus idején „önként" vállalt passzivitást is heves kifakadások kísérték egyes párt- és szakszervezetekben.[45] A nyár folyamán változatlanul növekvő munkanélküliség, Imrédy reformterveinek és a milliárdos beruházási program megvalósításának még távolinak tűnő kilátásai, a nyilasok hecckampányai és növekvő szociális demagógiájuk arra késztette a baloldali szervezett dolgozókat, hogy határozottabban lépjenek fel a tavasz folyamán megindított, majd „félretett" gazdasági és politikai akciókért. 1938 kora nyarán egy sor kerületi – a zuglói, a ferencvárosi, az erzsébetvárosi, az óbudai, a lágymányosi – pártszervezet, valamint az OIB a párt politikai taktikáját, a passzivitást illető heves viták színtere. Elítélték, túlzottnak tartották Imrédy külpolitikájának támogatását. Határozatlansággal vádolták a pártvezetést a szudétanémet kérdésben, a szovjet külpolitika melletti állásfoglalásban.[46] Tiltakoztak az ellen is, hogy a pártvezetés növelte a szakszervezetekben a politikai kérdések megtárgyalását tiltó intézkedéseket. Keményen bírálták a vezetőket, főként Mónus Illést azért, mert cikkeiben újból feleleventette a fasizmus és a bolsevizmus azonos „természetéről" vallott tarthatatlan nézeteit. Nem fogadták el azon érveket sem, hogy a reakciónak a szociáldemokráciát a bolsevizmussal azonosító vádjai legegyszerűbben úgy utasíthatók vissza, ha a nyilasok és a kommunisták elleni harcot egyaránt hangsúlyozzák. A pártszervezetekben zajló viták egybeestek a MÉMOSZ, a bőrös-, a szabó-, a textiles-, az élelmezési, sőt a vasasszakszervezetekben jelentkező, gazdasági és politikai akciókat egyaránt sürgető követelésekkel.

A pártvezetés természetesen nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül a politikájával szemben fokozódó elégedetlenséget, különösen akkor, ha szervezeteit maga mögött akarta tudni a nyilasok változatlan hevességű és Imrédy – kormányprogramjából kivehető – várható támadásával szemben. A tavaszi akciók tapasztalatai is arra utaltak, hogy a határozottabb politikában a vezetőség támaszkodhat a dolgozókra. Ennek konkrétan is bizonyítható eredményei voltak. Az említett, viszonylag rövid idő alatt – az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának jelentése szerint – 1031 új tag lépett a pártba és 155 fővel nőtt a *Népszava* előfizetőinek száma.[47]

A pártvezetőség a dilemmát – mint már annyiszor – most is ellentmondásosan próbálta feloldani. Mindenekelőtt a pártban, a szakszervezetekben megkísérelték félreállítani, megrendszabályozni a túl hangosakat.[48] Ugyanakkor nagyobb teret biztosítottak a gazdasági követelések propagandájának. Bizonyos keretek között támogatták a MÉMOSZ által

kezdeményezett szakmaközi akciókat, a szakszervezetek védelmét szolgáló, kimondottan antifasiszta és demokratikus jellegű követeléseket. Felkarolták az OIB vidéki ifjúsági szervezetek létrehozására irányuló erőfeszítéseit, hozzájárultak az augusztus 20-ára tervezett munkás-paraszt ifjúsági találkozó megszervezéséhez. Sőt a pártvezetőség az általa támogatott mozgalmi akciókat, melyek hevességét mérsékelte ugyan, igyekezett kamatoztatni a parlamentben az Imrédy reformjavaslataival kapcsolatos vitában. Kifejtették a szociáldemokrata képviselők, hogy súlyos mulasztások terhelik a rendszert és kormányait a bérmegállapítások, a munkanélküliség, a munkaidő-csökkentés, a szociális juttatások terén, hasonlóan a már meghozott szociális jellegű törvények, rendeletek végrehajtásában és annak ellenőrzésében.[49]

A pártvezetőség mérsékelt politikai és gazdasági akcióit azonban hamarosan keresztezték a szervezett dolgozók elhatározásai. 1938 júniusában ismét sztrájkok robbantak ki a tégla- és a textilgyárakban, valamint a bányákban. A MÉMOSZ által kezdeményezett, több szakmára kiterjedő, a szakszervezetek védelmét is magában foglaló munkanélküliség elleni mozgalom egyre több szakszervezetet átfogó megmozdulássá vált. „Olyan jelenségek mutatkoznak az utóbbi időben – jelentette a politikai rendőrség –, amelyek a KMP vezetésével a múltban a »szakszervezeti ellenzék« címen működtek." Az eredményesnek ígérkező megmozdulás határozott fellépésre késztette a kormányt és visszalépésre az MSZDP vezetőit.

Július 1-én az MSZDP titkársága ez ügyben hívta össze az elnökök, titkárok értekezletét, ahol Esztergályos János a pártvezetőség nevében erélyesen lépett fel a MÉMOSZ által kezdeményezett szervezkedés ellen. Kifejtette, hogy az akció mögött a kommunisták állnak. Esztergályos bejelentése, az általa kilátásba helyezett retorziók meghátrálásra késztették az ingadozó szakszervezeteket. Így a MÉMOSZ jórészt magára maradt.[50] De nemcsak a kormány figyelmeztetése játszott közre a vezetők álláspontjának ilyen alakulásában.

Ezekben a napokban a 3400-as rendelet nyomán a „szélsőség" vádja sajátos tiltakozást váltott ki a pártvezetésből. Úgy vélték, a vád ellen akkor léphetnek fel a legeredményesebben, ha tartózkodnak minden olyan megmozdulástól, akciótól, verekedéstől, amely a nyilasok által alkalmazott eszközökre utal. „Fegyelmezett magatartásra" késztette a vezetőket a munkáskamarák tervének előráncigálása is. Imrédy legfőbb érve terve valóra váltásához az volt, hogy az osztályharcot kikapcsolni, a munka és tőke közötti harmóniát, a termelés zavartalanságát megteremteni csak a szakszervezetek kiiktatásával és a kamarák létrehozásával lehetséges. A Szaktanács állásfoglalása és Peyernek a parlamentben elmondott beszéde ezekkel az érvekkel a szakszervezeteknek a tőkével való együttműködése terén szerzett több évtizedes, a rendszer urai által is elismert kedvező tapasztalatait szegezte szembe.[51] Egyben gondoskodott arról, hogy az általuk már korábban jóváhagyott akciók leállításával, illetve az ezek elleni határozott fellépéssel bizonyítsa a szakszervezetek létjogosultságát az irányított gazdasági rendszerben.

A fentiek magyarázzák, hogy 1938 augusztusában miért lépett fel olyan szokatlanul drasztikus formában Peyer Károly, a Szaktanács főtitkára a MÉMOSZ immár magára maradt akciójával szemben. A Szaktanács végül is arra kényszerítette a MÉMOSZ Központi Vezetőségét, hogy elálljon az általános sztrájktól. A *Népszava* pedig közzétette a Szaktanácsnak azt a „figyelmeztetését", amely átmenetileg megtiltott minden olyan átfogóbb szakszervezeti akciót, ami a kormány és a szocialista szervezetek közötti feszült helyzetet tovább élezné.[52] Augusztus végén Peyer fellépésébe már jócskán belejátszott a szélsőjobboldal általános támadása a szakszervezetek ellen és a szudétanémet kérdés kapcsán újból jelentkező háborús válság.[53] Így a MÉMOSZ és a többi szakszervezet nagyszerű

kezdeményezése kényszeredetten a Szaktanács által engedélyezett szeptember 4-i építőmunkás nagygyűléssel zárult, amelynek forró háború- és fasisztaellenes hangulata, több szakszervezet képviselőjének jelenléte mutatja, milyen lehetőség maradt kihasználatlanul.

2. München és a területi revízió; nacionalista hullám az MSZDP-ben

1938. szeptember elején, Hitlertől visszatérve Imrédy elhatározta, hogy „hatásos és mozgósító külsőségek között" bejelenti a nyár folyamán kialakított új programját és végrehajtásához biztosítja a megfelelő személyi és politikai feltételeket. Imrédy a szeptember 4-i kaposvári gazdagyűlésen jelentette be „az adott rendszer egész struktúrájának átformálásáról" szóló konkrét tervet.[54] A program – főként annak diktatórikus tendenciái, az utalás a parlament kikapcsolására – az MSZDP vezető köreiben, hasonlóan a polgári ellenzékhez, meglepetést keltett, viszont a beszédnek a nemzeti együttműködést szorgalmazó külpolitikai részét megelégedéssel fogadták. „Ez a program mélyebb járatú, különösen szociális vonatkozásokban, mint az előző kormányok programja" – írta a *Népszava*. A legfőbb hibája viszont az, hogy „hiányzik a végrehajtás garanciája, hiányoznak azok a politikai biztosítékok, amelyek nélkül egy ilyen program csak az esetlegességek játéka lehet".[55]

A hivatalos megnyilatkozás azonban nem fedte a párt vezetőinek tényleges véleményét. Már augusztus végén kialakulóban volt az az álláspont a párt körein belül, hogy Imrédy belpolitikája rohamosan kezd hasonlítani Darányiéhoz, és főleg az MSZDP-re nézve sok – előre nem látható – veszélyt rejt magában. Egyesek – elsősorban Mónus – úgy látták, hogy rövid időn belül újabb belpolitikai válságra, kormányváltozásra, esetleg új választásokra kerülhet sor.[56] Néhány személyi intézkedés – főként Kolosváry-Borcsa Mihály sajtófőnökké történt kinevezése –, továbbá a szocialista szervezetek zsidó vezetőiről kért kimutatás csak megerősítette aggodalmukat. A szudétanémet kérdésben kirobbant és a müncheni egyezménnyel zárult nemzetközi válság azonban hosszabb időre más irányba terelte az ország közvéleményének és az MSZDP-nek a figyelmét.

Hitler szeptember 12-i nürnbergi beszéde, Chamberlain angol miniszterelnök szeptember 15-i berchtesgadeni tárgyalása a Führerrel nyilvánvalóvá tette: a szudétakérdés napirendre került és vele Csehszlovákia sorsa megpecsételődött. Így értékelte ezt a magyar kormány is, amely mindeddig óvakodott a cseh kérdésben Hitler politikáját támogatni. A nemzetközi diplomáciai élet felgyorsulásával egyidőben az Imrédy-kormány is sorozatos intézkedéseket és diplomáciai lépéseket tett. Ezek célja: Magyarország területi igényei még a válság során, a német követelésekkel egyidőben, a Berchtesgadenben elhatározott müncheni négyhatalmi értekezleten megoldást nyerjenek. A magyar kormány látványos nyilatkozatai, Prágához címzett fenyegetései, Imrédy és Kánya váratlan németországi látogatása mellett[57] megindult a magyar közvélemény feltüzelése is. Szeptember 20-án, Imrédy éles hangú beszédével egyidejűleg a Turul Bajtársi Szövetség fiataljai tüntettek az olasz, a német, a lengyel és az angol követség előtt. Szeptember 21-én pedig a Hősök terén több tízezres tömeg hallgatta meg az ismét reaktivizálódó Zadravetz István tábori püspök uszító hangú beszédét és kiáltványát. Ezzel egyidejűleg és a következő napokban a vidéki városokban is hasonló gyűlések és tüntetések zajlottak.[58]

Az MSZDP vezetősége, amely – mint már az előző fejezetben is láttuk – Trianon óta a területi revíziónak a tárgyalások, a békés megegyezés és az önrendelkezési jog elve sze-

rinti megoldását szorgalmazta, az adott helyzetben a várakozást, a nyílt állásfoglalástól való tartózkodást választotta. Kezdetben a kormány és más politikai testületek, mint pl. a szlovákiai Egyesült Magyar Párt állásfoglalásainak ismertetésére szorítkozott. Szeptember 16-án a *Népszava* közölte a Magyarországon tartózkodó három angol munkáspárti képviselő nyilatkozatát. A képviselők – részben eltérve pártjuk tényleges álláspontjától[59] – azt hangsúlyozták: az angol Munkáspárt, támaszkodva a közvélemény hangulatára, helyesli Chamberlain azon fáradozását, hogy „engedmények árán is meg akarja menteni a békét". Ehhez ugyan hozzátették, hogy „Chamberlain valósággal megszállottja... a békének", és „sokszor nem meri vállalni a kockázatot", a nyilatkozat lényege mégis az volt, hogy az angol tömegek, a Munkáspárt is csak akkor hajlandó a németekkel szemben határozott, a háborút is magában foglaló fellépésre, ha bebizonyosodott: „felelős tényezők minden lehetőséget kimerítettek a béke megmentésére".[60] Hasonló vélemények láttak napvilágot Angliában és Franciaországban egyes munkáspárti, illetve szocialista párti vezetők részéről is. A nyugati sajtó többsége Berchtesgadent és Münchent úgy állította be, mint a tartós béke pillérét, s elhallgatta annak várható következményeit.

A *Népszava* szeptember 18-i vezércikke tartalmazta az első önálló állásfoglalást. A cikk azt fejtegette, hogy a béke Európában csak akkor lehet tartós, ha nemcsak egy ereje teljében levő nagyhatalom jogos követeléseit, hanem az összes megoldatlan problémát – tárgyalások és nem erőszak útján – rendezik. A párt ezt követően propagandájában elsősorban arra szorítkozik, hogy meggyőzze a magyar és a nemzetközi közvéleményt, a magyar követelések megoldására hivatott szerveket, hogy a magyar területi problémák elválaszthatatlanok a szudétakérdéstől. Ugyanakkor óvja is a magyar kormányt a meggondolatlan lépésektől.[61]

A szociáldemokrata pártvezetés „lagymatag" magatartása a párt ellen tüzelte a szélsőjobboldalt, közbelépésre késztette a kormányt, de belső ellentéteket szított a pártban, sőt a pártvezetésben is. A párt kezdeti – a reakció által semmitmondónak értékelt – állásfoglalása miatt a szélsőjobboldal árulással, a cseh szociáldemokraták érdekében vállalt szolidaritáshoz való ragaszkodással, a nemzetköziség ürügyén a nemzeti érdekek feladásával vádolta az MSZDP-t. A nyilasok MSZDP elleni útszéli propagandájában erősödik az antiszemitizmus, annak hangoztatása, hogy a zsidó többségű párt- és szakszervezeti vezetés a keresztény szervezett dolgozók háta mögött és akarata ellenére árulja el a munkások „igazi hazafiságát". Szeptember végén már kormánykörökből is hallatszanak hasonló hangok. Mind több jel mutat arra, hogy a kormány egyre elégedetlenebb az MSZDP magatartásával. Azt remélte ugyanis, hogy az MSZDP vezetői – mint korábban már annyiszor – jól funkcionáló nyugati kapcsolataikat azonnal gyümölcsöztetni fogják a magyar érdekek szolgálatában. Ennek elmaradása miatt – több hitelt érdemlő forrás szerint – a kormány retorziót tervezett a párt ellen, még a feloszlatását is latolgatta.[62]

Szeptember végén a párton, sőt a pártvezetésen belüli ellentétek hirtelen felszínre törtek. A vidéki titkárok egy része – elsősorban a debreceni, a pécsi – helytelenítette, hogy a párt nem ad ki a kormány követelését támogató szimpátianyilatkozatot és nem szervez tüntetést. Emiatt egyesek – elsősorban a debreceniek – a pártvezetéstől független akciókba kezdtek. A párton belüli, a kommunistákkal szimpatizáló baloldal, főként a kerületi párt- és szakszervezetekben és OIB-ben pedig azért támadta a pártvezetést, mert nem lép fel Csehszlovákia védelmében és teret enged nacionalista megnyilatkozásoknak. A pesterzsébeti munkásotthonban szeptember 21-én Buchinger tartott – a rendőrség megállapítása szerint – „antimilitarista, németellenes, csehbarát" hangvételű külpolitikai tájékoztatót. A gyűlésen a több mint 100 résztvevő a pártvezetőségtől az antimilitarista, háborúellenes

és a cseh demokráciát támogató politikát kérte számon, egyben éltette a Szovjetuniót és a Csehszlovák Köztársaságot. Hasonló tartalmú gyűlésekre került sor az OIB-ben, a ferencvárosi, a VI. kerületi pártszervezetben.

A pártvezetésen belül is megoszlottak a vélemények. Ez tükröződött a kerületi pártszervezeti megbeszéléseken is. Ott, ahol a kiküldött előadók valamilyen formában Csehszlovákia mellett foglaltak állást, legtöbbször sor került a cseh- és szovjetbarát megnyilatkozásokra. Említettük már Buchingert, de hasonlóan nyilatkozott Kéthly Anna, Kertész Miklós, Koltói Anna is.[63]

A kormány által számon kért „diplomáciai támogatás" gondolata nem volt idegen a pártvezetés egy részétől. A vezetőség már Chamberlain berchtesgadeni útja után latolgatta, hogy valamilyen formában helyes volna a nyugati szocialista pártokhoz fordulni és segítségüket kérni a magyar ügyhöz. A rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy Buchinger még München előtt elkészített egy rendkívül visszafogott hangú memorandumtervezetet. A tervezet, kicsit tartva a memorandum várható nyugati hatásától, bevezetőjében azt hangsúlyozta, hogy a pártvezetőség csupán azután szánta el magát a dokumentum elkészítésére, miután Berchtesgadent követően a cseh kormány is úgy nyilatkozott, hogy „hajlandó a területén lakó népek teljes önrendelkezési jogához hozzájárulni". Magyarország és a magyar kormány követelése – ekkor nyíltan még Imrédy is csak önrendelkezést hangoztatott – „természetes", ezért is kívánja az MSZDP a magyar igényekre ráterelni a figyelmet. Ezzel szeretné elősegíteni „az elutasíthatatlan, sürgős és égetővé vált probléma igazságos megoldását", ami egyben „előmozdítaná a két szomszédos ország között a tartós béke biztosítását". Peyer és a pártvezetőség többsége azonban túlságosan mérsékeltnek tartotta a tervezetet, amely sem a szélsőjobboldalt, sem a kormányt nem elégíti ki. Buchinger viszont még azt is túlzottnak, „erősnek" vélte. Ezekre az ellentétekre ugyan csak apróságok, de ilyen kérdésben nagyon is lényeges apróságok utalnak. Így pl. a tervezeten rajta van Peyer változtatása, amely a „jogos magyar igényt" erőszakosabb formában fogalmazta meg. Erre utal az is, hogy a szeptember 30-án, tehát München után, a Peyer megjegyzései alapján véglegesített, majd később a II. Internacionálé pártjaihoz elküldött szöveg hátlapján ott találhatók – feltehetően – Buchinger megjegyzései is. Ezek ugyancsak a belső ellentétekre utalnak. Eszerint Buchinger azon a véleményen volt, hogy a pártvezetés eddigi politikája, Mónus cikkei is „buzdítják" a magyar kormányt a csehszlovákellenes fellépésben. Nem értett egyet azzal a magyarázattal sem, hogy most itt „az alkalom" és azt ki kell használni: „ez lehet Imrédyék érve", írta, de nem a szociáldemokratáké. Ugyancsak vitába szállt Propper Sándornak a pártot a feloszlatástól féltő, az „önvédelmet" hangoztató érveivel. A megjegyzés szerint most ennél többről, elsősorban „elvhűségről és becsületről van szó". Az adott kérdésben Buchinger a párt részéről „semleges", továbbra is várakozó magatartást sürgetett.[64]

1938. szeptember 29-én a négy nagyhatalom megegyezése Münchenben a párton belüli vitában új fejezetet nyitott. Münchent követően a pártvezetésben és a párttagságban is két kérdésben folyt a vita. Egyszerűbb, egysíkúbb, bár korántsem egyértelmű dialógus bontakozott ki München értékelése kapcsán, mind viharosabbá váltak viszont az ellentétek a Münchenben megoldatlan maradt magyar területi követelések kérdésében.

A pártvezetés többsége, mindenekelőtt Mónus Illés már Münchent megelőzően azon az állásponton volt, hogy a háborút mindenáron el kell hárítani. Ezért írta Mónus Berchtesgaden után: „A tartós békéért áldozatot kell hozni, de semmi áldozat nem sok a háború elhárításáért."[65] Münchent ugyanebben a kispolgári pacifista, a következményekkel nem számoló szellemben már így értékelte: „Elkerültük az új világháborút."[66] A München

utáni első *Népszava*-vezércikk szerint „Az emberek a békét féltették és a béke meg van mentve". A *Népszava* azonban nemcsak a „megmentett" békéért lelkesedett, hanem azért is, mert az európai hatalmi egyensúly helyreállításával, a világháború utáni igazságtalanságok kiküszöbölésének elindításával elkezdődött „egy egészen új európai korszak kialakulása".[67] E vezércikk még akkor született, amikor nem voltak ismeretesek azok a nyugat-európai megnyilatkozások, amelyek Münchent nem a béke megmentőjeként, hanem Nyugat-Európa megalázójaként és a német agressziónak nyújtott segítségként értékelték.

München másnapján vált ismertté Roosevelt amerikai elnök üzenete, amely a hitleri követelések visszautasítását sürgette. Rendkívül élesen ítélte el a megállapodást a Szovjetunió kormánya. Keményen bírálták a megállapodást Chamberlain ellenfelei, Churchill és Eden angol politikusok. Egyre több hír érkezett a *Népszava* szerkesztőségébe arról is, hogy az Internacionáléban is megoszlanak a vélemények. A Francia Szocialista Párt többsége, élükön Léon Blummel vitatta München helyességét. Zyromsky, a Francia Szocialista Párt baloldalának vezetője Münchenben „Franciaország megaláztatását" látta. Hozzá hasonlóan fogalmaztak a balti államok szocialistái és a lengyel szociáldemokraták is. Véleményük szerint „München nemcsak Sedanja, de Waterlooja is a francia politikának". Az SZMI Végrehajtó Bizottságának többsége már azt követelte az angol Munkáspárttól, valamint a francia szocialistáktól, hogy akadályozzák meg München folytatását, tegyenek meg mindent Chamberlain és a megbékélési politika megbuktatására.[68]

A Szocialista Munkásinternacionálé legfelső fórumain folyó vitákat a magyar szociáldemokrata vezetőknek sem lehetett figyelmen kívül hagyni. Kezdetben ugyan még bőven volt lehetőség ezek elhallgatására, hiszen a nyugati szocialista sajtóban is sok volt a Münchent helyeslő vélemény. A változás, az MSZDP-ben is erősödő kételyek ellenére Mónus Illés fenntartja álláspontját. Változatlanul azon a véleményen volt, hogy Münchennel „a két világháború közötti szünet... tartósan meghosszabbodott". Úgy vélte, nem volt más választás a háború elkerülésére, mint München. Szerinte a nagyhatalmak nem voltak felkészülve a fasiszta Németország elleni háborúra, a népek mindenáron békét akartak. Nem volt más kiút azért sem – írja –, mert a kollektív biztonság rendszere összeomlott. Kénytelen részletesen foglalkozni a Szovjetunió szerepével is, hiszen az MSZDP-ben igen nagy szimpátia kísérte a Szovjetunió Münchennel kapcsolatos álláspontját. Mónus meghamisítva a Szovjetunió Csehszlovákiát támogató döntését, azt hangoztatta, hogy „Oroszország, mondhatnók, szívesen vette, hogy a müncheni megállapodásból kihagyták. Ezért nem kell viselnie a felelősséget és most joggal mondhatja, hogy a békét más módon, más eszközökkel is meg lehetett volna menteni." Csehszlovákiával kapcsolatban pedig bizonyos nosztalgiával állapította meg, saját „mohósága", „étvágya" és ehhez húsz éven keresztül való ragaszkodása okozta vesztét és magára maradását.

Mónus azonban – mint mindig – a felelősség elhárítása után a mélyebb indokokat, összefüggéseket keresve lényeges dolgokra is rátapintott. Anglia és Franciaország részéről a háború elhárításában „döntő szerepet játszott a politikai és szociális következményektől való félelem" is, írta. A demokratikus hatalmaknál a háború vállalása a tömegek mozgósításával, aktív részvételével járt volna, és ha megnyerik a háborút – márpedig ebben nem kételkedett Mónus –, a demokratikus országok politikai, szociális életében is mindenképpen döntő változásokra került volna sor. A Szovjetunió részvétele a háborúban pedig csak növelte volna ezeket az igényeket. „A háború mögött a szociális forradalom képe jelent meg... ezért – állapította meg helyesen – az adott esetben a háború szociális hatásaitól való félelem nagymértékben hatott Angliára és Franciaországra." „Kisebbik veszélynek fogták föl a tengelyhatalmakkal való kiegyezést." Majd találóan hozzáfűzte: „A fasizmus

és antifasizmus az ő szemükben megváltozott és új értelmet nyert... már nem érdekelte őket, hogy más népek milyen államrendszerben élnek, a fasizmus legyőzését ráhagyták az érdekelt népekre." A München óta eltelt idő Mónust is láthatóan bizonytalanabbá, a nyugati hatalmak politikáját illetően aggódóbbá tette. Éppen a nagyhatalmak politikája késztette annak kimondására, hogy a „diktatúrás országokban" a munkásosztály és a fasizmus által sújtott tömegek nem várhatnak külső segítségre, támaszra, hanem maguknak kell, egymással „szövetségre lépve", „felvenni a harcot a szabadságért".[69]

Az MSZDP-ben természetesen nem München és annak értékelése jelentette a fő problémát, bár az is kétségtelen, hogy München értékelése közvetlenül szerepet játszott a magyar területi igények szociáldemokrata megközelítésében. München a magyar követelésekről – mint ismeretes – nem hozott végleges döntést. Az a körülmény azonban, hogy elvileg a nyugati hatalmak is hajlandók voltak a probléma megoldására,[70] lefékezte, illetve eloszlatta a Szociáldemokrata Párt vezetői körében a már fentebb említett ellentéteket, és minden lényeges fenntartás nélkül a revíziót követelők soraiba léptek.

Október elején már úgy tűnt, a pártvezetés, a kezdeti óvatoskodás után, be akarja hozni a lemaradást, amit a néhány hetes várakozás okozott. Be akarják bizonyítani, hogy a revízió kérdésében az MSZDP-t a kormánnyal és főként a szélsőjobboldallal szemben történelmi előjogok illetik meg. A *Népszavá*ban megjelent cikkek a csehszlovák–magyar tárgyalások azonnali megkezdését, az „adott körülmények között a lehető legtöbb eredmény elérését" sürgetik.[71] A pártvezetőség azonban továbbra is ellenzett minden olyan akciót, amelyre a nyugati hatalmak hozzájárulása nélkül kerülne sor. A *Népszava* ennek szellemében cikkeiben elhatárolta magát a felelőtlen katonai akciók sürgetőitől, óvott minden ilyen lépéstől, ugyanúgy a fasiszta Németország, esetleg Olaszország egyoldalú beavatkozásának igénybevételétől. Közben pedig élesen támadta Csehszlovákiát, amelynek „huzavonája" úgymond akadályozhatja a tárgyalások eredményes kimenetelét. Az 1938. október 7-ére összehívott országos pártválasztmány volt hivatott a nyilatkozat elfogadására és a további teendők meghatározására. Az ülést azonban több, az országos értekezletet is befolyásoló váratlan esemény előzte meg.

Október 6-án a debreceni pártszervezet Erdei István titkár javaslatára, a pártvezetőség tudta nélkül, „a Felvidék magyarlakta területei azonnali visszacsatolását" sürgető határozatot fogadtatott el.[72] Ez a lépés hallatlan visszatetszést szült a pártvezetőségben, nem annyira hangja, követelése miatt, hisz ebben nem volt különbség a választmány elfogadására váró okmány és a debreceni határozat között, hanem az önálló, a vezetéstől független fellépés miatt. Az izgalmakat csak fokozta, hogy október 7-én reggel, a választmány összeülését megelőzően a vidéki titkárok külön értekezletet tartottak, amelyen – feltehetően – Erdei várható megtámadásának kivédésére, a debreceniek akciója mellett foglaltak állást.[73] Hasonló állásfoglalásra került sor a *Népszava* szerkesztőségében is.

A választmányi ülésen Peyer Károly által beterjesztett határozati javaslat a komáromi tárgyalások gyors lefolyását, a magyar revíziós igények kedvező megoldását, a belpolitikában pedig olyan demokratikus és szociális reformok megvalósítását szorgalmazta, amely „vonzóerőt gyakorol az országon kívül élő magyarságra is". Peyer állást foglalt a kormány által sürgetett „széles nemzeti összefogás" kérdésében is. Leszögezte, a békés revízió, amelyért az MSZDP két évtizede harcol, „parancsolóan szükségessé teszi, hogy egyelőre tegyük félre azokat a kétségtelenül mély ellentéteket, amelyek itt egyes pártokat elválasztanak. *Ehelyett egyesítjük addig, amíg a megoldásra váró nagy feladatok meg nem oldódnak, minden erőnket* arra, hogy a magyar nép jövője és boldogulása számára *minél több eredményt tudjunk biztosítani a nagy európai elrendeződésnél.*"[74]

A párton belüli nézeteltérésekre utaltak a választmány ülésén kialakult, szokatlanul heves összetűzések. A határozati javaslatban foglaltakat élesen bírálta, egyben a debreceniek álláspontját támogatta a pártban, főként vidéki szervezeteiben mind nagyobb befolyást élvező Takács Ferenc országgyűlési képviselő. Követelte a Felvidék visszacsatolásával kapcsolatos rész határozottabb és egyértelműbb megfogalmazását. Indítványozta: a vezetőség eszközölje ki a kormánynál, hogy a megszálló csapatokkal egyidőben szociáldemokrata képviselők is a Felvidékre mehessenek, hogy az ottani szocialista szervezetekkel a kapcsolat azonnal létrejöhessen. Ehhez még hozzátette: „zsidók a jelöltek között nem lehetnek". Takács erre a feladatra Erdei Istvánt és Malasits Gézát javasolta.

Takács felszólalása, különösen antiszemita megnyilatkozása általános vihart kavart. A pártban a zsidókérdés már hosszú idő óta belső feszültség forrása volt. A zsidótörvény után mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az előbb-utóbb felszínre tör. Erről a pártvezetőséghez és a párton belüli zsidókérdés megoldására még 1938 májusában, Peyer Károly vezetésével megalakult bizottsághoz már több jelzés is érkezett. Mégis, az a hevesség, amellyel ez a pártválasztmányon felvetődött, váratlan volt. A választmány előtt néhány nappal a *Népszava* szerkesztőségének egy csoportja, Bresztovszky Ede főszerkesztő-helyettes vezetésével kikötötte, hogy a komáromi tárgyalásra küldendő különtudósító zsidó származású nem lehet. Mónus, mint a lap főszerkesztője, a különtudósító kiküldését azzal utasította vissza, hogy anyagiak miatt nem lehetséges. Feltehető, sőt biztos, hogy Mónus elutasításában azonban inkább a személyi javaslat játszott döntő szerepet. Végül a pártvezetőség kénytelen volt Bresztovszky javaslatát elfogadni és Nyigri Imrét kiküldte különtudósítónak.[75] A választmányi ülést megelőzően külön megbeszélést folytató vidéki titkárok pedig azon a véleményen voltak, hogy a zsidó származású vezetők görcsös ragaszkodása pozícióikhoz veszélyezteti a párt fennmaradását.[76]

Buchinger és má felszólalók határozottan felléptek a pártban jelentkező antiszemitizmus ellen. Nagy meglepetésre azonban az ülésen Peyer nem Takácsot, hanem Buchingert utasította rendre. Ebben a feszült légkörben a magánalkalmazottak egy képviselője – egyes források szerint Kertész Miklós – már azt javasolta, hogy „a nem kívánatos zsidó vezetőségi tagok önként álljanak félre és magatartásukkal ne akasszák meg a párt fejlődését".[77]

A viharos választmányi ülésről a fővárosi szervezett dolgozók alig szereztek tudomást. A pártvezetők nem beszéltek róla, a *Népszava* a vitáról semmit sem tett közzé. Viszont annál több tájékoztatást kaptak róla a vidéki pártszervezetek a jelen volt titkárok útján. A gyorsan változó kül- és belpolitikai események azonban a belső ellentétek nyílt kirobbanását későbbre tolták. Itt még úgy tűnt, hogy csupán néhány szélsőségesen nacionalista és antiszemita nézeteket valló vezető akciójáról van szó.

A komáromi tárgyalások elhúzódása, majd zsákutcába jutása miatt, továbbá a kormánynak az MSZDP-re gyakorolt nyomása, valamint a párt azon félelme következtében, hogy „békés megegyezés" nélkül, katonai vagy egyoldalú náci beavatkozás útján kerül sor a magyar igények kielégítésére, az MSZDP vezetősége végül is elszánta magát a nyugati misszió vállalására. Október 15-én a *Népszavá*ban nyilvánosságra hozta az eddig titokban tartott, a Szocialista Munkásinternacionálé pártjaihoz intézett memorandumot. Október 16-án pedig arról adott hírt a *Népszava*, hogy szociáldemokrata vezetők: Buchinger Manó, Peyer Károly, Kertész Miklós Brüsszelbe, Londonba, Párizsba utaznak. Feladatuk, hogy a különböző országok munkáspártjait megnyerjék a magyar ügy számára.[78] Györki Imre és Malasits Géza főtitkár pedig a Magyarországi Fogyasztási és Termelőszövetkezeti Egyesület nevében fordult hasonló kéréssel[79] a Szövetkezetek Titkári Hivatalához.

Mit tartalmazott a memorandum?

München – mint írják – nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a magyar igények kielégítését. A döntés a magyar közvéleményben, a szocialista szervezetekben is „érthetően" „óriási érdeklődést" keltett. A megoldást, a gyakorlati megvalósítást illetően azonban problémák jelentkeztek. Éppen ezért a párt az igazságos, békés és gyors rendezés érdekében szükségesnek tartja álláspontját a Nyugattal megismertetni. A memorandum a trianoni béke teremtette bajokkal magyarázza, hogy a „munkásosztály életnívón aluli bérek mellett tengette életét", hogy a kapitalizmus komoly „erőket tud a munkásosztály demokratikus és szociális törekvései ellen felvonultatni". A békés keretek közötti megoldás és a fegyveres konfliktus elkerülése érdekében az MSZDP elvárja, hogy az internacionálé pártjai támogatni fogják Magyarországot a megegyezés békés feltételeinek gyors megteremtésében, a két ország közötti jószomszédi viszony kialakításában. A rendezés – szögezték le – nemcsak magyar, hanem általános európai érdek is, elősegíti „a dunai népek békés együttélését és a jövő gazdasági boldogulását", egyben „a megbékélt Magyarország számára lehetővé válik, hogy a maga függetlenségét minden esetleges expanziós törekvésekkel szemben biztosítsa. Ilyen független Magyarország Európa délkeletjén a tartós béke egyik erős tényezője lenne."[80] Így kerültek a memorandumban – az MSZDP általános politikájához hasonlóan – a területi revízió keretében kimondottan nacionalista, a magyar reakció politikáját előmozdító érvek „összhangba" a valóban egyetemes és nemzeti érdekeket szolgáló elvekkel.

Jelenlegi ismereteink alapján alig tudunk valamit arról, hogy Buchingerék missziója valóban jelentett-e konkrét hozzájárulást a magyar területi igények kielégítéséhez. Valószínűleg nem. Imrédynek feltehetően nem is ez volt a célja, amikor sürgette, követelte és támogatta az utat. Inkább csak minden lehetőséget igénybe akart venni ahhoz, hogy a magyar ügy nemzetközi érdeklődést és bizonyos támogatást váltson ki, hogy mindenekelőtt Csehszlovákiára, de a négy hatalomra, ezen belül a német és olasz kormányra is bizonyos nyomást gyakoroljon. Ezen túl kétségtelen: Imrédy azt is bizonyítani akarta, hogy a magyar követelések mögött ott áll az egész nemzet. Ezt az MSZDP missziójával részben elérte, többet nem is várt tőle. A pártvezetés reménye, hogy sikerül kiharcolnia: Franciaország és Anglia a szudétakérdés megoldásához hasonlóan közvetlenül vegyen részt a magyar ügy elintézésében, ezáltal csökkenjen az ország és természetesen az MSZDP történelmi felelőssége, ne növekedjen a német–olasz befolyás a külpolitikában, a szélsőjobboldal előretörése a belpolitikában, nem teljesült.

Nem ismerjük ugyan a küldetés konkrét eredményeit, annál gazdagabb dokumentációval rendelkezünk e lépésnek a hazai és a nemzetközi munkásmozgalomra gyakorolt hatásáról. Október második felében a párt orgánumait és gyűléseit is mindjobban hatalmába kerítette a nacionalizmus. A párt politikájában ez a gyors változás még a szélsőjobboldalt is meglepte, és hirtelen nem tudott jobbat, mint elvfeladással vádolni a szociáldemokratákat. Persze nem riadtak vissza nacionalista tendenciájú provokációktól sem. Egyes pártszervezeteknek nemzeti színű zászlót ajándékoztak abban a reményben, hogy elutasítás esetén újabb támadási lehetőség nyílik számukra. Tervük azonban nem sikerült.[81]

A szervezett dolgozók kisebb, a KMP által befolyásolt része ezekben a hetekben megpróbált fellépni a pártot elárasztó nacionalizmus ellen. Voltak, akik azt kifogásolták, hogy a párt nem mutatja meg: a Csehszlovák Köztársaság szétzúzása az adott helyzetben a fasizmus délkelet-európai terjeszkedése előtt nyitja meg az utat, ami egyben Magyarország függetlenségét is fenyegeti. Voltak olyanok is, akik megértették a párt nehéz helyzetét, és nem azt kifogásolták, hogy a párt kiáll a revízió mellett, hanem a pártvezetés azon tak-

tikáját helytelenítették, amely a pártot úgy próbálja felszínen tartani, hogy nacionalizmusban megkísérli a kormányt és a szélsőjobboldalt is túllicitálni.[82] Az MSZDP nacionalista propagandája elleni tiltakozást az is jelzi, hogy a *Népszava*-előfizetők száma 2000-rel csökkent, mégpedig elsősorban a törzsgárda köréből. „Öt év óta ez nem volt, *most dacból volt*", fűzi hozzá Buchinger.[83]

Az MSZDP nacionalizmusa a Szocialista Munkásinternacionálé brüsszeli ülésén is nem várt visszautasításra talált. Ezt Buchinger Manó szűkszavú feljegyzéséből ismerjük. A VB tagjai közül többen kemény szavakkal ítélték el az MSZDP memorandumát és a párt egész magatartását. Tőmondatok Buchinger jegyzeteiből: *Adler főtitkár:* „Nincsenek más gondjaitok? Feleltem: a párt, de félek, nem soká." *Léon Blum:* „Érthető elhajlás." *Vandervelde, az SZMI elnöke:* „Versailles és Trianon rossz, de most nem önrendelkezési jog érvényesül, hanem fasiszta erőszak." *Mások:* „Hát Erdély nem kéne?", „Ilyen dokumentum még nem volt. Folytatni jöttetek Münchent?" Buchinger e rendkívül kínos fogadtatás után leírja, hogy az MSZDP helyzetét megvilágító beszéde után ugyan elismerték az MSZDP nehézségeit, de segítséget nem ígértek. Kijelentették: „nem tekintik a Szocialista Internacionálé hivatásának, hogy a magyar nemzeti nacionalista érdekekért kiálljon". Buchinger, aki kezdettől óvta a pártot a nacionalista elhajlástól, most kénytelen volt belátni, hogy nemcsak hibáztak, hanem magukra is maradtak. A hibát azonban nem annyira a memorandumban és küldetésükben, mint formai okokban látja: „hibánk volt – írja –: túlságos exponálás és elhíresztelés, hogy utazunk". Peyer londoni, Kertész párizsi útjáról nem rendelkezünk semmilyen konkrét ismeretanyaggal, de talán Buchinger egymondatos megjegyzése ebben is eligazít: „Angolok kétszínűek, mint az elnyomó, franciák kétségbeesettek – tele rossz sejtéssel."[84] Ezek után igazán meglepő, hogy Peyer november elején a pártvezetőség és a parlamenti frakció előtt közös küldetésük eredményes voltáról számolt be, amelyet a pártvezetőség „örömmel és köszönettel vett tudomásul".[85]

Peyerék a kormány komáromi tárgyalásának kudarca után kénytelenek belátni, hogy amitől féltek, bekövetkezett: az adott történelmi körülmények között a magyar revízió mindinkább a német agresszió eszköze. A békés megegyezés elérésére tett utolsó erőfeszítésként a *Népszava* ismét visszatér a követelt területeken a népszavazás szeptemberben felvetett gondolatához. Amikor azonban mind nyilvánvalóbbá lesz, hogy Anglia és Franciaország nem emel kifogást a német–olasz döntőbíráskodás ellen,[86] elfogadják ezt a megoldást ők is, a felelősséget áthárítva a csehszlovák félre, amely a tárgyalást „zsákutcába" juttatta.

Az úgynevezett első bécsi döntésre, a német és olasz külügyminiszter megállapodására november 2-án került sor. Magyarországhoz csatolták a Felvidék jelentős részét.

A döntés ismertté válása után nacionalista örömmámorban úszott az ország, és ebből az MSZDP sem akart kimaradni. A *Népszava* november 3-i vezércikke „az igazság győzelmeként" ünnepelte a döntést. „Ritka históriai pillanat, amikor egy nemzet teljesen feloldódik egyetlen érzelemben" – olvasható a lapban. A pártvezetőség és a parlamenti frakció közös ülése november 5-én köszöntötte a „hazatérő felvidéki magyarságot". A kiadott nyilatkozat is „történelmi jelentőségűnek" értékelte a döntést, és „egynek érzi magát az ország örvendező közvéleményével". Külön kiemelte a megoldás „békés" jellegét, amely megnyitja más országok felé is „Magyarország jogos igényeinek elismerését", egyben megalapozza a szomszéd népekkel való tartós békét és barátságot.[87] A pártvezetőség tehát, amikor még meg sem kezdődött a területek átadása, már újabb területek iránti igényt juttat kifejezésre.

A pártvezetőség nem akart kimaradni az ünneplésből sem. A *Népszava* nacionalista

beállítottságú tudósítója, Nyigri Imre ontotta cikkeit a „visszatérők" öröméről. A *Népszava* szerkesztősége november 5-én „nemes gesztusként" vándorkönyvtárat ajándékozott a csallóközi falvaknak. November 4-én a debreceni pártszervezet a „visszatérőkkel való szolidaritás jegyében" utcai tüntetést szervezett, és elhatározta, hogy a visszatérteknek nemzetiszínű zászlót küld. Példáját azután más szociáldemokrata szervezetek is követték.[88] A megyei, városi ünnepi közgyűléseken, ahol az MSZDP-nek képviselete volt, a párt delegáltjai mindenütt nyilatkozatban méltatják a nagy történelmi eseményt. A Szakszervezeti Tanács, magyarságát bizonyítva elsőként csatlakozott a miniszterelnök felesége felhívásához, a „Magyar a magyarért" mozgalomhoz. Az akció keretében gyűjtést szervezett a visszatérők megsegítésére. Ezen túl a Szakszervezeti Tanács „egy összegben" 9000 pengőt ajánlott fel.[89] November 11-én a Kassára bevonuló kormányzót ünneplők között a város főterén ott szorongtak Peyerrel az élen a párt vezetői.[90] November 12-én pedig Peyer a parlamentben üdvözölte a bécsi döntést, kiemelve az eredmény elérésében Horthy kormányzó „fáradhatatlan, bölcs és előrelátó munkáját".[91]

Amikor az MSZDP vezetőségét elmarasztaljuk a bécsi döntés nyomán tanúsított magatartásáért, nem azért mondunk felette ítéletet, mert tudomásul vette a történteket. Kétségtelen, ha az adott nemzetközi és belpolitikai helyzetben szembefordult volna a bécsi döntéssel, ez a pártra – sorsát, jövőjét illetően – kiszámíthatatlan következményekkel járt volna. A kényszerhelyzet, az adott politikai és hangulati környezet, ha magyarázza is a párt állásfoglalását, nem menti fel az alól, hogy a pártvezetés és a párttagság többsége nemcsak kényszer hatására, nem csupán taktikából, hanem tudatilag is azonosult a bécsi döntéssel. Jórészt feladta e kérdésben vallott korábbi elveit és ezzel komoly politikai engedményeket tett a reakciónak.

Különösen súlyos mulasztások terhelik az MSZDP vezetőit azért, hogy nem mutattak rá a Hitler kezéből kapott területgyarapodás várhatóan súlyos politikai következményeire. Ezzel, valamint az által, hogy a munkássajtóban és egyéb fórumokon teret engedtek a nacionalista áramlatnak, hozzájárultak ahhoz, hogy a nacionalista, soviniszta közhangulat által erősen megfertőzött dolgozó tömegek, részben a szervezett dolgozók is fenntartás nélkül üdvözöljék a bécsi döntést. Érdemes felidéznünk a KMP bécsi döntéssel kapcsolatos álláspontját. Igaz ugyan, hogy a két párt helyzete, álláspontjának következményei nem azonosak. Úgy véljük azonban, hogy az adott esetben az MSZDP sem volt akadályozva abban, hogy a revízió kérdéséhez elvileg közelítsen. „Revízió igen, ha ennek módja és eredménye a Duna-medence népeinek és országainak a megbékélését és ezen keresztül a háborús veszély európai méretű csökkenését jelenti – írta e napokban Révai József. – Ma ellenben a magyar imperialista revízió, a német imperialista terjeszkedés függvényeként, a müncheni gátszakadás folyományaként – csak még jobban kimélyíti a Duna-medence államai közötti ellentétet, az imperialista hatalmak versengését ezen a területen, és csak még közelebb hozza azt a veszélyt, hogy a Duna-medence és Balkán népeit... fel fogják hajtani egy Szovjetunió ellen indítandó háborúban" – állapította meg Révai látnoki előrelátással.[92]

A Szociáldemokrata Párt vezetőinek és a párt- és szakszervezetek egy részének a bécsi döntés feletti öröme nem tartott sokáig. November 12-én (szombaton) a késő esti órákban, amikor a munkásotthonokból már mindenki eltávozott, a nyilas Nemzeti Front csoportjai megtámadták a kispesti, a rákospalotai, az óbudai, a lágymányosi és a pestszenterzsébeti munkásotthont és a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének székházát. Beverték az ablakokat, betörték az ajtókat, összezúzták a berendezést és mindenütt nagy mennyiségű röpiratot hagytak a helyszínen. Terveikben szerepelt a rákosszentmihályi, a víziárosi, a

hegyvidéki és a ferencvárosi pártszervezet megtámadása is, de vagy eltévesztették a párt-otthonok pontos helyét és így magáncsaládok otthonába törtek be, vagy még munkások tartózkodtak a helyiségben, s így a támadást megakadályozták.[93]

A nyilas vandalizmus a főváros haladó szellemű közvéleményében, főként pedig a szervezett dolgozók körében nagy felháborodást váltott ki. A szervezett dolgozók, amint tudomást szereztek a támadásról – szombaton éjjel, vasárnap kora hajnaltól – tömegesen keresték fel a Szociáldemokrata Párt szervezeteit, vezetőit, a *Népszava* szerkesztőségét, hogy kifejezzék felháborodásukat, tiltakozásukat, követeljék a bűnösök felelősségre vonását, egyben szolidaritást vállaltak a provokáció áldozatává vált munkásotthonokkal. Ez a megmozdulás meglepte a pártvezetőséget. Miközben örült a szervezetek melletti nagyarányú kiállásnak, attól is tartott, hogy a munkások spontán megmozdulása tüntetésbe csaphat át és ez újabb provokációkat szülhet. Ezért „feltétlen nyugalomra és higgadtságra" szólította fel a munkásokat.

November 13-án délelőtt összeült a pártvezetőség és a párt parlamenti frakciója. Az együttes ülés „a legnagyobb felháborodással" ítélte el a Nemzeti Front rombolását. Elhatározta, hogy „megbízottai haladéktalanul eljárnak illetékes helyen és megfelelő intézkedéseket követelnek". Úgy döntött, hogy „a munkásvagyont és a munkásintézményeket a szervezett munkásság védelme alá helyezi", egyben figyelmeztette és óvta a munkásságot a meggondolatlan lépésektől.

A pártvezetőség ülésével egyidőben továbbra is egymást követik a munkások rögtönzött értekezletei. Kommunisták, szociáldemokraták összefognak és azonnali ellenakciót sürgetnek. A vasas székházban spontán összegyűlt bizalmiak elhatározták, hogy november 14-én munkaszünettel tiltakoznak a rombolás ellen, és felkeresik a gyárak vezetőit is. A döntésnek megfelelően hétfőn reggel 8 órakor valóban rövid időre leállt a Telefongyár, az Egyesült Izzó, a Hoffher és Schrantz, a Ganz Vagon, a Ganz Villamossági, a Ganz Hajógyár, a Láng Gépgyár, a csepeli Weiss Manfréd-gyár és több más kisebb-nagyobb üzem. Leálltak a nyomdák – Általános Nyomda, Athenaeum, Globus, Hungária, Légrády, Posner, Révai, Stádium, Tolnai, Világosság, a *Nemzeti Újság*, a *Pester Lloyd* – munkásai is. A szervezett munkások képviselői felkeresték a műhelyfőnököket, az igazgatóságokat és „kifejezésre juttatták, hogy a munkásság nem hajlandó gazságokat eltűrni". A pártvezetés instrukciója azonban már erőteljesen érződött tiltakozásuk indokaiban. „A munkásság megbízottai mindenütt rámutattak arra is – hangsúlyozta a *Népszava* –, hogy az ilyen események károsan befolyásolják a dolgozók idegállapotát és ilyen hangulatban természetesen nem biztosítható a termelésnek az a nyugodt menete sem, amely egyébként kívánatos."[94] A nagyüzemi munkásság ilyen méretű tiltakozása mellett, amilyenre régóta nem volt példa, az Országos Nőszervező Bizottság, a Budapesti Nőbizottság, az OIB, a budapesti és főváros környéki szakszervezeti ifjúsági küldöttek és üzemi ifjúmunkás-bizalmiak, a különböző szakszervezetek – magántisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak, vasmunkások, textilesek, építőmunkások, bőrösök, cukrászok – összbizalmi és helyi gyűlései is tiltakoztak a rombolások ellen. Egyben hangsúlyozták, hogy készen állnak a nyilasok minden támadásának visszaverésére, a munkásotthonok, szakszervezeti és párthelyiségek védelmére. A vidéki pártszervezetektől is egymás után érkeztek tiltakozó, intézkedéseket sürgető és a helyi védekezés megszervezésére utaló levelek, táviratok.

November 15-én este a párt- és szakszervezetek vezetői, miután meglátogatták a megtámadott helyiségeket, a vasmunkások székházában találkoztak a szervezett dolgozók küldötteivel. Az összbizalmi értekezleten 2500 ember vett részt. A szolidaritás, a harckészség, a tenni akarás, a visszavágás követelése jellemezte a gyűlés hangulatát. „Nagy önuralomra

volt szüksége a munkásságnak – írja a gyűlésről a *Népszava* –, hogy ne vonuljon másnap az utcára – nem éjszaka, hanem fényes nappal –, hogy elsöpörje ezeket a banditákat. (Megtorlást!, meg-tor-lást! – kiáltozta egy emberként sok ezer főnyi hallgatóság.) Mi azonban nem engedjük provokálni magunkat... a munkásság nem ül fel ennek a provokációnak, de résen lesz" – replikázza a vezetők szavait a lap, miközben a terem hangos a munkások közbekiáltásaitól. „Megvédjük a munkásotthonokat"... „Magyar proletár, ne hagyd magad! Ne hagyjuk magunkat, megtorlást!"

A szervezett dolgozók hatalmas tiltakozó megmozdulása, ez a lelkes hangulatú nagygyűlés is lehetőséget adott volna arra, hogy a munkásság síkraszálljon szervezetei védelméért, visszavágjon a nyilasoktól, a kormánytól, a különböző fasiszta szervezetektől elszenvedett megaláztatásokért. Adott volt a lehetőség, hogy a vezetők és a tagság közötti ellentétekre spekuláló, széthúzást szító, a munkásszervezeteket feloszlatni akaró politikára is határozott választ adjon a munkásság. Adott volt a lehetőség arra is, hogy a növekvő terror, a nacionalizmus hullámverésétől elbizonytalanodott munkásság most ismét magára találjon. Volt lehetőség utcai tüntetésre, hogy a munkásság nyomást gyakoroljon az államhatalomra és a nyilasok provokációi ellen határozott intézkedéseket csikarjon ki. Kétségtelen, egy ilyen utcai tüntetés veszélyekkel volt terhes, ennek ellenére hiba volt a lehetőséget kihasználatlanul hagyni.

A pártvezetőség többsége azonban, híven addigi opportunista magatartásához, nem merte, de nem is nagyon akarta vállalni az utcai akciókat is magában foglaló harcot. Az elfogadott határozat, miközben szokatlanul éles hangon tiltakozott a provokáció ellen és „mélységes megvetését" hangoztatta az orvtámadókkal szemben, „a megtorlást az illetékes közrendészeti hatóságokra" bízta. A *Népszava* vezércikke ehhez ugyan hozzátette: „a munkásság nyugalmát és higgadtságát ne értse félre senki sem...", mert „türelmében nagy és tekintélyes erők feszülnek", és „noha félreérthetetlenül megnyilatkozik benne a jogrend tisztelete", benne van az a komoly követelés is, hogy az államhatalom „teljesítse kötelességét".[95] S mit tett az államhatalom?

November 15-én Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter fogadta Peyer Károlyt, Györki Imrét és Kabók Lajost. Sajnálkozását fejezte ki a történtekért, ígéretet is tett a bűnösök kézrekerítésére és példás megbüntetésére. Valójában azonban alig történt valami. Igaz ugyan, hogy a rendőrség letartóztatott néhány suhancot, de szabadon is engedte őket. Később a polgári bíróság csupán magánlaksértés miatt emelt vádat ellenük és néhány napra elítélte őket. Ezzel az államhatalom részéről „a jogrend" orvosoltatott.

A munkásság ezzel szemben nem tért napirendre a nyilasok támadása felett. A szervezett dolgozók magukra nézve kötelező érvényűnek tekintették a pártvezetőségnek azt a döntését, hogy „tulajdonát, szervezeteit, intézményeit önmaga védelmezze minden támadással szemben".[96] A szakszervezetek, pártszervezetek egymás után hoznak határozatokat helyiségeik védelméről és a szétrombolt otthonok helyreállításának segítéséről. A legtöbb párt- és szakszervezet a fővárosban és vidéken egyaránt védőőrségeket szervez az ifjúsági csoportok bevonásával. A pártvezetőség pedig határozatot hozott a Rendező Gárda átszervezéséről és létszámának felemeléséről. Ebben az időben különösen sok, kommunistákkal szimpatizáló fiatal került e fontos szervezetbe, amely így – egyes kerületekben – balra tolódva, hű védelmezője lett a munkásszervezeteknek és kevésbé engedelmes eszköze a pártvezetés kommunistaellenes akcióinak.[97]

A szervezett dolgozóknak ebben a megmozdulásában egymásra találtak a kommunisták és a baloldali szociáldemokrata munkások. Megerősödött a közös fellépés iránti készségük, a szocialista szervezetek védelmében megmutatkozott az egymásrautaltság fontos-

sága. Az eddig elszórtan, szervezetenként jelentkező antifasiszta harci készség általános megnyilvánulása erőt adott a januárra kitűzött pártkongresszuson fellépni akaró baloldali csoportoknak, valamint a részben a kormánnyal alkudozó, de a nyilasokkal szemben a harcot vállaló pártvezetőségnek is. A munkásság megmozdulásának konkrét eredménye pedig abban nyilvánult meg, hogy a nyilasok ettől kezdve hosszú időn keresztül óvakodtak a munkásság szervezeteire rontani. A jó előre beharangozott újabb, december 1-i nagyszabású nyilas tüntetés résztvevői, amelyre a szervezett dolgozók is alaposan felkészültek, messze elkerülték a munkásotthonokat.[98] Ez a fellépés nemcsak a munkásosztály önbizalmát növelte meg, hanem a különböző haladó, náci- és nyilasellenes polgári, értelmiségi és kispolgári erők rokonszenvével is találkozott.

Miközben az MSZDP a szélsőjobboldallal vívja küzdelmét és a kormánytól vár támogatást, a pártvezetőség legnagyobb meglepetésére Imrédy nyíltan a vele kompromisszumra hajló szocialista vezetőkre ront. A bécsi döntés után Imrédy totalitásra törekvő reformprogramja nyomán kirobbant kormányválság, a miniszterelnök parlamenti leszavazása, a NEP kettészakadása, majd újabb kormányfői megbízatása Imrédyt arra készteti, hogy terveit gyorsabban valósítsa meg. Ebben az NEP-ből kilépett disszidensek mellett útjában álltak a szociáldemokraták is, akik, ha bátortalanul is, de nyár óta ismételten felemelték szavukat a munkáskamarák és a parlamentet kiiktatni akaró tervek ellen. Most a kormányválság idején a disszidensek körül tömörülő ellenzéktől távol maradva és a kormánnyal a megegyezést változatlanul keresve lépnek fel Imrédy totális diktatúrára törő tervei ellen.[99]

Imrédy miniszterelnök november 18-i megnyilatkozásában, miközben a szociális és munkáspolitika fontosságát hangoztatta, félreérthetetlenül leszögezte, hogy nem tűri a munkás-érdekszervezetekben a nemzetköziség, „a pártszellem és klikkérdek" érvényesülését. A munkásságot – szögezte le – „teljesen a nemzeti gondolat szolgálatába kell állítani és ki kell emelni a pártszellem és klikkérdek vezetése alól".[100] Alig egy hónappal később a kormányfő, hejőcsabai beszédében, ahol a második zsidótörvény-tervezet kérdéseivel is foglalkozott, a korábbiaknál pontosabban fogalmazva ismételte meg az MSZDP-vel kapcsolatos álláspontját. „Az ipari munkásság vezetése oda nem való kezekben van", a második zsidótörvény egyik célja éppen az, hogy „kivegyék a munkásság vezetését és a munkaközvetítést a zsidó kezekből".[101] Imrédy szavait a kormány- és szélsőjobboldali sajtó részéről hihetetlenül vad, szélsőséges, a szocialista szervezetek, s főleg azok zsidó vezetői elleni propagandahadjárat követte. A pártvezetőség kezdetben megpróbálta Imrédyt jobb belátásra bírni. Méltatta szociális érzékét, a munkásproblémák iránti fogékonyságát, „jóhiszemű" szemléletét. A párt nemzetköziségе és a munkásvezetők elleni kirohanását az évtizedes „megkövesedett elfogultságnak" és a szélsőséges fasiszta propaganda hatásának próbálta beállítani.[102] A pártvezetőség azonban gyorsan meggyőződhetett arról, hogy Imrédy elhatározását nem lehet különböző gesztusokkal megváltoztatni. Ebben a vezetőség többségét segítette meggyőzni a „függetlenség zászlaja" alatt e napokban Imrédyvel szemben tömörülő ellenzék ismételt kísérlete a kormányfő megbuktatására, másik oldalon pedig a szocialista szervezetek ellen hozott újabb sorozatos intézkedések.

November végén vált ismertté, hogy a kormány nem engedélyezi a szakszervezetek és a párt időszaki lapjai többségének – köztük elméleti folyóiratának, a *Szocializmus*nak – a megjelenését. Ezzel csaknem egyidőben a kormány 30 napra betiltja a *Népszavát*.[103] A *Népszava* ugyanis vezércikkben ítélte el a készülő második zsidótörvényt, az ennek hatására mind féktelenebbé vált antiszemitizmust. Kifogásolta továbbá, hogy a kormány a zsidóellenes intézkedéseket szociális mezbe öltöztetve, a szociális reformok megvalósítá-

sával, a parasztság földhöz juttatásának tervével kapcsolta össze. Néhány héttel később pedig Mussolini lapja, a *Popolo d'Italiá* arról cikkezik, hogy a magyar kormány az MSZDP betiltására készül.[104]

Így az MSZDP közvetlenül az 1939 januárjára[105] meghirdetett XXXI. pártkongresszus előtt igen nehéz helyzetbe került. Mindezt tetézte az a körülmény, hogy az eddig a párton belül csak időnként és külön-külön, de a bécsi döntést követő örömmámorban már nyíltan jelentkező szélsőséges csoportok egységbe tömörülve, egységes programmal léptek fel. Takács Ferencnek a pártvezetőséghez november 16-án eljuttatott beadványa már a párt politikai vonalának alapvető megváltoztatását követelte. E kimondottan nacionalista csoport programjavaslata követelte az MSZDP nemzeti és faji alapra helyezését.

A bécsi döntést követően az MSZDP-ben megerősödött nacionalista befolyás tehát már nemcsak a területi kérdésben, hanem a párt alapvető politikai vonalában is éreztette hatását. Amit eddig csak a reakció akart rászorítani a pártra kívülről, hogy helyezkedjék nemzeti alapra, szakítson nemzetköziségével, most már a párton belül jelentkezett. E szélsőséges irányzat hosszú idő alatt erősödött meg a pártban és vált képessé arra, hogy a pártszakadást is vállalva, megkísérelje a vezetést átvenni, vagy legalábbis a vezető posztok egy részét megszerezni.

3. A Bresztovszky–Takács-csoport fellépése és bukása

A gazdasági válság idején az MSZDP falusi szervezkedésének megerősödése nyomán egymás után – szinte gomba módra – jöttek létre a falusi pártszervezetek. 1931-ben 273 falusi pártszervezetet tartott nyilván a pártvezetőség, s ez a két háború között a maximumot jelentette. Az MSZDP agrárprogramja, a válság alatti radikális hangvétele a falusi agrárszegénységben, főként a hagyományos agrárszocialista vidékeken megnövelte a párt iránti bizalmat. Ezt bizonyították az 1932. április 7-én, az MSZDP felhívására bekövetkezett szegényparaszt-megmozdulások is. A falu proletárjainak politikai aktivitását a kormány elsősorban a szocialista szervezetek elleni kegyetlen terrorral akarta megtörni. Ez 1932 végére, 1933-ban jórészt sikerült is.

Az MSZDP 1933. januári kongresszusa a parasztság panaszától hangos. Az embertelen nyomort a mind kegyetlenebbé váló terror, a kormánytisztviselők, csendőrök példátlan atrocitása teszi még elviselhetetlenebbé. A falvak küldöttei az MSZDP-től várnak segítséget, támogatást és főképp védelmet. A falusi szocialista szervezetek vezetői, mint a fuldokló a szalmaszálba, úgy kapaszkodnak a kongresszus fórumába, hogy az eddigieknél határozottabb kiállásra késztessék a pártvezetőséget a vidéki szervezetek és vezetőik mellett.[106]

A jajkiáltás azonban nem talált meghallgatásra. Igaz ugyan, hogy a párt parlamenti frakciója és a *Népszava* tiltakozott a falusi elvtársak meghurcolása miatt, de az a kívánságuk, hogy gyakrabban látogassák a vezetők a pártszervezeteket, hogy a helyszínen orvosolják sérelmeiket, megjelenésükkel is öntsenek reményt a csüggedőkbe, nem teljesült. 1934-ben azonban már a pártvezetőség is kénytelen belátni, hogy a vidék, ha gyors segítséget nem kap, elvész a szocialista mozgalom számára. Ezért nagy sietve, fővárosi funkcionáriusok kiküldésével felméri a vidéki pártszervezetek helyzetét, hangulatát, hogy azután meghatározza a feladatokat.

Az összkép, amely a jelentésekből kibontakozik, lesújtó a pártvezetőség számára. Nemcsak a vidék változatlan nyomora, a munkanélküliség, a szervezeteket fokozatosan felmorzsoló kormányterror miatt, hanem azért is, mert a német és osztrák események után, valamint az MSZDP politikája következtében megingott a bizalom a pártban, főképp pedig a párt vezetőiben. Mindenütt kifogásolják a párt és a *Népszava* „gyenge politikáját". Azt vallják, Magyarországon demokratikus eszközökkel nem lehet célt elérni. „A régi emberek is lassan elhagyják a pártot – írják a Győr megyei tapasztalatokról –, mert nem látják célját a szervezkedésnek. Nem látnak a központnál komoly akaratot arra, hogy a munkásság nyomorán segítsen... Kifogásolják az áldozatkészség hiányát a párt vezetőinél... a demokráciáról eddig vallott felfogást revízió alá kell venni..." Hasonlóan vélekednek a kaposváriak is, hozzátéve, nem tudnak már agitátorokat küldeni a „jobb- és baloldali romboló munkával szemben".[107] Szinte minden vidéki párttitkárságon azonosan összegezték a gondokat. A jelentésekből két dolog különösen szembetűnő. A vidéki pártszervezetekben is érződik a parasztság általános kétségbeesettsége, türelmetlensége, az az akarata, hogy bármilyen áron is, de változtasson a helyzetén, a tettre kész, „forradalmibb" politika sürgetése.

Az 1934–1935-ös vidéki képviselő-testületi választások kedvező eredményei legtöbbször a helyi jelöltek, illetve pártszervezetek erőfeszítéseinek és kevésbé a pártvezetőség falusi politikájának a következményei. A szocialista mozgalom, főleg a pártvezetés iránti bizalmatlanság növekedésével egyidőben erősödik a kommunista politika helyeslése. 1935-ben, majd 1937-ben, ahol ennek feltételei megvannak, már számottevő szervezeti nyomait is találhatjuk a kommunista befolyásnak, ahol pedig erre nincs lehetőség, ott nő az érdeklődés a hazug, álradikális, a parasztság bajait hangoztató szélsőséges irányzatok iránt. Vannak, akik Gömböstől, mások Eckhardttól, vagy éppen a Meskó- meg a Böszörménymozgalomtól várják sorsuk jobbra fordítását.[108] Nekik már minden mindegy – olvasható ki a jelentésekből és levelekből –, csak jobb legyen, mert ami most van, az már elviselhetetlen.

A másik általános jelenség a pártvezetőség elleni hangulat, a bizalmatlanság. A jogos kritika a szélsőséges fasiszta demagógia nyomán kezd a helyes követelések mellett helytelen, a szociáldemokrata mozgalomtól idegen irányba fordulni. Ezt csak fokozza, hogy a pártvezetőség nem figyel, vagy nem akar felfigyelni rá, nem hajlandó a jogos igényeket kielégíteni, a hamis, a fasizmus kelléktárából átszüremlő nézetekkel harcba szállni. Úgy véli, ha hallgat róla, akkor az már a pártszervezetekben nem is létezik.

A vidéki pártszervezetekben erősödik az a felfogás, hogy ők azért „mostohagyerekek", mert a pártvezetőségben, a parlamenti frakcióban nincsenek kellőképpen képviselve. Megindul tehát a küzdelem a képviseletekért, s ez nem is volna hiba. A vidéki titkárságok irányítóinak fellépése azonban, főként a reakciós propaganda hatására mind több antiszemita, nacionalista, esetenként munkásellenes megnyilvánulással párosult. 1933–1934-ben a debreceni és a hajdúsági pártszervezetek „instruktoruk"-kal, Kiss Rolanddal váltott levelei arról tanúskodnak, hogy a pártvezetőség „vidék- és parasztellenes" politikáját a vezetők „idegen származásában", a magyar szellemiségtől idegen „lelkivilágában", idegen „fajiságában" látták, s ennek megváltoztatását sürgették. Kis, miközben a maga válaszaival tovább táplálta ezt a gondolatot, arra is figyelmeztetett, nem jött még el az ideje annak, hogy „felfogásunkkal" színre lépjünk.

A pártvezetőség és az egyes vidéki kerületi párttitkárságok közötti ellentét újabb szakaszához érkezett az 1935-ös országgyűlési választásokon. Már eddig is állandó súrlódást okozott, hogy a pártvezetőség a parlamenti választások során a vidéki vezetőket mellőzte

és a fővárosból „oktrojált" képviselőket az egyes választási körzetekbe. Úgy érezték, és ennek hangot is adtak, hogy a vidéki pártszervezetek titkárai – hátrányos anyagi megkülönböztetést is vállalva – dolgoznak, és a főváros leruccanó képviselőjelöltjei aratják le a babért. Az eddig jórészt csak hamu alatt szunnyadó zsarátnok 1935-ben lángralobbant, és éppen Debrecenben. A városi pártszervezet végrehajtó bizottságának elnöke, a nacionalista beállítottságú Gombossy Zoltán kihasználta azt is, hogy a pártban a baloldal *A Mi Utunk* szerkesztőségének letartóztatásával jelentősen meggyengült. Gombossy terve: megszerezni a képviselőjelöltséget. A pártvezetőség azonban változatlanul Györki Imrét jelölte listavezetőnek, másodiknak pedig Kéthly Annát és csak negyediknek Gombossyt. Ezért Gombossy „megorrolt", akadályozta a választási munkát, és magatartásával szétzüllesztette a párt- és szakszervezetek helyi csoportjait.[109] A központi pártvezetőség ezért Gombossy Zoltánt kizárta a pártból. Gombossy viszont magával vitte híveit a Kisgazdapártba. Magatartását rokonszenv kísérte a szegedi, pécsi, szombathelyi pártszervezetekben is. Sérelmezte jelölése elmaradását Tolnai József és Udvaros István győri párttitkár is.[110]

A pártvezetőséggel szembeni neheztelést, illetve Debrecen esetében a határozott fellépés jogosságát a vidéki pártszervezetek szemében csak növelte Takács Ferenc hódmezővásárhelyi titkár sikere. A pártvezetőség abból a meggondolásból, hogy a vele szemben növekvő elégedetlenséget leszerelje, egyben a vidéki vezetők mandátumra való alkalmatlanságát bizonyítsa, a legnehezebb választási körzetben léptette fel Takács Ferencet. Csongrád megye főispánja, Farkas Béla, a szocialisták réme volt. (Piros Farkasnak is hívták, mert mindenben vöröset látott.) Szinte kizártnak tűnt, hogy itt szocialista országgyűlési képviselethez jusson. Takács azonban nem hagyta magát. Mozgósította a pártszervezeteket, harcolt, agitált. A választáson Takács Ferenc kapta a legtöbb szavazatot és váratlanul bekerült a parlamentbe.[111] (Farkas főispánt, részben a választási eredmények miatt, még a nyár folyamán menesztették.)

Takács Ferenc nemcsak a választáson, hanem parlamenti debütálásával is sikert aratott. A parasztság, főként a nagybirtokon dolgozók szörnyű helyzetét ecsetelő, konkrét megoldást (magasabb napszámbért, cselédjavadalmazást, házhelyet, házépítési kölcsönt, adó-, hitelhátralékra moratóriumot stb.) követelő felszólalása nemcsak mondanivalójával, hanem hangjával, stílusával is eltért a szociáldemokrata képviselők megszokott beszédétől. Nemcsak a szociáldemokraták, kisgazdák, hanem még a parlamentbe újonnan bejutott reformnemzedék is megtapsolta, majd üdvözölte. Takács felszólalásai ezután eseményszámba mentek a parlamentben. A pártvezetőségnek, főként a parlamenti frakciónak nem tetszett az újszerű hang, de a parasztság, a vidék megtartása érdekében nem lépett fel ellene.

Hasonló sikert aratott Takács Ferenc az 1935 szeptemberében megtartott XXX. pártkongresszuson. A parasztság helyzetéről megtartott előadói beszédével egy csapásra megnyerte a kongresszus küldötteinek rokonszenvét. A falut jól ismerő, gondjaival, bajaival, örömeivel együtt élő ember megnyilatkozása volt ez a kongresszus szószékén. Előadása nemcsak konkrét, érzelemtől fűtött, hanem a népiesek nyelvén szóló, politikus beszéd volt. Takács beszéde nyomán az országos pártgyűlés szinte parasztkongresszussá változott. Bányász József Mezőberényből, Botyánszky Pálné Békéscsabáról, Kis Jenő országos titkár és mások folytatták a Takács által felvetett gondolatsort. Kis Jenő volt az, aki mindjárt a kongresszuson megfogalmazta Takács sikerének titkát: „Az az egész szokatlan, szívből jövő meleg fogadtatás, amellyel a pártgyűlés Takács Ferenc (éljenzés) előadását fogadta, engem őszintén és mélyen meghatott... Az áradó lelkesedés nemcsak Takács Ferenc

személyének, *nemcsak az új hangnak...*" szól, hanem annak is, hogy „új utakon és új módon" akarja a szocializmus eszméjét vonzóvá tenni.[112]

A kongresszusi szereplés megerősítette Takács Ferenc növekvő befolyását a pártban, főként a vidéki pártszervezetek és párttitkárok körében. Erre utal a párt parlamenti frakciójáról, ennek belső küzdelmeiről 1936 elején készült rendőrségi jelentés is. Takács ereje, támasza abban van, hogy „ő az egyetlen tényleges népképviselő, akit nem Pestről küldtek le díszszocialistának, hanem helyi munkájával saját hazájában harcolta ki mandátumát". A jelentés ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Takács a pártban „a szélsőséges irány híve", de hogy merre fordul, az csak később dől el.[113]

Az 1935-ös kongresszus határozata nyomán az MSZDP-ben végrehajtott szervezeti változtatások új lehetőséget nyitottak Takács Ferenc előtt azzal, hogy a Tiszántúli Párttitkárság vezetője lett. Takács Ferenc Erdei Istvánnal közösen végzett szervező munkája eredményeként Békés, Csongrád, Hajdú, Szolnok és Szabolcs megyében új pártszervezetek alakultak, vagy az elhaltak reaktivizálódtak. 1937 elején együtt járják a Tiszántúl falvait; pártmunkájukról állandóan tájékoztatják egymást.[114] Erdei és Takács a falusi szegénység védelmében vállalják a csendőrök verését, a kitoloncolást,[115] tárgyalnak a főszolgabírókkal, fő- és alispánokkal. Takács népszerűsége különösen megnőtt, amikor 1937 nyarán a nagy orosházi, szentesi, szarvasi letartóztatások idején védelmébe vette az elhurcoltakat, a kommunistákat is, érdekükben a belügyminiszterhez fordult és a parlament szószékét is felhasználta.[116] Ezzel szemben a vidéki pártszervezetek a pártvezetőségtől változatlanul csak megrovást, kioktatást, megalázást kapnak, ha a munkában, főleg a pártadóban elmaradnak vagy politikai kérdésekben hibás álláspontot képviselnek.

1937 végén, 1938 elején Takács Ferenc már nemcsak a Tiszántúl közkedvelt szociáldemokrata titkára, hanem Miskolcon, Salgótarjánban, Egerben, Szombathelyen is megfordul, kerületi pártértekezleteket vezet, előadásokat tart. 1938 nyarán pedig már Budapesten, Erzsébetvárosban is ő a fő szónoka a békés revíziót követelő szociáldemokrata gyűléseknek. Ebben az időben szorosabb kapcsolat jön létre Takács Ferenc és a pécsi bányászsztrájk után szervezetileg rohamosan visszaeső, ezért a vezetők előtt „kegyvesztetté" vált pécsi kerületi párttitkárság és vezetője, Tolnai József között. A miskolci találkozások arra mutatnak, hogy erősödött az együttműködés a központival szemben külön utat kereső, erőteljes nacionalista hangot megütő Reisinger Ferenc országgyűlési képviselő, Takács, valamint Erdei között. Az egri párttitkár – Okos Miklós – ugyancsak összeköttetésben állt velük. Az 1935-ös választások után a különböző méltánytalanságok miatt megsértődött és a mozgalomtól visszavonult Kiss Roland újra felveszi a kapcsolatot a debreceniekkel, személy szerint Erdei Istvánnal.

A tiszántúliak – a pártvezetőség időnkénti figyelmeztetései ellenére – mind szorosabb kapcsolatokat építenek ki a helyi kisgazdapárti szervezetekkel, a helyi képviselő-testületi választásokon kölcsönösen támogatják egymást. Úgy tűnik (bár e területeken további kutatásokra van szükség), erős befolyást gyakorolnak e szervezetekre a népiesek, főleg Debrecenben és a Hajdúságban, s maga a Márciusi Front is. Részben ez is az oka, hogy a pártvezetőség nem jó szemmel nézi a Márciusi Front vidéki szervezkedését. 1938 elején a pártvezetőség már konkrét értesüléseket szerzett arról, hogy a népiesek egyes képviselői a falusi szocialista szervezetek vezetőit, köztük Takács Ferencet is a Márciusi Fronthoz, illetve önálló parasztpárt létrehozása esetén az ahhoz való csatlakozásra szólították fel.[117]

Jelenleg még nincsenek adataink arról, hogy valóban volt-e szorosabb összefüggés, szervezeti kapcsolat a népi írók, a Márciusi Front vidéki szervezkedése és Takács Ferencék önálló útra „sodródása" között. Egy bizonyos: a Márciusi Front vidéki szervezkedése

jórészt azokra a területekre esett, ahol Erdei és Takács voltak a kerületi titkárok. Itt a népiesek befolyása – főleg Debrecen környékén – nagyon erős. A Márciusi Front *Tovább* körül tömörülő diákcsoportja – ismereteink szerint – az ismét újjáéledő baloldali szociáldemokrata csoporttal állt összeköttetésben. Úgy véljük azonban, a szervezeti kapcsolatnál jóval erősebb volt az eszmei hatás. Miközben a népiesek határozottabb fellépése a fasizmus ellen, bátor kiállásuk a földreform, a demokratikus szabadságjogok mellett pozitívan hatott, a valóra váltásuk terén jelentkező sikertelenség mind türelmetlenebbé tette nemcsak a parasztságot, hanem becsületes képviselőiket is. A népiesek közül az eszmeileg kevésbé szilárdak nacionalista, a náci elvekkel rokon irányban, módszerekben keresik a parasztság által is sürgetett gyorsabb megoldást. Ez a magyarázata annak, hogy nemcsak a népiesek egy részének írásaiban, de a vidéki szociáldemokrata pártszervezetekben időről időre városellenes, munkásellenes megnyilatkozások is tapasztalhatók a munkás-paraszt szövetség elismerése, igénylése mellett.

A harmincas évek második felében különösen megerősödött az antiszemitizmus. A Tiszántúlon ez már a századelőn jól ismert jelenség. A harmincas években az antiszemitizmus hatása ezen a területen az országosnál erősebb. Az MSZDP vezetői iránti elégedetlenség – mint már említettük – fokozatosan átitatódik az antiszemitizmussal. Ezt a szélsőjobboldal tudatosan táplálja, Szabó Dezső, Sinka József, Erdélyi József és mások nézetei erősítik, a mellőzött és a pártvezetőségbe bekerülni akaró, személyi ambíciók által is fűtött egyes vidéki titkárok pedig mind erősebben támaszkodnak rá. A pártvezetőség – mivel ebben a kérdésben az ő véleménye is megoszlott – nem mert ellene fellépni. Jellemző például, hogy a pártvezetőség, s főként Mónus Illés elutasította az olyan javaslatokat, amelyek polémiát sürgettek Veres Péter téves ideológiai, faji nézeteivel. Egyrészt attól tartottak, hogy az „éles kritikát" Veres nem „bírná" ki és otthagyná a pártot. Ez pedig nem csupán Veres Péter, hanem mások távozását és a párt elleni nyílt támadásukat jelentené. De tartaniuk kellett attól is – és ezt még veszélyesebbnek ítélték –, hogy a pártszervezetekben a népies nézetekről „már amúgy is megindult vita" kiszélesedne, és „nyilas jelszavak zavarhatnák meg az embereket".[118] Veres és a népiesek eszmei töltésű írásait, a róluk folyó vitát így a *Népszava*, a *Szocializmus* jórészt nem közölte. A hallgatás azonban nem segítette, hanem inkább nehezítette a pártvezetőség helyzetét.

Ez az MSZDP-t belülről mállasztó folyamat 1938-ban újabb erősítést kapott, mégpedig a *Népszava* szerkesztőségén belül Bresztovszky Ede vezetésével fellépő csoport révén. A csoporthoz tartozott több tehetséges, de polgári mentalitású, keresztény újságíró, akiknek útját a *Népszavá*hoz éppen Bresztovszky egyengette. Köztük volt az 1936-ban Jókai-díjat kapott Barabás Gyula, Székely József, Ascher (Ákos) László, a kitűnő rendőrségi és katonai tudósító, valamint Nyigri Imre. A csoport „elhajlása" 1937 nyarától követhető nyomon. Ebben a főszerkesztő és helyettese között éleződő személyi ellentétek is szerepet játszottak. Ez időben az említettek írásaiban felfedezhető már bizonyos különállás. Keresik a kapcsolatot Eckhardtékkal, Bajcsy-Zsilinszkyvel, s a velük való összefogás szorgalmazói. Bresztovszkyról ugyan nincsenek, de pl. Székely Józsefről, Ascher (Ákos) Lászlóról már 1938 elejéről vannak olyan forrásaink, amelyek antiszemita megnyilatkozásaikra utalnak.

Úgy tűnik, a népfrontpolitika helytelen értékelése is közrejátszott Bresztovszky és társai „eltévelyedésében". Bresztovszky azok közé a szociáldemokrata vezetők közé tartozott, akik a harmincas évek közepén kezdték felismerni, hogy a fasizmus elleni harcot a munkásosztály a többi náciellenes erőtől elszigetelten képtelen megvívni. Kereste tehát a lehetséges szövetségeseket. A francia és spanyol népfront sikerei álláspontjában nemcsak megerősí-

tették, hanem afelé orientálták, hogy az elszigeteltségből mindenáron kitörjön. Bresztovszkynak kétségtelenül nagy érdemei voltak abban, hogy a *Népszava* szerkesztősége 1936 nyarán nemcsak lelkesedett, hanem „szinte együtt lélegzett a spanyol szabadságharcosokkal".[119]

Még ebben az időben is éppen Bresztovszky az, aki – az óvatosabb Mónussal szemben – helyet adott a Spanyolországból érkező, a spanyol valóságot nemcsak objektíven tükröző, hanem a szabadságharcosok mellett szolidaritást vállaló cikkeknek, tudósításoknak. Amikor azonban kiderült, hogy Magyarországon sem az MSZDP, sem a többi náciellenes párt nem vállalja a demokratikus összefogást, sőt kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy a francia és a spanyol népfront sem tudja beváltani a hozzá fűzött reményeket, Bresztovszky jobbra fordult. Bresztovszky elvi álláspontja, az elszigeteltség feladása változatlanul megmaradt, de változott nála a „kikkel szövetkezni" gondolata. Úgy vélte, az utóbbi másodlagos kérdés, a fennmaradás a lényeges.

Bresztovszky és Takács Ferenc közvetlen tárgyalásaira utaló forrásunk van 1938 júliusából, amikor Bresztovszky lakásán tárgyaltak.[120] A két csoport együvé tartozására, nézeteik azonosságára vonatkozó adatok a magyar és csehszlovák kormány közötti komáromi tárgyalások idejéből vannak.

Joggal vetődik fel a kérdés: mi volt az oka annak, hogy 1938 őszén a csoport nyíltan, önálló programmal színre lépett?

Az 1938-ban történt események mind kétségesebbé tették a demokrácia, a szociáldemokrata pártok jövőjét. Ezt csak tetézte az a tény, hogy a Szocialista Munkásinternacionáléban és pártjaiban – a harmincas évek elejének és közepének pozitív útkereső tendenciával ellentétben – a bomlás, a meghasonlás, München után pedig mind határozottabban a szétesés jelei mutatkoztak.

A kedvezőtlen nemzetközi helyzet hasonló belső eseményekkel párosult. A szélsőjobboldal nyílt támadása minden ellen, ami nem nácibarát, ami hatalomra kerülésük útjában áll, Darányi, majd Imrédy „szélkifogó", illetve a totális fasizmus bevezetésére irányuló politikája, a területi revízió közvetlen lehetősége és nyomában a féktelen nacionalizmus, főleg vidéken, megingatta a szocialista mozgalom alapjait.

1938 nyarán az ország különböző részeiből kétségbeesett levelek, jelentések érkeztek a pártvezetőséghez a nyilas mozgalom, a szélsőséges irányzatok előretöréséről, propagandájuk hatásáról. Szabolcs megyéből, Nyíregyházáról azt jelentették, hogy az Anschluss óta „mindent elsöprő erővel jelentkezik a nyilas mozgalom". Az egri titkár is a szélsőjobboldal gyors térnyeréséről adott számot. A közvélemény „a mi erőlködésünkre azt mondja, hogy elkésett". A móri párttitkár arról tudósított, hogy „a felforgató elemek sokkal gyorsabban találnak követőkre, mint mi, akik békés fejlődéssel akarjuk kiharcolni a magunk megélhetését". „Ez a lassú folyamat sok olyan munkatársunkat is magával sodor, akit a sok nélkülözés elkeserít." Hasonló jelzés érkezett Dorogról, ahol néhány hónap alatt a nyilasok 2500 bányászt vontak be mozgalmukba. „Kopaszon maradtunk teljesen – olvasható a csongrádi jelentésben –, de ezen nem lehet csodálkozni, mert a nyilasok, az államhatalom részéről nyílt és szinte a szabad rablásig terjedő propaganda folyik." Találóak a szegedi párttitkár, Földes Mihály megállapításai is: „A bizonytalanság és kétség nyomja rá bélyegét nem csupán azokra, akiknek politikai meggyőződésük nincs, hanem – sajnos – még a mi mozgalmunkon belül is a deprimáltság jelei észlelhetők." A kétségbeesés, a reményvesztettség hangján teszik fel a kérdést a pártvezetőségnek Sándorfalváról: „Meddig tart ez az állapot, kérdem az elvtársakat? Mi nem látunk semmi reményt e pillanatban a jövőre vonatkozóan. Ha a külpolitika helyzetét vesszük figyelembe, akkor is

csalódás ér bennünket. A demokráciák elhagyják bukni a Spanyol Köztársaságot, a fasizmust engedik uralomra előbb-utóbb többi kisebb demokrácia helyébe. Látjuk Csehszlovákia sorsát is, az is ebbe az irányba evezik. Így sorba jön mind egymás után. Talán még Oroszországot is sorba veszik, ha az irány nem változna." Majd e messzelátó, politikai érzékenységre valló érveléssel zárják jelentésüket: „A demokráciák túlságosan sokat engednek az erőszaknak, ami saját öngyilkosságukat idézi elő, mert az erőszak vajmi keveset ad az igazságra."[121]

A jövő kilátástalansága, a szociáldemokrata mozgalom vidéki visszaszorulása miatti kétségbeesés a gyengébbeket, az elesettebbeket, a politikailag éretleneket a nyilasok, a szélsőjobboldali szervezetek táborába sodorja. Mások megpróbálnak úgy védekezni, hogy átveszik a szélsőséges propaganda eszközeit, „az idők követelményeihez" akarják alakítani a pártot vagy ilyen változtatást sürgetnek. Határozottabb, a nyilas mozgalommal polemizálni tudó, akciókat magában foglaló politika igénye jelentkezik a mozgalomhoz változatlanul hű és ragaszkodó szociáldemokraták körében.

Véleményem szerint egyrészt a vidéki mozgalomnak ez a súlyos helyzete, másrészt pedig az MSZDP-ben a revízió kérdésében erősödő nacionalizmus és a „nemzeti alapra" helyezkedést elutasító, a szociáldemokrata elvekhez „makacsul" ragaszkodó pártvezetőkkel szembeni antiszemita vádak elburjánzása adja a végső lökést a Takács–Bresztovszky–Erdei-csoport színre lépéséhez. Úgy vélik: a párt elvérzik, elveszti létjogosultságát, ha nem alkalmazkodik az idők szavához. Fellépésükben tehát kétségtelenül jelen van a párt féltése, a mozgalom átmentése. Talán ennél is meghatározóbb azonban, hogy úgy vélik, itt az alkalom a súlyos helyzetbe, belső válságba került pártvezetőségtől a vezetés átvételére, saját, régóta dédelgetett személyi ambíciók megvalósítására. Ehhez azonban, jól tudják, változatlanul szükség van a párttagság bizonyos részének támogatására is. Saját bázisuk – a vidéki pártszervezetek – ereje viszont rohamosan gyengül. Erőfeszítéseket kell tehát tenni megtartásukra. Olyan akciókat kell szorgalmazni, amelyeket a hatóság is támogat és a tömegbefolyást is növeli. Végül a nemzetköziség felrúgásával meg kell nyerni a kormány bizalmát, jóindulatát, mindenképpen el kell kerülni a betiltást. Lényegében az 1919–1920-as, részben a Csizmadia-, részben a Vanczák–Miákits-féle politikai áramlathoz hasonló irányról volt itt szó.

A Szocialista Munkásinternacionálén belüli változások is kedveztek az ilyen jellegű törekvéseknek. 1938 nyarán az Internacionálén belül növekszik a nemzeti keretek felé fordulás. Az angol Munkáspárt, a skandináv pártok a spanyol, osztrák, majd a csehszlovák kérdésben is mindinkább saját pártjuk érdekeit és nem annyira a nemzetközi szocialista mozgalom egyetemes érdekeit tartják szem előtt. Nem véletlen, hogy az SZMI elnöke, Brouckère óvja a pártokat az Internacionálét széteséssel fenyegető nacionalizmustól. A München utáni VB-ülésen szinte vészkiáltásként hangzanak szavai: „Nem visszavonulni nemzeti keretbe, ez nem kiút, ez zsákutca!"[122] A figyelmeztetés ellenére mindenütt erősödik a befeléfordulás, „a nemzeti keretek" kialakítása. Részben ezt erősíti a nácik agresszív politikája és – a kollektív biztonság elvének felrúgása után – a fasizmus elleni egyetemes védekezés helyett a veszélyeztetett országok magukra hagyása. A másik oldalon éppen a „cserbenhagyottság" vált ki hasonló folyamatot. München után a csehszlovák szociáldemokrata pártok végrehajtó bizottsága úgy döntött, hogy új, az internacionalizmust feladó munkáspártot alapít, és kilép a Szocialista Munkásinternacionáléból. Később ugyan elállt ettől, de gyakorlatilag teljesen elszakadt az SZMI-től. Hasonló kísérleteket tettek a jugoszláv, a román és más pártok is.[123] Mindezek természetesen az MSZDP-n belül is

erősítették azok táborát, akik a nemzeti alapra helyezkedést, a párt politikájában és vezetésében gyökeres változást akartak elérni.

A München nyomán az MSZDP-ben is elterjedt nacionalista áramlat, Peyerék konkrét lépései a magyar területi igények kielégítésére – memorandumuk, nyugati körútjuk – mindazokat segítették, akik a szélsőjobboldali nyomással és a párt betiltásának ismételt kilátásba helyezésével szemben a párt politikájának megváltoztatásában látták a kivezető utat. A debreceni pártszervezet október 6-i „revíziós gyűlése" – a jelek szerint – kísérlet volt arra, hogyan fogadja a párt az ilyen akciókat. A pártvezetőség és az országos választmány egy nappal később – bár heves viták közepette, de – tudomásul vette, sőt a választmány Erdei, Takács, Bresztovszky több követelését is elfogadta.

A bécsi döntés után az MSZDP és a szakszervezetek ellen két irányból is koncentrált támadás bontakozott ki. Egyrészt a nyilasok részéről (a szakszervezeti és párthelyiségek ellen indított november 12-i akciók, a hihetetlenül megnövelt, a pártot nemzetellenesnek és zsidóbarátnak kikiáltott propaganda), másrészt Imrédy támasztott alternatív feltételeket: nemzeti alapra helyezkedés – vagy betiltás. Ebben az MSZDP számára különösen súlyos helyzetben az Imrédy politikájával szemben fellépő és őt a parlamentben is leszavazó, függetlenségi blokk név alatt szerveződő Bethlen–Sztranyavszky–Eckhardt-féle ellenzék is elhatárolta magát az „együttesbe" ajánlkozó MSZDP-től, a doktrinér marxista elvekhez és a nemzetköziséghez való ragaszkodása miatt. Itt volt tehát a kedvező alkalom, hogy a Bresztovszky–Takács-féle csoport nyíltan is zászlót bontson.

Takács Ferenc 1938. november 16-án fogalmazta meg beadványát a pártvezetőséghez, amelyben javasolta: 1. A pártvezetőség mondja ki lemondását. Helyét adja át egy öttagú ideiglenes vezetőségnek. 2. Az új pártvezetőség sürgősen hívja össze a kongresszust, ott tegyen javaslatot a párt nevének megváltoztatására. Az ajánlott új név: Magyar Munkások és Parasztok Szocialista Pártja, vagy Magyar Munkás- és Parasztpárt. 3. Hűséget kell fogadni a kormányzónak, a magyar függetlenség és alkotmány legfőbb őrének. 4. Ragaszkodni kell a titkos választójoghoz. 5. Határozottan kifejezésre kell juttatni a jogos magyar területi igényeket, és biztosítani a békés együttélést a közép-európai népekkel. 6. A rendkívüli kongresszus küldjön ki egy bizottságot, amely 15 napon belül kidolgozza a párt részletes akcióprogramját. 7. A kongresszus mondja ki, hogy a párt politikai és szellemi vezetésében is elvégzi a szükséges felfrissítést.[124]

A beadványt megelőzően – amint ez a kísérőlevélből kiderül – Takács Ferenc tájékoztatta elképzeléseiről Peyer Károlyt, aki csupán a Szocialista Munkásinternacionáléból való kilépést kifogásolta. Ezért a fenti dokumentumból ez a követelés már kimaradt. A csoport a beadványt azonban nemcsak a pártvezetőséghez juttatta el, hanem azokhoz a pártfunkcionáriusokhoz is, akiktől támogatást reméltek akciójukhoz, azzal a megjegyzéssel: „e javaslattal a párt megerősítését akarjuk szolgálni".

A beadvány után „Magyar munkások! Falusi és városi dolgozók!" megszólítással, az új párt célkitűzéseit összefoglaló felhívást adtak ki. Ez a dokumentum mindjárt bevezetőjében a múlttal való teljes szakítást, „a létért való küzdelemmel, kínos vergődéssel telt múlt lezárását" és egy „teljesen új keretek közti, igazabb, frissebb eszmei tartalommal" telített mozgalom, „*a falusi és városi munkások, dolgozó emberek új mozgalmának*" kibontakoztatását javasolja. Szüksége van erre az országnak a nemzeti függetlenség megőrzése és „*a magyarság faji erejének megtartása érdekében*". A „magyar dolgozók minden rétege", a magyar munkásmozgalom azonban csak úgy vehet részt „a mai magyar élet kialakításában", ha „ismét önmagára talál", „*a nemzeti alap őszinte vállalásával, a nemzet megerősödése érdekében való minden reform akarásával*".

A felhívás bejelenti „a Magyar Munkáspárt megalakulását", amely „a nemzeti közösség részese kíván" lenni. Célja: 1. „...a dolgozó falusi és városi rétegek érdekeiért a meg nem alkuvó küzdelem *minden törvényes eszköz felhasználásával és a társadalmi béke megóvásának komoly elhatározásával*"; 2. a parasztság anyagi és szellemi megerősítése érdekében központi feladatának tartja a harcot „a becsületes és okos földreformért..."; 3. küzdelmet folytat az ipari munkások és alkalmazottak, valamint a kereskedelem dolgozóinak szociális védelméért; 4. a Magyar Munkáspárt „a magyar alkotmányosság" alapján áll; 5. „a magyar munkásság teljes közösséget kíván vállalni a nagy nemzeti célokkal és közösségben akar élni a magyar kultúrával. Ezen az alapon kívánja a munkásság érdekképviseleti szerveit is a nemzeti célok szolgálatába állítani".[125]

A két dokumentum több szempontból is fontos számunkra. Mindenekelőtt azért, mert az eddig egymástól függetlenül működő csoportok e két okmány megszövegezésével és elfogadásával együvé tartozásukat, az MSZDP-n belül szélsőjobboldali ellenzékként való fellépésüket demonstrálták. A beadvány, majd nyomában a párt felsőbb fórumain kibontakozott heves vita világossá tette, hogy az ellenzék fő irányítói Takács Ferenc, Erdei István, Reisinger Ferenc és a *Népszava* szerkesztőségéből Bresztovszky Ede. Kiderült az is, hogy mögöttük áll Tolnai József pécsi, Okos Miklós egri párttitkár, a *Népszava* újságírógárdájának egy csoportja, de támogatói vannak a pártvezetőségben, továbbá más vidéki titkárok és funkcionáriusok között is.

A dokumentumokból kitűnik az is, hogy a csoport már túllépett korábbi törekvésén, hogy a vidék a pártvezetőségben képviseletet kapjon, teljes „őrségváltást" követelt a párt legfelsőbb fórumában. „A mai magyarországi politikai viszonyok közepette a párt aktív fellépésének – ezt nyíltan kijelentjük – személyi előfeltételei is vannak" – írták újból és újból későbbi beadványaikban. „*A párt vezető személyi pozícióiba azokat kell beküldeni* – hangsúlyozták –, *akik az adott körülmények között a pártra és munkásmozgalomra nézve a legeredményesebben működhetnek.*"

E dokumentumok (éppígy a később keletkezettek is) tisztán tükrözik a csoport politikai és ideológiai platformját. Itt nem csupán a Szociáldemokrata Párt addigi programja bizonyos tételeinek megváltoztatásáról, hanem a szociáldemokrata alapról való letérésről, a szociáldemokrata elvekkel való szakításról volt szó, amit a párt nevének megváltoztatása is jelzett volna. Annak ellenére, hogy Peyer kérésére egyik dokumentum sem tartalmazta a Szocialista Munkásinternacionáléból való kilépést, a nemzetköziség megtagadása, a nemzeti alapra helyezkedés, a kormány és a polgári csoportok által sürgetett „nemzetközösségbe való beilleszkedés" programba foglalása egyértelmű volt az Internacionáléval való elvi szakítással. A Takács Ferenc és társai aláírásával ellátott későbbi dokumentumok ebben a kérdésben pontosabban fogalmaznak. Világossá teszik, hogy náluk a nemzetközi kapcsolatok fenntartását nem elvi, hanem – kizárólag a magyar ügyet segítő – gyakorlati kérdések indokolják. „A nemzeti és polgári közvélemény nemzetellenességet lát a párt nemzetközi kapcsolataiban", írják „Mit akar a Szociáldemokrata Párt belső ellenzéke?" című, a pártszervezeteknek szánt körlevelükben. „Ezt a téves felfogást csak azzal lehet eloszlatni, *ha a párt – tényleges gyakorlati állásfoglalásának megfelelően – nyíltan és forma szerint is nemzeti alapra helyezkedik s ünnepélyesen kijelenti*", hogy nemzetközi kapcsolatait „*hangsúlyozottan alárendeli a magyar nemzet életérdekeinek*". Hasonlóan fogalmazott Takács Ferenc az 1939 januárjára összehívott XXXII. pártkongresszushoz intézett beadványában is. Ennek első pontja kimondja: „formailag is nemzeti alapra helyezkedik és külföldi összeköttetéseit mindenkor és mindenben alárendeli a magyar nemzet életérdekeinek".

A nemzetköziséggel való szakítás, a nemzeti alapra helyezkedés nyomán bekerül a do-

kumentumokba a magyar faj védelme és megerősítése, amelynek elsődleges hordozója a parasztság. A parasztság első helyen való említését a faji elveken kívül magyarázza az is, hogy az MSZDP nem mindig volt következetes szószólója a parasztság érdekeinek és a változtatást formailag is ki akarták fejezni. Közrejátszott továbbá, hogy terveikhez fontos volt a parasztság támogatásának megnyerése. Az ellenzéki csoport a szakszervezetek szerepét „a nemzeti célok szolgálatába" illeszkedve képzelte el, mégpedig úgy, hogy a dolgozók érdekeit mindenkor „a törvényes eszközök felhasználásával", sőt „a társadalmi béke megóvásának komoly elhatározásával", azaz az osztályharc feladásával képviseli. Mindez – szerintük – biztosítja a mozgalom fennmaradását, a német, az osztrák, a csehszlovák szociáldemokraták sorsának elkerülését, egyben „a minden diktatúrák" ellen az ország függetlenségéért és parlamentáris rendjéért harcolók nagy „nemzetközösségébe" való befogadtatás elérését.[126]

A pártvezetőség 1938. november 25-ére hívta össze az országos pártválasztmányt, ahol először került sor Takácsék beadványának megvitatására. Már az ülés előtt a rendőrség debreceni, pécsi, miskolci jelentések alapján úgy vélte, hogy az értekezleten „kenyértörésre" kerül sor. Előtte azonban megindult a pártvezetőség ellenakciója is. Szeder Ferencet az ingadozó Tolnai „hazájába" küldték, ahol ő 80 fős összvezetőségi ülés előtt – a pártvezetőség összetételét illetően – bizonyos kompromisszumos megoldást helyezett kilátásba. „Ha a helyzet úgy kívánná – jelentette ki –, hogy a vezetőség zsidó tagjait félre kellene állítani, akkor ezt a vezetőség formailag keresztül fogja vinni, de a párt elveiből egy hajszálnyit sem adnak fel."[127]

A vasasotthonban november 25-én összeült országos választmányi ülésen Peyer és Mónus ismertette a párt irányvonalát és indokolta az elmúlt hónapban hozott intézkedéseket. Sajnos az ülésről nem áll rendelkezésünkre jegyzőkönyv vagy bővebb tájékoztató. Így kénytelenek vagyunk a *Népszavá*ban közzétett rövid kommünikére és a rendőrségnek az érdekelt vidéki párttitkárságokon keresztül szerzett ismereteit tartalmazó jelentéseire támaszkodni. A *Népszava*-kommüniké szerint a választmány üdvözölte a visszatért Felvidék lakosságát és állást foglalt a kormányválsággal kapcsolatban. Leszögezte és hangsúlyozta a munkásság „országfenntartó szerepét", amely nincs ellentétben „a szocialista elvekhez való ragaszkodással és politikai öntudatának megtörhetetlenségével". Ugyanakkor az elvei tisztasága feletti „féltékeny és törhetetlen őrködés" nem jelenti magyarságának megtagadását sem – jelentette ki Imrédy vádjával szemben a választmány. Leszögezte továbbá: a párt „szilárdan ragaszkodik a parlamentáris rendszerhez" és szemben áll minden olyan törekvéssel, amely „a parlamentáris rendszer kikapcsolására és megszüntetésére irányul". Ezért szavazott a párt a parlamentben Imrédy ellen. Hangsúlyozta azt is, hogy az MSZDP nem hajlandó részt venni abban a licitálásban, amely a NEP-ben folyik. Ezzel mintegy elhatárolta magát az Imrédy és ellenzéke között folyó hatalmi harctól. Végül a kommüniké megállapította: „A pártválasztmány teljesen egyhangúlag mondta ki, hogy a párt politikai irányvonalát és magatartását a legnagyobb mértékben helyesli." A kommüniké szerint tehát a párt irányvonala teljes helyeslésre talált, s vele ellentétes nézet nem is merült fel. Már az a körülmény is elgondolkoztató, miért volt az utolsó mondatra szükség, ha az irányvonal helyességét senki sem vitatta. Máskor ilyen megállapítást pártértekezletről soha nem tettek közzé. A *Népszava* a felszólalók nevén kívül sajnos – a hasonlóan fontos értekezlet szokásos ismertetésével ellentétben – ezúttal nem közölt semmit a vitáról. Pedig nagyon érdekes lett volna, hiszen a felszólalók között nem kisebbeket találunk, mint az „ellenzék" nagy „ágyúit": Erdei Istvánt, Takács Ferencet, Reisinger Ferencet.[128]

Az értekezletről szóló rendőrségi jelentések is elég szűkszavúak. Arra utalnak, hogy

a többség nem fogadta el Takács és társai javaslatát az alapvető elvi kérdésekben. Sőt maga a pártvezetőség is védekezni volt kénytelen azon vádak ellen, hogy a bécsi döntés idején túlságosan messze ment a nacionalizmus vonalán. A vita során azzal érvelt, hogy „bizonyos érdekek szemmel tartása céljából ütött meg kissé hazafiasabb hangot". A pártvezetőség „megrostálását" a választmány többsége elutasította, Takácsék átmenetileg kénytelenek voltak visszavonulni.[129] A vezetőség véleménye azonban megoszlott, s ezért a Takács-csoport felszámolása helyett továbbra is kompromisszumos megoldással kísérleteztek: nem viszik a vitát a pártszervezetek elé, s nem tesznek említést hivatalos okmányokban az ellenzékről – holott a pártszervezeteket egyre jobban foglalkoztatta a párt felső berkeiben folyó torzsalkodás.

A párton belüli ellenzékkel kapcsolatos vitát jól érzékeltetik Buchinger Manó néhány szavas feljegyzései, részben a Takács–Bresztovszky-kérdésről, részben a pártvezetőség szűkebb körének nézeteiről. Buchinger saját magát is vádolva hangsúlyozza: az elmúlt években a párt megmentése érdekében túl nagy engedményeket tettek, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy most már a párton belül is követelik a párt elveiről való lemondást. Tiltakozik Takács, Reisinger és mások „kompromisszumot a fasizmussal" elve ellen, mert ha most nem állunk meg, akkor fokról fokra jön a „gleichschaltolás". Ha a párt lemond a szocialista elvekről, fejtegeti, ne higgyük, hogy a tömegeket megtartjuk, ellenkezőleg, elveszítjük. Vitába szállt Peyer Károly és Mónus Illés azon érveivel is, hogy a párt azért jutott zsákutcába, mert „túl merevek voltunk". Tagadja, sőt az a véleménye, hogy „*túl opportunus, engedékeny, jó fiúk*" voltunk, amihez még hozzátette: „lelki beállítottság" nálunk a „jobb hallgatni, elveket nem hangoztatni". „Turbékolunk, amikor odakint, Európában antifasiszta front beszél." „Hol itt a merevség?" – kérdi. „Mit akarunk? Jobbrább menni?" Majd keserűséggel, de bátor önkritikával elismeri: „Én 1919. március 21-e óta mérsékelt és jobboldali" vagyok. Ennél jobbra már „a politikai kabarék pocsolyája" van. Úgy véli, a pártvezetőség nem tehet mást, mint amit eddig tett. De „hol itt a merevség?". „Én inkább már csak engedékenységet, megalkuvást, félénkséget látok!" Majd mintegy figyelmeztetésként, végső konklúzióként hozzáteszi: „Vigyázzunk! A tömegek ösztönösek. A tömegek megértik a kényszerű hallgatást! Ezért veszekszem, sokszor és keserűséggel elhallgatok a pévében [pártvezetőségben]. De, ha mások rekedt kupléit adjuk, félek tőle, a tömegek otthagynak, kinevetnek." Hogy magáról és a zsidókérdésről is szóljon valamit, leszögezi: „Buchinger nemzetközileg is elismert név, de ha félreállítanak, elfogadom."[130]

Buchinger Manó fenti érveinek – bár rendkívül hátrányos helyzetből – nyíltan is hangot adott, sajnos korántsem olyan határozott formában, mint ezt jegyzetei tükrözik. Opportunista, reformista felfogása ismételten kiütközik, amikor a szocialista elvekhez való ragaszkodás és a párt léte, a pártegység kérdése kerül szembe egymással. Nála, még inkább Mónus Illésnél, a hátrányos helyzet, amit még a pártvezetőségen belül is állandóan éreztettek velük, a pozícióféltés, valamint a szocialista mozgalom legalitásának hibás értelmezése, nem utolsósorban pedig antikommunista álláspontjuk döntő szerepet játszott abban, hogy világos, sokszor marxista helyzetelemzésük, politikai meglátásuk nem párosult ugyanolyan helyes következtetéssel, főként gyakorlati politikával. Mégis ők azok (a harmincas évek közepén inkább Mónus, a világháború előestéjén a tragédiát sokkal jobban előrelátó és annak elkerülését is kereső Buchinger), akik szóban és írásaikban sürgetik a fasizmus elleni harcot, kiállnak az ország függetlenségének megvédéséért és a szociáldemokrata elvek megőrzéséért. Ebben a szellemben fogant Buchinger Manó „Pártgyűlési gondolatok" című, a pártkongresszus előestéjén megjelent írása is, amely teljes terjedelmét a Takács–Bresztovszky-csoport politikai nézetei, elvei megcáfolásának szentelte.

Buchinger bevezetőjében abból indul ki, hogy a szocialista mozgalom az „ár ellen úszva" rendkívül „nyomasztó" helyzetben van, ezért nem csoda, ha „saját sorainkban is akadnak, akik még a rosszakaratú vádakra is a kelleténél erősebben reagálnak, magukba mélyednek és önmaguk számára vetik fel a kérdést: hátha mégis »van benne valami«?"

Rendkívül óvatos, neveket mindvégig kerülő írása arra szólít fel, hogy ezeket a tépelődőket, meghátrálókat meg kell érteni, nem kell „éppenséggel mögöttük árulást" gyanítani, mert mindenkivel „megtörténhet, hogy jóhiszeműen is egy-egy pillanatra vak útra téved". A fogalmazásból, és még inkább Buchinger egész fellépéséből úgy tetszik, hogy miközben tartja magát a pártvezetőség álláspontjához, az árulás szót éppen azért használja, mert meg van győződve arról, hogy a csoport az árulás útjára lépett. Ez írása további részében tükröződik is. Az árulást sejtető és azt, ha virágnyelven is, de kimondó Buchingerben újra és újra előlép a pártegység féltése. Ezért javasolja, hogy „a problémák feltárásánál lehetőleg olyan nézőpontokat keressünk, amelyek elfogadása körül szociáldemokraták között alig lehetnek eltérések". A közös nézőpontok keresése azonban nem lehet akadálya annak, hogy „a szociáldemokráciától idegen eszmék, elvek ellen a párt fellépjen" – érvel tovább. Nemzetközi (a német, a román, a cseh, a jugoszláv pártban fellépő csoportokra) példákra hivatkozik, amelyek azt igazolják, hogy a „népszocialista" irányokkal, „a »párt és behelyettesítő« elemekkel és módszerekkel való kísérleteknek nincsen értelme". „Erő kell! Akinek ereje van, annak sok mindent megbocsátanak" – szögezi le, „aki gyenge, azt pedig tiporják".

Buchinger azonban nem áll meg az általánosságoknál, hanem sorra veszi a reakció, sőt a szélsőjobboldali ellenzék vádjait is, mindenekelőtt a nemzetköziség, a nemzethűség, a nemzeti alapra helyezkedés problémáját. Megjegyzendő, ebben az időben látott napvilágot a szociáldemokrata füzetek sorozatban F. Molnár Sándor, azaz Böhm Vilmos a pártvezetőség megbízására készült, „Hazafiság, nemzeti érzés, nemzetköziség" című írása. Böhm Marxra, Engelsre, Kautskyra, Otto Bauerra, a magyarok közül Szabó Ervinre hivatkozva, írásaikat idézve mutatja be, mennyire nincs ellentétben a hazafiság, a nemzethűség és a nemzetköziség egymással. Ezek a helyes érvek azonban sokat veszítenek értékükből, amikor a szerző a szociáldemokratáknak a revízióért folytatott nemzetközi kilincselését azonosítja a hazafisággal és a nemzetköziséggel. Ugyanígy hamis, a munkásosztály, az egész nemzet érdekeivel ellentétes az a bizonygatás, hogy a bolsevizmus, a proletárdiktatúra, 1919, vagy akár a népfrontpolitika már nem fér bele a hazafiság, a helyesen értelmezett nemzetköziség fogalmába. Ilyen veszély nincs is, szögezi le Böhm, mert ezekkel szemben 1919-et követően a magyar munkásosztály és a szociáldemokrácia immunissá vált.

Buchinger Manó, aki októberben a „magyar ügy" érdekében az SZMI-nél tett brüsszeli látogatása során már „megégette" magát, ebben a kérdésben is óvatosabban fogalmazott, mint a pártvezetőség intencióit megfogadó Böhm. A hűséget és a nemzetköziséget nem abban látja, hogy segítette a szociáldemokrácia a magyar érdekeket, hanem abban, hogy a magyar haza léte, fennmaradása, jövője elválaszthatatlan a munkásoktól, a dolgozó tömegektől. Az öntudatos munkás a nemzeti érzést, a hazafiságot nemcsak „az anyatejjel szívja magába, hanem valóban a bölcsőtől a koporsóig az életben gyakorolja". „Ami pedig a nemzetköziséget illeti, annak is csak az a jelentősége és értelme, hogy ezeken a nemzetközi vonatkozásokon keresztül hosszabbodnak, erősödnek azok a gyökérszálak, amelyek a mai világgazdaság és világpolitika összefüggései következtében magát a magyar hazát is erősítik és táplálják." Buchinger ehhez még hozzáteszi: a nemzeti alap problémáját nem azért vetette fel, mintha vitatkozni akarna a szélsőjobboldal, a kormány, azaz a fasizmus rágalmaival. Azzal nem lehet vitába szállni, mert „a fasizmus nem arra törekszik,

hogy más meggyőződésűeket ő maga is meggyőzzön. A fasizmus a vele szemben állókat le akarja tiporni, ellenfeleit fizikailag is ki akarja irtani." Nevek említése nélkül is határozott, félreérthetetlen választ ad a párt szélsőjobboldali ellenzékének, amikor kimondja: „Nagyon tévednének tehát, ha volnának a mi sorainkban is olyanok, akik hiszik, hogy a fasizmussal akárcsak kompromisszumot is lehet kötni. A fasizmus csak diktálni akar... amennyiben taktikázik, nemcsak elnyomni és megsemmisíteni akarja azokat, akik vele szemben megegyezésre vagy holmi engedményekre hajlandók, hanem előbb meg akarja őket csalni, azután megszégyeníteni és azután végleg megsemmisíteni. A fasizmussal szemben a feladat tehát nem lehet más, mint az elveink és meggyőződésünk mellett való hűség és legelszántabb politikai ellenállás. A legjelentéktelenebbnek látszó ponton a legcsekélyebb engedmény is csak azt eredményezheti, hogy saját soraink gyengülnének és bomlanának."

Amilyen határozott és helyes álláspontot képvisel Buchinger a párton belüli szélsőjobboldali áramlattal, a fasizmus elleni harccal kapcsolatban, olyan tétova, bátortalan és a régi módszerekhez ragaszkodó a párt előtt álló feladatok kijelölésében. Érzi, sőt tudja, hogy még mindig megválaszolatlanok a nemzetközi szociáldemokrácia vereségének okai, hiányzik az ide vezető politika alapos felülvizsgálata, de azt vallja, hogy ennek még „nem érkezett el az ideje". Ezért nincs más lehetőség: „továbbra is menjünk a magunk útján". Gyűjtsük magunk köré „a magyar dolgozók rétegeit", és egy kicsit dolgozzunk jobban. Növelni kell a szocialista mozgalom „agitatív erejét", a fasizmus demagógiájával szemben „modern eszközökkel és tervszerű módon végrehajtott ellenpropagandát kell alkalmazni" – jelenti ki Buchinger. Majd, mint aki tudja, hogy ez kevés, és javaslata a szervezett dolgozók többségét alig elégíti ki, azzal érvel: „legsürgősebb a mozgalom lélegzetvételi szabadságáért való küzdelem", ezért pedig „szervezetileg és lelkileg is" zártabbá és ellenállóbbá kell tenni „frontvonalunkat".[131] Nem tud a pártgyűlésnek konkrét akcióprogramot, a mozgalmat akcióképesebbé tevő javaslatot tenni. Hasonlóan, bár még Buchingernél is bátortalanabbul ír Mónus Illés: „A politikai kalmárkodás megvetendő – olvashatjuk „Új reformkorszak" című cikkében. – Kitartani igazságaink mellett. Megtartani az elveinkhez való hitet. Ez a jelen feladata. De – alapja a jövőnek is. A gyakorlati élet minden kérdésébe belevinni ezt a kitartást és ezt a hitet."[132] Befelé fordulva, a pártszervezeteket, a szocialista közösségeket a sokféle „apró munka műhelyévé változtatni" és „dolgozva várni" – így fogalmazza meg a fenti gondolatokhoz hasonlóan a teendőket Szakasits Árpád. Az elmondottakhoz – az elégedetlenek támadását mintegy előre kivédve – még hozzátette: „ez a politikai mozgalom művészete. Ezt a művészetet kell nekünk tökélyre emelni azoknak az öntudatbeli erkölcsi és szervezeti erőknek a segítségével, amelyeknek birtokában vagyunk."[133]

Amint Buchinger, Mónus és mások sem merték vállalni vagy nem vállalhatták cikkeikben a nyílt harcot a Takács–Bresztovszky-csoport ellen, ugyanúgy nem engedte a pártvezetőség, hogy a csoport akciójáról a párttagságot tájékoztassák. Pedig a pártszervezetek ostromolták Peyeréket, hogy kapjanak őszinte tájékoztatást a párton belüli ellentétekről.

Az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának november 18-i ülésén (tehát még az országos választmány ülése előtt) követelték a baloldalhoz tartozók, hogy a párt az aktuális kérdésekben „tisztább és szocialistább álláspontot" foglaljon el, mert a különböző „tisztázatlan vélemények megzavarják a funkcionáriusokat is".[134] A választmányi ülés után hasonló követelésekkel léptek fel a pestszenterzsébeti pártszervezetben is, sürgették továbbá, hogy a személyi kérdéseket kapcsolják ki a párt politikájából és folytassanak „osztálytudatos forradalmi politikát". A ferencvárosi pártszervezetben elégedetlenek a Takáccsal és Veres Péterrel szembeni „pévé-magatartással", mert ha ez baloldalról jelent-

kezne, akkor „mindenkit kiszórnának".[135] A szegedi, sőt a hódmezővásárhelyi pártszervezet is arról értesült – írta Földes Mihály szegedi párttitkár –, hogy a nyilasok azt terjesztik: Erdei az ő emberük, sőt a többi vidéki titkár is „előbb-utóbb követni fogja". Hír jár arról is, hogy a párt ki akar lépni az Internacionáléból, megváltoztatja nevét, elbocsátja zsidó származású vezető embereit. Azonnali tájékoztatást kért, egyben ismertette a szegedi pártszervezet azon határozatát, amely elveti az ilyen törekvéseket és egyben tiltakozik is ellenük. Földes még megjegyzi, a hódmezővásárhelyiek is elutasítják az ilyen terveket. Aki pedig „azt állítja, hogy a vásárhelyiek támogatnak egyeseket ebben az ügyben, az hazudik"[136] – írta a szegedi titkár a vásárhelyi pártszervezettől beszerzett információi alapján.

A pártszervezetekben erősödő tiltakozás a Takács–Bresztovszky-csoport vezetőit arra késztette, hogy körlevélben reagáljanak a vádakra. Visszautasítják azokat a „híresztéléseket", amelyek szerint ők „a pártba beférkőzött nyilasok és fasiszták", s hogy törekvéseik „pártellenesek". Hangsúlyozzák: ők „kizárólag elvi harcot vívnak" a pártban, és felfogásuknak csak „a párt fórumain igyekeznek érvényt szerezni".[137]

A pártszervezetek azonban nemcsak tiltakoztak, nemcsak azt követelték, hogy tisztázzák a párttagság bevonásával a párt belső személyi problémáit. A kommunisták és a baloldali szocialisták összefogásával elkészült egy baloldali, a kibontakozást valóban szolgáló akcióprogram-javaslat is. A kommunisták irányításával készült, a KMP népfrontprogramján alapuló javaslatot az Országos Ifjúsági Bizottság nyújtotta be az MSZDP XXXII. kongresszusához.

Az OIB javaslata két részből állt. Az első dokumentum elvileg indokolta az akcióprogram kidolgozásának fontosságát, a javaslattevők főbb elképzeléseit, a második rész pedig a dolgozó tömegek helyzetének adatszerű bemutatása után apró részletekre is kiterjedő programot adott. Az OIB javaslata több vonatkozásban a Takács–Bresztovszky-csoporttal azonos problémákat vetett fel, de megoldásukat nem a szocialista elvek feladásában, hanem az elvekhez és a dolgozó tömegek érdekeihez való következetesebb ragaszkodásban látta. Az OIB tehát nem szélsőjobbra nyitást, hanem egy valóban antifasiszta, demokratikus program kidolgozását és valóra váltását követelte. Az MSZDP politikájának fő vonalát az elmúlt években a védekezés, az eredmények tartása, az osztálytudatossá lett tagok további nevelése jellemezte. „Ez a védekezésre korlátozott célkitűzés", bár „általában" eredményes volt, „mégsem mondhatjuk sikeresnek, még kevésbé kielégítőnek" – állapította meg az OIB. „Nem pedig ezért, mert tevékenységünk körét nem sikerült a dolgozó tömegek további rétegére kiszélesíteni." Hangsúlyozta: a védekező taktika továbbélése, ami a múltban is hibás felfogáson alapult és „csak a mozgalom átmeneti megállapodását jelentette", a jövőben már „végzetes veszedelemhez" vezethet.

Bresztovszkyékhoz hasonlóan az OIB dokumentuma is kifejti: a tömegekben példátlan elkeseredés és elégedetlenség halmozódott fel, ami a jobb jövő akarásával párosul, az MSZDP-nek azonban „nem sikerült ennek a vágyódásnak aktív formát adni, a magyar dolgozó nép egészének irányt mutatni és küzdelembe vinni". A „feltétlen változás" követelése megérlelődött a tömegekben, ezért az uralkodó osztályok körében is kísérlet indult ennek a lélektani pillanatnak a kihasználására. „Látszólagos szocialista jelszavakkal és követelésekkel akarják a tömegeket maguk mögé felsorakoztatni, és érdekeikkel homlokegyenest ellenkező célok szolgálatába állítani."

A helyzet tehát kritikus, de „egyáltalán nem kilátástalan, mert a tömegek változtatásra irányuló akaratának mi is irányt adhatunk. Ehhez azonban feltétlenül szükséges, hogy az eddigi taktikánkat, a védekezést, a támadás váltsa fel, mert... a tömegek megnyerése

csak a velük együtt folytatott harcokon keresztül lehetséges... s ma már nemcsak a fejlődés biztosítását, hanem a védekezést is egyedül a harc jelenti számunkra." A különböző dolgozó rétegek minden követelésére és sérelmére kiterjedő részletes akcióprogram két fő kérdést foglal magában: harc a fasizmus ellen, harc az ország függetlenségéért.[138]

A kongresszus előestéjén tehát a párton belül nemcsak a szélsőjobb zászlóbontása, hanem a baloldal erősödése és közös programjának megfogalmazása is megfigyelhető. Átmenetileg azonban a szélsőjobb és a pártvezetőség között éleződnek ki végsőkig az ellentétek, ami természetesen a baloldalra sem marad hatás nélkül.

December közepén az egy időre magyarázkodásra kényszerült Takács–Bresztovszky-féle csoport újból támadásba lendült. December 15-én Takács Ferenc aláírásával eljuttatták követeléseiket a január 8–9-ére összehívott, majd 29-ére halasztott pártkongresszushoz. Ebben ugyan tovább mérsékelték követeléseiket, de az alapvető elvi kérdésekben nem változtattak rajta.[139]

A szélsőjobboldali csoport aktivitásának felerősödéséhez a tényleges lökést a *Népszava* egy hónapra történt betiltása adta. A készülő második zsidótörvényt elítélő Mónus-cikk, majd ennek nyomán a betiltás hihetetlenül felfokozta a párt elleni antiszemita propagandát. Ezt a párton belüli szélsőjobboldali ellenzék alaposan kihasználta. A történtekért Mónust és a zsidótörvényben csak a saját egyéni érdekeiket féltő vezetőket okolták. A párt betiltásáról felröppentett híreket is ezzel hozták összefüggésbe.

Bár konkrét adataink nincsenek, több utalást találtunk arra, hogy a pártvezetőségben is voltak olyanok, köztük Peyer, akik hajlottak – bár nem a Takács–Bresztovszky-csoport által követeltekre – bizonyos, egyes területeken radikálisnak tetsző változtatásokra. Személyi vonatkozásban ennek már korábban is voltak jelei, amikor Bechtler Pétert és Zentai (Zuschlag) Vilmost bevonták a titkárság munkájába. December végén újabb változás történt. Büchler József főtitkár állítólag egészségi állapotára való tekintettel maga kérte felmentését. A pártvezetőség elfogadta, és ideiglenesen Szakasits Árpádot bízta meg a főtitkári teendők ellátásával. Erősödtek azok a hírek is, amelyek szerint a pártvezetőség hajlandó személyi kérdésekben további változtatásokra és a párt nevének némi módosítására. Sőt bizonyos tárgyalások folytak a szélsőséges csoporttal – jobb pozíciókat ajánlottak fel nekik, így akarták mérsékelni, elfogadhatóvá tenni az általuk támasztott követeléseket, s az ellentéteket elsimítani. (Erdeinek a budapesti párttitkárságot, Tolnainak Újpestet ajánlották fel.)[140] Az alkudozást váratlan esemény szakította meg.

1939. január 7-én Bresztovszky Ede és Takács Ferenc a miniszterelnökségen felkeresték Kolosváry-Borcsa Mihály sajtófőnököt és tárgyaltak vele a sajtóügyek, a sajtókamarai tagság problémái mellett a párt sorsáról is. A tárgyalás után a miniszterelnökségi épület kapujában összefutottak Peyer Károllyal, aki hasonló ügyben kívánta Kolosváry-Borcsát felkeresni. Peyer Károly, akit Takácsék megelőztek, még ott a kapuban gorombán rátámadt Bresztovszkyra, majd a pártvezetőséggel azonnal napirendre tűzette és „kenyértörésre" vitte a szélsőséges csoport ügyét. Peyer Károly, aki minden alapvető, a pártra és a szakszervezetre vonatkozó kérdésben magának tartotta fenn a döntés jogát, most úgy érezte, a háta mögött, nélküle, sőt ellene léptek egyesek a pártban önálló útra. Tudta és megkérdezése nélkül tárgyaltak felelős kormányférfiakkal a párt sorsáról. Ez azonnali megtorlást követelt.

A pártvezetőség ülésén Peyer határozott intézkedéseket sürgetett, anélkül, hogy tisztázták volna Bresztovszkyék lépésének okait. Az erről készült feljegyzésből[141] ugyanis az derül ki: Szakasits Árpád a pártvezetőség ülésén nem közölte, hogy ő kérte Bresztovszkyt és Takácsot, tisztázzák a miniszterelnökségen, igaz-e a *Popolo d'Italiá* értesülése a párt

várható betiltásáról, s egyengessék Peyer kihallgatását. Az előzmények, majd a történtek arra engednek következtetni, hogy bárkinek a felkérésére történt is ez az intermezzo, ez aligha változtat azon, hogy a Bresztovszky–Takács-csoport a pártvezetőségtől független fellépésre készülődött. Egymást érték a szélsőséges csoport tagjainak levélváltásai. Takács és Bresztovszky meg akart bizonyosodni arról, hogy Erdei István, Reisinger Ferenc, Tolnai József, Okos Miklós és a vidéki kongresszusi küldöttek támogatják-e terveiket. Egyes levélváltásokból az is kiderül, hogy megélénkültek a kapcsolatkeresések és megbeszélések bizonyos támogatást ígérő körökkel, pl. Bajcsy-Zsilinszky Endrével, a kormánysajtó egyes képviselőivel.[142] Már ezekből a levélváltásokból is kitűnik, hogy a Takács-csoportban az elmúlt év végén gyengülő „egység" tovább bomlott. Ezt pedig Peyer nagyszerűen kamatoztatta.

A kongresszus előtti hetekben a pártvezetőség és a parlamenti frakció közös üléseire egyenként idézték be a csoport tagjait. Elsőként Bresztovszkyt, akit ezt követően azonnal felfüggesztettek állásából, majd kizárták a pártból. Igaz ugyan, hogy Bresztovszky védelmére akció indult. A *Népszava* öt munkatársa (Ascher [Ákos] László, Barabás Gyula, Nyigri Imre, Szerdahelyi Sándor, dr. Székely József) tiltakozott az eljárás ellen,[143] de Takács, betegségére hivatkozva, nem tudott Bresztovszky ügyében eljárni. E helyett azzal biztatta: a kongresszuson a helyzet úgyis megváltozik. Takáccsal, Erdeivel és a többiekkel szemben a pártvezetőség viszont elnéző volt. Buchinger neheztelt is ezért a vezetőségre.[144] A peyeri taktika sikeresnek bizonyult. Takács és Reisinger elbizonytalanodtak, féltek, hogy Bresztovszky sorsára jutnak. Mindjobban érezték, hogy törekvésük nem találkozott a párttagság, még saját pártszervezeteik egyöntetű támogatásával sem.[145]

A pártvezetőség, az MSZDP és a *Népszava* melletti határozott kiállást demonstrálta az az akció is, amely január elején a betiltott *Népszava* védelméért bontakozott ki. A betiltás idejére az előfizetők 90%-a kifizette a lapért járó összeget, ezrek pedig bonokat vásároltak, hogy ezzel is segítsék politikailag és anyagilag is a lapot. A „Hűségért hűséget" akció sikere figyelmeztetés volt a csoport számára is: elvtelen, a párt alapvető célkitűzéseitől eltérő politika nem talál sem a párttagságnál, sem a kongresszuson támogatásra.

A történtek után a csoportot mindvégig támogató debreceni pártszervezet is visszavonult és mérsékelte kongresszusi javaslatát, már csupán a mozgalmi szervek nagyobb akcióképességét sürgette. A nemzeti alapra helyezkedést közvetetten fogalmazta meg, kijelentve, „hogy a magyar szociáldemokrata mozgalom a magyar népközösség keretében nem veszélyezteti, hanem előbbre viszi a nemzeti érdekeket". Félretették a pártvezetőség teljes kicserélését célzó Takács-féle javaslatot is, helyette viszont a vezetőség létszámának 13-ról 21 főre való felemelését javasolták, mégpedig oly módon, hogy abban a vidékiek nagyobb számban nyerjenek képviseletet.[146]

A végső összecsapásra 1939. január 28-án, a Nyomdász Szövetség székházában tartott kongresszusi előértekezleten került sor. Lényegében két kérdésről folyt a vita. Az egyik a Peyer Károly által javasolt és Szakasits Árpád által előterjesztett kompromisszumos megoldás volt a párt nevének megváltoztatására, a másik pedig a debreceni indítvány. A párt nevének „Szociáldemokrata Párt"-ra való megváltoztatásáról szóló bejelentés „határozott nemtetszést váltott ki" a küldöttek körében. „Nem hagyjuk magunkat megfélemlíteni, nem adjuk oda a régi nevünket, nem engedjük, mert holnap többet akarnak" – ilyen közbekiáltásokkal tiltakoztak a pártvezetőség indítványa ellen.

A legnagyobb meglepetésre a vezetőséggel általában lojális szakszervezeti funkcionáriusok, Radvánszky Rezső a nyomdászoktól, majd pedig Marosán György a sütőktől tiltakoztak először a névváltozás ellen. Nyomukban azután számosan szólaltak fel hasonló

szellemben. A nyomdászok székházának nagytermében szabályos szópárbaj zajlott, mert az elnökség minden tiltakozó felszólalás után saját nagyágyúit vonultatta fel. Közben pedig az egyik kerületi titkár javaslatára a névváltoztatás ellen aláírást gyűjtöttek, amit a küldöttek mintegy kétharmada, 200 küldött írt alá. Peyerék azonban kitartottak. Elhúzták a vitát. Elmúlt már este 10 óra is; a küldöttek egy része kifáradt, másik része eltávozott, és ekkor szavaztattak. Még így is csak a Takács-féle csoporttal szemben kialakult közhangulatot felhasználva, többször megismételt szavazással és csupán néhány szótöbbséggel sikerült a vezetőség javaslatát, hogy a párt neve Szociáldemokrata Párt legyen, elfogadtatni. Hogy a kongresszuson a hasonló és a még kellemetlenebb vitát és a szavazást elkerüljék, az elnökség bejelentette: a pártgyűlésen az előértekezletnek a párt nevével kapcsolatos döntését elfogadott határozatként fogják ismertetni. Így, ha nehezen is, a pártvezetőség első csatáját megnyerte, a második a kongresszuson már sokkal könnyebbnek ígérkezett.

A debreceniek, illetve a Takács–Bresztovszky-féle ellenzék indítványa valóban hallatlan felháborodást váltott ki az előértekezlet résztvevőiből. „Kórusban kiabálták a debreceni küldöttek felé: Árulók!" Mások arra voltak kíváncsiak, milyen összefüggés van a debreceniek, Takács és más vidéki titkárok között. Indítványozták, hogy őket és a *Népszava*-szerkesztőség „árulóit zárják ki a pártból... azonnal távolítsák el állásukból". Takács Ferenc felszólalásában cserbenhagyva támogatóit, a debrecenieket is, igyekezett elhatárolni politikai nézeteit Bresztovszkyétól és azt bizonygatta, hogy a párt érdekében cselekedett. Visszavonulót fújt Reisinger Ferenc is. Elismerte, hogy „eleinte ő is úgy gondolta: engedni kell a pártnak a nemzetközi álláspontjából. Ma azonban belátja, hogy ezt nem tehetik, mert ellenfeleiket kielégíteni úgysem tudnák." Mindnyájan visszaléptek a zsidókérdésben vallott nézeteiktől is.[147] Okos Miklós Bresztovszkynak írt későbbi mentegetőző levelében olvasható: „az előértekezleten Reisinger hihetetlen módon visszatéved, Takács elvtárs másról beszélt, mint amiről kellett volna. Így az én szerepem... ott tárgytalanná vált. Én csak passzív szemlélő voltam."[148] A Bresztovszky–Takács-féle ellenzék így a küldöttek ellenállása miatt a kongresszus előértekezletén csúfosan megbukott.

Bresztovszkyék ugyan a kongresszus után még kísérletet tettek a csoport összetartására, ez azonban meddő erőlködésnek bizonyult. Elsősorban azért, mert a párttagság, megismerve a csoport tényleges céljait, határozottan szembefordult velük. Hozzájárult a csoport széteséséhez az is, hogy a pártvezetőség változatlanul folytatta a szalámitaktikát. A kongresszuson sem került sor további kizárásra, csupán Bresztovszkyét hagyták jóvá. Nyigri Imrét pl. Párizsba küldték tudósítónak, s csak később került el társaival együtt a *Népszavá*tól (Szerdahelyi Sándor kivételével). Takács, Reisinger, Erdei is kegyvesztett lett. Az előző kettő pl. a pártvezetőségtől már nem kapta meg a májusi országgyűlési választásokon – főként anyagiakban – azt a támogatást, ami győzelmükhöz feltétlenül szükséges lett volna, így egyikük sem került be a parlamentbe. Erdei a mozgalom perifériájára került. A kizárt Bresztovszky megpróbált ugyan a pártvezetőség döntése ellen fellépni, de sikertelenül. Magatartása és az a körülmény, hogy végkielégítést követelve perbe fogta a *Népszava* szerkesztőségét, hónapokra „témát" adott a nyilas- és kormánylapoknak a párt, a *Népszava*, és főképp főszerkesztője, Mónus Illés ellen.

A Bresztovszky–Takács-csoport, amely az országban kialakult általános közhangulatra, a pártvezetőség hibáira és a területgyarapítás nyomán fellépett nacionalista áramlatokra építette terveit, megbukott a párttagság helytállásán, a szociáldemokrata mozgalom szocialista elveihez, a nemzetköziséghez, a párt proletár jellegéhez való ragaszkodásán. A csoport tagjai pedig jórészt már a háború alatt, majd utána kihulltak a történelem rostáján.

4. Az 1939-es pártkongresszus – a függetlenségi politika meghirdetése

Az MSZDP XXXII. kongresszusa elé nagy várakozással tekintett a szervezett munkásság. A várakozást – a már tárgyalt problémák mellett – csak növelte a kormányzati rendszer politikai válsága, a náci Németországhoz fűződő kapcsolatok, a területi revízió kérdésében kialakult ellentétes felfogás, más oldalról pedig a szocialista mozgalom létének bizonytalanná válása és az MSZDP-n belül emiatt nyíltan felszínre került nézeteltérések. Növelte az érdeklődést az a körülmény is, hogy a pártvezetőség a kongresszus időpontját néhány hónap alatt két ízben is elhalasztotta és az eredetileg, a hagyományoknak megfelelően, három napra tervezett kongresszust csupán egy napra szűkítette.

A párttagság többsége a szocialista mozgalmat fenyegető súlyos veszélyek, a párt- és a szakszervezeti tagság egy részének megingása ellenére nem a megalázkodás, a meghunyászkodás, hanem határozott, a szociáldemokrata mozgalom elveihez hű és az ország egyetemes érdekeit is figyelembe vevő politikát követelt a párttól. Ennek szükségességét bizonyították a közelmúlt eseményei is: a szervezett dolgozók már ismertetett, november–december–januári megnyilatkozásai is. A pártvezetőség többsége azonban – mint annyiszor, most is a realitásokra hivatkozva, a szélsőséges nacionalista csoport fellépését is kihasználva – nem vállalkozott egy ilyen program kidolgozására. Sőt az olyan kényes kérdéseket, mint a párt nevének megváltoztatása, a Takács–Bresztovszky-csoport törekvéseinek elítélése már az előértekezleten lezárta, nem vitte a kongresszus elé.

Január 29-én – a viharos előértekezlet után – a vasasok székházában 334 küldött jött össze, az előző kongresszusokhoz képest lényegesen több volt köztük a baloldali.[149] Napirenden Szakasits Árpád megbízott főtitkárnak a pártmunkáról szóló beszámolója és Peyer Károlynak „A politikai helyzet és a párt feladatai" című főreferátuma szerepelt. A kongresszust megelőzően a küldöttek – a szokásokhoz híven, bár korántsem hasonló részletességgel – kézhez kapták a pártvezetőség jelentését, a pártszervezetek indítványait. Az eddigiektől eltérően a küldöttek előre megkapták a pártvezetőség határozati javaslatát is „a párt célkitűzéseiről és egy akcióprogram előkészítéséről".[150] Ez utóbbival a pártvezetőségnek feltehetően kettős célja volt. Egyrészt a debreceniek és az OIB egyáltalán nem azonos célú akcióprogram-javaslatának élét és hatását kívánta csökkenteni, a pártvezetőség ilyen irányú „terveibe" ezeket „beépíteni", másrészt a párttagságot megosztó kényes kérdések helyett az őket egységbe kovácsoló, rendkívül akuttá vált függetlenségi gondolatra irányítani a figyelmet. A pártvezetőség már a határozati javaslatban „Magyarország függetlenségének feltétlen és minden körülmények között való megóvása" mellett foglalt állást, hangsúlyozva, hogy ez „a magyar nép számára lét, vagy nemlét kérdése". Természetesen a külpolitika kialakításakor számot kell vetni „az adottságokkal, az ország földrajzi fekvésével és gazdasági szükségleteivel... kerülni kell mindent, ami a nálánál sokkalta nagyobb erejű országokkal szembeállítaná, de ugyanakkor minden időre és minden eshetőségre fenn kell tartania az ország szabad elhatározásának feltétlen lehetőségét" – olvasható a határozati javaslatban. Ebből a látszólag világosnak tűnő, mégis a pártvezetőség ellentmondásokkal telített politikáját töményen tükröző állásfoglalásból – mint várható volt – a párttagság a legfontosabbat értette meg: az ország függetlenségének védelmét. Ebben az összefüggésben válik érthetővé, hogy miért aratta Peyer Károly talán élete legnagyobb tapsviharait és tetszésnyilvánítását nacionalista hangvételű, de mindvégig német- és nyilasellenes beállítottságú, az ország függetlensége, szuverenitása, a parlamentarizmus mellett

síkraszálló referátumával.[151] Ahhoz azonban, hogy világos képünk legyen az SZDP-nek a függetlenség és a nemzeti összefogás kérdésében kialakított politikájáról, meg kell vizsgálnunk a pártvezetésnek a Bethlen–Sztranyavszky–Eckhardt-féle „függetlenségi blokk"-kal kapcsolatos álláspontját.

Az MSZDP-ben – mint az előzőekből már ismeretes – az ország függetlenségének megvédése, a náci veszély tényleges nagyságának felismerése – alkalmi megnyilatkozásoktól eltekintve – teljes súlyával az Anschlusst követően jelentkezett. 1938 tavaszán és nyarán – mint erre már rámutattunk – több kísérlet történt, hogy a párt a veszélyre felhívja a figyelmet. A Münchent, majd a bécsi döntést követő időszakban – bár a veszély nem csökkent, hanem nőtt – a szocialista mozgalom megőrzésének opportunista értelmezése és a pártot is magával ragadó nacionalista hullám átmenetileg csökkentette a párttagság körében a veszély érzékelésének nagyságát. A függetlenség védelme követelésének ismételt, szinte robbanásszerű jelentkezésére 1938 végén, Imrédy totalitásra törő terveinek nyílt jelentkezésekor került sor.

A totális fasizmus bevezetésének konkrét tervei, majd Kárpát-Ukrajna önálló, fegyveres megszerzésének kudarca a kormánypárt kettészakadását eredményezte. Az Imrédy-kormányt – először és utoljára fordult elő ilyen a Horthy-rendszer történetében – november 23-án a parlamentben leszavazták. Imrédy ugyan Horthy jóvoltából maradt, de a kormánypárt egységét helyreállítani nem sikerült. Sőt a pártból kilépett 62 képviselő Sztranyovszky Sándorral az élen, továbbá Bethlen István, Bornemissza Géza, Friedrich István hívei, meg az Eckhardt vezette Kisgazdapárt – azaz a körmendi csoportosulás – Imrédyvel szemben, hosszú tárgyalások után, 1939 januárjában létrehozta a Függetlenségi Blokkot. E csoport mögé nyíltan sorakozott fel a nagyburzsoázia, a vele szövetséges arisztokrácia, sőt a klérus is. Imrédynek a parlamentarizmust felrúgó, a szociális reformok ürügyén teljes őrségváltást sürgető, a rendszer politikai formáját „forradalmi eszközökkel" megváltoztatni akaró politikájával szemben az új csoportosulás változatlanul ragaszkodott a bethleni örökséghez, a szocialista reformok terén pedig a mérséklethez. Jelszavuk kezdetben az alkotmány védelme, a parlamentáris külsőségek fenntartása volt, ami szintén sajátos módon kapcsolódott össze náluk az ország függetlenségének kérdésével. „A parlamentre... nem a népnek van szüksége, hanem a hatalmon levőknek – fejtegette Payr Hugó, az arisztokrácia ismert képviselője, Horthyhoz intézett emlékiratában. – Mert a parlament a legbiztosabb levezető csatornája a tömegindulatoknak. Ha nagy a feszültség, egy kormányváltozás, ha még nagyobb, új választás mindig enyhíti a helyzetet..."[152]

A függetlenség sem azért került „politikai platformjuk" élére, mert ezt az ország tényleges érdekei kívánták, mert alapvetően változtatni akartak a magyar–német kapcsolatokon. Nem. Hanem azért, mert e kapcsolatok már olyan irányú fejlődést jeleztek, amelyek a nagybirtok és nagytőke érdekeit sértették. Bethlen és hívei jól látták, hogy „...a német finánctőke... saját szája íze szerint akarja a magyar gazdasági életet irányítani, sőt alakítani..." Felismerték, hogy a további német gazdasági és politikai behatolás veszélybe sodorja a magyar uralkodó osztályok még meglevő cselekvési szabadságát. Osztályérdekeik németellenes élét csak fokozta, hogy elégedetlenek voltak a bécsi döntéssel, és a kárpát-ukrajnai kudarcot is a németek számlájára írták. Mind világosabbá vált előttük, hogy Magyarország egyre jobban a német terjeszkedési elképzelések eszköze. 1938–1939 fordulóján más probléma is jelentkezett. Kiderült, hogy München a nagyhatalmak viszonyában nem jelentett végleges megoldást. Nem kizárt tehát a háborús konfliktus. Ez esetben pedig a náci Németország oldalán az egyoldalú magyar elkötelezettség súlyos következményekkel járhat. A blokk ezért olyan kormánypolitikát kívánt, amely felhagy a belső

„forradalmi" változtatással és a további „országgyarapításhoz" úgy biztosítja a németek támogatását, hogy ez nem sodorja az országot Hitler oldalán a háborúba és hatékonyan érvényesíti a magyar uralkodó osztályok önálló imperialista érdekeit.[153]

Az uralkodó osztályok Függetlenségi Blokkba tömörült csoportjainak politikai szándékai alapvetően tehát nem különböztek az Imrédy-kormányétól, önös osztályérdekeik átmenetileg mégis az országot fenyegető fő veszélyre irányították a figyelmet, és segítették felrázni az ország közvéleményét. Ennyiben, de csak ennyiben, fellépésük országos érdekeket szolgált, támogatásuk átmenetileg helyes volt. Törekvéseik ellentmondásos, ezért a nemzeti érdekekkel könnyen szembekerülő jellege miatt azonban a támogatással egyidejűleg fel kellett volna tárni politikájuk veszélyességét, a haladó erők antifasiszta erőfeszítéseit is csődbe juttató voltát, és kísérleteket kellett volna tenni tőlük független, önálló antifasiszta politika kibontakoztatására.

„A függetlenségi ellenzék, a függetlenségi mozgalom vezetőinek, Bethlen Istvánnak, Kornisnak, Sztranyavszkynak és Eckhardtnak kétségtelen érdeme, hogy a magyar társadalom minden osztályának figyelmét ráterelték arra a nagy veszélyre, amellyel a német imperializmus Magyarország függetlenségét fenyegeti..." – állapította meg Bolgár Elek az *Új Hang*ban írt tanulmányában. Kiemelte azt is, e csoport fellépése révén lehetővé vált, hogy a középosztály, az állami apparátus és a hadsereg tagjai között is népszerűvé váljon e politika, ahova különben a baloldal propagandája aligha tudna hatásosan eljutni. Ezért Bolgár Elek is azt vallja: támogatásuk helyes, de tudni kell, hogy az e blokkban tömörültek, „bár síkraszállnak az országot fenyegető Hitler-veszély ellen, de mégsem feltétlenül Hitler-ellenesek... bár a német fasiszta hódító elleni harcban a magyar népre apellálnak, mégsem demokraták és nem akarják a magyar nép erőit a Hitler elleni harcra mozgósítani". A fasizmus elleni harc érdekében e blokkot a munkásosztálynak is támogatnia kell, közben azonban arra kell törekednie, hogy „ez a mozgalom a magyar népi demokratikus erők harcává alakuljon át" – hangsúlyozta ugyancsak Bolgár.[154] „A mi feladatunk ezt a mozgalmat népmozgalommá szélesíteni azáltal, hogy a függetlenségi harc tengelyébe a dolgozó néptömegek követeléseinek azonnali teljesítését állítjuk. Ellen esetben az idegen érdekeket képviselő nyilas mozgalomnak sikerülhet a függetlenségi harcot leszerelni azzal, hogy a dolgozók igényeinek kielégítését csakis az idegen befolyás biztosítja"[155] – foglalt állást az OIB a kongresszushoz intézett beadványában.

Nézzük ezek után, hogyan viszonyult a Függetlenségi Blokkhoz az MSZDP vezetősége.

A szociáldemokrata pártvezetőség, bár kezdettől határozottan fellépett Imrédy „parancsuralmi" tervei ellen, először óvatosságot tanúsított a kormány ellen szervezkedő Bethlen–Sztranyavszky-csoport iránt. Ezt a Körmenddel kapcsolatos „keserű pirula" mellett egyéb okok is indokolták. Alig néhány hete sikerült elsimítani a kormány és az MSZDP között a revízió nem kellő támogatása miatt támadt ellentétet. Félő volt, hogy a jobboldali ellenzékhez való közeledés esetén Imrédy ismét a „leggyengébbre", az MSZDP-re mér csapást. Félelmüket e vonatkozásban csak fokozta, hogy az Imrédyt támogatók és a nyilasok is a disszidensek meg a hozzájuk csatlakozók tömörülését „népfrontnak" titulálták. Ez pedig újra csak az MSZDP-re irányította a figyelmet. Ezért is cáfolta a pártvezetőség azonnal az ilyen tömörülés lehetőségét, mondván: „Csak egy pillantást kell vetnünk a kilépettek névsorára, hogy nyomban tisztában legyünk azzal, hogy ettől a politikai csoporttól éppen olyan messze van a politikai radikalizmus szándéka és szelleme, mint azoktól, akik Imrédy háta mögött maradtak. Nem a jobboldal és a baloldal harcáról van itt szó, hanem – a jobboldal belső háborúságáról."[156]

Az MSZDP vezetőségét azonban nemcsak a fentiek intették óvatosságra, hanem az is,

hogy kezdetben a kilépettek és a kormánypártban maradottak között – helyesen – nem látott alapvető különbséget. Végül az új csoportosulás az MSZDP-től nem kevesebbet, mint ismételten a nemzetköziségről való lemondást, a marxizmus feladását követelte, ezeket a pártvezetőség semmiképpen sem teljesíthette. Ez a magyarázata a párt kezdeti tartózkodó és óvatos politikájának.

A Bethlen–Sztranyavszky-csoport, majd a velük mindjobban együttműködő Kisgazdapárt és keresztény csoportok politikai törekvéseiben az ország függetlenségének kérdése 1938 végén, 1939 elején került középpontba. Ebbe az irányba hatott az is, hogy az uralkodó osztályoknak ez a – a tömegek előtt gyorsan népszerűvé vált – szárnya éppen a függetlenségi gondolat megnyergelésével akarta lefékezni azt a hatást, amelyet a bécsi döntés a kormány, illetve a nyilas mozgalom számára jelentett. 1939 januárjában már mind több jel mutatott arra, hogy a Függetlenségi Blokk eléri célját: Imrédy távozni fog, helyét feltehetően a blokk által támogatott személy veszi át. Főleg ez utóbbi késztette a pártvezetőséget arra, hogy megváltoztassa a Függetlenségi Blokkal szembeni álláspontját. Bethlen és Eckhardt 1939 újévi, Imrédyvel szemben, a függetlenség, az önvédelem jegyében írt cikkeit apropóként használva állapította meg a betiltott *Népszavát* helyettesítő *Értesítő:* „Az bizonyos, hogy az a függetlenségi harc, amelynek jegyében a magyar politikai erők most kezdenek csak megszerveződni, illetve ennek a harcnak a sorsa, kimenetele attól függ, milyen erőt tud majd a magyarság a maga mindinkább aktuálissá vált önvédelmi harcában fölmutatni." Ha ebben a kérdésben tisztázódnak a frontok, szögezi le a lap, „úgy nem vitatható, hogy a magyar munkásságnak melyik oldalon a helye..." Rövidesen – úgy tűnik – bizonyos közvetett tárgyalások is kezdődtek az MSZDP és a Függetlenségi Blokkba tömörült csoportok között.[157] Így a vezetőség egy részében fokozatosan feloldódott a blokkal szemben jogosan táplált bizalmatlanság. Közvetlenül a kongresszus előestéjén a *Népszava* már a Függetlenségi Blokkban látta azt az erőt, amely megtalálta „a válságból kivezető utat", és képes lesz az ország függetlenségét és „hagyományos jobboldali parlamenti rendszerét" is megvédeni, a „diktatúrát" elkerülni.[158]

A kongresszus előtti megnyilatkozásokból és Peyer kongresszusi beszédéből és fogadtatásából is arra lehet következtetni, hogy a pártvezetőség, sőt a párttagság nagyobbik része a „függetlenségi ellenzék" uszályába került. A valósághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a pártvezetőségben, és főleg a kommunista befolyás alatt álló párttagság körében, heves viták folytak a függetlenség értelmezése és a vele kapcsolatos elvi kérdések körül.

A Bethlen köréhez, a polgári „liberálisokhoz" közel álló sajtó ebben az időben sokat foglalkozott a függetlenség kérdésével és azzal is, hogy törekvéseik németellenesek-e. Nem tagadták: elégedetlenek a magyar területi igények kielégítésével, félnek egy esetleges háborús konfliktusban a nyugati nagyhatalmakkal, sőt még a Szovjetunióval való szembekerüléstől is. Nem akarnak még egy Trianont. Ugyanakkor ismételten leszögezték: „nem ellenfelei", de nem is „cselédei", hanem „erős és értékes barátai" akarnak lenni a tengelyhatalmaknak. Ez a kétértelmű politika erőteljesen hatott az MSZDP-re is.

Mónus Illés, aki változatlanul meg volt győződve arról, hogy München egy új, a háborút tartósan kiküszöbölő európai politika kialakulásának alapjait vetette meg, azt hangsúlyozta, hogy Magyarországnak tudomásul kell vennie a német nagyhatalom tartós jelenlétét, de meg kell akadályoznia, hogy ez a jelenlét a magyar belpolitikai viszonyok alapvető változásához vezessen. Magyarországnak, „amennyire nem csinálhat németellenes politikát, annyira meg kell tartania a maga életformáit, politikai intézményeit, önállóságát és belpolitikájának függetlenségét is" – írta.[159] Szinte ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg

az *Értesítő* januári cikke is, amely arra keresett választ: „miért van szükség Magyarországon a függetlenségi gondolat szervezett mozgalmára, amikor Magyarország független állam". A cikk mindenekelőtt tisztázta, hogy ez a küzdelem nem azonos a háborút megelőző közjogi harcokkal, hanem lényegesen több annál. „Az új függetlenségi gondolatot a magyarság történelmi és nemzeti létéhez való ragaszkodás termelte ki, védőbástyának készül azokkal az eszmeáramlatokkal szemben, amelyek a magyarság belső életének berendezkedését német minták szerint szeretnék megváltoztatni... Az új függetlenségi gondolat tartalma: védekezés. Védekezni az idegen eszmeáramlatok nyomása ellen és föladata: megvédelmezni a magyarság történelmi és nemzeti önállóságát."

München és a bécsi döntés elfogadásából következett, hogy az MSZDP vezetőinek, sőt tagságának többsége a nacionalizmus és sovinizmus mérgétől is befolyásoltatva tudomásul vette a német nagyhatalmi jelenlétet e térségben, és az ország szuverenitását nem annyira tőlük, mint egy olyan belpolitikai fordulattól féltette, amely politikailag és gazdaságilag is utat nyithat a német expanziós terveknek. Vitathatatlanul szerepet játszott ebben az attól való félelem is, hogy a mozgalom németellenes élének erőteljesebb hangsúlyozása fokozná a német fasizmus nyomását az országra. Mónus például a pártvezetőség többségével ellentétben, ellenezte a függetlenség erőteljes hangsúlyozását, mert – szerinte – ennek németellenes éle mindenképpen akcióra tüzeli Hitlert Magyarországgal szemben. Ő inkább a passzivitást ajánlotta. A pártvezetőség – hasonló meggondolásokból – a küzdelem németellenes élét inkább közvetett módon, a területi követelések esetében a német támogatással szembeni elégedetlenségben vagy a magyar–lengyel közös határ sürgetésében látta kidomboríthatónak. Ugyanakkor a pártvezetőségben, főképp pedig a párttagságban egyre többen voltak, akik Münchent nem fogadták el, akik nemcsak a belpolitikai fordulattól, hanem az ország függetlenségét közvetlenül fenyegető náci Németországtól féltették az országot. Így a függetlenségi mozgalomnak nemcsak Imrédy- és nyilasellenes, hanem németellenes, szabadságharcos jellegét is hangsúlyozták.

Az MSZDP-ben a Függetlenségi Blokktól alapjaiban eltérő nézet alakult ki a függetlenségi mozgalom szociális tartalmát és bázisát illetően. A szociáldemokraták egységesen vallották, hogy a fasizmus elleni küzdelem csak akkor vezethet eredményre, ha a dolgozó tömegekre támaszkodik. Nélkülük, sőt ellenük nem oldható meg. A tömegek, mindenekelőtt a munkások és parasztok pedig csak akkor nyerhetők meg e célnak, ha szociális követeléseik kielégítését a mozgalom vállalja és nem engedi át a szélsőjobboldal szociális demagógiájának. Figyelmeztettek arra is, hogy „ne törjék össze az ország függetlenségének legszilárdabb biztonságát, a szervezett munkásságot, a szabad sajtót, a dolgozó tömegek, a munkálkodó városi és falusi nép önrendelkezési jogát és jogegyenlőségét".[160]

Komoly vitára adott viszont már alkalmat, hogy kikkel együtt és hogyan vállalhatja a szervezett munkásság e legégetőbb feladatok megoldását. Voltak – bár számuk egyre szűkült –, akik óvták a pártot mindenféle együttműködéstől, mert ettől a proletár jelleg elvesztését féltették, a korábbi kudarcok megismétlődésétől tartottak. Hívei főleg az újból megerősödött Demény-frakcióból kerültek ki. Egyre többen követelték és támogatták viszont azt az álláspontot, hogy a munkásság, a parasztság és az értelmiség összefogásával kell kialakítani e küzdelem bázisát. Leírták, kimondták, hogy a munkásság a fasizmus elleni küzdelemre „egyedül nem elég erős". Meg kell nyerni a haladó értelmiség, a középosztály és a kispolgárság haladás iránt érzékeny új generációját a küzdelemhez. A Függetlenségi Blokk létrejöttekor voltak olyanok, akik az összefogás fenti útja mellett, sőt helyett a blokk támogatását látták célszerűnek. Ez utóbbiakat a kormánynyomás, a Bresztovszky–Takács-féle csoport támadásának kivédése mellett éppen a „nemzeti tömörülésbe" való

esetleges befogadtatás késztette arra, hogy a szélsőséges csoport több alapvető követelését a kongresszuson keresztülvigyék.

A Függetlenségi Blokkal való együttműködés keresése nem újszerű a párt történetében. Többek között egyenes következménye ez a párt egész történetén végigvonuló és Mónus Illés által még 1936-ban az új helyzethez alakított doktrínának, mely szerint a fasizmus elleni harc vezető ereje, kezdeményezője „a magyar polgári társadalom", és e küzdelemben a munkásosztály csupán támogatja őt. Mónus álláspontját ebben az időben már nem osztotta a pártvezetőség egésze. Kutatómunkánk során előkerült néhány olyan dokumentum, amelyekben bizonyos eltérés tapasztalható e merev, megdönthetetlennek vélt elvtől. Éppen a függetlenség kérdéséről, illetve a Függetlenségi Blokkhoz való kapcsolatról folytatott vita során látott napvilágot az a cikk, amely a KMP felfogásához hasonló, sőt a fő kérdésben vele azonos véleményt fejtett ki. Sajnos a cikknek aláírója nincs, így feltételezésekre kényszerülünk. Egyéb ismereteink arra engednek következtetni, hogy a cikket Buchinger Manó írta. A szerző az „Ami maradandó" című vezércikkben határozottan leszögezi: a fasizmus elleni harc végső kimenetele egy pillanatra sem lehet kétséges, de nem mellőzhető ebben a küzdelemben, hogy kikkel és hogyan folytatjuk. A fasizmus elleni harc eredményessége attól függ – állapítja meg a cikk –, hogy „sikerül-e a ma legfontosabbat és legjelentősebbet, ennek a küzdelemnek az alapját, a polgárság, a munkásság és a parasztság egységét megteremteni. Természetes, hogy a munkásosztály öntudatos és szervezett része, amely a szociáldemokrata mozgalom élén jár, ebben a harcban vezető szerepet vállal." Vállalja a küzdelmet is, mert világosan látja és tudja, hogy egybekapcsolódik a szabadságért, függetlenségért, társadalmi haladásért vívott harccal. Így van ez „itthon is... Vállalni kell és vállaljuk a harcot..."[161] Ez a kommunistákéval majdnem azonos álláspont azt jelenti, hogy az MSZDP-ben a függetlenség kérdése körül folyó sokszínű eszmei vitában a felső vezetésben is voltak, ha még kevesen is, olyanok, akik elvi szinten helyesen fogalmazták meg a mozgalomban a munkásosztály vezető szerepét és a függetlenségi politika nemzeti, egyben proletár jellegét.

A vitában a legkeményebb, egyben legfontosabb problémának a harc módszerének kérdése bizonyult. Az MSZDP és a szakszervezetek valóban nagyon nehéz feltételek között dolgoztak. A nyilasok támadásai, de a kormány jó néhány intézkedése is arra vallott, hogy alkalomra vár a szocialista szervezetek likvidálásához, vagy legjobb esetben agonizálásra kényszeríti őket. A nyilas mozgalommal és a kormánnyal is szemben álló jobboldali polgári ellenzéki erők a szocialista mozgalomtól a gazdasági és politikai harc tekintetében a legnagyobb mérsékletet követelték. A Függetlenségi Blokk elutasított minden olyan megoldást, amely a tömegeket radikalizálná, akár jobbról, akár balról „forradalmasítaná". A szociáldemokrata pártvezetőség, amely 1919 augusztusa óta éppen a harc módszerének kérdésében ragaszkodott legjobban az opportunista, a törvényességet szem előtt tartó, a radikális megoldásokat jórészt kizáró eszközökhöz, az adott helyzetben most sem tudott, mert vagy akart mást ajánlani. A pártvezetőség a szocialista szervezetek ellen irányuló nyilas és kormánytámadásokkal szemben – „a kemény párbajban" is – a szervezett munkásság fegyelmezettségére, öntudatos nyugalmára apellált. „A munkásság ezekben a napokban önként vállalt védtelenségben van – jelentette ki Kéthly Anna 1938 decemberében a parlamentben. – Fájdalommal gyűrjük le magunkban a visszatorlást követelő érzést, mert sokkal több felelősségérzés van bennünk az ország sorsa iránt, mint azokban, akik a haza simogató kezét többször és jobban érzik."[162] Így azután nem meglepő, hogy a pártvezetőség a munkásság – legtöbb esetben a pártvezetőség akarata ellenére végrehajtott – nyilas-, fasisztaellenes akcióit, mint amilyen az 1938. november 12-i vagy a „Hűséget

hűségért" volt, nem a harci módszerek megváltoztatására, a munkásság egészséges, politikai töltetű megnyilatkozásainak elmélyítésére, továbbfejlesztésére használta fel, hanem inkább a túlsó oldalon levők riasztgatására. Ha nem dolgozhatunk törvényes keretek között – fenyegetőzött Peyer –, akkor úgy fogunk küzdeni, „ahogyan azt a viszonyok lehetővé teszik, ahogy rákényszerítenek".[163]

Az MSZDP-ben azonban a kongresszus előestéjén – a nacionalista bódulat csökkenésével, a szociális problémák újra jelentkezésével – erősödött a konkrét politikai és szociális akciókat sürgetők tábora. Erejét ugyan gyengítette a szétforgácsoltság és a Bresztovszky–Takács-féle csoport jelenléte a pártban, mégis képes volt arra, hogy közös, az OIB által benyújtott akcióprogrammal lépjen fel. Az OIB javaslata mögött, amelyet feltehetően a kommunista Kulich Gyula öntött végleges formába, nemcsak a kommunisták, a szocialista fiatalok, hanem a még jórészt szétforgácsoltan küzdő, az MSZDP antifasiszta politikájával elégedetlen, a kommunistákkal együttműködni akaró szervezett munkások is ott voltak.

A szakszervezetek egy része és az OIB 1938. nyári, sikertelenül zárult közös akciója óta most a kongresszus előtt sikerült először bizonyos együttműködést teremteni és a közös programot is megfogalmazni. Igaz, hogy a dokumentumban[164] még sok a tisztázatlan probléma, főleg a függetlenségi mozgalom osztálytartalmát, antifasiszta és náciellenes jellegét, célját illetően. A területi kérdésben a Nagy-Magyarország követelésével és a magyar–lengyel határ sürgetésével átvette a pártvezetőség álláspontját, ezzel hozzájárult a függetlenség nacionalista értelmezéséhez. Az antifasiszta összefogás helyes megközelítésével, az uszálypolitika elutasításával, főként pedig a párt csak védekezésre irányuló taktikájának ellentámadásra való áthangolását követelve sikerült azonban a párt előtt álló legfontosabb feladatra irányítania a kongresszus figyelmét.[165] Az 1938–1939 fordulóján a pártszervezetekben ismét élénkké, elevenné vált pártélet éppen e vitákból táplálkozott. Erre utalt Szakasits Árpád is, amikor „Emelt fejjel" című cikkében a pártélet fellendülését, a napirenden levő új „fogalmak", tennivalók tisztázását, a „közösségi szellem" erősödését a mozgalom biztató jeleként értékelte.[166]

Az akcióprogramról folyó vitákban a fővárosi és Budapest környéki pártszervezetekben az OIB fiataljai játszották a kezdeményező szerepet. Ebben az időben az OIB már átfogta az említett pártszervezetekben működő összes szociáldemokrata ifjúsági csoportot. Az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának jelentése szerint Budapesten 14, környékén pedig 10 ifjúsági csoport működött, több mint másfél ezer nyilvántartott aktív fiatallal. Közülük került ki a pártszervezetekben 47 körzet- és 235 rajonvezető, és ők alkották a párt agitációs gárdájának fő erejét. Politikai felkészültségük is jobb a párttagság átlagánál. Mindez beszédes bizonyítéka az OIB szerepének.[167] Ha ehhez még hozzátesszük, hogy az 1938 nyarán megtartott munkás-paraszt ifjúsági találkozó óta idejük egy részét a vidéki városok és falvak fiataljainak megnyerésére és a vidéki szervezeti hálózat kiépítésére fordítják, előttünk áll az OIB szerepének egyre nagyobb jelentősége. Sőt, az OIB befolyása ott a legerősebb, ahol a kerületi pártszervezetekben baloldali befolyás érvényesül – V., VI., VII., VIII., IX. kerület –, és kapcsolata azokkal a szakszervezetekkel erős – MÉMOSZ, bőrös, sütő, vegyész, nemesfémes –, ahol a felső, főképp pedig a középszintű vezetésben kommunisták is jelen vannak. Így érthető, hogy az OIB akcióprogram-javaslata nem tekinthető csak a szocialista fiatalokénak.

A kongresszushoz benyújtott akcióprogram-javaslat szerves egységben vizsgálta az ország függetlenségének és a szociális gondoknak a kérdését. Utóbbi középpontjában a hitbizo-

mányi és kötött birtokok azonnali és a 200 holdon felüli földbirtokok öt éven belüli felosztása állt.[168]

A viták során a nemzeti alapra helyezkedést, a Szocialista Munkásinternacionáléból való kilépést egy törpe kisebbség, a szélsőjobboldali csoport prominens képviselőin kívül mindenki elutasította. A különböző felső szintű – pártvezetőségi, pártválasztmányi, parlamenti csoport – üléseken Peyer is mindig ez ellen foglalt állást. Ugyanakkor már ezeken a tárgyalásokon is kitűnt, hogy a pártvezetőség egy részében érlelődnek olyan elképzelések, amelyekkel a pártot nem „elvi", csupán „formai" változtatások révén a kormány és a Függetlenségi Blokk előtt is szalonképesebbé tennék. Viták tárgya volt a munkásmozgalomból addig szinte teljesen száműzött nemzeti jelvények, formaságok – pl. a nemzeti zászló használata, Himnusz éneklése – bevezetése. A nyilasok, a kormányszervek emiatt valósággal provokálták a mozgalmat. A bécsi döntés idején éppen ezért egyes pártszervezetek nacionalista buzgóságból vagy a provokáció elhárítása érdekében használni kezdték a nemzeti zászlót, énekelni a Himnuszt stb. A pártban ekörül heves viták dúltak. A vezetőség egyes tagjai nem annyira helyes elvi megfontolásból, inkább nacionalista hatásra tudomásul vették ezt, de nem szorgalmazták. A kongresszust megelőző viták – a KMP-nek sem volt e kérdésben még tisztázott álláspontja – nem vezettek eredményre, a kongresszus pedig nem foglalkozott vele.

Az 1939. január végén összeült kongresszus előtt a Bresztovszky–Takács-féle csoport és az OIB által beterjesztett akcióprogram mellett ott feküdt a pártvezetőség határozati javaslata is. Ez bevezetőjében melegen üdvözölte „a trianoni szerződésnek csehszlovák–magyar viszonylatban békés eszközökkel végrehajtott revízióját" és leszögezte: „Európa e részén a tartós és biztos békét" „csakis az önrendelkező jognak, valamint az ország történelmi jogainak érvényesülése és gazdasági szükségleteinek kielégítése" mellett lehet megvalósítani. Ez ismételt állásfoglalás volt a további revíziós célkitűzések mellett, bár nyitva hagyta, hogy azt kinek a segítségével óhajtja elérni. Sürgette a pártvezetőség „a parlamentáris demokrácia hamisítatlan kormányzati rendszerének" kiépítését és „intézményes biztosítását". A kormánytól olyan földreform-javaslat benyújtását követelte, amely „minden téren szakít a nagybirtokrendszerrel" és kiépíti a kisbirtokrendszert. Végül munkanélkülisegélyt, munkaalkalmak teremtését sürgette, valamint a fogyasztóknak „az uzsorával és kizsákmányolással szembeni" védelmét.

Az okmány mintegy záradékként szögezte le: a párt törekvése nincs ellentétben „az igazi értelemben vett nemzeti eszmével", hanem a legteljesebb összhangban áll azzal. A javaslattal elégedetlenek vagy átfogóbb akcióprogramot követelők megnyugtatására, egyben a támadások kivédésére jelentette be: a kongresszus utasítani fogja a pártvezetőséget, hogy „a párttanács és a pártválasztmány bevonásával készítsen az időknek és szükségleteknek megfelelő akcióprogramot, azt mielőbb tegye közzé a *Népszavá*ban..."[169]

A párt felső szerveiben folyó viták a kongresszus idejére lényegében két kérdésben jutottak olyan stádiumba, amelyeket a vezetés jónak látott a kongresszussal elfogadtatni. Az egyik: elutasította a kormány és nyomában a Bresztovszky–Takács-féle csoport által sürgetett nemzeti alapra helyezkedést, de az ellentétek csökkentése érdekében megváltoztatta a párt nevét. A másik: az országban a második zsidótörvény előkészületei nyomán kialakult légkörben, a mozgalom elleni támadások csökkentését remélve visszahívta a párt éléről az exponált zsidó származású személyeket. Mivel mindkettő heves vitára adhatott alkalmat, különválasztották őket. Az elsőt – mint erről már szó volt – az előértekezleten tárgyalták meg. A másodikat pedig sajátos módon hozták a küldöttek tudomására. A kongresszuson egyszerűen közölték: Büchler József, Deutsch Jenő, Györki Imre, Mónus Illés

és Propper Sándor „tudomására adták a jelölő bizottságnak", hogy „olyan indokból, amelynek akceptálása elől elzárkózni nem lehetett, nem kívánnak a vezető tisztségekben részt venni".[170]

Az előértekezletéhez hasonló heves viták, vagy az esetleges leszavazás megelőzésére a január 29-én megnyílt pártkongresszus előtt a pártvezetőség újabb intézkedéseket tett. A nézeteltéréseket kiváltható kérdésekben: a névváltoztatás, a pártvezetőség kétéves munkájáról szóló beszámoló és jelentés felett az elnökség – az idő rövidségére hivatkozva – nem adott vitára lehetőséget. Nem kaptak szót, illetve nem beszélhettek politikai célkitűzéseikről az előértekezleten joggal megbélyegzett jobboldali nacionalista csoport tagjai, ugyancsak nem kívánták szóhoz juttatni a baloldal akcióprogramját ismertetni akaró Kulich Gyulát, az OIB titkárát.

A szokatlanul rövid, a pártmozgalom helyzetét alig érintő, inkább a függetlenségi problémára koncentráló előzetes jelentést Szakasits Árpád referátuma egészítette ki. Szakasits beszámolójának lényegében két fő mondanivalója volt. 1. A párt az elmúlt két évben a fasizmus erőteljes támadása ellenére is megőrizte intaktságát; mentes maradt a fasiszta befolyástól, létszáma nem csökkent, sőt az elmúlt két évben 147%-kal nőtt. Szakasits adatai, bizonygatásai nem a tényleges helyzetet tükrözték, elleplezték a szocialista mozgalom egészének helyzetét, azt a tényt, hogy az utolsó évben, elsősorban vidéken, visszaesőben volt a mozgalom. A nyilasok, nemzeti munkaközpontosok a szocialista mozgalomból is toboroztak híveket. A 147%-os emelkedés megfelelt ugyan a valóságnak, de ez az egyéni párttagságra, nem pedig a szervezett munkásmozgalomra, a szakszervezeti tagságra vonatkozott. Ez utóbbi létszám 1936-ban, 1937 elején érte el a harmincas években csúcspontját, a 120 000 főt. 1938 első felében a létszám stagnált, illetve kezdett csökkenni. Az új szervezési szisztéma bevezetése után nőtt ugyan a párttagok száma, de csak a pártszervezetekbe egyénileg belépő tagoké, miközben a szakszervezeteké változatlan, illetve csökkenő tendenciát mutat. Feltehető: a pártvezetés a szociáldemokrácia bomlásáról harsogó fasiszta propagandát akarta ellensúlyozni, optimizmust kívánt önteni a csüggedőkbe, ennyiben érvelése helyes volt. Később azonban a valóságos tények elhallgatása megboszszulta magát. Saját adataik csapdájába esve készültek pl. az 1939-es választásokra, ahol kiderült, hogy adataik nagyon is tévesek, az eredmények mást tükröznek. 2. A főtitkári referátum elvetette a párt taktikájának és módszereinek megváltoztatására tett indítványokat. Elismerte ugyan, hogy „a pártvezetőség tevékenysége során nem mindig volt abban a helyzetben, hogy mozgósíthatta volna a munkásmozgalom hatalmas energiáinak teljességét", ezt azonban nem a párt hibás taktikájából, védekezésre berendezkedett módszereiből vezette le, hanem alapvetően a bel- és külpolitikai események következményének tudta be.

Peyer Károly a politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló, a kongresszus tulajdonképpeni fő referátumában szokásos, a demagógiát sem nélkülöző stílusában tárta fel az ország, a mozgalom helyzetét, jelezte a jövő kevésbé biztató kilátásait. Miközben tiltakozott a nemzetellenesség, a zsidóbérencség vádja, a munkásmozgalommal szembeni megszorítások, a szocialista sajtó ellen hozott újabb rendszabályok ellen, szemére vetette a kormánynak a nyilasok garázdálkodásának támogatását. Elítélte azt a politikát is, amely a németeknek mind nagyobb beleszólást enged Magyarország életébe. Különösen veszélyesnek tartotta a német gazdasági behatolást, azt a törekvést, amely Magyarországot agrárállammá, ezzel Németország gyarmatává akarja degradálni. Jogosan vetette fel, hogy ez nemcsak gazdasági és nyomában szociális gond, hanem az ország védelmének fő problémája is. Helytelenítette az antikomintern paktumhoz való csatlakozást, mert ez újabb

egyoldalú elkötelezettséget jelent Németország oldalán. Tiltakozott az ellen is, hogy az ország a kapott területekért hálálkodva váljon a náci terjeszkedés eszközévé. Németellenes szándékkal ugyan, de a nacionalizmus bűvkörében, a realitást figyelmen kívül hagyva, Peyer az ellenkező végletbe esett, és a Nagy-Magyarország, a mindent vissza elvét hangoztatta: nem fogadhatjuk el – mondotta – a németek által ránk erőszakolt népi elvet, mert „ha a Kárpátok medencéje ezer évig alkalmas volt gazdasági egységre, akkor ez az alkalmasság nyilván nem szűnt meg most sem". Elutasította a nácik által sugallt azon felfogást is, hogy „a tengelybarát államoknak belpolitikailag is a tengelyhatalmakhoz kell igazodniok..." Ehhez – a szovjetellenes Peyer – még a Szovjetuniót is bizonyítékként használta fel, mondván: Oroszországnak, illetve szomszédainak még sohasem jutott eszükbe, hogy „a bolsevista rendszer szerint rendezzék be" Svédország vagy Törökország állami életét.

Peyer tehát az MSZDP korábbi álláspontjához ragaszkodva változatlanul elválasztotta, sőt szembeállította egymással a területi követelést és a német befolyás erősödését. A pártvezetőség nem tudta, vagy nem akarta felismerni, hogy az adott esetben a történelmi és gazdasági határok irreális és jogtalan követelése pillanatnyilag bármennyire is németellenes szándékot rejt magában, német érdekeket szolgál és a nacionalizmus, sovinizmus újabb hullámának nyit utat. A kongresszus végső soron tehát ugyanúgy nem tisztázta a tényleges nemzeti érdek, ennek keretében a függetlenség fogalmát, mint ahogy – ebből következően – nem tisztázta, hanem elmosta a kibontakozóban levő függetlenségi mozgalom osztályjellegét, szociális tartalmát. A kongresszus a célok pontosabb körülhatárolását elmulasztva „pártállásra való tekintet nélkül" összefogásra szólított fel mindenkit „az ország függetlensége érdekében".

Úgy tűnik: Peyer és a pártvezetőség a függetlenség követelését nem annyira a párt hosszú távú, stratégiai céljaként fogta fel, hanem az adott pillanatban az uralkodó osztályok náciellenes szárnyának kezében olyan eszköznek, amelyet felhasználva csökkenteni lehet a német befolyást és meg lehet akadályozni a totalitárius törekvéseket. Ezért kell az MSZDP-nek is mellette kiállnia.

A Peyer referátuma fölötti vitában tizenkét hozzászóló és a kongresszusi küldöttek nyomására a zárszó után tizenharmadikként az OIB képviseletében Kulich Gyula fejtette ki véleményét. A felszólalók többsége csatlakozott Peyer érveihez, azokat támogatta, vagy egy-egy pontban helyi tapasztalatok alapján elmélyítette.[171] Három felszólaló azonban eltért a többség mondanivalójától és egymást is kiegészítve a kongresszuson elhangzottaknál baloldalibb álláspontot fogalmazott meg. A három felszólaló a kommunista Fodor Gyula, a kommunistákkal együttműködő Katona János és Kulich Gyula volt.

Mindhárom hozzászóló elszakíthatatlan egységben vizsgálta az ország függetlenségéért folyó harcot, a dolgozók szociális problémáit, a politikai szabadságjogok megvédését, illetve kiterjesztését. Fodor, Katona és Kulich is azt hangoztatták, hogy a munkásosztály és a dolgozó tömegek csak akkor mozgósíthatók a növekvő náci veszéllyel és nyilas törekvésekkel szemben, ha biztosítva látják szociális követeléseik teljesítését, politikai jogaik megvédését és kiterjesztését. Ezekben a kérdésekben a munkásosztály egyetlen csoportja, egyetlen szakma sem helyezkedhet semleges álláspontra – jelentette ki Fodor, utalva az 1938-as nyári akció sikertelenségére –, mint ahogy „nem lehet semlegesség a világviszonylatban" a fasizmus és haladás erői között folyó küzdelemben sem. Kulich felszólalásában az OIB által benyújtott akcióprogram szükségességét éppen azzal indokolta, hogy csak konkrét gazdasági és politikai követelésekkel lehet a szociáldemokrata mozgalmat a dolgozók előtt vonzóvá és a nyilas támadásokkal szemben eredményessé tenni. A passzív

védekező taktika helyett mindhárman az aktív védekező és támadó harcmodort követelték a pártvezetőségtől.

A kongresszus végül is a peyeri referátum szellemében határozta meg és fogadta el a párt előtt álló feladatokat. A baloldal által javasolt akcióprogramot ugyan nem utasította el, hanem a debreceniek módosító javaslatával együtt a párttanács elé utalta azzal, hogy a létrehozandó akcióbizottság a végleges akcióprogram kidolgozásában hasznosítsa. A kongresszus végül tudomásul vette a párt nevének megváltoztatását és „akceptálta" a jelölő bizottságnak azt a bejelentését, hogy öt eddigi pártvezetőségi tag „nem kíván a jövőben vezető tisztségekben részt venni".[172]

A párt nevének megváltoztatásával kapcsolatban szükségesnek véljük leszögezni, hogy nem azért illeti elmarasztalás a pártvezetőséget, mert ezzel az SZMI-hez tartozás formai jegyeit csökkentette. Ezért annál is kevésbé volna hibáztatható, mert az SZMI ebben az időben már maga is szétesőben volt. Az elmarasztalás azért illeti a pártvezetőséget, mert azzal a párt nemzetköziségét akarta csökkenteni és nemzeti jellegét kidomborítani. Ezért nem helyeselte a párttagság többsége a végrehajtott változtatást.

Az SZDP XXXII. kongresszusának legfőbb érdeme, hogy a függetlenség, az ország védelmének középpontba állításával sikerült a párttagság figyelmét a legfontosabb kérdésre irányítani. Ez a körülmény a későbbiekben jelentősen megkönnyítette az együttműködést a KMP és az SZDP baloldala között, elősegítette a KMP vezette függetlenségi mozgalom kibontakozását.

A kongresszuson a pártgyűlés előtt a pártban jelenlevő három áramlat közül a peyeri győzött. Sikerült félreállítani, illetve véglegesen megsemmisíteni a Bresztovszky–Takács-féle csoportot, ami jelentősen megnövelte a pártban Peyer befolyását, egyben a függetlenség kérdésében is az ő erősen nacionalista, a kormánnyal egyezkedni akaró, a Függetlenségi Blokkhoz partnerként ajánlkozó álláspontját érvényesítette. Kétségtelen, a szélsőséges nacionalista csoport jelenléte és az ellene folytatott küzdelem el is fedte Peyernek a „nemzeti" és a függetlenségi kérdésben vallott nézeteit, a párt megmaradásáért hozott „áldozatok" nagyságát. A két irányzat közötti vita átmenetileg azt is megakadályozta, hogy nyílttá váljon: Peyer és szűkebb környezete meddig hajlandó elmenni a rosszul értelmezett legalitás védelmében. A Takács–Bresztovszky-csoport bukásával, a háttér megtisztulásával azonban mindjobban kirajzolódtak a pártvezetőség jobbszárnyának azon politikai nézetei, amelyek végső formájukban az 1940. januári szaktanácsi nyilatkozatban öltöttek testet.

Az új pártvezetőség többsége ugyan változatlanul a régi garnitúrából került ki, de Mónus Illés, Büchler József, Györki Imre, Kertész Miklós és Propper Sándor kiesése megváltoztatta az erőviszonyokat. Miközben a vezetésben jelentősen megnőtt Peyer Károly befolyása, a vezetőség egészének tekintélye a párttagság előtt csökkent. A vezetőség úgynevezett nagy „ágyúi" kerültek ugyanis háttérbe, és helyükre kevésbé felkészült, másodvonalban álló személyek léptek. Igaz ugyan, hogy a kongresszuson, és később is, a vezetőség állandóan hangsúlyozta: Mónusnak és társainak kimaradása a vezetésből csak átmeneti, és munkájukat változatlanul „a mozgalom első vonalában" fogják folytatni. Mégis a történtek személyi sértődöttséghez vezettek, amit csak tetézett, hogy Peyer fokozottan érezttette velük: „másodrangú emberek". A vezetőség tagja maradt ugyan Buchinger Manó, de közte és Peyer Károly között az ellentét mind élesebbé vált. Buchinger is mindinkább érezte mellőzöttségét, így a pártvezetőségen belül politikai és személyi okok miatt is fokozatosan ellenzékbe vonult.[173] A pártvezetőségbe[174] és a különböző vezető tisztségekbe be-

került néhány olyan személy is, mint Ries István, Koltói Anna, az építőktől Török János, akiknek a baloldallal voltak jó, vagy javuló kapcsolataik, ami később a pártmunkában feltétlenül éreztette hatását.

A kongresszus után a pártvezetőség a párt egyik legfontosabb tisztségébe megválasztotta Szakasits Árpádot, a közel egy hónapja megbízott főtitkárt.[175] Szakasits főtitkári funkciója azonban nem a párton belüli erőviszonyok, inkább az országban és ennek hatására a mozgalomban kialakult helyzet következménye. Szakasitsnak a kongresszusi munkában való részvétele és a kongresszus utáni megnyilatkozásai is ezt bizonyították. Világos volt azonban, hogy Szakasitscsal, aki egyben a pártban és a mozgalomban is legjelentősebb baloldali erőt képviselő MÉMOSZ-nak volt a vezetője, és akivel a kommunistáknak már több alkalommal sikerült szót érteniök, az SZDP vezetőségében potenciálisan megtört az a makacs politika, amely ellenzett minden olyan törekvést, ami a munkásegység megvalósítására, a kommunistákkal való bárminemű együttműködésre irányult. Szakasits Árpád főtitkári működésének időszakában valóban, ha visszaesésekkel is, kialakulhatott a két munkáspárt együttműködése; ő lett az egyik képviselője annak a balszárnynak, amely a háborút megelőzően és a háború első felében fokozatosan alakult ki az SZDP-ben és annak vezetőségén belül is.

A kongresszust követően a nagy viták átmenetileg lezárultak. A pártvezetőség is megtett mindent ennek érdekében. A magabiztosságra, a nyugalomra azonban kevés lehetőség adódott. Ennek ellenkezőjéről gondoskodott a kormányzat és a nyilasok, de nem maradt tétlen a párttagság sem. A párttagok a különböző szintű pártszervek és -szervezetek újjáválasztása során újból és újból felvetették és helytelenítették a párt nevének megváltoztatását. Határozottabb baloldali politikát követeltek. Sürgették a beígért akcióprogram kidolgozását és nyilvánosságra hozását. Igyekeztek a kongresszus után a pártszervezeti vezetőségek újjáválasztásakor az akcióprogramért síkraszálló baloldali személyeket beválasztani. Így jutott be a párt Fővárosi Végrehajtó Bizottságába az OIB részéről Vágvölgyi Tibor, Botyánszky Margit, a zuglói pártszervezetből Lampel Mária és a VII. kerületből Kertész Jenő, Kőbányáról Harustyák József.[176] A Pest környéki pártértekezlet kibuktatta Peyer egyik oszlopát, Linhardt Antalt és helyette a baloldali Cs. Molnár Ferencet hozta a vezetőségbe, de bejutott a kommunista Ábrahám Géza is. A rendőrségi jelentés szerint a folyamat a kerületi vezetőségek újjáválasztásakor tovább folytatódott. Pesterzsébeten pl. a 11 tagú vezetőség többsége kommunista lett.[177] Kommunista titkárt kapott a hegyvidéki pártszervezet, a VI. kerületi külső pártszervezet, később a XI. kerület is.

A kongresszus tehát, miközben a függetlenség kérdését a pártpolitika szerves részévé tette, Peyert megerősítette politikai és személyi pozíciójában, elindított egy tisztulási folyamatot is a pártban. A baloldal ugyan még gyenge volt a kongresszuson, de az a tény, hogy már volt akcióprogramja, jelezte: a jövő alakításában mind nagyobb szerepre vállalkozhat.

5. A kormány általános támadása a szocialista szervezetek ellen és az 1939-es országgyűlési választás

Az Imrédy-kormány bukása, amit az SZDP vezetősége már a pártkongresszus előtt is elodázhatatlannak látott, végül is február 15-én bekövetkezett. Teleki Pál miniszterelnöki kinevezését vegyes érzelmekkel ugyan, mégis bizonyos megnyugvással vették tudomásul. A vegyes érzelmek elsősorban annak a Teleki-féle bejelentésnek szóltak, amely szerint folytatni akarja elődje politikáját. Teleki nyomatékosan hangsúlyozta az addigi külpolitika

kontinuitását és külön kiemelte: gyorsan tető alá akarja hozni a második zsidótörvényt. Bizonyos előjelekből arra is következtethettek, hogy nemcsak a nyilasokra készül lesújtani, hanem üldözni fogja a baloldali szervezkedést is.[178]

Az SZDP vezérkara – hasonlóan Imrédy ellenfeleihez – csupán időleges taktikai kényszerűségnek ítélte Teleki állásfoglalását. A Népszava „Mi lesz ezután?" című vezércikke határozottan utalt arra, hogy az Imrédy által hagyott kormánypárti romhalmazon a politikai válság megoldhatatlan. A kormánynévsor ismerete után az is nyilvánvalóvá vált, hogy Teleki változatlanul a kormánypártra támaszkodik, ez esetben pedig a válság felszámolására – a lap szerint – csak egyetlen megoldás kínálkozik, az új választások kiírása. A *Népszava* az új kormány másik alapvető feladatának a Németországhoz való viszony tisztázását tartotta. A nagy német állam súlyával „botorság nem számolni és azt tudomásul kell venni", de hozzátette: „Az érdekek azonossága bizonyos kérdésekben nem jelenthet teljes alávetettséget: nem jelentheti Magyarország önállóságának, függetlenségének bármi tekintetben való csorbítását sem. Ugyanígy nem jelentheti azt sem, hogy Magyarország a maga életét Németország mintájára rendezze be."[179]

Egy héttel később, Teleki parlamenti bemutatkozását követően a konzervatívok, a diszszidensek, majd a kisgazdák és kereszténypártiak támogató megnyilatkozása után Peyer Károly szólalt fel. A Szociáldemokrata Párt kormány iránti bizalmatlanságát hangoztatva Peyer nem mulasztotta el örömmel konstatálni a kormányfői beszéd „jóleső hangnemét", „a tudós, az európai gondolkodó" megnyilatkozását. Mindjárt figyelmeztette is Telekit: a nyilasok és Imrédy által hagyott „szellemi romok" eltávolításában nem lehet félmegoldásokkal kísérletezni, különösen nem versenyt futni és szelet kifogni a szélsőjobb vitorláiból. Peyer helyeselte, külön méltatta, „rokonszenvesnek" minősítette Telekinek azt a felfogását, hogy a nemzet járjon a maga lábán. Peyer Károly beszédében a kormánnyal való együttműködési készségnek is hangot adott, amikor kijelentette: „A miniszterelnöknek most is azt ajánlom figyelmébe: az ellenzékkel majd csak meglesz valahogy, csak a saját pártjával tudjon meglenni."[180]

A Teleki-kormány első két hónapjában az SZDP arra törekedett, hogy a közvélemény és a szervezett dolgozók körében erősítse, felszínen tartsa az ország függetlenségének és az egyoldalú elkötelezettség elhárításának fontosságát. A *Népszava* különös figyelmet fordított azokra az új jelenségekre, amelyek a nemzetközi helyzetben a változások érlelődésére figyelmeztettek. Igyekezett mind hitelesebb képet adni a Berlin–Róma tengely mellett kialakuló francia–angol katonai szövetségről, amely hosszú távon számolhat Roosevelt elnök támogatásával. Nagy teret szentelt az 1939 tavaszán ismét megerősödött angol–francia és szovjet tárgyalási készségnek. Mind gyakrabban adott hangot annak az elégedetlenségnek is, amely az angol és francia közvéleményben a müncheni politika erőltetése miatt Chamberlainnal és Daladier-val szemben növekszik. Ennek ellenére az SZDP vezetésében még mindig erős hadállásai vannak a háború elkerülése müncheni megoldásának. Ez a kettősség különösen kiütközött a spanyol szabadságharc bukása, Madrid eleste alkalmából írt vezércikkben. Bécs, Prága után Madrid eleste annak a politikának következménye — olvashatjuk a lapban —, amely mindenáron el akarta kerülni az emberiségnek oly sok szenvedést jelentő világháborút. Ezzel igyekezett felmenteni a felelősség alól a nagyhatalmakat és saját pártját is, amely az utóbbi időben mind kevesebbet foglalkozott a spanyol nép hősi küzdelmével, és mintegy „leírta" a spanyol szabadságharcot. Másrészt ugyanez a vezércikk nagyon határozottan szemére veti a nyugati hatalmaknak, hogy azért engedték elbukni a spanyol hazafiak hősi harcát, mert attól féltek, a példa ragadós lesz saját országukban is.[181]

Ez a kettősség érvényesült az SZDP álláspontjában Kárpátalja átcsatolásakor is. Ami legmeglepőbb: hiányzott a *Népszavá*ban és a pártban is az az ünneplés, az a nacionalista felbuzdulás, ami az első bécsi döntést követte. A *Népszava* szigorúan tartotta magát a hivatalos kommünikéhez, elmaradtak a helyszíni beszámolók. Csehszlovákia megszűnte, a tengely megnövekedett ereje, „a békébe vetett hit szertefoszlása" visszafogta a *Népszava* szerkesztőségét a revíziós, nacionalista ömlengésektől. Miközben a párt is tudomásul vette és helyeselte „a tengelypolitika révén... igényeink" újabb „részleges kielégítését", a mind veszedelmesebben jelentkező világkatasztrófától való távolmaradást szorgalmazta, mert „amit visszaszereztünk, azt meg is akarjuk tartani". „Megtartani és megmaradni" – ez a fő célunk, hangsúlyozta a *Népszava*.[182]

Az SZDP vezetősége megpróbálta egyre nagyobb nemzetközi elszigetelődését csökkenteni,[183] az elvesztett társak, az osztrák és cseh szociáldemokrata párt helyett új támaszt keresett. Ezért üdvözölte táviratban a lengyel szociáldemokrata pártot és a szomszéddá vált Lengyelország dolgozó népét a szolidaritás, az együttes harc szellemében.[184] Válasz azonban nem érkezett, részben, mert a lengyel szociáldemokraták jobban látták, hogy a közös magyar–lengyel határ az adott körülmények között aligha foghatja fel a náci terjeszkedést, részben pedig, mert 1939 áprilisától már a „lengyel probléma" került a világesemények középpontjába.

Az SZDP azonban nemcsak nemzetközileg szigetelődött el, hanem a belpolitika alakulása is mind súlyosabb következményekkel járt a pártra nézve. Alig nyugtázhatta elismeréssel a pártvezetőség a kormánynak azt a határozottságát, amellyel a Magyar Nemzetiszocialista Párt – Hungarista Mozgalomra annak betiltásával és tagjai egy részének lefogásával lesújtott, amikor – bár közvetett módon – több szempontból is súlyos csapás érte a szocialista szervezeteket.

A kormányszervek és a szélsőjobboldali csoportok tudatos összejátszása következtében 1939 tavaszán csődbe jutott az SZDP két legfontosabb gazdasági erőforrása, a Törekvés Takarékpénztár és az Általános Fogyasztási Szövetkezet. Mindkettő súlyos pénzügyi problémákkal küzdött a gazdasági válság óta, de részben a párt és a szakszervezetek saját gazdasági erőforrásai átcsoportosításával, az igazgatóság átszervezésével, részben a Gömbös-kormány idején – igen magas kamat ellenében – kapott hitellel a csődöt elkerülték. 1938-ban újabb problémák jelentkeztek. Elsősorban az Anschluss, majd az SZDP betiltásáról terjesztett hírek következtében a betétesek tömegesen vették ki pénzüket a Törekvés Takarékpénztárból. Ismét a kormányhoz fordultak hitelért, de az elutasította. Ekkor megkíséreltek a nyomdászszakszervezettől nagyobb kölcsönt felvenni. Ez a szélsőjobboldal tudomására jutott és 1938 szeptemberében politikai botrányt kavartak belőle, a nyomdászszakszervezet ellen pedig vizsgálatot indítottak.

1939 kora tavaszán a Pénzintézeti Központ utasítást kapott, vizsgálja meg a hitelképtelenné vált Törekvés Takarékpénztár és az Általános Fogyasztási Szövetkezet helyzetét és tegyen javaslatot sorsukra. Illetékesek közreműködésével az ügy nyilvánosságot kapott, és a szélsőjobboldali sajtó teljes csődről cikkezett. Ennek nyomán a betétesek, sőt politikai kalandorok megrohanták a Törekvést és a másik szociáldemokrata biztosítót, a Corvinát. Ezek után került sor felszámolásukra. A Corvinát egy svéd biztosítóintézet vette át, a Törekvést és az Általános Fogyasztási Szövetkezetet pedig a Hangya.[185]

Maga a felszámolás is komoly politikai és gazdasági presztízsveszteséget jelentett az SZDP-nek. Az a körülmény pedig, hogy a betétesek többsége kártalanítás nélkül maradt – bár erre az állam homályos ígéretet tett – és a Takarék, valamint az ÁFOSZ több mint 1000 alkalmazottja elbocsátásra került, pánikot idézett elő a pártban. A szélsőjobboldali,

de a kormánysajtó is korrupcióval, sikkasztással, nagy lábon éléssel, a munkások pénzének elherdálásával vádolta a szociáldemokrata vezetőséget. A hátrányos helyzetbe került kispénzű, politikailag kevésbé öntudatos munkások, még a szervezettek egy része is elhitte ezt, s megingott a bizalmuk a szocialista mozgalomban. Kétségtelen, voltak visszaélések, megengedhetetlenül magas tiszteletdíjak, főként a Törekvés, a Corvina és az ÁFOSZ igazgatósági tagjainál. A kisebb visszaélések is alkalmasak voltak azonban arra, hogy az ocsmány sajtótámadások közepette növeljék a bizalmatlanságot az amúgy is jobb felé sodródó tömegekben.

A szövetkezetek szanálásával egyidőben robbantotta a kormány a szocialista szervezetek ellen a másik bombát. A második zsidótörvény-javaslatba ugyanis beiktattak egy olyan szakaszt, amely szerint a munkásegyesületek vezetőségi tagja zsidó nem lehet. Már az első zsidótörvény után is antiszemita támadások sorozatát intézte a szélsőjobboldali, de a kormánysajtó is a párt és a szocialista szervezetek ellen, most, a második zsidótörvény vitája során éppen az említett cikkelyre hivatkozva a nyilasok a szakszervezetek azonnali betiltását követelték, mondván: a munkásszervezetek zsidó vezetés alatt állanak. A valóságban viszont 4075 választott szakszervezeti funkcionáriusból 236 volt zsidó származású, azaz az összes tisztségviselőknek 5,7%-a. Ez az arány a fizetett tisztségviselőknél 12%.[186] Az antiszemita hangulatot szította az is, hogy a reakciós sajtó a második zsidótörvénnyel kapcsolatos huzavonáért a szociáldemokratákat is felelőssé tette. Valóban, az SZDP parlamenti csoportja, a képviselői beszámológyűlések, a *Népszava* cikkei igen határozottan utasították vissza a második zsidótörvényt, antihumánusnak, alkotmányellenesnek, a nemzet becsületét, európaiságát sárba tiprónak nevezték. Ezzel szemben az antiszemita sajtó az SZDP keresztényietlenségét és nemzetellenességét bizonygatta, és erre felhasználta a Bresztovszky-ügyet és a *Népszavától* eltávolodott más újságírók szocialistaellenes megnyilatkozásait.[187] 1939 áprilisában pedig a Pest megyei képviselő-testülethez már olyan javaslatot terjesztettek be, amely az SZDP azonnali felszámolását követelte.[188] E javaslat továbbgyűrűzését az akasztotta meg, hogy a kormány a parlamentet feloszlatta és új országgyűlési választásokat írt ki.

A Gömbös alapította Nemzeti Egység Pártja 1939. március 7-én tartotta utolsó értekezletét, majd megalakult utódja, a Magyar Élet Pártja (MÉP). Teleki miniszterelnök az új párt munkájának középpontjába a választási előkészületeket állította. Április elején a választás már nem volt többé titok, csak időpontja és az új választókerületi beosztás volt ismeretlen az ellenzék előtt.

Az SZDP vezetősége az új választójogi törvény elfogadása és a belpolitikai válság akutsága miatt 1938 őszétől ugyan állandóan lehetségesnek tartotta a választás kiírását, konkrét napirendre tűzése mégis szinte megoldhatatlan nehézségek elé állította a pártot. Az új választójogi törvény – mint már említettük – mintegy 300 000-rel csökkentette azoknak a választásra jogosultaknak a számát, akik jócskán a baloldalra adták volna szavazataikat. A második zsidótörvény pedig újabb procedúrák elé állította azokat a szavazókat is, akiknek szavazati jogát a két törvény még meghagyta.

Az SZDP számára külön problémát okozott a választási küzdelem anyagi fedezete. Most nemcsak a szokásos választási költségek, hanem az új törvény által bevezetett, képviselőjelöltekként fizetendő magas kaució is terhelte a pártot.[189] Az SZDP vezetősége – egyéb anyagi források hiányában – a szervezett dolgozókhoz fordult, akik hetenként egy óra bérüket ajánlották fel két hónapon keresztül a választási alapra. Kiadtak továbbá 1, 5, 10, 20 pengős választási bonokat, amelyeknek a párt csak abban az esetben vállalta a visszafizetését, ha az adott területen a kaució nem veszett el. (Megjegyezzük, hogy a

jelölt az indulásához befizetett kauciót a választás után csak akkor kapta vissza, ha a megválasztáshoz szükséges szavazatok 25%-át megkapta, egyébként a kaució elveszett.) A törvényben előírt 60 nappal szemben a választási kerületek beosztását a kormány csak a választás kiírása után tette közzé. Így akadályozta a kormánypárti ellenzék, valamint a szociáldemokraták felkészülését, az induláshoz szükséges aláírások gyűjtését. Sőt az új kerületi beosztást is úgy jelölték ki – elsősorban a fővárosban –, hogy az ellenzéki jelölt – mindenekelőtt az SZDP jelöltjének – megválasztásához kétszer, sőt háromszor annyi szavazat megszerzésére volt szükség, mint a kormánypárt képviselőjének.

Az SZDP tudatában volt annak, hogy rendkívül nehéz választásnak néz elébe. Ami azonban történt, az a legpesszimistább várakozást is felülmúlta.

A választási előkészületek a pártban a második zsidótörvény, a szövetkezetek csődje, a nemzetközi helyzet negatív fejleményei ellenére bizonyos politikai pezsgéshez, a pártélet fellendüléséhez vezettek. Egyes területeken, főleg vidéken viszont a munkát eleve gátolta az a körülmény, hogy a Kárpátalja visszacsatolásakor elrendelt mozgósítás során – véletlenül?! – igen sok szociáldemokrata munkást, főleg tisztségviselőt hívtak be katonának,[190] és ezeket „elfelejtették" leszerelni.

A választások ismertté válása után a pártban vita indult, milyen célkitűzéssel induljon az SZDP a küzdelemben. A pártvezetőség kezdeti instrukciói szerint – a januári kongresszus szellemében – a függetlenség és az általános szociális követelések képeznék a választási propaganda gerincét, valamint a védekezés a támadásokkal szemben. Az egyre aktívabbá váló, a kommunistákkal együttműködő balszárny azonban elégedetlen volt ezzel. Akcióprogramot, tervszerűbb, akcióképesebb felkészülést követelt. A pártszervezet baloldalához tartozók – írta az előkészületekről a miskolci rendőrkapitányság – hangoztatják, hogy „a további fennmaradás, illetve legalizáció féltése szempontjából nem lehet mindent eldobni, s végletekig alkalmazkodónak lenni, mert a mai munkamenet a mozgalomba bekapcsolódni akaró új erők kerékkötője".[191] A kommunisták, akik a KMP iránymutatására támogatták az SZDP választási küzdelmét, ugyancsak a határozott antifasiszta célkitűzések megfogalmazása és propagandája alapján tartották lehetségesnek a nagyon nehéz körülmények között induló választási küzdelem megvívását.

A pártvezetőség – bár nem volt hajlandó a baloldal javaslatait maradéktalanul magáévá tenni – a párttagság aktivitásának növelése érdekében több kérdésben bizonyos engedményeket tett. Mindenekelőtt növelte az OIB önállóságát. Engedélyezte a szocialista fiataloknak, hogy hetenként egyszer a *Népszavá*ban „Ifjúság-Szava" címen egy oldal terjedelmű külön rovatot indítsanak, vezetője Orbán László lett. Hallgatólagosan tudomásul vette a kommunisták nagyobb aktivitását a pártszervezetekben. Bár nem fogadta el maradéktalanul az OIB-nak azt a javaslatát, hogy a választásokra való tekintettel vegyék vissza a szervezetekbe a kizárt kommunistákat, lehetővé tette, hogy a visszavételüket kérelmezők ügyében az arra illetékes párt- és szakmai szervezetek maguk döntsenek.[192]

A párt- és szakszervezetek május 1-ét is a választási előkészületek jegyében, az antifasizmus, a függetlenség szellemében ünnepelték meg.[193]

Az SZDP május 5-én választási felhívással fordult Magyarország dolgozó népéhez. A felhívás a jól ismert általános szólamok és frázisok mellett néhány konkrét követelést próbált megfogalmazni. Mindenekelőtt „Magyarország önállóságának és függetlenségének megvédelmezését" állította a választási harc középpontjába. A felhívás ugyan változatlanul a távoli végcélra, a szocializmusra bízta a dolgozók legsúlyosabb gondjainak megoldását, a demokratikus átalakulás fontosságának minden eddiginél nagyobb hangsúlyozása új, fontos tényező volt az okmányban. A földreform, a magasabb munkabérek, a munkanél-

küli-segély ismert követelése mellett több, a parasztságot és a kispolgárságot érintő konkrét követelés – igazságos adórendszer, a kisipar, kiskereskedelem támogatása, üzemi alkotmány, lakásépítő program, törvény előtti egyenlőség stb. – is szerepelt a felhívásban.

A felhívás egyik fogyatékossága volt, hogy fel sem vetette az ellenzéki pártok demokratikus blokkjának gondolatát, míg a jobb- és szélsőjobboldal együttműködésére a választási harc során nemegyszer sor került. Igaz, Teleki kormányra kerülése után azok a kísérletek, amelyeket az SZDP és a Függetlenségi Blokk bizonyos együttműködés jegyében tett, teljes hajótörést szenvedtek, mégis az SZDP részéről egy demokratikus blokk kezdeményezésének lett volna politikai jelentősége. Erre utal az a körülmény is, hogy Szegeden az SZDP és a Szabadságpárt listakapcsolása igen nagy politikai visszhangra talált.[194] A felhívás[195] – bizonyos konkrétsága ellenére is – védekező, defenzív jellegű volt. Így alig tudott hatni a kormány és a szélsőjobb által megszédített választókra.

A hivatalos választási küzdelemnek már az első napja fekete nap a szociáldemokrata mozgalom számára. Május 4-én lépett életbe a második zsidótörvény. A Belügyminisztérium ezt felhasználva, azonnali hatállyal elrendelte a Szaktanácsban és a különböző szakszervezetekben a törvény hatálya alá eső tisztségviselők felfüggesztését, bár a szakszervezetek néhány hónap haladékot kaptak a megüresedett tisztségek betöltésére. A rendelkezés felbolygatta a szakszervezeteket, ennek természetesen kihatása volt a választási munkára. A törvény értelmében a szakszervezeti tisztségekből 48 órán belül 134, az alkalmazottak közül pedig 23 főt kellett eltávolítani. Ezek zömében közép-, illetve vezető funkcionáriusok voltak.[196] Május 10-én Peyer az SZDP első választási nagygyűlésén kénytelen volt tiltakozni a félhivatalos forrásból származó híresztelések ellen, melyek szerint az SZDP-t be akarják tiltani. Nincs többről szó, mint választási trükkről – mondotta. A kormány, ha nem is készült az SZDP betiltására, újabb radikális rendszabályokat tartott tarsolyában a szocialista szervezetek ellen.

Teleki az újabb csapást a választási küzdelem finisében, a néma hét előtt három nappal mérte a szakszervezetekre. A kormányfő május 17-i beszédében jelentette be, hogy „a munkásságot terror alatt tartó szakszervezetek felszámolása folyamatban van".[197] A bejelentéssel egyidejűleg a belügyminiszter rendeletet adott ki, amellyel lényegében felfüggesztette a szakszervezetek önkormányzatát, élükre miniszteri biztosokat nevezett ki, és elrendelte a szakszervezetek anyagi helyzetének felülvizsgálatát. A rendelet értelmében a vizsgálatok lefolytatására 39 szakszervezethez nyolc miniszteri biztost küldtek ki. Az intézkedés során kormánykörökben ugyan hangsúlyozták, hogy a rendeletnek semmi köze sincs a választásokhoz és nem választási zsarolásról van szó, de ezt alig hitte el valaki.

A rendelet megjelenése után a kormánypropaganda, elsősorban is a szélsőjobb valósággal a szociáldemokratákra rontott. A rendelet nyomán kibontakozó támadás fő célja: még a választás előtt politikailag lehetetlen helyzetbe hozni a Szociáldemokrata Pártot, elérni annak betiltását, vagy legalábbis teljes választási kudarcát. További cél volt, hogy a szakszervezetek ellen megindított vizsgálat végső soron a szakszervezetek feloszlatásához vezessen. A szélsőjobboldal, a Nemzeti Munkaközpont és a gomba módra létesülő különféle keresztényszocialista szervezetek, a kormánypárt szerveződő munkástagozata soha jobb lehetőséget nem látott a szakszervezetek megsemmisítésére és a munkáskamarák létrehozására, mint ezt az alkalmat.

A támadás mindenekelőtt a munkásvezetők és a szervezett dolgozók szembeállítására, a párt- és szakszervezeti vezetés elleni teljes bizalmatlanság elérésére irányult. Elnyomott keresztény szervezett munkásokról és minden „földi jóban" dúskáló, parazita zsidó munkásvezetőkről írtak. Sőt megkísérelték a szakszervezeteket is szembeállítani egymás-

sal, mégpedig úgy, hogy egyes szakszervezeteket – a vasast, a MÉMOSZ-t, a bányászt, a vegyészt – kikiáltották keresztény, másokat – a kereskedelmi alkalmazottakét, a magántisztviselőkét – zsidó szakszervezeteknek. Egyébként ez a megkülönböztetés kezdettől érvényesült a vizsgálatot végző kormánybiztosok részéről is.[198]

Az első napok általános támadása után a szakszervezeteken belül a forradalmi magot őrző szabadszervezetek kerültek a sajtókampány élére. A szabadszervezetek elsősorban politikai testületek voltak, amelyek élén a munkások érdekeit védő, demokratikusan választott munkások álltak. Itt tartalékolták sztrájkok idejére a sztrájkalapot, ide futottak be bérharcok és egyéb szolidaritási akciók idején a szervezett dolgozók, sok esetben a szimpatizánsok pénzadományai is. Az úgynevezett szabadszervezetekben folytak mindazok a rejtett dolgok – dörgi az *Esti Újság* –, amelyekre most a közvélemény, illetőleg a „vizsgálat kíváncsi", az ide „befolyt pénzek" szolgáltak elsősorban politikai célokat.[199] A pénzüket féltő kisembereket, a politikailag nem elég szilárd szervezett dolgozókat azzal is a szakszervezetek ellen próbálták tüzelni, hogy harsogó főcímekben tudatták: eleve elveszett az SZDP kaucióra befizetett 300 000 pengője. Természetesen mindezek mellett nem hiányzott a reakció kelléktárából a szokásos demagóg propaganda sem: a szakszervezetek, az SZDP a bolsevizmus, a forradalom szálláscsinálója, vagy maga a bolsevizmus. Nem csoda tehát, ha „a szélsőjobboldali tábor" a belügyminiszteri rendeletben felsorolt okokat is elegendőnek tartotta ahhoz, hogy feloszlassák „az országban működő valamennyi szociáldemokrata pártot és szervezetet".[200]

Nemcsak sajtóvonalon és központi intézkedések útján folyt a vad hajsza a szociáldemokraták ellen. A helyi közigazgatási szervek is azon fáradoztak, hogy az SZDP-t a választásokon megbuktassák. Igen sok helyen a szociáldemokrata szavazók késve, hosszú utánjárás, nemegyszer megszégyenítés után kapták meg a szavazásra jogosultságot biztosító hatósági engedélyt. Főleg vidéken, ahol a legtöbb esetben a párt választási gyűlését sem engedélyezték – lehetetlennél lehetetlenebb indokok alapján –, elbocsátással, adóhátralékok azonnali behajtásával, végrehajtással stb. fenyegették meg a választókat, ha a baloldalra adják szavazatukat. Jellemző pl., hogy Pest megyében a választások előtt a csendőrség a szociáldemokrata választóknál tűzvédelmi ellenőrzést végzett, természetesen mindenütt kifogást talált, és eljárást indított. Másutt, ugyancsak a főváros környékén a szociáldemokrata lakbérhátralékosoknak „kilakoltatási figyelmeztetéseket kézbesítettek".[201] Megfenyegették az SZDP képviselőjelöltjeinek ajánlásait aláírókat. Nemegyszer előfordult, hogy aláírásukat később – a zaklatások miatt – visszavonták, így a hatóságoknak sikerült újból és újból visszadobni a benyújtott ajánlási íveket és az indulást az utolsó pillanatig kétségessé tenni.[202]

A Szociáldemokrata Párt vezetősége tisztában volt azzal, hogy a mozgalom ellen irányított támadás elsősorban a választásnak szól és nem a párt likvidálására irányul. Ezért a hihetetlenül nehéz helyzetben is ebből a szempontból ítélte meg az eseményeket. Teleki Vigadóban elhangzott beszéde, a belügyminiszter szakszervezetek elleni intézkedése, a kormány és a szélsőjobboldali sajtó „szennyes" hadjárata egy célt szolgál – írta a *Népszava* „Tombol a vihar" című vezércikkében –: „bizalmatlanná tenni a munkásokat és elhódítani őket a Szociáldemokrata Párttól. A terv átlátszó és ördögi. Nagy sikert remélnek tőle." Minden „mocskolódás és provokálás ellenére" mi azonban nyugodtak maradunk, idegekkel jobban bírjuk.[203]

Ez a nyugalomra intés, amely elsősorban a kormánynak szól, nem nyeri el a szervezett dolgozók tetszését. Az öntudatos munkások, mindenekelőtt a kommunisták, a baloldaliak a legfontosabbnak most mégis a választást tartják. Az OIB fiataljai, a Rendező Gárda

baloldali tagjai, az építők aktivistái, a kommunisták, baloldali szocialisták a néma héten is tovább végzik a házi agitációt. Az ingadozók megnyerésén, a megfélemlítettek megnyugtatásán, az ocsmány rágalmak visszautasításán fáradoznak. Egy a céljuk: a teljes földcsuszamlást, a szakszervezetek és a párt szétesését megakadályozni, a pártot ismét bejuttatni a parlamentbe. Kétségtelen, az SZDP ellenállása a hatalmas nyomásnak, a szervezett dolgozók nagy többségének helytállása tiszteletet ébreszt még polgári politikusokban, értelmiségiekben is. „A velünk rokonszenvező, szorosan nem hozzánk tartozó polgárok tömegei" keresnek fel bennünket – írta a *Népszava* –, és segítséget, pénzbeli támogatást is nyújtanak küzdelmünkhöz.[204] A néma héten, amikor Teleki is látni kezdte a szélsőjobb győzelmét és igyekezett azt visszafogni, másrészt a munkásság helytállását sem hagyhatta figyelmen kívül, csökkentette az SZDP elleni adminisztratív nyomást.

A „vad vihar" csendesedése után az SZDP vezetősége a valóságosnál optimistábban ítélte meg a helyzetet. Abban reménykedett, hogy a nyilasokka szemben állók, a szocialista és haladó gondolattal rokonszenvezők a párt mellé állnak. Nem számolt azzal, hogy az elmúlt néhány év, főként pedig az utolsó esztendő jelentős tömegeket fordított el a mozgalomtól. Figyelmen kívül hagyta azt is, hogy az új választójogi törvény különösen sok nőt és a rendszerben felnőtt fiatalt juttatott szavazóurnához, miközben csökkentette azok számát, akik az SZDP hagyományos támogatói voltak. Erősen éreztette hatását, hogy a rendszer által befolyásolt új munkásgeneráció lényegében most szavazott először.

Már a januári kongresszuson és azt követően is látszott, hogy a pártvezetés nem fordít kellő figyelmet azokra a helyi jelzésekre, amelyek a tömegek pálfordulására, illetve az összetételében beállt változásra utalnak. A mozgalom törzsgárdájának helytállása a választási kampány nehéz napjaiban a vezetők egy részében megalapozatlan optimizmust keltett. Ezt a néma héten megjelent *Népszava*-cikkek is jól tükrözték. A választás előestéjén megjelent vezércikk címe: „Vetettünk: aratni akarunk." „Mi voltunk a magvetők! – olvasható a cikkben az általános, titkos választójogért folytatott közel fél évszázados küzdelemre utalva. – Most itt az aratás ideje... Adják meg nekünk a további küzdelemhez az erőt és százezrek bizalmát. Mi tudjuk, hogy mögöttünk áll az egész nép..."[205] A május végén, pünkösd két napján megtartott választás azonban nem igazolta a vezetők várakozását.

A kormány a választás során elérte legfőbb célját. A kormánypárt újra leszavazhatatlan hatalmas tömbbé vált. A 250 mandátumból a MÉP 187-et szerzett. A legnagyobb meglepetésre azonban a szélsőjobb, a nyilas pártok 49 mandátumot kaptak, ennek jó részét a baloldaltól hódították el. A kormánytól balra álló ellenzéki pártok viszont súlyos veréseget szenvedtek: a Kisgazdapárt mandátumainak száma 22-ről 14-re, az SZDP-é pedig

Az össz-szavazatok megoszlása

Helység	1931	1935	1939
1. Budapest	237 288	261 665	299 086
2. A főváros környéke	75 434	110 385	154 479
3. Győr	14 147	16 263	18 566
4. Pécs	17 352	19 813	18 869
5. Miskolc	17 147	19 529	15 474
6. Szeged	29 146	36 496	33 029
7. Debrecen	25 547	30 877	28 369
8. Hódmezővásárhely	14 656	16 271	15 167
Összesen	*430 717*	*511 299*	*583 039*

11-ről 5-re csökkent. Az SZDP visszaesése jól tükröződik az utolsó három országgyűlési választás – a párt szempontjából legfontosabb területeinek – eredményeiben.

Az SZDP-re adott szavazatok, hasonló megoszlásban

Helység	1931	1935	1939	1931	1935	1939
	leadott szavazatok száma			százalékban		
1. Budapest	67 514	56 136	34 066	28,8	23,3	11,3
2. A főváros környéke	26 023	35 199	26 213	34,6	31,9	17,0
3. Győr	5 282	6 402	4 810	37,3	38,3	35,6
4. Pécs	7 822	7 160	3 807	45,3	31,7	20,0
5. Miskolc	6 979	7 480	3 693	40,7	38,3	24,5
6. Szeged	7 033	6 546	2 639	24,1	17,9	7,9
7. Debrecen	6 588	7 678	4 125	25,7	24,9	14,8
8. Hódmezővásárhely	4 411	5 420	3 179	30,0	33,4	21,0
Összesen	*131 652*	*132 021*	*82 532*	*32*	*26,3*	*14,2*

Az SZDP tehát azonos területeken 1931-ben a szavazatok 32, 1935-ben 26,3 és 1939-ben csupán 14,2%-át kapta. Az 1939-ben kapott szavazatok száma mégis megközelítette az 1935-öst, hisz a párt a titkos választójog lehetőségeit kihasználva ott is indított jelölteket, ahol korábban a nyílt szavazás miatt erre nem vállalkozhatott. Békés, Borsod, Csanád, Komárom és Pest-Pilis egyes választókörzetei további 42 200-zal növelték a párt szavazatainak számát. Összességében tehát az SZDP mintegy 125 000 szavazatot szerzett magának. Az egyetlen Győr kivételével a párt mégis elvesztette vidéki képviseleteit – Miskolcot, Debrecent, Hódmezővásárhelyt, Szegedet, Pécset. A fővárosban a legnagyobb visszaesés a budai választókörzetben volt, ahol a mandátum is elveszett. Az északi körzetben, ahol a Szociáldemokrata Pártnak erős szervezetei voltak, ugyancsak jelentős a visszaesés, de itt mégis mindkét mandátumot sikerült megszerezni, egy mandátum a déli körzetben ugyancsak elveszett, ahol így a párt csak egyet vallhatott magáénak, Pest környék is csupán egy mandátumot hozott. Összesen tehát a korábbi 11 képviselő helyett 5 – Kabók Lajos, Kéthly Anna, Malasits Géza, Peyer Károly és Szeder Ferenc – jutott a parlamentbe.[206]

A kormánypárttól balra álló erők veresége a választásokon – az előrejelzés ellenére is – nemcsak az érdekelt pártokat, hanem a kormányt, a náciellenes uralkodó csoportokat is meglepte. Bethlen István első nyilatkozatában „ijesztőnek", „a gátszakadás komoly tüneteinek" nevezte a választást. Bethlen jól látta, hogy nemcsak a nyilasok győzelme jelenti a veszélyt, hanem az is, hogy „az új kormánypártban megszaporodtak azok az elemek, amelyek a szélsőjobboldallal állandó flörtviszonyban vannak". A választás nem a közéleti értékek mentése lett, mint Teleki előtte hirdette, hanem a „közéleti értékek siralmas irtása". Majd azon kesereg, vajon ez az új kormánypárt képes lesz-e felvenni a harcot a szélsőjobb demagógiájával.[207] Keresztes-Fischer belügyminiszter – hogy elejét vegye a kormány és saját személye ellen irányuló vádaskodásoknak – május 31-én Kaposvárott sietett visszautasítani azon véleményeket, melyek szerint döbbenetes eredmény a baloldali radikalizmus teljes megsemmisítése. Ellenkezőleg, ő ezt a nagy pozitívumnak tartja. Számára csak az az aggasztó, hogy „a baloldali radikalizmus átcsúszott a jobboldalra".[208]

A Telekihez közel álló *Pesti Napló* nem mindenben osztja Keresztes-Fischer véleményét. Úgy véli, hogy a választás eredménye annak a Gömbös óta tartó politikának a következménye, amely a polgári ellenzéktől elvárta, hogy lábhoz tett fegyverrel tűrje a kormány működését. Ezzel szemben a kormánypárt segítette a nyilasokat, hogy a hátsó kapukat felhasználva újabb és újabb politikai hadállásokat hódítsanak meg.[209] Pethő Sándor lapjában, a *Magyar Nemzet*ben a Kisgazdapárt vereségén kesereg, mert vele „az agrárdemokrácia" hagyta el vérző fejjel a porondot. Úgy véli, az általuk javasolt összefogás és gyökeres reform megállíthatta volna a konjunktúralovagokat. Érveik azonban falra hányt borsóként peregtek le az arra illetékes „homlokán".[210]

Az SZDP vezetőit is letörte a vártnál sokkal súlyosabb vereség. Az utolsó napok hibás optimizmusa, derűlátása, amellyel a párttagságot is félrevezették, a választás másnapján csüggedésbe, reménytelenségbe, a vereség tényleges nagyságának eltúlzásába csapott át. Bár a választást követő és frissen értékelő vezércikk a „Csüggedés nélkül" címet kapta, mondanivalója ennek ellenkezője. „A pünkösdi választások eredménye lesújtó. Tizenegy szociáldemokrata mandátumból öt maradt. Már ez egymagában is súlyos – írták –, nagyon súlyos veszteség, akkor is, ha a számok és tények vizsgálatánál kitűnik, hogy a párt ereje a ráesett szavazatokban nem csökkent lényegesen."

Az eredmények elsősorban azért „lesújtóak", állapítja meg jogos önkritikával a cikk, mert „kétségtelen, hogy a párthoz és a mi eszméinkhez hű törzsgárdán kívül munkásszavazók is letöredeztek és elhullottak". A vereség miatt kesergő pártvezetőség azonban mindjárt az első órákban igyekezett elhárítani magáról a felelősséget. „Olyan hibákról alig van szó, amelyeket mi követtünk el. A lesújtó választási eredmény – a választási rendszernek – a következménye" – húzzák alá, még véletlenül sincs szó a párt saját hibáiról.[211]

A párttagságot is leverte az eredmény. Voltak, akik a mozgalomra mért súlyos csapások közepette már meginogtak, de még reménykedtek a választási eredményekben. A kudarc ezeknél a megingást véglegesítette, és a választást követő napokban növekedett a pártnak, a mozgalomnak hátat fordítók száma. Azok, akik a választási harcból is derekasan kivették részüket: a baloldaliak, a kommunisták, az ifjú szocialista-kommunisták változatlanul a szocialista szervezetek szétesésének megakadályozását, egyben a vereség okai összességének, a párton belüli hibák feltárását sürgették. A pártvezetőség jól tudta, hogy a baloldal és a kommunisták nem fognak szemet hunyni a párt „defenzív" politikája felett, ezért iparkodtak a választás végleges „mérlegét" minél előbb elkészíteni és lezárni.

Ebben segítségükre sietett a már említett Bethlen-féle és más polgári, illetve kisgazdapárti értékelés, valamint a Teleki köreiből kiszivárogtatott, a „jobboldalt" erélyesen figyelmeztető és az „önálló", „független", a hagyományos magyar politika folytatására utaló vélemény is.

Június 7-én a Vasmunkásotthonban ült össze a párt országos választmánya, hogy értékelje a választási eredményt, s ennek tükrében meghatározza a párt előtt álló feladatokat. Szakasits Árpád főtitkári referátumában lényegében megismételte az első napokban kialakított véleményt, amely szerint a vereséget a párttól független okok idézték elő. E beszámoló ugyanakkor már célzott arra is, hogy a párton belül is követtek el hibákat, de nem a pártvezetés, hanem a párttagság egy része. Nem fektetett a párttagság kellő figyelmet a névjegyzékek ellenőrzésére, nem volt megfelelő a nyilasokkal szembeni propaganda, az anyagi felkészültség, mondta, tehát a másodlagos okokat sorolta fel. A feladatokban ugyan változatlanul első helyre a propaganda, az oktató, szellemi munka fokozása és elmélyítése került, de Szakasits sürgős teendőnek jelölte meg az akcióprogram kidolgozását, az „önbizalmat gerjesztő propagandát", „a párt proletár jellegének kihangsúlyozását és a kapcso-

latok kiépítését" az üzemi munkásokkal és az értelmiségi rétegekkel.[212] Mind azok a követelések voltak ezek, amelyeket a januári kongresszuson éppen a baloldal vetett fel, sőt az OIB javaslata konkrét formában is indítványozott. A kongresszus után a pártvezetőség a baloldal indítványát félretette. A választások azonban jól bizonyították, hogy a szocializmus általános programjával, a dolgozók konkrét követeléseinek mellőzésével nem lehet a nyilas propagandát ellensúlyozni, a munkásokat megnyerni. Természetesen az akcióprogram felvetése a pártvezetőség peyerista szárnya részéről nem jelentette annak helyeslését is, inkább a növekvő elégedetlenség leszerelésére irányult. A pártvezetőség kisebbsége, mindenekelőtt Szakasits Árpád főtitkár azonban nem „csaléteknek" szánta az akcióprogram kidolgozását, hanem annak fontosságáról meg volt győződve.

A párttagságot nem nyugtatta meg teljesen a pártválasztmány ülése. Hiába hangsúlyozta Szakasits, hogy ezután következik „az önvizsgálat" ideje, a párttagság úgy érezte – joggal –, hogy a pártvezetőség többsége végleg le akarja zárni a párt egész politikáját érintő kérdést, és ott akarja folytatni, ahol a választások előtt abbahagyta. Ezért részletesebb, önkritikusabb magyarázatot kért, mint amit a választmány nyújtott. A választást követő kerületi pártnapokon valóságos csaták zajlottak le a pártvezetőség véleményét magyarázgató előadók és az ezzel elégedetlen párttagok között. Sőt nemegyszer kiderült, pl. Buchinger tájékoztatóin,[213] hogy a pártvezetőségen belül nincs egység. Ez a „tarthatatlan" állapot késztette Peyert arra, hogy rávegye a pártvezetőséget olyan összbizalmi értekezlet megtartására, ahol a pártvezetőség véglegesen összegezné és lezárná a választás értékelését anélkül, hogy a párttagság véleményét meghallgatná.

A június 9-én megtartott összbizalmi értekezlet azonban másként alakult, mint Peyer szerette volna. Megmutatta, hogy a párton belül a baloldal már olyan erőt képvisel, amely mind kevésbé hajlandó tűrni a peyerista szárnynak az egész mozgalmat kockára tevő politikáját.

6. A párton belüli baloldal nyílt jelentkezése és térnyerése. Vita a nemzeti összefogás kérdéséről

A vasasok Magdolna utcai székházába összehívott összbizalmi értekezletre a közel ezer résztvevőnek személyre szóló meghívót küldtek. Ezzel a pártvezetőség ki akarta szűrni a „renitenskedő" elemeket, egyben emelni akarta az értekezlet jelentőségét is. Hosszabb idő után – az előző 1938 decemberében volt – került most sor összbizalmi értekezletre. Ennek pótlására gyakrabban ülésezett a kevésbé veszélyes választmány. A választmány ugyanis két kongresszus között azonos összetételű volt, tehát ellenőrzött. A pártvezetőség szempontjából kevésbé „megbízhatóak" név szerint ismertek voltak előtte. Az összbizalmi értekezlet felett viszont, amelyen a fővárosi és Budapest környéki párt- és szakszervezetek legkisebb egységei, a rajonok, illetve a szakszervezeti csoportok vezetői, továbbá az alapszervi titkárok, elnökök és a kerületi pártbizottságok titkárai, illetve elnökei vettek részt, korántsem tudott hasonló ellenőrzést gyakorolni. Az elmúlt évek, különösen az utolsó év „nehéz hónapjai" ezek összetételében a pártvezetőség szempontjából kedvezőtlen, de a szocialista mozgalomra nézve kedvező változásokat eredményeztek.

A KMP helyes egységfront-politikája kezdte meghozni gyümölcsét. Mind több kommunista, illetve a kommunistákkal szimpatizáló baloldali szociáldemokrata került bizalmi, vagy az alsó és középszintű pártszervezetekben vezető funkciókba. A kormány és a nyilasok által a pártra és a szakszervezetekre mért súlyos csapások idején a kommunisták a gyakor-

latban is bebizonyították, hogy nem „taktikából", hanem meggyőződésből támogatják a szocialista mozgalmat és szállnak síkra a legális szervezetek védelméért. Ugyanakkor magától értetődően ők nem hunytak szemet az SZDP jobboldalának opportunista, nacionalista irányú, a mindenkori kormánnyal egyezkedni akaró politikája felett. Élesen bírálták a defenzív, a fasizmus támadása előtt mindjobban visszavonuló, a fasizmus elleni és az ország függetlenségéért folyó harcot más náciellenes erőktől váró politikát, helyette kezdeményezést követeltek, az antifasiszta erők összefogását szorgalmazták.

A választási vereség nyomán a peyeri szárny jól látta, hogy az „elégedetlenkedők", ugyanakkor a pártot a széteséstől megóvni akarók többsége a kommunista befolyás alatt állókból került ki. „Már a választási előkészületek során nagy letargia volt a tömegekben – állapította meg a fővárosi pártszervezetek munkáját összegező, 1940 márciusban kelt jelentés. – Igen sok funkcionárius vesztette el a kedvét, és a munkában alig vettek részt. Ez a lehangoltság majdnem kétségbeeséssé fajult a választási eredmények után", és a pártszervezetek „energikus munkájára volt szükség, hogy valamiképpen a teljes és tökéletes defetista áramlattal szemben az optimizmus lángját élesszük..."[214] A párt fennmaradása, továbbá bomlásának megakadályozása – ezt Peyerék is tudták – csak a kommunistákkal együtt oldható meg. Ezért határozott a pártvezetőség úgy, hogy összbizalmi értekezleten – bizonyos önkritikus hangot is megütve – tárja a helyzetet a bizalmiak elé, de nem enged vitát a beszámoló felett. Ezzel kielégíti a pártszervezetek követelését is, egyben kiküszöböli, hogy a kommunisták és a baloldaliak a helyi szervekben továbbra is élesen bírálják a peyeri politikát. Azt is tudták, hogy ennek elfogadtatása nem lesz könnyű. Ezért mozgósították a központi és a kerületi R-Gárdát is a rend fenntartására.

Az összbizalmi értekezleten az elnöklő Peyer – a résztvevők nagy tiltakozása közepette – bejelentette, hogy a pártvezetőség úgy döntött, nem nyit vitát a beszámolók felett. Meg kell jegyezni, a KMP vezetői is azt az utasítást adták párttagjaiknak, hogy kerülni kell az olyan nyílt összeütközést, amely egyrészt alkalmat adna a kommunisták denunciálására, másrészt növelné a szervezett dolgozók körében a szociáldemokrácia-ellenes hangulatot. A Peyer bejelentését követő általános tiltakozás közepette ezért a kommunisták javaslatára a résztvevők egy része csupán azt kérte, „a mai súlyos helyzetre való tekintettel a hivatalos felszólalók után a vezetőség nyissa meg a vitát, kerületenként egy felszólalóval". A kérést aláírásgyűjtéssel is alá kívánták támasztani. (Eddigi ismereteink szerint a kezdeményezés a MÉMOSZ két kommunista vezetőjétől, Fodor Gyulától és Török Jánostól indult ki.) A kommunisták javaslatát 292 bizalmi írta alá.

Ismeretes, már a januári kongresszus előértekezletén, a párt nevének megváltoztatásakor is sor került tiltakozó aláírások gyűjtésére. Ez a dokumentum azonban még nem került elő. A június 9-i értekezlet felszólalást sürgető aláíróinak neve viszont fennmaradt, rendelkezésünkre áll. Ez az okmány ugyan a résztvevők csupán egyharmadának nevét tartalmazza, mégis jelentősége önmagában is igen nagy, hisz a szociáldemokrata bizalmiakról szinte ez az egyetlen ilyen összegező okmány. Külön ki kell emelni, hogy az aláírók között mintegy 50 kommunista van. Közülük az ismertebbek (az aláírás sorrendjében): Andrásfi Gyula, Kiss Károly, Földes László, Bozsoki Ferenc, Halas Lajos, Harmati Sándor, Kasztel András, Hoffmann Árpád, Háy Károlyné, Fürst Károly, Ligeti László, Török János, Fodor Gyula, Gáspár Sándor, Kurucz István, Goldmann György, Lőrinczy Auguszta, Lerm Tibor, Lengyel Klára, Pikler György, Bugár János, Orosz Dezső, Fock Margit stb. Voltak olyanok is, akik sok kérdésben nem értettek egyet a kommunistákkal, itt mégis támogatták őket Peyerrel szemben. Köztük volt pl. Molnár Imre, Széll Mihály, Fehér Imre, Justus Pál, Szele Árpád, Haász Péter, Csinos Bertalan, Moravitz Sándor, Wittmann Tibor.[215]

Peyer utasítására – már a hivatalos előadók beszéde alatt – az R-Gárda megpróbálta a közbeszólókat és az aláírásgyűjtőket a teremből kivezettetni. Az R-Gárda egy része azonban váratlanul nem engedelmeskedett és a „renitenskedők" mellé állt. Az elnöklő Peyer a mindinkább botrányba fulladó, az R-Gárda „akciója" miatt „kiabálássá" és „veszekedéssé" fajuló értekezletet kénytelen volt feloszlatni, anélkül, hogy Szakasits Árpád előadása elhangzott volna és az aláírók követelésükre választ kaptak volna.[216]

A párttagság körében Peyer eljárása megdöbbenést és heves tiltakozást váltott ki. A tagok egy része, elítélve Peyer magatartását, követelte, hogy a pártvezetőség adjon lehetőséget a párt politikájának és a választások eredményeinek nyílt és őszinte megvitatására. A kudarcba fulladt összbizalmi értekezlet másnapján Hoffmann Árpád beadvánnyal fordult a VI. kerületi és a Fővárosi VB-hez. Ebben: „a szervezett szociáldemokrata mozgalom egységének megőrzését" és „a történelem diktálta feladatoknak" megfelelő politika kialakítását sürgette. Javasolta, hogy a Végrehajtó Bizottság tegye rendszeressé az olyan pártvitákat, ahol a párt helyzete és a napi politika megtárgyalható. Indítványozta: abban az esetben, ha az országos vezetőség elzárkózik a választási vereség megvitatásáról, a Fővárosi VB tegye azt lehetővé „kerületi tagértekezleteken, egészen a bizalmi kérdés felvetéséig", illetve a rendkívüli pártkongresszus összehívásáig. Végül követelte, hogy a javaslatot a VI. kerületi Végrehajtó Bizottság terjessze a Fővárosi VB elé és tájékoztassa róla a többi pártszervezetet.[217] Az OIB ugyancsak sürgette az általa már a kongresszuson is bírált védekező taktika feladását és „a harcosabb kiállást", ami „a választások óta folyó vitákban" a párttagság részéről „általános elismerést nyert".[218] A fővárosi pártbizottság június 16-án kelt jegyzőkönyve szerint hasonló „pártbontó" jelenségekre került sor az erzsébetvárosi, a ferencvárosi, a józsefvárosi,[219] a zuglói, a szentistvánvárosi kerületi, tehát minden baloldali befolyás alatt álló szervezetben.[220]

Peyerék június 9. után a „renitenskedőkkel" szemben a megtorlást akarták alkalmazni, a követelések egyértelmű elutasítása mellett kardoskodtak. Az aláírásgyűjtés „kezdeményezői" ellen eljárást, sőt kizárást szorgalmaztak. Június 16-án a Fővárosi VB már több kizárási javaslatot, illetve „kizárási ügyet" tárgyalt, köztük volt Fodor Gyuláé is. Kísérlet történt az „engedelmességet megtagadó" RG-tagok eltávolítására is. Számos párttagot – az aláírók és a kerületi vitákat „provokálók" közül – hosszabb-rövidebb időre eltiltottak a párthelyiségek látogatásától. A ferencvárosi ifjúsági csoportot feloszlatták és a kerületi munkásotthont bezárták. Feloszlatták a VI. kerületi Végrehajtó Bizottságot, mert ott különösen erős kommunista befolyás érvényesült.[221] Június 23-án pedig nyilvánosságra hozták 20 kommunistának az SZDP-ből való kizárását. Köztük volt Berger Iván, Szerémi Borbála és Wirth Ádám.[222]

Peyerék módszerei azonban nem érték el a kívánt hatást. A szervezett dolgozók kommunisták által befolyásolt része változatlanul követelte a párt politikájának felülvizsgálatát, apolitikus rétege pedig vagy passzív maradt, vagy a pártból való kilépés gondolatával foglalkozott. A pártvezetőség józanabb szárnya is helytelenítette a peyeri módszereket. A pártvezetésben néhányan az elégedetlenekre támaszkodva kompromisszumos megoldást, kerületenkénti ankét összehívását[223] javasolták a felmerült problémák megvitatására.

A peyeri módszerek széles körű alkalmazásának útját állta a szakszervezetek helyzetének, létének bizonytalansága is. A választási harc finisében elrendelt szakszervezetek elleni vizsgálat, s ennek nyomán a szakszervezetek sorsa a választás utáni politikai harc egyik központi kérdésévé vált. A választási eredményekből az egész szélsőjobboldal, sőt a kormánypárt Imrédy-szárnya is azt a következtetést vonta le: ütött a szocialista munkásmozgalom végórája, itt az idő a szakszervezetek likvidálására. A nyilasok újabb győzelem reményében

nagyobb intenzitással vetették magukat az üzemekre. Még arra is vállalkoztak, hogy mozgalmukat a szociáldemokráciával „rokon, egy célú mozgalomként" feltüntetve[224] állítsák maguk mellé a munkásokat. Követeléseik középpontjába a munkásság szociális problémái kerültek. Létrehozták az Országos Szociális Központot, sztrájkokat szerveztek, interpellációk tömegét nyújtották be a parlamentbe az akut munkásproblémák sürgető megoldására.[225] Egyidejűleg követelték a szakszervezetek elleni vizsgálat végleges lezárását és a feltárt „bűnök" alapján a szakszervezetek azonnali feloszlatását, a többször beharangozott munkáskamara felállítását. Imrédyék is megkísérelték a munkásprobléma felkarolásával „felélesztení" a Teleki által elsorvasztásra ítélt Magyar Élet Mozgalmat. Júniusban megalakították a MÉM érdekképviseleti csoportját azzal a céllal, hogy a munkások között hídfőállásokat létesítve, megvessék az alapjait egy széles tömegmozgalomnak.[226]

Mindkét részről felkarolták a hadikonjunktúra kezdeti eredményein fellendülő munkás bérmozgalmakat. Sorozatos sztrájkok robbantak ki a Goldberger-, majd a Filtex szövőgyárban, ezt követően az egész textiliparban,[227] a salgótarjáni bányavidéken és más ipari üzemekben. A sztrájk kezdeményezői között mindenütt megtalálhatók a nyilasok és más álmunkásszervezetek: a Hivatásszervezet, a Nemzeti Munkaközpont, az Egyházközségi Munkásszervezetek Szakosztálya (EMSZO) képviselői.

Teleki ebben a helyzetben kettős játékba kezdett. Sürgette a szakszervezetek elleni vizsgálat befejezését. A kormányfő a MÉP gyűlésén, majd az új parlament előtt elhangzott beszédében is jelentős teret szentelt „a munkáskérdés rendezésének". Kijelentette: „a munkásokat fel kell szabadítani a szakszervezeti terror alól és átvezetni a keresztény nemzeti társadalomba". Kilátásba helyezte a korporációs szervezetek, köztük a munkáskamara bevezetését, ezzel az egymással szemben álló társadalmi rétegek között „a kiegyenlítődés" létrehozását. A szakszervezeti vizsgálat, majd a választási kudarc nyomán visszaeső szakszervezeti mozgalom[228] azonban pillanatnyilag lényegesen kevesebb gondot okozott Telekinek, mint a munkásság, főleg az üzemi munkásság körében „fékevesztett" szociális demagógiát űző nyilas mozgalom.

Az 1939 nyarán a „munkáskérdésben" kialakult zűrzavar a szociáldemokrata vezetők körében nagyfokú bizonytalanságot teremtett. Teleki szakszervezetellenes kijelentései, a munkáskamarával való kacérkodása, a szakszervezetek elleni vizsgálat elhúzódása az egyik oldalon, a másikon a szociáldemokrata mozgalom ellen jobbról, szélsőjobbról, sőt még liberális polgári körökből[229] is meg-megújuló támadás, a szociális kérdésekkel űzött demagógia Peyerék előtt is azt a benyomást keltette, hogy célja nem más, mint a szocialista szervezetek szétzüllesztése, legyengítése, politikailag jelentéktelenné tétele. Ők ugyan változatlanul abban reménykedtek, hogy a „vadsztrájkok", a zűrzavar, a szociális kérdésekkel űzött demagógia előbb vagy utóbb a szakszervezetek megtartásának oldalára billenti a mérleg serpenyőjét. Érzik azonban, hogy addig sem elég az alkalmazkodás politikájának hangoztatása, a nélkülözhetetlenség bizonygatása. Meg kell tartani a szervezett dolgozókat, mindenekelőtt a szocialista szervezetekért kiálló baloldalt. Az adott helyzetben a nyílt frontnyitás a kommunisták ellen egyet jelent a mozgalom legszilárdabb bázisa elleni támadással. Ez a felismerés is közrejátszott abban, hogy a pártban és a szakszervezetekben egy újabb „boszorkányüldözés" nemcsak a szervezett dolgozók, de még a vezetés részéről sem talált egyértelmű támogatásra. A szakszervezetek elleni vizsgálat befejezése és az ennek következtében a szocialista szervezetekre rákényszerített újabb intézkedések csak megerősítették a fenti felfogást.

Július közepén végül is befejezést nyert a vizsgálat. A tervezett és végül is kiadott belügyminiszteri jelentés közötti eltérés önmagában is bizonyítja azt a heves harcot, amely a mun-

káskérdés megoldása körül 1939 nyarán a különböző politikai csoportok között, a kormánypárton, sőt a kormányon belül is folyt. Kétségtelen, a vizsgálatról szóló kommüniké kiadása előtt eldőlt a szakszervezetek fennmaradása, a munkáskamara bevezetésének elodázása, annak ellenére, hogy a kormány, mintegy elterelő hadmozdulatként, éppen a vizsgálatról szóló kommüniké kiadásával majdnem egyidőben két félhivatalos szócsövében, a *Pester Lloyd*ban és az *Esti Újság*ban a munkáskamara közeli létrehozásáról jelentetett meg cikket.[230]

A szakszervezet elleni vizsgálatról elkészült, de meg nem jelent kommüniké lényegesen több anyagot szolgáltatott volna a reakciós propaganda számára, mint ami kiadásra került. A tervezet, szemben a megjelenttel, alá kívánta húzni, hogy a szakszervezetek a szabálytalanságok sorozatát követték el, a megjelent csupán több szabálytalanságról szólt. A tervezet ellentéteket kívánt szítani a vezetők és a szervezett dolgozók között azzal, hogy hangsúlyozta: a vezetők különféle megengedhetetlen jogcímeken, titkos alapokból magas díjazásokat vettek fel, sikkasztottak, rokonaik részére kölcsönöket folyósítottak. Azaz igazolni akarták azokat a vádakat, amelyek alapján a vizsgálat megindult. Antiszemita alapon ellentéteket akart szítani az egyes szakszervezetek között azzal, hogy a szabálytalanságok többségét zsidó vezetés alatt álló szakszervezetekben találták, míg a keresztény vezetésűeknél, mint pl. a vasasoknál alig észleltek kifogásolni valót.[231] A tervezet arról is intézkedni kívánt, hogy a hibák teljes kiküszöböléséig helyezzék a szakszervezeteket „közvetlen belügyminiszteri felügyelet alá", azaz autonómiájukat akarták felfüggeszteni. A végleges, megjelent kommünikéből mindez kimaradt, az csupán annyit közölt, hogy az észlelt szabálytalanságok kiküszöböléséig – ennek biztosítására – a Szaktanács mellé miniszteri biztost neveztek ki.[232] A közlemény, mint ez várható volt, nemcsak a szélsőjobboldalon, hanem a kormánypártban és az álmunkásszervezetekben is általános felháborodást, a szakszervezeti vezetőknél viszont bizonyos megnyugvást váltott ki.

Természetesen a szakszervezetek vizsgálatának megszüntetése nem jelentett egyet a szakszervezetek helyzetének gyökeres megváltozásával. Egy azonban biztos volt, ha nyilvánosan nem is jelentették be, a vizsgálatnak ebben a formában történt lezárása egyet jelentett a szakszervezetek legális működésének engedélyezésével. Így értékelték egyébként a közleményt a kormánytól jobbra álló politikai csoportok is, s támadást kezdtek a kormány ellen, követelve a munkáskamara megvalósítását.

A kommünikében jelzett számos fogyatékosság kiküszöbölése címén azonban tovább csorbították a szakszervezetek eddig kivívott, rendeletileg ugyan nem rögzített, de hagyományosan elismert jogait. A helyzet javítása csak a szervezett dolgozók aktív politikai és anyagi támogatásától volt várható. A belügyminiszter mindenekelőtt jelentős anyagi forrásoktól fosztotta meg az SZDP-t. A „záróokmány" ugyanis megtiltotta, hogy a szakszervezetek mint az SZDP „kollektív tagjai" fizessék a pártnak a kollektív tagsági díjat. Mivel az SZDP-nek csak mintegy 8000–10 000 egyéni tagdíjat fizető tagja volt, ezzel az intézkedéssel anyagi erőforrásainak jelentős részétől elesett. Mégpedig olyan időben, amikor a választások költségeinek jelentős része még fedezetlen volt, amikor a mandátumok után a pártnak járó összeg is jelentősen csökkent[233] és a zsidótörvények következtében a mozgalom számos vezető tagja kénytelen volt funkciójától megválni,[234] róluk viszont a pártnak gondoskodnia kellett. A *Népszava* 13 szerkesztőségi tagjának kamarai tagságát éppen ezekben a napokban utasították el véglegesen. Ezért került le 1939. július 1-ével a *Népszavá*ról Mónus Illés főszerkesztő neve. Helyét ideiglenesen, majd 1940 januárjától véglegesen Szakasits Árpád töltötte be. Az ideiglenességre utalt az is, hogy a lap hónapokon keresztül nem közölte a főszerkesztő nevét, csupán a kiadóét, Esztergályos Jánosét.

A vizsgálat utáni belügyi döntés intézkedett arról is, hogy az augusztus–szeptemberben megtartandó szakszervezeti közgyűléseken „állítsák félre" a zsidó származású vezetőségi tagokat és helyükre „a munkások érdekeit" képviselő, „magyar és keresztény" vezetőket állítsanak. Ennek az intézkedésnek a végrehajtása több száz személyt érintett. Utasították a párt- és szakszervezeteket, hogy az addig közösen használt helyiségeket – amivel jelentős összegeket lehetett megtakarítani – válasszák külön. Kimondták: szakszervezeti helyiségben semmilyen pártpolitikai tevékenység nem folyhat. A szabadszakszervezetek sztrájkalapjait ellenőrizni és felhasználását korlátozni kívánták azzal, hogy a bevételekről és kiadásokról hónapról hónapra pontos kimutatást kellett a BM-nek benyújtani, hasonlóan a szakszervezeti tagdíj és egyéb címeken beszedett összegekről is. Végül megtiltották, hogy egy-egy pártvezető több funkciót is ellásson. Lényegében ezek voltak azok az „észlelt hibák", amelyeket záros határidőn belül „szabálytalanságok kiküszöbölése" címszó alatt a párt- és szakszervezeteknek meg kellett oldaniuk.

A Belügyminisztérium által a szakszervezetek nyakába zúdított, a szervezett dolgozók jogait korlátozó újabb intézkedések kivédése, a párt- és a szakszervezetek megrendült politikai, főképp pedig anyagi talpra állítása, a megindult bomlás megállítása csak a mozgalmat aktívan támogató baloldali erők segítségével volt lehetséges. Az egyéni tagdíjak beszedésében, az új egyéni, főleg üzemi párttagok toborzásában, a pártot sújtó deficit kiküszöbölésére indított „pengős akcióban",[235] a bérmozgalmak ismételt felkarolásában, egyszóval a pezsgő mozgalmi élet megindításában a pártvezetés a kommunisták és a baloldaliak nélkül tehetetlen volt. Ugyancsak tudomásul kellett venni, hogy az újonnan megüresedett nagyszámú párt- és szakszervezeti funkció betöltése a baloldal szerephez juttatása nélkül aligha lehetséges. A fenti körülmények mellett a baloldal „megtűrésében" szerepet játszott Peyer pozíciójának meggyengülése is. A Szaktanács anyagi támogatásának megszűnésével ugyanis csökkent a párt feletti ellenőrzés lehetősége. A parlamenti frakció meggyengülése ugyancsak visszaszorította a párt feletti gyámkodást. Peyer így azután kénytelen visszavonulót fújni, a tervezett kommunistaellenes akciót mérsékelni és a kommunisták, baloldali szociáldemokraták több követelésének helyt adni. A pártvezetőség többségének akaratával, a Fővárosi Végrehajtó Bizottság határozatával nem tud szembeszállni. Megszületik a döntés: a főváros öt lajstromos kerületében és a központban ankétot tartanak a választási vereség okairól, főként pedig a párt előtt álló feladatokról.

Az ankétot – ez a pártvezetőség anyagaiból, a *Népszava* cikkeiből, a rendőrségi jelentésekből is kiderül – igen nagy várakozás és a baloldali erők részéről gondos felkészülés előzte meg.

A pártvezetőséggel szembeni bírálatok élét kívánta csökkenteni a július 10-én kiadott, tehát alaposan megkésett, a szervezett dolgozókhoz szóló körlevél, amelyben a párttitkárság megköszöni a választási küzdelemben aktívan részt vettek munkáját, és további hathatós támogatásukat kérte.[236] Ugyancsak az ankét előtt jelent meg Szakasits Árpád szerkesztésében az a sillabusz, amely a választások tanulságait és a párt előtt álló feladatokat összegezte. Ebben már elismerték, hogy a választási küzdelem során a pártvezetőség is hibázott. Tanulságként állapítják meg, hogy a jövőben lényegesen jobban „ki kell domborítani a párt proletár jellegét", határozottabban kell síkraszállni a dolgozók érdekeiért. Nem elegendő a parlamenti frakció képviselőházi felszólalásainak „agitációs módszere": keresni kell a nagyobb eredményt nyújtó megoldásokat. Elismerik a pártban fellépett, többségében fiatalokból álló baloldal követeléseinek jogosságát. A pártnak e nehéz helyzetben különösen nagy szüksége van rájuk, „lendületükre, radikalizmusukra", de kérik őket: lássák be, követeléseik, „csapongó fantáziájuk" egy részének megvalósítását akadályozza „a félfasiszta

ország". Közös feladat a fő ellenség, a nyilasok elleni „minden kompromisszumot kizáró" harc, az ország függetlenségének védelme „mindenképpen és mindenkivel szemben".

A sillabusz kitér a világpolitikai helyzetre is, és a danzigi válság nyomán igen nagy figyelmet szentel a nagyhatalmak között folyó tárgyalásoknak. Hasonló jelentőséget tulajdonít a tárgyalásoknak a *Népszava* is. Mégis, úgy tűnik, a kettő között van bizonyos eltérés. A párt lapja „angol szemmel" figyeli a tárgyalásokat. A szovjet, angol, francia tárgyalásokon az angol fél igazát védi, méltányolja a lengyelek és a balti államok „húzódozását" a szovjet követelések teljesítésétől, s bár a szovjet kormány önvédelmet szolgáló feltételeit túlzottnak, nemegyszer zsaroló szándékúnak tartja, végső soron megérti e követeléseket. A Szovjetunió és a nyugatiak szövetségének létrehozását a *Népszava* létkérdésnek, a háború elodázása egyetlen eszközének látja.[237] Azonos megállapításokat tesz a sillabusz is, de nem a szovjet kormányt, hanem Chamberlaint vádolja zsarolással. Az angol kormány Németországgal folytatott tárgyalásainak egyik célja – írja –, hogy zsarolja a Szovjetuniót. Úgy véli, ez nem vezet eredményre, csak a szovjet–angol tárgyalások sikerét kockáztatja. A müncheni politikát ma már az angol közvélemény nem fogadja el. Bárminemű megállapodás Hitlerrel Chamberlain bukását eredményezné. A „látszólagos csend", amely a danzigi válságot követi, ha nem jön létre a szovjet–nyugati szövetség, „szeptember elején rendkívüli válságokat hozhat" – szögezi le a dokumentum. Mindez arra int, hogy az SZDP-nek fel kell készülnie a belső és külső eseményekre, és minden erejét mozgósítania kell a szocialista szervezetek fennmaradásáért.[238]

Végül is júliusban került sor az ankétok megrendezésére. Ezek, mint várható volt, nem voltak mentesek a pártvezetőség elleni éles kritikáktól, a pártszervezetekben határozott fellendülést és pezsgést eredményeztek. „Sok vonatkozásban megrendítő, de valósággal felemelő jelenségnek lehettünk tanúi" – írta Buchinger Manó az ankétokról szóló háromrészes cikksorozatának bevezetőjében. Az ankétok, ahol a bizalmi férfiak százai voltak jelen, „a kemény önbírálatnak, az egymással szemben való szókimondásnak", „a panaszoknak, a keserű kifakadásoknak, a szenvedélyes és haragos följajdulásoknak" voltak a találkozói. A választási vereség okát és általában az elmúlt évben a szocialista mozgalom visszaesését Buchinger is, a pártvezetőséghez hasonlóan, a párttól független objektív és a párttól függő formai és technikai kérdésekben látta, de mint írja, az ankét arra is alkalmas volt, hogy „bátran és becsületesen" keressük az igazságot és határozzuk meg a párt politikáját. Buchinger éppen az ankét tanulságait hasznosítva, már cikksorozatában felvetett egy sor, a baloldal által sürgetett, megoldásra váró problémát. Ki kell emelnünk, hogy a defenzív taktikával szemben az offenzív politikát látja célravezetőnek. Igaz ugyan, hogy a változtatást elsősorban szellemi – propaganda, agitáció, a szociáldemokrácia igazságainak hirdetése – és szervezeti – új, főleg fiatal erők bevonása, a nők körében párttagtoborzó akciók – síkon látta megoldhatónak, de az offenzív taktikát más területekre is ki akarta terjeszteni. Az ankétok nyomán sürgette, hogy a párt „nagyszabású akció keretében az eddiginél erőteljesebben" „hirdesse a magyar dolgozók napi érdekeiért" folyó harcot. Buchinger – bár áttételesen fogalmazott – hangot adott annak, hogy mind az üzemeket, mind a pesti utcát az „akciópolitika révén vissza kell hódítani a nyilasoktól". Ugyancsak érdekes és előremutató szempontokat fejtett ki az ország függetlenségének és a legszélesebb antifasiszta összefogás gondolatának kérdéséről.[239] (Erre később kívánunk visszatérni.)

Buchinger azonban a *Népszavá*ban – a nyilvánosságnak fogalmazva és a pártvezetőség álláspontját is figyelembe véve – csak részben adta vissza saját, főként pedig az ankéton felszólalók tényleges véleményét. Szerencsére Buchinger jegyzetei között megtalálható a köz-

ponti ankéton tartott előadásának vázlata, továbbá több mint 30 hozzászólásról készített jegyzete, végül pedig az ankét nyomán készült összegezése.

Buchinger, mint már az elmúlt év során annyiszor, ha tépelődve is, igyekezett szembenézni a valósággal. Előadása legelején mindjárt leszögezte: nem akar „receptet" adni az ankét résztvevőinek. A jelenlevőktől várja, hogy együtt gondolkodva megtalálják, „mit kell, mit lehet" tenni „a nehéz fázisba jutott" szociáldemokrata mozgalom érdekében. Elismerte: „a mozgalom mélyponton" van, és a mozgalom válságának teljes felszámolása „csak a fasizmus bukása után" lehetséges. Ez azonban nem azt jelenti, hogy addig „a fasizmus ellen nem volna érdemes dolgozni". Kell és lehet. A legfőbb cél: „fennmaradni" – szögezte le, majd gyorsan hozzátette: „itt kezdődtek az ankéton a problémák". További fejtegetéseiből azonban kiderül, hogy ő „a fennmaradás" alatt nem a peyeri módszert, a kormánypolitikához való alkalmazkodást értette, ellenkezőleg: a harcot. „A mozgalom egész arcélét a nyilasok ellen kell fordítani – olvasható jegyzetében. – Ebben persze benne van, hogy a kormány politikája ellen is harcolni kell, amely a nyilasokat tolerálja, sőt reserve vonallá" teszi. Nem ért egyet Peyerrel abban sem, hogy a párt válságát a kialakult világhelyzettel magyarázzák, és ezzel el van intézve minden. Buchinger sem tagadja, sőt hangsúlyozza a kialakult világhelyzet döntő szerepét, azonban úgy véli – Marxot idézve –, „nem magyarázni kell a világot, de megváltoztatni!". A probléma lényege: „micsodák a harc eszközei, útjai". Elsődlegesen fontosnak tartja a „harcot a közszabadságok visszaszerzéséért, a harcot a kenyérért és szociálpolitikáért", a bérmozgalmak felkarolását. Csak ezek révén lehet a munkásságot, főként a gyárak dolgozóit visszahódítani.

Egy ilyen bevezető előadás természetesen megnyitotta a zsilipeket. A felszólalások alaphangját a kommunisták, az elsőként szót kapó Kulich Gyula, Kőrös Sándor, Rosta Endre, az ifjabb Fock Jenő, Mező Gyula, a kommunistákkal együttműködő Tóth Lajos, Csatlós István, Gárdos Mariska adták meg, de szóhoz jutottak olyanok is, akik június 9-én aláírták „a felszólalást követelő" dokumentumot: köztük a VIII. kerületi Haász, a XIV. kerületi Schlanger, a rákosfalvi építő Benez, Csikos és még mások. A hozzászólásokban közös volt, hogy elmarasztalták a párt- és szakszervezeti vezetőket, amiért a mozgalom letért a munkásérdekek következetes képviseletéről és fokozatosan átengedte a teret a nyilasoknak és az álmunkásszervezeteknek. Olyan politikát kell folytatni, mondották, amelyet a munkások, parasztok is támogatnak, és így a tömegek visszahódíthatók. Sürgették ennek a politikának kimunkálását. Ennek megvitatására, végleges elfogadására pedig rendkívüli pártkongresszus 3 hónapon belüli összehívását javasolták. Érdekes megjegyezni, hogy Szegeden, a helyi szakszervezeti csoportok tanácskozásán, ahol Szakasits Árpád volt az előadó, a további teendők megvitatására a rendkívüli szakszervezeti kongresszus összehívására hoztak határozatot.[240] A fasizmus elleni küzdelem középpontjába a párt- és szakszervezetek védelmét kell állítani – szögezte le Kulich Gyula, Fock Jenő, Gárdos Mariska, majd a felszólalók többsége. Minden erőt mozgósítani kell – hangsúlyozták – a mozgalom legalitásának megtartása érdekében, és el kell kerülni a föld alá kényszerítést.

Az éles bírálatok mellett sok helyes javaslat hangzott el a párt harci módszereit illetően. Mindenekelőtt konkrét szociális és bérharcok kezdeményezését sürgették. Nemcsak kezdeményezni akartak, hanem „az akciókat véghez is vinni". Mező Gyula, Gárdos Mariska, Haász és mások az utca visszahódítását, a „fal mellett kullogás" felszámolását szorgalmazták. Többen kifejtették, hogy a kockázatot is vállalni kell. „Ki kell törni" az elszigeteltségből, jelentette ki a zuglói Varga Sándor. Szamai Lajos is, aki ugyan védelmébe vette a pártvezetőséget, tiltakozott munkájának „leértékelése ellen", azon a véleményen volt, hogy „vállalni kell a kockázatot, mert különben elvesztjük legnagyobb erkölcsi értékünket, a tö-

meget". A közvetlen munkásproblémák mellett sok szó esett a közös, egyetemes nagy ügyről, az ország függetlenségének védelméről, a széles antifasiszta összefogás szükségességéről. Többen leszögezték: ebben „se várjuk mások kezdeményezését", hanem „mi kezdjük".

Különösen súlyos vádak érték a pártvezetőséget a párttagságtól való elszakadás miatt: „elszakadt a tömegektől", „bürokratizálódott", „hiányzik a belső pártdemokrácia", „elherdálták" a párt- és szakszervezeti értékeket, magas fizetést kapnak, semmiféle kockázatot nem vállalnak, csak önös érdekeiket nézik, funkciót funkcióra halmoznak, ilyen és hasonló megjegyzésekkel voltak tele a felszólalások. Általános igényként jelentkezett a vezetés felfrissítése, fiatal erők bevonása. Hozzászólásában Szamai is támogatta a vezetés felfrissítésének, fiatal erőkkel való kiegészítésének fontosságát. Ugyanakkor a fiatalok kommunista meggyőződésének veszélyét is látva, külön kihangsúlyozta: „az ifjúság tudja meg, hogy itt csak szociáldemokrácia lehetséges". A VIII. kerületiek emellett az 1932–1933-ban jól működő, de a Peyer és Mónus által elsorvasztott központi propaganda bizottság újbóli életrehívását követelték.[241]

Buchinger „Nézzünk szembe" c., kéziratban maradt vázlatában összegezte először az ankéton elhangzottakat. Ennek egy részét használta fel azután a már említett cikksorozatban. E vázlat azt mutatja, hogy az ankéton hallottak mélységesen elgondolkoztatták. Nem támad, nem utasít vissza felszólalásokat, hanem azt vizsgálja – még bevezető előadásánál is szigorúbban –, „volt-e mód" a kialakult helyzeten „enyhíteni". Úgy véli, lett volna, de a pártvezetőség egy sor kérdésben „végzetesen tévedett". Tévedett, amikor azt hitte, a választójog titkossága önmagában eredményt hozhat, amikor a „szocializmus" jelszavától várta és remélte a munkásság megtartását. Hibát követett el, írja, amikor „a reakció ellen általában szenvedély nélkül harcolt". „Politikánk nem világít, nem sugaraz, és nem is vagyunk elég igényesek." A párt, a szakszervezetek, a szövetkezetek elleni sorozatos támadásokat „szó nélkül tűrtük", „nem tiltakoztunk, nem vádoltunk, nem sírtunk", hanem buták módjára „büszkén tűrtük a pofonokat". „Propagandánk és apparátusunk sem hatásos, gyenge, rozsdás" – szögezi le rezignáltan. A tapasztalatokat hasznosítani kell és a munkát bátran újrakezdeni: „Nem félek, ha tanulunk és cselekszünk" – szögezte le végső konklúzióként.[242]

A pártban és a szakszervezetekben kibontakozott alkotó vitalégkör – annak ellenére, hogy Peyerék ezt változatlanul helytelenítették[243] –, az a körülmény, hogy a bírálatot, a mozgalmat a holtpontról kimozdító javaslatokat a vezetők egy része elfogadta, továbbá az, hogy ismét bebizonyosodott: a kommunisták és baloldaliak nemcsak „vádaskodni", „bűnbakot" keresni akarnak, hanem mindenekelőtt tenni, cselekedni, rövid idő alatt megváltoztatta a pártban és a szakszervezetekben a hangulatot. A viták nyomán a pártszervezetekben kialakult pezsgő pártéletet tettek követték.

A július 23-án a MÉMOSZ székházában nagy látogatottság mellett megtartott építőmunkás nagygyűlés az építők súlyos helyzete miatt bérmozgalom megindítását határozta el. A gyűlés egyben tiltakozás volt mindenféle munkáskamara-kísérlet ellen, és a szakszervezetek védelmére szólította fel a szervezett dolgozókat.[244] A gyűlést követően a MÉMOSZ először memorandumot juttatott el az iparügyi miniszterhez, majd amikor követeléseit különböző huzavonával ki akarták játszani, a fővárosi és Budapest környéki építőmunkások összbizalmi értekezlete augusztus 18-ra kimondta az általános sztrájkot. Másnap csatlakoztak a keresztényszocialisták és a nemzeti munkaközpontosok is. Így a fővárosban és környékén a sztrájk szinte általános lett. A hat napig tartó sztrájk meghozta gyümölcsét. Az építők legfőbb követeléseit elfogadták: a bérmegállapító bizottság azonnal összeült, a korábbi huzavonát mellőzve 10%-os béremelésre utasította a vállalkozókat és további emelést helyezett kilátásba.[245]

A MÉMOSZ-akció fordulatot hozott a bérmozgalmaktól eddig tartózkodó szakszervezetek életében. Más szakszervezetek is a példa követésére határozták el magukat.[246] Az augusztus 7-re összehívott szakszervezeti választmány, majd a 16-án összeült budapesti és főváros környéki szakszervezeti összbizalmi értekezlet támogatta a bérmozgalmakat, határozottan fellépett a munkáskamarák ellen, bátran kiállt saját szervezetei és az ország függetlenségének védelméért.[247]

A MÉMOSZ akciója azonban mást is bizonyított. A szakmák között változatlanul itt volt legnagyobb a munkanélküliek száma – 7200 –, járulékbevétele mégsem csökkent, sőt ezekben a hónapokban taglétszáma 30%-kal nőtt, szemben más szakszervezetekkel, ahol viszont a bomlás jelei mutatkoztak. Ez pedig a kommunisták és baloldaliak azon tételét igazolta, hogy a defenzív politika a mozgalom széteséséhez, az offenzív pedig megerősödéséhez vezet. Az építőmunkásság honorálta is a baloldali vezetők határozott, harcos magatartását, mert a közgyűlésen a szakszervezet elnökévé a kommunista Fodor Gyulát, alelnökévé a baloldali Somogyi Miklóst, titkáraivá pedig az adott szakaszban a baloldalt támogató Széll Mihályt, a kommunista Török Jánost és az ugyancsak baloldali Breuer Jánost választotta.[248]

A szervezett dolgozók más területeken is honorálták – a peyerista vezetéssel szemben – a kommunisták és baloldali szociáldemokraták harcos, cselekvő magatartását. 1939 augusztusában a Szaktanács, majd sorra az egyes szakszervezetek közgyűlésén a tisztségviselők újjáválasztásakor – erre a második zsidótörvény végrehajtási utasítása kötelezte a szervezeteket – sorra kerültek a vezető állásokba kommunisták, baloldaliak. Még a Szaktanácsba is, amelynek „feddhetetlensége" felett pedig Peyer Károly változatlanul őrködött, kerültek be kommunisták, köztük az építő Török János, a bőrös Simon Ferenc vagy a baloldallal együttműködni kész vezetők, köztük Sávolt János fás, Széll Mihály építő, Csinos István, Koltói Anna, Kisházi Ödön, Vas-Witteg Miklós vasas, Jelinek Ferenc bányász, Simon Lajos bőröndös.[249] Ez a folyamat még erőteljesebben érvényesült az egyes szakszervezetekben. 1939 nyarán a sütők főtitkára a baloldali Marosán György, a fővárosi villamos alkalmazottak szakszervezetéé pedig a kommunista Tóth Mihály lett. Az egyesülést kimondó közgyűlés választotta a vegyész és segédmunkások szakszervezetének elnökévé Gárdos Máriát, a vezetőségbe pedig bekerült a kommunista Szczypka József, aki később a szervezet főtitkára lett. Hasonló volt a helyzet a textiles szakszervezetnél is, ahol a kommunista Némethy Ernő először vezetőségi tag, majd a szakszervezet alelnöke lett, de lehetne tovább sorolni a neveket. Nemcsak a szakszervezetekben, hanem az SZDP szervezeteiben is hasonló folyamat játszódik le.

1939 nyarán kerül a hegyvidéki pártszervezet élére a KMP munkájába bevont Orosz Dezső, a IX. kerület titkára pedig Máté György lesz. A kommunista Tóth Lajos áll a zuglói pártszervezetek élén, de baloldali szociáldemokrata vezeti az angyalföldi pártszervezeteket is. Az V. és VI., továbbá az óbudai kerület vezetőségének többsége kommunista. A VI. kerületi pártbizottság tagjai között van a kommunista Goldmann György, Kádár János, Kőrös Sándor. Szinte teljes őrségváltásra került sor 1939 nyara és 1940 tavasza között a *Népszavánál*. Szakasits Árpád főszerkesztő maga mellé veszi szerkesztőnek a már régóta a *Népszavánál* dolgozó Kasztel Andrást, a laphoz kerül Kállai Gyula, Losonczy Géza, Földes Ferenc. Rendszeresen ír a *Népszavába* Haraszti Sándor, Mód Aladár. Mindez azt mutatja, hogy a kommunistáknak és a baloldaliaknak nemcsak a befolyása nőtt meg a szocialista szervezetekben, hanem tekintélyes pozíciókhoz is jutottak. Ez pedig egyre erőteljesebben kezdte éreztetni hatását.

A szocialista fiatalok munkája nyomán 1939 nyarán már nemcsak a fővárosban, hanem

egyes vidéki pártszervezetek mellett, sőt a visszacsatolt felvidéki és kárpátaljai területeken is megalakulnak az ifjúmunkás csoportok. Kulich Gyulának, az OIB titkárának 1939 nyarán a visszacsatolt területeken tett körútja nemcsak a szocialista ifjúsági csoportokkal való kapcsolat felvételére szolgált, hanem az e területeken újraszerveződő kommunista szervezetekkel való kapcsolatfelvételt is jelentette. Ez is szerepet játszott abban, hogy az OIB által 1939. augusztus 20-án másodszor megrendezett munkás-paraszt ifjúsági találkozón 40 felvidéki fiatal vett részt, köztük a kassai kommunista pártszervezet vezetője, Schönherz Zoltán. Maga a találkozó mind látogatottságban, mind tartalmában lényegesen magasabb szinten áll, mint egy évvel előtte. Jelszava a béke megőrzése és a nemzet összes haladó erőinek egyesítése az ország függetlenségének védelmére.[250]

A párt- és szakszervezetekben a kommunista és baloldali szociáldemokrata befolyás megerősödése, a pártvezetőség egy részének kiútkeresése eredményezte, hogy a pártkongresszuson megígért, de „elaltatott" akcióprogram újból napirendre került, sőt Szakasits Árpád irányításával 1939 augusztusában a tervezet elkészült.

Elöljáróban hangsúlyozni kell, hogy a tervezet egy sor fontos kérdésben átvette, sőt részben helyesen pontosította az OIB által a kongresszushoz benyújtott akcióprogram főbb követeléseit. Ez egyben azt is tükrözi, hogy nemcsak a tervezet létrejöttében, hanem tartalmában, mondanivalójában is döntő szerephez jutottak a kommunisták.

Mit tartalmaz „az SZDP akcióprogramjának nyers tervezete"? A bevezető „elvi nyilatkozat" az akcióprogram indokoltságát hangsúlyozva leszögezi: a mai zavaros politikai helyzetben feltétlen szükséges a szociáldemokrata elvek „félreértést nem tűrő" tisztázása és a követelések konkrét megfogalmazása. Az elvi nyilatkozat hangsúlyozta: az SZDP a proletariátus pártja, végcélja „az igazi és teljes szocializmus megvalósítása". A jelenlegi viszonyok között azonban az SZDP fő feladata: „egy demokratikus népállam" megteremtéséért „mozgósítani a dolgozók millióit". „A demokratikus népállam" keretei között fejlődnek majd azután ki „azok a feltételek és gazdasági viszonyok, amelyek lehetővé teszik a szocializmus megvalósítását". A végcél tehát csak „fokozatos átmenetek során" valósítható meg, s ezért indokolt „azoknak a közvetlen feladatoknak" az összegezése, amelyek „most, küzdelmének ebben a szakaszában hárulnak reá" és előkészítik „a párt zászlaja alá gyülekezőket... a felszabadító harc számára".

Az elvi nyilatkozat tehát egyrészt világosan leszögezte, hogy az SZDP nem hajlandó a támadások kereszttüzében, sőt a „liberális baloldal", mindenekelőtt a Kisgazdapárt és a *Magyar Nemzet* táborának nyomására sem feladni szocialista végcélját, valamint az osztályharc alapelvét. Az elvi nyilatkozat másrészt — a KMP-vel szinte azonos megfogalmazásban – állást foglalt az adott történelmi szakaszban egy olyan átmeneti „demokratikus népállam" megteremtése mellett, amelynek „gyümölcseként" valósítható csak meg a végcél.

Az akcióprogram-tervezet első feladatként az ország függetlenségének, önállóságának és szabadságának védelmét s az ezt szolgáló külpolitikát, az ország demokratikus átalakítását, „minden fasiszta kísérletnek a dolgozó tömegek erejével és segítségével való visszavetését" határozta meg. Ennek megoldása érdekében a demokratikus szabadságjogok helyreállítását és teljes megvalósítását sürgette.[251] Az ország függetlensége jegyében minden nemzet felé a baráti együttműködést, az el nem kötelezettséget, az egészséges gazdasági és kulturális kapcsolatokat szorgalmazta.

Állást foglalt a tervezet „az önálló, erős magyar ipar" megteremtése és védelme mellett. Tiltakozott és harcot hirdetett minden olyan törekvés ellen, amely a magyar ipar elsorvasztására vagy meggyengítésére irányul. Sürgette a magyar ipar korszerűsítését és nyersanyagkincseinek az ország érdekeinek megfelelő felhasználását. Felvetette a tervgazdálkodás gon-

dolatát, a kulcsiparok és a szubvencionált vállalatok államosítását. Demokratikus ellenőrzés megszervezését javasolta a közszükségleti cikkeket és hadfelszerelést gyártó iparágak, pénzintézetek és a hitelélet felett.

Az ország függetlensége és önállósága másik „nélkülözhetetlen pillérének" a földreform végrehajtását tartotta. Követelte a hitbizományok és az egyházi nagybirtok teljes, az egyéb nagybirtok 500 holdon felüli részének kisajátítását. Szorgalmazta a „termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezetek" kiépítését, kölcsön folyósítását és adókedvezményeket a kiskereskedők, kisiparosok számára.

Számos ésszerű, a dolgozók javát szolgáló javaslat található a háziipar, a külkereskedelem, az adórendszer, a népegészségügy, a demokratikus népoktatás és más szociális reformok megteremtésére vonatkozóan. A tervezet munkaalkalmakat sürgetett: a közmunkák haladéktalan megindítását, mindenekelőtt az országos lakásépítő program megalkotását és végrehajtását szorgalmazta. Követelte az ínség- és robotmunka megszüntetését, a munkanélküli-segély bevezetését, a mozgó bérskálát, a 40 órás munkahetet és a fizetéses szabadság minden dolgozóra való kiterjesztését. Külön fejezet foglalkozott „a szakszervezetek szabadságával". A tervezet kimondta: „a Szociáldemokrata Párt a munkások és alkalmazottak egyetlen, igazi érdekképviseletének a szabad szakszervezeteket tartja". Elutasított minden kormánybeavatkozást a szakszervezetek ügyeibe. Követelte a sztrájkszabadság törvénybe iktatását és olyan üzemi választmányok létrehozását, amelyek a vállalatokon belül hatáskört kapnak a dolgozók jogainak biztosítására. Javasolta végül az állami munkafelügyeletbe a szakszervezeti tagok bevonását.

„Azt üzenjük a dolgozó magyar népnek, a városok és falvak munkásainak, a magyar föld robotosainak, a kispolgároknak és az értelmiségi rétegeknek – zárja mondanivalóját a tervezet –, jöjjenek velünk, küzdjenek velünk együtt a szociáldemokrácia lobogója alatt a demokratikus Magyarországért, a munka, a jólét, a szabadság Magyarországáért!"[252]

A programtervezetnek nagy pozitívumai mellett alapvető fogyatékossága, hogy konkrétsága ellenére követelései nem kapcsolódnak közvetlenül a történelem által felvetett legfontosabb kérdésekhez. Nem foglalkozott a dokumentum a háború elleni harc, a nyilas- és kormánypolitika elleni küzdelem feladataival. Nem tisztázott olyan központi problémákat, mint a proletár internacionalizmus és a nemzeti kérdés. Figyelmen kívül hagyta a széles nemzeti összefogás – éppen a tervezet elkészülte időszakában heves vitákat kiváltó – elvi és gyakorlati problémáit. Kétségtelen, a tervezettel kapcsolatban a pártvezetőségen belül éles összecsapásokra kerülhetett sor. Hisz a kongresszuson Peyer által meghirdetett és a gyakorlatban alkalmazni kívánt újabb jobbra nyitás politikájával szemben a tervezet határozott balra nyitást fogalmazott meg. Különösen szembetűnő a dokumentumban az antikommunista nézetektől való tartózkodás.

Sajnos, részben a második világháború kitörése, részben – valószínűleg – Peyerék ellenállása miatt a tervezet vitára sem került, még kevésbé elfogadásra. Így közvetlen mozgósító hatása elmaradt. Ennek ellenére mégis ennek a dokumentumnak a szelleme és konkrét követelései tették lehetővé a kommunisták és a Szakasits Árpád körül fokozatosan tömörülő szociáldemokrata baloldal együttműködését, és a tervezetben megfogalmazott demokratikus célkitűzések, a széles nemzeti összefogás feladatainak közös kimunkálását is.

Az SZDP-ben és a szakszervezetekben a kommunisták és a baloldal politikai és személyi befolyásának erősödése természetesen nem tudta még megváltoztatni a Peyer Károly mögött felsorakozott jobboldali vezetés primátusát. Peyer Károly, pozíciói gyengülése ellenére, mind a szervezett dolgozók körében, mind a hatóságok, a parlament és a kormány szemében változatlanul a szociáldemokrata szervezetek első számú vezetője. Bár a rendőrségnek,

csendőrségnek, valamint egyéb belügyi szerveknek az SZDP-vel és a szakszervezetekkel szembeni magatartása – a korábbiakhoz képest – lényegesen romlott, esetenként kimondottan ellenségessé vált, Peyer személye, interveniálása e fórumok bármelyikén még mindig tiszteletet parancsolt és az általa felhozott panaszok, követelések gyakran orvoslást, illetve megoldást nyertek. Miniszteri szinteken csak ő volt tárgyalóképes. Mindez a mozgalomban változatlanul biztosította számára a vezető szerepet.

A pártvezetőségben is változatlanul többségben vannak a Peyert támogatók: Brumiller László, Gyürey Rudolf, Farkas István, Horovitz Sándor, Szeder Ferenc ugyanúgy támaszai, mint az ellenőrző bizottság többsége. Nem támaszkodhatott viszont Buchinger Manóra, még kevésbé a vezetésből teljesen kiszorított és ezért megsértett Mónus Illésre. Kéthly Anna is bizonytalan támasz volt, bár ebben az időben „ellenzékisége" csökkent, több kérdésben, elsősorban a kommunistaellenes felfogásban közeledett a peyeri állásponthoz. Szakasits Árpád főtitkár magatartásában mind több jel mutat arra, hogy nem válik a peyeri politika támaszává, sőt ellenzője lesz. A párton belüli pozíciók gyengülése késztette Peyert arra, hogy visszahozza a főtitkárhelyettesi funkcióba Pajor Rudolfot, a fővárosi titkárság élére Büchler Józsefet, a főváros környéki titkári funkcióba pedig – a baloldal által kibuktatott Linhardt Antal helyére – Szélig Imrét ültesse.

A Szaktanács vezérkarában a jobboldal pozíciói változatlanul erősek. Az elnöki tisztségben Csapó Sámuelt Kabók Lajos váltotta fel – aki egyben országgyűlési képiselő és a legnagyobb (a vasas) szakszervezet főtitkára –, ami bizonyos változást mégis hozott. Több súrlódásra, vitára került sor Peyer és Kabók között. A Szaktanács presztízsének gyengüléséhez vezetett az egyes szakmák főtitkári posztjain történt változás. A fiatal vezetők önálló kezdeményezései sok esetben keresztezték Peyer elképzeléseit.

A parlamenti frakció jelentősen vesztett korábbi befolyásából. Tagjai közül Peyer biztos támasza csak Szeder volt, aki végül is Peyer Károlynak köszönhette mandátumát. Millok Sándor, Kéthly Anna, Kabók Lajos változatlanul jobboldaliak, de lépéseik nem mindenben egyeztek Peyer szándékaival. Ugyancsak csökkent a főváros törvényhatósági bizottságában a szociáldemokraták szerepe. Részint a főváros autonómiájának fokozatos felszámolása, részint a zsidótörvény következtében az 1935-ben megszerzett 21 mandátum több mint felének elvesztése a frakciót megfosztotta attól a szereptől, amelyet a főváros életében korábban betöltött és az olyan lehetőségektől is, hogy anyagi előnyökkel vagy hátrányokkal próbálja a mozgalmon belüli ellenzéket megnyerni vagy megtörni.

1939 nyarán még egy lényeges kérdés került napirendre, mégpedig az ország függetlenségének védelme, a nyilasok elleni harc és ezzel összefüggésben a küzdelemben érdekelt erők együttműködése. A nemzeti összefogás kérdése azonban, amelyet a választási vereség utáni „kábult hangulatban", az okokat kutatva és „bűnbakot" keresve ismét a *Magyar Nemzet* vetett fel, messze túllépte a szociáldemokrata mozgalom kereteit, egyetemes nemzeti gondokat érintett.

A *Magyar Nemzet* több cikkében az SZDP-t okolta, mert „makacs" nemzetközisége, az „ortodox" marxizmushoz ragaszkodása megakadályozta a Pethő Sándor által sugallt és Eckhardték részéről is szorgalmazott összefogást. Az együttműködés hiányát ők a választási kudarc egyik fontos elemének értékelték. De a választás – szerintük – mást is jelzett. Úgy látták, az SZDP válságos helyzetekben képtelen a munkástömegeket megtartani. A munkások 1918-ban is otthagyták a pártot és a bolsevizmust támogatták. Most változott a kép, és ugyanaz a tömeg a nyilasok oldalára állt. Mi a garancia arra, szajkózták újból és újból a *Magyar Nemzet* cikkírói, hogy ez a tömeg újabb változás esetén nem fordul balra és nem áll ismét a bolsevikok oldalára? Éppen ennek elkerülésére volna szükség olyan összefogásra,

amely mindkét lehetőséget egyszerre kizárja. A probléma azonban – fejtegették – nemcsak bel-, hanem külpolitikai vonatkozású is. Ebből az aspektusból vizsgálva a helyzetet, a *Magyar Nemzet* annak a felfogásának adott hangot, hogy bár Magyarország függetlenségét most elsősorban a hitleri Németország fenyegeti, nem kizárt a szovjet, vagy ennél is szélesebb pánszláv veszély. A *Magyar Nemzet*, de más polgári lapok, sőt – mint már említettük – a *Népszava* is aggódva és reménykedve figyelte a szovjet–angol–francia tárgyalásokat. Miközben mind gyakrabban írtak a Szovjetunió megnövekedett szerepéről, mind többször figyelmeztettek egy ilyen megegyezés „veszélyére" is, mert szerintük ez esetben a Szovjetunió „szabad kezet kapna" Délkelet-Európában. A pánszláv veszélyt pedig csak növeli az a körülmény – írták –, hogy a lengyel, szlovák és délszláv népek a náci nyomással szemben mindinkább a Szovjetunióban látják függetlenségük, nemzeti létük védelmezőjét. Ebben a pánszláv tengerben Magyarország éppúgy nem maradhat fenn, mint a germán áradattal szemben. Így fogalmazódott meg 1939 nyarán a „két pogány közt egy hazáért" náciellenes, de egyben szovjet- és kommunistaellenes jelszava.[253]

A választások után a szélsőjobboldal hihetetlen előretörése – nemcsak a nyilas mandátumok nagy száma, hanem a kormánypárt további jobbra csúszása miatt is – a *Magyar Nemzet* táborát azonnal sorompóba állította. Őket nemcsak a náci befolyás megnövekedése aggasztotta, hanem a Teleki-kormány „tehetetlensége", és még inkább a „baloldali" pártok, köztük a Kisgazdapárt befelé fordulása, Eckhard „talajt vesztettsége".[254] Pethő Sándor több vezércikkben ítélte el a „passzív rezisztenciát", a befelé fordulást. Kritikája mindenekelőtt Eckhardtnak szólt, de a szociáldemokratákat is figyelmeztette. „Sürgősen rá kell térnünk az ellentámadás módszerére, az offenzív védelmi taktikára", mert „a jövő ma azoké, akikhez közelebb áll a tett valósága, mint az álmodozás renyhe gyönyöre".[255] Első feladat – hangoztatta Pethő –: mozgósítani a szellemet a náci és nyilas métely ellen, összefogni minden épkézláb erőt az ország függetlenségének védelmében. Összefogni a szociáldemokráciával is, ha az hajlandó múltjával szembenézni, az „idegen eszmeiséget", a „forradalmi tradíciót" megtagadni. Ezt nemcsak a nemzet sorsa, de az SZDP ismételt politikai kudarca is indokolja.

A saját, belső problémáival elfoglalt és változatlanul a jobboldali sajtó kereszttüzében álló SZDP első reagálása a *Magyar Nemzet* újabb összefogást sürgető cikkére az elutasítás. „Hagyják magára a munkásosztályt", „engedjék, hogy az ország és a maga érdekében levő politikát" folytasson, válaszolt önérzetesen a *Népszava*.[256] A *Magyar Nemzet* ismételt sürgetésére ugyan elismeri, hogy feltétlenül szükség van a horogkereszt elleni közös kiállásra, de a kormány, az „államhatalom" nélkül nem látja semminemű értelmét az összefogásnak. Ehhez – miközben a maga részéről a vita végleges lezárását is bejelentette – még hozzátette: „Ausztria elestének egyik oka, hogy az államhatalom nem vállalta az ellenállást..."[257] A vita ezzel azonban nem zárult le, sőt tulajdonképpen csak ezután kezdődött.

Váratlanul Millok Sándor levelet írt Pethő Sándornak és kérte, hogy lapja adjon lehetőséget az összefogás kérdésében az SZDP-t ért vádak megválaszolására. Miután Millok ezt a lehetőséget megkapta, „egy aggódó magyar szociáldemokrata" aláírással cikket írt a *Magyar Nemzet* június 21-i számába. Ezután több hónapig tartó vita kezdődött a *Magyar Nemzet*ben, majd a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* között, nyomukban pedig a szociáldemokrata pártszervezetekben is.

Millok első cikkében elismerte, hogy soha nagyobb szükség az összefogásra, mint ma, a nemzet életében nem volt. Az SZDP ezt nemcsak felismerte, de hajlandó is a polgári pártokkal, a *Magyar Nemzet* táborával erről vitát folytatni, esetleg összefogni, ha „a túlsó parton felhagynak" „a piszkálódással", „a gorombaságokkal", a múlt felhánytorgatásával. Leszö-

gezte: 1918–1919-ért nem lehet csak az SZDP-t felelőssé tenni; legjobb vezetői akkor sem és azóta sem vállalták 1919-et. Előszedve a már jól ismert peyeri érveket, hangsúlyozta, hogy az országot fenyegető veszély nyomán „a magyar proletariátus öntudatos része" „kezdi átértékelni a hazafiság fogalmát", „az ország-, a nemzetféltés irányába". A párt nemzetközisége is csupán elméleti tétel, ami soha sem szolgált és szolgál mást, mint a magyar nemzet érdekeit. A levélhez fűzött szerkesztőségi reflexiók „örömmel" nyugtázták „a hazafias", „a nemzetközi marxizmus terhes haszontalanságaitól" megszabadult magyar munkásosztály jelentkezését.[258]

Millok cikke, majd a szerkesztőség válasza a levelek áradatát indította el a *Magyar Nemzet*hez, majd a *Népszavá*hoz is. Ezekből kiderült, hogy vannak, főleg a munkások körében, akik túl soknak és elvtelennek, és vannak, főleg a polgárság táborában, akik kevésnek tartják Millok „kompromisszumos" együttműködési javaslatát. A *Magyar Nemzet* jobbszárnyán álló, Szidor néven író Szilágyi István nem fogadta el Millok kézfogási javaslatát. Ő az együttműködés feltételének – mint Pethő Sándor az „árat" sokallva megjegyezte – az SZDP „politikai személyiségének", azaz a marxizmusnak a megtagadását jelölte meg. „A végcél fölöttébb érdekel – hiszen mi nem a nyilas diktatúrától félünk, hanem a diktatúrától", írta Szilágyi István. „És csak azért szövetkezni ma a végcéljában diktátori törekvésű Szociáldemokrata Párttal, hogy pillanatnyilag gyengítsük a nyilasokat – akik hála Isten ezt a munkát teljes sikerrel kezdik már maguk elvégezni –, annyi lenne, mint elhárítani egy diktatúrát, hogy másik hasonló törekvés erőre kapottan annál nyugodtabban szervezkedhessék."[259] Millokot s a vele tartó szociáldemokratákat a vita azonban nem balra, hanem eredeti leveléhez képest jobbra vitte. Egy hónappal első levele után és a Szidor kemény bírálatát követő héten Millok már az álláspontok tisztázódásáról, egymásra találásról ír. Ami közös felfogásunkban és ami ellen mindkét részről „a szellemet mozgósítani kell", az nem más, mint „a szláv és germán áradat", és ennek szellemében „elsőrendű és mindenekfelett való közös érdekünk az ország függetlenségének minden irányban való megvédése".[260]

A *Magyar Nemzet*, főképp Szidor és Millok érvelésével azonban sokan nem értettek egyet még értelmiségi-polgári körökben sem, még kevésbé a munkások között. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy Millok levelét, sőt válaszcikkeit nem közölte a *Népszava*. A *Népszava* későbbi állásfoglalásai is lényegesen eltérnek Millok felfogásától. Millok cikkei miatt a szervezett dolgozók a pártgyűlések előadóitól magyarázatot követeltek. A pártvezetőség kínos helyzetében nem tudott más választ adni, mint azt, hogy Millok egyéni akciójáról van szó.[261]

A *Magyar Nemzet*hez érkező levelek örömmel üdvözölték a kézfogást szorgalmazó vitát, és abban is egységesek voltak, hogy még az újabb Mohács előtt sürgősen meg kell találni egymás kezét. Ugyanakkor szinte minden levélíró elutasította Szidor „feltétel nélküli megadást kívánó" követeléseit. „A makacs vita csak egyet eredményezhet – írták Rákosszentmihályról –: mindkét fél visszavonul – tovább gyöngülni – az elefántcsonttoronyba, anélkül, hogy a tiszteletre méltó együttműködési szándék az ország javára gyümölcsöztethető volna."[262] A levélírók többsége védelmébe vette a szervezett munkásokat és szocialista szervezeteiket. Tiltakoztak a gyakran felröppenő nemzetietlenség és hazafiatlanság vádja ellen és kifejtették, hogy a szociáldemokrata munkásság az ország függetlenségének megvédésében fontos tartóoszlop kell hogy legyen.[263] Az „elvi ellentétek" ellenére „a politikai alapok" feladása nélkül is megvan a kézfogás, „a közelebb jutás" lehetősége, ha az érdekeltek valóban látják és le is akarják küzdeni a veszélyt.

Az SZDP-ben zajló, a válságból kiutat kereső ankétvitákon eleve fontos szerephez jutott a belső és külső ellenség elleni összefogás problémája. A kibontakozott sajtópolémia azonban

nemcsak középpontba állította, hanem új, az összefogást valóban előbbre vivő tartalommal is megtöltötte azt. Az ankét résztvevői az ország függetlenségének problémájával foglalkozva „a legteljesebb egyértelműséggel állapították meg – olvashatjuk Buchinger már ismertetett cikksorozatában –, hogy nemcsak az egész magyar nemzet, hanem külön a munkásosztály szempontjából sincs olyan áldozat, amelyet ne kellene meghozni az ország függetlenségének föltétlen biztosítása érdekében".[264] Az ankéton ismét felvetődött az a probléma is, hogy vajon van-e egyáltalán olyan polgári ellenzék, amellyel az SZDP együtt mehetne. Az ismert Mónus-féle tétellel – amely szerint a polgári ellenzék hiánya kizárja Magyarországon a népfront lehetőségét – szemben, most e kérdést is pozitív formában közelítették meg. Nem tagadták egy polgári ellenzék létét, de vitatták a velük való tartós együttműködés lehetőségét mindaddig, amíg ez az „ellenzék" nem hajlandó kiállni az „igazi reformok, a közszabadságok", benne a szocialista szervezetek védelme mellett. A szervezett munkásság – mint ezt más országok példája is bizonyítja – nem akar kimaradni a harcból, de „nem is lehet kizárni" az ország, a dolgozó tömegek érdekeiért is síkraszálló összefogásból. „Nyilván a mi feladatunk – szögezték le egy ankéton –, hogy ebben az irányban is igyekezzünk a politikai közvélemény figyelmét az eddiginél nagyobb mértékben felkelteni."[265]

Az ankétok és a sajtópolémia – éppen a munkáslevelek nyomán – választ keres arra is, hogy az összefogás belső éle csak „a zöld demagógia" ellen irányuljon-e, avagy a Telekikormány politikáját is támadja. A polgári tábor, sőt a szociáldemokrata vezetők egy része is nemhogy támadni nem akarta Teleki politikáját, hanem egyenesen tőle várta a „külső és belső" ellenség elleni összefogás kezdeményezését. Ezért nagy jelentőségű az a levél, amely „Két ember és két osztály vitája" címen egy munkás és főmérnöke polémiájaként jelent meg a *Népszavá*ban. A levél „az elvi ellentétek ellenére" lehetségesnek és szükségesnek tartja az összefogást. Ez azonban nem jelentheti a kormány politikája mögötti felsorakozást, mint erre egyesek a vita során célzásokat tettek. Teleki „sanda mészárosra emlékeztető politikája" nem tanúsít „határozottságot, félreérthetetlen cselekedeteket" a nyilasok ellen, sőt azokra a szocialista szervezetekre nyitott tüzet, amelyek igazi gátjai lehetnek „a zöld kalandorok" terpeszkedésének. A levélíró azt is leszögezi, hogy „a szocialista munkásság a Telekikormánnyal szemben való bizalmatlansága dacára" támogatni fogja mindazokat az intézkedéseket, amelyek „valóban az ország függetlenségét biztosítják és gátat vetnek végre az idegen érdekeket szolgáló féktelen nyilas uszításnak".[266]

A szervezett munkásság nyomására „a jobbra és balra is közös frontot szervezni" vitát kezdi felváltani a közös ellenség elleni együttműködés gondolata. A *Magyar Nemzet*ben a „Nyilatlan Keresztes" név alatt megjelent cikk „sürgős hídverést" javasol „a szakadék felett", mégpedig addig, ameddig útját lehet és tudjuk állni a „hódítóknak". Ha a hódítók győznek és megsemmisül az élet, elvész a kenyér: két halott vagy két koldus vitázhat majd azon, miért juttatott a sors – valamikor – az egyiknek sokkal nagyobb kenyeret, mint a másiknak.[267] A *Népszava* két nappal később válaszol a cikkírónak és lényegében helyesen határozza meg az összefogás pozitív perspektíváját. „Nagyon elképzelhető, hogy az osztályérdekekből fakadó gazdasági, világnézeti, valamint politikai ellentétek egy időre háttérbe szorulnak olyan vihar közeledtére, amely egyformán el akarja söpörni mindazokat, akik a vihar előtt az osztályérdek-ellentétekből adódó harcaikat – világszemléleti és politikai küzdelmeiket – vívták és vívják majd tovább a vihar után." Ehhez azonban „feltétlenül szükséges a túloldalról is annak elismerése, hogy... még erre az átmeneti időre se tagadják meg... a maguk társadalmi helyzetét, világszemléletüket és politikai hitüket". Mennyire másként fogalmazott a *Népszava*, mint Millok: az egyik hajlandó az osztályszemlélet, a világnézet feladására is, míg a *Népszava* cikke, amely a párt baloldalának és a kommunisták álláspontjának ad

hangot, osztály- és világnézeti alapon közelít a kérdéshez és így igazít el az együttműködés bonyolult problémakörében. Struccpolitika volna – írta a lap –, ha tagadnánk a fennforgó ellentéteket, az osztályharc tényét, ha nem ismernénk el a jogot arra, hogy a munkás másként gondolkozzon, más meggyőződésű legyen, mint a polgár. Ezek ismeretében és vállalásában lehet csak a közös ellenség ellen eredményekre is vezető összefogást megteremteni. A *Magyar Nemzet* is, a *Népszava* is felveti a ki kezdeményezzen, a „ki fogjon előbb munkához" kérdését. A *Magyar Nemzet* ravaszul a polgárságnak vindikálja az elsőbbséget, mondván, „ő a módosabb", a „műveltebb". A *Népszava* nem vállalja a kezdeményezést, ezt másodrendű kérdésként kezeli; fő, hogy az összefogás létrejöjjön.[268]

Néhány nappal később lát napvilágot a *Magyar Nemzet* hasábjain Darvas József cikke: „Tovább egy lépéssel." Darvas új és fontos tartalmi javaslatokkal járul hozzá a vitához. Mondanivalójának egyik alapmotívuma, hogy a parasztságot nem lehet, de nem is szabad kihagyni az összefogásból. Mindaddig a parasztságról alig esett szó, ha csak a Kisgazdapárt alatt a vitázók nem értették a parasztság bevonását is. Tény azonban, hogy akaratlanul, de jórészt akarva is, a parasztság kívül rekedt az összefogást szorgalmazók táborán. A szegényparasztság képviselői a vita kibontakozásának időszakában pártalakítási feladatokkal voltak elfoglalva. (A Márciusi Front szétzúzása után a benne részt vevő népi írók és a hozzájuk csatlakozott „parasztpolitikusok" több kísérletet tettek a szegényparasztság szétforgácsolt erőinek politikai szervezetbe tömörítésére, míg végre 1939. június 29-én sor kerülhetett a Nemzeti Parasztpárt megalakítására.) Darvast cikke megírásában még egy körülmény inspirálta. A kommunista Kulich Gyula – aki ekkor már a KMP KB hazai megbízottjaként dolgozott – kezdeményezésére 1939. július második felében tanácskozásra ült össze Darvas József, Donáth Ferenc, Kovács Imre, Pollner György és természetesen Kulich. A tanácskozáson részletesen megvitatták a szellemi honvédelem problémáit és megállapodtak a teendőkben is. Feltehető, hogy ez a megbeszélés döntő szerepet játszott a Darvas-cikk születésében.[269]

Darvas cikkében mindenekelőtt leszögezte: a parasztság érdekelt és helyet követel az összefogásban. A közös ellenség elleni harchoz a fő erőt, a munkásságot és a parasztságot csak úgy lehet felvonultatni – írta –, ha közben nem feledkezünk meg jogos szociális követeléseiről, hanem azok is megoldást nyernek. Nemcsak azért kell így cselekedni, hogy ezzel „kifoghassuk a szelet" a népre apelláló nemzetellenes demagógia vitorlájából, hanem azért is, mert az igazi nemzetvédelem: „helytállni a népért, hogy a nép is helytálljon a nemzetért".

Darvas cikke azonban nemcsak új tartalommal töltötte meg a kiindulópontjától most már lényegesen balra tartó vitát, hanem a nézetek „tisztázása" mellett az összefogás gyakorlatára, a cselekvésre irányította a figyelmet. Közös platform kidolgozását, az együttműködés gyakorlati megvalósítását sürgette. Az összefogásról folyó vita „a legszélesebb érdeklődéstől kísérten elérkezett ahhoz a ponthoz, ahol valamit már cselekedni is kell".[270]

Néhány nappal később a *Népszava* „Igen, tovább egy lépéssel!" címmel válaszolt Darvas cikkére. Elismerte a kritika jogosságát, egyetértett a parasztság bevonásának nélkülözhetetlenségével és azzal is, hogy ez az összefogás csak akkor valósulhat meg, csak akkor lesz termékeny és mozgósító erejű, ha kiáll a dolgozó tömegek szociális követelései mellett, szabadságjogaiért és szervezeteiért. Helyeselte, a továbblépés feltételének tartotta, hogy a nemes gondolatokat és szándékokat cselekedetek, „tettek kövessék!". A *Népszava* – úgy tűnik – itt meg is retten merészségétől. Ezért tisztázni kívánja, mit ért a tettek alatt?! Kezdetben ez nem jelentene többet, mint a közös platform kialakítását és ennek alapján a szellemi mozgósítást. A pártvezetés jobboldala a tetteket aggályosnak tartotta, annak ellenére, hogy Teleki maga adta a „szervezőknek" tudtára, rokonszenvezik a gondolattal.[271]

A *Magyar Nemzet* ugyancsak vezércikkben nyugtázta, hogy a vita alapján megvan a lehetőség a teendők „magasabb szintézisbe" foglalására. Elérkezett az idő a gyakorlati megoldásra, a cselekvésre. „Vagyis, ahogyan az újság hasábjain gondolatban és lélekben egymásra találtunk, úgy kell egymásra találnunk személyesen is." Össze kell ülni, találkozni, beszélgetni, vitatkozni kell, hogy tényleg meggyőződjünk arról: „őszintén egy az akarásunk". E beszélgetések, találkozások során kell kimunkálni azt a közös platformot, amelyre „a tartós együttműködés nehezebb pilléreit is felépíthetjük". Az összefogás útjában feszülő ellentétek feloldhatók – írta –, ha a benne részt venni akarók megértik: nagy viharok idején „létezik egy magasabb egység, amikor az osztályérdekeket az egyetemes nemzet érdekei alá kell rendelni".[272] Ha ezt az érdekeltek megértik, az együttműködés elvi és gyakorlati útjából a legfőbb akadályok elháríthatók.

A mind helyesebb irányba terelődő sajtópolémiához döntő elvi és gyakorlati útmutatással járult hozzá az OIB, amely 1939. augusztus 20-án tartotta második – immár munkás-paraszt-értelmiségi – találkozóját. Az OIB a *Népszava* hasábjain üdvözölte az összegyűlt fiatalokat, és egyúttal olyan elvi és gyakorlati programot adott, amely, ha közvetetten is, útmutatás kívánt lenni a széles összefogás politikájához. Az OIB is – mint Révai és más kommunisták ez időben az *Új Hang*ban és másutt közzétett cikkeikben, az összefogás világosabb megértése érdekében – visszanyúlt az 1848–1849-es szabadságharc tanulságaihoz. Kimondta, hogy az ország „legsürgősebb aktuális létérdeke" indokolja a munkásság, parasztság, polgárság és intelligencia összefogását. De tudni kell, hogy „a munkásság és parasztság demokratikus összefogása szociális erők mozgósítását is jelenti. Kenyeret, földet, jogot és szabadságot kíván a tömegeknek: tehát az ország belső demokratizálódását... Egy ország függetlensége akkor van igazán megalapozva – szögezte le a cikk –, ha a nép a nemzet szabadságában a maga jogait is védi."[273] Hasonló szellemben vitatkoztak a találkozón részt vevő fiatalok, és szólalt fel a gazdag tapasztalatokkal, népfrontos múlttal rendelkező, Kassáról érkezett kommunista vezető, Schönherz Zoltán is. A találkozó közös mondanivalója volt: az ifjúsági együttműködést társadalmi méretű, cselekvő összefogássá kell szélesíteni.

A széles összefogás immár gyakorlati cselekvés felé forduló vitáját azonban egy „váratlan" nemzetközi esemény hosszabb időre levette a napirendről. 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírták a szovjet–német megnemtámadási szerződést, majd néhány nappal később kitört a második világháború. A Teleki-kormány kivételes hatalmának életbe léptetése és kétarcú politikájának, az úgynevezett „fegyveres semlegességnek" a kibontakozása az összefogásban érdekelt erők jobbszárnyát e politika mögé sorakoztatta fel. Ugyanakkor a szovjet–német megnemtámadási szerződés nemcsak felújította, hanem első helyre tette „a germán és pánszláv" veszély, a „két pogány közt egy hazáért" jelszavát. Felerősödtek, sőt az az SZDP peyeri szárnya részéről első helyre kerültek a kommunista- és szovjetellenes megnyilatkozások és akciók. Ilyen feltételek között – bár erre továbbra is voltak kísérletek – az összefogás kérdésében lényegesen előbbre jutni nem lehetett. E területen komoly eredményeket is jelentő lépésekre csak 1941 tavaszán került sor.

IV. FEJEZET

Az SZDP politikája a második világháború első periódusában (1939–1941)

A fasiszta Németország 1939. szeptember 1-én megtámadta Lengyelországot. Két nappal később, szeptember 3-án Anglia és Franciaország hadat üzent Németországnak. Kitört a második világháború. A Szovjetuniónak a szovjet–német megnemtámadási szerződés eredményeként átmenetileg sikerült az imperialisták tervét keresztülhúzni, megakadályozni, hogy a náci Németország a Szovjetunióra rontson.

A második világháború kitörésének ilyen módja érzékenyen érintette a magyar uralkodó köröket és a Teleki-kormányt. Nemcsak az uralkodó réteg, de a szélsőjobboldal sem ilyen képletű háborút várt. A nyugati hatalmak elleni háború legalább annyira összezavarta elképzeléseiket, mint a szovjetellenes összefogás reményének kudarca. Bizonytalanok a háború kimenetelét illetően. Ez a bizonytalanság nyomta rá bélyegét a Teleki-kormány külpolitikájára is.

Teleki Pál kormánya a háború kezdetén várakozó álláspontra helyezkedett, nem deklarálta ugyan – sok más országhoz hasonlóan – az ország semlegességét, de formailag semlegesnek tekintette magát. Teleki külpolitikai célja: a tengelybarát politika talaján maradva elkerülni a nyílt szakítást a nyugati hatalmakkal és keresztülvinni a Romániával szembeni revíziót.[1] Az a körülmény pedig, hogy mind Németországnak, mind a nyugati hatalmaknak érdeke volt, hogy Délkelet-Európa ne váljék hadszíntérré, „semleges" maradjon, bizonyos mértékig kedvezett a magyar kormány törekvéseinek.

A kormány az óvatos külpolitikát szolgáló belpolitikai viszonyokat igyekezett teremteni. A Teleki-kormány szeptember 2-án életbe léptette a kivételes hatalmat, amely az egyesülési és gyülekezési jog korlátozásáról, a sajtócenzúra bevezetéséről, a rendőri felügyelet kiszélesítéséről, a közszükségleti cikkek árának rögzítéséről intézkedett. Hatályon kívül helyezték az előző években hozott szociális intézkedéseket: felfüggesztették a nyolcórás munkaidőt és a fizetéses szabadságról szóló törvényt.[2] A fentiekkel egyidőben hadiüzemmé nyilvánították a legfontosabb gyárakat, és az ott dolgozó munkásokat, nemre való tekintet nélkül, 14 éves kortól 70 éves korig honvédelmi munkára kötelezték, egyidejűleg az üzemeket újonnan kinevezett katonai parancsnokok felügyelete alá helyezték.[3] A fenti rendelkezések az állam korábban is jól funkcionáló, a dolgozó tömegek kordában tartását szolgáló adminisztrációját még hatékonyabbnak ígérkező eszközökkel egészítették ki.

Teleki nemcsak a dolgozók féken tartását tartotta fontosnak, hanem az uralkodó osztályokon belüli ellentétek, a politikai pártok közötti „acsarkodás" tompítását is. Célja volt mindenekelőtt az uralkodó osztályok egységes frontjának, sőt egy ennél is szélesebb egységnek a megteremtése. A kormányfő e törekvések szellemében hirdette meg a Magyar Élet Pártja szeptember 13-i értekezletén a Treuga Deit a parlamentben és a közélet egyéb területein. Ez volt a célja a szeptember 14-én, a parlament őszi ülésszakának megnyitása előtt megtartott pártközi értekezletnek is, amely „a napirendre kerülő kérdésekben kívánt meg-

egyezést létrehozni a pártok között". A kormány baloldali ellenzéke, a Kisgazdapárt és az SZDP készségét nyilvánította a Teleki által szorgalmazott „belpolitikai fegyverszünet kötelezettsége" iránt, míg a szélsőjobb nem volt hajlandó a kormányfő óhajának eleget tenni.[4]

A háború kitörése tovább súlyosbította a munkásmozgalom helyzetét. Az SZDP, a szakszervezetek politikai és szervezeti befolyásának csökkenése, a területnövekedések nyomán kibontakozott nacionalista áramlat, a szélsőjobboldal szociális demagógiája, a hadikonjunktúra erősödése, a háború kirobbanásával teremtődött ideológiai zűrzavar, a kivételes törvények, végül Teleki újonnan meghirdetett „nemzeti egység" politikája együttesen szemlélteti a bonyolult helyzetet.[5] A kérdés az volt, hogy elsősorban a munkásosztály legális szervezetei, az SZDP és a szakszervezetek képesek lesznek-e az árral szemben úszva a megnövekedett antifasiszta feladatok megoldására felkészíteni a szocialista mozgalmat.

1. Az SZDP alkalmazkodási kísérlete a kormány „nemzeti" céljaihoz. Az „orosz" kérdés

Az SZDP vezetősége a párttagság teljes egyetértésével elítélte a háborút és a béke mellett foglalt állást. „Hittünk abban – írták a háború másnapján a *Népszava* belső vezércikkében –, hogy sikerül megmenteni a békét tárgyalásokkal, egyezkedésekkel, engedményekkel." Elismerték, hogy a müncheni egyezménnyel kapcsolatos, a tartós békéről szóló optimista fejtegetéseik nem voltak helyénvalóak. A lengyel–német háborút már nem lokális összecsapásként, hanem a második világháború kezdeteként értékelték. Látták, „hogy elindult útjára a végzet", de még úgy vélték – inkább reménykedve, mint meggyőződésből –, a nagyhatalmaknak még mindig van lehetőségük megállítására. E súlyos helyzetben Magyarország számára „első számú parancs – írta az SZDP központi lapja –, óvjuk meg minden eszközzel, minden módon, okosan, elszántan, nyugalommal és bizalommal Magyarország békéjét és semlegességét". „Béke és semlegesség" – ezt a politikát várja a magyar nép a kormánytól, s ha Teleki erre vállalkozik, „az egész magyar dolgozó népet maga mögött találja". Egy ilyen politikát az SZDP vezetősége messzemenően támogat. Sürgeti a pártpolitikai, sőt a világnézeti küzdelmek felfüggesztését, az országban olyan politikai atmoszféra megteremtését, amely „minden párt és minden osztály számára könnyűvé teszi ezekben a nehéz időkben a nagy érdekeknek, az ország egyetemes érdekeinek a védelmét".[6] A kormány iránti lojalitás megnyilvánult abban is, hogy a háborús, köztük az antiszociális intézkedéseket a pártvezetés megértéssel fogadta, óhaja csupán az volt, hogy egyesek „a rendkívüli szükségből" ne tehessenek szert „rendkívüli profitra".[7]

Az adott helyzetben az annyira szükséges „türelem és nyugalom", „a gazdasági élet zavartalan menete" biztosítható, és a munkásság a különböző intézkedésekkel szemben megértő lesz – fejtegette másutt a *Népszava* –, ha látja, hogy „minden kormányintézkedés körültekintő", „jó szándékú" és az ország egyetemes érdekeivel összhangban álló. A pártvezetőség a „tőkés és munkás" között szinte elkerülhetetlen konfliktus megelőzésére, illetve korlátozására javasolta az első világháborúban jól bevált panaszbizottságok felállítását.[8] A haditermelés munkaerő-ellátása, a bér- és szociális juttatások zavartalansága érdekében szorgalmazta, hogy a különböző érdekképviseletek küldötteiből egy véleményező-tájékoztató szervezetet hozzanak létre.[9]

Peyer Károly ezt az együttműködési készséget minden bizonnyal ismételten megerősítette a szeptember 14-én megtartott pártközi értekezleten. Nem ismerjük Peyer felszólalását,

de a *Népszavá*ban a megbeszélést követően megjelent cikkek nem hagynak kétséget az iránt hogy az SZDP támogatta a Teleki által meghirdetett Treuga Deit. „A belpolitikai fegyverszünet előtt meghajlottunk" – írta a *Népszava* szeptember 15-i száma. Nemcsak elvi, hanem gyakorlati meggondolásból is támogatták a Teleki javasolta normális „politikai és parlamenti életvitelt", mert csak az országgyűlés lehet az a fórum, ahol a pártok elvi felfogása, a véleményeltérés, ha „korlátoltan is, érvényesülhet".[10]

Szeptember 29-én került sor a párt országos választmányának ülésére. Ez a fórum volt hivatva bonyolult helyzetekben a párt politikáját meghatározni. Az előjelzések, megnyilatkozások kétségtelenné tették, hogy a pártvezetőség többsége folytatni akarja – a háborús állapot miatt további korlátok közé szorítva – defenzív, a kormánnyal egyezkedésre hajló politikáját. A választmány által elfogadott határozat ezt valóban megerősítette. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az országos testület több kérdésben az előjeleknél határozottabban, pozitívabban foglalt állást. A határozat első pontja kimondta, hogy az SZDP „helyesli és támogatja az ország semleges politikáját. Támogatja a trianoni igazságtalanság jóvátételére tett kormány-erőfeszítéseket." Itt azonban – szemben Teleki terveivel – a békés eszközöket, a „közmegegyezést" tartja célravezetőnek. Külön ki kell emelni, hogy a választmány határozottan kiállt az ország függetlensége mellett. „A Szociáldemokrata Párt ... őrzője és harcosa kíván maradni a független Magyarország gondolatának ... s eltökélten küzd tovább a politikai szabadságért, a szociális haladásért, a dolgozó tömegek gazdasági és társadalmi felemelkedéséért." A határozat leszögezte, hogy a párt változatlanul harcol „a szabad szakszervezetek tevékenységének hathatós biztosításáért", „a termelés nyugodt és zavartalan folyamatának feltételeként" „a mozgó bérskála bevezetéséért".[11]

A pártválasztmány alapjában véve tehát olyan feladatokat tűzött a párttagság elé, amelyek az adott feltételek között valóban a mozgalom érdekeit szolgálták. A fő kérdés azonban az volt, hogy a választmány kijelölte célokat a pártvezetés milyen gyakorlati politika keretében kívánja megoldani. Mennyiben tekinti e feladatokat egységes egésznek, avagy bizonyos részeredmények fejében engedményeket tesz-e az alapvető célok rovására. Sajnos, és nem véletlen, hogy az országos választmány éppen a hogyan tovább kérdésében maradt adósa a szocialista mozgalomnak, és ezt a fontos kérdést rábízta a pártvezetőségre. A háborút követő egy hónap azonban gazdag és bőséges adalékkal szolgált arra, hogy a pártvezetés hogyan is képzelte el háborús körülmények között a mozgalom további „fejlődését".

A *Népszava* szeptember 5-i belső vezércikke fogalmazta meg először a mozgalom sajátos feladatait. Ez határozottan tudtára adta a párttagságnak, hogy a pártszervezetek nem folytathatják azt, amit a nyári ankétokon elhatároztak. „Szép terveink voltak", de „most szünetet kell tartanunk". Helytállásra, kötelességteljesítésre, áldozatvállalásra és hűségre, az aktív politikai küzdelem helyett befelé fordulásra, a mozgalom belső problémáinak megoldására szólít fel.[12] A szeptember 7-én megtartott pártvezetőségi ülés szerint a kormány intézkedései „prevenciós célokat" szolgálnak és „nem irányulnak a mozgalom ellen". Így „a rendes pártélet" fenntartására minden lehetőség adott, csak „a hangos és tömeges megnyilatkozásoktól ... kell tartózkodni". Hangsúlyozta, hogy a pártvezetésnek az eddigieknél jobban kézben kell tartania a pártmunka irányítását és ellenőriznie kell a pártesteket. Határozat született a rendszeres heti elnök-titkári értekezletek, s az itt kapott információk alapján a kerületi pártestek megtartására.[13] A központi, kerületi pártnapi előadók, a kerületi titkárok utasítást kaptak arra, hogy előadásaikban, tájékoztatóikban tartsák magukat a pártvezetőség információihoz. Azokkal szemben, akik érthetetlennek tartják a pártesteken a világpolitikában történtekről a szabad vita, véleménycsere tilalmát és emiatt rosszallásukat fejezik ki, vagy érdeklődésüket más úton kívánják kielégíteni, durván felléptek. „Tessék tudomásul

venni – írta a *Népszava* – a rendelkezéseket, intézkedéseket", azt, hogy „ma nem lehet, nem szabad külpolitikai értekezéseket rendezni, előadásokat tartani", véleményt cserélni. Az öntudatos munkás „önfegyelmezettsége", saját érdeke azt parancsolja, hogy „véleményét magába zárja".[14]

Kétségtelen, óvatosságra, nagyobb önfegyelemre feltétlenül szükség volt, hisz a háború kitörését követő hetekben a rendőrség sorozatosan tartóztatta le a szervezett dolgozókat „rémhírterjesztés ürügyén". A „lakatot a szájra" követelés azonban végső soron a mozgalom, a belső pártélet teljes elsorvadásához vezetett volna akkor, amikor a munkások politikai érdeklődése megnőtt és a háború által felvetett problémák tömegére vártak választ. Sajnos az országos pártválasztmány határozata is megmaradt a fenti keretek között. A párttagságtól „a szociáldemokrácia eszményeihez" való hűséget, kötelességteljesítést, szervezeteik és intézményeik melletti kiállást, új hívek toborzását követelte.

A pártvezetés a Teleki által meghirdetett „belpolitikai fegyverszünet"-re hivatkozva – az első világháború „jól bevált" politikájához hasonlóan – azt hajtogatta, hogy háború idején „az egyes osztályok különérdekei nem érvényesülhetnek és nem is számítanak". Egyes pártok és osztályok differenciái háttérbe kell hogy szoruljanak, „az érdekek és igények képviseletét ilyen időben az állam igyekszik gyakorolni". Hogy érveik meggyőzőbbek legyenek, általános nemzetközi tapasztalatokra és gyakorlatra apelláltak: „Háború idején a munkásság gazdasági és politikai szervezetei a legtöbb országban csak az elvi szempontok megóvására, a szervezetek meglevő erejének ápolására és a szervezeti keretek fenntartására szorítkozhatnak."[15] Most, amikor „a munkásosztály erejét felülmúló akadályok jelentkeznek" – írta Mónus –, a küzdelem fő iránya nem lehet más, mint „az új társadalmi rend után való vágyakozás és törekvés". „Messiási és apostoli munka – hirdetni a szocializmus igéit."[16] Mindennek lényege: a tettek mezejéről kivonni a mozgalmat, befelé fordítani, úgy túlélni a nehéz időket.

A mozgalom befelé fordítására irányuló törekvés azonban hamarosan megbosszulta magát. A párttagság aktív, a mozgalmat életben tartó, jórészt balfelé húzó szárnya e taktikát elfogadhatatlannak tartotta. Érvelésükben arra hivatkoztak, hogy a nyilasok sem tartják be a „belpolitikai fegyverszünetet" és változatlanul támadják a kormány politikáját, egyben újabb és újabb rohamokat indítanak a szocialista szervezetek ellen. A háborús rendelkezések is arra késztették a dolgozókat, hogy fellépjenek az érdekeiket sértő intézkedések, önkényeskedések és a rohamos drágulás ellen. A szociáldemokrata vezetőknek azonban a legtöbb gondot nem ezek, hanem a háborús erőviszonyok, mindenekelőtt a Szovjetunió politikájának értékelése okozta.

A szervezett munkások soraiban a háború kitörése előtt erős háborúellenes hangulat uralkodott. Azt várták – ebbe az irányba befolyásolta őket az SZDP álláspontja is –, hogy a nyugati demokráciák és a Szovjetunió közös fellépése végül is útját állja a hitleri agressziónak. Ezért volt számukra is nagy meglepetés a szovjet–német megnemtámadási szerződés. Az ennek értékelése körüli zűrzavart csak fokozta a nyilasok magatartása: augusztus végén a náci Németország és a Szovjetunió mellett rendeztek szimpátiatüntetéseket.[17] A szerződés okozta zavar ellenére a szervezett dolgozók abban bíztak, hogy az egyezmény útját állja a német–lengyel konfliktus világháborúvá szélesedésének. A háború azonban kitört és a munkások úgy érezték, csalódtak várakozásaikban.[18] Nem véletlen tehát, hogy a való helyzetet feltáró, okos, vitára alkalmat adó, a zavaros nézetek tisztázását szolgáló tájékoztatásokat akartak. A pártvezetőség nem térhetett ki e kívánság elől, de mindent elkövetett, hogy a szervezett dolgozók megnövekedett politikai érdeklődését az általa helyesnek tartott keretek között tartsa.

Az előadók a rendszeres elnök-titkári értekezleteken a pártvezetőség álláspontját képviselték, a kerületi pártestéken és a gyűléstilalom miatt gyakrabban összehívott összbizalmi megbeszéléseken a központi kiküldöttek ugyancsak a pártvezetőség utasításaihoz tartották magukat. Ez pedig a szovjet politika értékelésében rendkívül gyorsan szembeállította egymással a pártvezetőség utasításaihoz ragaszkodó funkcionáriusokat és a párttagság nagyobb részét.

A pártvezetőség néhány tagja – bár a szovjet–német szerződést érthetetlennek tartotta – úgy vélte, hogy a Szovjetuniót a chamberlaini politika kényszerítette a megegyezés elfogadására. A többség viszont – különösen, amikor már ismertté váltak a nyugati kormányok és főleg a szociáldemokrata pártok álláspontjai – a bolsevizmussal, a diktatúrák természetével magyarázta a történteket. Megpróbálta a Szovjetuniót a munkásosztály árulójaként, „vörös imperialista" hatalomként beállítani. E magatartás okát – véleményem szerint – több tényező együttes hatása magyarázza. Az alapvető ok kétségtelenül a pártvezetőség többségének antibolsevista magatartása. Fontos szerepet játszott továbbá az a körülmény is, hogy a nyár folyamán mind hatásosabban és eredményesebben fellépő baloldal, mindenekelőtt a kommunisták visszaszorítására alkalmas eszköznek ígérkezett.[19] De más tényezők is közrejátszottak ebben.

A pártvezetőség minden valószínűség szerint tartott attól a háború kitörése után, hogy ismét felvetődhet a párt betiltásának kérdése. Mindenképpen el akarták tehát kerülni annak a gyakran hangoztatott vádnak a felelevenítését, hogy a párt a bolsevizmus melegágya, s még inkább azt, hogy az SZDP-t azonosítsák a kommunista párttal, ami a betiltáshoz a legfőbb érvet szolgáltatná. Mindenképpen szerepet játszott a szovjetellenes propagandában Teleki politikája is. A szovjet–német szerződés a szélsőjobb, sőt a kormány propagandájában is magától értetődően háttérbe szorította a szovjetellenes megnyilatkozásokat. Ugyanakkor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy Teleki csak kényszerből respektálja a történteket. Teleki Pál Olaszország felé fordulása, az olasz külpolitikának változatlanul erős, sőt az egyezmény nyomán még élesebbé váló szovjetellenessége, illetve a nyugati országok felé tett tapogatódzó gesztusa a pártvezetőségben arra a meggyőződésre vezetett, hogy a kormány méltányolni fogja e propagandát.

A nemzetközi politikában történtek és a pártvezetőségnek ezekről adott tájékoztatói az első hetekben nem okoztak különösebb gondot Peyeréknek. A zavar eléggé megosztotta a párttagságot. A nagy többség kezdetben elfogadta a vezetők szovjetellenes érveit, vagy legalábbis nem lépett fel ellenük. Csupán egy kisebbség, elsősorban a kommunisták tiltakoztak a szovjetellenes vádak ellen, de eleinte inkább ösztönösen, mint tudatosan, a szociáldemokrata álláspontot megkérdőjelező érvekkel. A változás szeptember végén, október elején történt. Előidézője többek között Nyugat-Ukrajna felszabadítása és az ott hozott szovjet intézkedések hatása volt.

A Szovjetunió megjelenése Magyarország határain – a kormánykörök nagy megdöbbenésére – igen nagy izgalmat váltott ki a dolgozó tömegekben. A szovjet kormány intézkedései – a gyárak köztulajdonba vétele, a földosztás – nyomán a munkások előtt mind világosabbá vált, ösztönösen vagy tudatosan, hogy a Szovjetunió nem agresszorként, hanem felszabadítóként érkezett Nyugat-Ukrajna földjére.

A dolgozók körében beállt változásra, a Szovjetunió iránt hihetetlenül megnőtt érdeklődésre és ezzel egyidejűleg a kormány, valamint az SZDP vezetőinek megnőtt gondjaira világítanak rá az ez időben keletkezett jelentések is. A Szovjetunió iránti szimpátia növekedéséről nemcsak a hivatalos kormánytényezők jelentései szólnak,[20] hanem a szociáldemokrata vezetők személyes tapasztalatai is ezt mutatják. Szeder Ferenc, a párt vidéki titkára 1939

november–decemberében meglátogatta a Dunántúl és a Tiszántúl, valamint az újonnan visszacsatolt Felvidék pártszervezeteit. Összefoglaló jelentésében megírta, hogy a tavaszi mélypont óta vidéken is nőtt az SZDP iránti bizalom. Jelentése nagyobb része azonban a Szovjetunió iránti szimpátia igen gyors növekedéséről tájékoztat. Ez általános tapasztalat – írja –, de Békéscsabán és Mezőtúron e tekintetben a helyzet „kétségbeejtő". Békéscsabán „mintha minden széthullott volna, az emberek Moszkva felé tekintenek, ahonnan reményeik valóra váltását várják. Lehet ennek a jelenségnek nemzetiségi magyarázatot adni, de mégis kétségbeejtő, hogy ebben az időben ilyen hangulatváltozás történhetik az emberek lelkében..."[21] Hasonló megállapításokat találunk Rónai Sándor egri, ózdi, mezőkövesdi tapasztalatairól írott levelében. Mezőkövesdi tapasztalatairól írva külön is megállapítja, hogy az itteni szociáldemokraták „abszolút jóindulatú emberek", „nem bolsevisták", mégis nagyon erős oroszbarát felfogást vallanak. Okát elsősorban „tájékozatlanságukban" látta.[22]

Nemcsak az Alföld, hanem az újonnan visszacsatolt Felvidék hangulata sem mutat mást. Az SZDP vezetői, Büchler József, Kabók Lajos, Pajor Rudolf, Szeder Ferenc, továbbá Zentai (Zuschlag) Vilmos hosszabb időt töltöttek itt. Benyomásaik nem éppen kecsegtetők az SZDP számára. E területek szociáldemokratái a panaszok tömegével árasztották el az ide érkezőket. Közöttük – szinte magától értetődően – első helyen az a csalódottság állt, amit a „hazatérés" elvárásai és a valóság között tapasztaltak. Mind a politikai helyzet, mind a szociális körülmények tekintetében lényegesen rosszabb volt a helyzete még a magyar lakosságnak is, nem szólva a szlovákokról, mint az átcsatolás előtt. Az elkeseredés, az elégedetlenség azonban nemcsak a kormánypolitikával, hanem az SZDP-vel szemben is megnyilvánult. Kifogásolták, hogy a központi vezetőség „nem fordít kellő gondot" a felvidéki mozgalomra. Különösen nehezteltek azért, hogy a parlamenti frakció – bár ismeri a felvidékiek súlyos gondjait – mind ez ideig „még egyetlen interpellációt sem mondott el a felvidékiek ügyében". Pestről egyszerűen „hiányzik a kisugárzó erő Kassa és Felvidék felé", írta jelentésében Zentai (Zuschlag) Vilmos. Elégedetlenek az SZDP általános politikájával is, úgy vélik, hogy Magyarországon a szocialista mozgalom „csinálásánál ne a leheten" – ez a pártvezetőség véleménye –, hanem a „kellen" legyen a hangsúly. A Felvidéken is erős az oroszok várása – írta Zentai. Kárpátalján a magyar kormány politikája valóságos táptalaja az oroszvárásnak. Szinte egész Kárpátalja népe „ezerszer inkább az oroszokat kívánja, mint a németeket, vagy akár a magyarokat..."[23]

A fővárosban, ahol az SZDP vezetőinek az eseményeket torzító információs előadásai erőteljesebben hatottak, kezdetben ugyan többségben voltak a szervezett dolgozók körében azok, akik a Szovjetunió külpolitikai lépéseit helytelenítették, a „vörös imperializmus"-ról terjesztett rágalmakat azonban jórészt ők is visszautasították. Különösen hevesen tiltakoztak az SZDP vezetőinek azon állítása ellen, hogy a Szovjetunió és a kommunisták a „mennél rosszabb, annál jobb" elve alapján a háború mellett vannak. Furcsa – olvasható a *Népszava* szerkesztőségéhez intézett levélben –, hogy amikor „még kapitalista, sőt fasiszta államok politikusai és sajtói sem vádolták meg soha a Szovjetuniót azzal, hogy a háborút akarná", éppen a *Népszava* vállalkozik erre.[24]

A fentiekből kitűnik, hogy a szervezett és részben a szervezetlen dolgozóknak a Szovjetunió iránti ösztönös szimpátiája játszott döntő szerepet a szovjet- és kommunistaellenes propaganda visszautasításában. A rágalomhadjárat megtörésében az előbbinél ugyan kisebb, de nem kevésbé fontos szerep jutott a kommunistáknak. Az első napok zavarai után a kommunisták mindinkább magukra találtak és mind szervezettebben léptek fel a szovjetellenes vádakkal szemben. Kezdeti tiltakozásaikat októberben már az eseményeket elvi szinten elemző, színvonalas érvelés váltotta fel.

1939 őszén, éppen a szovjet kormány politikájáról kibontakozott vitában jelentkezett először a kommunisták szervezett és egységes álláspontja. Ennek magyarázata kettős. Egyrészt megkezdődött, bár még egymástól elszigetelten, több vonalon is a KMP szervezeti újjáépítése, másrészt a KMP külföldön és itthon dolgozó vezetőinek szorosabbá váló, szervezett együttműködése révén[25] sikerült a szervezett dolgozókat különösen foglalkoztató kérdésekről írásos politikai tájékoztatókat kiadni. Ezek közül néhány – „A német–orosz megegyezés és Lengyelország összeomlása", „Nyugat-Ukrajna felszabadítása és a balti államokkal kötött szovjet szerződés", „A szociáldemokrácia és a háború", továbbá Dimitrov felhívása: „Ez a háború nem a ti érdeketek"[26] – olyan segítség volt a kommunisták részére, amely nemcsak eligazodást, útmutatást adott, hanem a reakció és a szociáldemokraták álláspontját meggyőzően cáfoló érveket is.

A jobboldali szociáldemokraták véleményével szemben különösen nagy segítség volt a kommunisták számára a Rózsa Ferenc és Rózsa Richárd által készített, „A német–orosz megegyezés és Lengyelország összeomlása" című tájékoztató. A dokumentum már október közepén eljutott a párttagokhoz[27] és a helyzet átfogó elemzésével elsőként adott megcáfolhatatlan érveket a kommunisták kezébe. A dokumentum – amely a közelmúltban került elő – a bevezetőben átfogó képet rajzol azokról az eseményekről, amelyek először Münchenhez, majd a második világháborúhoz vezettek. Bemutatja az egyik oldalon azt az erőfeszítést, amit a Szovjetunió a német agressziós tervek megakadályozásáért tett, a másik oldalon pedig azokat a nyugati mesterkedéseket, amelyek Hitlert a Szovjetunió ellen akarták fordítani. A szovjet kormány 1939 nyarán nem vállalkozhatott egyedül a háború megakadályozására – szögezte le a tájékoztató. „A kérdés – részéről tehát – oda módosult, hogy milyen legyen ez a háború? Az angol politika által óhajtott – Szovjetunió ellen – általánossá váló intervenciós háború, vagy pedig a kapitalisták egymás közötti imperialista küzdelmére korlátozott háború." A szovjet politika nagy eredménye, hogy ez utóbbit sikerült elérnie. A dokumentum szerint a Szovjetunió most lélegzethez jutott, lehetősége nyílott arra, hogy felkészüljön a hitleri agresszió visszaverésére, mert Hitler „Európán úrrá lévén, a siker reményében vetheti fel Oroszországgal szemben is a világuralom kérdését". Ez azonban már nem lesz egyoldalú szovjet–német háború – szögezte le a tájékoztató –, mert időközben a német „expanzió saját kapitalista érdekei védelmében ellenállásra kényszeríti az angol–francia finánctőkét, amely népi érdekek védelmében (a spanyol és csehszlovák nép megsegítése érdekében) nem volt hajlandó fasisztaellenes háborúra".[28]

Az SZDP vezetősége, a kommunisták „ellentámadását" látva, átfogó szovjet- és kommunistaellenes akcióba kezdett. Október közepén „Tiszta vizet a pohárba" címen egy bizalmas tájékoztatót adott ki, amely „az orosz kérdés"-ről eddig részletekben elmondott rágalmaikat egy csokorba gyűjtötte. E dokumentum bevezetője elismeri, hogy a pártszervezetekben a háború által felvetett problémák közül „a legnagyobb érdeklődést az orosz kérdés" váltotta ki. A bevezető szerint a párttagságban vannak ugyan, akik a pártvezetőség álláspontjával nem értenek egyet, ezek azonban nem meggyőződésből állnak szemben a hivatalos állásponttal, hanem azért, mert „csalódásukat nem merik, különböző okokból nem akarják maguknak, még kevésbé nekünk bevallani". Ezek azzal, hogy „szemléleti zűrzavart" teremtenek a szervezetekben, „komoly veszedelmet jelenthetnek... a pártra, az egész mozgalomra nézve is". Ezért maradéktalanul tiszta vizet kell öntenünk a pohárba. „Ez a párt a szociáldemokrácia pártja és ebben a pártban másnak, mint meggyőződéses szociáldemokratának soha helye nem lehet."[29]

A pártvezetőség utasítására október végén, november elején megtartott elnök-titkári, kerületi pártvezetőségi értekezletek és pártnapok, majd az összbizalmi értekezlet egyetlen napi-

rendi pontja az „orosz kérdés" volt. Ez utóbbin Peyer Károly vállalkozott arra, hogy „tisztázza az orosz kérdésben" felmerült problémákat. November 7-én a vasmunkásotthonban mintegy 600,[30] más források szerint ennél lényegesen több funkcionárius jött össze, hogy meghallgassa Peyer érveit. A szakszervezeti főtitkár bevezetőjében – a jelenlevők egyetértése mellett – az üzemi szocialista szervezkedés meggyorsításáról, a katonai parancsnokok hatalmi visszaélése és a növekvő drágaság elleni küzdelem megszervezéséről, a nyilasokkal szembeni határozottabb akciókról beszélt, majd ezt követően a rágalmak özönét zúdította a Szovjetunióra. A résztvevők végül is „belefojtották" a szót Peyerbe. A gyűlésről szóló csendőrségi jelentés megállapította, hogy „ha az R-gárdisták közbe nem lépnek, Peyert bántalmazták volna". Peyer Károly a hátsó ajtón volt kénytelen elmenekülni.[31]

A szovjet- és kommunistaellenes vádak mind határozottabb visszautasítása kétségkívül szerepet játszott abban, hogy a párt felső vezetésében megbomoljon az egység a Szovjetunió politikájának értékelésében, de abban is, hogy a pártvezetők egy része hajlandó legyen vitára, a kommunisták információs anyagaiban található érvekkel való polemizálásra. E szempontból figyelemre méltó a november 13-i és a november 20-i elnök-titkári értekezleten lezajlott vita.

A november 13-i elnök-titkári értekezlet beszámolóját Mónus Illés tartotta. Az orosz kérdésről megismételte a pártvezetőség ismert álláspontját. Katasztrofálisnak, a munkásmozgalom tragédiájának minősítette a Szovjetunió lépéseit. Majd részletesebb fejtegetésekbe bocsátkozott a háború jellegéről, a jövő kilátásairól, a szocialista mozgalom és a szocializmus egymáshoz való viszonyáról. Előadásában, mint ezt Buchinger Manó feljegyzése és egy héttel később Szakasits Árpád „helyreigazító" előadása bizonyítja, Mónus rendkívül peszszimistán ítélte meg a munkásmozgalom jövőjét. Úgy vélte, hogy a háború a szocialista mozgalmat vegetálásra kényszeríti, csupán az önfenntartás a feladata. A munkásosztály nem tehet mást, mint őrzi a szocializmusba, a szocialista eszmébe vetett hitét. Úgy látta, hogy a szocializmus megvalósítása történelmi távlatokba tolódott, valóra váltásához „generációk kellenek". Mónus teljesen elvesztette a tömegekben a bizalmát. „Oda hajlik, aki többet ígér", hangoztatta, ezért a „tömegre számítani nem lehet".[32]

Mónus nézetei – úgy tűnik – alaposan felborzolták a pártszervezetek, sőt a párt felső vezetésében helyet foglaló baloldali mentalitású vezetők kedélyeit is. Mindenképpen ez a magyarázata annak, hogy egy héttel később a párt főtitkára, Szakasits Árpád, ugyancsak az elnök-titkári értekezleten, helyreigazította Mónust. Szakasits a Szovjetunió lépését „önvédelmi", hátát biztosító magatartásként, nem pedig korábbi politikájától való elfordulásként értékelte. Szakasits határozottan elutasította Mónusnak a szocialista mozgalom jövőjéről hangoztatott megállapításait. Nem értett egyet azzal, hogy a háború után a szocialista mozgalomnak ott kell kezdenie, ahol a háború kitörése előtt abbahagyta. A háborúban – amelyet ő imperialista háborúként értékelt – benne rejlik a forradalom lehetősége, mondotta. Miközben óvott a Mónus-féle nézetektől, helytelenítette „az illúziókba" ringatódzást is. Szerinte nem helyes a szocialista mozgalmat vegetálásra kényszeríteni, *„cselekvő erővé kell átalakítani"*, mert ellenkező esetben „olvasókörré züllik szét". Szakasits véleményének több alkalommal is hangot adott. „A vitákban és előadásokban Szakasits képviselte a forradalmi irányzatot – írta Máté György, az SZDP egyik akkori kerületi titkára visszaemlékezésében –, és azt jósolta, hogy a második világháború nagy forradalmi átalakulással végződik."[33] Véleményem szerint Szakasits Árpádnak éppen az orosz és a „cselekvő párt" kérdésében elfoglalt baloldali álláspontja volt az, amely – kisebb-nagyobb ingadozásai ellenére is – végleg elkötelezte a baloldal mellett, egyben annak élére is emelte. Ezt a kommunisták nemcsak tudomásul vették, hanem ettől kezdve lényegében a baloldal vezetőjének is tekintették.

A pártvezetőségen belül mutatkozó nézeteltérések természetesen azonnal éreztették hatásukat a pártszervezetekben. A központi előadók vitatkozásra kényszerültek, nem egy esetben módosították is álláspontjukat. A szervezett dolgozók a levelek tömegét juttatták el a pártvezetőséghez vagy a *Népszava* szerkesztőségéhez. „A körültekintő óvatosságot meg lehet érteni – írta sokak álláspontját megfogalmazva Kiss Nándor szobrász –, de már ott, ahol választani kell a *mozgás* és *mozdulatlanság* között, inkább az előbbivel tartok." Ő „nem kommunista – hangsúlyozta –, nem azok érdekében emel szót", hanem azok nevében, akik „lélekben már elszakadtak a szociáldemokráciától", de még nem kommunisták. „Sokan vannak így, nagyon sokan. Talán nem is nagyon tévednek, akik állítják, hogy a szakszervezetekben és a pártszervezetekben ezek alkotják a többséget. *Ezeket azonban nem elriasztani, nem megfenyegetni, nem leigazoltatni és a párttól még jobban elidegeníteni kell. – Ezeket visszahódítani kell!*", olvasható a befejező sorokban.[34]

Az „orosz kérdés", amely 1939 őszén már majdnem szétfeszítette a háborús körülmények között Peyerék szerint megengedhető mozgalmi kereteket, 1939 decemberében, a szovjet–finn háború kitörésével, újabb szakaszába érkezett. Az SZDP jobboldali vezetői most úgy vélték, hogy álláspontjuk végleg igazolódott, és bebizonyosodott, hogy „a Szovjetunió a proletariátus ügyének árulója", a „kis népek leigázója", „a cárok politikájának folytatója". A szovjet–finn konfliktus előestéjén még nézeteltérések voltak a szovjet kormány magatartását illetően. Szakasits abban reménykedett, hogy a finn kormány nem hallgat tanácsadóira és megegyezésre jut hatalmas szomszédjával. A szovjet–finn háború kitörése a párt felső berkeiben azonban elnémította a józanabb hangokat és még az őszi szovjetellenes kampányt is messze felülmúló propagandába kezdtek. A *Népszava* – elsősorban stockholmi tudósítóján keresztül – a kis népek függetlenségét és szabadságát veszélyeztető, a munkáspolitikát végleg feladó orosz politikáról írt. A pártestek külpolitikai tájékoztatói ismét vörös imperializmusról beszéltek, s azzal vádolták a szovjet kormányt, hogy felégetett maga mögött minden hidat, amely a nyugati demokráciákkal a kapcsolat helyreállításához vezetne. Vádolták azzal is, hogy támadása a szociáldemokrata mozgalomnak is szól, hisz a finn kormányban szociáldemokraták vannak. A szovjet kormány ezzel megnövelte a nemzetközi munkásmozgalom végleges kettészakításának veszedelmét és magára haragította az európai munkásságot.[35]

A szovjet–finn háború azonban „sokkal kevesebb zavart okozott" a szociáldemokrata párttagság körében – írták a kommunisták –, mint a szovjet–német egyezmény. A szervezett munkásság politikailag aktív része „nagy vonalakban látta, mi ment ott végbe". Látta, hogy a finn kormány csak az imperialista hatalmak bátorítására és a kilátásba helyezett támogatásra vállalkozott fegyveres konfliktusra a Szovjetunióval szemben. „Így a jobboldali vezetők ismét szelet vetettek és vihart arattak."[36] Jól tükrözik ezt a pártvezetőséghez, a Fővárosi Végrehajtó Bizottsághoz a pártnapokról befutó jelentések. Mindenekelőtt az OIB, a kerületi pártszervezetek közül pedig elsősorban a ferencvárosi, az óbudai, a kőbányai, a pesterzsébeti, a zuglói, a lipótvárosi, az erzsébetvárosi, a terézvárosi az – a Fővárosi Végrehajtó Bizottság értékelése szerint[37] –, ahol a pártvezetőség szembetalálta magát a szovjet–finn kérdésben a párttagság többségével. A kőbányai pártestekről a pártvezetőséghez befutó jelentések arról tanúskodnak, hogy a résztvevők többsége az előadók minden érvelése, erőszakoskodása ellenére sem fogadja el a hivatalos pártvéleményt.[38] A zuglói párttitkár levelében arról panaszkodott, hogy „egyedül maradt" abban „a népszerűtlen gigászi küzdelemben", amelyet 1939 ősze óta folytatott. A párttagok a szovjetellenes cikkek miatt megtagadták a *Népszava*-agitációt, a központi előadók tájékoztatóit pedig tüntetések, kivonulások kísérték. Hasonló jelentések érkeztek Pécsről és más vidéki pártszervezetektől.[39]

A kerületi párttitkárok egy része – a VII., a VIII. és a IX. kerületi, valamint az újpesti – külön kérte a pártvezetőséget, hogy a helyzet megvitatására sürgősen hívjon össze a nyárihoz hasonló ankétot.[40] Nem sokkal jobb a helyzet a szakszervezetekben sem. Jellemző, hogy még a szakszervezeti főiskola jól összeválogatott diákjai is „rendreutasították" szovjetellenes szólamokat hangoztató előadóikat.[41]

„A pártszervezetek állapotáról általában meg kell mondanunk – olvasható a Fővárosi VB pártvezetőségnek küldött, már említett összefoglalójában –, hogy az orosz–német szerződés óta és kiváltképpen az orosz–finn háború kitörésével a bolsevista meggyőződésű párttagok erős munkába kezdtek. Igaz azonban az is – tették hozzá –, hogy ellenállásukat és harci készségüket főként az váltotta ki, hogy a központi küldöttek, helyesen, a pártvezetőség intenciója szerint is, igen éles bírálatban részesítik ma is Szovjet-Oroszország eme árulását."[42] A Fővárosi VB értékelésével teljesen egybevág Sombor-Schweinitzer jelentése. „A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek vezetőinek mind nagyobb problémát okoz a bolsevista befolyás csökkentése. A párt- és szakmai ülések során mind világosabban bontakozik ki, milyen mértékben érezteti befolyását a szervezett munkásságra Szovjet-Oroszország közelsége..." Értékelése szerint a Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek tagságának legalább 40%-a „határozottan szimpatizál" a Szovjetunióval.[43]

Valóban, a pártvezetőség többféleképpen törekedett az úgynevezett „bolsevista" befolyás és a még ennél is nagyobb veszély, a párttagságtól való gyors elszigetelődés elhárítására. A december végén, január elején tartott pártesteken csökkentette a szovjet–finn kérdésről szóló tájékoztatókat, az ilyen témájú előadásokat pedig megszüntette. A *Népszava* is mérsékelte hangját.[44] Ugyanakkor a felső vezetés egyre több figyelmeztetést juttatott el a pártszervezetekhez, amelyek szerint a renitenskedők ellen adminisztratív úton fognak eljárni. „Aki programunkkal, taktikánkkal és taktikai célkitűzéseinkkel nem ért egyet, újra és ismételten mondjuk: hagyja itt a Szociáldemokrata Pártot" – olvashatjuk a központi előadókhoz eljuttatott levélben.[45] Az ifjúsági csoportoknál megtiltották a politikai előadásokat, vitákat. Kötelezték őket arra, hogy kizárólag irodalmi és történelmi kérdésekkel foglalkozzanak. Kilátásba helyezték a korábban oly gyakran alkalmazott rendszabályt is, az OIB feloszlatását.[46]

A Szovjetunió és a kommunisták iránti bizalom növekedésével párhuzamosan erősödött a pártszervezetekben a nyilasok és a Volksbund tevékenysége elleni határozottabb fellépés sürgetése. Különösen a bányászvidékeken és a főváros környéki német nemzetiségi területeken dolgozó szociáldemokraták sürgették a nyilasok és a Volksbund mérhetetlen rombolásai elleni harcot. Az SZDP két nemzetiségi titkára: Zentai (Zuschlag) Vilmos és Bechtler Péter szervezeti lépéseket is javasolt. Szakasits Árpád támogatásával így 1939 végén a párt Országos Németnyelvű Bizottsága kísérletet tett arra, hogy széles körű, aktív antihitlerista mozgalmat bontakoztasson ki a hazai német lakosság körében. A pártvezetőség többsége azonban az alulról jövő kezdeményezésekre inkább csitítóan, mint bátorítóan reagált.[47]

A pártvezetőség módszeréhez tartozott, hogy elterelje a figyelmet a párttagságot érdeklő kérdésekről és olyan területen aktivizálja őket, amely politikailag kevésbé veszélyes. Ezért vette most elő az évek óta pihentetett „Szocialista Munkaközösség" létrehozásának tervét, miközben végleg szegre akasztotta a nyár folyamán elkészült és a baloldal álláspontját tükröző akcióprogramot. A központi vezetés az 1939. december 18-án megtartott elnök-titkári értekezleten bejelentette, hogy elkészült a Szocialista Munkaközösség programtervezete. A munkaközösség feladata „az erők összekovácsolása és az élgárda kinevelése", valamint „száz százalékig megbízható embereknek" a vezetésre való kiképzése. Elképzelésük szerint

több száz, a munkásmozgalom „legjobbjait" kutató és a tervkészítő munkával foglalkoztatott közösséget hoznak létre, ahol főcsoportok, alcsoportok, 10-es csoportok stb. vennének részt a párt programjának és a háború utáni feladatok elvi és gyakorlati kérdéseinek a kidolgozásában.[48] Létrehozták a *Népszava* választmányt, amelyben több tucat embert kívántak foglalkoztatni. Feladatát pedig az előfizető kampányok eddigieknél jobb megszervezésében jelölték meg. Egy másik szervező csoport a párt ötvenéves fennállása megünneplésének előkészítését kapta.

Belső használatra szánt dokumentumban a pártvezetőség nyíltan kimondta, hogy a tervezett közösségek létrehozásánál „nem utolsó szempont... az sem, hogy egy konstruktív építőmunka áramába kapcsoljuk bele azokat az önmagukat emésztő erőket, amelyek prédái mindenféle illúzióknak és délibáb-kergetésben élik ki magukat".[49] Közvetett módon kísérleteket tettek a párttagság megrostálására, illetve a „veszélyes elemek" kiszűrésére is.

1939 őszén a párt iránt megnőtt érdeklődés a taglétszám emelkedésében is megmutatkozott. A fővárosi pártszervezetek 1939 januárjában 6600 egyéni párttagot tartottak nyilván. Az év folyamán ez fokozatosan csökkent, a választások után pedig mélypontra zuhant, 5400 körül állapodott meg. 1939 őszén a taglétszám ismét gyorsan emelkedett és decemberben elérte a 8500-at. Ez a harmincas évek legmagasabb egyéni taglétszáma volt. Az emelkedésben mindenképpen szerepet játszott az SZDP szervezeteiben a kommunisták, a baloldaliak aktivitása, a megélénkült politikai élet, minden ellenpropaganda ellenére is a Szovjetunió tekintélyének megnövekedése, végül a Teleki-kormánynak a szocialista szervezetek iránti, a korábbinál lényegesen elnézőbb politikája. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az SZDP taglétszám-emelkedése nem jelentette a szocialista mozgalom egészének, tehát a szakszervezeti tagok számának növekedését is. Ellenkezőleg, itt a csökkenés még mindig tartott, illetve az 1939. tavaszi–nyári nagyarányú visszaesés megállt, lelassult és a szakszervezetek létszáma átmenetileg 100 000 körül stabilizálódott.[50]

A vezetőség, miközben örült az SZDP iránt megnövekedett érdeklődésnek, igyekezett kiszorítani a baloldali elemeket. Egyre több szó esett arról, hogy a visszalépők jórészt azok a kommunisták, akik 1938 végén, 1939 elején átmentek a nyilasokhoz. Most, látva a széljárás fordulatát, a nyilasok tömegbázisának csökkenését, visszajöttek. Valójában arról volt szó, hogy a politikától visszavonultak a megváltozott körülmények közepette ismét aktivizálódtak, és számos szakszervezeti tag egyénileg is belépett a pártba, illetve a balra tartó értelmiségiek az SZDP-ben látták politikai elképzeléseik valóra váltását. A vezetőség is tudta ezt, módszere nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a „vörös és barna" diktatúra lényegét azonosítva, a kommunisták eltávolítására, illetve távol tartására irányuló kísérleteket elvi magyarázatokkal indokolja. Átmenetileg bevezették a tagfelvételnél a két ajánló rendszerét, kritikus esetekben pedig ragaszkodtak a felsőbb szervek döntéséhez. Így akarták – sajátos szóhasználatuk szerint – a nyilasok és nyilassá lett kommunisták visszaszivárgását megakadályozni.

Hasonló célt szolgált a „pártadó" jelentős felemelése. 1939 végén a vezetőség, az SZDP súlyos anyagi helyzetére hivatkozva, a legalacsonyabb pártjárulékot 20 fillérről 50 fillérre emelte fel.[51] A döntés elsősorban az ifjúmunkásokat, a jórészt munka nélkül tengődő építőmunkásokat, általában a tagság szegényebb – ebből következően radikális – elemeit sújtotta. Az érintettek, mindenekelőtt a fiatalok, tiltakoztak a túlzott emelés ellen, mert – mint írták – ez a pártból való automatikus kizárásukat jelentené. Ilyen magas összeget a fiatalok – miután 70–75%-uk tanonc – nehezen tudnának megfizetni, írták az V. kerületi ifjúmunkások.[52] A vezetőség azonban hajthatatlan maradt. Eredmény: 1940 januárjában – egy hónap alatt 2700-zal csökkent a fővárosban pártadót fizetők száma. A Fővárosi VB azonban azzal nyug-

tatta magát, hogy ez anyagiakban alig jelent visszaesést, mert a magasabb járulék pótolja a kilépettekét is.[53]

Kezdetben tehát úgy tűnt, hogy az SZDP-nek sikerül megszabadulnia a „renitenskedők" egy részétől. A létszámcsökkenés azonban nemcsak a pártvezetőség intézkedéseinek, hanem politikájának is következménye volt. A tagok egy része – főleg decemberben, tiltakozásként a Szovjetunió megrágalmazása miatt – kilépett a pártból. Ebben szerepet játszott az is, hogy az adott helyzetben a kommunisták magatartása sem volt mindig helyes. Ismert, hogy a Komintern a háború kitörése után hibás következtetésre jutott a szociáldemokrata pártokhoz való viszony és a népfront kérdésében. Átmenetileg balos hibák jelentkeztek. Ez itthon is éreztette hatását. A kintről érkezett tájékoztatókban és az ezek alapján itthon készültekben is a kommunistákat ismét a Szociáldemokrata Párt bomlasztására, a vezetők elszigetelésére, az egységfront csupán alulról induló megteremtése hibás módszerének alkalmazására szólították fel. Így tehát egyrészt a jobboldali szociáldemokraták kísérlete, másrészt a kommunisták hibás magatartása egyaránt közrejátszott a taglétszám visszaesésében. Végül, úgy véljük, a létszámcsökkenésben szerepet játszott a tagság egy részénél a magasabb pártadó egyszeri megtagadása is. (A párttagság létszámát hónapról hónapra a pártadó alapján állapították meg.)

A radikális párttisztogatással – hasonlóan az 1939. nyári eseményekhez – a vezetőség egy része és a középfunkcionáriusok többsége nem értett egyet. Ez utóbbiak ugyanis világosan látták, annak ellenére, hogy ők találták magukat először szembe a baloldaliak és kommunisták kemény kritikájával, hogy nélkülük a pártélet elsorvad, a *Népszava*-előfizetők száma visszaesik. Ugyanakkor a kizárás vagy a hosszabb-rövidebb időre szóló kitiltás a párthelyiségekből nem jelenti egyben a „bolsevista agitáció" megszűnését. Több évtizedes tapasztalat alapján tudták: a kommunisták megtalálják a módját annak, hogy a szervezett dolgozók között dolgozzanak. Közrejátszott az is, hogy a nyugati hatalmak óvakodtak a finneknek olyan segítséget adni, amelyet kezdetben Peyer és társai reméltek. 1940 tavaszán a Szovjetuniónak Közép-Európában és a Balkánon betöltött – mind pozitívabb – szerepe alapján néhány vezető is óvatosabbá vált. Így a pártszervezetekben enyhült az orosz kérdésben az ellentét. Ugyanakkor mindjobban nőtt a veszélye annak is, hogy e probléma további erőltetése elszigeteli a pártvezetőséget a párttagság aktív részétől. Végül segítette a helyzet javulását, hogy a kommunisták is mérsékelték az SZDP vezetői elleni támadásaikat.

A KMP vezetői 1940 januárjában már felléptek az SZDP-ből való kilépés ellen. „Mindenki maradjon bent" – adták ki a jelszót. Utasították a kommunistákat, hogy ne üljenek fel a pártvezetőség provokációinak. A szovjet–finn kérdésben elvi álláspontot képviseljenek, és ne engedjék, hogy a vita személyeskedéssé, a vezetőség egyes tagjainak sértegetésévé fajuljon. Alapvető feladat: a tagság megnyerése, a pártban eddig szerzett pozíciók megtartása és újak szerzése.[54] E helyes módszer gyorsan éreztette hatását.

1939–1940 fordulóján az orosz kérdés, amely az SZDP-ben váratlanul komoly politikai problémává nőtte ki magát, egyértelműen bizonyította, hogy a szocialista szervezetekben az 1939 tavaszán gyorsan izmosodó baloldal a háború kitörésével nem torpant meg, hanem tovább erősödött.

Nem véletlenül foglalkoztunk ilyen részletesen az orosz kérdéssel. 1939 őszén, 1940 elején, amikor a világpolitikai eseményeknek, a Szovjetunió szerepének és a hozzá való viszonynak a megítélése nem volt könnyű feladat, amikor a reakciós propaganda és a jobboldali szociáldemokrácia is mindent elkövetett, hogy ne váljon azzá, akkor a magyar szervezett dolgozók – bátran állíthatjuk – jelentős része, ösztönösen vagy tudatosan, a Szovjetunió mellé állt. A magyar szervezett munkásság magatartását korábban is mindig az jellemezte, hogy a

mozgalmon belül fellépett a szovjetellenes propagandával szemben. A szervezett dolgozók szemében, miközben egy részük gyakran tudomásul vette a szociáldemokrata vezetők kommunistaellenes érveit, vállalkozott is a KMP elleni küzdelemre, a Szovjetunió ilyen vonatkozásban sérthetetlen volt. Ez a szolidaritás szinte robbanásszerűen mutatkozott meg 1939 őszén. A Szovjetunió iránti rokonszenv komoly szerepet játszott az SZDP-n és a szakszervezeteken belüli baloldal megerősödésében, egyben a KMP befolyásának növekedésében is. 1940 tavaszától – látni fogjuk – az orosz kérdés jelentősége továbbra sem csökkent, de változott a jobboldali szociáldemokrata vezetők álláspontja. Így nyílt összeütközésre ebben a kérdésben már ritkábban került sor.

2. A Szakszervezeti Tanács nyilatkozata

1939 őszén, a „furcsa háború" idején a Teleki-kormány semleges politikáját Hitler tudomásul vette, Olaszország támogatta, és megértéssel fogadták a nyugati hatalmak: Anglia, Franciaország is. Ez utóbbiak és Olaszország óvatosan támogatták Telekinek azt a tervét, amely Hitler kikapcsolásával akarta Erdély egy részét megszerezni. E kormányok egyetértése kísérte azokat az erőfeszítéseket is, amelyek Magyarországnak a semleges Balkán-blokkba való bevonására történtek.

Teleki külpolitikáját átmenetileg a magyar uralkodó csoportok nagy többsége is helyeselte, illetve tudomásul vette. A nyilasok, imrédysták ugyan változatlanul a feltétlen németbarát politika hívei, de miután a németek nem léptek fel Teleki törekvései ellen, jobbnak látták, ha ők is hallgatnak és megfelelő alkalomra várnak.

E külpolitika szerves része volt a belpolitikai fegyverszünet. Teleki Pál – tanulva az 1939-es választások tapasztalataiból is – kerülni kívánta az olyan problémákat, amelyek a szélsőjobb szociális demagógiájához a puskaport szolgáltatták. Ezért került 1939 őszén a parlament elé birtokpolitikai javaslata,[55] amely vérszegénysége ellenére is ellentéteket szült az uralkodó rétegek körében. Bethlen és hívei ellenezték, ugyanakkor a választási küzdelemben az agrárdemagógiát gazdagon kamatoztató nyilasok teljes passzivitást tanúsítottak. Megjegyzendő, a nyilasoknak éppen ez a parlamenti szereplése nyitotta fel a rájuk szavazók szemét, és tömegeik egy része ott is hagyta őket.[56] A kormány óvakodott attól, hogy a háborús intézkedések miatti elégedetlenséget a szélsőséges irányzatok felhasználhassák. Ezért pl. a nyolcórás munkaidőn felüli foglalkoztatásért túlóradíj fizetésére kötelezte a vállalatokat. Rögzítette a lakbéreket. Növelte az árdrágítók felelősségre vonását. Szabályozta az üzemi parancsnokok jogkörét stb. Ebbe az irányba hatott Teleki részleges kormányátalakítása is. Megvált több imrédysta minisztertől, és politikáját egyértelműen támogató személyeket – köztük Varga Józsefet iparügyi miniszterként – vont be a kormányba.

A Telekitől balra álló pártok és politikai csoportok megértéssel, további támogatással válaszoltak a kormányfő terveire. Betartották a Teleki által kért fegyverszünetet is.

A *Magyar Nemzet* körül tömörülő polgári-értelmiségi csoport a háború kitörése után, Teleki politikájának támogatására újra elővette a széles nemzeti egység gondolatát.[57] Pethőék azonban tanultak 1938–1939 tapasztalataiból és az eddigi „szellemi honvédelem" helyett „szellemi és szociális honvédelmet" hirdettek. Felismerték, hogy az általuk óhajtott „liberálisabb" irányzat és a Duna-medence népei közötti elsőbbséget hangoztató, úgynevezett Szent István-i politika megvalósítása a rendszer eddigi szűk tömegbázisán szinte lehetetlen. A két világerő metszőpontjába kerülve – ahogy ők a német és szovjet szomszédságot nevez-

ték – a kérdés még akutabbá vált. Ezért került politikájuk tengelyébe „a két pogány" elleni harc mellett a tömegek szociális helyzetének javítása. Propagandájukban még jórészt egyenlőségi jelet tettek a náci és a szovjet veszély közé, mivel azonban a náci veszély aktívan jelen volt, küzdelmük éle közvetlenül Hitler és belső támaszai ellen irányult. Politikájuk másik alapvető törekvése a külső és belső ellenséggel szembeni tömegbázis szélesítése volt. Mindenekelőtt azt szorgalmazták, hogy a kormány a szociálpolitikai intézkedésekkel szélesebb alapokra helyezze a rendszert, másrészt vonjon be az aktív politikai életbe más, eddig abból jórészt kirekesztett erőket is. Politikai koncepciójukhoz 1939 őszén kedvezőnek tartották a helyzetet. Úgy látták, hogy Magyarország a nagy világerők küzdelmében mind jelentősebb szerepre tesz szert Közép- és Délkelet-Európában. Úgy vélték: Magyarország Olaszországra támaszkodva és a nyugati hatalmak megértését hasznosítva – a két nagyhatalom kikapcsolásával, vagy azok lekötöttségét kihasználva –, vállalkozhatna a térség problémáinak megoldására.

Teleki alapkoncepcióján állva, a közeljövőben két feladat megoldását látták fontosnak. A revíziót, elsősorban a Romániával szembeni igények kielégítését, másrészt az ország belső stabilitásának biztosítását. Ezek előtérbe kerülése összefüggött azzal a bizonytalansággal, amit a háború adott szakasza takart. 1939 őszén és telén nem voltak biztosak abban, hogy a háború befejezése, avagy kibontakozása előtt állnak. Bizonyos jelekből kiindulva befejeződését sem látták kizártnak, és ez különösen sürgette a revízió megoldását és a belpolitikai stabilitást. A *Magyar Nemzet* körül tömörülő csoport különösen az utóbbit és az ennek érdekében teendő lépéseket tartotta fontosnak. De nemcsak ők vélekedtek így. Teleki Pál, Varga József, Szekfű Gyula, sőt Antal István államtitkár is több alkalommal kifejtették: a háború után nem lehet ott folytatni, ahol annak megindulása előtt abbahagyták, szociális és politikai átalakulással kell számolni. Látták, vagy legalábbis sejtették, hogy ez a „nagy átalakulás aligha esik majd abba a vonalba, amely ma a magyar uralkodó rendszer politikai irányvonala". A „toborzóban" és a „harci riadóban", ahogy az SZDP tájékoztatója Antal István és Varga József beszédét találóan nevezte, elsősorban a jövőtől való „félelem és aggodalom" visszhangzott. Közülük sokan úgy vélték, hogy a nagy társadalmi átalakulás megoldható belső megrázkódtatások nélkül, ha az átalakulás „hordozói" elsősorban a középrétegek lesznek. Azok viszont erre csak akkor válnak képessé, ha maguk mellé tudják csatlakoztatni a munkás- és paraszttömegeket.[58]

Tulajdonképpen e problémakör megvitatása indította a *Magyar Nemzet*et arra, hogy 1939 végén a sajtóban ankétot hirdessen a „Szociális és szellemi honvédelem" feladatairól.[59] Az ankét során először Pethő Sándor fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy a szellemi és szociális honvédelem elválaszthatatlan egymástól. „Kossuthi időket élünk", s ha a munkásság és parasztság szociális követelései nem lesznek kielégítve, ha kívül rekednek az országos ügyek irányításán, félő – írta –, hogy a döntő ütközetben sem tartanak ki a „nemzeti érdekek" mellett. Ezt „a keskeny talapzaton álló magyar államiságot" kell népi alapzatra helyezni. „*Erre különösen most int bennünket az idő* – hangsúlyozta Pethő –, amidőn a germán és szláv világ egy *új szociális misszionizmust hirdet az alsóbb néposztályok felé.*"[60]

A *Magyar Nemzet* egy másik cikkírója a jelen és jövő veszélyei elleni „szellemi és szociális honvédelmet" a „mi Maginot-vonalunknak" nevezte.[61] Pethő a nemzetiségi kérdés Deák és Eötvös szellemében való megoldását sürgette, amely viszont megteremtheti a Kárpát-medence népeinek Monroe-elvét. A Törzsökös Magyarok Egyesülete nevében Baráti Huszár Aladár,[62] a Kisgazdapárt részéről Eckhardt Tibor, a Szabadságpárt részéről Rassay Károly, valamint a levélírók tömege foglalt állást ezen elvek mellett.

Az említett csoportok a „szellemi és szociális honvédelem" szemszögéből kezdték érté-

kelni a dolgozó tömegek baloldali pártját és szervezeteit: az SZDP-t és a szakszervezeteket. Mind több jel mutatott arra, hogy alapjában pozitívnak tartják az SZDP vezetőinek politikáját. Helyeselték a szociáldemokrata mozgalom határozott német- és nyilasellenességét, de örömmel nyugtázták szovjetellenes magatartását is. Úgy vélték, az SZDP több figyelmet és megértést érdemelne a Teleki-kormány részéről, mint amit kap. Viszont ismételten hangsúlyozták azt is, ideje lenne a szocialista mozgalomnak belátni, hogy végleg meg kellene szabadulnia az „ortodox marxizmustól".

Az SZDP vezetői a háború kitörése után a legfontosabbnak az ország semlegességének megőrzését, a háború elkerülését tartották. E törekvésük helyes volt és a párttagság teljes támogatásával találkozott. A semlegesség megőrzése fejében azonban hajlandónak mutatkoztak a kormánynak olyan engedményeket tenni, amelyek már a dolgozó tömegek osztályérdekeit sértették. Ebből fakadt az SZDP politikájának ellentmondásossága is. Miközben a pártvezetés elsődlegesnek a német veszélyt tartotta, esetenként a párt- és szakszervezetekben az orosz veszélyt tolta az első helyre. De nemcsak ezzel kuszálták össze a dolgozók tisztánlátását. A Teleki-féle politika kétarcúságát, veszélyeit nem, vagy alig mutatták meg. Nem mutattak rá, hogy komoly veszélyeket rejt magában az a politika, amely a nagyhatalmak ellentéteiből kíván hasznot húzni. Miközben állandóan ismételgették, hogy csak a szomszéd népekkel való összefogás állhatja útját a német fasizmus terjeszkedésének, változatlanul a revízió oldalán álltak. Úgy vélték, a szomszéd országoknak, elsősorban Romániának kell megértenie az idők szavát, és a Duna-medence „békéjének fenntartása érdekében" önként kell felajánlania Magyarországnak az „igazságtalanul" elvett területeket.[63] Hasonlóan vélekedtek a semleges Balkán-blokk létrehozásának és Magyarország részvételének terveiről. Helyeselték, üdvözölték azt, de egyetértettek Telekinek a csatlakozással kapcsolatos feltételeivel is.[64] A szellemi honvédelem híveihez hasonlóan abban ringatták magukat: mind a nagyhatalmak, mind a Balkán kormányai elismerik majd, hogy Magyarország Közép- és Délkelet-Európa nyugalmának és semlegességének biztosítása szempontjából döntő fontosságú.

Az SZDP vezetői ebben a szellemben értékelték Csáky magyar és Ciano olasz külügyminiszter 1940. januári találkozóját is. Külön kiemelték, hogy a nyugati sajtó milyen nagy jelentőséget tulajdonít e találkozónak, mivel szerintük Magyarország és Olaszország kulcsszerepet tölthet be Oroszország és a Balkán felé is. Az SZDP vezetői Velence után és a februári Balkán-konferencia előtt az olasz–osztrák–magyar hármas helyett egy olasz–magyar–jugoszláv együttműködés körvonalait látták kibontakozni, amelyet e kritikus nemzetközi helyzetben nemcsak a Nyugat és a Szovjetunió, hanem Németország is kénytelen volna tudomásul venni. Ezért egy „ügyes, jól átgondolt politika... előnyöket biztosíthat Magyarországnak" – hangsúlyozták a velencei tárgyalások végső konklúziójaként.[65]

A fentiekből kiindulva a pártvezetőség – egyetértve Teleki óhajával is – fontosnak tartotta, hogy a külpolitikai elképzelések realizálásához a belpolitikában feltétlen nyugalom legyen. Ha a kormány a növekvő drágasághoz hozzáigazítja a béreket, az üzemekben a munkások számára megfelelő munkafeltételeket és bánásmódot biztosít, akkor az SZDP és a szakszervezetek szavatolni tudják a zavartalan termelést.

A fentiek érdekében szorgalmazták polgári-értelmiségi csoportok a kormány és az SZDP között függőben levő kérdések, elsősorban a szakszervezetek helyének, szerepének tisztázását. Mindenekelőtt sürgették, hogy a megegyezés érdekében az SZDP nyilatkozatban kötelezze el magát a „nemzeti egység", a revízió és a kormánnyal való együttműködés mellett. A későbbi események arra vallanak, hogy ilyen sürgetések bizonyos kormánykörök részéről is érkeztek az SZDP vezetőihez. Ezeket az SZDP peyerista szárnya megértéssel

fogadta. Peyer Károly és hívei már 1938-ban hajlottak arra, hogy a párt nevében nyilatkozatot tegyenek „a nemzeti egység", a revízió és a nemzetköziséggel szemben a nemzeti elkötelezettség mellett. Akkor azonban – a már kifejtett okok miatt – erre nem került sor. A helyzet most ehhez az SZDP számára kedvezőbb volt, mint előtte bármikor.

A második világháború kitörése után az SZMI lényegében szétesett.[66] A szovjet–finn háború idején először az angol, majd a többi nyugati szociáldemokrata párt is állást foglalt kormánya politikája mellett.[67] Így azután elhárult az utolsó akadály is egy a kormánytényezők által kívánt nyilatkozat elől. 1939 végén – Teleki Pál miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter tudtával – a Belügyminisztériumban elkészítettek egy deklarációtervezetet, amit azután szerettek volna Peyerrel elfogadtatni. Ellenszolgáltatásként kilátásba helyezték a szakszervezetek feletti kormánybiztosi ellenőrzés megszüntetését, a munkáskamara bevezetésének levételét a napirendről, néhány szakszervezeti lap megjelenésének újraengedélyezését, valamint azt, hogy az SZDP-nek nagyobb politikai mozgást biztosítanak.

A nyilatkozattervezetet Barakovich-Bács László miniszteri tanácsos, a szakszervezetek ellenőrzésével megbízott kormánybiztos készítette. A tanácsost Bethlen és Teleki híveként tartották számon, és hosszú időn keresztül a munkásügyek referense volt a Belügyminisztériumban. A tervezetet, mielőtt az SZDP vezetői megkapták volna, Barakovich bemutatta többek között Telekinek és Keresztes-Fischernek, és mint egy későbbi SZDP információban elhangzott, az utóbbiak „nagyon meg voltak vele elégedve".[68]

A tervezet ködösítésmentes felajánlkozást és egyértelmű „betagozódást" kívánt a Telekiféle „nemzeti keretbe". Kimondta volna, hogy „a magyar nemzetnek" a Duna-völgyében „betöltendő nagy történelmi hivatásához kíván hozzájárulni". Egyértelmű elismerése lett volna ez az ezeréves Szent István-i gondolatnak, a „kereszténi erkölcs" és a „valódi nemzeti eszme, a teljes sorsközösség alapján... felépítendő új Magyarországnak", egyben lemondás a forradalmi módszerekről, az „egyoldalú politikai uralomról". Le kívánta szögezni, hogy „semmiféle kötelezettség alól" – legyen az fegyveres vagy a termeléssel összefüggő –, az SZDP magát kivonni nem akarja. Befejezésül pedig mindehhez „isten áldását" és „minden magyar" gyűlölettől mentes, „becsületes" kézfogását kérte.[69]

Természetesen ez a nyilatkozattervezet „nem nyerte" meg a Szakszervezeti Tanács tetszését.[70] Feltehetően voltak a vezetőségen belül olyanok is, akik a nyilatkozatnak még a gondolatát is helytelenítették. Erre utal, hogy most – a korábbiakkal ellentétben – nem az SZDP-től, hanem a Szaktanácstól várták a deklarációt. A fő problémát nem is egyes vezetők ellenállása, hanem a munkásság várható magatartása okozta. A pártvezetőség még jól emlékezett arra, hogy milyen viharos tiltakozást váltott ki a párt nevének megváltoztatása és a kongresszus után az akcióprogram elsikkasztása. Ezért a Barakovich-féle deklarációt – főleg annak stílusa és túlságosan is egyértelmű mondanivalója miatt – Peyerék sem merték vállalni. A vezetőségen belül a deklaráció szükségessége körüli vitával egyidőben megindult annak átdolgozása és a szociáldemokrata frazeológiának megfelelő változat előkészítése.

Közben polgári-értelmiségi oldalról is megkezdődött a pártvezetőség „megdolgozása". Millok Sándornak ismét helyt adtak a *Magyar Nemzet*ben, aki ott „a szellemi és szociális honvédelem szervezésének" meggyorsítását szorgalmazta.[71] Pethőék javaslatára 1939 decemberében két helyi képviselő-testületi választáson – Vecsésen és Ganz-kertvárosban – „polgárok és munkások blokkja" néven az SZDP közös jelöltet állított a polgári csoporttal, mindkét helyen győztek.[72] A Törzsökös Magyarok Egyesülete 1940 januárjában díszvacsorára hívta meg az SZDP vezetőit. A vacsorán Szeder Ferenc országgyűlési képviselő mintegy tíz szociáldemokrata középfunkcionáriussal meg is jelent és beszédet mondott.

A finnek példájára hivatkozva azt fejtegette, hogy az SZDP mindenkor kész az ország függetlenségét és szabadságát megvédeni. Millok Sándor pedig 25 fővel ugyanezekben a napokban vett részt a Turáni vadászok rendezvényén.[73] Pethő Sándor és Baráti Huszár társasága nagy egyetértéssel, a munkásság viszont annál nagyobb tiltakozással fogadta a történteket. A munkások – mint az estet követő pártnapon kifejtették – nem is annyira a részvétel, mint inkább az ott elhangzottak ellen tiltakoztak.[74]

Az SZDP vezetősége 1940. január 19-ére hívta össze az országos pártválasztmányt. Szakasits Árpád beszámolójából és a határozatból is úgy tűnik, hogy a választmány elsődleges feladata a pártvezetőség szovjet–finn kérdésben folytatott politikájának megerősítése volt, melyet a tagság hevesen támadott. Ez meg is történt. A határozat azonban lényegesen mérsékeltebb hangú, mint a vezetők tényleges megnyilatkozásai voltak. Az előadói beszéd és a határozat külpolitikai része külön is hangsúlyozta a velencei találkozó fontosságát, annak „szokatlanul" nagy nemzetközi visszhangját és vele kapcsolatban Magyarország „kulcsszerepét" a nemzetközi helyzet alakításában. A pártvezetés, miközben nem talált „komolyabb kifogásolni valót" „a magyar külpolitika vonalvezetése ellen", súlyosan elmarasztalta a belpolitikát, amely „megköti az SZDP mozgási lehetőségét" akkor, amikor pedig az SZDP „nemzeti missziót tölt be", és a világhelyzet is arra utal, hogy „az elkövetkezendőkben a szociáldemokrácia nagy reneszánsza" következik be. Ezek a megállapítások inkább az SZDP fontosságára akarták felhívni a figyelmet, és kevésbé következtethetők belőle, hogy lényegében már a nyilatkozat elébe akart menni. Talán Peyer Károly felszólalásából, amely erőteljesen elütött a beszámolóban foglaltaktól, lehetne következtetni a kormánnyal való együttműködési készség erősödésére. A szakszervezeti főtitkár felszólalásában azt hangsúlyozta: mindenképpen meg kell akadályozni, hogy egyesek „tudatos rosszakaratból vagy tudatlanságból összekeverjék a szociáldemokráciát a bolsevizmussal". Az a körülmény, hogy Peyer csak e kérdéssel foglalkozott, és a bolsevizmus és szociáldemokrácia különválasztását, a fogalmak tisztázását sürgette, „ideológiai kérdésekben a párttól nyílt, őszinte állásfoglalást" követelt, utal a nyilatkozatra. Ezen kívül semmilyen utalást sem találunk a deklarációra.[75]

Január 22-én, vasárnap délelőtt ült össze a Szaktanács és fogadta el nyilatkozatát, amelynek célja, hogy „egyrészt szembeszálljon a vádakkal és rágalmakkal, másrészt kifejezést adjon a szervezett munkásság felfogásának" – állapította meg a deklaráció bevezetője.

A nyilatkozat átvette Barakovich-Bács tervezetének első mondatát a magyar nemzet Duna-völgyi elhivatottságáról, de folytatása már eltért attól. Nem egyszerűen a munka „megbecsülését és tisztességes ellenértékét" akarta, hanem kimondta: a „szervezett munkásság mélységes aggodalommal látja, hogy gazdasági, politikai és szociális törekvései nem találnak kellő megértésre... noha ez a szervezett munkásság most is készen áll az ország szolgálatára". A deklaráció a tervezethez hasonlóan leszögezte, hogy a szervezett munkásság „legjobb meggyőződésével szolgálja azokat a nemzeti célokat, amelyekben az ország történelmi rendeltetése, múltja és jövendője jut kifejezésre". Elhagyta viszont az ezeréves Szent István-i magyar gondolat, a keresztény erkölcs, a társadalmi egyensúly alapján állás túlságosan is ellenforradalmi ízű megfogalmazásait.

A Szaktanács szinte szó szerint átvette a tervezetből a következőket: „Nem kíván állam lenni az államban, nem kíván politikai uralmat, ellenkezően, küzd minden osztályuralom ellen..." Kifejezésre juttatta, hogy a magyar munkásosztály a nemzethez tartozik és ehhez töretlenül ragaszkodik, de a többi társadalmi osztálytól is elvárja, hogy „tisztelje és elismerje a magyar munkásság nagy teljesítményeit és különleges érdekeit". A Szaktanács állást foglalt Magyarország függetlensége és szabadsága mellett, és reményét fejezte ki, hogy a szer-

vezett munkásság közreműködhet „a helyreállított határokon belül" egy „megújhodott Magyarország létrehozásában". Ennek érdekében kész közreműködni egy korszerű hadsereg felállításában, az ország megvédelmezésében, a megrázkódtatások nélküli fejlődés biztosításában és egy olyan nemzeti egység megteremtésében, ahol „a nemzeti célok tekintetében tökéletes felfogásbeli egység" alakulhat ki, a szervezett munkássággal szemben pedig „minden félreértés egyszer és mindenkorra kiküszöbölhető lesz". E megfogalmazások, ha nem is betű szerint – legtöbb helyen csak a mondatok vannak felcserélve –, megtalálhatók az eredeti tervezetben is.

A Szaktanács deklarációját január 24-én tette közzé a *Népszava*. Minden valószínűség szerint a nyilatkozatot már korábban eljuttatták a fontosabb lapoknak, mert január 24-én, a *Népszavával* egyidőben közölte a *Magyar Nemzet*, a *Függetlenség*, a *Magyarország*, az *Újság*, az *Esti Kurír* és még számos más lap is. E lapok – szemben a *Népszavával* – azt is megírták, hogy a nyilatkozatot Peyer Károly és Kabók Lajos írta alá.

A Szaktanács nyilatkozata a vártnál nagyobb visszhangot keltett, egyben komoly zavarokat is okozott. A szélsőjobboldali és imrédysta sajtó elvei feladásával, taktikázással, őszintétlenséggel vádolta az SZDP vezetőit. Azt hangsúlyozta, hogy az SZDP változatlanul tagja a Szocialista Internacionálénak és egyben szálláscsinálója a bolsevizmusnak. Felemlegette 1918–1919-et, és a szocialistákat tette ismét felelőssé Trianonért. Egyben követelte a párt és a szakszervezetek megsemmisítését és a már régóta sürgetett munkáskamarák felállítását.[76]

A kormánylapok, főleg pedig a németellenes polgári sajtó üdvözölte, melegen méltatta a deklarációt. „A magyar munkásság egyeteme végleg búcsút mond az ortodox marxizmusnak, és felszámolva az osztályuralmi ideológiát, nyíltan és öntudatosan azonosítja magát nemzeti céljainkkal" – írta kommentárjában a *Magyar Nemzet*. Majd aláhúzta: a nyilatkozat „minden magyar olvasóban mélységes helyeslést és együttérzést vált ki".[77] A Kisgazdapárthoz közel álló *Újság* arról írt, hogy a szociáldemokraták „soha bölcsebben nem cselekedhettek volna, mint most". Úgy véli, végre a munkásság is a „nagy nemzeti eszmények lobogója alatt halad" és azonosul a polgári törekvésekkel. Hasonlóan nyilatkozott az *Esti Kurír* is.[78] A kormány félhivatalos lapja, a *Függetlenség* a nyilatkozat legfontosabb megállapításának az osztályharc feladását, a nemzeti alapra helyezkedést és a honvédség támogatását tartotta.[79]

A klérushoz több szállal kötődő *Nemzeti Újság* is úgy látta, hogy a deklaráció végre a szakszervezeteknek „a marxista pártpolitikától való eltávolodását", az osztályharcról való lemondását, egyben „a társadalmi egyensúly" és az igazi keresztény erkölcs alapján történő munkálkodását ígéri, amit „a nemzeti közvélemény teljes jóindulattal fogad".[80] A Bethlen Istvánhoz közel álló *8 Órai Újság* ugyancsak nagy rokonszenvvel írt a dokumentumról. Úgy látta: elhárultak az akadályok az elől, hogy a szociáldemokrácia részese legyen „a nagy nemzeti célok érdekében" kibontakozó tömörülésnek.[81]

Január 25-én a *Magyarország* hasábjain megszólalt az SZDP-ből kizárt Bresztovszky Ede is. A nyilatkozatot ő is fontos belpolitikai eseménynek tartotta, s lényegében úgy értékelte, hogy a Bresztovszky–Takács-féle csoport által megfogalmazott gondolatok jelentek meg benne. Hangsúlyozta azonban, hogy a párt- és szakszervezeti vezetés összetételében és gondolkodásában nem érvényesül még az „igaz magyar szellemiség", ezért a magyar munkásságnak ezt a nyilatkozatot meg kell védenie az ortodox vezetőkkel szemben.[82]

A január 24-i és 25-i sajtóvéleményeket követően a szélsőjobboldali lapok már arról írtak, hogy a Szakszervezeti Tanács közleménye után a polgárság nem látja akadályát a munkásság és a polgárság szövetségének. Ezért figyelmeztették „a könnyen felejtőket", hogy egyszer már az ország tanúja volt az ilyen szövetségnek.[83]

Január 25-én a *Népszava* „Szocializmus és nemzeti eszme" címen megjelent vezércikkében kénytelen volt helyreigazítani a nyilatkozatba történt mindenféle belemagyarázásokat. „Váratlanul nagy visszhangja volt ennek a nyilatkozatnak a magyar sajtóban – írta. – Úgy foglalkoztak ezzel a deklarációval, mint valami új nyilatkozattal. Pedig ez a deklaráció csak megismétlése annak a sok-sok határozati javaslatnak, deklarációnak, elvi kijelentésnek, amelyek mindegyikében újra és újra világosan és félreérthetetlenül kifejezést adott a szociáldemokrata munkásság annak a természetes érzésének és meggyőződésének, amely eltéphetetlenül ennek az országnak népéhez fűzi." Hangsúlyozta, hogy nem parancsra, nyomásra, hanem saját elhatározásból készült. Nem igaz, hogy „a szervezett munkásság ezzel a nyilatkozattal lemondott volna bármiről is... Nem jelent elvföladást. Nem jelent gerinctelenséget."

Feltehetően nem csupán a „félremagyarázott", „hibásan értelmezett" tételek tényleges mondanivalóját akarta aláhúzni a Népszava helyreigazító nyilatkozata, hanem a pártvezetőségen belül, még inkább a párttagságban kiváltott tiltakozásokat kívánta csökkenteni. Ez azonban azért is kevésbé sikerült, mert január 26-án váratlanul maga Teleki miniszterelnök intézett heves kirohanást a nyilatkozat ellen.

A MÉP január 26-i értekezletén Donáth György országgyűlési képviselő a Szaktanács nyilatkozatával kapcsolatban felvilágosítást kért a miniszterelnöktől. Teleki válaszában leszögezte: „Én előre hallottam erről a nyilatkozatról, de mondhatom, csalódtam benne. A sajtónak mentségül szolgálhat talán az – tette hozzá –, hogy a nyilatkozatot megelőzte híre és e hír szerint foglalt állást akkor is, amikor már a nyilatkozatot elolvasta." Ő, mármint Teleki, annak kifejtését várta, hogy a Szakszervezeti Tanács „teljesen nemzeti irányt kíván követni és így akar beállni a nemzeti munkába". „Lehet – folytatta a kormányfő, mintegy mentegetve a szociáldemokratákat is –, hogy a nyilatkozatban ezt akarták kifejezésre juttatni", de „nem szerencsésen tették. Egész másként, több nyíltsággal kellett volna ezt a szándékot kifejezésre juttatni."[84]

Teleki nyilatkozata hideg zuhanyként hatott a szociáldemokratákra, de megrökönyödést váltott ki a németellenes polgári-értelmiségi táborban is, a szélsőjobboldalnak viszont újabb támadáshoz szolgáltatott alapot. „Most aztán kiderült – írta kajánul, nyelvét öltögetve balfelé a *Pest*, Teleki nyilatkozatát kommentálva –, hogy az egésznek nagyobb volt a füstje, mint a tüze..." Majd megírta: „jól tájékozott politikai körökben" már hetek óta suttogtak arról, hogy valami „döntő jelentőségű eseményre készülnek" a szociáldemokraták. Íme, a nagy esemény, Teleki nyilatkozatának fényében, szétpukkant, mint a buborék.[85]

Telekit valóban ennyire meglepte volna a deklaráció? Nem valószínű, hiszen a megjelent nyilatkozat tartalma szinte azonos az általa jóváhagyott, Barakovich-Bács-féle tervezettel, csak „frazeológiájában", stílusában tér el attól. Miért akkor e tiltakozás? Ha el is fogadjuk, hogy Teleki egyértelműbb állásfoglalást várt, akkor is látnunk kell, hogy nem annyira a deklarációval volt baj, hanem közben az események haladták meg az abban foglaltakat.

A velencei értekezlet és a Balkán-konferencia közötti időben a németek ugyanis egyre rosszallóbban figyelték Teleki Romániával kapcsolatos önálló terveit és külpolitikai önállóságra törekvését. Ezért a közvetett figyelmeztetések mellett mozgósították magyar támogatóikat is.[86] Teleki növekvő gazdasági, illetve külpolitikai problémái – a német nyomás erősödése, az élelmiszer- és szénhiány, a rendkívül kemény tél, majd az árvíz – az addig csendes Imrédy-szárnyat mozgásba hozták. A Szaktanács nyilatkozata, a róla terjedő hírek világossá tették Imrédyék és a hadsereg vezetői előtt, hogy Teleki nem gondol a szocialista szervezetek feloszlatására, de tevékenységük további korlátozására sem. Ellenkezőleg: politikai

körökből az együttműködési szándékról érkeztek hírek. Telekit egyesek szerint megijesztette az a visszhang is, ami a magyar lapokban hangot kapott.[87]

Telekit tehát nyilatkozata megtételében inkább külső körülmények, mint a deklarációban foglaltak befolyásolták. Erre utalt az a *Népszava*-cikk is, amely Teleki nyilatkozatához fűzött megjegyzéseket. Reméltük – olvasható a *Népszavá*ban –, „a miniszterelnök nagy elfoglaltsága mellett is időt szakít arra, hogy a nyilatkozatot alaposan elolvassa, és ha véleményt mond róla, akkor nem futólagos impresszióra hallgat, hanem arról beszél, ami a nyilatkozat igazi tartalma. Ennyit vártunk és nem többet." Majd rezignáltan hozzáfűzte a cikk szerzője: „Állandóan reklamálták rajtunk az ilyen nyilatkozásokat és amikor most hangsúlyozottan és újra megtörtént, a miniszterelnök igyekszik bebizonyítani, hogy erre nem volt szükség."[88]

Teleki állásfoglalása nagyon nehéz helyzetbe hozta az SZDP vezetőit, de a nyilatkozat kiadását szorgalmazó polgári-értelmiségi csoportokat, a kormánykörök egy részét és a nyilatkozatot üdvözlő sajtót is. Az újságok egy része Teleki beszéde után a kormányfő véleménye alapján módosította álláspontját. A *Magyar Nemzet*, az *Esti Kurír* azonban kitartott eredeti nyilatkozata mellett. Érthetetlen, hogy a kormányfő a „kétségtelenül jóhiszemű és magyar indíttatású" deklarációt nem lényege, hanem formája alapján ítélte meg. Hasonlóan vélekedett Pethő Sándor is, aki a „fogadalomban" a szociáldemokrata munkásságnak „minden hátsó ajtót berekesztő és minden kétértelműséget kizáró", „a magyarság egyetemes falanxába" való ünnepélyes felsorakozását látta.[89]

„Nekünk semmi okunk rá – olvasható az *Esti Kurír*ban –, hogy eredeti álláspontunkat megváltoztassuk és örömmel ne üdvözöljük a legnagyobb érdek: a nemzeti egység szempontjából a szociáldemokraták együttműködési készségét."[90]

Megszólalt a szociáldemokraták védelmében Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Leszögezte, hogy a nyilatkozat őszinte kiállás a „minden magyart egybefűző nagy nemzeti közösség, nemzetünk, országunk függetlensége, európai hivatása s katonai erejének minél teljesebb felfejlesztése mellett", egyben lemondás „a marxista munkás osztályuralomról". Ezért Teleki bírálatát „kegyetlennek" tartotta. Bajcsy-Zsilinszky 1918–1919-re utalva és a jövőre célozva fontosnak tartotta, hogy végre adják fel a szociáldemokráciával szembeni „67-es politika" kicsinyeskedést. „Több megértést kell tanúsítani a legelemibb munkáskövetelések iránt", és „fel kell [azokat] emelni a 48–49-es idők szociális és nemzeti magasságába". Amikor a szociáldemokrácia képes volt „az osztályuralmi gondolatok és ezzel a marxizmus lényegét megtagadni" és „a döntő lépést megtenni... a nemzet eszmei egységének kialakulása felé", akkor „Telekitől sokkal több melegséget, fölényes megértést vártunk volna".[91] De nemcsak egyes személyek és politikai csoportok álltak ki a nyilatkozat mellett, hanem január 31-én a Kisgazdapárt parlamenti frakciója is üdvözölte. A Kisgazdapárt „őszinte örömmel vette tudomásul – hangzott a kőnyomatos *Magyar Tudósító* útján közzétett állásfoglalás –, hogy *a szakszervezetekbe tömörült munkásság félreérthetetlenül kinyilatkoztatta, hogy beletartozik a nemzeti közösségbe*, és szakítva az osztályuralom elméletével, értékes módon kíván hozzájárulni a pártok fölött álló nemzeti egység megteremtéséhez. A Független Kisgazdapárt a jelenlegi súlyos európai helyzetben kétszeres jelentőséget tulajdonít ennek a nemzeti egységet megerősítő nyilatkozatnak, és nem tartja célszerűnek, hogy e nyilatkozat értékét pártérdekből fakadó kritikával gyengítse."[92]

Kétségtelen, a polgári-értelmiségi csoport őszintén kívánta az SZDP-vel az együttműködést, ha az szakít a marxista ideológiával. Most úgy érezte, sikerült végre polgári platformon létrehozni egy nemzeti tömörülés körvonalait, de Teleki beszéde mindent felboríthat. Ezért sietett az SZDP segítségére.

A bajban a szociáldemokrata pártvezetés is szorosabbra kovácsolta lazuló egységét. Elsőként a vezetés és a szervezett dolgozók közötti összhang hiányára hivatkozást kívánta cáfolni. Ezért január 26-ára összehívta a szakszervezeti választmányt, hogy az is szentesítse a megkerülésével kiadott dokumentumot. Peyer Károly referátumában részletesen megindokolta, hogy mi késztette a Szaktanácsot a deklaráció kiadására. Mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy nem kényszer hatására, hanem „saját elhatározásból" cselekedtek, „átérezve azt a felelősséget, amellyel ezekben a nagyon súlyos időkben az országnak tartoznak". Kifejtette: nincs lehetőség arra, hogy a miniszterelnökkel vitába szálljon, mert „nehéz olyan valakivel vitatkozni, akinek kivételes hatalom van a kezében". A Szakszervezeti Tanács mentségére azt hozta fel, hogy „az angol, a francia, a belga, a holland és a skandináv országok szervezett munkássága is sorra ugyanilyen nyilatkozatot tett, pedig ezekben az országokban soha nem vonták kétségbe a munkásság hazafiságát. Erre a nyilatkozatra a mai időkben szükség volt." A főtitkári tájékoztatóhoz egyetlen hozzászólás sem volt, így azt és a deklarációt a választmány utólagosan, „egyhangú helyesléssel" tudomásul vette.[93]

A *Népszava* január 28-i száma a munkásosztály társadalmi jelentőségével foglalkozva kifejtette: ma még senki sem tudja felmérni azokat „a társadalmi, gazdasági és politikai változásokat, amelyek a háború következményeinek hatásaként alakulnak ki". A jó gazda azonban számol ezekkel, „messzire néző, elfogulatlan magatartást" tanúsít, és különösen figyel a munkásosztály érdekeire. A cikk hivatkozott a francia és az angol kormány messzelátó politikájára, de még a nácikat is megemlítette, akik ugyancsak „nagy figyelemmel" kísérik a munkásság érdekeit. Figyelmeztetésként a cári Oroszország utolsó francia követének szavait idézte: „a forradalom az elkövetett bűnök számadása". Nincs más lehetőség: vagy újabb mulasztásokkal „halmozni a végzetes hibákat", vagy „előrelátó politikával" megelőzni a bajt.

Az SZDP vezetőségének a nyilatkozat után nemcsak külső erőkkel „gyűlt meg a baja", hanem saját párttagságával is, s ez utóbbi legalább olyan súlyos volt, mint a dokumentum országos visszhangja. Kétségtelen, a közvélemény egyértelmű támogatása esetén könnyebb lett volna a szervezett dolgozók nagy tömegével is elfogadtatni annak tartalmát, mint az adott körülmények között. Feltehetően ennek mérlegelése döntő szerepet játszott abban, hogy e nagy jelentőségű dokumentumot a pártválasztmány tudta nélkül és a szakszervezeti választmány utólagos jóváhagyásával adták ki.

A párton és szakszervezeteken belüli gondokat jól tükrözte a pártvezetőségnek „a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatáról" január 29-én kiadott belső tájékoztatója. A pártvezetőség ebben megállapította, hogy a deklaráció nemcsak a sajtóban és a polgári közvéleményben „keltett szokatlanul nagy szenzációt, hanem... a mozgalomban is élénk vita tárgya". A pártvezetőség az előbbit megérti, de nagyon csodálkozik azon, hogy „a mozgalom belső életében ez a nyilatkozat vitára adhat alkalmat", mivel „egyetlen mondata sem áll ellentétben a szociáldemokrata felfogással". Nem fogadták el a kritikát abban a kérdésben sem, hogy a nyilatkozat nem került előzőleg pártfórum elé, mondván: „a nyilatkozat a szakszervezet legfőbb képviseletének ügye" és azt „a szakszervezeti választmány jóváhagyta". Teleki beszédére utalva próbálták cáfolni azt a vádat, hogy a dokumentum valamiféle *„alkudozásnak tárgya"* lett volna. Elismerték ugyan, hogy kormánytényezők, Teleki maga is, előzetesen tudtak róla, de ismételten leszögezték: a Szaktanács *„mindenkitől függetlenül, a maga meggyőződését követve készítette elő..."* a dokumentumot.

Arra a kérdésre, hogy egyáltalán mi tette szükségessé a nyilatkozat közzétételét, a pártvezetés nagyon érdekes, az SZDP stratégiai elképzelését felölelő választ adott. Szerintük elsősorban a külpolitikai helyzet kedvezett egy ilyen dokumentum kiadásának. A nemzetközi,

de a belső helyzet alakulásából is arra következtettek, hogy „a szervezett munkásságnak az események kialakulásában döntő szerepe lesz... befolyása növekedni fog". Ezért „tiszta helyzetet kellett teremtenünk magunk körül... *messze látó politikát kell folytatnunk*". Leendő partnereink számára már most „tiszta elvi alapot" kívántunk teremteni, hangsúlyozták, hogy „később, ha tettekkel tényezők leszünk, ne legyen törés magatartásunkban és senki se vádolhasson bennünket elvfeladással". A pártvezetőség úgy vélte, ezzel a nyilatkozattal olyan politikának vetette meg az alapjait, amely az SZDP-t *„minden vonatkozásban alkalmassá teszi arra, hogy körülötte jegecesedjék ki az ország józan közvéleménye"*. Hangsúlyozni kívánva, hogy nem taktikai vagy aktuális kérdések játszottak elsődleges szerepet a dokumentum megfogalmazásában, kijelentették: „Kétség nem fér ahhoz, hogy ha az ország élén szociáldemokrata kormány állana, akkor kül- és belpolitikai szempontból a szakszervezetek nyilatkozatának elvi vonalát kellene követnie." Vagyis a Szakszervezeti Tanács nyilatkozata hosszú távon kívánta a szociáldemokrata mozgalom stratégiáját meghatározni.[94]

Szinte e belső tájékoztatóval egyidőben jelent meg Millok Sándor cikke a *Magyar Nemzet*ben, amely a széles nyilvánosságnak szánt magyarázat volt. Millok ismertette a nyilatkozat előzményeit, megállapította, hogy azt még az elmúlt évben a *Magyar Nemzet*ben az összefogás kérdésében indított és váratlanul országos érdeklődést kiváltott vitában kell keresni. Hangsúlyozta, hogy a *Magyar Nemzet* által megfogalmazott feltételeket pártjában és a szakszervezetekben sokan „elvfeladás útján való közeledésnek, felkínálkozásnak tekintették" és ellenezték. Később ez az „aggodalom elült", és szerinte „felfogásbeli egység alakult ki úgy a pártban, mint a szakszervezetekben" a *Magyar Nemzet* által szorgalmazott összefogás kérdésében.[95] Ezt a felfogásbeli egységet kívánta deklarálni és „határokon belül és határokon túl mindenkinek nyomatékosan tudomására hozni" a Szakszervezeti Tanács. Millok fájdalommal állapítja meg, hogy „a miniszterelnök úr bírálata *sokunk helyzetét a pártban nagyon megnehezítette*, nem is beszélve arról, hogy a félhivatalos lapok milyen buzgón munkálkodnak a helyzet tökéletes elmérgesítésén". Millok szerint azonban ez a gáncsoskodás „a szellemi honvédelem katonáit" nem tudja eltéríteni céljuktól, amely változatlan: „elérni finn testvéreink színvonalát".[96]

A Szakszervezeti Tanács nyilatkozatában lényegében – a párton belül a harmincas évek elejétől jelen levő útkereső irányzatok közül – a Peyer–Szeder–Büchler–Millok-féle további jobbra nyitás politikája testesült meg, amelyet először a körmendi tanácskozás után fogalmaztak meg, majd 1938–1939 fordulóján a pártkongresszussal szerettek volna elfogadtatni. Akkor – mint erről már részletesen szóltunk – terveiktől az ország belpolitikai helyzete és a pártban fellépett szélsőségesek miatt átmenetileg kénytelenek voltak elállni. Most úgy ítélték meg, hogy mind a kül-, mind a belpolitikai körülmények kedvezőek egy ilyen lépéshez. Az elmondottakon túl – véleményem szerint – azt is figyelembe vették, hogy 1940 tavaszán az átcsatolt felvidéki területeken országgyűlési választásokra kerül sor. A pártvezetőség úgy vélte, ha a választási előcsatározásokhoz a kormány jóindulatát is sikerül megnyernie, akkor joggal remélheti, hogy több SZDP képviselő jut be a parlamentbe és a párt elkerüli az 1939-es választásokhoz hasonló súlyos kudarcot.[97]

A deklarációban azonban nem a taktikai meggondolások játszották a döntő szerepet, hanem – mint már említettük – a párt és a szakszervezetek, azaz a szociáldemokrata mozgalom stratégiai vonalának meghatározása. A nyilatkozatot követő események viszont ismételten rácáfoltak arra az elképzelésre, hogy a fasizmussal kompromisszumot lehet kötni. Buchinger azt vallotta: a fasizmussal keresett bárminemű megegyezés végeredményben előbb vagy utóbb a szocialista mozgalom gleichschaltolásához vezet. Még az olyan konzervatív, a nácizmussal a maga módján hadakozó politikus, mint Teleki sem merte a nyilvánosság előtt

az általa korábban megfelelőnek tartott, a rendszernek és még inkább a polgári felfogásnak komoly elvi engedményeket tevő deklarációt vállalni. Ami a kormánynak és még inkább a magyar fasizmusnak kevés volt, a szervezett dolgozóknak túlságosan is sok. Igaz ugyan, hogy a nyilatkozat mögött felsorakozott a pártvezetőség, a funkcionáriusok többsége sem emelt kifogást ellene, a valóságban azonban a helyzet nem volt ilyen egyértelmű.

A pártvezetőségen belül a több kérdésben azonos felfogást valló, a kiútkeresés zsákutcája után alapjában véve a párt hagyományos politikáját védelmező Mónus–Buchinger–Kéthly-féle csoport körül tömörülők mindinkább magukra maradtak. Ők – minden jel arra mutat –, ha nem is helyeselték, tudomásul vették a deklarációt. Amikor pedig Teleki támadása bekövetkezett – mint már korábban annyiszor – Peyer mellé álltak. A pártvezetőségen belül a baloldalt egyedül a még erősen ingadozó Szakasits Árpád képviselte, és időnként támogatta őt Ries István. Szakasits Árpád magatartását 1939–1940 fordulóján egyéb tényezők mellett az is erősen befolyásolta, hogy sajtókamarai tagságának elfogadtatása napirenden volt. (Ő volt az egyetlen az SZDP-ben, aki megfelelt a sajtókamarai tagság követelményeinek és egyben a *Népszava* főszerkesztői tisztségére is alkalmas volt.) Ebben a nehéz periódusban Szakasits Árpád megnyilatkozásai nem mindig segítették a párttagság tisztánlátását, és nem jelentettek komoly akadályt a peyeri törekvéseknek. 1940. január végén Szakasits Árpád végre megkapta a sajtókamarai tagságot, így a pártvezetőség megerősítette a *Népszava* főszerkesztői tisztségében. Ez – mint látni fogjuk – nem csupán formai, hanem tartalmi változást is hozott a *Népszava* munkájában, és erőteljesen éreztette hatását Szakasits Árpád politikai állásfoglalásában is.

A Szakszervezeti Tanács deklarációja mindenképpen bebizonyította, hogy a jobbra nyitási készség nem biztosít szabadabb mozgási lehetőséget a szocialista mozgalomnak. Az nem annyira az SZDP lojalitásának, sokkal inkább a bel- és külpolitikai helyzetnek a függvénye. Peyer jobbra nyitási kísérlete így – átmenetileg – ismét kudarcot vallott.

A kudarc azonban nemcsak és nem is elsősorban Teleki magatartásának, hanem a szervezett dolgozók aktív és főleg a KMP-vel együttműködni kész része határozott fellépésének tudható be. Már fentebb is többször szóltunk arról, hogy a deklaráció határozott ellenállást váltott ki a párttagságban. A vezetők kénytelenek voltak magyarázkodni, védekezni. Az ellenállás már a január végi, februári párt- és szakszervezeti összejöveteleken jelentkezett, és egyre szervezettebb formát öltött. Ebben mindenekelőtt nagy szerepet játszott a kommunistáknak a deklarációt elutasító magatartása.

A KMP „Két kiáltvány"[98] című röpiratában elemezte a nyilatkozatot, megállapítva, hogy annak célja nem más, mint „elmosni a társadalmi osztályok közötti különbségeket", osztálybékét hirdetni és felvonultatni a magyar munkásosztályt a nacionalista, soviniszta és nem utolsósorban a fasiszta kül- és belpolitika támogatására.[99] A külföldön megjelenő magyar kommunista sajtóorgánumok közül elsőként a *Kanadai Magyar Munkás*, majd az *Új Hang* ítélte el a dokumentumot.[100] Érdemben a legátfogóbban Révai József foglalkozott vele, aki a deklarációt „a maximális alkalmazkodási szándék" „korszerű" megnyilatkozásának tartotta. „*A magyar szociáldemokrácia teljes céltudatossággal törekszik arra* – írta –, *hogy... a Labour Party jobbszárnyának nézeteit propagálja.*" Segíti ebben a magyar uralkodó osztályokra lidércnyomásként nehezedő „1918-as katasztrofális elszigetelődés emléke" és a magyar burzsoáziának az a kísérlete, hogy a „mindent, vagy semmit" helyett egy második vasat is tűzben tartson. Ezért „minden eshetőségre felkészülve »nemzethű« tartalékokat" igyekszik „a második vonalban" tartani. Ezért szorgalmazta a burzsoázia egy része az együttműködési nyilatkozatot, és a „második vonal" reményében vállalta a Szaktanács a felajánlkozást.[101]

Január végén, február elején a kerületi pártszervezetek rendezvényein felszólalók egymás után ítélték el a deklarációt és követeltek határozatot annak megbélyegzésére.[102] Egyesek követelték a Szaktanács és a szakszervezeti választmány tagjainak a pártból való kizárását.[103] A legtöbb budapesti pártszervezetben közvetetten – Millok Sándornak a *Magyar Nemzet*ben megjelent cikkét bírálva – mondtak ítéletet a Szaktanács felett. A VIII. kerületi pártszervezet Szamai Lajos titkár aláírásával küldte el a pártvezetőségnek tiltakozó határozatát. Zuglóban követelték, hogy állítsák Millokot választott bíróság elé.[104] A fővárosi pártszervezetek mellett a pécsi is írásban tiltakozott. Rónai Sándor miskolci kerületi titkár pedig a körzet funkcionáriusai előtt kétségbe vonta, hogy a deklaráció a Szaktanács „őszinte megnyilatkozása lenne". Érveit azonban az ellenzék nem hajlandó tudomásul venni.[105]

A miskolci pártszervezettel kapcsolatos a következő esemény is. Az SZDP vezetősége – nem tanulva a deklaráció következményeiből – tovább kísérletezett. A *Magyar Nemzet* munkatársainak javaslatára olyan munkásgyűlést kívánt szervezni, ahol Szakasits Árpád mellett Pethő Sándor is fellép a munkások előtt. A főváros ehhez „alkalmatlan terepnek" látszott, ezért Miskolcot választották, ahol Reisinger Ferencnek már voltak ilyen irányú kísérletei. Szakasits Árpád azonban „váratlanul" lemondta a „fellépést". Ezt követően a miskolci végrehajtó bizottság „a terv végleges ejtését" javasolta. „Nem tartottuk helyesnek – írta Rónai levelében –, hogy... közönséget szállítsunk olyan mozgalom részére, amelyről nem tudhatjuk, hogy holnap hol fog kikötni", „nem erősíthetjük Pethő, illetve a *Magyar Nemzet* indokolatlan imádatát".[106] A pártvezetőség azonban ragaszkodott a gyűlés megtartásához. A párt részéről Szakasits helyett Reisinger Ferenc lett a szónok. A február 25-i „irodalmi ankéthoz" Miskolcról, Ózdról, Diósgyőrből toboroztak munkásokat. A *Magyar Nemzet* a gyűlést követően vastag betűs címmel hozta Pethő sikerét, aki – mint a lap írta – „a megértés és bizalom aranyhídját igyekezett kiépíteni a keresztény magyar értelmiség és a munkásosztály között".[107] A *Népszava* lényegesen szerényebben ismertette a „találkozót", tényleges hatására pedig fényt vet Rónai levele. Pethő előadásában „nem volt ugyan semmi bántó hang", de az a kikötése, hogy zsidó ne elnököljön, a végrehajtó bizottságot nagyon meglepte. „Aki akár félelemből, akár mentalitásánál fogva kiköti, hogy zsidó ne üdvözölje, az nem alkalmas arra a bizonyos hídverésre."[108] A pártvezetőség később már nem is mert szorgalmazni hasonló akciót.

A deklaráció azonban a szakszervezetekben is tiltakozást váltott ki. Elsőként a famunkások szakszervezetének vezetősége, majd az asztalosoké, a kárpitosoké és a festők szakosztálya ítélte el határozatban vagy szóban a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatát.[109] Sombor-Schweinitzer József, a politikai rendőrség főnöke 1940. március 18-i, az SZDP-ről adott átfogó jelentésében is kitért „a hűségnyilatkozatra", és elmondta, a felháborodás vihara olyan széles körű volt, hogy a szakszervezetek vezetői még két hónap elmúltával sem tudtak napirendre térni felette. Szerintük a nyilatkozat „nagyon sokat ártott a munkásság egységének". A felelősséget azonban elsősorban a miniszterelnökre hárítják, „aki nevetségessé bagatellizálta az egészet, és ezzel tápot adott annak a bolsevista felfogásnak, amely szerint: »hiába akarsz jó fiú lenni«".[110]

Az SZDP vezetősége az őt ért támadásokat különböző ellenakciókkal igyekezett leszerelni. Először is minél gyorsabban napirendre kívánt térni a dolgok felett. Ezért február elején a pártszervezetek elé legfontosabb feladatként a centralizáció, az autonómia, a tagtoborzás, a céltudatos munka problémáinak megvitatását állította.[111] A változatlanul tartó sajtótámadások elől pedig a *Népszava* február 7-i vezércikke azzal próbált kitérni, hogy leszögezte: „a szervezett munkásság ellen folyó harci zaj kesztyűjét nem vesszük fel", „eltesszük mondanivalónkat más, jobb időkre".

A „befelé fordulás", a szervezeti kérdések előtérbe tolása azonban nemcsak a vádak előli menekülést, hanem az ellentámadást is szolgálta. A pártvezetőség a legtöbb gondot okozó, legbaloldalibb szervezetre, az OIB-re kívánt lecsapni. Már 1939 végén is latolgatta az OIB feloszlatását vagy átszervezését. A deklaráció elleni tiltakozásuk és a január 28-án – a pártvezetőség tudta nélkül – mintegy 300 ifjúmunkás részvételével Ady sírjánál rendezett antifasiszta tüntetés[112] miatt végleg „betelt a pohár". A pártvezetőség – néhány kerületi végrehajtó bizottságra támaszkodva – elhatározta, hogy az utóbbiak „kérését" akceptálva napirendre tűzi az OIB megrendszabályozását. A cél tehát: bebizonyítani, nem saját kezdeményezésre, hanem a pártszervezetek sürgetésére cselekszik. Ezzel kívánta elejét venni az ellene irányuló újabb támadásnak, egyben megosztani a pártszervezeteket is.

A pártvezetőség OIB elleni akcióját az egyik legerősebb baloldali kerületben, a VI-ban indította meg. A kerületi végrehajtó bizottság az ifjúsági mozgalom egészségtelen fejlődésére, fegyelmezetlenségére és ezáltal a pártszervezetekben keletkezett „tűrhetetlen helyzetre" hivatkozva kérte, hogy a központi vezetés az ifjúsági szervezkedést „sürgősen vegye revízió alá, építse át úgy, hogy a mozgalom számára hasznossá váljék".[113] Hasonló levelek érkeztek más kerületekből: a IX-ből, a XIV-ből és Pécsről is.[114] Az OIB néhány tagja először a pártmunka bojkottálásával, illetve a pártból való kilépéssel kívánt reagálni. A többség azonban ezt helytelenítette, mondván: ezzel csak maguknak ártanának és elszigetelődnének a tömegektől. A kommunisták javaslatára úgy határoztak, hogy a pártszervezetekhez fordulnak és támogatásukat kérik.[115] Március 1-én a szervezetekhez eljuttatott memorandumban ismertették a párttagsággal a vezetőség tervét. „Szükségesnek tartjuk ezt a felszólalást azért, mert meggyőződésünk szerint az ifjúsági mozgalom beolvasztása [a pártszervezetekbe – *P. I.*] ... olyan katasztrofális kihatással járhat az egész szociáldemokrata mozgalomra nézve, amelyre rámutatni elsőrendű szocialista kötelesség és pártérdek" – olvasható a memorandumban. Kifejtették, hogy az OIB az SZDP legmozgékonyabb, legaktívabb, legeredményesebb szervezete a pártmunka minden területén. Az ifjak „hozzák" a *Népszava*-előfizetők 75%-át, a drágaság ellen jelenleg folyó akció élén is ők állnak. A vidékkel, ahol pedig a pártszervezetek jó része hanyatlásnak indult, erősödik a kapcsolatuk. Jelenleg mintegy „80 helységgel létesítettünk állandó kapcsolatot". „A fővárosban és a környéki nagyvárosokban az ifjúság 300–350 funkcionáriust ad a mozgalomnak. Általában kétségen kívül megállapítható, hogy a pártszervezeti munkában az ifjúság taglétszámának erősen arányán felül vesz részt." Végül leszögezték: a szocialista ifjúság ragaszkodik szervezetéhez, és úgy összeforrt azzal, hogy „az ifimozgalom elleni bármilyen akciót maga ellen irányuló támadásnak minősít", és ez végső soron „csak a párt erejét gyengítheti".[116]

Az OIB ellenakciója eredményesnek bizonyult. A kerületi pártszervezetek – a III., az V., a VIII. kerületi, az újpesti – felháborodva tiltakoztak a terv ellen, és egymás után álltak ki az ifjúsági szervezet mellett. Jól tudták, ha „a pártvezetőség kizárná a pártból a szélsőséges egyéneket, akkor a szociáldemokrata tagok felét törölni kellene".[117] Még a pártvezetőséget támogatók is úgy látták, „meg kell alkudni a ... baloldallal".[118] Jellemző, hogy a terézvárosi végrehajtó bizottság kénytelen volt levelét visszavonni, mert a kerületi pártbizottság tiltakozott a benne foglaltak ellen és leszavazta.[119]

Ilyen körülmények között a pártvezetőség eredeti tervét elejtette, kompromisszumra készült. Március végén – hosszú belső viták után – elkészült egy tervezet az átszervezésről. Ez nem tűzte ugyan napirendre az ifjúsági mozgalom beolvasztását a pártszervezetekbe, de működési hatáskörét erősen korlátozni kívánta. Az OIB lejárt mandátumát nem akarta meghosszabbítani, az újraválasztást pedig csak a helyzet „normalizálása" után kívánta napirendre tűzni. Az OIB úgy látta, hogy az új tervezet a mozgalom „lassú elsorvasztását" jelenti.

Képviselői ezért újból tiltakoztak ellene a pártvezetőségnél, a Fővárosi Végrehajtó Bizottságnál, és a döntés elhalasztását követelték.[120] A Fővárosi Végrehajtó Bizottság április 19-i ülése 5 : 2 arányban a pártvezetőség javaslatát fogadta el.[121] Döntésre azonban nem került sor, mert közben – 1940. március végén – a KMP szervezeteiben lebukások történtek. A letartóztatások átterjedtek a szociáldemokrata ifjúsági és a felvidéki mozgalomra is. A történtek átmenetileg levették napirendről az OIB „átszervezésének" kérdését.[122]

A pártvezetőség a befelé fordulás, az adminisztratív intézkedések mellett egyre nagyobb figyelmet fordított a munkásság növekvő gazdasági harcára is. 1939 és 1940 telén már mindjobban érződött a háború. Romlott az élelmiszer-, a ruha-, a lábbeliellátás, rohamosan emelkedtek az árak. A kemény tél miatt szénhiány volt. Nemcsak a lakások, a kórházak voltak fűtetlenek, hanem a főváros néhány közép-, sőt nagyüzeme is kénytelen volt hosszabb-rövidebb időre a munkát beszüntetni. A nem hadiipari üzemek, vállalatok – ahol a legtöbb szervezett munkás dolgozott – nyersanyag- és megrendeléshiánnyal küzdve, csökkentették termelésüket. A munkanélküliség nőtt.[123] A politikai kérdések mellett így a gazdasági kérdések is feszítő erőként jelentkeztek a párt- és szakszervezetekben. A vezetőség tartva magát ahhoz az elvi állásponthoz, hogy háború alatt sztrájkolni nem lehet, interpellációkkal, beadványokkal, a termelés zavartalanságának fontosságára hivatkozva próbálta jobb belátásra bírni az illetékeseket. A gazdasági harcnak e veszélytelen eszközével igyekezett a szervezett dolgozókat megtartani, illetve számukat növelni,[124] másrészt a mozgalmon belüli feszültséget csökkenteni.

A párt- és szakszervezeti vezetőség 1940 januárjában nagyszabású akciót tervezett az árdrágulás ellen. A párt Országos Nőszervező Bizottsága memorandumot készített, amelyben vázolta az egyre súlyosabb gazdasági helyzetet, az árdrágulást, követelte a bérek és árak egyensúlyának megteremtését. Elhatározta azt is, hogy a memorandumot a dolgozók ezreivel aláíratja és így juttatja el az iparügyi miniszterhez. A Nőbizottság felszólította a pártszervezeteket az aláírásgyűjtő akció megszervezésére. A párttagság kezdetben értelmetlennek, eredményre nem vezetőnek tartotta az aláírásgyűjtést. Amikor azonban az OIB, a kommunisták és a velük szimpatizálók a kampány élére álltak, az ügy kimozdult a holtpontról, és vasárnaponként százak és százak keresték fel a dolgozókat a memorandummal. 1940 márciusára már 30 000 aláírás gyűlt össze,[125] amit a memorandummal együtt április 5-én tizenkét tagú küldöttség – Szeder Ferenc, Knurr Pálné, Kőműves Józsefné, Szamai Lajosné, Hajdú Ernőné, Zentai (Zuschlag) Vilmos, Szélig Imre, Mihályi Ferenc, Vas Antal, Kelemen István, Török Antal, Koncz János – vitt el Varga József miniszterhez. Varga ígéretet tett, hogy tanulmányozza a követeléseket és a „méltányosság... legmesszebbmenő mérlegelésével" igyekszik „megtenni, ami megtehető".[126]

A drágaság elleni aláírásgyűjtés a szakszervezetekben béremelést követelő akcióval párosult. A vasasszakszervezet vezetősége beadvánnyal fordult a Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületéhez, de a kérelmet visszautasították. Ezt követően a szakszervezet a legtöbb vas- és fémipari üzemben egyszerre indított bérmozgalmakat. A hadiüzemi parancsnokok jelentése szerint a vasasszakszervezet felhívását megtalálták a Csonka János Gépgyár, a Danuvia Fegyver- és Lőszergyár, a Magyar Fémlemezipar Rt., a Rothmüller Fém- és Bádogárugyár, sőt a Magyar Pamutipar, a Neményi Testvérek Papírgyár stb. munkásainál is.[127] Beadvánnyal fordult az Iparügyi Minisztériumhoz a MÉMOSZ, a Textilipari Munkások Szövetsége, a fővárosi közlekedési dolgozók, a cipészek, valamint a nemesfémesek szakszervezete is. Az élelmiszeripari dolgozók, a cukrászok, a kereskedelmi dolgozók pedig a vasárnapi munkaszünetért indultak harcba.[128]

A szakszervezetek vezetőinek többsége a béremelésért indított akciót arra szerette volna

felhasználni, hogy meggyőzze a tőkéseket: orvosolják önszántukból a dolgozók követeléseit.[129] A párt és a szakszervezet vezetősége ellene volt minden – az aláírást és a küldöttségjárást meghaladó – aktív fellépésnek. Ezért váltott ki a Szaktanácsból nagy megrökönyödést a MÉMOSZ április 14-én a főváros egész területére kimondott általános sztrájkja, amelyben 5000–6000 építőmunkás vett részt. Peyer még aznap megjelent a sztrájk szervezőinél, és április 17-én „büszkén" jelentette: közreműködése sikerrel járt. A MÉMOSZ a sztrájkot beszüntette, az iparügyi miniszter pedig hajlandó volt fogadni az építőmunkások küldöttségét.[130] A sztrájk után a *Népszava* vezércikkben szögezte le, a munkabeszüntetés csupán kisiklás volt. A magyar szervezett dolgozók „messzemenően megértik az ország érdekeit", „fel tudnak emelkedni az idők és események megkövetelte magaslatra" és ezt „mind gazdasági, mind politikai felfogásukban... kifejezésre is juttatják".[131] Hasonló gondolatok jegyében indította útjára Peyer Károly az újból engedélyezett *Szakszervezeti Értesítő*t. „A hazáért akarunk dolgozni, kevesebb frázissal, de annál több tettel szolgáljuk az ország egyetemes érdekeit."[132] A fegyelmezettségre, az ennek fejében több megértésre és viszontszolgáltatás nyújtására való hivatkozás alig ért el eredményt. Süket fülekre talált a Szakszervezeti Tanács 15%-os béremelést követelő beadványa, valamint Peyer 1940. júniusi béremelést követelő újabb parlamenti interpellációja.[133]

Az 1940. tavaszi bérmozgalmak, részben a szakszervezeti vezetők jóvoltából – mivel végeredményükben kérelmekké, kéréssé, sőt könyörgéssé mérséklődtek –, alig vezettek eredményre. Az élelmezési dolgozóknak a vasárnapi munkaszünet bevezetéséért indított tömegméretű akciója és néhány viharos helyi béremelést követelő mozgalom jelezte, hogy a memorandumok önmagukban alig, de tömegmozgalom kíséretében már hozhatnak eredményt. A bérmozgalom jelentősége így nem is gazdasági eredményeiben, hanem abban volt, hogy a szakszervezetekben – a háborús intézkedések ellenére – sikerült megnövelni az aktivitást és a politikai érdeklődést. Erre a kölcsönhatásra utal Sombor-Schweinitzer már többször idézett jelentése és a VKF 1940 májusában adott összefoglalója, amelyek egymástól függetlenül, ellentétes céllal,[134] ugyanarra a megállapításra jutnak: ott, ahol a szociáldemokrata mozgalmon belül a baloldal befolyása nő, ahol a Szovjetunió iránti szimpátia nagy, ott erőteljes a bérmozgalom is.

Az SZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának 1940 tavaszán készült jelentése is arról ad számot, hogy a kerületi pártszervezetek többségében erősödik a baloldali befolyás. A legtöbb kerületi titkár vagy rokonszenvezik „az ellenzékkel", vagy együttműködik vele, ahol pedig a párttitkárok egyértelműen a pártvezetőség álláspontját támogatják, ott általában a pártmunka és a párttagság aktivitása igen gyenge.

Az alábbiakban dokumentumok és visszaemlékezések alapján megpróbáljuk az SZDP szervezetein belüli tényleges helyzetet bemutatni. A fővárosban az SZDP-nek 14 kerületi szervezete működött. Pest környékén pedig 16 községben – Albertfalván, Árpádföldön, Budafokon, Budakalászon, Pestújhelyen, Csillaghegyen, Kispesten, Ganz-kertvárosban, Kerepesen, Pestszenterzsébeten, Sashalmon, Újpesten, Pestszentlőrincen, Rákoshegyen, Pestszentimrén, Soroksáron, Rákospalotán – volt pártszervezete.

A fővárosban a Várban működő pártszervezetet jobboldali titkár irányította. Jelentősége – 20–25 taggal rendelkezett – alig volt. A háború kitörése után a II. és a XII. kerület egy helyiségbe költözött. A XII. kerület titkára 1938-tól a kommunista Orosz Dezső volt. Baloldali munkáját támogatta a szépilonai remíz szocialista BSZKÁRT-osainak (Budapest Székesfővárosi Közlekedési Rt.) néhány vezetője – Bata István, Bata János, Vida Ferenc –, akik később ugyancsak kommunisták lettek. Itt dolgozott a bátor szocialista ügyvéd, Hébelt Ede is. A II. kerület elnöke a jó anyagi körülmények között élő Mandl Oszkár ügyvéd volt,

aki nem annyira baloldali magatartása, mint a vezető szociáldemokrata ügyvédek pozícióféltése miatt került időnként szembe a vezetéssel. A jobboldali beállítottságú titkár (Krcsek Pál) és a pártvezetőség iránt lojális Egger Lajos befolyását ellensúlyozta a baloldali és 1939-ben titkári funkcióba került Molnár Imre, idős Sarlós István, valamint az ificsoportban dolgozó Sós Endre és ifjú Sarlós István. Ugyancsak a baloldal támasza volt Hajdúné, aki a kerületi vezetőség mellett a Nőbizottságnak is tagja volt.

A III. kerületet, Óbudát, a központi vezetés az egyik legbaloldalibb szervezetként tartotta számon. Taglétszáma meghaladta a félezret. A kerület gyakran kényszerült titkárcserére. A pártvezetőség ezzel a módszerrel próbálta az oda küldött megbízható, de gyorsan a baloldal befolyása alá került titkárokat sakkban tartani. A kerületben a baloldali magatartás „élesztői" a textilmunkások, közülük is elsősorban Ratulovszky Károly, Fülöp György, Fülöp Péter és mások voltak. A II., a XII. és a III. kerület szervezetei gyakran rendeztek közös akciókat. Látogatták egymás helyiségeit is. Budán működött még a XI. kerületi pártbizottság. Ez gyenge szervezet volt. A politikai titkári munkát Halász Alfréd látta el, rövid ideig – 1939–1940 fordulóján – titkárként dolgozott a kerületben a kommunista Máté György.

A főváros pesti részén a legkisebb szervezet a IV. kerületi, a belvárosi pártszervezet volt. Élén a baloldali Kós Imre állt. Az V. kerület két nagy pártszervezettel is rendelkezett: a Lánchídtól északra fekvő terület és Lipótváros szociáldemokratáit egyesítette. Titkára az ugyancsak baloldali Simonyi Ákos volt. Az eleven pártéletet „a nagyszámban jelen levő bolsevisták" biztosították. Itt dolgozott többek között: Orbán László, Vida Ferenc ügyvéd, Háy Károly, Háy Vilma, Háy László, Hamza Ákos, az ifjúsági szervezetekben pedig többek között Kende István, a Balogh lányok, Kelli István és László, a Jamrich testvérek, Kelen Béla, Sándor József, Szegedi (Szeszler) Andor és húga Ottília, Rendek András és mások.

A terézvárosi, azaz a VI. kerületi pártszervezet ugyancsak erősen baloldali volt, bár a frakciók, főleg Justus Pál csoportjának időnkénti akciói a munkát erősen befolyásolták. A kerület taglétszáma 600 körül mozgott. Titkárai, Gallai Lajos és Tolnai György, a rájuk nehezedő több irányú nyomás alatt ingadoztak, de legtöbbször meghajoltak a baloldal akarata előtt. Az 1939 őszén újjáválasztott pártbizottságban a kommunisták befolyása erősen megnőtt. A baloldali Pécsi Antal, Schwarz József mellett bekerült a vezetésbe Kádár János, Deák Lívia, Német Katalin. Bár nem közvetlenül vett részt a vezetés munkájában, de nagy tekintélyű, egyben népszerű ember volt a kommunista szobrász, Goldmann György, támogatta őt Rudas Ervin, Rácz László, Döme Piroska, Várnai Olivér, Romhányi József, Seres Márton, Salgó László, Szikra Sándor. A kerület adott helyet a Szalmás Piroska irányításával működő kórusnak. Baloldaliak vezették az ifjúsági csoportot is. Titkára Gergely Miklós volt, tagjai között találjuk Szinai Miklóst, Sugár Irént, Sugár Magdát, a Sági testvéreket stb. A kerületben dolgozott a baloldali Schiffer Pál is, aki komoly befolyással volt apósára, a párt főtitkárára, a *Népszava* főszerkesztőjére, Szakasits Árpádra.

A VII. kerületi, vagy ismertebb nevén az erzsébetvárosi pártszervezet ugyancsak a „fekete bárányok" között szerepelt. Az említett jelentés szerint a pártszervezet „igen erős bolsevista hatásoknak van kitéve". Taglétszáma 1200–1300 között mozgott. Élén a nyomdász Kertész Jenő állt. Ő ugyan nem volt baloldali, de mellette a baloldal és a kommunisták is „jól tudtak" dolgozni. A titkár, Lévai Sándor baloldali érzelmű ember volt. A pártszervezetben aktívan dolgoztak a kommunisták, Sugár György, Lakos Éva, Ligeti László, Gárdos György és felesége, Piszker Tibor, Hollós Ervin, Lajtai Vera, Csendes Károly.

Különösen erős volt ifjúsági szervezete, amelyet Ságvári Endre irányított. A kerületi pártnapok igen élénkek, vitatkozó szelleműek voltak. Nem véletlen, hogy ide a pártvezetőség mindig a legjobb központi előadókat – Mónus Illést, Buchinger Manót, Ries Istvánt, Büchler Józsefet, Herczka Sándort stb. – küldte ki, hogy a vitában helyt tudjanak állni.

Az SZDP vezetősége a pártszervezetek közül a legjelentősebbnek és politikailag a „legegészségesebbnek" a józsefvárosit, vagyis a VIII. kerületit tartotta. Taglétszáma hasonló volt az erzsébetvárosiéhoz. A vezetés – a pártvezetőség szerint – „kitűnő kezekben van". Titkára a jobboldali beállítottságú Szamai Lajos, egyben a Fővárosi Végrehajtó Bizottság tagja. Szamai ügyes és ravasz politikus volt. Gyakran továbbított a pártvezetőség címére baloldali határozatokat. Így elérte, hogy még a vele egyet nem értők, a baloldal befolyása alatt állók is tisztelték, elfogadták mint vezetőt. A baloldal jelenléte elsősorban az ifjúsági szervezet munkájában érződött. Bíró László, majd Levin Tibor volt az ifi-titkár. Pártszervezetileg idetartozott Kulich Gyula, az OIB titkára. Itt dolgoztak továbbá a Lengyel testvérek (Klári és Anci), Szirmai Hédi, Bakó Ágnes, Lőrinczi Auguszta, Botyánszky Margit, akinek édesanyja, Botyánszky Pálné nagyon népszerű volt nemcsak a kerületben, hanem az Országos Nőbizottságban is.

A IX. kerületi pártszervezetet „a legrosszabb, legfegyelmezetlenebb" pártszervezetként tartották számon. A különböző irányzatok, frakciók sokszor közösen léptek fel a baloldaliak ellen. A ferencvárosiak titkára, Radvánszky József képtelen volt fegyelmet tartani. Gyakoriak voltak a verekedések, személyeskedések. A helyzet normalizálásával 1940 elején Ságvári Endrét bízták meg, akinek átmenetileg sikerült is rendet teremteni és a frakciózást a pártszervezetben megszüntetni. Ezt követően a kerület élére is új, fegyelmet tartó, de a baloldal iránt megértést tanúsító titkár került Rotschild József személyében. Itt a baloldaliak erőssége a Kolonics család volt.

A X. kerületi, vagy más néven kőbányai pártszervezet élén az egyik legrégibb titkár, Harustyák József állott. Harustyák már a harmincas évek elejétől „hallgatólagos" egységfrontot épített ki a kommunistákkal. A több mint 700 tagú pártszervezet teret engedett a baloldalnak. Nem véletlenül olvasható a Fővárosi VB jelentésében, hogy „a vezetés egy része nem éppen megbízható kezekben van". A pártszervezetben dolgozott a Fock család, az ifjúsági mozgalomban Braun Éva. A XIII. kerületi, illetve angyalföldi, mintegy 700 tagot számláló pártszervezetben ugyancsak belső személyi problémák bénították az egészséges pártmunkát. Igaz Mária titkár és a párttagság egy része között „a veszekedés már annyira elfajult, hogy a pártszervezet fennállását és presztízsét veszélyeztette". A vezetés új titkárok – Kiszela Gyula, Cs. Molnár János – beállításával kísérletezett. Bizonyos eredményt hozott később Marosán György titkárrá választása. A torzsalkodás elcsendesedett, a baloldal erőre kapott.

Zugló, illetve a XIV. kerület a baloldal egyik fellegvára volt. A pártszervezet taglétszáma ugyan alig haladta meg a 600 főt, de politikai aktivitása annál nagyobb volt. Befolyása erősen érződött a Rákos menti községek pártszervezeteiben is. Titkára a II. világháború kitörésekor a jobboldali mentalitású Varga Sándor volt, aki örökös harcban állt az igen erős baloldallal. Később helyét a baloldali Korein Sári foglalta el. Munkájában támasza volt Kőrös Sándor, Vámos Ilona. Erőssége volt a kerületnek a zuglói villamos remíz, ahol Tóth Mihály, Kossa István, Tóth Lajos dolgoztak. Az ifjúsági csoportba átmenetileg befészkelték magukat a deményisták, de sikerült őket kiszorítani.

A Pest környéki pártszervezetek titkára a jobboldali Szélig Imre volt. Minden igyekezete arra irányult, hogy ellensúlyozza a községi pártszervezetekben az erős baloldali befolyást, ez azonban nem mindig sikerült. Általában a baloldal álláspontja érvényesült Pestszent-

erzsébeten, Kispesten, Ganz-kertvárosban, Pestszentlőrincen, Sashalmon, Kerepesen, Rákoshegyen és Rákospalotán, a budai oldalon pedig Budafokon, Csillaghegyen és a budakalászi pártszervezetben. Csepelnek jobboldali titkára volt, és erős volt a deményisták pozíciója.

Ismeretes, hogy a főváros mellett néhány nagy ipari városban – Pécsett, Győrött, Szegeden, Debrecenben, Békéscsabán, Hódmezővásárhelyen, Miskolcon – működtek kerületi titkárok. Ezek közül Pécsett – ahol Tolnai József volt a titkár – Szegeden – ahol Földes Mihályt a háború alatt Valentiny Ágoston váltotta fel –, Győrött – ahol Udvaros István volt a titkár –, általában a városi pártszervezetekben jobboldali befolyás érvényesült. Békéscsaba titkára a baloldali Szobek András volt. Hódmezővásárhely Takács Ferenc helyett új titkárt kapott Karácsony Sándor személyében, akinek álláspontjában érződött a Viharsarok szelleme. Az orosházi pártszervezet élén a baloldali Keresztes Mihály állt, aki ebben az időben nem volt ugyan kerületi titkár, de szerepe jelentős. Debrecen még nem tudta kiheverni a 39-es vereséget, a pártszervezet belső problémákkal küszködött és erősen a központi vezetőség befolyása alatt állt. Miskolc titkára a baloldallal együttműködésre kész és a peyeri vonalat nem támogató Rónai Sándor. Munkájában ebben az időben azonban még erősen akadályozta a nagy népszerűségre szert tett Reisinger Ferenc. A vidék kisebb pártszervezetei a rájuk nehezedő nyomás alatt jórészt vegetáltak, többségük azonban túlélte a nyilas rohamot és egy kis létszámú, de állhatatos törzsgárda változatlanul „dacolt a viharral".[135]

Az átcsatolt felvidéki területen Kassa székhellyel, Borovszky Géza titkár vezetésével kerületi párttitkárság létrehozásán munkálkodtak. Érsekújváron, Léván, Rozsnyón pedig városi titkárság felállítása volt folyamatban. A helyi szociáldemokrata vezetők általában lojálisak voltak az SZDP vezetősége iránt, de változatlanul nehezményezték a politikai és anyagi támogatás hiányát. A pártmunkában – *Népszava*-terjesztés, választási agitáció –, mint ez a jelentésekből kitűnik, elsősorban a kommunisták vettek részt. A szociáldemokrata párttagok többsége – tartva a politikai és gazdasági következményektől – passzív volt, illetve „bajaikra a központtól" várt orvoslást.[136]

A párt szervezeti helyzetéről adott rövid áttekintés – úgy véljük – meggyőzően bizonyítja, hogy a pártszervezetek többségében háttérbe szorult, vagy háttérbe szorulóban volt a peyeri befolyás és mindjobban érvényesült, különösen kiélezett helyzetekben – mint pl. az orosz kérdésben és a Szakszervezeti Tanács nyilatkozata kapcsán, vagy az OIB feloszlatása kérdésében – a baloldali, a KMP álláspontjával rokon, vagy az ahhoz közel álló magatartás. Lényegében hasonló folyamat figyelhető meg a szakszervezetekben is, ahol az 1939 nyarán és őszén lezajlott választások során – mint erre már előző fejezetünkben utaltunk – igen sok baloldali, vagy a baloldallal szimpatizáló személy került választott funkcióba. Az ifjúsági mozgalom pedig egészében baloldali, illetve kommunista irányítás alatt állott.

Az adott körülmények között az SZDP jobboldali vezetői is úgy látták, hogy külső „segítség" nélkül képtelenek lesznek a bolsevista befolyással megbirkózni. A „tarthatatlan helyzetre" mindjobban felfigyelt a csendőrség és rendőrség is. Egymástól függetlenül készült, de egymást kiegészítő és alátámasztó, a legmagasabb szinteken írt jelentések – január 16., február 6., március 8. és március 18.[137] – futnak be a belügyminiszterhez. Hosszú idő után a kommunisták is arról adnak tájékoztatást felsőbb szerveiknek, hogy az SZDP vezetői a párt-, az ifjúsági és szakszervezetekben dolgozó kommunistagyanús személyek neveit juttatták el a rendőrségre.[138] Ez utóbbi ugyan még hitelt érdemlő dokumentumokkal nem igazolódott, a fentiek azonban ennek ellenére is jelzik a párton belül kiéleződött helyzetet.

Sombor-Schweinitzer József – az SZDP vezetőivel egyetértve – a baloldal letörésének ellenszerét nem annyira az adminisztratív intézkedésekben, mint inkább a szociáldemokrata mozgalom nagyobb mozgási szabadságában látta. „Egész más volna a helyzet – adta Peyerék szájába saját véleményét –, hangoztatják a szociáldemokraták, ha a párt szélesebb keretek között működhetne, eredményeket mutathatna fel, mert az eredménytelen küzdelem mindig más irányba tereli az embereket. Az országos terror... nagyban segíti elő a bolsevista felfogás terjedését."[139] A belügyminiszter e felfogás szellemében – méltányolva a Szaktanács deklarációját is – szüntette meg 1940 tavaszán a szakszervezetek jogait sértő kormánybiztosi ellenőrzést, engedélyezte néhány szakszervezeti lap megjelenését. A csendőrség és a Honvédség Vezérkari Főnöksége viszont eredményes megoldásnak változatlanul csak a terrort, a szocialista szervezetek likvidálását tartotta.[140]

Feltételezhetően az elhárító szervek ellentétes helyzetmegítélése és a belügyminiszter elve – egyszerre jobbra és balra is ütni – játszott közre abban, hogy 1940. március végén kiterjedt letartóztatások folytak a kommunistagyanús személyek ellen. (Ismeretes, hogy 1940 márciusában elítélték Szálasit és nyilas terrorcsoportokat fogtak le, ezzel érzékeny veszteséget okoztak a szélsőjobboldalnak is.)

A letartóztatások több mint két hónapig folytak, ez alatt a fővárosban mintegy 150, vidéken 50 és az átcsatolt területeken több mint 300 kommunistát, baloldali szocialistát tartóztattak le.[141] A felvidéki letartóztatások ilyen mérete minden valószínűség szerint összefüggésben volt a tervezett országgyűlési választásokkal. Így akarták megfélemlíteni a baloldali választókat és csökkenteni az SZDP esélyeit. (A felvidéki választásokat azonban a kormány végül is ejtette és rendszerhű képviselőket hívott be a parlamentbe.)

A letartóztatások súlyosan érintették a KMP-t és érzékeny veszteségeket okoztak az SZDP baloldalának. A fővárosban az „előállítottak" közül mintegy 80 fő az ifjúsági mozgalomban vett részt. Köztük volt az OIB titkára, Kulich Gyula is. A 80 szocialista ifjúból közel 30 vezető tisztséget töltött be. Közülük négy tagja volt valamelyik kerületi SZDP végrehajtó bizottságnak; nyolc kerületi, öt körzeti párt-, hat pedig szakszervezeti vezető volt, öten az OIB tagjai.

Az SZDP jobboldali vezetői tehát megszabadultak a legveszélyesebb „bolsevisták" egy részétől, de ezzel jelentősen meggyengült, visszaesett a mozgalom is. Ugyanis nemcsak a letartóztatások sújtották az SZDP-t és a szakszervezeteket, hanem az 1940 júniusában végrehajtott részleges mozgósítás is. Ennek során részben katonai, főként azonban munkaszolgálatra hívták be az SZDP és a szakszervezetek több száz funkcionáriusát. Köztük is elsősorban a baloldaliakat. Egyes források szerint emiatt mintegy 1000-rel csökkent a *Népszava* napi forgalma. A letartóztatások és a behívások olyannyira meggyengítették az SZDP-t, hogy folytatását már a Belügyminisztérium angolszász orientációjú tagjai nem tartották kívánatosnak. Feltehetően ez a magyarázata annak, hogy Sombor-Schweinitzer, a VKF július 3-i átiratára válaszolva, miért tiltakozott azon vád ellen, amely az SZDP-t azonosította a KMP-vel. Feljegyzésében külön kiemelte, hogy az SZDP vezetősége az elmúlt nehéz hónapokban különös következetességgel harcolt a kommunista befolyás ellen. Azt a vádat pedig, hogy a szocialista szervezetekbe időnként nagyobb kommunista csoport férkőzik be, azzal ejtette el: ez még mindig jobb, mintha innét teljesen kiszorulva, mély illegalitásban, teljesen ellenőrizhetetlenül fejtené ki tevékenységét.[142]

1940 nyarára tehát nemcsak a legális munkásmozgalmon belüli baloldal, hanem az egész mozgalom visszaesett. Ebben a fentiek mellett azonban a nemzetközi és nyomában a magyar belpolitikai helyzetben bekövetkezett változások is szerepet játszottak.

A „furcsa háború" 1940 tavaszán véget ért. A hitlerista seregek áprilisban lerohanták

Dániát és Norvégiát, májusban a Benelux államokat és megtámadták Franciaországot. Június végén a francia kormány is kapitulált. Az események megdöbbentették az SZDP vezetőit. Márciusban már tudtak arról, hogy a nyugati fronton „igen nagy német csapatösszevonások történtek" és Ribbentrop római, illetve Hitler és Mussolini brenneri találkozója egy „német katonai offenzíva bevezetője". A vezetők azonban, bízva Chamberlainben, úgy vélték, hogy éppen az angolok „provokálják" Hitlert, hogy azután szétzúzzák.[143] A katasztrofális vereség után felfogásuk alapvetően megváltozott a chamberlaini politikáról. Végre ők is rákényszerültek, hogy kimondják azt, amit a kommunisták két év óta hangoztattak. „A szövetségesek, akik az angol és francia kapitalizmus jóvoltából az utolsó pillanatig azt hitték, Chamberlainnel és a francia münchenistákkal az élen, hogy a német fegyverkezés nem ellenük, hanem Oroszország ellen irányul, ezt nemcsak helyeselték, hanem támogatták is – írták az SZDP 1940. májusi tájékoztatójában –, ezzel szörnyű bűnt követtek el a béke és egész Európa ellen – most számbelileg kisebb fegyverzettel rendelkeznek, mint a németek."[144]

Nyugat veresége, a német fölény megingatta a pártvezetőséget is korábbi meggyőződésében. Változatlanul bízott ugyan Angliában, de érezte, hogy egész külpolitikai koncepciója korrigálásra szorul. Azt is világosan látta, hogy Magyarország külpolitikai helyzete változóban van: Chamberlain bukása, Churchill kormányra kerülése Nyugaton csökkenti a Teleki politikája iránti megértést. Átértékelésre szorul az olasz–magyar viszony is. Teleki és Mussolini római találkozója során kedvezőtlen jeleket tapasztalt. Úgy látta, hogy az olasz diktátor is – szakítva korábbi felfogásával – a német orientáció határozottabb támogatására ösztönözte a magyar miniszterelnököt.[145] A változás további fontos jele, hogy erősödött – közvetetten, Imrédyék és a szélsőjobboldal támadása révén – a német nyomás. Az egyik oldalon tehát a központi vezetés jól érzékelte a növekvő veszélyt, ugyanakkor a másik oldalon, a compiègne-i erdőben aláírt megalázó francia–német fegyverszünettől azt várta, hogy kinyilvánítva az 1920-as békeszerződések tarthatatlan voltát, közel hozza a „magyarság igazságtételeinek napját".[146]

A Magyarország és a Balkán számára mind nehezebb helyzetben a béke és a semlegesség fenntartását, a német befolyás további erősödése megakadályozásának lehetőségét a vezetés mindinkább a Szovjetunió megnövekedett politikai és katonai erejében kezdte látni. Úgy is lehetne mondani: 1940 tavaszától az SZDP vezetőinek többsége átértékeli a Szovjetunióval kapcsolatos korábbi álláspontját.

Ez megnyilvánult már abban is, hogy a vezetés a szovjet–finn békeszerződést nem a finnekre „rákényszerített" békeként, hanem a finn népnek tett kedvező „gesztusként", egyben Oroszország „biztonságának" megerősítéseként, a karéliai földszorosról végrehajtandó esetleges „német és angol–francia támadás lehetőségének kiszorításaként" értékelte.[147] A vezetők többsége most már vita nélkül tudomásul vette a párttagság azon érveit, hogy az orosz nép és a szovjet kormány semmiféle szimpátiával „nem viseltetik" Hitler iránt és nem is hajlandó agresszív terveit támogatni.[148] A nyugati hadjáratot követő pártestéken a központi előadók szájából többször elhangzott olyan kijelentés, hogy az orosz–német viszony erősen megromlott, Hitler a Szovjetunió megtámadására készül, s ebben a helyzetben teljesen érthetőek a Szovjetuniónak a balti államokkal kötött megállapodásai és a Romániával szemben támasztott területi „követelései".[149] Nincs már szó „vörös imperializmusról", inkább a várható hitleri támadás elleni előrelátó felkészülésről olvashatunk fejtegetéseket a párt szigorúan belső használatra szánt tájékoztatóiban.

Az SZDP vezetősége különös figyelemmel kísérte ebben az időben a Szovjetunió balkáni politikáját. Felismerte, hogy Olaszország belépése a háborúba kedvezőtlen a Balkán és

Magyarország szempontjából. Nagyra értékelte viszont a Szovjetunió és Jugoszlávia közeledését, a szovjet kormánynak azt a határozott álláspontját, mely szerint a Szovjetunió „akár egy német, akár egy olasz előretörést a Balkán irányában" saját „érdekei ellen irányuló lépésnek" tartana. A fentiek után aligha meglepő az SZDP 1940. május 28-i külpolitikai tájékoztatójának az a megállapítása, hogy „a Szovjetunió fokozott érdeklődése a Balkán irányában kétségtelenül a béke javára szolgál".[150]

Tudomásuk volt arról is, hogy a Szovjetunió támogatja a magyar kormány semlegességi nyilatkozatát, s hogy még a magyar kormány-, illetve katonai körökben is elutasítják azokat a „híreket", melyek szerint „Oroszországnak támadó szándékai volnának Magyarország ellen".[151] Idézték Molotov külügyminiszternek a magyar követhez intézett szavait: „Oroszország és Magyarország között semmiféle függő, illetve elintézetlen kérdés nincs." „A magyar–orosz viszony kifogástalan" – állapította meg a magyar Vezérkari Főnökség az ország helyzetéről kiadott ismertetőjében, és ezt az SZDP is osztotta és szerencsésnek tartotta.[152]

Az SZDP vezetőségét 1940 nyarán lényegében csak az orosz–magyar viszony „kifogástalansága" nyugtathatta, mert a nemzetközi és a belpolitikai helyzet is egyre kedvezőtlenebbül alakult. A francia kapituláció napjaiban két főtitkári levél is foglalkozott a történtekkel, próbálta a pártszervezetekben uralkodó pesszimista hangulatot feloldani. „*Nincs ok, semmi ok a csüggedésre, a fejlógatásra* – olvasható a június 17-i levélben. – Azokat a következményeikben ma szinte áttekinthetetlen, de feltétlenül igen messzemenő, mérhetetlen horderejű történelmi eseményeket, amelyeknek tanúi vagyunk és amelyeknek nemcsak méretei, de irama is szédítő, nem lehet, *nem szabad a napi történések kisléptékével méricskélni.*" Hangsúlyozta, hogy még semmi sem dőlt el, sőt „elképzelhető, hogy a háborúnak nemcsak hogy nincsen vége, de talán még csak első nagy fejezetének lezárulását éljük át".[153] A levél és az annak szellemében megtartott pártnapok is – köztük a Mónus, Buchinger, Büchler által vezetettek – tanúsítják: a pártvezetők változatlanul abban reménykedtek, hogy a háború végső győztese nem Hitler lesz. Nyugat és a hozzá mind közelebb kerülő Szovjetunió tartalékai ugyanis kimeríthetetlenek, míg a németeké végesek. Erre támaszkodva szögezik le ismételten: Magyarországnak semlegesnek kell maradnia, esetleg növelnie kell „készenléti helyzetét", de semmiképpen nem szabad Németország oldalán bekapcsolódnia a háborúba.[154]

Az SZDP vezetősége érezte, hogy a szociáldemokrata mozgalom helyzete az országban ismét kritikus ponthoz közeledik. A vezető funkcionáriusok közül egyesek nem tartották kizártnak, hogy napirendre kerül a párt betiltása. Ennek lehetőségére figyelmeztette őket Teleki jobboldali ellenzéke, különösen az imrédysták megnövekedett szerepe: a szélsőjobboldal kísérlete Telekinek és híveinek félreállítására, illetve az imrédysták kiválása a MÉP-ből és önálló pártként való jelentkezése. Erre utalt továbbá Sombor-Schweinitzernek az SZDP vezetőihez intézett erélyes figyelmeztetése a „Magyarország külpolitikai érdekeit sértő" előadások és megnyilatkozások miatt, továbbá a nyilasok és az álmunkásszervezetek újabb erőteljes támadása a párt- és szakszervezetek ellen.[155]

A pártvezetés mindezt figyelembe véve fokozott „óvatosságra", „éberségre" intette a tagságot, és az 1940. április 12-i pártválasztmányi ülésen a Peyer által megfogalmazott jelszót: „Felkészülni, felkészülni... minden eshetőségre!"[156] ajánlotta figyelmébe. Ennek megfelelően visszafogott hangon, de továbbra is sürgette a kormánynál a bérek emelését. Azt bizonygatta, hogy nem csupán munkásérdekből, hanem országos érdekből emel szót, hisz „senki sem gondol most a fizetések és bérek emelésére", csupán arról van szó, hogy „legalább a régi egyensúlyállapot föl ne boruljon".[157]

A nagyarányú letartóztatások, behívások, valamint a megváltozott nemzetközi helyzet arra késztette a vezető funkcionáriusok többségét, hogy az 1940 tavaszán és nyarán erősen visszaesett párt- és szakszervezeti mozgalom kereteinek megtartása, a pártmunka ismételt fellendítése érdekében változtatást sürgessen, illetve a maga területén változtasson a kommunistákkal kapcsolatos magatartáson. A kommunistákkal kapcsolatban „a pártvezetőség semleges, várakozó állásponton van – jelentette ki a kassai szociáldemokraták előtt Halász Alfréd. – Sem ellenük, sem mellettük nem akarnak semmit tenni."[158] Ez a „se hideg, se meleg" politika már jelezte azt a változást, ami az 1939–1940 fordulóján uralkodó éles, esetenként vad kommunistaellenes magatartás után bekövetkezett.

1940 nyarának eseményei tehát elég kritikus helyzetben találták a szocialista mozgalmat. Ugyanakkor Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása, illetve a háború Balkán felé fordulása Magyarország kül- és belpolitikájára egyaránt meghatározó tényezőként hatott.

3. Az SZDP politikája a Balkán-konfliktus idején

1940 nyarán újabb területtel – Észak-Erdéllyel – „gyarapodott" Magyarország. Teleki és az őt támogató politikai csoportok törekvése, a Hitlertől függetlenül, önerőből végrehajtott revízió azonban kudarcot vallott. Újból világossá vált, hogy a revízió eredményeit Közép-Európában Hitler akarja learatni. A náci Németország, ekkor már a Szovjetunió elleni háborúra készülve, mindenképpen ki akarta küszöbölni Délkelet-Európában azokat a zavaró tényezőket, amelyek a csapatmozdulatokat és a Balkánon az egyértelmű német befolyást, azaz a szilárd hátteret akadályozhatták. Hitler tehát, megszerezve Mussolini támogatását, „ráerőszakolta" Magyarországra és Romániára a második bécsi döntést.

A döntőbírói határozatot – immár másodszor – a bécsi Belvedere kastélyban 1940. augusztus 30-án írta alá Ribbentrop, Ciano, valamint Csáky István magyar és Manoilescu román külügyminiszter. A megállapodás értelmében 43 000 négyzetkilométer területet csatoltak Magyarországhoz, 2,5 millió lakossal, akiknek majdnem a fele román nemzetiségű. A második bécsi döntés a magyar revíziós igényeket csupán részlegesen elégítette ki. Az országnak ezért is súlyos árat kellett fizetnie. A döntés először is a két állam közti folytonos viszály forrása lett, amit a németek mindig ügyesen használtak fel saját érdekükben.

Hitler azonban nemcsak politikai zsarolásra használta fel a Magyarországnak juttatott területeket, hanem azonnal benyújtotta a közvetlen számlát is. Teleki kénytelen volt vállalni, hogy az ország ipari és mezőgazdasági termelését Németország igényeihez igazítja és „élelmiszer-feleslegét" a nácik rendelkezésére bocsátja. Kötelezte magát arra is, hogy teljes cselekvési szabadságot biztosít a magyarországi németek szövetségének, a Volksbundnak és átengedi a német államnak az e szervezet tevékenysége feletti felügyeletet. Így lett a Volksbund állam az államban. A bécsi döntés közvetett eredménye volt a nyilasok szabadabb mozgásának engedélyezése, egyben a 3400-as rendelet megszüntetése, valamint Szálasi Ferenc szabadlábra helyezése.

A szociáldemokratákra ellentmondásosan hatottak az Észak-Erdély átcsatolásával kapcsolatos események. A vezetők, ellenezve a német befolyás további növekedését, kitartva Teleki fegyveres semlegességi politikája mellett – még a nyár folyamán is – egész Erdély megszerzését sürgették, önállóan, vagy a semlegességre törekvő balkáni országok, esetleg a Szovjetunió közreműködésével, de mindenképpen a németektől függetlenül. Elvetettek minden olyan elgondolást, amely a gazdasági egység és területi elv fogalmát feladva – külső érdekek szolgálatában –, fel kívánta darabolni Erdélyt.[159]

A bécsi döntés után azonban – ha fanyalogva is – tudomásul vették a történteket. A vezetők és a tagság egy részét pedig ismét hatalmába kerítette a „területgyarapodás" hangulata. Az augusztus 31-i *Népszava*-vezércikk csatlakozott „az örvendezők nagy közösségéhez".[160] A Szaktanács augusztus 31-én tartott ülése ugyancsak melegen üdvözölte az újabb sikereket. A szeptember 3-i pártnapon a központi előadók – a pártvezetőség utasításának megfelelően – arról beszéltek, hogy „az események ilyen alakulása a szocialista munkásság részéről is a legnagyobb örömmel találkozik, és különösen fokozza az örömet az, hogy Magyarország területgyarapodása ezúttal is – tegyük hozzá, ezúttal már harmadízben – békésen és vér nélkül következett be". A *Népszava* ezt követően is több vezércikkével, Andreánszky István, a lap Észak-Erdélybe kiküldött tudósítója pedig a „katonai honfoglalásról" szóló írásaival nacionalista hangulatba és egy immár „középhatalommá" vált ország „békés újjáépítésének" illúzióiba igyekezett ringatni magát és olvasóit. Az az elismerés pedig, amely a német és olasz vezetőknek szólt, mert érvényesítették „a józan ész és igazságosság törvényeit", egészen szokatlan volt a *Népszavá*ban.[161]

Az SZDP szeptember 13-i országos pártválasztmányának ülése már reálisabban ítélte meg a helyzetet. Természetesen üdvözölte a visszatérteket, az „igazság győzedelmeskedésében" pedig benne látta a párt Trianon szétzúzásáért folytatott „két évtizedes küzdelmét". A választmány azonban az örömben látta az ürömöt is, azt, hogy Magyarország semlegessége veszélybe került. A kül- és belpolitikát illetően egyaránt fokozott óvatosságra intette a kormányt, és a legfőbb feladatnak a vérzivataros idők átvészelését, a háború utáni építőmunkára való felkészülést tartotta.[162]

A párton belüli ellentmondás nemcsak öröm és félelem, nacionalista hangulat és aggodalom formájában nyilvánult meg, hanem abban is, hogy a szociáldemokrata megnyilatkozások, *Népszava*-cikkek egy része az ünneplés mellett az „erdélyi szellem" visszatértét sürgette és remélte. Erdéllyel vissza kell térnie és meg kell erősödnie Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Rákóczi Ferenc, Ady Endre és a 48–49-es szabadságharc mindig mozgósítóan ható szellemének, olvasható a *Népszava* nem egy cikkében.[163] Az erdélyi szellem hangoztatása változatlan állásfoglalás volt az ország függetlensége, a vallás- és gondolatszabadság, a passzivitás helyett a küzdeni akarás mellett.

Az SZDP a politikai véleményalkotás mellett már az első napokban is gondolt a gyakorlati teendőkre. A felvidéki tapasztalatok arra késztették, hogy ne késlekedjen, hanem a katonai bevonulással egyidőben vegye fel a kapcsolatot az erdélyi szociáldemokrata szervezetekkel és kezdje meg a párt- és a szakszervezetek kiépítését, illetve az anyaországi mozgalommal való összekapcsolását. A pártvezetőség már szeptember 10-i tájékoztatójában leszögezte, hogy mindent meg fog tenni a kapcsolatok gyors megteremtéséért, és „reméli, hogy a visszacsatolt erdélyi területeken nem ér bennünket olyan csalódás, mint a Felvidéken".[164] A pártválasztmány jóváhagyta a pártvezetőségnek az észak-erdélyi munkásmozgalom bekapcsolására vonatkozó előterjesztését. A munkát – a felvidékivel ellentétben – számos tényező meg is könnyítette. Közöttük elsőként kell említeni, hogy szeptember elején – tehát a bevonulás előtt – a kolozsvári szervezett dolgozók nyilatkozatban foglaltak állást az anyaországi szocialista mozgalomhoz való csatlakozásuk mellett és szolidaritást vállaltak a Magyarországhoz került román munkásokkal. A Felvidékkel ellentétben Erdélyben gyorsabban helyreállt a polgári közigazgatás is. Nem volt vita tárgya az erdélyi képviselő-testület választás vagy behívás útján történő megoldása. Teleki – éppen a vele szemben a parlamentben erősödő ellenzék letörésére – gyorsan cselekedett. Az októberben megnyíló parlament őszi ülésszakára 46, zömében a kormányt támogató képviselőt hívott be Erdélyből. Ez a körülmény bizonyos mértékig ellensúlyozta azt a hátrányt,

amit a Nemzeti Munkaközpont és a nyilasok megjelenése, valamint a helyi, zömében újonnan kinevezett hatóságok magatartása okozott a szocialista szervezkedésnek. Lehetővé vált, hogy a bevonulással egyidőben az SZDP vezetői – Peyer Károly, Esztergályos János, Kabók Lajos és Szakasits Árpád – Kolozsvárott az SZDP és a szakszervezetek helyi vezetőivel értekezleten beszéljék meg a legfontosabb teendőket.[165] Az SZDP Titkársága ezekben a napokban külön levélben fordult az erdélyi mozgalom vezetőihez, és csatlakozásra, illetve a párt- és szakszervezeti mozgalom politikai és szervezeti teendőinek változatlan ellátására szólította fel őket addig is, amíg a hivatalos kapcsolatok felvételére sor kerülhet.[166]

Az első kapcsolatteremtés és az a körülmény, hogy az SZDP, illetve a *Népszava* már az első napokban fellépett az Észak-Erdély lakosait sújtó intézkedések és gazdasági nehézségek – az élelmiszerhiány, a jegyrendszer bevezetése, a drágulási folyamat, a tömeges munkanélküliség, a román földreform érvényének megkérdőjelezése – ellen, lehetővé tette, hogy a Felvidéknél szervezettebben harcoljon a szélsőjobboldalnak az erdélyi szocialista mozgalom megfojtására tett kísérleteivel szemben. Ebben azonban az is közrejátszott, hogy az észak-erdélyi munkásmozgalomban a kommunisták és a szociáldemokraták egységesebb magatartást tanúsítottak, mint a felvidékiek.

Az átcsatolás napjaiban Észak-Erdélyben megalakult a KMP Tartományi Bizottsága, illetve Titkársága, amely határozatában utasította a kommunistákat, hogy mindaddig, amíg az új pártkapcsolatok ki nem épülnek, a megalakuló szociáldemokrata szervezetekben és a szakszervezetekben fejtsenek ki tevékenységet. Romániában a két munkáspárt között – sem elvileg, sem a gyakorlati munkában – nem volt olyan szakadék, mint pl. Csehszlovákiában.[167]

A Nemzeti Munkaközpont hatósági támogatással munkásotthonokat foglaló, munkásmozgalmi vezetőket, munka nélkül maradt szervezett dolgozókat állással csalogató politikája hamar meggyőzte a szociáldemokrata munkásságot arról, hogy harcában továbbra sem nélkülözheti a kommunisták támogatását. E felismerést megkönnyítette az is, hogy Peyerék után az átcsatolt területre a mozgalom tényleges újjászervezésére olyan személyek érkeztek, akik a munkásegység hívei, támogatói voltak. Köztük volt Kállai Gyula, aki a hazai magyar antifasiszta értelmiséggel már a harmincas években szoros kapcsolatot tartó folyóirat, a *Korunk* többségben kommunista írógárdáját – Jordáky Lajost, Józsa Bélát, Kovács Katona Jenőt, Balogh Edgárt, Nagy Istvánt – kereste fel és kapcsolta be a *Népszava* munkájába. Marosán György Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szatmárnémeti szervezett dolgozóit látogatta meg, nekik nyújtott segítséget a szakszervezeti csoportok megalakításához. Jelinek Ferenc bányásztitkár viszont az észak-erdélyi bányamunkásokat kereste fel.[168]

A közös munka meghozta gyümölcsét. Kolozsvárott már 1940 októberében bejelentették az SZDP helyi pártszervezetének megalakulását. 1941 januárjában pedig már a kerületi titkárság is működött,[169] élén Bruder Ferenccel. Bruder hallgatólagosan tudomásul vette, sőt támogatta az átcsatolt területek újjáalakuló szociáldemokrata szervezeteiben a kommunisták és szociáldemokraták együttműködését. Kolozsvár azonban nemcsak az SZDP-nek, hanem a szakszervezeteknek is centruma lett. 1940 decemberében Kolozsvárott nyolc szakma jelentette be a központhoz való csatlakozását, ezután pedig Nagyvárad, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagybánya szervezett munkássága jelezte, hogy együtt kíván működni a budapesti központtal. Való igaz, hogy több nagy városban, elsősorban Nagyváradon és Szatmárnémetiben, ahol a KMP befolyása és szervezeti ereje gyengébb volt, mint másutt, a Nemzeti Munkaközpontnak, illetve a Hivatásszervezetnek

erős hadállásokat sikerült megszereznie, és a szakszervezeteket háttérbe szorította. Alapvetően azonban Észak-Erdélyben a szocialista és kommunista szervezetek meghatározó szerepet játszottak e terület dolgozóinak politikai és gazdasági harcaiban. Észak-Erdély szocialista mozgalmának csatlakozása az anyaországi mozgalomhoz a szociáldemokrata szervezetek, mindenekelőtt a baloldal komoly gyarapodását jelentette.[170]

Az erdélyi munkásszervezetek reaktivizálásával majdnem egyidőben zajlott le a több hetes országos bányászsztrájk, amelynek hatása sajátosan jelentkezett az SZDP politikájában.

A *Népszava* már 1940 áprilisában szót emelt a bányamunkásság egyre tarthatatlanabb helyzete miatt. 1940 nyarán – mint említettük – a Szaktanács minden munkáskategóriában 15%-os bérmelést követelt, az árak gyors emelkedésének minimális ellensúlyozására. A Szaktanács 1940 kora őszén megismételte bérkövetelését, főként a minimális munkabéreknek az árakkal való összhangba hozását sürgette. Változatlanul helytelenített viszont minden olyan megoldást, amely „erőszak", sztrájk útján akart volna a munkásköveteléseknek érvényt szerezni.

Az SZDP vezetőinek ezt a magatartását, túl azon az elvi meggyőződésen, hogy háború alatt nem lehet sztrájkolni, más okok is motiválták. Már a nyári „mozgósítás" kapcsán is említettük, hogy túl sok aktív, szervezett dolgozót vonultattak be. Az erdélyi „bevonuláskor" újra több ezer szervezett dolgozót hívtak be. Most azonban a behívottak nagy részét – főleg az aktív párt- és szakszervezeti funkcionáriusokat, a kommunista és baloldali magatartás miatt korábban elítélteket vagy a feketelistán szereplőket – nem csapat-, még csak nem is munkaszolgálatra osztották be, hanem az újonnan felállított B századokba, a Sárváron,[171] Gyónon, Dabason, illetve másutt sebtében létrehozott táborkülönítményekbe. A megfélemlítéshez tartozott, hogy Angyalföld és néhány más munkáskerület szervezett dolgozóit csendőrkülönítményekhez irányították.[172] Az üzemi parancsnokok – a Hivatásrend és a Nemzeti Munkaközpont javaslatára – az ezekbe a táborkülönítményekbe „összeterelt" munkásokat nemcsak meg akarták félemlíteni, hanem politikailag meg szerették volna törni,[173] abban a reményben, hogy a „tábor" után végleg szakítanak szocialista meggyőződésükkel, esetleg szembe is fordulnak vele.[174]

Természetesen a tömeges behívások, a „behívottak" helyzetéről érkezett hírek és a pártvezetőség óvatosságra intő felhívásai közrejátszottak abban, hogy a szervezett dolgozók többsége „elegendőnek" tartotta, ha szóban vagy írásban kilincsel a bérek emeléséért. A munkásság életviszonyai, szociális körülményei a hadikonjunktúra visszaesése következtében viszont rohamosan romlottak, így nőtt az elégedetlenség. A bányamunkásság körében kisebb spontán megmozdulásokra sor is került. Mindez arra intett, hogy a dolgozók nem hajlandók a végtelenségig tűrni tarthatatlan helyzetüket.

A nyilasok, akik 1939 őszétől a bérmozgalmakat nem támogatták, még kevésbé kezdeményeztek most, a sajátosan alakuló kül- és belpolitikai helyzetben. Úgy érezték azonban, a bányászok mozgolódását kihasználhatják kalandor terveikhez. A bécsi döntés után Romániában hatalomra került a szélsőjobboldali Vasgárda, amely vad magyarellenes politikába kezdett. Hitler is mind több jelét adta annak, hogy szívesen látna Közép- és Délkelet-Európában a jelenlegi kormányoknál egyértelműbb németbarát politikát folytatókat. A külpolitikai helyzet tehát Magyarországon is kedvezett egy totális fasiszta átrendeződéshez. Ezt a lehetőséget ismerte fel a nyilaspárt. A hatalom átvételére különböző puccsterveket szőttek. Az egyik változat szerint a kormányzót elfogják és kényszerítik, hogy Szálasi Ferencet nevezze ki miniszterelnökké. Másik elgondolásuk volt, hogy sztrájkokat robbantanak ki és olyan zavaros politikai helyzetet teremtenek, amelyen Teleki nem tud úrrá

lenni. Így azután a német rendcsináló csapatok behívása elkerülhetetlenné válna. Remélték, hogy ez esetben a németek is Szálasit tennék meg kormányfőnek. Az elsőnek Wirth Károly, Kovarcz Emil, a másodiknak Gruber Lajos – az utóbbi kettő országgyűlési képviselő – volt az értelmi szerzője.

1940 szeptemberében a bányavidékeken ismét megjelentek a nyilasok, féktelen szociális demagógiával 30–50%-os béremelést követeltek és sztrájkra tüzeltek. Velük egyidőben a salgótarjáni bányavidéken és az ózdi vasasok között szocialista munkások éppen megbeszéléseket folytattak a megindítandó bérmozgalom és a szocialista szervezkedés kiszélesítése érdekében. Itt említendő meg, hogy az SZDP ez időben több sikertelen kísérletet tett a bányászok szervezkedését akadályozó hatósági intézkedések megszüntetésére. A nyilasok viszont eredménnyel szervezkedtek, s tüntetéseket is rendeztek.[175] Így akarták egyrészt lejáratni a szakszervezeteket, másrészt maguk mellé állítani a tömegeket. Az országos helyzet is gyors cselekvést követelt a nyilasoktól. Tudták ugyanis, hogy a külpolitika tartósan nem kedvez akciójukhoz. Másrészt azt is tapasztalhatták, hogy a bányászok közötti nyugtalanság lecsillapítására a kormány bizonyos gazdasági és bérintézkedéseket tervez. Szeptember 24-én pl. Salgótarján, Dorog, Tokod, Pilisvörösvár, Nagybátony, Egercsehi, Úrkút, Szászvár bányászainak állapították meg a korábbinál magasabban a minimális béreket,[176] majd a megmozdulások folytatódása miatt a kormány október 7-én a bányászok részére 7%-os általános béremelést rendelt el.[177] Ezek a béremelések azonban együttesen sem fedezték a 20%-os áremelkedést, így a bányászok helyzete alig javult. A nyilasok a bányászok csalódottságát kihasználva október 9-én a nógrádi szénmedence egész területén kirobbantották a sztrájkot. A sztrájk október 14-én átterjedt a dorogi–tokodi, 15-én a tatai szénbányákra, és 16-án leálltak a pécsi bányák is. A sztrájk lényegében általánossá és országossá vált, mintegy 40 000 bányász vett részt benne. A két világháború közötti időszakban – létszámát és kiterjedtségét tekintve is – ez volt a legnagyobb bányászsztrájk.

A kormány minden eszközt bevetett a sztrájk letörésére. A vezérkari főnök katonai alakulatokat irányított a bányákba. Mozgósították a rendőri, csendőri erőket, igénybe vették a motoros tűzoltófecskendőket, azaz minden működésbe lépett, ami a gyűlésező, tüntető, munkát felvenni nem akaró bányászok megtörésére „kéznél volt". Százával hurcolták el a bányászokat, bányásznőket. Csak a tatai szénmedencében október 17-én közel kétszáz bányászasszonyt tartóztattak le. A nyilasok viszont kitartásra biztatták a bányászokat. Október 20-ára fordulatot, a németek bevonulását és a nyilas párt hatalomra kerülését, egyben a bányászok követelésének maximális kielégítését ígérték.

A fordulat napja, október 20-a elmúlt anélkül, hogy a német beavatkozás bekövetkezett volna. Sőt a németek, akiket igen érzékenyen érintett a hatalmas termeléskiesés,[178] helytelenítették a sztrájkot, a nyilasok kegyvesztetté váltak. Imrédyék, a Nemzeti Munkaközpont és a többi jobboldali szervezet is elhatárolta magát a sztrájktól. A nyilasok magukra maradva kénytelenek visszavonulni és látványos módon elfordulni a sztrájktól. Cserbenhagyták a sztrájkolókat és azt a több ezer letartóztatott bányászt, bányászasszonyt, akik politikai kalandorkodásuk áldozatai lettek.

A cserbenhagyott bányászok, jórészt magukra maradva, több helyen, Dorogon, Tokodon – itt a nyilasok pálfordulása után föld alatti éhségsztrájkra is sor került –, a nógrádi medencében a helyi szociáldemokrata, illetve kommunista vezetők irányításával folytatták a sztrájkot, majd a tárgyalásokat a bányatőkésekkel, illetve ez utóbbiak tudomásával Varga József iparügyi miniszterrel. A tárgyaló bizottságokba beválasztottak többsége helyi szociáldemokrata tisztségviselő vagy szakszervezeti vezető volt. Ez jól tükrözte azt a változást, ami a bányászok mozgalmában végbement: az elfordulást a nyilasoktól, a bizalom

azok felé fordulását, akik a sztrájk utolsó napjaiban – az SZDP és szakszervezetek utasítása ellenére – a magukra maradt bányászok mellé álltak.[179]

A kormány, megszívlelve a bányászsztrájk tanulságait és figyelembe véve a növekvő drágaságot, a bányászkategóriáknál összességében mintegy 20–30%-os, a többi iparágban pedig 7%-os bérjavítást rendelt el és visszaállította a nyolcórás munkanapról, valamint a fizetéses szabadságról szóló, a háború kezdetén felfüggesztett rendeletet. A bányászsztrájk azonban nemcsak közvetlen intézkedésekre sarkallta a kormányt, hanem arra is figyelmeztette, hogy háborús időszakban nem lehet a végsőkig feszíteni a húrt. A sztrájk csupán a bányavidékeket érintette, nem vált az ipari munkásság általános sztrájkjává, a katonai és karhatalmi erők mégis képtelenek voltak letörésére. A sztrájkból levont egyik általános tanulság tehát az volt, hogy a munkásság, főleg a nagyüzemi dolgozók életstandardját nem lehet a mélypont alá nyomni. Erre egyébként az első világháború tapasztalatai is figyelmeztettek. Nem véletlen, hogy a bányászsztrájkot követően a Honvédelmi Minisztérium és a Vezérkari Főnökség az üzemi parancsnokok útján behatóan figyeltette, milyen szerepet játszanak a munkásság elégedetlenségének növekedésében a szociális körülmények: a bérek, az élelmezés, a bánásmód stb. Ennek alapján igyekeztek elejét venni a nagyobb megmozdulásoknak.[180] A bányászsztrájk mindenképpen szerepet játszott abban, hogy 1943-ig a kormány a nagyüzemi munkásság életkörülményeit igyekezett elfogadható szinten tartani, és ezzel sikerült nagyobb megmozdulásoknak elejét vennie.

A sztrájk másik fontos politikai tanulságát a kormány és a GYOSZ urai abban látták, hogy a szélsőséges politikai szervezetekkel szemben, azok ellensúlyozására változatlanul szükség van a szocialista szervezetekre és azok eddiginél nagyobb mozgási lehetőségének biztosítására. A bányászsztrájktól magát elhatároló, a munka felvételét szorgalmazó és csak a bérmozgalom „békés" módszereit helyeslő Szaktanács szerepe, jelentősége ezekben a napokban erősen megnőtt. Még egyes üzemi parancsnokok is hangot adtak ennek. Az SZDP és a Szaktanács vezetői nem is késlekedtek hasznosítani a bányászsztrájk teremtette hangulatot.

A probléma jobb megértéséhez szükséges röviden megvizsgálni a párt- és szakszervezeti vezetés magatartását a bányászsztrájk idején. A vezetés a teljes hírzárlat ellenére nagyon jól tájékozódott a bányászsztrájk politikai hátteréről. „A nyilasok célja egészen nyilvánvalóan az volt – olvasható az 1940. október 21-ére készített értékelésükben –, hogy a kormány helyzetét tegyék lehetetlenné, hogy Teleki helyzetét gyengítsék, hogy a németek felé bebizonyítsák, hogy itt anarchia van, hogy a kormány nem ura a helyzetnek... amelyből esetleg végzetes következmények származhatnak." Remélték, hogy ezzel *„kiprovokálhatják a német beavatkozást"*.[181]

A szociáldemokrata vezetők most nem késlekedtek. Tudtára adták a kormánynak, hogy a Nemzeti Munkaközpont, a nyilasok hatása alá került, a szakszervezetek befolyása alól kivont tanulatlan tömegek egy belpolitikai válság idején vak eszközeivé válhatnak a szélsőjobboldalnak. Joggal vetették a kormány szemére: már másodszor fizet – először az 1939-es választásokon – azért, hogy a szociáldemokráciát elzárta elsősorban a termelésbe újonnan bekerült fiatal vagy faluról felkerült munkások elől. Ez a szocialista ideológiát nem ismerő, „türelmetlen, nyugtalan, osztályhelyzetével tisztában nem levő, tájékozatlan és tudatlan tömeg" „kész prédája" a nyilasok politikai kalandozásának.[182]

A sztrájk természetesen nem maradt hatás nélkül a szervezett dolgozókra sem. Voltak, főleg az elkeseredettebbek – az építők, a textilesek stb. – között, akik a példa követését sürgették a szakszervezeti vezetőktől.[183] Ezt az álláspontot a kommunisták és a baloldal befolyása alatt állók sem támogatták. Miközben az utóbbiak is helytelenítették, hogy a

bányászok jogos követeléseit szélsőjobboldali politikai érdekek szolgálatába állították, nem értettek egyet a pártvezetéssel sem, amely a nehéz helyzetben magukra akarja hagyni a bányászokat. Pártnapokon – a VII. kerületben, Újpesten –, szakszervezeti megbeszéléseken – a MÉMOSZ-ban, a textileseknél – sürgették a pártvezetőséget, hogy világosítsa fel a bányászokat tényleges politikai és gazdasági érdekeikről, álljon a bányászok mellé, kapcsolódjon be a sztrájkba, mutassa meg nekik a helyes irányt és vezesse sikerre gazdasági követeléseiket.

A *Népszava* a „szélsőségesekkel" és a bányászsztrájkkal rokonszenvezőkkel szemben megvédte a párt- és szakszervezeti vezetés álláspontját. Elvileg azért tartotta lehetetlennek a sztrájk támogatását, mert az most kimondottan politikai célokat szolgál, a hatalom megragadását, márpedig „nálunk a hatalom nem cél, hanem eszköz a célhoz..."[184]

A Szakszervezeti Tanács a nyilasok pálfordulása után kiadott utasításaiban a munka azonnali felvételére szólította fel a bányászokat. Hogy Dorogon, Tokodon, Nógrádban, most már a baloldali szociáldemokraták és kommunisták irányításával, a tárgyalások mellett tovább folyt a sztrájk, az a Szaktanács akarata ellenére történt. A bányászok és a kormány közötti tárgyalások megindulásakor a szakszervezeti vezetők a „megegyezésre való készséget" hangoztatták, és a sztrájk és a bérmozgalom gyors lezárását szorgalmazták. „Higgye el a t. Ház – mondotta Peyer Károly a képviselőházban 1940. november 27-én –, hogy ez a sztrájk nem a karhatalmi intézkedések következtében szűnt meg, ez a sztrájk azért szűnt meg, mert mi felvilágosítottuk a munkásokat arról, hogy milyen célra kívánják őket felhasználni, és hogy milyen következményei lehetnek ennek a sztrájknak."[185]

Kétségtelen, a Szaktanács magatartása, lojalitása a kormánnyal e kritikus helyzetben, magát Telekit is arra késztette, hogy több jóindulatot tanúsítson a szociáldemokraták iránt. Ennek a pártvezetők október végén, november elején a párttagság előtt is hangot adtak. A KMP vezetői is úgy látták, hogy Teleki „a jelenlegi helyzetben a szociáldemokratáknak nagyobb lehetőséget biztosít, hogy... a szociáldemokratákon keresztül gyengítse a nyilasokat".[186]

Az SZDP igyekezett is gyorsan kamatoztatni a szociáldemokrata mozgalom irányában megnyilvánuló kedvezőbb légkört. Minden fórumon azt kívánta bizonyítani, hogy a bányászsztrájk nem bérmozgalom, hanem a nyilasok céljait szolgáló megmozdulás volt. Ezzel szinte megtagadta a sztrájk eredeti okát, a bányászok súlyos anyagi helyzetét. Malasits Géza, Kabók Lajos, Peyer Károly, Szeder Ferenc november első napjaiban a parlamentben elhangzott felszólalásainak lényegét mintegy előrevetítve, a *Népszava* ismételten foglalkozott a tavasz folyamán már megpendített javaslattal, az Országos Gazdasági Tanács létrehozásának fontosságával. E szervben minden érdekelt – a tőkés, a kormány, a munkásszervezetek, tehát a szakszervezet képviselői is – helyt kapna, feladata „a gazdasági érdekellentétek egyeztetése és kiegyenlítése volna".[187] Kabók Lajos a parlamentben a helyi „összeütközések" kiküszöbölésére az üzemi választmányok életre hívását szorgalmazta. „Az üzemi választmányok létesítésével kettős célt lehet elérni: egyrészt a szociális törvények végrehajtásának ellenőrzését, másrészt a munkabérproblémák zavartalan lebonyolítását, mert így módja nyílna a munkásságnak arra, hogy számos ügyes-bajos dolgában azokhoz fordulhasson, akik az üzemi választmányban az ő bizalma alapján foglalnak helyet..."[188] Peyer Károly is azt bizonygatta parlamenti felszólalásában, hogy a bányászszakszervezet visszautasít minden olyan törekvést, amely a bányászok gazdasági küzdelmét politikai célokra akarja felhasználni, és „minden közösséget megtagad azokkal, akik kimondott politikai célokból a munkásságot olyan cselekedetekre bírták, amelyek a termelés menetét megzavarták".[189]

A szociáldemokrata képviselők, elsősorban Kabók Lajos és Peyer Károly a bányászsztrájkkal kapcsolatos parlamenti felszólalásukban nem annyira a bányászok és általában a munkások érdekében beszéltek, inkább a szakszervezetek létjogosultságát bizonygatták. Felajánlkozás volt ez – a Szakszervezeti Tanács januári nyilatkozatának szellemében – a kormánynak a termelés zavartalanságának biztosítására, a háború idején a munka és tőke közötti ellentétek kordában tartására. Ez a magatartás nem talált kedvező visszhangra a bányászok körében, és részben ez a magyarázata annak, hogy az SZDP miért nem tudta kihasználni szervezeti befolyása növelésére a kínálkozó alkalmat. Csak évekkel később, jelentősen megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben tudott a bányászok között érdemleges szervezeti befolyásra szert tenni. Ez a magatartás más iparágak szervezett dolgozói körében is éreztette hatását.

Az SZDP 1940 végén ünnepelte megalakulásának fél évszázados jubileumát. Az eredetileg nagyszabású tervezett megemlékezés azonban lényegében csak egy ünnepi gyűlésre zsugorodott. Ennek oka nemcsak és talán nem is elsősorban a kedvezőtlen kül- és belpolitikai helyzetben keresendő, hanem abban, hogy a pártvezetőség a fél évszázados eredmények számbavétele mellett nem tudott a pártszervezetek elé megfelelő perspektívát állítani. A *Népszava* múltat idéző karácsonyi ünnepi száma[190] a megemlékezés mondanivalójának lényegét talán e gondolatban fejezte ki a legtömörebben: nem az eredmény a fontos, hanem az erkölcsi erő, a szocialista jövőért való munkálkodás. Ez tartja fenn és teszi halhatatlanná a mozgalmat.[191] A párttagok közül sokan nem értettek egyet ezzel a passzivitást sugalló „politikai célkitűzéssel", és éppen az évfordulót használták fel arra, hogy eltérő véleményüknek írásban vagy szóban hangot adjanak.

Az újpestiek, akik a *Népszava*-előfizetésgyűjtési akciók során sokat tettek lapjukért, a *Népszava* szürkeségét, a munkásérdekekért való kiállás hiányát, az országos és a közéleti visszásságok tompítását, leplezését kifogásolták. A polgári lapok gondosabban és megbízhatóbban tájékoztatják olvasóikat a nemzetközi eseményekről, mint a szervezett munkások lapja – írták. Különösen azt hiányolták, hogy a lap még mindig keveset foglalkozik a Szovjetunióval. „Nekünk sem ártana, ha a jobboldali sajtóval szemben rámutatnánk egy olyan rendszerre, amely hozzánk közelebb áll, mint a másik kettő" – azaz az olasz és a német –, olvashatjuk levelükben.[192] Talán még ennél is érdekesebb két vidéki levél. Az egyik Pálkáról érkezett és arról tájékoztatott, hogy falun változatlanul igen erős a „messiás"-várás, a változás iránti igény, de a sokféle népbolondító miatt „a nép... mindenkiben bizalmatlan már". A félelem, a bizalmatlanság eloszlatása lenne a párt legfontosabb feladata. Ma azonban csak céltudatos politikával lehet a „népet megnyerni és cselekvésre bírni".[193] Hasonlóan, bár más oldalról közelítette meg a problémát a kisújszállási Varga Sándor, a helyi szociáldemokrata szervezet vezetője. A mozgalom fő gondját ő is a „mának élésben", a csodavárásban és, ami mindkettővel szorosan összefügg, az önbizalom hiányában látta. Súlyos veszély – írta – az „örökös alkalmazkodás", „a kormány és a vezető elvtársak közötti megalkuvás". A párttagság körében ezt a politikát – még ha „talán kikerülhetetlen" is – úgy értékelik, mint fékező, „a munkások tevékenységének korlátot szabó" megoldást.[194] Az SZDP „politikája – fogalmazta meg egy másik levélíró – ma sokkal közelebb áll, ha nem is a párt *tudatos rosszakarata*, de *lagymatagsága miatt* a Rassay- vagy Fábián-féle liberalizmushoz, mint Marx és Engels kollektív társadalomra törekvő célkitűzéseihez". „Ez nem egyéni vélemény – tette hozzá –, hanem a november–decemberi *Népszava*-agitáció során szerzett tapasztalat összegezése."[195]

„A megélésen túl, élni is kell"[196] – hangzott Peyer Károlynak a mindig tetteket sürgető ifjúsághoz címzett jelszava, de ez ellen a pártban egyre növekedett az ellenállás. 1940 vé-

gére a katonának, munka- vagy B századokba behívott, zömében baloldali felfogású szociáldemokrata dolgozók leszereltek. A tavaszi nagy letartóztatások után a KMP is rendezte sorait. Létrejött a KMP Titkársága, majd Központi Bizottsága, és 1941 tavaszán sorra alakultak meg a kommunista párt közép- és alsószintű szervei. Mindez éreztette hatását az SZDP-ben is. A passzivitásra, a csodavárásra berendezkedő, a jövőben bizakodó, de érte keveset tevő politika elleni harcot – talán nem véletlenül – az 1940 végén, illetve 1941 tavaszán újjászervezett OIB hirdette meg. „Most erősen tért hódít a mozgalmi semmittevésnek egy új fajtája: a csodavárás – írta Orbán László, a KMP, egyben az OIB tagja a *Népszavá*ban. – Köztudottá vált – az ellentáborban is állandóan hangoztatják, az uralkodó osztálynak is jelszava lett –, hogy a világháború után új világnak kell eljönnie a régi helyén..." Ez a propaganda önmagában is veszélyes, de a munkásmozgalomra akkor jelent igazán nagy veszélyt, ha a mozgalom vezetői és katonái „álmodozó szemeiket a jövőbe vetik, és nem hajlandók tudomást venni a jelen feladatairól... Majd a háború megoldja a problémákat, majd a külvilág eseményei megteremtik a magyar munkásság számára is az új világot. Ezt mondják a csodavárók, vagy – ami még rosszabb – nem mondják, csak gondolják, és eszerint cselekednek, úgyhogy nem csinálnak semmit" – fogalmazta meg találóan Orbán a passzivitás politikájának lényegét. „A világ azzá lesz, amivé mi tesszük... *Aki tehát új világot akar* – írta befejezésül –, *az dolgozzék és harcoljon érte úgy, ahogy az adott helyzet megengedi és megköveteli.*"[197]

Az „aktív", a „kis" és „nagy munkák" vállalását egyaránt sürgető politika ismételt meghirdetése nagy visszhangra talált a pártban. A pártvezetők nagyobb része is mind világosabban látta, hogy Teleki a német fasizmus roppant szorításában újabb és újabb hadállásokat kénytelen feladni mind a kül-, mind a belpolitikában. A balkáni, elsősorban a romániai események – a Vasgárda felkelése – és Imrédyék meg a nyilasok hasonló kísérletei figyelmeztető jelek voltak Teleki számára. A kormányfő választ elé került: vagy az ellenállást választja, vagy a fokozatos behódolást. 1940 őszén Teleki kül- és belpolitikai lépései már jelezték, hogy utóvédharcot folytatva, de fokozatosan enged a német nyomásnak. „Óvatos-okos beilleszkedés"-sel kísérelte meg a rendszer megmentését, illetve az elkerülhetetlen változtatások kézben tartását és irányítását, valamint a szélsőjobboldal ismétlődő rohamainak leszerelését. Ennek a politikának volt egy-egy láncszeme az alkotmányreform és a harmadik zsidótörvény felvetése, a német gazdasági követelések kielégítése, bizonyos hajlandóság a magyar ipar gleichschaltolására, és végül a leglényegesebb lépés, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás.

Az SZDP vezetői is kezdték belátni, hogy Teleki „hazárdjátékba" kezdett, amelynek kimenetele nagyon is kétséges. Mégis elfogadták és a maguk módján támogatták, mert pillanatnyilag szerintük is ez volt az egyetlen lehetőség a háborúba lépés elkerülésére. Hangoztatták: Teleki számára nagyon fontos „az időkímélet", az időnyerés, mert esetleg „közbejön egy sorsdöntő világesemény, amely mentesíti a kényszer hatása alatt vállalt kötelezettség alól".[198]

1940 őszén a pártvezetőséget a belpolitikai kérdések közül – a már vizsgált bányászsztrájk és a nyilas hatalomátvételi kísérlet mellett – az alkotmányreform és az ipar gleichschaltolásának kísérlete foglalkoztatta. A kormányfő által napirendre tűzött alkotmányreformot szerintük pusztán taktikai meggondolás, a nyilas nemzetiségi törvényjavaslat elutasítása, a szélsőjobb kártyája kijátszásának szándéka szülte. Ha ennél mégis többről volna szó, akkor az alkotmányreform „a parlamentarizmusra kimondaná a halálos ítéletet", és pillanatnyilag nincsenek olyan erők, amelyek szembeszállhatnának vele. Ezért az SZDP, miközben határozottan elutasította a nyilasok nemzetiségi törvényjavaslatát, fölös-

legesnek, az „ősi szokásokkal" ellentétesnek ítélte és bírálta a még ismeretlen tartalmú, de a kiszivárogtatott hírek szerint hivatásrendi elveken felépülő alkotmánytervet is. Kritikájának élét azonban erősen csökkentette az a refrénszerűen visszatérő vélemény: csak taktika, szélkifogás, időnyerés és nem a tényleges megvalósítás szándéka vezeti Telekit.[199]

Hasonló az álláspontjuk a német–magyar gazdasági egyezményről és a Winterscholl megállapodásról[200] is. Tudomásul vették, hogy kényszerhelyzetben a kormány aligha tehetett volna mást. Nem hagyták viszont szó nélkül a németek ismételt gleichschaltolási törekvéseit, amelyek amellett, hogy a magyar ipart fenyegették, aminek következtében tovább növekedett volna a munkanélküliek amúgy is gyorsan emelkedő száma, közvetett úton az ország függetlenségét is veszélyeztették. Peyer Károly a parlamentben határozottan visszautasította a racionalizálás címén a magyar ipar elsorvasztására irányuló kísérleteket. Fellépett a német gazdasági követelések olyan kielégítése ellen is, amely a magyar dolgozók ellátásában máris nagyon károsan érezteti hatását.[201]

Teleki 1940. november 20-án csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. Ez a lépése váltotta ki az SZDP-ben a legnagyobb megdöbbenést, egyben tiltakozást. Az SZDP a német–olasz–japán katonai egyezményt Magyarország csatlakozása előtt jórészt félvállról vette. Igaz, Észak-Erdély visszacsatolása, majd a bányászsztrájk el is terelte e fontos eseményről a figyelmet. Kezdetben az egyezménynek inkább demonstratív jelleget tulajdonított, és kevésbé látott benne közvetlen agresszív célokat. Úgy vélte, célja kettős: egyrészt tudtára adni a világnak a szövetkezett felek együttműködésének szilárdságát, figyelmeztetni a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat az aláírók katonai erejére, másrészt a fasiszta országok népeiben „kimerülőben levő harci elszántságot" „a háború győzelmes befejezéséhez reményt nyújtó aktussal" kívánták felerősíteni.[202]

Magyarország csatlakozásának bejelentését az SZDP úgy értékelte, hogy ezzel Magyarország „kénytelen-kelletlen feladta függetlenségét". A magyar miniszterelnök „kötelezettséget vállalt arra vonatkozólag – olvasható a párttagságnak szóló információban –, hogy amennyiben bárhol a világon még egy hatalom belép a háborúba Németország és Olaszország ellen, Magyarország is feladja semleges, illetőleg nem hadviselő jellegét, és fegyveresen, valamint gazdaságilag is teljes mértékben csatlakozik a tengelyhatalmakhoz". Sajnálatos, állapították meg, hogy a csatlakozás „ellenértéke" rendkívül csekély, „úgyszólván értéktelen", mert amíg a kormány Berlin–Róma oldalán „kötelezettséget vállalt az egész világgal szemben", Magyarország további területi követelései nincsenek garantálva. A csatlakozás lehetősége ugyanis fennáll mindazon országok számára, amelyekkel szemben Magyarországnak követelései vannak. A rendkívül kockázatos lépés egyetlen eredményét abban könyvelte el a párt, hogy Teleki „ezzel szabad kezet kapott a belpolitika intézésére", és „Berlinben most már véglegesen elejtették a magyarországi nyilasokat".[203]

Teleki és Csáky Bécsből való hazatérése után, november végén összehívták a parlament és a felsőház külügyi bizottságát. E bizottságban Rassay Károlyhoz, Bajcsy-Zsilinszky Endréhez, valamint Bethlen Istvánhoz és Süllő Gézához hasonlóan Peyer Károly az SZDP nevében „igen határozottan foglalt állást" a csatlakozás ellen. Mérlegelve „a kényszerítő körülményeket is", „félreérthetetlenül" elítélte a lépést, mert ezzel „Magyarország a tengelyhez kötötte sorsát", olvashatjuk a külügyi bizottság üléséről tartott SZDP-tájékoztatóban. Magatartásuk ellentmondásossága azonban itt is kiütközött. Enyhítő körülményként értékelték, hogy Teleki sehol sem exponálta magát, szótlan maradt, a csatlakozást követően nem nyilatkozott. Már ezzel is – vélték a szociáldemokraták – „hagyott egy nyitott ajtót", de „még inkább egy lehetőséget arra, hogy szükség esetén hidat verjenek azok

felé, akik a háborúban szemben állanak a tengelyhatalmakkal". A Teleki politikája iránti megértés, egyben elismerés mondatja ki a pártvezetőkkel, hogy „Teleki miniszterelnök ezekben a nehéz időkben úgy lavíroz, úgy próbálja kikerülni a legfenyegetőbb veszélyeket, amennyiben csak módjában áll".[204] Minden valószínűség szerint a Teleki iránti megértés késztette a párt parlamenti frakcióját arra, hogy a képviselőházban ne emeljen szót a csatlakozás ellen. Így egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az, aki a parlament november 29-i ülésén tiltakozott a történtek miatt.[205]

Az SZDP a kiútkeresés konkrét megnyilvánulásának tartotta Telekinek a magyar–jugoszláv kapcsolatok rendezésére irányuló erőfeszítését. A hónapok óta napirenden levő magyar–jugoszláv együttműködés éppen, s nem véletlenül, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás után került olyan stádiumba, hogy szerződés aláírására is sor kerülhetett. Csáky Belgrádba utazása előtt a pártvezetőség úgy látta, hogy „a két egyforma külpolitikai nyomás alatt sínylődő állam a döntő pillanatban esetleg megpróbál majd összefogva, *szolidárisan fellépni*, és ettől az együttmunkálkodástól várja, hogy... valami módon... mindkettő kimaradjon a háborúból".[206]

A magyar–jugoszláv „örök barátsági szerződés" december 10-i aláírásakor az SZDP vezetői már tudtak arról, hogy Teleki csak úgy kapott zöld utat a jugoszláv kapcsolatok rendezéséhez, ha egyengeti Jugoszlávia útját a tengelyhez. Véleményük szerint ez azonban az adott helyzetben másodlagos kérdés. Alapvető az, hogy a szerződéssel „fontos gát épül a két ország függetlenségének biztosítására".[207]

Az SZDP az adott körülmények között a Kisgazdapárthoz, a Rassay-féle Szabadságpárthoz és a Bethlen körül csoportosuló konzervatívokhoz hasonlóan azon munkálkodott, hogy a hármas egyezménnyel szemben, mintegy azt ellensúlyozva, bizonyos értelemben degradálva, a munkás közvélemény előtt a jugoszláv kapcsolatoknak nagyobb szerepet adjon. Ebben az igyekezetében néha félre is vezette a közvéleményt. Hóman Bálint közoktatási miniszter szófiai útját például megpróbálta úgy feltüntetni, hogy tárgyalásainak célja Bulgária megnyerése a magyar–jugoszláv szerződéshez. Később a vezetők elismerték ugyan, hogy csupán a magyar–bolgár kulturális egyezmény megkötéséről volt szó, de azért hozzátették, „valami demonstratív jellege" mégiscsak van. Ezt már csak egy lépés választotta el attól az irreális koncepciótól, hogy a magyar–jugoszláv szerződés alapja lehet „a Dunavölgyi összefogásnak".[208] Kétségtelen, a pártnak az a törekvése, hogy erősítse Teleki politikájának németellenes tendenciáját, nemcsak helyes, hanem szükséges is volt, annál is inkább, mert a németek és magyarországi támogatóik ellenkező irányban munkálkodtak. Megkísérelték lejáratni a magyar–jugoszláv szerződést. A Turul és néhány más jobboldali szervezet 1940 decemberétől tüntetéseket, felvonulásokat szervezett, amelyen „zsidómentes Magyarországot" és „mindent vissza – Belgrádig" jelszavakat kiabáltak. A cél világos: megzavarni a magyar–jugoszláv barátságot.

A Hitler-ellenes ellenzéki pártok, az SZDP is – a fenti meggondolások alapján – messzemenően egyetértettek a kormánynak azon döntésével, hogy a két egyezményt, a háromhatalmit és az örök barátsági szerződést egy napon (1941. február 4-én) nyújtja be a parlamentnek jóváhagyás végett. Úgy vélték, hogy a kormány ezzel is demonstrálni akarja a két szerződés azonos, egymást ellensúlyozni is hivatott értékét. Elfogadták a pártközi értekezlet azon javaslatát is, hogy a képviselőház vita nélkül szavazza meg a törvényjavaslatokat. „Az a három parlamenti párt – a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Rassay-párt –, amely a leghatározottabban ellenzi azt a külpolitikát, amelyet ez a csatlakozás jelent, úgy döntött, hogy nem foglal állást a Házban a javaslattal szemben, *nehogy egy táborba kergesse a kormánypártot a nyilasokkal*, és alkalmat adjon arra, hogy

ezek a parlamentben egy együttes, hangos rokonszenvtüntetést rendezzenek a tengelyhatalmak mellett" – állapította meg az SZDP. A Szociáldemokrata Párt parlamenti frakciója azonban kifelé is demonstrálni akarta, hogy a háromhatalmi egyezmény *„világnézetükkel és politikai felfogásukkal összeegyeztethetetlen"*, ezért úgy döntött, hogy *„a javaslat tárgyalásakor kivonul az ülésteremből"*.[209] Kétségtelen, ezt az utóbbi megoldást – bár nem tagadjuk demonstratív jellegét – az óvatosság, részben talán a félelem is diktálta. Az SZDP képviselői nem merték vállalni a nemmel szavazást, holott Bajcsy-Zsilinszky Endre és a polgári ellenzék két tagja a parlamentben a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellen szavazott.[210] Az SZDP vezetői ezért a párttagság előtt magyarázkodásra is kényszerültek, arra hivatkoztak, hogy ők sem szavazták meg a törvényt, hanem távolmaradásukkal tiltakoztak ellene. Ezt viszont a cenzúra a *Népszavá*ban nem engedte közzétenni.[211]

A két szerződéssel kapcsolatos ellentétes felfogás a sajtóban is kifejezésre jutott. A *Népszava* a háromhatalmi egyezményhez való csatalakozás ratifikálásának tényét közli csupán, míg a barátsági szerződés világvisszhangját ismertetve, beszámol annak a Balkánon és Nyugaton történt meleg fogadtatásáról. A párttagságot a pártvezetőség arról is informálta, hogy amíg az angol kormánykörökben nagy ellenzéssel fogadták a tengellyel való kapcsolat megerősítését, az „elismerés hangján méltatták" a Jugoszláviához való közeledést. A pártvezetőség ugyancsak fontosnak tartotta annak hangsúlyozását, hogy a német befolyás ellensúlyozására tett kísérletek találkoznak a szovjet kormány támogatásával.[212]

Magyarország egyre súlyosabb helyzete, az ország körül a német gyűrű bezárulása és az ezzel járó veszély az SZDP vezetőinek figyelmét mindinkább a másik nagy szomszéd, a Szovjetunió felé fordította. Már fentebb is említettük, hogy az SZDP vezetésében – ha nem is minden tagjánál – 1940 tavaszától lényeges fordulat állott be a Szovjetunió külpolitikájának értékelésében. A Balkánon jelentkező háborús válság idején mind nagyobb figyelemmel kísérték a Szovjetunió erőfeszítéseit e térség békéjének megóvására és egy semleges blokk létrehozására.

Az SZDP 1940 végén és 1941 elején keletkezett információs anyagai arról számolnak be, hogy a Szovjetunió több közvetett jelét adta a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés támogatásának. Hangsúlyozták, hogy Molotov berlini útja során tiltakozott Hitler balkáni tervei ellen, és ez is szerepet játszott a magyar–jugoszláv szerződés létrejöttében. Az SZDP különösen nagyra értékelte a Szovjetunió közreműködését egy semleges Balkán-blokk kialakításában. Ebből a szempontból vizsgálta a szovjet–török egyezményt. Külön demonstratív jelleget tulajdonított annak, hogy aláírására az 1848-as magyar zászlók moszkvai átadásával egyidőben került sor.[213] Az SZDP a Szovjetunió kezdeményezését látta a török–bolgár közeledésben is. E véleményét látta igazoltnak akkor, amikor a Szovjetunió jegyzékben tiltakozott a bolgár kormánynál a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása és a német csapatok Bulgáriába történt bevonulása ellen.[214] Az orosz jegyzék „jelentékenyen megtisztította a Balkán levegőjét, teljesen világossá tette az eddig kissé átláthatatlan helyzetet – állapította meg az erről szóló pártdokumentum. – A leglényegesebb az, hogy Moszkvában látják: a háború súlypontjának kelet felé való eltolódása egyre közelebbről érinti a Szovjetuniót. Ez az első eset, hogy ezt meg is mondják, és ha ez nem is változtat a jelenlegi általános helyzeten, mégis befolyásolja a jövő képét."[215]

Az SZDP – nagyon helyesen – a semleges Balkán-blokk koncepciójába állította a szovjet kormánynak azt az elhatározását is, hogy visszaadja az 1848-as magyar szabadságharc zászlóit, amelyek a világosi fegyverletétel után kerültek Oroszországba. A szovjet kormány javaslatának ismertté válása után az 1941. január 13-án tartott pártestek központi előadói

aláhúzták: „Moszkva ezzel a határozott gesztussal feltűnő jelét adta annak, hogy Magyarország függetlenségét fontosnak tartja." A zászlók most mint „Magyarország szabadságának és függetlenségének jelképei" fognak hazatérni. Ezek után már nem meglepő az SZDP-nek az a felfogása, hogy az 1941. március 15-én Moszkva és Budapest között megindult vasúti forgalom „újabb" politikai „kijáratot" jelent Magyarország számára.[216]

Természetesen fel kell tennünk a kérdést: az információs anyagokból kitűnő rokonszenv a Szovjetunió politikája iránt az SZDP megnyilatkozásának tekinthető-e, avagy csupán a párton belüli baloldal hatását láthatjuk-e benne? Az kétségtelen, hogy a fentebb elmondottak hűen tükrözik a mindinkább a KMP befolyása alá kerülő baloldal véleményét, egyben a baloldal erejét is. Az is ismert, hogy az információs anyagok készítésekor Szakasits Árpád 1940 őszétől egyre gyakrabban támaszkodott a *Népszava* fiatal újságírógárdájára, a kommunista Kállai Gyulára, a KMP-vel együttműködő Kasztel Andrásra és Gosztonyi Lajosra. Mindezek ellenére azonban tudnunk kell, hogy az információs anyagok az SZDP vezetőségének tudtával kerültek a központi előadókhoz, sőt a jobboldali vezetők, mint pl. Pajor Rudolf, vagy Szeder Ferenc is ugyanezt a „sillabuszt" használták a pártesteken. Hogy ebben az időben a szovjet külpolitika megítélésében nem volt lényeges különbség a párt jobb- és baloldali vezetői között, arra bizonyíték a pártvezetőségnek és a párttagságnak készített tájékoztatások azonos tartalma. Amiben mégis különbség van: a jobboldaliak, még Buchinger Manó és Mónus Illés is minden alkalommal megjegyezték, hogy a Szovjetunió külpolitikájának helyeslése nem azonos a szovjet belpolitika elismerésével. 1941 tavaszán azonban alapvetően a Szovjetunió szerepének pozitív értékelése jellemezte az SZDP általános politikáját. Ez természetesen segítette a szociáldemokrata mozgalmon belül a kommunisták és az SZDP baloldalának megerősödését, egyben közeledésüknek is fontos forrása lett.

A fentiek jelentős szerepet játszottak abban, hogy az SZDP 1941. március 15-ét az ország függetlenségének és szabadságának megvédése jegyében ünnepelje és ebben a szellemben méltassa az 1941. március 23-án hazaérkezett 48-as honvédzászlók jelentőségét is. A zászlók megérkezése pedig alkalom volt arra, hogy a *Népszava* hangsúlyozza: 1848-ban a nemzeti függetlenség elválaszthatatlanul összeforrt a társadalmi haladás ügyével, s ez „ma is" így van.[217] A *Népszava* figyelmeztetett egyben arra is, hogy a zászlók nemcsak szimbólumok, hanem a cselekvés és a harc jelképei is. „A zászlók most visszatérnek – olvasható a vezércikkben. – Visszatérnek, és vissza kell hozniok a márciusi szellemet is, vissza kell hozniok a szabadsággondolatot... Egy olyan korban, amelyben tort ül a demagógia, és amelyben politikai divattá lett a gondolatok meghamisítása, a szabadságeszme elsikkasztása, úgy jönnek vissza ezek a zászlók, mint a lelkiismeret... A visszaküldött zászlókkal együtt vissza kell térnie a gondolatnak és a harci szellemnek is."[218]

Tulajdonképpen a Szovjetunió külpolitikája iránti növekvő szimpátia ad magyarázatot arra is, hogy a jobboldali vezetés miért nem emelt kifogást az előtte is nyilvánvalóan demonstratív jellegű látogatás ellen, amelyet az SZDP szervezeteiben a kommunisták és a baloldaliak szerveztek a Nemzetközi Vásár szovjet pavilonjának megtekintésére. A látogatás szervezése már a 48-as zászlók átadásának időpontjában folyt, s maga ez a „gesztus" olyan munkáscsoportok figyelmét is felkeltette nemcsak a fővárosban, hanem szerte az országban, amelyeknek érdeklődése a zászlók átadása nélkül aligha jutott volna el a konkrét tettekig, a szovjet pavilon tömeges látogatásáig.[219]

Sajnos a magyar kormány, amelynek szovjet- és kommunistaellenes magatartása a rendszer lényegéből fakadt, nem volt hajlandó akceptálni a Szovjetunió erőfeszítéseit, s így ez a német fasizmus szorításából kivezető út nem jöhetett számításba Magyarország esetében.

Hamarosan tapasztalni kellett, hogy a jugoszláv kiskapu is bezárul Teleki és a politikájában bízók előtt.

1941. március 24-én a belgrádi kormány – német nyomásra – bejelentette csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. Néhány nappal később, március 27-én a szerb hadsereg azonban a népre támaszkodva elzavarta a Cvetković-kormányt és semmisnek nyilvánította a csatlakozást. A Jugoszláviában végbement Hitler-ellenes fordulatot üdvözölte az angol kormány, a Szovjetunió pedig megnemtámadási és barátsági szerződést kötött az új jugoszláv kormánnyal.

A jugoszláv fordulat és annak várható következményei a magyar közvéleményre többféleképpen hatottak. Jelentős része a magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés után megengedhetetlennek, árulásnak tartotta a beavatkozást Hitler oldalán. Különösen az után, hogy Anglia és az Egyesült Államok teljes segítséget ígért az új kormánynak, a Szovjetunió pedig szerződést kötött vele.

Az SZDP április 1-én kiadott tájékoztatójában rendkívül meleg hangon emlékezett meg a jugoszláviai eseményekről és aláhúzta: a fordulatot végrehajtó hadsereget „akciójában a szerb nép százszázalékosan támogatta". A magyar közvéleményre támaszkodva pedig leszögezte: „A rövid idővel ezelőtt ratifikált magyar–jugoszláv örökös barátsági szerződés az egész országban rendkívüli örömet keltett. Magyarországon a széles néprétegek között rendkívül erős a rokonszenv a jugoszláv nép iránt. Ennek a rokonszenvnek az erejét még a vezető rétegek is érzik. Amikor megérkezett a belgrádi változások híre, a képviselőháznak éppen ülése volt. A parlament folyosóján természetesen óriási izgalmat okoztak az események, de még a kormánypárti képviselők is azon a véleményen voltak, hogy a kormányváltozás... semmi körülmények között sem gyengítheti az örökös barátsági szerződés erejét."[220] Hasonló véleményen voltak a Kisgazdapárt és a Polgári Szabadságpárt vezetői is, akik ezekben a napokban Telekit arról akarták meggyőzni, hogy ne adja beleegyezését Jugoszlávia megtámadásához.[221] A fordulat utáni órákban Teleki maga is úgy nyilatkozott, hogy „a kormány semmilyen körülmények között sem vállalhatja a katonai akciót". Teleki álláspontját ismerve mondhatta ki az SZDP: „e pillanatban... remény van arra, hogy Magyarország ellenáll minden német nyomásnak, amely azt akarja elérni, hogy Magyarország szakítson Jugoszláviával".[222]

Teleki azonban képtelen volt ellenállni a kezdettől fogva Horthy és a hadsereg támogatását élvező német nyomásnak. Ahhoz, hogy nyíltan szembeforduljon a németekkel – különösen olyan időben, amikor az együttműködés Németországgal újabb területek azonnali visszaadását jelentette –, számításba jöhető politikai és katonai erők részéről támogatásra alig talált. Hogy a Szovjetunió segítségét kérje, fel sem merült. Sőt Horthy, amikor Teleki tudta nélkül Hitlerhez írott levelében már felajánlotta támogatását, indokként éppen azt hozta fel, hogy „Jugoszlávia bizonyos szovjet-orosz befolyás nélkül aligha tévedhetett volna erre a lépésre".[223] Teleki e drámai helyzetben az öngyilkosságot választotta. Tettét ugyan mementónak szánta, valójában azonban halálával szabad utat nyitott a feltétlen németbarát politikának.

Teleki öngyilkossága egy egész politikai irányzat kiúttalanságának szimbolikus kifejezése volt: azé, amely a német fasizmusnak tett sorozatos bel- és külpolitikai engedmények révén, a rendszer antidemokratikus és népellenes politikájának folytatása mellett akarta megtartani Magyarország önállóságát.

A történtek felbolygatták az országot. „Egyetlen embernek a tragédiája vajon gróf Teleki Pál tragédiája? – kérdezte a *Népszava* a kormányfő munkáját méltató cikkében. – Ha van

figyelmeztetés tragédiájának oly hirtelen és oly viharos felszárnyalásában, a példaadást és figyelmeztetést kövessék és fogadják meg azok, akik nyomába lépnek..."[224]

Azok, akikre Teleki hatni akart és akiknek a *Népszava* figyelmeztetése szólt, nem változtattak elhatározásukon. Horthyt és környezetét egy pillanatra megdöbbentette ugyan a hír, de szemet hunyva Teleki búcsúlevele és a közvélemény jelentős részének Teleki halála után Jugoszlávia iránt még inkább megnyilvánuló rokonszenve felett, folytatta a már megkezdett katonai előkészületeket.

Április 4-én Horthy kinevezte új miniszterelnökét, Bárdossy Lászlót, aki nem változtatott a kormány összetételén. Bárdossy még aznap pártközi értekezletet hívott össze, ahol megvitatták a teendőket, és lényegében jóváhagyták a beavatkozást Németország oldalán. Ellene volt Bethlen István, a Polgári Szabadságpárt és a Kisgazdapárt képviselői mellett Peyer Károly is. A szociáldemokrata képviselő felszólalásában figyelmeztette a kormányt, hogy a Jugoszlávia elleni német akcióban való részvételnél nem hagyható figyelmen kívül az angol és a szovjet kormány Belgrádot támogató magatartása. Kifejtette azt is, hogy Teleki halála mentesíti az új kormányt a háromhatalmi egyezményből fakadó kötelezettségek alól.[225] Az SZDP és a Hitler-ellenes ellenzék tiltakozása azonban hatástalan maradt.

Április 6-án Hitler megtámadta Jugoszláviát. Ezzel egyidőben megkezdődött a magyar és a nemzetközi közvélemény „megdolgozása", felkészítése arra, hogy tudomásul vegye Magyarország beavatkozását is és egyben felmentse a kormányt a „szerződésszegés" vádja alól. A magyar lapok – a liberális polgári sajtó is – az MTI-re hivatkozva, megfelelő nacionalista tálalásban, felháborodottan számoltak be a Jugoszláviában élő magyar nemzetiségűek elleni atrocitásokról, majd arról, hogy jugoszláv gépek magyar városokat bombáztak. Az atrocitásokból egy szó sem volt igaz. A Teleki halála előtti napon maga a Külügyminisztérium cáfolta ezeket az átlátszó céllal terjesztett álhíreket.[226] Teleki halála után a cáfolat helyett az álhírek igazolása következett. A *Népszava* is bekapcsolódott a jugoszlávellenes hangulatkeltésbe. A kormányhoz és az uralkodó körök lapjaihoz hasonlóan azzal vádolta Jugoszláviát, hogy az sértette meg a barátsági szerződést, állítván: Magyarország a konfliktus kirobbanásakor „a lehető legtartózkodóbb magatartást" tanúsította.

Az önálló horvát állam kikiáltása, Jugoszláviának mint egységes államnak a „megszűnése" után a magyar kormány úgy vélte, a szerződés többé nem kötelezi. Április 11-én megindította a támadást.

A demokratikus világ mély felháborodással ítélte el a magyar hadsereg beavatkozását, és a magyar kormány minden jogi mesterkedése ellenére sem adott felmentést a gyalázatos hitszegés vádja alól. A Jugoszlávia elleni agresszió tovább fokozta Magyarország nemzetközi elszigeteltségét. A szovjet kormány április 12-én a magyar követnek átadott rendkívül éles hangú jegyzékben, egyben a TASZSZ által kiadott nyilatkozatban ítélte el a támadást.[227] Anglia megszakította diplomáciai kapcsolatait, az Egyesült Államok elnöke pedig közölte: Magyarországot Jugoszláviával szemben hadviselő félnek nyilvánítja.

A magyar kormány részben a nemzetközi tiltakozás elhallgatásával, nacionalista propagandával, az újabb területgyarapodás ünneplésével, részben pedig a belső antifasiszta erők elleni terror fokozásával próbálta a nemzetközi hatást és a hazai közvélemény hangját elnémítani. Az SZDP baloldali vezetői ellen ezekben a napokban egymás után foganatosítottak internálásokat. Másutt néhány napra behívták őket a hadseregbe, „megpuhítás végett".[228] Az SZDP ismét komolyan számolt a betiltás lehetőségével, ezért átmenetileg felfüggesztett minden párttevékenységet. Bizalmas utasítást adott ki, amelyben – 1919 óta először – elrendelte a titkos, a pártra „előnytelen fényt vető iratok" megsemmisítését.[229]

Ilyen körülmények között az SZDP is, hasonlóan a polgári ellenzékhez, beállt a kormányt mentegetők sorába. „Magyarország kénytelen volt megindítani a katonai akciót Jugoszlávia ellen – állapította meg az SZDP április 15-i tájékoztatója. – Nem volt más megoldás." Érveit három pontban összegezte: 1. a háromhatalmi egyezmény miatt „Berlin határozottan kívánta"; 2. ha a kormány szembeszállt volna a nacionalista, revizionista, németbarát erőkkel, akkor „minden revizionista propagandaanyagot a nyilasok és imrédysták sajátítottak volna ki és tarthatatlan lett volna a kormányzat helyzete"; 3. Románia és Szlovákia „vérszemet kapott volna, ha Magyarország tétlen marad Jugoszláviával szemben".[230]

A Szociáldemokrata Párt, amely 1941 kora tavaszán viszonylag helyesen értékelte a Balkán helyzetét, ebben Magyarország szerepét és a válságból kivezető utat is, most visszavonulót fújt. Saját párttagságát, a magyar munkásosztályt is arra szólította fel, értse meg a kormányt, mert nem volt más választása.

A jugoszláviai események, Teleki öngyilkossága és politikai koncepciójának teljes csődje nehéz helyzetbe hozta a jobboldali szociáldemokratákat, akik abban bíztak, hogy Telekivel együtt átvészelhetik a még hátralevő időszakot. A Jugoszlávia elleni katonai akció nyilvánvalóvá tette számukra is, hogy a háborútól való távolmaradás, a Nyugattal való szembekerülés megakadályozása több, mint kétséges. Az új kormányfő külpolitikai törekvéseit úgy értékelték, hogy „minden gesztiója adatokat szolgáltat... németbarátsága mellett". Mégis abban reménykedtek, hogy Bárdossy a belpolitikában átmenetileg „Teleki nyomdokán halad. Erre garanciát nyújt némileg a kormány változatlan összetétele és Keresztes-Fischer vezető szerepe" – írták.[231]

A bizonytalan helyzet mind a kül-, mind a belpolitikát illetően, annak felismerése, hogy Hitler balkáni akciói egy szovjetellenes háború előkészítésének részei, s csak idő kérdése, mikor kerül erre sor[232], a jobboldali pártvezetésben tanácstalansághoz, a kivárás sokat hangoztatott elvének ismételt megerősítéséhez vezetett.

A külpolitikai kérdések, események szükségszerű előtérbe kerülése háttérbe szorította a belpolitikát, és korlátozta, illetve a külpolitikai problémákra összpontosította az aktív párttagság figyelmét. A politikai érdeklődés növekedése kedvezően hatott az 1940 őszén lassan ismét mozgásba lendült párt- és szakszervezeti munkára. A jobboldali pártvezetés szükségszerű visszavonulása az orosz kérdésben, sikertelensége a nyilatkozattal pozíciója gyengüléséhez, a baloldal és a kommunisták befolyásának erősödéséhez vezetett. Ebben az irányban hatott az a körülmény, hogy a jobboldali vezetés nemcsak tudomásul vette, de el is ismerte, hogy a Szovjetuniónak mind döntőbb a szerepe a nemzetközi eseményekben és közvetlenül Magyarország sorsát illetően is. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy a budapesti szovjet követség az 1940. november 7-i ünnepségre meghívta Büchler Józsefet, Peyer Károlyt és Szakasits Árpádot, amelyen a meghívottak részt is vettek, és mint a rendőrség jelentette: Büchler József a szovjet követ feleségével „elvtársi alapon társalgott".[233] A jobboldal antibolsevista megnyilatkozásaira is lényegesen kevesebbszer került sor, mint az elmúlt években bármikor.

A bányászsztrájk után a jobboldali vezetés a bérmozgalmak állandó napirenden tartásával és az élelmezési helyzet javításának követelésével akarta egyrészt az újabb sztrájkoknak elejét venni, másrészt a szervezett dolgozókat megtartani és újakat megnyerni. Ebben a törekvésében a baloldaliak és a kommunisták támogatták, sőt a legtöbb helyen az utóbbiak a kezdeményezést is átvették. A KMP véleménye az volt: fel kell karolni minden bérmozgalmat, és az SZDP- és szakszervezeti vezetést rá kell kényszeríteni, hogy megoldásukra minden fórumot igénybe vegyen. A bérkövetelésekkel, a táppénzek felemelésének

sürgetésével kapcsolatos szakszervezeti gyűlések felszólalói között mindenütt a kommunisták a kezdeményezők, a javaslattevők és a kérdés állandó napirenden tartói is. Így volt ez a sütőknél, a beszkártosoknál, a vasasoknál, a textileseknél, a kereskedelmi alkalmazottaknál. 1941 tavaszán a Szaktanács, illetve egy-egy szakszervezet, vagy éppen a nőtanács vezetett egymás után bér- és élelmezésjavítást követő delegációt az egyes ipari vállalatok képviselői, az iparügyi miniszter, illetve a főváros polgármestere elé.[234]

Az SZDP V. kerületi szervezetének 17 aláírója, köztük 6 kommunista követelte az újonnan megválasztott végrehajtó bizottságtól, illetve a Fővárosi VB-től a drágaság elleni bizottság felállítását és e probléma állandó napirenden tartását.[235] Hasonló javaslatok a többi pártbizottságon is elhangzottak. Bizonyos eredményt is elkönyvelhettek, mert a kormány 1941. május 15-én „drágasági pótlék" címén 8%-os általános béremelést kénytelen elrendelni.

A baloldal és a kommunisták növekvő szerepét a párt- és szakszervezetekben – ha fanyalogva is – a jobboldal tudomásul vette. A fentieken túl erre kényszerítette őt a párt és a *Népszava* súlyos anyagi helyzete is. A pártdíjat és a *Népszavát* rendszeresen előfizetők többsége a baloldali munkásokból került ki. A párt politikája vagy a *Népszava* cikkei elleni egy-egy tiltakozó akciójuk több ezer előfizetőtől és jelentős tagdíjtól fosztotta meg a pártot. Ugyancsak baloldaliak és kommunisták az előfizetőgyűjtők, a tagtoborzók, a *Népszava*-gárda zöme is. 1941 tavaszán, amikor – a pártvezetés beismerése szerint – a felhalmozódott adósság és a katonai behívások meg egyéb okok miatt több ezerrel csökkent a *Népszava*-előfizetők és -olvasók száma, komoly akadályokba ütközött a lap további fenntartása.

Az SZDP vezetősége most először mozgósított az 1940-ben létrehozott közel száztagú *Népszava*-választmány segítségével, és ötezer új előfizető megszerzését tűzte ki célul. Az országos akciót az SZDP Pest környéki szervezeteinek februári választmányi ülésén hirdették meg. A korábbiaktól eltérően a vasárnaponkénti agitációt nem elaprózva, hanem kerületenként szervezték meg, egy-egy vasárnap csak egy-két munkáskerületbe irányítottak 700–800 főből álló agitátorcsoportokat. Ezzel egyrészt kizárták annak lehetőségét, hogy a nyilasok megtámadják a propagandistákat, másrészt elérték, hogy az agitátorok a kerület szinte minden munkáslakásába bekopogtassanak és a munkáscsaládokkal elbeszélgessenek. A márciusi vasárnapokon Ferencváros, Kispest, a VII. kerület, Pestszentlőrinc, a VIII. kerület, Rákospalota, Sashalom, a VI. kerület, Pestszenterzsébet került sorra,[236] s az első hónap mérlege: csak a fővárosban és környékén 3800 új *Népszava*-előfizető.[237] Az agitátorok zöme ifjúszocialista. „Az ifjúság kiállott a munkássajtóért, kiállott olyan lendülettel, amely méltó folytatása az öregek osztálytudatos harcának" – lelkendezett az első vasárnap után a *Népszava*.[238]

Teleki halála ugyan átmenetileg visszavetette az akciót – több vasárnap ki is maradt –, a pártvezetőség május közepén, a kampány befejezésekor mégis örömmel jelenthette, hogy a kitűzött célt elérték. Országosan több mint 5000 új előfizetőt szereztek a *Népszavá*nak. Az agitációban 4000 propagandista vett részt, több mint 60 000 családot látogattak meg és mintegy 150 000 emberrel beszélgettek el.[239] A kampány eredményeként a *Népszava*-előfizetők száma elérte a harmincas évek átlagát, és ezzel sikerült jelentősen csökkenteni a *Népszava* deficitjét is. Ugyanakkor a beszélgetések során a propagandistáknak sok passzív vagy a nyilasok oldalára átállt munkást sikerült aktivizálniuk, illetve visszahódítaniuk, másokat pedig elgondolkodásra késztettek.

1941 tavaszán a bérmozgalom, a pártszervezetek munkájának megélénkülése, a sikeres propagandamunka mögött mindenütt a kommunisták, illetve az SZDP baloldali tagjainak,

funkcionáriusainak helytállása található. Ez ellen a szorgos tevékenység ellen még a jobboldal sem tudott kifogást emelni, a párttagság viszont a vezetőségi választásokon honorálta. A legtöbb fővárosi kerületben újabb baloldaliak, illetve kommunisták kerültek a vezetőségbe vagy annak élére.[240] A vidéki pártbizottságok közül Miskolc szervezett dolgozói küldtek baloldaliakat a városi bizottságba.[241] Az 1940 novemberében újjászervezett OIB újra baloldali, illetve 1941 tavaszán, Ságvári Endre titkárrá választásával, kommunista vezetés alá került.[242]

A legnagyobb és legmeglepőbb változás az SZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának újjáválasztásakor történt. Az új fővárosi vezetőség többsége baloldali, illetve a kommunistákkal együttműködő volt. Harustyák József, Kertész Jenő, Lévai Sándor, Gallai Lajos, Simonyi Ákos, a baloldalt támogató kerületi titkárok, most már mint az FVB tagjai „hunyhattak szemet" a kommunisták és a baloldaliak munkája felett. Újonnan választották meg mint baloldaliakat az FVB-be Botyánszky Margitot, Marosán Györgyöt és Molnár Imrét, de tagja lett e magas testületnek a baloldali Lampel Mária és Ságvári Endre is.[243] Igaz viszont, hogy a Szélig Imre titkár vezette Pest környéki VB többségében továbbra is jobboldali maradt.[244]

Nem járt sikerrel a pártvezetőség egyes tagjainak az a kísérlete sem, hogy korlátozzák, illetve ellenőrzés alá vonják a *Népszava* főszerkesztőjének, Szakasits Árpádnak és munkatársainak a párt központi lapját mindinkább baloldali irányba terelő tevékenységét. Tervük végrehajtására alkalmat Esztergályos Jánosnak, a *Népszava* felelős kiadójának halála adott. Az új javaslat szerint Szakasits Árpád változatlanul megmaradna főszerkesztőnek, de mellé jelölnének két olyan jobboldali vezetőt, akik a sajtókamarai tagságot most szerezték meg: Millok Sándort felelős szerkesztőnek, Kőműves Józsefet pedig felelős kiadónak. A terv hátterét – mint erre Szakasits Árpád a szerzővel folytatott beszélgetésekor utalt – nem volt nehéz felismerni. A *Népszava* megnövekedett előfizetőgárdájának magatartása, a pártlap és szerzőgárdája iránt megnövekedett bizalom végül is meghátrálásra késztette a pártvezetőséget. 1941. május 6-i, kibővített ülésén elfogadta ugyan a tervet, de határozatban rögzítette: Millok és Kőműves megbízása „csupán tiszteletbeli tisztség", és ez „semmiféle beleszólási jogot a lap szerkesztésébe nem biztosíthat számukra".[245]

1941 tavaszán tehát az SZDP baloldalának megerősödése számos területen nem csupán politikai befolyásuk növekedésén, hanem a pártszervezetekben meghódított tisztségeken, azaz szervezeti vonalon is világosan lemérhető. Ez a szervezeti erősödés mondatja ki Szakasits Árpáddal a fővárosi pártértekezleten, hogy „a pártszervezetek nem üres keretek többé, hanem aktív tömegorganizációk, amelyekre számítani lehet és kell". A jobboldallal, „a várni és hallgatni" ismert recepttel szemben az aktív, harcos pártmunkát javasolja. „Nem megyünk túl a lehetőség határán, de nem maradunk innen sem – fogalmazott diplomatikusan, de mégis érthetően. – Nem vagyunk ellenségei a vitának, tiszta, körülhatárolt fogalmakra van szükségünk – lássa világosan minden munkás azt, hogy mit akarunk. Tudnunk kell világosan: mit és hogyan." A mit és hogyanra, azaz a válaszadásra pedig a párt legmagasabb fórumát, a pártkongresszust tartotta illetékesnek. Javasolta tehát annak közeljövőbeni összehívását.[246]

A Szociáldemokrata Párton belül a jobboldal befolyásának fokozatos háttérbe szorulása, a baloldal politikai és szervezeti megerősödése mind sürgetőbben követelte a szervezett munkásság előtt álló feladatok pontos politikai és elméleti körülhatárolását. Az SZDP végcélja a szocializmus, amelyet a jobboldal, de gyakran a baloldal teoretikusai is automatikusan elérhetőnek vélték a háborút követően, a munkásság számára túl távolinak tűnt. Így mind égetőbbé vált, hogy a baloldal elvi platformja tisztázódjon. Ebben nagy segítsé-

gére volt a KMP Központi Bizottságának politikája. Ismeretes, hogy a KMP KB – hosszú előkészítő munka után – 1941 tavaszán határozta meg világosan a független, szabad, demokratikus Magyarország, azaz az antifasiszta nemzeti összefogás, a fasizmus és a háború elleni harc programját. Rövid időn belül – a kiépült kommunista pártszervezeteken keresztül – sikerült e programot a kommunisták nagy többségével megértetni, elfogadtatni és gyakorlati megoldásához teljes támogatásukat megnyerni.[247] Ez lehetővé tette, hogy a kommunisták, legális kapcsolataikat felhasználva, széles körű vitát indítsanak az antifasiszta nemzeti összefogás kérdésében. Ismeretes: a KMP antifasiszta függetlenségi politikájának országos nyilvánosságot és a felette kibontakozó vitához a közvetlen indítást Darvas József és Kállai Gyula a *Népszava* 1941-es húsvéti számában megjelent cikkei adták.[248]

Előző fejezetünkben már szóltunk arról, hogy 1939 nyarán – Millok Sándor cikke nyomán – eredeti céljától eltérő és konstruktív irányba fejlődő vita bontakozott ki az ország függetlenségének védelme és az antifasiszta erők tömörítése érdekében. A polémiát a második világháború kitörése félbeszakította. Millok és Pethő Sándor 1939 végén – visszatérve a vita eredeti céljához – a polémiát felújították, a Szaktanács nyilatkozata után azonban a szervezett munkásság tiltakozása miatt kénytelenek voltak napirendre térni felette. 1940 és 1941 tavasza között történtek ugyan kísérletek, elsősorban az antifasiszta erők baloldala részéről az összefogás kérdésének konstruktív felvetésére, de ezek nem tudtak kibontakozni.

1940 tavaszán például a népi írók balszárnyának képviselői és a kommunisták több cikkben ismét feleleventették a Márciusi Front tevékenységét, s annak „feltámasztását" sürgették.[249] A Földmunkásszövetség 1940. márciusi kongresszusán ugyancsak az összefogás, ezen belül a munkásság és parasztság elválaszthatatlan egymásrautaltságának kérdése került a középpontba.[250] A Márciusi Frontról folyó önvizsgálatok, „mérlegkészítések" annak megállapításához vezettek, hogy csak a munkás-paraszt együttműködésen alapuló széles összefogás lehet eredményes folytatása a Márciusi Frontban testet öltött gondolatoknak.[251]

1941 elején a tervbe vett harmadik zsidótörvény a középrétegek problémáját állította reflektorfénybe. Az új törvénytervezet – a kiszivárogtatott hírek szerint – elsősorban a középrétegek ellen, illetve érdekükben kívánt intézkedéseket hozni. Miközben a zsidó középréteget akarta állásától, vagyonától, azaz létalapjától megfosztani, addig a keresztény vallású, labilis alapokon álló, hasonló társadalmi kategóriába tartozó rétegeket „biztos révbe" juttatni. A *Magyarország*tól a *Népszava*ig szinte minden, a totális fasizmust elutasító sajtóorgánumban – *Nemzeti Újság*, *Esti Kurír*, *Magyar Nemzet*, *Újság* stb. – arról folyt a vita: vajon a sem az uralkodó osztályhoz, sem a munkásosztályhoz nem kötődő középréteg önmagában vállalkozhat-e egy mélyreható politikai válság idején a társadalom problémáinak megoldására. A felvázolt kép nagyon negatív volt. A középrétegek számára a kivezető utat a „szervezett, reális célokért küzdő munkássággal" való találkozásban csak a *Népszava* jelölte meg.[252] Ezek a lényeges társadalmi problémákat érintő viták előkészítették a talajt a KMP nemzeti összefogást sürgető programjának 1941 tavaszán indult és több hónapig tartó sajtópolémiájához.

1941 tavaszán a Hitler-ellenes erők táborán belül a megváltozott erőviszonyokat jelzi egyrészt, hogy a vitát nem a *Magyar Nemzet* indította és nem is e lap irányította, hanem a *Népszava*. A másik döntő változás, hogy nem a polgárság és a munkásság összefogása, hanem a munkás-paraszt-értelmiségi együttműködés a központi kérdés, és csak ehhez kapcsolódva kap helyet a haladó polgárság a vitában. Érdemes konkrétabban is megmagyarázni e változás okát. Az első és legdöntőbb: a KMP politikai és szervezeti megszilárdulása. A KMP 1941 tavaszától már nemcsak össznemzeti és osztálycélokat ötvöző prog-

rammal rendelkezett, hanem az ennek megvalósításához szükséges, bár egyelőre csak minimális szervezeti hálózattal is. Az SZDP-n belül pedig ez időre fokozatosan kialakult és megerősödött az a baloldal, amely a legfőbb kérdésekben hajlandó volt a kommunistákkal együttműködni. Lényegében megteremtődtek egy sajátosan funkcionáló akcióegység feltételei a KMP és az SZDP baloldala között. A népiesek balszárnyának ismételt aktivizálódásával és a *Szabad Szó* körül erre az időre már kikristályosodó rendszeres olvasótáborral létrejött az a minimális demokratikus paraszti erő, amely hajlandó volt síkraszállni a munkás-paraszt szövetségért.

Miközben a következetes antifasiszta erők számára a feltételek javultak, romlott azok helyzete, akik a Hitler-ellenes táboron belül fontos feladatnak a potenciálisan forradalmi erők megfékezésére, illetve kordában tartására törekedtek. Ebből a szempontból Teleki politikai koncepciójának csődje volt a legdöntőbb. Teleki politikája a Hitler-ellenes tábor egy része, elsősorban a szellemi honvédelem hívei számára a német fasizmus karmaiból, a háborúba lépés egyre fenyegetőbb veszélyéből kivezető alternatívát jelentette. Remélték, hogy vele nemcsak megtarthatók, de növelhetők is a revíziós sikerek és a belső társadalmi változások elengedhetetlen minimuma is megoldható. Teleki öngyilkosságával ennek az alternatívának a lehetősége átmenetileg lekerült a napirendről. Ez kétségtelenül megzavarta, elbizonytalanította mindazokat, a jobboldali szociáldemokratákat is, akik politikai elképzeléseiket Telekire építették. De nemcsak Telekit, hanem e politika két további kulcsemberét is elvesztették. 1940 őszén autóbaleset következtében meghalt Pethő Sándor, a *Magyar Nemzet* alapítója, a szellemi honvédelem vezéralakja. 1941 márciusában pedig az Egyesült Államokba távozott Eckhardt Tibor, a Kisgazdapárt vezetője, a fenti politika erőteljes támogatója.

Szerencsés véletlen folytán a KMP éppen akkor tudott programot adni a Hitler-ellenes erők kezébe, amikor azok jobbszárnya válságba került. A KMP programjának – amelyről a *Népszavá*ban vita indult[253] – célja, a jobbszárny elképzeléseihez hasonlóan, az összes Hitler-ellenes erők tömörítése volt, de nem a burzsoázia, a polgárság, hanem a munkásosztály vezetése alatt, nem a polgár-munkás együttműködésre, hanem a munkás-paraszt szövetségre[254] épült, s nemcsak Hitler ellen irányult, hanem a magyar fasizmus megdöntését és a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtését is zászlajára tűzte. A vita olyan alternatívát „sugallt", amelyről – „jobb híján" – a szellemi honvédelem tábora is hajlandó volt véleményt formálni. Döntő szerepet játszott ebben az a tény, hogy a vita kezdeményezője, irányítója az SZDP, a *Népszava* volt. S így úgy tűnt, hogy az összefogás gondolata és annak szorgalmazása nem más, mint az SZDP koncepciójának propagálása. Azt persze ebben az időben még kevesen tudták, hogy a kezdeményezés mögött az SZDP baloldala és a KMP áll.

Az SZDP baloldalának egyik legerősebb bázisa, a *Népszava* szerkesztősége, az itt dolgozó kommunisták hatására és ösztökélésére lényegében magáévá tette a KMP függetlenségi politikáját, ezzel alapjában véve magasabb szinten tért vissza az 1939 nyarán kidolgozott, de határozattá nem emelt, félretett akcióprogramhoz. A szociáldemokrata baloldalban erre az időre tudatosodott az a felismerés, hogy a történelmi helyzet által napirendre tűzött feladatok alapvetően demokratikus és nem szocialista jellegűek. Fokozatosan megértették, hogy a KMP programjában testet öltött kettős feladat – harc az ország függetlenségéért és demokratikus átalakulásáért – egységben és kölcsönhatásban is áll egymással. Az SZDP baloldala ebben az időben egyrészt már túljutott a polgári demokrácia káros illúzióján, másrészt fokozatosan felismerte, hogy a szocializmusnak, mint végcélnak állandó „messianisztikus" hangoztatása nem viszi előbbre sem a mozgalom, sem az anti-

fasiszta küzdelem ügyét. Ez a felismerés nemcsak a vitában, hanem az SZDP 1941-es májusi üzenetében is jelen volt már. Első eset, hogy a májusi üzenet nem elvonatkoztatott, a múltba néző és a távoli jövőt kutató ünnepi szózat, hanem a napirenden levő feladatok viszonylag pontos megfogalmazása. A háború után születő új világnak „a nép lesz a hordozója, mert hiszen elsősorban a dolgozó tömegeknek áll érdekében, hogy mássá, jobbá, szabadabbá és biztonságosabbá változzék a világ – olvashatjuk az üzenetben. – Ebből következik, hogy a dolgozó tömegeknek egymásra kell találniok, a szolidaritás egységében kell egyesülniök, tekintet nélkül arra, hogy gyári munkások, földmívesek vagy értelmiségiek." Majd így folytatódik az üzenet: „Szabad népek szabad Európája lebeg a szemünk előtt, ebben az Európában a szabad és független Magyarország és ebben a megújult, megerősödött Magyarországban szabad népek egyesüléséből eredő gazdag, szép, és egyenlő létfeltételeket teremtő élet – ez a célunk."[255] Egy hónappal később hasonló gondolatokat fogalmazott meg a *Népszava*, külön kiemelve „a gondolati és cselekvésbeli egység" fontosságát is.[256] A *Népszava* májusi számában szinte meglepően sok az olyan cikk, amely a munkásosztály megnövekedett történelmi szerepével, küldetésével foglalkozik. A magyar munkásság „egyre határozottabban eszmél rá arra, hogy az új világ kialakításában nagy szerep vár rá. Vállalnia kell ezt a szerepet – olvasható „A világosság útja" c. cikkben –, mert vége annak a korszaknak, amikor őt irányították az események, az átalakulásnak most már kell hogy irányító tényezőjévé is legyen..."[257] A vezető és kezdeményező szerep felismerése és vállalása nem más, mint a KMP által a harmincas évek második felében megfogalmazott, de az SZDP vezetése által akkor elutasított elképzelés realizálása.

Kétségtelen, a balszárny nem volt mindig következetes. Gyakran megingott, félt a mozgalom felszámolásától. „Nem mindig álltunk a helyzet magaslatán – vallotta visszaemlékezésében Szakasits Árpád. – Egy kicsit, hogy úgy mondjam, vakká tett bennünket a legalitáshoz való ragaszkodás."[258] Ez az ingadozás természetesen hátráltatta az antifasiszta függetlenségi politika kibontakozását, nehezítette a következetes antifasiszta erők küzdelmét. Lehetőséget adott a reformista szárnynak időnkénti ellentámadásra is. Mégis az SZDP baloldalának érdeme, hogy magatartásával, a *Népszava* rendelkezésre bocsátásával lehetővé tette, hogy a KMP függetlenségi politikája hetek alatt az ország közvéleményét formáló erővé váljon.

Az SZDP jobboldali, reformista szárnya természetesen nem értett egyet a *Népszavá*ban megindult vitával. Megpróbálta visszafogni, vagy más irányba terelni azt. Mónus Illés pl. éppen a *Népszava* húsvéti számában kezdett cikksorozatot „Feladatunk és törekvésünk" címen. Mondanivalójának lényege: „a háború mélyenjáró társadalmi változásokat idéz elő... eltolódnak a hatalmi erőviszonyok". A háború befejezéséig tartó időt a szociáldemokráciának „megfigyelésre, tapasztalatok gyűjtésére kell felhasználnia". Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Peyer Károly is „Nehéz idők" c. cikkében.[259] Takács József ugyan elismerte a munkás-paraszt szövetség fontosságát, de kizárta az adott viszonyok között annak gyakorlati megoldását. A vitának kizárólag elvi jelentőséget tulajdonított.[260]

A jobboldalt – ha pillanatnyilag határozott intézkedéseket tenni nem is tudott – egyre jobban aggasztotta a párton belül a baloldal megerősödése és a KMP befolyásának az SZDP politikai arculatát meghatározóvá növekedése. A gondokat csak tetézte, hogy a pártvezetés már csak a Szovjetunió megtámadásának pontos idejét nem ismerte. Ebben a helyzetben leginkább az foglalkoztatta: vajon Magyarország továbbra is kívül marad-e a háborún? A háromhatalmi egyezmény kötelezi-e arra, hogy Németország oldalán hadat üzenjen az agresszor újabb áldozatának, illetve áldozatainak? Az SZDP vezetősége ugyanis

úgy látta, a Szovjetunió megtámadása után kizárt, hogy az Egyesült Államok távol marad a háborútól.

Mi legyen ebben a helyzetben az SZDP teendője? – vetődött fel egyre élesebben, másik gondként a kérdés. A pártvezetőség tagjai abban egyetértettek, hogy a párt- és szakszervezetektől a legszigorúbb fegyelmet követeljék meg. „A háború most érkezik legválságosabb szakaszainak egyikéhez, esetleg olyan fordulóponthoz, amely még nagyobb mértékben kötelességünkké teszi, hogy fegyelmezetten és hangulati ingadozástól mentesen őrködjünk a párt- és szakszervezetek fölött – állapította meg a párttagokhoz intézett június 5-i központi utasítás. – A munkásság feladata ezekben a nehéz időkben, hogy ne engedje elsodortatni magát változó hangulatoktól, hogy minden nehézség ellenére se változzék meg az a magatartás, amely már igen nehéz idők teherpróbáját is kiállta."[261] A fegyelemre, az óvatos magatartásra való felhívás mellett változatlanul fontos kérdés volt: milyen legyen a párt politikája? Hogyan foglaljon állást a várhatóan ismét napirendre kerülő kényes kérdésekben? Változtatni kell-e a párt fő célkitűzésén? Ez utóbbit a párton belül és kívül a KMP programja körül folyó vita is indokolta.

A pártvezetőség – Peyer Károly, Mónus Illés, Györki Imre kezdeményezésére – elhatározta, hogy több napos kibővített ülésen vitatja meg az SZDP előtt álló politikai, gazdasági és szervezési feladatokat és azokat a „kényes kérdéseket", amelyek a pártszervezeteket állandóan foglalkoztatják. A tervezett megbeszélésre június 13-án, 14-én, 18-án, illetve 25-én került sor. Az értekezleten részt vett Peyer Károly, Kéthly Anna, Propper Sándor, Gyürey Rudolf, Györki Imre, Kertész Miklós, Büchler József, Linhardt Antal, Szélig Imre, Farkas István, Karácsony Sándor, Révész Mihály, Szakasits Árpád, Malasits Géza, Pásztor Sándor, Halász Alfréd, Farkas Zoltán és Kabók Lajos.

Az értekezlet előadója Szakasits Árpád és Peyer Károly volt. Az általuk felvetett problémák körül bontakozott ki az a vita, amelyben szinte minden résztvevő kifejtette véleményét. Sajnos a tanácskozásról sem jegyzőkönyv, sem részletesebb ismertető nem maradt fenn. Még a párttagság előtt is titokban tartották. A terv az volt, hogy e zárt ülésen kialakított közös véleményt egy későbbi pártértekezlet keretében ismertetik meg a párttagsággal. A bekövetkezett események miatt azonban a pártértekezletre nem került sor. E nagyfontosságú eseményről, mint említettük, semmiféle hivatalos dokumentum nem áll rendelkezésünkre. Az értekezletről véletlen folytán, a Révész Mihály hagyatékában talált gyorsírói jegyzetből szereztünk tudomást. A jegyzetet, amely csupán néhány mondatos megjegyzéseket, benyomásokat tartalmaz az előadásokról és felszólalásokról, az értekezleten részt vett Révész Mihály készítette.[262]

A négynapos megbeszélésen a következő fontosabb kérdésekről folyt vita: szükséges-e pártprogram-revízió, a szovjet-orosz és a bolsevizmus kérdése, a nemzetköziség problémája, szervezési feladatok. Kéthly Anna és többen mások a tanácskozás célját a „hangos gondolkodásban, lelkiismeret-vizsgálatban jelölték meg".

Bevezető előadásában Szakasits Árpád – úgy tűnik – a pártprogram bizonyos módosítása mellett szállt síkra. Kifejtette, hogy a programba szükséges egy átmeneti, úgynevezett demokratikus szakasz beiktatása, az után juthatna el a munkásosztály a szocializmushoz. Ebben a kérdésben megoszlottak a vélemények. Mónus és Kéthly szerint nincs szükség programrevízióra, csupán a program részletesebb kimunkálására. Ők is helyeselték a demokrácia napirenden tartását, de ez alatt – feltehetően – nem ugyanazt értettek, mint Szakasits. Néhány megjegyzés arra enged következtetni, hogy ők a demokrácián nem a szocializmushoz vezető átmeneti szakaszt, hanem a megtépázott polgári demokráciáért való kiállást értették. Sőt ezen túlmenően azt is hangsúlyozták, hogy a demokrácia mellett

azért kell síkraszállni, mert ez mindenkor megkülönbözteti a szociáldemokratákat a kommunistáktól. Szó volt a demokrácia jegyében megnyerhető szövetségesekről is – polgárság, parasztság, kispolgárság, nemzetiségek –, de hogy pontosan hogyan értelmezték a szövetségi politikát, a jegyzetből nem derül ki. A hozzászólók közül többen kifogásolták, hogy az SZDP-nek nincsen olyan határozott célkitűzése, amelyért a tömegeket mozgósítani lehetne. Ezért „a kiábrándulás" – jegyezte meg Malasits. Szélig „a defenzív politikát" hibáztatta, amely szerinte utat nyitott „a bolsevista beözönlésnek" a pártba. Az „offenzív politika" nemcsak vonzóbb lenne, de a bolsevista befolyást is visszaszorítaná – állapította meg. A program körüli vita lényegében az SZDP összes problémáját felvetette, ugyanakkor a teendőket most sem fogalmazta meg.

Éles vita bontakozott viszont ki a bolsevizmushoz és a Szovjetunióhoz való viszony kérdésében. A pártértekezlet résztvevőinek többsége lényegében elfogadta az Otto Bauer nyomán az SZDP-ben Buchinger Manó és Mónus Illés által többször megfogalmazott és gyakran feladott elvet: a Szovjetuniót mint államot meg kell különböztetni a bolsevizmustól. Mint állam, a nemzetközi életben haladó szerepet tölt be, de mint eszme, a szociáldemokrácia esküdt ellenfele. A tanácskozáson a Szovjetunióhoz való viszony kérdését az adott, rendkívül kiéleződött nemzetközi helyzetben, a német–orosz fegyveres konfliktus küszöbén legpozitívabb formában Révész Mihály fogalmazta meg: „El a kezeket és fegyvereket Szovjet-Oroszországtól!" Ezt a véleményt az értekezleten a pártvezetőség többsége osztotta, és álláspontja nem változott a Szovjetunió elleni német agresszió után sem. Egészen más volt viszont az állásfoglalás a bolsevizmus kérdésében.

Előadásában Szakasits Árpád is kiemelte, hogy az SZDP „nem ismerhet el semmiféle alkut a bolsevizmussal. A szociáldemokrácia és a bolsevizmus összeegyeztethetetlenek." Feltételezhető, hogy Szakasits Árpádnál ezt a határozott megkülönböztetést taktikai meggondolások indokolták. A párt főtitkára volt, a párt legfelső vezetésében és e tanácskozáson is – a kényes kérdésekben még erősen ingadozva – egyedül képviselte a baloldalt. E különösen „kényes" kérdésben Szakasits nem mert, vagy nem akart szembekerülni a többséggel. Helyesebbnek vélte talán, ha a gyakorlatra bízza a probléma megoldását, elvileg viszont maga is elítéli a kommunisták növekvő jelenlétét a pártban.

Peyer Károly természetesen nem osztotta Buchinger és a pártvezetőség többségének álláspontját. Peyer változatlanul egyenlőségi jelet tett a bolsevizmus és a fasizmus, Sztálin és Hitler politikája közé. Így érthető, miért támadta előadásában a *Népszavát* „angolellenes glosszái"[263] és az „oroszok dicsőítése"[264] miatt. Sürgette, hogy a pártvezetőség teremtsen rendet ebben az elvi dzsungelben és tegye egyértelművé a párt antikommunista álláspontját. Büchler is, aki pedig nagy megértéssel és rokonszenvvel figyelte a Szovjetunió erőfeszítéseit[265] a háború továbbterjedésének megállításában, Peyerhez hasonló határozottsággal szögezte le: „Keményen ki kell hangsúlyozni szociáldemokrata voltunkat a bolsevistákkal szemben."

A „bolsevizmussal" szembeni ellenséges magatartás természetesen eleve meghatározta a kommunistákkal való együttműködést is. Az előadók és a felszólalók külön-külön is kiemelték, hogy a pártnak pillanatnyilag egyik legnagyobb gondja a kommunisták nagy befolyása az SZDP-ben és a szakszervezetekben. „Sajnos, a tömegek egy részének tisztánlátása elhomályosult, el kell érkeznie az időnek, amikor teljesen tiszta helyzetet kell teremtenünk, ha csak azt nem akarjuk, hogy a Szociáldemokrata Párt fedőszervezetté ne váljék" – szögezte le a főtitkár. Büchler József és Karácsony Sándor is erre a veszélyre hívta fel a figyelmet, mondván, az nemcsak a szociáldemokrata elveket, hanem az SZDP lega-

litását is fenyegeti. Szélig Imre szerint „bolsevista beözönlés van a pártba, sőt az elvtársak közül – és itt a jelenlevőkre is célzott – sokan beleestek egy oroszimádatba".

A tanácskozás résztvevői természetesen igyekeztek megtalálni a „bolsevista beözönlés" ellenszerét. A rendelkezésre álló töredék anyag arra enged következtetni, hogy a legveszélyesebbnek a vezető posztok elhódítását tartották. Talán a legmeglepőbb és a párton belül alapvetően megváltozott helyzetet tükrözi, hogy a „bolsevista befolyás" visszaszorítását most nem a régi, „jól bevált" módszerekben, a pártból való kizárásokban, denunciálásokban keresték. Ehhez a feltételek nem voltak megfelelőek. Büchler és Peyer is azt javasolta, hogy a szakszervezeti funkcionáriusoknak kellene a párt vezető tisztségeit meghódítaniuk, a kommunistákat kiszorítva. Ugyanezt a receptet ajánlották „az ifjúsági kérdés rendbehozására" is. Vagyis vissza akarták állítani azt az állapotot – a szakszervezeti hegemóniát a pártban –, amely ellen a harmincas évek közepe óta küzdöttek a párt egyes vezetői (Buchinger Manó, Mónus Illés, Ries István és mások). Peyer és társai viszont éppen azok politikájának következményét látták a bolsevista befolyás túlzott megnövekedésében. Úgy vélték tehát, ha a szakszervezetek megbízható funkcionáriusai foglalják el a párttisztségeket, akkor az SZDP-ben sikerül a baloldalt visszaszorítani. Ebben a felfogásban így nemcsak a kommunisták elleni küzdelem húzódott meg, hanem a jobboldal erőfeszítése is elvesztett pozíciói visszaszerzésére.

Véleményem szerint még egy oka volt a szakszervezeti vezetők pártpozíciók megszerzéséért folyó hadakozásának. Teleki Pál halála után ismét bizonytalanná vált a szakszervezetek helyzete. Az SZDP vezetői abban bíztak, hogy a párt legalitása megőrizhető. Keresztes-Fischer belügyminiszter erről biztosította őket. Viszont a szakszervezetek léte a munkáskamarák ismételt napirendre tűzése miatt kérdésessé vált. Peyerék időben gondoskodni akartak arról, hogy leghűségesebb, a jobboldal pozícióit erősítő szakszervezeti embereiket átmentsék a háború utáni időkre. Ezért is fogalmazott Büchler úgy, hogy a pártszervezeteket most esetleg a szakszervezetek fedőszervévé kell változtatni. A párt és a szakszervezet viszonyának kérdése kapcsán újabb bírálatok érték a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatát. Peyer Károly azonban megvédte és változatlanul helyesnek tartotta azt. „Vállalni kellett ezt a szerepet – mondotta –, ami végső soron nem is volt olyan súlyos."

A Szaktanács nyilatkozata és Peyer hajlandósága egy hasonló megtételére „a szakszervezetek megmentése" érdekében, felvetette az ő politikájával egyet nem értők körében a nemzetköziség elvének tiszteletben tartását és az ehhez való ragaszkodást. Szakasits előadásában is nagy hangsúlyt kapott az internacionalizmus. Kifejtette, hogy az elkövetkezendő időkben „a népek nemzetközi együttműködésére még inkább szükség lesz, mint eddig". Ezt erősítette meg Buchinger Manó és Kéthly Anna is. Kéthly sajnálkozását és aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az utóbbi időben a párt elméleti és politikai munkájában „igen elhanyagolt" a nemzetköziség és a marxizmus kérdése. Peyer azzal vágott vissza, hogy az SZDP változatlanul tagja az Internacionálénak és ez bizonyítéka nemzetköziségének.

Az értekezleten sok szó esett a háború utáni időkre való felkészülésről is. Egyesek mint Karácsony Sándor, úgy fogalmaztak, hogy a „ráérő elméleti emberek" feladata a háború utáni általános és konkrét teendők kidolgozása. Érdekes módon Mónus Illés, aki közel egy évtizede azon fáradozott, hogy a párt létrehozza a „szocialistla munkatervet", most az elméleti munka helyett a gyakorlati feladatok fontosságát és a mozgalom talpra állítását hangsúlyozta. Miért e változás? Feltehetően több oka is volt Ennek. Közülük kettő világosan kitapintható. Az egyik ok Mónus sajátos helyzetével függ össze. Mónust, a volt főtitkárt, főszerkesztőt és a parlamenti frakció titkárát e tisztségek után 1940-ben

„megfosztották" a Szocialista Munkaközösség vezetői funkciójától is. A munkaközösség elnöke Szakasits Árpád lett. A másik ok az volt, hogy a pártvezetés, elsősorban Peyer, a zsidó származású volt vezetőségi tagokat teljesen félre akarta állítani, a párt szempontjából teljesen veszélytelen elméleti kérdésekkel akarta foglalkoztatni őket. Ez ellen a félreállítás ellen tiltakozott Mónus Illés, Buchinger Manó, Farkas István, Kertész Miklós és mások, sürgették, hogy a gyakorlati pártmunkában is szerephez juthassanak.

Az értekezlet befejező ülése már a Szovjetunió elleni hitleri agresszió idejére esett. Ez feltétlenül éreztette hatását a résztvevők magatartásán. Szakasits Árpád zárszavában a sok nézetkülönbség, véleményeltérés ellenére is azt fejtegette, hogy a több napos vitában „a nézetek azonossága dominált". A gyakorlati munka helyett – ebben az események kétségtelen erősen közrejátszottak – a résztvevők végül is az elméleti kérdések kimunkálását helyezték előtérbe. A záróértekezlet állást foglalt a Szocialista Munkaközösség tevékenységének meggyorsításáért. Ennek érdekében létrehoztak egy kilenctagú bizottságot, amelynek elnöke Kabók Lajos, a Szaktanács tagja, a vasasszakszervezet főtitkára, tehát szakszervezeti vezető lett. (Tagjai: Szakasits Árpád, Buchinger Manó, Mónus Illés, Kéthly Anna, Propper Sándor, Farkas István, Karácsony Sándor, Révész Mihály.) Megalakítottak továbbá három – politikai, gazdasági, szervezési – albizottságot. Ezek élén Buchinger, Peyer, illetve Propper állt.

A záróértekezleten csupán arról folyt vita, hogy a tanácskozáson kialakított „közös véleményt" hogyan hozzák a párttagság tudomására. Mónus Illés azt javasolta, tartsanak összbizalmi és vezetői értekezletet a vasasszékház nagytermében. Mások szűkebb körű és veszélytelenebb értekezletre gondoltak, és csak a pártválasztmány összehívását helyeselték. Előadónak Peyer Károlyt javasolták, aki azonban – feltehetően tartva a baloldali funkcionáriusok tiltakozásától, emlékezve még 1939. november 7-ére – az előadást nem vállalta. Így a záróértekezlet sem az előadó személyében, sem a gyűlés résztvevőinek összetételében nem tudott megállapodni.

Június 27-én Magyarország is belépett a Szovjetunió elleni háborúba. Az ezután bevezetett gyűléstilalom levette a napirendről mind az előadó személyének, mind a résztvevők körének problémáját. A helyzet alapvetően megváltozott.

V. FEJEZET

Az SZDP helye és szerepe az antifasiszta függetlenségi mozgalomban és az ellenállásban[1] (1941–1944)

1941. június 22-én a fasiszta Németország megtámadta a Szovjetuniót. Példáját – a Szovjetunió elleni támadást kidolgozó Barbarossa-tervnek megfelelően – követte Románia és Finnország, majd Olaszország és Szlovákia is. Néhány nappal később – a június 25-i, kassai provokatív bombázást ürügyül felhasználva –, június 27-én a magyar kormány is hadat üzent a Szovjetuniónak. Még ugyanezen a napon a magyar légierő szovjet falvakat bombázott és a Kárpát-csoport benyomult szovjet területre.

A fasiszta támadókkal szemben a szovjet nép minden talpalatnyi földért halált megvető bátorsággal küzdött. Már az első hetek eseményei arról tanúskodtak, hogy a támadók – a nyugat-európai „sétagaloppal", illetve „lovagi küzdelemmel" szemben – hazájáért utolsó csepp véréig harcolni kész néppel találták szembe magukat. Nem vált valóra Hitler és csatlósai azon reménye sem, hogy e háborúban a Szovjetunió magára marad, és Anglia, valamint az Egyesült Államok kormánya is támogatja Hitlert, vagy legalábbis semleges magatartást tanúsít. Már az első napokban nyilvánvalóvá vált, hogy az agresszorokkal szemben Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió kölcsönös közeledésének eredményeként, a fasiszták katonai és gazdasági erejét messze meghaladó antifasiszta világkoalíció bontakozik ki. Ez a körülmény ugyan beárnyékolta a hitlerista tömb reményeit, a szovjet földön elért kezdeti sikerek azonban háttérbe szorították, feledtették a várható gondokat.

A horthysta Magyarországtól nem volt idegen a Szovjetunió megtámadása. Két évtizede vártak arra, hogy az imperialista hatalmak oldalán részt vehessenek a szovjet rendszer felszámolásában. Hogy a Szovjetunió elleni háborúba lépésük mégsem volt problémamentes, annak okai a következők: 1. azon országok, melyekkel szemben a magyar uralkodó osztályok területi követeléseket támasztottak, mind Hitler szövetségesei voltak és ugyancsak részt vettek a Szovjetunió elleni háborúban; 2. a Szovjetunió megtámadása magában hordta azt a veszélyt, hogy Magyarország szembekerülhet a nyugati nagyhatalmakkal, amit mindenképpen szerettek volna elkerülni; 3. az uralkodó csoportok a helyzetet reálisan mérlegelő része tisztában volt azzal, hogy az antifasiszta világkoalícióval szemben Németország alulmarad, így Magyarország ismét a vesztes oldalára kerülhet. Aggodalmaikat csupán az mérsékelte, hogy kizártnak tartották a tartós szovjet–angol–amerikai együttműködést.

A Bárdossy-kormány hadüzenete után az uralkodó osztályok különböző csoportjai a nyilvánosság előtt természetesen egységesek voltak, helyeselték a döntést. A közvéleményt formáló propagandaapparátus: a sajtó, a rádió a szovjetellenességben, „a kommunizmus elleni keresztes hadjárat" méltatásában nem ismert határt. A németek kezdeti gyors katonai sikerei mérsékelték a burkoltan meglevő nézeteltéréseket, erősítették az uralkodó osztályok egységét.

A kulisszák mögött azonban a szélsőjobboldal – az imrédysta és a nyilas csoportok, va-

lamint az őket támogató felső katonai vezetés, elsősorban a VKF – Németországgal való még szorosabb együttműködést, a katonai részvétel arányának növelését sürgette. Ezzel szemben a konzervatívok az ország függetlensége, önállósága addigi mértékének fenntartását, nagyobb katonai egységek frontra vitelének megakadályozását szerették volna elérni. Mint ismeretes, a háborúba lépés utáni első hónapokban az utóbbi álláspont érvényesült. Kezdetben Bárdossy kormányfő is e „mérsékelt felfogást" támogatta.

A hadüzenet után a belpolitikában a nézeteltérések viszont sokkal hevesebben jelentkeztek, mint a kül- és katonapolitikában. Abban összhang volt, hogy a dolgozó tömegek megfélemlítésével a háborúhoz nyugodt és „egységes" hátországot kell biztosítani. Abban viszont már eltért a felfogásuk, hogy ezt újabb adminisztratív intézkedések bevezetésével, avagy a rendszer további jobbratolódásával, mindenekelőtt a szocialista szervezetek betiltásával, illetve újabb korlátozásával érjék-e el. E kérdésben kiélezett harc folyt, aminek hű tükörképei azok a levélváltások, amelyekre a VKF és a Belügyminisztérium között 1941. június vége és augusztus közepe között került sor.

A szélsőjobboldal úgy vélte, hogy soha alkalmasabb időpont nem adódhat az SZDP és a szakszervezetek feloszlatásának kiharcolására, mint éppen a hadba lépéskor. Bárdossy hovatartozásának is komoly próbaköve volt ez a kérdés. A szélsőjobb, a katonai vezérkarral együttműködve, koncentrált támadást intézett tehát az SZDP ellen. Mindez olyan körülmények között történt, amikor a belügyi kormányzat az adminisztratív intézkedések – internálás, letartóztatás, rendőri felügyelet alá helyezés, gyülekezési tilalom stb. – elrendelésével szintén súlyos csapást mért a baloldali szervezetekre. A helyi hatóságok, mindenekelőtt a csendőrparancsnokságok túl is licitálták a rendeleteket, és a kisebb vidéki városokban, főleg pedig a falvakban az SZDP és a szakszervezetek helyi vezetőinek internálásával, rendőri felügyelet alá helyezésével, vagy más módon lényegében megbénították a vidéki szocialista mozgalmat. Az ország területén – az átcsatolt részeket is beleértve – a letartóztatott, internált kommunisták, szociáldemokraták és más antifasiszták száma mintegy három és fél, négyezer fő volt.[2] Kitűnően működött a jól kiépített spiclihálózat. Nem volt olyan gyűlés, megbeszélés vagy szociáldemokrata megnyilatkozás, amelyről az elhárító szervek tudomást ne szereztek volna.

A szélsőjobboldal három területen támadott. Az egyik a parlament volt. Június 24-étől a parlament elnapolásáig nem volt olyan nyilas vagy imrédysta felszólalás a Házban, amelyben a képviselő ne követelte volna az SZDP betiltását. Egymást érték a hasonló tárgykörű interpellációk is, amelyeket minden alkalommal „Ki a szociáldemokratákkal!" közbekiabálások kísértek.[3]

A parlamenti támadással egyidőben a szociáldemokrata szervezetek ellen folyt a sajtókampány is. Mindenekelőtt a fasiszta újságok, az *Új Magyarság*, a *Nemzetőr*, az *Egyedül Vagyunk*, az *Összetartás*, a *Virradat* és más lapok ontották az SZDP betiltását sürgető cikkeket. Bizonyítani kívánták, hogy nincs különbség az SZDP és a kommunisták között. Korábbi vádjaik előráncigálása mellett újakkal is szolgáltak. Ezekben a napokban a szociáldemokrata vezetők többsége a Szovjetunió mellett nyilatkozott. Elítélte a hadba lépést és biztatónak tartotta a szovjet–angol–amerikai közeledést. E nyilatkozatokat, illetve a szervezett munkásság magatartását a szélsőjobboldal annak bizonyítására használta fel, hogy a szociáldemokraták és a kommunisták a hadba lépés után egységfrontra léptek, és így megszűnt minden különbség közöttük. A szociáldemokrata vezetők nyilatkozatait a Vezérkari Főnökség és a Csendőrség Központi Nyomozó Parancsnoksága csokorba gyűjtve a belügyminiszternek hétről hétre átiratban megküldte, és ennek alapján követelte, sürgette a szükséges konzekvenciák levonását.[4]

A szélsőjobboldal azonban nem elégedett meg ennyivel. Biztosra akart menni. Ezért az SZDP-t azzal vádolta, hogy a munkásokat sztrájkra, szabotázsra, munkalassításra szólítja fel, illetve szabotázsakciókat szervez. Hogy állításaikat bizonyítsák – minden jel szerint – a kassai bombázáshoz hasonló provokációhoz folyamodtak e területen is. Június 26-án reggel a VKF-hez tartozó katonai robbanószerraktárban, illetve az erősen nyilas befolyás alatt álló fűzfői ipartelepen robbanás történt. (A vizsgálat a tetteseket nem tudta kideríteni.) Számos nagyüzem előtt ezekben a napokban provokatív nyilas röplapokat terjesztettek, amelyek szabotázsra, a kiadott belügyminiszteri utasítások semmibe vételére szólítják fel a munkásokat.[5] A robbantás után Baky László, a nyilas párt vezetője memorandumot juttatott el a miniszterelnökséghez, a MÉP elnökéhez, és a szociáldemokratákat vádolta a szabotázsra való felbujtással és a szabotázs megszervezésével.[6] Hasonló összefüggéseket emlegettek a nyilas képviselők parlamenti felszólalásaikban, utalva a robbantásokra és az SZDP vezetőinek szabotázsra való felhívására. A VKF említett jelentéseiben is találunk közvetett utalást arra, hogy a robbantások nem függetlenek a szociáldemokratáknak e kérdésben tett megnyilatkozásaitól. Az SZDP betiltásának veszélye az ellenforradalom időszakában talán sohasem volt olyan erős, mint ezekben a napokban.

A veszély nagyságára utal, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasítására Sombor-Schweinitzer a betiltást sürgető jelentésekre, interpellációkra részletekbe menő felterjesztéseket készített, amelyek pontosan tartalmazták a szociáldemokrata vezetők kijelentéseit, egyben bizonyították, hogy a szélsőjobboldal állításai tendenciózusak. Sombor-Schweinitzer az SZDP több évtizedes múltjára, a hadüzenet után megjelent felhívásaira hivatkozva visszautasította a szabotázs, a munkalassítás stb. vádját.

Az SZDP legalitásának kérdése – véleményem szerint – az uralkodó osztályok két szárnyának erőpróbája is volt. Mindkét tábor tudta, hogy a szociáldemokrata szervezetek léte vagy nem léte az ellenforradalmi rendszer eddigi mechanizmusának, zártságának megtartását vagy feladását és a totalitás irányába való eltolását jelentené olyan időszakban, amikor az antifasiszta világkoalíció szárnybontogatása nagyon is kétségessé teszi a háború kimenetelét. A Szovjetunió megtámadása kifelé, az SZDP betiltása befelé az uralkodó osztályok közötti erőviszonyokat túlságosan is a feltétlen németbarát csoportok javára tolná el, ami erősen csökkentené a későbbi kibontakozás lehetőségét. Ezt Bethlen és hívei mindenképpen el akarták kerülni.

Nem véletlen, hogy a politikai rendőrség főnökének a VKF vádjait cáfoló érvei nagyon is egybeestek a Bethlen-csoport álláspontjával. Az SZDP vezetőinek a Szovjetunió melletti szimpátia-megnyilatkozásait nem tagadva, Sombor-Schweinitzer a következőképpen érvelt: „Tény, hogy a szociáldemokrata vezetők legfőbb ellenségüknek a nemzetiszocializmust és a fasizmust tekintik, s mert a Szovjetunió abban a blokkban harcol, amely első feladatának a fasizmus elpusztítását tartja, kétségtelenül szimpátiával figyeli a szovjet ellenállását. Ez azonban pillanatig sem jelenti azt, mintha kommunistákká lettek volna, aminthogy a közös frontba tömörülés nem jelenti Churchill, vagy Roosevelt bolsevizálódását sem." Utolsó mondata figyelmeztet arra a veszélyre is, amit a háború sorsát eldöntő „közös front" jelenthet a fasiszta táborra, mindenekelőtt Magyarországra. Hogy állítása még egyértelműbb legyen, így folytatja: „Kétségtelen az is, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői nem helyeslik a Szovjetunió megtámadását azért sem, mert véleményük szerint Magyarországnak ehhez a hadviseléshez semmiféle érdeke nem fűződik és csak azt eredményezheti, hogy a háború után Magyarországot ugyanúgy bírálják el a győztes hatalmak – feltéve, ha Anglia győz –, mint Németországot." Sombor-Schweinitzer fenti érvei mellett azt is hangsúlyozza, hogy az SZDP és a szakszervezetek betiltása nem jelentené a szo-

cialista mozgalom felszámolását, hanem „minden valószínűség szerint – éppen úgy, mint Európa számos más országában, például Németországban, a volt Ausztriában és Csehországban – a föld alatt szervezkednének tovább..." Ez esetben ellenőrzése lehetetlenné válna és a munkásságot semmi sem tartaná vissza a felforgató és szabotázstevékenységtől. Ma azonban a mozgalom legalitásának védelme és az SZDP vezetésének magatartása gátolja ebben.[7] E kérdésben hasonló volt a felfogásuk a GYOSZ urainak is. A miniszterelnök akceptálta ezeket az érveket, így a szocialista szervezetek betiltására nem került sor. Ennek megfelelően 1941. augusztus első napjaiban Pásztóy Ámon belügyi államtitkár magához kérette Peyer Károlyt és hivatalosan közölte vele – amit nem hivatalosan a pártvezetés már július elejétől tudott –, hogy az SZDP és a szakszervezetek szigorú „törvényes" keretek között, a hagyományos módon tovább működhetnek.[8] Egyben értésükre adták, hogy a nyilasok elleni propagandát magasabb körökben is méltányolnák.[9]

A nyilasok azonban nem adták fel a harcot. Bizonyos keretek között a Belügyminisztérium sem ellenezte azt, hisz Keresztes-Fischer módszere változatlan volt: a két szélsőség tartsa sakkban egymást. Folytatódtak a sajtótámadások, a párt- és szakszervezetek helyiségei, gyűlései, a szervezett dolgozók elleni provokációk, a verekedések, bántalmazások, névtelen feljelentések stb. Ezek sorában a legjelentősebb volt a MÉMOSZ-székház ellen intézett szeptember 7-i támadás, amikor is félszáz nyilas szervezetten támadt az építőkre. Tervük, a székház szétverése, kudarcot vallott, véres fejjel kellett visszavonulniuk.[10] A csendőrség, a rendőrség helyi vezetői ebben a küzdelemben legtöbbször a nyilasokat támogatták. Úgy vélték, ha a feloszlatást nem sikerült elérni, akkor fokozatosan el kell sorvasztani, el kell némítani a pártot. Vidéken tervük sikerrel is járt. 1941 végére néhány nagyobb ipari gócpont – Győr, Pécs, Miskolc, továbbá Debrecen, Szeged és Kolozsvár – kivételével a szociáldemokrata szervezetek alig működtek. A szakszervezeti taglétszám is a legmélyebb szintre zuhant 1919 óta. 1941–1942-ben nem érte el a 80 000-ret.

Utolsó kísérletként 1941 őszén Endre László irányításával Pest megye törvényhatósági bizottsága lépett akcióba azzal a céllal, hogy a többi megyét is megnyerve, egységesen követeljék az SZDP betiltását. Hét megye és több város támogatólag nyilatkozott már, amikor a Belügyminisztérium az akciót leállította. Keresztes-Fischer végül a parlamentben – kétségtelenül a kormány tudtával – a honatyák tudomására hozta, hogy amíg ő lesz a belügyminiszter, addig a szocialista szervezeteket „érinteni és bántani... nem akarom".[11]

1. Az SZDP politikája a háborúba lépést követő esztendőben

Az SZDP és a szakszervezetek betiltása ugyan elmaradt, de a fentiek bizonyítják, hogy a magyar munkásmozgalom igen nehéz körülmények közé került a szovjetellenes háború megindulásakor. Hogyan viselkedett a szociáldemokrata vezetőség és hogyan a szervezett munkásság ebben a helyzetben? Hogyan látta és határozta meg a mozgalom előtt álló feladatokat?

Mint már említettük, az SZDP vezetősége tudott a Szovjetunió ellen készülő német agresszióról és éppen a hadüzenet napjaiban tartott kibővített pártvezetőségi tanácskozásán próbálta kialakítani álláspontját. Az első napokban számára a legnagyobb kérdés az volt, hogy a kormány a diplomáciai kapcsolatok megszakításán túl – ebben biztos volt – tervez-e hadüzenetet is. A június 24-i pártvezetőségi ülésen, majd az ezt követő elnök-titkári értekezleten és az egymást érő egyéb megbeszéléseken annak a véleményüknek adtak

hangot, hogy Magyarország igyekszik távol maradni a háborútól. Felfogásukat elsősorban azokra a megnyilatkozásokra alapozták, amelyek nyugatbarát „tanácsadóikon" keresztül jutottak el hozzájuk. Mind a „tanácsadók", mind a pártvezetők igen nagy jelentőséget tulajdonítottak Churchill Szovjetunió mellett tett rádiónyilatkozatának, Roosevelt első, ugyancsak pozitív reagálásának. A *Népszava* az erről szóló tudósításokat röviden már június 24-én ismertette, az ugyanaznapi elnök-titkári értekezleten pedig Büchler részletesen idézte Churchill beszédét,[12] aláhúzva annak politikai jelentőségét. A beszámoló megállapította, hogy a német–szovjet háború az egész külpolitikai frontot „átállította". Büchler kijelentette, hogy a pártvezetőség „tévedett a szovjet–német megnemtámadási szerződés megítélésében". Hangsúlyozta azt is, hogy az angol–amerikai–szovjet közeledéssel „messze mutató fejlődés horizontja nyílt meg, és erre a fejlődésre külön ráirányítjuk a figyelmet". A tájékoztató nem tagadta, hogy a Szovjetunió rendkívül nehéz helyzetbe került. A német hadsereg „borzalmas haderőt vonultatott fel a szovjet ellen", és ezért számolni kell azzal, hogy a németek feltehetően „jelentékeny sikereket és jelentékeny előretörést érnek el". Ugyanakkor a szovjetek minden talpalatnyi földet védeni fognak, „honvédelmi háborút folytatnak", és a németek nem számolhatnak a nyugati fronthoz hasonló összeomlással.[13]

A hadüzenet első napjaiban a szociáldemokrata pártvezetők valamennyien, még Peyer Károly[14] is, kiálltak a Szovjetunió mellett. Egyöntetűen vallották: „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól!". Büchler József, a Fővárosi Végrehajtó Bizottság titkára tájékoztatójában ezt így fogalmazta meg: „Amikor a Szovjetunió akarata ellenére belesodródott a háborúba és saját szabadságának megvédéséért is küzd, most ezekben a sorsdöntő időkben nem tehetünk mást, mint szívvel-lélekkel Szovjet-Oroszország mellé állni, és mindnyájan egy szívvel, egy lélekkel mondjuk: el a kezekkel a Szovjettől."[15]

Ezekben a nehéz napokban a pártvezetőség minden tagja annak a meggyőződésének adott hangot, hogy bárhogy is alakul a háború, végső soron a demokráciák kerülnek ki abból győztesen.[16] Ezek a megnyilatkozások nagy jelentőségűek voltak és a szervezett dolgozókra bátorítóan hatottak, míg a szélsőjobboldalon – mint láttuk – hihetetlenül nagy felháborodást váltottak ki.

A *Népszava* egyetlen alkalommal sem volt hajlandó a Szovjetuniót pocskondiázó vagy az agressziót méltató, helyeslő cikket közölni. Pedig ezért a fasiszta orgánumok ugyancsak célba vették a lapot. „A *Népszava* valósággal tüntet az »objektivitással«, amelyből minduntalan kisikolt a nagyon is világos, de érthető elfogultság" – írta a *Függetlenség*. „Utalások és kihegyezett alcímek hirdetik a nem is olyan jámbor olvasónak, hogy vigyázat: »Ezt nem mi mondjuk, hanem valaki más, akinek nem okvetlenül hisz egy törzsökös szociáldemokrata..."[17] A vezérkari főnök is azon háborog jelentésében, hogy a *Népszava*, amely pedig korábban nemegyszer támadta a szovjetet, most egy szóval sem helyesli a háborút, egy szava sincs a szovjet rendszer ellen, nem ítéli el a szovjet harcmodort, nem üdvözli a német győzelmeket. Egyszóval, a *Népszava* a szovjetek oldalán áll.[18]

Az SZDP vezetősége az első napokban még reménykedett abban, hogy Magyarország kívül marad a háborún. A már említett június 24-i tájékoztató ezt a kormány első, csupán a diplomáciai kapcsolat megszakítását bejelentő reagálásából, a támadásban részt vevő Románia és Magyarország „alig áthidalható ellentéteiből" vezette le. Így bizonyos értelemben a Szovjetunió melletti határozott kiállás még egy nem hadviselő ország szociáldemokrata pártjának megnyilatkozása volt. Néhány nap alatt azonban kiderült, hogy helyzetmegítélésük téves: Magyarország belépett a háborúba. A Szociáldemokrata Párt kritikus helyzetbe került.

A pártvezetőség számolt annak lehetőségével, hogy a pártot betiltják. Erre az eshető-

ségre felvetődött az általános, később az egynapos, végül az egyórás tiltakozó sztrájk meghirdetésének gondolata is.[19] A vezetőség többsége azonban reménykedett, és az óvatos, a messzemenő visszavonulást is magában foglaló taktikát választotta.

A párt ellen kibontakozó propagandahullám – mint láttuk – két területen próbálkozott a párt leterítésével: azonosították a szociáldemokratákat a kommunistákkal és azzal vádolták a szervezett dolgozókat, hogy szabotálni akarják a háborút, főleg a haditermelést. A párt jobbszárnya – feltehetően nemcsak saját meggyőződéséből, hanem a párt fennmaradását is fontosnak tartó kormánykörök sugalmazására is – e két legsebezhetőbbnek vélt területen próbált a támadások elébe menni.

Már a június 24-i pártvezetőségi ülés olyan határozatot hozott, hogy a propagandában „a bolsevista és a szociáldemokrata álláspont különbségét hangoztatni kell". Ugyanakkor most nem ragadtatták magukat szélsőségbe, mint 1936-ban vagy 1939-ben. Antibolsevista hangvételük mérsékelt, visszafogott volt.

Ebben az időben a baloldal – Szakasits Árpád, Marosán György, Gergely Győző, az OIB – álláspontja, a szervezett munkások „megdönthetetlen belső összetartása" volt a mérvadó. Sok pártszervezetben idézték Szakasits Árpád június 23-i kijelentését arról, hogy ma Európa-szerte egymásra találtak a kommunisták és a szociáldemokraták. Felszólította Szakasits a párt funkcionáriusait, tagjait: tegyék félre az eddigi ellentéteket, mert a szociáldemokraták és kommunisták közös feladata „keményen és határozottan harcolni a fasizmus ellen".[20] Marosán György június 3-án Pécsett tartott tájékoztatójában, megerősítve Szakasits Árpád kijelentését, aláhúzta, hogy az adott körülmények között megszűnt „minden válaszfal" kommunisták és szocialisták között.[21] A rendőrségi jelentések szerint a jelenlevők e szavakat tapssal nyugtázták.[22] A hadüzenetet követő OIB-gyűlések ugyancsak az együttműködés fontosságát hangsúlyozták.[23]

Kétségtelen, a szociáldemokrata baloldal is óvatos volt. Ők sem tudhatták ezekben a napokban, hogy a KMP hogyan reagál az eseményekre. Nem szólítja-e fel tagjait szabotázsra és nyílt háborúellenes akciókra. A június 25-én megjelent nyilas provokációs röplap, amelyet a rendőrség, még Sombor-Schweinitzer is megpróbált kommunista terméknek beállítani,[24] intő figyelmeztetés volt. Az SZDP vezetőségének józanságára vall, hogy a *Népszavá*ban azonnal leleplezték a szabotázsra felszólító röpirat eredetét.[25]

Az SZDP elleni provokációk, a propagandahullám, a szabotázs- és háborúellenes akciók vádja arra késztette a pártvezetőséget, a Szaktanácsot, az egyes szakszervezetek vezetőit, hogy az egymást érő megbeszéléseken, a sajtóban, pártlevélben és egyéb módokon szólítsák fel a szervezett dolgozókat a „fokozott fegyelemre, a munka buzgó végzésére", a mindenféle háborúellenes akciótól, szabotázstól vagy önkényes véleménynyilvánítástól, vitától való tartózkodásra. Június 27-én a pártszervezetek titkárainak tartott értekezleten elhangzott, majd másnap a *Népszavá*ban is megjelent a felhívás, amely józan, mértéktartó módon a párt és a szakszervezetek védelmére, a munkásosztály egységének megóvására, „a bontó és zavart keltő szándékok" távoltartására és fegyelmezett munkára szólította fel a munkásságot.[26] Később, a gyűléstilalom elrendelése után és az uralkodó osztályon belül az SZDP betiltása körül dúló vita idején a józanságot mindinkább nélkülöző, hisztérikussá váló felhívások láttak napvilágot. Ezekkel egyidejűleg a súlyos kormányintézkedéseket tetéző, a mozgalmi életet szinte teljesen megbénító óvó rendszabályokat hoztak vagy próbáltak bevezetni. Júliusban a *Népszavá*nak és néhány megjelenő szakszervezeti lapnak – *Szakszervezeti Értesítő, Magyar Vasmunkások Lapja, Typographia* – alig volt olyan száma, amely ne intette volna a munkásokat fegyelemre, a termelőmunkában való helytállásra, annak bizonyítására, hogy a magyar szervezett munkástól idegen minden olyan törekvés,

ami Európa megszállt országaiban a munkások magatartását jellemzi. Peyer Károly és Pajor Rudolf aláírásával[27] szigorú utasítások láttak napvilágot, hogy a párt- és szakszervezeti helyiségek vagy az egyes mozgalmi megbeszélések ne válhassanak se jobbról, se balról jövő „provokációk" színterévé. Az ellenőrzésben, az utasítások megszegői elleni intézkedésekben, a pártból való kizárást is magában foglaló javaslatok megtételében Peyer Károly maga mutatott példát.[28] „Szigorúan megtiltottuk, még külön írásba is adtuk, hogy a szakszervezeti helyiségekben bármiféle összejövetelt tartsanak. Minden szakszervezeti vezető aláírásával elismerte, hogy ezt az utasítást tudomásul vette, és mégis azt kellett tapasztalnunk – dühöngött Peyer a párt- és szakszervezeti titkárok augusztusi közös megbeszélésén –, hogy különösen szélsőbaloldali agitációra a szakszervezeti helyiségeket odaadták, illetve megtűrték, hogy összejöveteleket tartsanak."[29]

A Szaktanács főtitkára Keresztes-Fischerhez írott levelében pedig ekképp vélekedett: „A szervezett munkásság... inkább vállalja higgadtságának és mérsékletének következményeit, semhogy vétsen az ország érdekei ellen..." E „készség fejében viszont elvárja – olvasható a levélben –, hogy a párt- és a szakszervezetek működését a kormányszervek is biztosítják".[30] Egy másik, ugyancsak Keresztes-Fischerhez intézett levelében pedig a következőket emelte ki: „A vezetésünk alatt álló egyesületek mindent elkövetnek, hogy a munkásságot minden meggondolatlan lépéstől visszatartsák és szembehelyezkednek akár jobb-, akár baloldalról jövő izgatásokkal, ha azonban a hatóságok még ez irányú törekvéseinket intézkedéseikkel majdnem lehetetlenné teszik, úgy természetesen a felelősséget sem tudjuk teljesen vállalni."[31]

A peyeri taktikának elmaradhatatlan másik eleme, a szocialista szervezetek betiltásának beláthatatlan következményeire való hivatkozás, természetesen most sem maradt el. Mind a kormányszervekhez eljuttatott emlékiratok, mind a *Népszava* bőségesen kiaknázta az ebben rejlő lehetőségeket. Sombor-Schweinitzer a VKF jelentéseire és az interpellációkra készített írásában ezt ugyancsak döntő érvnek tartotta. A szervezett munkás, a szakszervezet „fix pontja az országnak" – fejtegette a *Népszava*, amelyre a rendszer urai, ha józanok maradnak, számíthatnak. Ha azonban azt felrúgják, „a háborítatlan, valóságos országépítő munka felborul, a munkásokat fegyelmező és meggondolatlan lépésektől visszatartó, kollektív összetartó erő fellazul", és a végzet, az anarchia Európa más országaihoz hasonlóan Magyarországon is elszabadul.[32]

A szervezett dolgozókat viszont az „országos gondok megoldásában" való cselekvő részvétel helyett ismét a „befelé fordulásra", a „védővárak kiépítésére", „az ismeretlen jövő iránti optimista várakozásra" szólították fel.[33]

A párt jobboldalának politikájában azonban volt több olyan tényező, amely a fentebb említett negatívumok ellenére is a korábbiaknál kedvezőbb feltételeket biztosított a párton belüli baloldal és a velük együttműködő kommunisták munkájához, az antifasiszta függetlenségi politika folytatásához, kiszélesítéséhez és elmélyítéséhez. Az egyik tényező, amely az adott helyzetben különösen döntő volt: az SZDP vezetősége, reálisan értékelve az erőviszonyokat, egységes volt abban, hogy a háborút – a kezdeti, meglepően nagy náci sikerek ellenére is – az antifasiszta hatalmak nyerik meg. Igaz, a jobboldal azzal számolt, hogy e küzdelemben a Szovjetunió is meggyengül, így végső soron a győztesek az angolszász hatalmak lesznek. Ez azonban pillanatnyilag másodrendű kérdés volt. Hiányzott a jobboldal politikájából a kritikus helyzetekre mindig jellemző szovjetellenesség, és lényegesen mérsékeltebbek voltak antikommunista megnyilatkozásaik is. Ez ugyancsak a baloldalnak kedvezett. A kivárási politika felerősödésének eredményeként csökkent a párt- és a szakszervezetekben konkrét tevékenységük, munkájuk jórészt az ellenőrzésre, a rendszabályok

betartására korlátozódott. Így akaratlanul is átengedték e fontos politikai terrénumot a szervezetekben mind több pozícióval rendelkező baloldali szociáldemokrata és kommunista funkcionáriusoknak. Augusztus második felétől pedig – amikor a párt betiltása lényegében lekerült a napirendről, legfőbb ellenfeleik, a szélsőjobboldaliak bomlása meggyorsult (Werth Henrik vezérkari főnök utóda az SZDP irányában mérsékeltebb Szombathelyi Ferenc lett, a nyilas pártok belső civódása újra jelentkezett) – Peyerék is engedékenyebbekké váltak. Nemcsak megtűrték, hanem el is nézték a szervezetekben a törvényes keretek között folyó, egyre aktívabb baloldali munkát. Ebben szerepet játszott az is, hogy a szervezett dolgozók egy része a jobboldali vezetés magatartását elítélte, nemegyszer „kelt ki a vezetők ellen" ilyen megjegyzésekkel: „beálltak a fasiszta háborús uszítók védelmezőinek".[34] Engedékenységük tehát részben politikai befolyásuk megtartásával is összefüggött.

Ezekben a nehéz napokban sokat segített, hogy a KMP politikája reális és nagyon céltudatos volt. A KMP vezetői változatlanul döntő fontosságúnak tartották a szociáldemokrata mozgalom legalitásának megőrzését, s ezt figyelembe vették az SZDP-vel kapcsolatos politikájuk meghatározásánál. A KMP pl. a háborúba lépést követően – helyesen – elvetette a munkások szabotázsakciókra való felhívását. Azon túl, hogy ez irreális követelés lett volna, a szélsőjobboldal alaposan ki is használhatta volna az SZDP ellen, egyben az ellentéteket is kiélezte volna a szociáldemokrata és kommunista munkások között. A kommunisták arra törekedtek, hogy valóban hasznosítsák a legalitás adta kereteket. Ebben felfogásuk egyezett a baloldali funkcionáriusokéval és azoknak a politikailag egyre felkészültebb munkásoknak a törekvésével, akik éppen az elmúlt évek viharaiban váltak a mozgalom hangadóivá. Mindez lehetővé tette, hogy a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták a párt- és szakszervezetekben fokozatosan kezükbe vegyék, illetve tartósan biztosítsák a mozgalom, egyben a politikai hangulat irányítását is.

Kétségtelen, a szervezett dolgozók nagyobb része ezekben a hónapokban visszavonult a politikai munkától, sokan el is hagyták a szervezeteket. A Szaktanács 1942 elején a szakszervezeti tagdíjfizetésről készített jelentése szerint a szakszervezeti taglétszám 80 000 alá süllyedt. Ez 1939-hez képest több mint 20 000-res csökkenést jelent, azaz a szervezett munkások mintegy ötöde lett hűtlen a mozgalomhoz. A párttagok létszámáról változatlanul csak a fővárosból és környékéről vannak adatok, azok is csak hozzávetőlegesek. A létszám itt is csökkent az 1939. végi legmagasabb szinthez képest, de nem süllyedt a harmincas évek második felének átlaga alá.[35]

A taglétszám visszaesésének hatása azonban a főváros és néhány ipari centrum mozgalmi életében nem volt ilyen mértékben érezhető. A baloldali szociáldemokraták, kommunisták munkája, aktivitása átmenetileg pótolta a visszavonult, egyébként is jórészt passzív tagok hiányát. A helyzet főleg a vidéki városokban és a falvakban volt súlyos. Itt újabb „őrtüzek" aludtak ki. Általában azonban amíg az antifasiszta mozgalom a propaganda területén fejtette ki tevékenységét és nem lépett a cselekvés útjára, a számszerű visszaesés hatása nem mutatkozott meg a maga nagyságában.

1941 szeptemberében a szociáldemokrata mozgalom túljutott a háborúba lépés okozta „gondokon". Ismét rendszeressé váltak a párt- és a szakszervezeti összejövetelek, az elnöktitkári értekezletek. A gyűléstilalom és főleg a megnövekedett „információs éhség" miatt ezek látogatottsága jelentősen emelkedett. Különösen a nemzetközi politika – az antifasiszta világkoalíció kibontakozása, a megszállt országokban tapasztalható ellenállás – hírei és főleg a keleti fronton történtek foglalkoztatták a megjelenteket. A tájékoztatókat többségükben a *Népszava* baloldali munkatársai, Szakasits Árpád, Gergely Győző, Kasztel András, Gosztonyi Lajos, Kállai Gyula, Földes Mihály, ritkábban a baloldallal tartó

Braun Soma, Ries István, valamint Mónus Illés, Millok Sándor, Büchler József, Herczka Sándor, Szamai Lajos, az OIB-ben pedig Ságvári Endre, Orbán László tartották. Megnövekedett a politikai jellegű kirándulások száma is. A szakszervezetekben az életkörülmények megjavításáért, az élelmiszer-fejadagok felemeléséért, a nyolcórás munkaidő visszaállításáért és a drágulás ellen indított akciók egybekapcsolódtak az internáltak, a bebörtönzöttek segítésével, az üzemi parancsnoki rendszer kirívó visszásságai elleni küzdelemmel.

A tájékoztatásban különösen megnőtt a *Népszava* szerepe. A lap szerkesztésében a baloldaliak vitték a vezető szerepet. Magas színvonalon sikerült áthidalniuk azt a problémát, amit egyrészt a háború, a cenzúra, másrészt pedig a szervezett dolgozók valósághű tájékoztatása támasztott a *Népszavával* szemben. Úgy tudott a frontról, a nemzetközi helyzetről tájékoztatni, hogy a cikkeket a cenzúra átengedje, a sajtóval szemben támasztott kormányzati követelmények minimumának is eleget tegyen, ugyanakkor a sorok között olvasni tudó dolgozókat megbízhatóan informálja az eseményekről. A lap, ha gyakran virágnyelven is, szolidaritást vállalt a Szovjetunióval és a fasiszta hódítók ellen küzdő más népekkel. Fellépett a csüggedés, a gyávaság, a félreállás és a kényelmeskedés ellen.[36] Bátran és példamutatóan vállalta a szélsőjobboldal elleni harcot. Nemcsak leleplezte demagóg politikájukat, hanem igyekezett bebizonyítani azt is, hogy tevékenységük ellentétben áll a nemzet alapvető érdekeivel.

A *Népszava* a háborúba lépést követő rövid szünet után ismét az antifasiszta nemzeti összefogás megteremtésének fő propagálója lett. Továbbra is vállalta a kezdeményezést, egyben összefogta, kézben tartotta és helyes irányba orientálta a már említett lapok hasábjain jelentkező, az együttműködést vállalni kész hazafiakat. A szerkesztőség még a jobboldali vezetőségnek a lappal szemben támasztott azon igényét is, hogy a háború utáni feladatokra irányítsa a munkásosztály figyelmét, megpróbálta a függetlenség, a nemzeti gondolat és összefogás szolgálatába állítani. Az „Új világ a régi helyén" című sorozatot, melynek ihletője Mónus Illés volt, szerzőgárdája viszont többségében baloldaliakból került ki,[37] igyekeztek úgy összeállítani, hogy szerves egység alakuljon ki a jelen és a jövő feladatai között.

A *Népszava* baloldali szerkesztő gárdáját hasonló szándék vezette akkor is, amikor a pártvezetőség javaslatára a Szocialista Munkaközösség ismét munkához látott, hogy véglegesítse a szocialista munkatervet. A munka megindításához alapul a Mónus Illés szerkesztésében 1941 őszén napvilágot látott szocialista munkaterv-javaslat szolgált.[38] A terv fontosabb kérdéseiről a *Népszava* cikksorozatokat indított, amelyekben a következő témák szerepeltek: agrárproblémák Magyarországon; a magyar ipar és a társadalmi átalakulás; a magyar munkásosztály helye, szerepe, jelentősége és jövendő útja. Ez utóbbi közlésére az 1942 nyarán bekövetkezett letartóztatások miatt már nem került sor.[39]

Amíg Mónusék e sorozattal is csak a háború utáni feladatokat kívánták összegezni, egy átfogó munkatervhez akartak gondolatokat felvetni, addig a *Népszava* munkatársai, akik egyben a cikkek többségének írói is voltak, mondanivalójukat összekapcsolták a nemzet előtt álló sorskérdésekkel. Még világosabban akarjuk megmutatni, „hogy a függetlenség, szabadság, önrendelkezési jog önmagában elvont fogalom" – írta Szakasits Árpád a sorozat bevezetőjében –, csak akkor válik eleven mozgatóerővé, ha összekapcsolódik „a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális haladás eszményével, pozitív programjával".[40] A sorozattal is azt kívánták bizonyítani, hogy a magyar munkásosztály „át nem ruházható történelmi hivatása, hogy meglelje a nemzeti és népi erők szabad kibontakozásának az útját. Az ipari munkásság ereje, öntudata, céltudatos és következetes magatartása döntő

záloga annak, hogy ezt az utat: a szocializmus felé vezető demokratikus és békés fejlődés útját megtaláljuk."[41]

Visszatérve a nemzeti összefogás, a függetlenség kérdéséről zajló 1941. őszi sajtóvitához, meg kell mondanunk, hogy az átmenetileg kedvező körülmények egyben nehezítették is a függetlenségi mozgalom lényegének megértését. Az uralkodó osztályokon belül a nézeteltérések – mint említettük – a háborúba lépést követően is fennmaradtak. Az antifasiszta koalíció kibontakozása, a Szovjetunió gyors kapitulációjának elmaradása a Bethlen-csoportban mindinkább tudatosította a háborúba lépés következményeit, és növelte félelmét a nyugati hatalmakkal való esetleges hadiállapot bekövetkezése miatt. Többek között ezeknek a nézeteltéréseknek volt egyik megnyilvánulási formája a szélsőjobboldallal szemben a németellenes csoportok oldaláról erősödő propaganda ösztönzése és támogatása, valamint az ország függetlensége és önállósága melletti gyakori megnyilatkozásuk. Ebben két körülmény is a Bethlen-csoport kezére játszott. Az egyik a Széchenyi-évforduló volt, a másik pedig Eckhardt Tibor nyilvános politikai jelentkezése az Egyesült Államokban.

1941 szeptemberében ünnepelte az ország Széchenyi István születésének 150. évfordulóját. Az országszerte megtartott hivatalos ünnepségek a „reformer" Széchenyit szembeállították a forradalmár Kossuthtal. Azt bizonygatták, hogy az ország függetlensége és önállósága akkor őrizhető meg, s további boldogulása akkor valósítható meg, ha a helyzethez jobban alkalmazkodni tudó Széchenyi és nem Kossuth nyomdokain halad. Erről beszélt a vigadói emlékülésen a kormányzó jelenlétében maga Bárdossy miniszterelnök is. Az évforduló, Kossuth és Széchenyi ismételt szembeállítása, a Széchenyi nyomdokain haladás hangoztatása alkalmat adott arra, hogy a németellenes polgári és a szociáldemokrata sajtó Kossuth és a szabadságharc mellett szálljon síkra, Kossuthot állítsa példaként a nemzet elé.[42]

Október elején vált ismertté Magyarországon Eckhardt Tibornak, „a Független Magyarországért" nevű mozgalom intéző bizottsága elnökének az Egyesült Államokban közzétett felhívása. A kiáltvány a mozgalom feladatát Magyarország függetlenségének és alkotmányos szabadságának helyreállításában jelölte meg.[43] A szélsőjobboldal és a kormánysajtó igen nagy „hűhót" csapott Eckhardt fellépése körül. Követelte állampolgárságának megvonását és politikai megbélyegzését. Ennek a parlament eleget is tett. A Bethlen-csoport és nyomában a németellenes sajtó ugyan elítélte Eckhardt akcióját, külföldi kormányalakítási kísérleteit[44] felhasználta viszont arra is, hogy az ország függetlenségének, önálló elhatározóképességének fontosságát hangsúlyozza és aláhúzza, hogy az ország szuverenitását, amennyiben valóban veszély fenyegetné, nem külföldön, hanem az országon belül kell megvédelmezni.[45] Az Eckhardt-ellenes kampány még jobban ráirányította az ország közvéleményének figyelmét a függetlenség kérdésére.

Ez a körülmény természetesen kedvezett a *Népszavá*ban és más polgári lapokban folyó, a nemzeti összefogást és az ország függetlenségét szerves egységként vizsgáló és mindinkább a konkrét teendőket is szorgalmazó vitának. Jellemző pl. a *Népszavá*ra, „hogy miközben elhatárolta magát" Eckhardt kiáltványától, leszögezte: ennek nem mond ellent, hogy „a nemzet legfontosabb és legnagyobb érdeke az ország függetlensége és szabadsága. Ezt minden érdek fölé kell helyezni."[46]

Az SZDP jobboldali vezetése, amely az ország függetlenségének megvédését, a német- és nyilasellenességet 1938 óta mindig összekapcsolta az uralkodó osztályok nyugatbarát köreivel és a polgári liberális csoportokkal való együttműködés keresésével, illetve a párt legalitásának kérdésével, most is ilyen szempontból értékelte a pártban erősödő függetlenségi mozgalmat. Nem lépett fel a *Népszavá*ban a saját álláspontjától mind határozottabban

eltérő antifasiszta nézetek ellen, de nem is támogatta azt. Távol tartotta magát a sajtópolémiától, a *Népszavá*ban sem nyilatkozott. Másként állt azonban a helyzet a párt- és szakszervezeti összejöveteleken.

1941 őszén a párt- és szakszervezeti, valamint az OIB-értekezletek egyik központi kérdése a nemzeti összefogás gondolata lett. Ezt részben a sajtóban folyó vita eredményezte, részben pedig az a körülmény, hogy a kommunista és baloldali szociáldemokrata előadók tudatosan erre terelték a résztvevők figyelmét. A jobboldal óvta a szervezeteket attól, hogy túlzottan a nemzeti szabadságharcos tradíciók, a függetlenségi gondolat hatása alá kerüljenek.[47] Figyelmeztetett arra is, főleg Mónus Illés, hogy az ilyen jellegű túlzott propaganda felkeltheti a németek figyelmét, fokozhatja a szélsőjobboldal támadásait, gondokat okozhat a kormánynak és veszélyt jelenthet a pártra. Mónus újólag megismételte 1939-ben híressé vált szavait: „Őrizzük meg hűséggel szervezeteinket, a mozgalom kereteit... Hagyd magad mögött a hangzavart, ne törődj vele. A jövő a miénk!..."[48] Buchinger, Kéthly, Takács József ugyan egyetértettek a függetlenség propagálásával, de elutasították „a polgársággal való együtt menetelés gondolatát", a munkás-paraszt szövetséget is leszűkítették, ezt csupán az SZDP-n belüli, alapjában véve már megoldott kérdésnek tekintették. Így értelmetlennek, erőltetettnek tartották az erről folyó polémiát. Mások, mint Peyer, Szeder, Büchler – álbaloldali frazeológiával – azt vetették a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták szemére, hogy letértek a szocializmus útjáról, feladták az osztályharcos politikát. Ezt pedig az SZDP nem támogathatja. „Sajnos a pártvezetőség egy része nem értette meg a függetlenségi koncepciót – állapította meg később Szakasits Árpád. – Heves viták keletkeztek a pártvezetőségben, egyik-másik szervezetben. A jobboldal most érdekes módon a radikalizmus köpönyegébe bújt... Szemrehányást tett nekünk, hogy letértünk a tradíciók, az osztályharc útjáról."[49]

A jobboldal álláspontja természetesen a pártszervezetekben is kiélezte a vitát. A szervezett dolgozók egy része, visszaemlékezve az e kérdésben 1938–1940 között szerzett tapasztalatokra, úgy vélte, hogy a függetlenségi mozgalom mögött most is azok a polgári erők állanak, amelyek már többször kísérletet tettek arra, hogy a szociáldemokrata mozgalmat saját szekerükbe fogják és a szervezett munkásokat eltérítsék a marxizmustól. A munkásság nehezen tudott megbarátkozni azzal, hogy most ugyanazokat a hazafias jelszavakat fogadja el, amelyeket évtizedeken keresztül mint burzsoá nacionalizmust joggal elutasított. Nehezen értette meg, hogy a kommunisták szorgalmazta és korábban a burzsoázia által használt jelszavak esetleges azonossága mellett közöttük lényeges tartalmi különbség van. Tisztánlátásukat nemcsak a jobboldal magatartása, a függetlenségi mozgalom bonyolultsága, hanem az is zavarta, hogy a munkásmozgalomban, sőt az SZDP-n belül jelentkező különböző baloldali frakciók is elutasították a függetlenségi mozgalmat, harcot hirdettek ellene. A frakciók tömegbázisa pedig éppen a munkáskerületekben volt. Közülük is a legjelentősebb és a függetlenségi mozgalomra nézve a legveszélyesebb a Demény-frakció volt, amely elsősorban Csepelen, Kispesten, Kőbányán, Pestszenterzsébeten, részben Zuglóban rendelkezett nagy befolyással. 1941 nyarán csatlakozott hozzájuk a főleg ifjúmunkásokat, haladó diákfiatalokat magában foglaló Deák–Mayer-frakció, amelynek az SZDP V., VI., VII., XIV. kerületi ifjúsági csoportjaira, néhány főiskolára és egyes vidéki ifjúsági szervezetre terjedt ki a hatása. A két frakció tagjainak, illetve a hozzájuk kapcsolódóknak a száma megközelítette a 800–1000 főt. A két csoport politikai és elméleti álláspontjában voltak nézetkülönbségek, ebben az időben azonban egyetértettek abban, hogy a függetlenségi mozgalom alkalmatlan a fasizmus megdöntésére. Változatlanul ki kell tartani az osztályharcos lenini álláspont, a proletárdiktatúra mellett. Közös volt a felfogásuk a kommu-

nistákkal abban, hogy Hitler elveszti a háborút. A munkásmozgalomnak tehát szerintük most az a feladata, hogy felkészüljön a hatalom átvételére és kinevelje azt az élgárdát, amely képes lesz nemcsak a forradalom megvívására, hanem a hatalom megtartására is.[50] Úgy vélték, a KMP által szorgalmazott antifasiszta népfront csak súlyos vérveszteséget okoz a mozgalomnak, de nem viszi előbbre a munkásosztály ügyét. Ez a két frakció tehát balról támadta a függetlenségi mozgalmat, és végeredményben ugyanúgy a kivárást hangoztatta, mint az SZDP jobboldala.[51]

Elméleti és gyakorlati szempontból a baloldali frakciókkal sok hasonlóságot mutatott Justus Pál és csoportja tevékenysége. Justus Pál az SZDP VI. kerületében dolgozott, de szemináriumai révén hatása messze túlterjedt a kerületen.[52] Justus Pál ez időbeni nézeteit 1945-ben „A szocializmus útja" címen jelentette meg, kézirata azonban – mint írja – már 1942 első felében elkészült.[53] Justus a harmincas évek második felében tért haza Franciaországból. Már ekkor jól felkészült, széles látókörű, nemzetközi tapasztalatokkal rendelkező, elméleti kérdésekben jártas, jó íráskészségű politikus volt. Franciaországban, de hazatérte után is a fasizmus és az ellene folytatandó harc foglalkoztatta. Már a harmincas évek első felében kísérletet tett a fasizmus osztálytermészetének, jellegének, ideológiájának és tömegbázisának elméleti megközelítésére.

Justus szerint a fasizmus „a monopol-államkapitalizmus szükségszerű", tehát elkerülhetetlen, egyben „végső fázisa". Ebből következően a burzsoá demokrácia és a totális diktatúra között, amely szerinte „a kapitalista fejlődés két egymásra következő szakasza", nincs olyan különbség, amely indokolná a fasizmus elleni küzdelemben az osztályharcról vallott felfogás módosítását. Az „öntudatos" munkásosztály feladata nem változott. Törekvése most is az, hogy „győzelemre" vigye, nem a demokráciát a fasizmus ellen, hanem a szocializmust a kapitalizmus ellen. Ez egyben „a fasizmus elleni eredményes küzdelem egyetlen – bár egyelőre elvontan kijelölt – útja is", szögezte le.

Mind elméleti, mind gyakorlati szempontból elvetette a népfrontpolitikát, illetve annak magyar változatát, a függetlenségi mozgalmat. A francia népfront 1936-os sikerét a véletlenek szerencsés, aligha megismételhető egybeesésének tartotta, amely a fasizmus elleni harcban még Franciaországban sem bizonyult eredményesnek és tartósnak. Különben is – vallotta Justus –, a népfront módszereiben nem más, mint „a reformista küzdelem tradicionális eszközeinek érvényesítése", a munkásálláspont „időleges feladása", a reformizmus kommunista változata. Véleménye szerint a fasizmus a kegyetlen terror, az elnyomás ellenére a társadalmi feltételeket érettebbé tette a proletár osztályharc végső megvívásához. A fasizmus politikai mechanizmusával az osztályharcot osztályháborúvá szélesítette, amelyben a munkásosztály csak „totális szabadságáért" küzdhet. Szerinte a fasizmus megkönnyíti a szociáldemokrata reformizmus, a polgári, kispolgári tudatformák felszámolását, és „szabaddá teszi az utat az új, reális, egységes és forradalmi proletártudat kialakulása felé". A fasizmus azzal, hogy akarata ellenére mérhetetlenül „politizálta a tömegeket", hogy kiélezte a kapitalizmus alapvető ellentmondásait, sokkal sebezhetőbbé tette magát az imperializmust, mint korábban volt. Ezzel pedig megteremtődtek a fasizmus bukásának feltételei is. A munkásosztály feladata tehát az, hogy a krízis bekövetkezéséig, amelyet külső és belső feltételek – a háborús vereség, illetve a fasiszta állam megingásának lehetősége – egyaránt érlelnek, felkészüljön és osztályszinten politikailag és tudatilag is éretté váljon a hatalom megragadására. Justus élesen bírálta azokat a szociáldemokrata nézeteket, amelyek szerint a fasizmus, még inkább a háború időszakában „az osztálycselekvés" lehetősége megszűnt és a munkásosztály csupán „passzív tárgya a jövő történelmi fejlődésének". Ugyanakkor fentebb kifejtett nézetei, valamint az az állásfoglalása, hogy mind-

addig, amíg a munkásosztály nagy többsége nem hajlandó a fasizmus ellen fellépni, amíg a nagy többség passzív marad, nincs értelme háborúellenes akcióknak, végső soron alig különbözött a jobboldali szociáldemokratákétól. Justus így azután elvetette a kommunisták azon felfogását is, hogy az antifasiszta akciókon keresztül lehet a munkásosztály és a dolgozók mind nagyobb tömegét a fasisztaellenes harc részesévé tenni. Szerinte ugyanis, amíg a fasiszta államrendszer intakt, addig „a lázongó kisebbség" kísérletei csak arra jók, hogy lemérjék a rendszer erejét. Viszont ezek az általában levert kísérletek „inkább visszariasztják, mint követésre bírják a szélesebb munkásrétegeket".

Justus tehát ugyancsak balról bírálta a magyar függetlenségi mozgalmat,[54] a már említett balos frakciós csoportokkal együtt ugyanúgy kivárásra, a háború utáni felkészülésre buzdította[55] a magyar munkásosztályt, mint a szociáldemokrata jobboldal. Balos nézeteik különösen azokra a munkásrétegekre hatottak, amelyek a jobboldali szociáldemokratáktól nem fogadták el a nyíltan hangoztatott kivárást és „hátsó szándékokat" láttak a függetlenségi mozgalom mögött is.

Korántsem volt ilyen nagy jelentőségű, mégis szólni kell a munkásírók felfogásáról. Náluk inkább a sértődöttség, a népi írók balszárnyának újabb népszerűsége játszott szerepet abban, hogy távol tartották magukat a függetlenségi mozgalomtól, hogy nemegyszer leszögezték: „A nagy összefogási kísérlet a munkásírókat egy kicsit távolról érinti."[56]

A függetlenségi mozgalommal összefüggő vitás kérdésekhez kapcsolódott az antifasiszta harc nemzetközi formái között szinte már általánossá vált szabotázs is. A párt- és szakszervezetek megbeszélésein a szervezett dolgozók – nemegyszer provokátorok is – felvetették és követelték, hogy az SZDP pozitívan foglaljon állást a szabotázsakció kérdésében. A jóhiszeműeknél nemcsak a proletárösztön, a szolidaritás játszott ebben szerepet, hanem a megszállt országok antifasiszta megmozdulásairól, szabotázsakcióiról és az ez elleni kíméletlen terrorról közölt hírek is. A szabotázsakciók napirendre tűzése, szervezése ekkor Magyarországon, véleményem szerint, nem volt még időszerű, nem volt realizálható. A munkások túlnyomó többsége nem támogatta volna. Kétségtelen, ez a meggondolás késztette mind a baloldali szociáldemokratákat, mind a kommunistákat arra, hogy állásfoglalásaikban magát a szabotázst a háborúellenes harc fontos eszközeként értékeljék, de rámutassanak arra, hogy nálunk ennek a feltételei még nem értek meg. Helyette inkább a törvény adta lehetőségek jobb kihasználását, a szociális helyzet megjavítására, a háborús gazdasági szankciók enyhítésére irányuló megmozdulásokat és a passzív tömegeket mozgásba hozó antifasiszta akciókat szorgalmazták. A jobboldal viszont a magyarországi szociáldemokrata mozgalom kivételes helyzetére hivatkozva, elvetette a szabotázs perspektivikus lehetőségét is. Választani kell – fejtegette Szamai Lajos a VIII. kerület kibővített pártvezetőségi ülésén e kérdéssel kapcsolatban – a legalitás, a „jobb időkre" való felkészülés, illetve a likvidálás között. „Gondoljuk meg azt, milyen nagy hordereje lehet még annak, hogy az SZDP átvészelheti a nehéz időket és az esetleges változásnál megtartott erővel szállhat síkra céljai megvalósításáért."[57]

Az álbaloldali csoportok és velük a kivárás kérdésében rokon reformista vezetés nézetei kétségkívül erősen hatottak a munkásokra, különösen a politikailag kevésbé felkészült rétegekre. Leküzdésük a baloldali szociáldemokratáktól és a kommunistáktól komoly, többirányú erőfeszítést követelt. Mindenekelőtt a párt- és szakszervezetekben, a sajtóban, a fenti nézetekkel vitázva, a függetlenségi mozgalom lényegét megmagyarázva, a történelmi tapasztalatokra, a nemzetközi méretekben kibontakozó antifasiszta mozgalmakra, Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió együttműködésére hivatkozva vették fel ellenük a harcot. Így 1941 októberében a legtöbb kerület – a III., az V., a VI., a VII.,

a VIII. kerület, valamint a kőbányai, a zuglói, a kispesti, az újpesti, a pesterzsébeti szervezet – pártvezetőségi ülésének és más pártösszejöveteleknek ez lett a központi témája.

A *Népszavá*ban is sikerült elérni, hogy növekedjék a félreállást, az „úgy sem lehet semmit tenni" nézeteket bíráló, a „közösséggel a közösségért", a harcot támogató cikkek száma, amelyek „Csüggedés nélkül", „Nam szabad elbújni" és hasonló címeken láttak napvilágot. Tetteket, cselekvést sürgetett az OIB is. Fellépett a „minőségi termelők", az egyedül csak a tanulást szorgalmazók ellen, mert ez „megbénítja a cselekvési kedvet és béklyót rak a jövőt alakítani kívánó kezekre". Elutasította a radikális jelszavakat is, mert az ilyeneket hangoztatók „nem számolnak... a munkásság öntudatának mai fokával, cselekvőképességének mai mértékével, és ezért hangos jelszavaik szétfoszlanak a légüres térben".[58] Az OIB azonban nemcsak bírált, hanem az első háborúellenes tüntetések szervezésével példát is mutatott.

Több baloldali vezetés alatt álló szakszervezet is felhagyott a „buzgó munka végzésére" tett nyilvános felhívásokkal, a szervezett dolgozókhoz intézett levelekben a semmittevés ellen, a harc mellett szállt síkra. „Bár a háborús viszonyok következtében egyre nehezebbé válik a helyzet, mégis azt mondjuk és bizonyítjuk, hogy lehet eredményeket elérni, hogyha nem a semmittevés kényelmes álláspontjára helyezkedünk, hanem az adott viszonyok és lehetőségek kihasználása mellett igyekszünk minden törvényes módot felhasználni, amely alkalmas a boldogabb jövendő kialakítására" – olvasható a MÉMOSZ Központi Vezetőségének levelében.[59]

Igyekeztek hasznosítani a „kivárók" által szorgalmazott szellemi felkészülést is, mégpedig úgy, hogy a szemináriumok, kultúrelőadások középpontjába az antifasiszta harccal kapcsolatos témákat állították. Így került sor az 1941 őszén indult és 1942 tavaszán oly nagy tömegsikereket eredményező és visszhangot kiváltó kultúrelőadásokra (Költő és kora; Egy ezredévi szenvedés stb.). A széles nemzeti összefogás, a Hitler-ellenesség jegyében rendeztek képzőművészeti tárlatokat, kiállításokat.[60] Ezek viszont újabb lehetőségeket adtak arra, hogy a művészet tárgyköréből vagy történelmünk szabadságharcos korszakairól olyan cikkek jelenjenek meg, amelyek újabb polémiákra ösztönöznek. Ezek nemcsak politikailag és szellemileg készítették fel a dolgozókat a jelen, egyben a jövő küzdelmeire, hanem a kivárás politikájával szemben mozgósítottak is a konkrét antifasiszta harcra. Nem véletlen, hogy az első antifasiszta akciók a szabadságharc eseményeihez kapcsolódtak. 1941. október 6-án a Batthyány-örökmécses, november 1-én Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzására és egyidejűleg antifasiszta tüntetésre került sor.[61]

A KMP Központi Bizottsága a kommunisták politikai és szervezeti [62] befolyásának növekedését, a szociáldemokrata baloldal megerősödését, a függetlenségi mozgalom lehetőségeit, egyben a vele kapcsolatos problémákat látva elhatározta: a továbblépés érdekében megkísérli szorosabbra fűzni a kapcsolatokat az SZDP-vel, hogy az akcióegység bizonyos kereteit megteremtve, közös álláspontra jussanak az antifasiszta harc kérdésében és azt képviseljék. A lehetőségeket jobban kihasználva kívánták kiszélesíteni a függetlenségi mozgalmat, előkészíteni, sőt szervezni a háborúellenes megmozdulásokat, legális vagy féllegális keretek között létrehozni a németellenes erők közös frontját.

A KMP részéről a puhatolódzások a tárgyalások lehetőségeiről, a tárgyalásra hajlandóságot mutató vezető személy, illetve személyek felderítéséről még augusztus–szeptemberben megkezdődtek. Az előkészületeket a KB nagyon fontosnak tartotta. Mind az előkészületekkel, mind a tárgyalások lebonyolításával a pártvezetésen belül már komoly tapasztalatokkal rendelkező Rózsa Ferencet bízták meg. Most ugyanis nem általában a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének kérdéséről volt szó, mint az

elmúlt években, hanem lényegesen többről. A KMP, mint párt kívánt partnerként jelentkezni és együttműködni a legális SZDP-vel, természetesen elsősorban ennek baloldalával. Ilyen fontos elhatározó lépésre a KMP KB 1935 óta nem szánta el magát. A Központi Bizottság tudta, számolt is vele, hogy a KMP és az SZDP közötti tárgyalások sikere egyrészt a kommunista párt elismerését jelenti, másrészt viszont növeli az SZDP betiltásának veszélyét. Ugyanakkor az SZDP, főleg a baloldal pozitív reagálása az aktuális problémákra és az egész antifasiszta mozgalom további fejlődésének kérdése indokolta a pártközi kapcsolatok felvételét.

A KMP KB a beszerzett információk alapján ugyanazon két személyt – Mónus Illést és Szakasits Árpádot – találta alkalmasnak a tárgyalásokra, mint 1935-ben. Először Háy Károly beszélt Mónus Illéssel. Ő azonban mereven elutasította a tárgyalás lehetőségét, főként azt, hogy a KMP-vel mint párttal teremtődjön ily módon kapcsolat. Így a KMP nála nem próbálkozott tovább. Mónus azonban nem tért napirendre a kérdés felett, erre utal, hogy néhány hónappal később, a német csapatok moszkvai veresége után érdeklődött Háy Károlynál: mi van azzal az üggyel, amelyhez részvételemet kérte? Háy közölte Mónussal: a dolog már tárgytalan.[63] Lehet, hogy Mónusnál csupán kíváncsiságról, de lehet, hogy többről, tárgyalási készségről volt szó.

Szakasits Árpáddal a kapcsolat felvételét, illetve a tárgyalás előkészítését a Központi Bizottság Jolsvai Vilmosra bízta. Szakasits már az első megbeszélésen hajlandóságot mutatott a tárgyalásra, viszont az időpontot halogatta. A főtitkár „kétszer adott terminust és mindkétszer felültetett bennünket – írta Jolsvai visszaemlékezésében. – Harmadszorra javasoltam Horváth elvtársnak, hogy fél órával előbb keressük fel, mint megbeszéltük. Így tudtuk elfogni a lépcsőházban, már kabátban, kalapban és forszíroztuk ki, hogy visszaforduljon. Kezdetben hallani sem akart két munkáspártról."[64]

Szakasits meditálása, vonakodása a tárgyalások konkrét megindításával kapcsolatban érthető, ha nem is helyeselhető. Szakasits Árpád a párt főtitkára, a *Népszava* főszerkesztője volt, így a tárgyalások felfedése esetén az SZDP veszélybe kerülhetett volna, amit a pártvezetés jobbszárnya sohasem bocsátott volna meg Szakasitsnak. A főtitkár, mint ez Jolsvai visszaemlékezésében olvasható, maga sem volt meggyőződve arról, hogy már elérkezett a két párt közötti tárgyalások ideje. Túl nagy volt tehát a tét, s Szakasitsnak magának kellett döntenie. Így azután valóban csak többszöri sürgetésre sikerült a KMP KB megbízottjának, Horváth Mártonnak és Szakasits Árpádnak „tárgyalóasztalhoz" ülni.

Az érdemi tárgyalásoknak[65] tulajdonképpen két szakasza volt. Az első 1941 őszén – október–novemberben –, több egymást követő megbeszélésből állt. Horváth Márton először szóban ismertette meg a főtitkárt a KMP politikai irányvonalával, a függetlenségi mozgalommal kapcsolatos felfogásával, a kül- és a belpolitika, valamint a katonai helyzet kommunista értékelésével. A helyzet megítélésében lényegében egyetértés volt közöttük, bár az antifasiszta nagyhatalmak kapcsán – érthetően – Horváth Márton a Szovjetunió, Szakasits Árpád pedig a nyugati hatalmak elsődleges szerepét emelte ki. A KMP képviselője javasolta a két párt kapcsolatainak szorosabbra fűzését, az antifasiszta harcban a legalitás adta lehetőségek jobb kihasználását. Szorgalmazta továbbá, hogy az SZDP jobban aknázza ki a polgári pártokkal és közéleti személyekkel meglevő kapcsolatát. A *Népszava* ne csak propagálja a függetlenségi mozgalmat, hanem nyújtson segítséget a mozgalommal kapcsolatban felmerült elvi és politikai problémák megoldásához. A KMP már ekkor sürgette a háborúellenes akciók megindítását, a propaganda mellett az akciókra való áttérést. Szakasits, aki tárgyalásairól informálta a szociáldemokrata vezetőség néhány tagját – Büchler Józsefet, Mónus Illést, Ries Istvánt –, a függetlenségi mozgalom tartalmi

és formai kérdéseivel egyetértett, de még korainak tartotta a konkrét, a törvényesség kereteit meghaladó akciókat. Türelmet, bizalmat kért, mondván, figyelembe kell vennie, hogy „egyes jobboldali szociáldemokrata vezetők milyen provokálóan bírálják őt és lépnek fel az ilyenfajta törekvések ellen". Ugyanakkor azt javasolta, hogy a kommunisták is jobban támaszkodjanak a legális munkásmozgalomra, találják meg jobban a hangot a baloldali, illetve az antifasiszta mozgalmat támogató szociáldemokrata munkásokkal, főleg funkcionáriusokkal, hogy az SZDP valóban az antihitlerista politika bázisa, kisugárzó központja legyen. Óvott attól, hogy az antifasiszta harcnak a megszállt országokban általánossá vált módszerei, főleg a robbantások és egyéb szabotázsakciók „bevetésre" kerüljenek.

Az első találkozások, az azokkal egyidőben végrehajtott antifasiszta akciók és a kedvezőbbre fordult nemzetközi és belpolitikai helyzet lehetővé tette a tárgyalások második szakaszának beindítását. Erre 1942 januárjában került sor. Alapját a KMP KB írásos elaborátuma képezte, amely több vonatkozásban megismételte – de már írásban – az őszi szóbeli előterjesztést, kibővítve a függetlenségi mozgalomban azóta elért eredmények értékelésével. Új volt az előző tárgyalások anyagához képest, hogy a KMP közös akcióprogram kidolgozását javasolta a munkásosztály politikai és gazdasági harcainak fellendítésére, egyben a függetlenségi mozgalom munkásbázisának kiszélesítésére. Szorgalmazta már a szabotázsakciók előkészítését és megszervezését is. Sürgette az átcsatolt területek szocialistáira, kommunistáira és más haladó erőre való fokozottabb támaszkodást, a velük való kapcsolat szorosabbra fűzését. Végül a Horváth Márton által átadott írásos dokumentum olyan közös bizottság létrehozását indítványozta, amely rendszeressé tenné a megbeszéléseket, és minden, a függetlenségi mozgalmat érintő fontos kérdésben mindkét pártra kötelező érvényű határozatot hozna.

Szakasits az elaborátum elvi részével egyetértett, a gazdasági és politikai harc fellendítését is fontosnak tartotta. Ugyancsak helyeselte az átcsatolt területek antifasiszta erőire való nagyobb támaszkodást. Nem értett egyet viszont a szabotázsakciók szervezésével, korainak, veszélyesnek, kivihetetlennek tartotta azt. Hasonlóan elvetette a közös bizottság felállítását, helyette az időnkénti személyes megbeszéléseket javasolta. Nem sikerült a közös akcióprogram kidolgozását sem elfogadtatni.

A két munkáspárt képviselői közötti részleges megállapodás, bár elmaradt a történelmi helyzet szabta követelményektől, részben az adott lehetőségektől is, mégis igen nagy jelentőségű esemény volt. A Magyarországi Tanácsköztársaság megdöntését követő másfél évtized szinte testvérháborúval felérő viszálykodásai, majd a kölcsönösen ejtett sebek lassú begyógyulása és mintegy fél évtizedes „együttlét" után végül is megértek a feltételek ahhoz, hogy a KMP és az SZDP baloldala „tárgyalóasztalhoz üljön", s ezt a pártvezetőség többsége, ha nem is támogatta, de tudomásul vette. Szakasits 1942 januárjában a megbeszélésekről ismét tájékoztatta a vezetőség tagjait, az írásos dokumentumot pedig páncélszekrényben helyezték el.[66]

Az akcióegység felülről való létrehozásának részleges sikere megkönnyítette a kommunisták számára, hogy KMP-hez tartozásuk felfedése nélkül képviseljék és propagálják a párt függetlenségi politikáját, hogy kapcsolatot találjanak olyan polgári erőkhöz, amelyek a Kommunista Párttal való együttműködés elől elzárkóztak volna. Lehetővé tette, hogy a KMP politikai irányvonala, az SZDP baloldala által is helyeselve és támogatva, lényegében az SZDP szervezetein és propagandaapparátusán keresztül jusson el a közvéleményhez. Végül biztosította a háborúellenes összefogáshoz és a közös akciók szervezéséhez a legális munkásmozgalmat. A KMP Központi Bizottsága nagyra értékelte a tárgyalásokon elért

eredményeket, úgy látta, megvannak a feltételei a továbblépésnek is. Döntő jelentőségűnek tartotta, hogy „pártunk és a Szociáldemokrata Párt az alapvető politikai kérdésekben: a háború, a külpolitikai orientáció és a demokrácia kérdésében egyenlő álláspontot foglalt el" – olvashatjuk az 1942 februárjában megjelent *Szabad Nép* első számában. Hozzátették azonban, hogy „ezt a politikai azonosságot" a megoldásra váró hatalmas feladatok közös vállalásában „mozgalmi egységgé kell kovácsolnunk", hogy az „osztály döntő többségét" harcra mozgósíthassuk.

Már a tárgyalások első időszakában érezhető volt, hogy az SZDP baloldala és nyomában a *Népszava* a korábbinál határozottabb, egyértelműbb álláspontot képvisel a függetlenségi mozgalom kérdésében. November 1-én a Kerepesi temetőben lezajlott nagyszabású antifasiszta tüntetés reggelén a *Népszava* vezércikke és az OIB felhívása helyesen világította meg a függetlenség, a demokrácia, a szocializmus kapcsolatát, és lényegében az antifasiszta harc perspektíváját, a szocializmushoz vezető átmeneti szakasz stratégiáját fogalmazta meg.

„A szocializmus és jelenünk" c. vezércikk abból indult ki, hogy a magyar nép jövőjét nem lehet csak szűken, magyar szemszögből vizsgálni, hanem az adott „világkeretben kell elképzelnünk helyzetünket". Ebben a keretben pedig a munkásosztály politikai jelentősége nő. Ennek nemcsak felismerése, megértése fontos, hanem az is, hogy a magyar munkásosztályt is képessé tegyük a „nagy tömegek mozgatására", a várható nagy történelmi események irányítására. A nagy tömegek megnyerése és mozgósítása azonban csak akkor lehetséges, ha „szocialista céljainkhoz ma olyan lépésekkel közeledünk, amelyekkel más rétegek is azonosíthatják magukat, ha belátják saját érdeküket". A *Népszava* pontosította és a KMP álláspontjához közelítette az 1939-es kongresszuson elfogadott irányvonalát: „függetlenség kifelé, szabadság és jog befelé". Az adott történelmi szakaszban a függetlenség, a szabadság és a demokrácia elszakíthatatlan egységét hangsúlyozták. A függetlenség védelmére a tömegek ugyanis csak akkor mozgósíthatók, ha biztosak abban, hogy ez együtt jár a szervezkedési és szólásszabadságot is magában foglaló politikai szabadságjogokkal, az „általános és hamisíthatatlan" földreformmal és a „20. század követelményeinek s a nemzeti szükségletnek" megfelelő „szociálpolitika országos kiépítésével".

„Akik ezekkel az alapvető kívánságokkal azonosítják magukat, azok hozzánk tartoznak..." – szögezte le a vezércikk. Majd így folytatta: „Ezenkívül készek vagyunk az összefogásra, a termékeny együttműködésre bárkivel, ha ezzel a magyar dolgozók, a függetlenség, szabadság és emberiesség ügyét szolgálhatjuk."

Tudatában van annak is, hogy e kérdésben előrelépni csak abban az esetben lehet, ha az összefogás a munkás-paraszt szövetségre épül és ez nem fiktív szövetség, hanem magában foglalja „a munkásság és parasztság cselekvő erejét". Végül a baloldal így rögzíti álláspontját: „A kívülállóknak, akik nem tartoznak hozzánk, de helyeslik az irányt, amelyet közvetlenül kitűztünk, tudniok kell, hogy csak úgy támaszkodhatnak ránk, ha erősek vagyunk, ha tehát ők is megteszik, amit megtehetnek, hogy támogassák törekvéseinket." A cikk a kívülállók alatt nyilván azokat a polgári, kispolgári erőket értette, akik elhatárolták magukat a kormány, illetve a szélsőjobboldal nácibarát politikájától. „Így kövezhetjük ki azt a közös utat, amelyet mi ma Magyarországon a fejlődés nélkülözhetetlen állomásának tartunk... a békés fejlődés előfeltételének, a szocializmus felé vezető úton mai nemzeti feladatainknak."

Mint jeleztük, ugyanezen a napon a *Népszava* közölte az OIB felhívását, amely már a gyakorlatra való áttérést, azaz az összefogás gondolatának terjesztése mellett az „aktív küzdelmet" szorgalmazta.[67]

A fentiekből – úgy véljük – indokoltan következtetjük, hogy 1941 végére az anti-

fasiszta harc soron levő alapvető kérdéseiben egyetértés alakult ki a KMP, az SZDP baloldala és az OIB között, melyek az adott időszakban a politikailag aktív szervezett munkásság jelentős többségét magukban foglalták. Mindez kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a KMP az SZDP-re támaszkodva megkísérelje a szélesebb összefogás szervezeti kereteit kiépíteni. Ennek a feladatnak a megoldásában volt fontos állomás a *Népszava* karácsonyi száma.

A *Népszava* karácsonyi számának tartalmával, amiről már több részletes értékelés jelent meg, most nem kívánunk foglalkozni. Inkább arra keresünk választ, hogyan született meg e szám. Maga a karácsonyi szám ötlete nem volt új. A *Népszava* szerkesztősége – hagyományos módon – minden év karácsonyára meglepetést tartogatott. A párt vagy az olvasók által aktuálisnak tartott fontos kérdésre vagy kérdésekre több oldalról megvilágított választ kívántak adni a mozgalom vezetői vagy szimpatizáns közéleti személyek tollából. Így merült fel már 1941 őszén az a nagyon is aktuális gondolat, hogy a karácsonyi szám foglalkozzon a függetlenség és a nemzeti összefogás kérdésével. Az ötlet – úgy tűnik – magától a főszerkesztőtől, Szakasits Árpádtól származott, amit azután támogatott a *Népszava* egész szerkesztőgárdája, Gergely Győző, Gosztonyi Lajos, Horváth Zoltán, Földes Mihály, Kasztel András, Kállai Gyula, Losonczy Géza, Várnai Dániel, sőt a felelős szerkesztő, Millok Sándor is. A KMP Központi Bizottsága novemberi ülésén nemcsak üdvözölte a kezdeményezést, hanem utasította a kommunista újságírókat, hogy a szám megszületéséhez adjanak maximális segítséget. A KB e feladat irányításával Kállai Gyulát bízta meg, aki rendszeres kapcsolatot tartott Rózsa Ferenccel.

Az SZDP vezetőségi ülésén a javaslat nem talált ilyen egyértelmű támogatásra. A pártvezetőség peyerista szárnya nem helyeselte a tervet, az ellenérvek tömegét sorakoztatta fel vele szemben. Egyesek azt hangoztatták, hogy egy ilyen szám szakítást jelentene a lap tradíciójával, munkáslap jellegével. Mások azt bizonygatták, hogy polgári elemek nem vállalnak közösséget a *Népszavával*. Végül is abban a meggyőződésükben, hogy a polgári politikusok elzárkózása és a cenzúra beavatkozása úgyis lehetetlenné teszi a vállalkozást, megadták a szám előkészítésére a felhatalmazást.[68] Fenntartásukat azzal is kifejezésre akarták juttatni, hogy nem voltak hajlandók írni az ünnepi számba. Ez alkalommal Mónus Illés és Kéthly Anna nevével találkozunk csupán, de ők is az ünnepi mellékleten kívül és a szám mondanivalójával részben ellentétes felfogást képviselve jelentkeztek.

Az egyes szerzőket – szóban és írásban – Szakasits Árpád, Kállai Gyula, Millok Sándor, Kasztel András kérte fel. A felkértek többsége vállalta is a megbízást. A cikkeket, elsősorban a saját munkatársak írásait, még december első felében egyenként eljuttatták a cenzúrához, míg a külső szerzőkét a hónap második felében. A cenzúra lényegében Kovács Imre írásának kivételével engedélyezte azok megjelenését. Kétségtelen, Szakasits Árpád vezércikkének engedélyezése felfedte, hogy itt a már engedélyezett cikkek nem egyenkénti, hanem egyszerre történő megjelenéséről, a nemzeti összefogás melletti demonstrációról lesz szó. Joggal vetődik fel, hogy engedhette át ezt a cenzúra, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a szám megjelenése után még a kormánysajtó is vad támadást indított a *Népszava* ellen.

Nem döntő jelentőségű, de tény, hogy a vezércikket a függetlenségi mozgalommal szimpatizáló cenzor engedte át. Az ünnep előtt a szerkesztőség a legnagyobb izgalommal várta vissza a vezércikket, a nyomdászok pedig készenlétben álltak, hogy pozitív döntés esetén azonnal megkezdhessék a karácsonyi szám nyomását. Az országban és az országon kívül történt események bizakodóvá, optimistává tették őket a szám megjelenését illetően. Miből származott optimizmusuk? Először is abból, hogy – mint jeleztük – az uralkodó osztályok

Bethlen körül csoportosuló nyugatbarát szárnya tolerálta, a szélsőjobboldal támadásaival szemben védelmébe vette a függetlenségi mozgalmat, és éppen ez időben biztosította a kormány ismételten a Szociáldemokrata Pártot a legalitásról, illetve Peyer Károly a kormányt pártja lojalitásáról. A parlament fórumán Keresztes-Fischer Ferenc az SZDP törvényes működése mellett foglalt állást, miközben Peyer Károly lemondott a kormány külpolitikai döntéseinek nyílt bírálatáról.[69]

A karácsonyi szám megjelenésében kétségtelenül döntő szerepet játszott az ország külpolitikai helyzetében történt változás. 1941. december 7-én az angol kormány hadat üzent Magyarországnak, néhány nappal később, december 12-én pedig Bárdossy miniszterelnök és külügyminiszter közölte az amerikai követtel, hogy Magyarország is háborúban állónak tekinti magát az Egyesült Államokkal. Ezekkel az eseményekkel egyidőben érkezett a hír, hogy a Wehrmacht csapatai súlyos veréseget szenvedtek Moszkva alatt. A nyugati „kiskapu" bezárulása elsősorban az uralkodó osztályok Bethlen-féle szárnyában okozott meglepetést és tiltakozást, míg a „villámháború csődje" a dolgozó tömegekben reménykedést és bizakodást váltott ki.

Bárdossy önkényes – a parlament és a külügyi bizottság által csak utólag jóváhagyott – hadüzenete a nyugatbarát irányzat híveit egyrészt a kormányfő elleni heves kifakadásokra, másrészt a Hitler-ellenes ellenzék közvetett támogatására késztette. Ez pedig megkönnyítette, hogy újabb polgári és kispolgári erők közeledjenek a náci orientációval szemben még mindig egyetlen alternatívaként jelentkező függetlenségi mozgalomhoz. Bethlenék a moszkvai vereség nyomán a munkásság körében tapasztalt lelkesedést, illetve a háborús intézkedésekkel szemben megnövekedett elégedetlenséget levezethetőnek vélték a függetlenségi mozgalmon keresztül, amivel egyben keresztezni, fékezni is kívánták a várhatóan tovább növekvő német katonai, gazdasági és politikai követelések maradéktalan teljesítését. Ez a csoport „igyekszik kisajátítani a szabadság és függetlenség jelszavát, és ezek mögé *a saját imperialista céljait* akarja elbújtatni – írta találóan a *Szabad Nép* 1942. februári száma. – Saját imperialista alkudozásait a németekkel mint a szabadság és függetlenség védelmét akarja a magyar nép előtt feltüntetni."

Tehát egyik oldalon az antifasiszta erők, elsősorban a kommunisták és baloldali szociáldemokraták felkészültsége és határozott elszántsága, a másik oldalon a külpolitikai és katonai eseményeknek az uralkodó osztályokra gyakorolt ellentétes hatása, a Bárdossyval szembeni elégedetlenség növekedése tette lehetővé a karácsonyi *Népszava*-szám megjelenését.

Az ünnepi szám tulajdonképpeni célját, feladatát és a benne található írások közös mondanivalóját Szakasits Árpád vezércikke fogalmazta meg. „Kitártuk ezt az ünnepi számunkat a nemzeti önállóság és a függetlenség nagy gondolata, a népszabadság örök eszméje és a szociális haladás történelmi szükségességének követelő hangja számára – írta a főtitkár, majd így folytatta –: idehívtuk azokat a férfiakat; politikusokat, írókat, gondolkodókat is, akik nem vallják ugyan a szocializmus programját, de tiszta szándékkal akarják, hogy ez a mi országunk önálló legyen és maradjon..." Szakasits hangsúlyozta, hogy e súlyos időkben „szükség van erre a kórusra, sőt arra van szükség, hogy minél tisztábban és minél messzehangzóbban zengjen belőle a szabadság és függetlenség dallama, hogy mindenki megértse, és mindenkit, elsősorban a dolgozó tömegeket: munkásokat, parasztokat és értelmiségi rétegeket meghódítson ez a dallam..." Szakasits Árpád azonban arra is rámutatott, hogy önmagában kevés „az írott szó", „a vallomás", több kell ennél: „*cselekvő szolidaritása* [együttműködése], *mindazoknak, akik hasonlóan gondolkodnak*". Bajcsy-Zsilinszky Endre e gondolatot vitte tovább cikkében, amikor arról írt, hogy a harcot még

akkor is vállalni kell, ha ennek kimenetele bizonytalan, mert „nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkel szemben is".

A vezércikkel együtt 24 különböző felfogású és politikai meggyőződésű politikus és közéleti személyiség által írt cikk foglalt állást az évszázados szabadságharcos tradíciók mának szóló tanulságai, a nemzeti összefogás és a függetlenségi harc mellett. Közülük 18 kommunista és szocialista: Balogh Edgár, Darvas József, Dési Huber István, Földes Ferenc, Földes Mihály, Gosztonyi Lajos, Jordáky Lajos, Kállai Gyula, Kasztel András, Markos György, Millok Sándor, Mód Aladár, Révész Mihály, Szabó Zoltán, Szerdahelyi Sándor, Takács József, Várnai Dániel és 6 antifasiszta: Bajcsy-Zsilinszky Endre, Benedek Marcell, Horváth Béla, Móricz Zsigmond, Szabó István és Szekfű Gyula. Együttes fellépésük hetekig foglalkoztatta a jobb- és baloldali sajtót. E szám újabb közéleti személyeket, társadalmi rétegeket és csoportokat késztetett állásfoglalásra és forrása lett a nemzeti összefogás további kiszélesedésének és eredményeinek. Külön ki kell emelni, hogy a karácsonyi számban mint szervezet, mint testület, az Országos Ifjúsági Bizottság jelentkezett egyedül. Nemcsak kiállt a mozgalom és az ennek keretében megteremtendő ifjúsági egység mellett, hanem olyan ankétot, további párbeszédet szorgalmazott, amely közös programot és szervezeti keretet teremtene „a jelen nagy sorskérdéseinek és a magyar ifjúság legsürgetőbb feladatainak megoldásához".

A *Népszava* karácsonyi számát országos jelentőségűvé tulajdonképpen a körülötte zajló vita, az ellene indított támadás, illetve a mellette való kiállás tette. A szélsőjobboldali és a kormánysajtó a „kulisszák mögötti barátkozásból most már nyíltan" színre lépő „fegyvertársakat", a „jól sikerült népfrontankétot" támadta. A dühödt sajtóhadjárat, majd a parlamenti interpellációk, a „vendégírók" cikkeinek és politikai múltjának „szenzációs" tálalása egyrészt megfélemlíteni akart, másrészt a függetlenség mellett kiállók őszinteségét kívánta kétségbe vonni, illetve az SZDP pálfordulását akarta bizonyítani. Még az olyan, időnként Hitler-ellenes hangokat megütő félhivatalos kormánylap, mint a *Magyarország* is, feltette a kérdést, „nem keletkezett-e itt újabb politikai erő, amellyel a kormányzatnak nyomatékosan harcba kellene szállnia"? A *Magyarország* ugyan ilyen veszélyt nem látott, de a kérdés felvetése jó ürügy volt arra, hogy nyomában a *Függetlenség*, a *Magyarság*, az *Új Magyarság*, a *Pesti Újság*, a *Nemzetőr*, a *Virradat* és más lapok is nyíltan ennek „az új politikai erőnek" a létezéséről és a kormányintézkedések szükségességéről cikkezzenek.

A jobboldali sajtó támadása azonban nem érte el célját. Ellenkezőleg. A vendégírók többsége újabb és újabb cikkben foglalt állást a karácsonyi szám mellett. Sőt a németellenes polgári lapokban is újabb és újabb személyek tettek hitet a függetlenségi gondolat mellett. A *Magyar Nemzet*, *A Mai Nap*, a *Független Magyarország*, az *Újság*, az *Esti Kurír* többször visszatért a karácsonyi *Népszavá*hoz és a sajtóvitában ismételten helyeselte az ott megfogalmazott gondolatokat.

Az ünnepi szám és főleg a nyomában kirobbant sajtóvihar a szervezett munkásság körében fokozatosan eloszlatta a függetlenségi politikával, a mögötte álló erőkkel szemben meglevő kétségeket. Erről tanúskodnak egyrészt a párt- és szakszervezetekben lezajlott viták, másrészt a *Népszavá*hoz tömegesen eljuttatott munkáslevelek. A vitákon és a levelekben nemcsak az egyetértést fejezték ki, hanem felmerült az az igény is, hogy a szerkesztőség állandósítsa a karácsonyi szám szellemét a *Népszavá*ban, a vezetőség pedig a párt gyakorlatában szerezzen érvényt e politikának. A *Népszava* és annak egész szerkesztősége – maga mögött érezve a hazafias erők támogatását – nemcsak állta az ellene irányuló támadásokat, hanem minden egyes reagálásában még mélyebbre hatolt az összefogás,

az együttműködés formai és tartalmi kérdéseiben. Bizonyságot tett arról, hogy a karácsonyi szám nem véletlenek műve, hanem egy mind tudatosabban formálódó és mind szélesebb tömegeket magával ragadó politika fontos megnyilatkozása. Sikere emelte a szervezett munkások önbizalmát, segítette a kommunisták és baloldali szociáldemokraták további együttműködését, ez utóbbiak befolyásának érvényesülését a szociáldemokrata mozgalomban, és közelítette a polgári ellenzék egy részét a nemzeti összefogás gondolatához. A peyeri jobbszárny, hogy kudarcát leplezze, kénytelen volt elismerni a szám sikerét, méltatni jelentőségét. Ugyanakkor a sikert azzal igyekezett magyarázni, egyben saját érdemeként feltüntetni, hogy a szám és a vita csak azért „nagy és maradandó hatású", mert sikerült „a *reálpolitika* határain belül tartani".

A *Népszava* karácsonyi száma és a vita, a szervezett munkásság politikailag aktív részének pozitív állásfoglalása végül is nyilvánvalóvá tette, hogy a független, szabad, demokratikus Magyarország célkitűzése immár nemcsak a KMP, hanem az SZDP által is elfogadott és a gyakorlatban alkalmazott politikai irányvonallá vált.

Még le sem csillapodtak a karácsonyi szám körüli izgalmak, amikor az ország sorsára kiható újabb események történtek. 1942 januárjában sor került Hitler katonai követelésének, a több mint 200 000 főből álló 2. magyar hadsereg frontra küldésének elfogadására. Ugyanebben a hónapban a hadsereg és a csendőrség egy csoportjának közös akciójaként szervezték meg az átcsatolt délvidéki területek szerb lakossága elleni kegyetlen vérengzést. Ennek során 5000–6000 embert gyilkoltak meg és újabb ezreket hurcoltak internáló táborokba. A katonai követelések teljesítése, főleg pedig a nemzetközileg is nagy tiltakozást kiváltott terrorakció, végül a Horthy István kormányzóhelyettessé választása körül kialakult bonyodalmak tovább növelték az uralkodó osztályokon belüli ellentéteket. Fokozódott a Bethlen-szárny elégedetlensége egyrészt a hitleri szövetséggel járó mind több egyoldalú elkötelezettség, másrészt Bárdossy egyre nyíltabban németbarát és a szélsőjobb felé kacsingató politikája miatt. Ez számos apró megnyilatkozás mellett tükröződött az 1941. december közepén, valamint 1942. január végén összehívott külügyi bizottság vitáján. A szélesebb nyilvánosság erről a sajtó elejtett célzásai mellett a Fészek klubban megrendezett Ady Endre-emlékvacsorán értesülhetett. Makay-Petrovics György, volt országgyűlési képviselő, az ünnepi szónok élesen támadva a szélsőjobboldal politikáját, nyíltan sürgette „a hű és megbízható magyarok" összefogását.[70] A vezető kormánypolitikusok egy része a nyilasok és imrédysták támadását viszonozva, a baloldali vezetés alá került függetlenségi mozgalom megerősödéséért, a polgári-liberális erőknek a népfrontgondolathoz való közeledéséért és a Bárdossy által óhajtott háborús nemzeti egység hiányáért, sőt további bomlásáért magát a kormányfőt tette felelőssé.

Ezek az ellentétes irányú események természetesen nem maradtak hatás nélkül a függetlenségi mozgalomra. Megmutatkozott ez többek között abban is, hogy a nyilasok, az imrédysták és a kormánysajtó követelése ellenére elmaradt a *Népszava* megrendszabályozása, sőt polgári körökben is nőtt az SZDP és központi lapja tekintélye. Más területeken viszont ismét erőteljesebbé vált a párt- és szakszervezeti megbeszélések ellenőrzése, szaporodtak a figyelmeztetések, fenyegetések. Úgy tűnik, ezekkel a megszorításokkal a Belügyminisztérium megpróbálta a szélsőjobb támadásait kivédeni, illetve az antifasiszta erők akcióképességét gyengíteni. Erre utal, hogy több hónapos kihagyás után 1942 januárjában a belügyből Peyert, a kerületi és vidéki nagyvárosok rendőrkapitányságai részéről pedig a helyi szociáldemokrata titkárokat figyelmeztették: a párt- és szakszervezetek szüntessék be tengelyellenes és a háborút „kedvezőtlen színben" tárgyaló agitációjukat, mert súlyos következményei lehetnek. Ellenkező esetben helyi viszonylatokban kilátásba helyezték a

titkárok internálását.[71] Napirendre került a szakszervezetek elleni újabb rendszabályok kérdése is. A munkakamara bevezetése ugyan inkább csak a sajtó fenyegetése volt, de a munkaközvetítés államosításáról, illetve a szakszervezetek munkaközvetítő jogának felfüggesztéséről szóló előzetes rendelettervezet 1942 januárjában megjelent. Úgyszintén kézhez kapták a szakszervezetek azt a belügyminiszteri átiratot, amely arra kötelezte őket, hogy ingó és ingatlan vagyonukkal, a tagdíjjal és az egyéb járulékokkal hónapról hónapra ismételten számoljanak el.[72]

A szélsőjobboldal részéről a sajtóban és a parlamenti, illetve törvényhatósági bizottságokban indított támadások mellett ismét gyakoribbakká váltak a provokációk, a munkásokat félrevezető, megtévesztő vagy a szocialista szervezeteket kompromittáló, szabotázzsal vádoló hírek, röpiratok.[73] Az üzemekben is nőtt a feljelentések, büntetések száma, illetve a szervezett dolgozók bántalmazása, főleg megfenyegetése. A szocialista mozgalomban mégis a függetlenségi mozgalom melletti kiállás, a munkásosztály gazdasági követeléseiért való harc és a támadások visszaverése volt a meghatározó. Még a politikai és gazdasági akcióktól óvakodó szociáldemokrata jobboldal is határozottabbá vált. Ebben az SZDP iránti rokonszenv növekedése mellett közrejátszott annak felismerése is, hogy kivárási politikájuk a baloldal további megerősödéséhez és a szervezett dolgozók körében jelentősen megcsappant befolyásuk teljes elvesztéséhez vezethet. A polgári csoportok, illetve személyek – Baráti Huszár Aladár, Andorka Rudolf, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Makay-Petrovics György, Szekfű Gyula és mások – kapcsolatkeresése a függetlenségi mozgalommal ugyancsak ebbe az irányba sarkallta őket.

A külföldről, elsősorban Nyugatról érkezett hírek is arra engedtek következtetni, hogy ott is respektálják a Hitler-ellenes „szociáldemokrata-polgári" megnyilatkozásokat. Ennek egyik jele volt, hogy 1942 január–februárjában emigrációban élő, angolszász orientációjú személyek, mindenekelőtt Pálóczy Horváth György révén kísérletek történtek hazai kapcsolatok felvételére. Ezek az első tapogatódzások, valamint az Angliából sugárzott rádióadások arra engedtek következtetni, hogy az angolok, beleértve az angol Munkáspártot is, többet várnak a magyar „ellenzéktől", köztük a szociáldemokratáktól. „Itt a soha vissza nem térő alkalom" az első világháborús csorba kiküszöbölésére – hangoztatták.[74] Mindezek a peyerista szárny aktivizálódását eredményezték, vigyáztak azonban arra, hogy túl ne lépjék „a reálpolitika határát".[75]

Ebben a keretben került sor Peyer Károly felszólalására a parlament külügyi bizottságában, ahol tiltakozott a Délvidéken történtek miatt, vizsgálatot követelt, de kifogásolta a németek túlzott követeléseinek teljesítését is. Ugyancsak ebben az időben rendezték meg a vasasszakszervezetben azt az összbizalmi értekezletet (1300 résztvevővel), amely határozottan elutasította a szakszervezetek jogainak további csorbítását. A munkaközvetítés államosítását a keresztényszocialisták is elvetették. Keresztes-Fischer, látva a növekvő ellenállást – a GYOSZ urai sem értettek vele egyet –, a munkaközvetítés kérdését levette a napirendről. Viszont anyagi helyzetükről és a tagdíj felhasználásáról elrendelte a beszámolási kötelezettséget.[76]

Az ellentétes politikai tendenciák hatása megmutatkozott abban is, hogy 1942 január–márciusában a fővárosban, de az ország más ipari központjaiban is megélénkült a munkásság gazdasági harca. Mindenekelőtt a természetbeni juttatások, a nehéz testi munkások fejadagjának emelése, illetve kiterjesztése, az üzemi bánásmód javítása állt a követelések középpontjában. A kedvezőtlen katonai helyzet, a behívásokról, a kormányválságról terjengő hírek a politikai élet élénküléséhez vezettek. Az SZDP vidéki titkárai arról számoltak be, hogy az elmúlt hónapokénál „nagyobb az élénkség és érdeklődés".[77] A *Népszava* soha-

sem látott népszerűségnek örvend nemcsak a munkásság, de a polgárság körében is – írja a pécsi titkár.[78] Az élénkülés során – részben a provokációk miatt is – mind több szó esett a szabotázsról. Összefüggött ez azzal is, hogy az üzemi parancsnokok a munkások jogos követeléseit, továbbá „minden véletlenszerű botlást, munkadarabhibát, szíjszakadást stb. szabotázsra vezettek vissza".[79] A munkásság ebben az időben azonban még nem volt hajlandó szabotázsakciókra, különösen nem a szakszervezeti bizalmiak. Erre jó példa a győri Vagongyár.

1942 február–márciusában az Intelligence Service Pálóczy Horváth kapcsolatán keresztül a győri gyárban nagyszabású szabotázsakciót készített elő. A gyár elektromos centráléját akarták felrobbantani. A szervezők bevonták az akcióba az ott dolgozó munkásokat, és meg akarták nyerni az üzem szociáldemokrata bizalmiját is. Ő azonban a vasasszakszervezethez fordult tanácsért. Kabók és Peyer, megrémülve a várható következményektől, bizonyítva a kormány iránti lojalitást, az illetékes szervek tudomására hozta a készülő akciót. Természetesen a résztvevők letartóztatása és elítélése nem maradt el. A Szaktanács, a parlament szociáldemokrata képviselői pedig később nem egy alkalommal éppen a győri esetre hivatkozva léptek fel a szabotázs vádjával szemben.[80]

1942 tavaszán végül is megteremtődtek a politikai feltételek ahhoz, hogy a függetlenségi mozgalom különböző árnyalatú erői közös szervezetben egyesüljenek. A kommunisták, baloldali szociáldemokraták, népi írók kezdeményezésére és a mozgalommal rokonszenvező polgári politikusok, közéleti személyek, írók, művészek közreműködésével, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, *A Mai Nap*, az *Újság*, a *Független Magyarország* és a *Szabad Szó* szerkesztőgárdájának támogatásával jött létre február közepén a Magyar Történelmi Emlékbizottság (MTEB).[81]

Az MTEB megalakulását számos kedvező tényező együttes hatása tette lehetővé. Beszéltünk már a függetlenségi mozgalom, különösen a *Népszava* karácsonyi számának sikeréről, az SZDP baloldalának megerősödéséről. Ezzel egyidőben nemcsak a KMP politikai befolyása, hanem szervezeti ereje is megnőtt. Többek között éppen 1942 februárjában jelent meg – mintegy 4 éves szünet után – a KMP központi lapja, ez alkalommal *Szabad Nép* címen. Az elért eredmények késztették a *Népszava* szerkesztőségét arra, hogy egyfelől széles körű közvéleménykutatást végezzen a függetlenségi politika fogadtatásáról, másfelől pedig felszólítsa a különböző közéleti embereket, tudósokat, írókat, köztük személy szerint Szent-Györgyi Albertet is, hogy ne csak alkalomszerűen, ne csak egy-egy fontos politikai esemény vagy akció során jelentkezzenek a *Népszavá*ban, a függetlenségi mozgalom táborában, hanem rendszeresen vegyenek részt a munkában. A munkások igénylik, helyeslik ezt. Az együttműködés nem követel „az SZDP politikájával azonosulást, inkább csak annak értékelését" – szögezte le a pártlap.[82]

Ez a felhívás kedvező időpontban hangzott el. Akkor, amikor az újvidéki események, a „tengellyel való katonai együttműködés kibővítése", Magyarország „külön érdekeinek" feladása,[83] a 2. magyar hadsereg „kiárusítása", a Wehrmacht Moszkva alatti veresége, az ellenkező oldalon pedig az Atlanti Charta aláírása a németellenes polgári csoportok számára a Bárdossy-kormány fennmaradása esetén reménytelennek láttatta a jövőt. Kétségtelen, az MTEB belügyminiszteri engedélyezésében is szerepet játszott, hogy a baloldal erősödése, szervezett jelentkezése is felhasználható volt a Bárdossy politikájával szemben minden irányból megmutatkozó elégedetlenség hangsúlyozására, végső soron Bárdossy megbuktatására.

Ebben a helyzetben döntő volt, hogy az SZDP baloldala, a *Népszava* szerkesztőgárdája, az OIB s azok a szakszervezetek – építők, bőrösök, élelmiszeriparíak, vegyészek, nemes-

fémesek, textilesek stb. –, amelyek élén baloldali vezetők álltak, nemcsak támogatták, hanem a kommunisták mellett oroszlánrészt is vállaltak a Magyar Történelmi Emlékbizottság létrehozásában. A jobboldal a *Népszava* karácsonyi számához hasonlóan nem ellenezte, de nem is helyeselte a szervezkedést. Egyes források szerint egyedül Mónus mutatott érdeklődést az MTEB iránt. Feltehetően ezért is szerepel neve a felhívástervezeten az aláírásnál számításba veendők listáján.[84]

Hasonló fogadtatásra talált a pártvezetőségben a József Attila Emlékbizottság 1942. januári megszervezése is. Fő inspirálója Marosán György volt. E bizottság is a közvetlen cél – a költő emlékének ápolása és hamvainak Budapestre szállítása – mellett az antifasiszta erők mozgósítását tartotta feladatának. 1942. május 3-a József Attila hamvai elhelyezésének napja a kerepesi temetőben egyben antifasiszta demonstráció is volt.

Az SZDP vezetésében megmutatkozó kettősség, a jobb- és baloldal ellentétes irányú törekvése abban is kifejeződött, hogy éppen ebben az időben hívták össze – 1939 decembere óta először – a Szocialista Munkaközösség ülését, hogy véglegesen tisztázzák a szocialista munkatervvel kapcsolatos feladatokat. Az 1942. január 31-én megtartott tanácskozáson, ahol több mint félszáz szociáldemokrata funkcionárius vett részt, 9 főosztályt, több mint 50 munkacsoportot hoztak létre és kijelölték ezek vezetőit is. Az irányítók többségükben a szellemi mozgalom, a kivárási politika híveiből, kisebb számban baloldaliakból kerültek ki. A főosztályok – politikai, munkásmozgalmi, közgazdasági, nemzetközi, agrárkérdések, a szocializmus elmélete, kulturális, szociálpolitikai és sajtó-propaganda – vezetését sorrendben a következő személyek kapták: Mónus Illés, Révész Mihály, Faragó László, Buchinger Manó, Takács József, Braun Soma, Szakasits Árpád, Propper Sándor, Révész Mihály. A több mint 50 munkacsoport[85] pedig mintegy 600 politikust és szakembert kívánt foglalkoztatni a munkaterv elkészítése során. Az eddig elmondottak ismeretében talán nem meglepő, hogy sem a MTEB, sem a munkaközösség tagjainak sorában nem találjuk az olyan vezetőket, mint Peyer Károly, Pajor Rudolf, Györki Imre, Gyürey Rudolf. Az értekezlet az utoljára 1939 decemberében tartott ülés szellemében határozta meg a teendőket, s most is leszögezte: „A mozgalomban lappangó értékek és tehetségek célszerű munkára" fogása a feladat, illetve „a konstruktív építőmunka áramába [kell] kapcsolni a magukat emésztő... mindenféle illúziókat és délibábokat kergető erőket".[86]

Miközben tehát a szociáldemokrata baloldal Szakasits Árpád főtitkár vezetésével az antifasiszta küzdelem kibontakoztatásán, szervezeti kereteinek kiépítésén fáradozik, a vezetés másik szárnya a befelé fordulás konkrét feltételeinek megteremtésén munkálkodik. Ezenkívül létezik egy szűk csoport Peyer Károllyal az élen, amelyik sem az egyik, sem a másik megoldást nem helyesli, hanem még vár.

Visszatérve az MTEB-hoz, meg kell állapítani, hogy megalakulásában és munkájában döntő szerepe volt annak, hogy a fő kérdésekben a KMP és az SZDP baloldala között lényegében egységes álláspont alakult ki. Egyetértettek abban, hogy a szervezet feladata mozgósítani a tömegeket az ország függetlenségének védelmére, a Hitlerrel való szakítás, a különbéke elérésére és a belső demokratikus társadalmi átalakulás végrehajtására. Egyetértés volt abban is, hogy ez a harc nem nélkülözheti az összes Hitler-ellenes erők részvételét, de a kezdeményezést a függetlenségi mozgalom balszárnyának kell kézben tartania. Az SZDP baloldala is mindinkább megértette és támogatta azt a kommunista javaslatot, hogy a propagandaharcot kombinálni kell a tömegharccal. Ezért vált lehetővé, hogy az MTEB égisze alatt hirdessék és szervezzék meg a március 15-i tüntetést. Az SZDP baloldalának határozottsága is szerepet játszott abban, hogy a csatlakozó kispolgári, polgári erők kezdettől fogva elfogadták, illetve tudomásul vették a kommunisták kezdeményezéseit.

A KMP és az SZDP baloldalának közös fellépése ad magyarázatot arra is, hogy az MTEB március 1-én közzétett felhívása és a március 15-i tüntetésre való mozgósítás miért váltott ki egyértelmű lelkesedést a párt- és szakszervezetekben, miért éppen „az SZDP terjesztette legaktívabban" a Petőfi-jelvényt. Csak ez a szerves együttműködés kényszerítheti ki, hogy az SZDP titkársága a március 9-i elnök-titkári értekezleten a vezetőség jóváhagyása nélkül bejelentse: a párt- és a szakszervezetek szervezetten vesznek részt a március 15-i tüntetés előkészítésében és a Petőfi téri felvonuláson. Ez az SZDP baloldalának nagy sikere volt.

Miközben mind eredményesebben és sokat ígérően folytak a március 15-i tüntetés előkészületei, a belpolitikai események – Bárdossy bukása, Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezése – kedvezőtlenül hatottak. Most derült ki, hogy a polgári-kispolgári csoportok és személyek többsége – mivel Teleki halála után a németbarát politikával szemben a nyílt színen más alternatíva nem jelentkezett – csak részben meggyőződésből, részben taktikából vagy éppen kényszerből vállalt közösséget a kezdetben még elképzeléseihez közel álló, de éppen az MTEB tevékenységével attól eltávolodó, egyértelműen balratartó függetlenségi fronttal. Kállay Miklós neve, az őt miniszterelnöki posztra segítők – Bethlen István, Keresztes-Fischer Ferenc, Baranyai Lipót és mások – politikai hovatartozása garancia volt számukra a túlzott németbarát politikától való eltávolodásra, a Teleki politikájához való visszatérésre. Ez tükröződött Kállay fogadtatásában, a polgári sajtónak az új miniszterelnököt méltató cikkeiben. Még a *Népszava*, sőt a szervezett munkásság is hatása alá került. Kállay Miklóst mint „a munkáskérdés jó és alapos ismerőjét", „széles látókörű és európai műveltségű", az alkotmányossághoz ragaszkodó politikust üdvözli a pártlap, akinek munkássága elé „nagy várakozással tekint" az SZDP.[87] Olyan hírek kaptak lábra, hogy „Kállay miniszterelnök nem fogja teljesíteni azokat a kötelezettségeket, amelyeket Bárdossy miniszterelnök a németek számára vállalt".[88]

A miniszterelnök-csere után a kormánypárt és a kormány angolszász orientációjú tagjai már feleslegesnek, sőt veszélyesnek tartották a mindinkább kommunista befolyás alatt tevékenykedő és nyílt antifasiszta akcióra készülő függetlenségi mozgalmat. A Belügyminisztérium is igyekezett gyorsan megvonni minden közvetett támogatást a Magyar Történelmi Emlékbizottságtól. Az MTEB és a március 15-i tüntetés betiltása az új kormány részéről azonban túl drasztikus intézkedés lett volna, ezért taktikusabb megoldáshoz folyamodtak.

1942. február végén, március elején Szekfű Gyula – Keresztes-Fischer javaslatára – megvált az MTEB elnöki tisztségétől, sőt a felhívást sem írta alá. Lépése és a polgári politikusokhoz eljuttatott egyéb figyelmeztetések számos író, művész, közéleti személy eltávolodásához, illetve elbizonytalanodásához vezettek. A kormányváltozás az SZDP jobbszárnyát is nagyobb óvatosságra intette. Közrejátszott ebben az is, hogy éppen ezekben a napokban vált ismertté: Peyer Károlyt – Bajcsy-Zsilinszky Endrét is – törölték a parlament külügyi bizottságának tagjai sorából. Nyilvánvalóan legutóbbi szereplésük miatt került erre sor,[89] de az időzítés nem volt teljesen véletlen. Így azután az SZDP vezetősége a szervezett felvonulás bejelentésével majdnem egyidejűleg kereste a március 15-i tüntetés leállításának, a visszavonulásnak a lehetőségét. Tulajdonképpen ebben a kérdésben csapott össze a párt bal- és jobboldala.

A jobboldal nyomása és a baloldal hátrálása megmutatkozott már abban is, hogy szemben néhány liberális polgári lappal, a *Népszava* nem közölte az MTEB március 10-i felhívását a Petőfi téri szabadságharcos, antifasiszta felvonulásról. Helyette erőteljesen propagálta a párt hasonló tartalmú központi és helyi rendezvényein való részvételt. Sőt a *Nép-*

szava március 12-én arról adott hírt, hogy nem ünnepelhetünk a régi megszokott módon, azaz nem vonulhatunk fel a Petőfi-szoborhoz. Még ugyanaznap a Belügyminisztériumba kérették Peyer Károlyt, a budapesti rendőrfőkapitány-helyettes pedig felhívta telefonon Szakasits Árpádot: mindkettőjüket figyelmeztették, hogy a „tüntetésen jobboldali provokáció várható, vonják le ebből a megfelelő következtetést".[90] Tehát a Belügyminisztérium nem állította le, nem tiltotta be a „zarándoklatot", csak figyelmeztetett a várható következményekre. Az SZDP vezetőségén múlott, hogy vállalja-e a kockázatot.

A jobboldalnak kedveztek a véletlenek is. Március 12-én délután pártvezetőségi ülés volt, amely a másnapra – március 13-ára – összehívott pártválasztmányi ülés anyagát véglegesítette. Peyer Károly és társai a vezetőségi ülés középpontjába a tüntetést, illetve a „kalandorpolitikától a reálpolitikához való visszatérést állították",[91] kierőszakolták, hogy a tüntetés ügyét a március 13-án összeülő pártválasztmány elé vigyék. Köztudott, hogy mind a pártvezetőségben, mind a választmányban a jobboldalé volt a döntő szó, a baloldal törpe kisebbséget képviselt. Így azután a választmány, ahol Szakasits Árpád a főreferátumban a függetlenségi mozgalom, a *Népszava* karácsonyi számában vállalt politika folytatását szorgalmazta, nem a főtitkárnak, hanem a Peyer és Büchler által hangsúlyozott „reálpolitikának" szavazott bizalmat. Elfogadta Büchler javaslatát, a Petőfi téri tüntetés betiltását és azt is, hogy a határozatot a *Népszava* március 14-én és 15-én tegye közzé.[92]

Az SZDP baloldala nagyon nehéz helyzetbe került. Arra már nem volt lehetősége, hogy az elnök-titkári értekezletet összehívja és nyomást gyakoroljon a vezetőségre. A határozat közlésének megtagadása nyílt szakítást jelentett volna a pártvezetőség és a pártválasztmány többségével. Erre Szakasits – figyelembe véve a belpolitikai fejleményeket is – nem volt képes, és ezért őt elmarasztalni aligha lehet. Szakasits Árpád politikai magatartását jobban megvilágítja a *Népszava* szerkesztőségi ülése, ahol a kommunista Kállai Gyula, Losonczy Géza, Kasztel András, a baloldali Gosztonyi János és mások tiltakoztak a határozat közlése ellen, de a főszerkesztő, egyben főtitkár tartotta magát a határozathoz, miközben továbbra is helyeselte a tüntetést. Közölte azt is, hogy nincs kifogása az ellen, ha a szerkesztőség tagjai részt vesznek a Petőfi téri demonstráción.[93]

Végül is a *Népszava* 1942. március 14-i és 15-i számában megjelent az SZDP-választmány határozata, amely többek között megállapította: „Felmerült korábban az a terv, hogy március 15-én zarándokoljon a munkásság Petőfi szobrához. Több oldalról kapott értesülések szerint azonban a szélsőjobboldali elemek arra készülnek, hogy ezt a szép és kegyeletes ünnepséget provokációval és rendbontással megzavarják... A pártvezetőség ezért nyomatékosan felszólítja a szervezett munkásságot, hogy az egyébként igen nemes gondolatot kifejező, korábban tervezett zarándoklástól tartsa távol magát."

A peyerista vezetést azonban nem a nyilasok provokációja – március 15-én ilyenre nem is került sor –, hanem a tüntetéstől való félelem és az új kormány iránti lojalitás, az új miniszterelnök bizalmának megnyerése, valamint a baloldal pozícióinak megtörése késztette a függetlenségi politikával való nyílt és látványos szembefordulásra. A jobboldali szociáldemokraták csak addig voltak hajlandók tudomásul venni a baloldal politikáját, amíg egyes kormánykörök is eltűrték a függetlenségi mozgalmat. Amikor a kormány számára az antifasiszta mozgalom „kényelmetlenné vált", Peyerék nem haboztak „félárbocra ereszteni a szabadság és a függetlenség lobogóját", amint azt az 1942. december 13-án tartott SZDP-kongresszus elé terjesztett jelentésükben maguk is bevallották.[94]

A felhívás igen nagy zavart keltett a párt- és a szakszervezetekben. A tanácstalanságot ugyan a kommunisták „Mégis ott leszünk!" jelszava, ahova eljutott, bizonyos mértékig feloldotta, de hiányzott a baloldali szociáldemokrata funkcionáriusok hasonló fellépése.

Ők többségükben a párthatározat szellemében cselekedtek. Így azután jogos elégedettséggel állapíthatta meg a pártvezetőség, hogy „a munkásság túlnyomó részében" az ő „utasításának tett eleget".[95] Ezrek vettek részt a március 15-én délelőtt megtartott központi ünnepségen, valamint az egyes kerületekben és a vidéki városokban – Győr, Szombathely, Szeged, Pécs, Debrecen, Diósgyőr, Kolozsvár stb. – szervezett megemlékezéseken. Ezek azonban nem, vagy csak részben pótolhatták azt az akciót, amelyet március 15-én délután 3 órára hirdetett meg a Történelmi Emlékbizottság.

Az előkészítő munka és a kommunisták utolsó pillanatban végrehajtott újabb mozgósítása eredményeként – mint ismeretes – mégis ezrek jelentek meg a Petőfi-szobornál. Az MTEB koszorúinak elhelyezése után pedig az egyre növekvő – mintegy 8000 főnyi – tömeg a KMP jelszavait hangoztatva harcos antifasiszta tüntetésbe kezdett, amit a rendőrség csak brutális beavatkozással, közel 100 tüntető letartóztatásával tudott szétverni.

A Petőfi-szobornál lezajlott tüntetés tulajdonképpen a Hitler-ellenes antifasiszta erők és a kormány első nyílt összeütközésének erőpróbája is volt. Kállayt és az őt kormányra segítő csoportot meglepte a függetlenségi mozgalom ereje, szervezettsége, mozgósító képessége, a kommunistákat viszont az antifasiszta erők belső megosztottsága és a passzivitást, kivárást sugalló politika tömegekre gyakorolt hatása. A kommunisták az elért sikerek mellett március 15. legfőbb tanulságát abban látták, hogy gyenge a függetlenségi mozgalom tömeg-, mindenekelőtt munkásbázisa. Ezt kell növelni, hogy megszabadítsák a mozgalmat túlzottan elméleti jellegétől, az erős polgári-kispolgári befolyástól, attól, hogy a mozgalom a megengedettnél jobban függjön az uralkodó osztályokon belül végbemenő változásoktól. A KMP ezeknek a hatásoknak a kiküszöbölésén már a Történelmi Emlékbizottság létrejöttétől kezdve munkálkodott. Ennek köszönhető, hogy az SZDP felhívása ellenére a tüntetésen részt vevők nagy többsége szervezett munkásokból, főleg munkásfiatalokból került ki. Alapvető változás eléréséhez azonban hosszabb időre lett volna szükség, mert a mozgalom objektív feltételei, többek között a tömegeket, főleg a nagyüzemi munkásokat fogva tartó – már említett – negatív hatások, a rendszer iránt megnövekedett illúziók csak lassan foszladoztak, háborúellenességük is csak lassan nőtt. Így a gyorsan kibontakozó függetlenségi mozgalom és a tömegek mozgása között még nem jött létre az az összhang, amely fékezhette volna a mozgalom ingadozásait. A tüntetés után történtek viszont sajnos éppen negatív irányban hatottak, és elzárták a fejlődés útját.

A március 15-i események egyrészről a szélsőjobboldal újabb támadását váltották ki, másrészről pedig keresztezni látszottak a kormányfőnek a magyar néphez intézett rádiószózatában, majd parlamenti és felsőházi bemutatkozó beszédében meghirdetett, „a magyar nemzeti öncélokon" alapuló, háborús „nemzeti egység" politikáját. Bárdossyval szemben, aki februárban a német–magyar érdekek azonosságát hangoztatta, Kállay „a magyarság különháborújához" hívta csatasorba a nemzetet. Az új kormányfő éppen a háborús nemzeti egység megteremtése érdekében kívánt gyorsan és határozottan leszámolni a függetlenségi mozgalommal, hogy ezzel kihúzza a szélsőjobb méregfogát – ezért tűzte ismét napirendre a zsidókérdést is –, másrészt azért, hogy egy csapásra kizárja a németellenes kispolgári-polgári és szociáldemokrata erők választási lehetőségét az általa újonnan kibontott „nemzeti egység" és a már eredményeket felmutató függetlenségi front között. A háború támogatásának kérdésében „mindenkinek feltétlen lojalitását kérem – jelentette ki képviselőházi beszédében –, mert ha nem kapnám meg kinyújtott baráti jobbommal, minden eszközt igénybe fogok venni azért, hogy ennek a kitűzött célnak szabotálói, ellenzői vagy elgáncsolói ne lehessenek. Partnereket, segítőtársakat keresek e nagy cél szolgálatában, azoknak pedig, akik nem lesznek partnerek, pusztulniuk kell..."[96]

A KMP Központi Bizottsága azonnal felfigyelt a változásokra és Kállay politikáját az antifasiszta függetlenségi mozgalom szempontjából rendkívül veszélyesnek ítélte meg. Megállapította, hogy a miniszterelnök a „nemzeti egység" politikáját igyekszik az egymással szemben álló erőkkel elfogadtatni. „Hitlertől megvásárolja pozícióját, katonát ad neki és kenyeret, balfelé, a nép felé pedig azt hírereszteli, hogy az ő kormánya baloldali. Magáévá teszi a függetlenség és szabadság jelszavait és a polgári pártoknak határozott engedményeket ad..."[97] ugyanakkor teljes erővel szembefordul a demokráciával. Kijelenti, nem lesz még egyszer 1918. Elnyom minden demokratikus megnyilvánulást, a munkásságot, amely a politikai életben a demokráciát jelenti, igyekszik teljesen kiszorítani a politikai életből, és a Kommunista Pártot el akarja vágni a tömegektől. Ezt részben a rendőrség útján igyekszik végrehajtani, de részben taktikázással, a kispolgári pártoknak tett látszatengedményekkel. A demokratikus, méregfogaitól megfosztott függetlenségi mozgalomban németellenes, de egyébként reakciós politikusok (Baráti Huszár Aladár, Dessewffy Gyula) vezetését igyekszik biztosítani" – szögezte le a *Szabad Nép* áprilisi száma. Még ki sem bontakozott a maga teljességében Kállay politikai koncepciója, amikor a KMP már – mint láttuk – szinte tökéletes pontossággal vázolta annak lényegét.

Az események gyorsan követték egymást. A rendőrség nyomára akadt a Pálóczy Horváthféle kapcsolatoknak és ezek elvezettek Kovács Imréhez, az MTEB elnökéhez. A tüntetés és ez alapot adott Kovács letartóztatásához és a Történelmi Emlékbizottság likvidálásához.[98]

Az SZDP vezetősége már március közepén felfigyelt arra, hogy különösen sok szervezett munkás kapott katonai behívót. Még fel sem ocsúdtak a meglepetéstől, amikor április elején „a nagy gyárak főbizalmiainak, egyes vezető elvtársaknak" és főleg a vasas, a közlekedési és az építő szakmákhoz tartozó aktív szakszervezeti funkcionáriusoknak, bizalmiaknak a tömegét, mintegy 400 főt hívtak be büntetőszázadokba. Köztük voltak olyan vezető funkcionáriusok, mint Linhardt Antal, Braun Soma, Herczka Sándor, Kossa István, Szamek László, Mandl Oszkár, Molnár Imre, Pentz Károly, Pásztor Imre, Kovács Lajos stb. Kiemelték a legnagyobb vasas üzemek főbizalmiait is. Így a Ganzból Visnyai Sándort, a Láng-gyárból Udvardi Jánost, Ferenczi Sándort, a Telefongyárból Visnyovszkyt, ugyancsak a Ganzból katonának hívták be Vas-Witteg Miklóst. Rajtuk kívül még a vasas üzemekből 30 vezető szakszervezeti bizalmit.[99] Ezzel egyidejűleg – főleg vidéken – a még működő szociáldemokrata és szakszervezeti szervek vezetői ellen különböző jogcímeken indítottak eljárásokat, amelyeknek végeredménye legtöbb esetben az internálás lett. Megkezdődött a munkásotthonok katonai vagy leventecélokra való lefoglalása.[100] Az SZDP úgy értékelte a történteket, hogy ezek az akciók a munkásmozgalom ellen kitervelt általános támadás részei. Ennek megállítása érdekében Peyer Károly a Belügyminisztériummal, Szakasits Árpád pedig vezető ellenzéki politikusokkal keresett kapcsolatot, magyarázatot, illetve segítséget kértek. Peyert a Belügyminisztériumban megnyugtatták, megígérték az akció leállítását. Amikor a pártvezetőség, bízva az ígéretekben és a párttagságot is nyugtatgatva, fátylat próbált borítani a történtekre, akkor lépett akcióba a politikai rendőrség és a defenzív osztály. 1942. május elején „a letartóztatások végeláthatatlan sorozatát indították el". Elsősorban szakszervezeti tagokat tartóztattak le, mert úgy vélték, hogy az újabb kommunista szervezkedés a szakszervezetekben ért el sikereket. „Sok száz embert vettek őrizetbe"[101] – rögzítette tömören a 10 hétig tartó, több mint 800 kommunista, szociáldemokrata és antifasiszta letartóztatását eredményező akció eseményeit az SZDP kongresszusi jelentése. Szervesen kapcsolódott ehhez az a május elején megjelent miniszterelnöki rendelet, amely megtiltotta a leventeköteles ifjaknak a politikai szervezethez tarto-

zást. Ennek nyomán az SZDP vezetősége feloszlatta legbaloldalibb szervezetét, az OIB-ot, megszüntette a kerületi pártszervezetek mellett működő szociáldemokrata ifjúsági csoportokat. Igaz ugyan, hogy a megszüntetett csoportok ifjúmunkásai illegálisan továbbra is az SZDP-hez tartozónak vallották magukat, a pártvezetőség is számolt velük, és igyekezett átirányítani őket a szakszervezetekbe. Átmenetileg azonban – hónapokról volt szó – az aktív politikai munkából mintegy 1000–1500 fiatalt kapcsoltak ki. Ennek következményei szinte a letartóztatásokkal voltak azonosak.[102]

A szélsőjobboldal – feltehetően a nyomozásban részt vevő defenzív osztállyal együttműködve – ismét elérkezettnek látta az időt az SZDP és a szakszervezetek betiltásának kierőszakolására. A parlamentben egymást érték az imrédysták és a nyilasok interpellációi, illetve felszólalásai. Követelték a kommunista szervezkedésnek helyt adó szociáldemokrata szervezetek betiltását. A sajtó Heydrich Gestapo vezető Csehszlovákiában történt meggyilkolását is felhasználta arra, hogy tüzet nyisson a függetlenségi mozgalomra és annak „melegágyára", a szocialista szervezetekre. Ennek a támadásnak volt fontos része Szakasits Árpádnak, a párt főtitkárának és a *Népszava* főszerkesztőjének letartóztatása június elején, 3-án vagy 4-én, illetve a párt másik két vezetőjének, Mónus Illésnek és Büchler Józsefnek a Hadik Laktanyába való bekísérése. Lefogták továbbá a *Népszava* szerkesztőségének baloldali tagjait, több szakszervezet vezetőjét, köztük Marosán Györgyöt és Tóth Mihályt is.

Az SZDP vezetőinek letartóztatásában döntő szerepet játszott egyrészt Szakasitsnak a KMP-vel folytatott tárgyalása, másrészt az a levél, amelyet 1942. május 2-án Szakasits Árpád kapott – közvetítő útján – Davidson Basiltól, az angolok isztambuli megbízottjától. A levél tartalmát, mivel az SZDP, benne Szakasits Árpád szerepének angol részről történt értékelését, valamint a jövő teendőit és lehetőségeit is tartalmazza, a szokásosnál részletesebben szeretném ismertetni.

Davidson, aki korábban személyes érintkezést tartott fenn Szakasits Árpáddal, levelét azzal kezdte, hogy Magyarországról történt távozása óta „növekvő érdeklődéssel és rokonszenvvel" figyeli társaival együtt „a szabadság táborának fokozatos kialakulását és megerősödését". Szerinte „a Petőfi útján haladó mozgalmak, áramlatok, csoportosulások" tevékenysége, „a liberális és baloldali erők nagyvonalú összefogása" „az egyetlen mód, hogy a mai uralommal szemben erős, majd kormányképes ellenzék alakulhasson ki". Davidson levelében többször is hangsúlyozza, hogy a nyugati szövetségesek – még a szovjet kormány is – mindent megtesznek annak érdekében, hogy Közép-Európában 1919-hez hasonló káosz, forradalmi állapot, bolsevizmus ki ne alakulhasson. Ebben azonban belső szövetségesekre van szükség. „Számítunk Önre, hogy segít ebben. Szükségünk van Önre és Önökre, mint szövetségesekre" – olvasható a levélben. Davidson leszögezi: „sem az angolszász hatalmak, sem a szovjet nem akarják a Horthy-uralom, legkevésbé a Habsburgok visszatérését. Változást szeretnének, ami Magyarországon csak a félbemaradt 1848 befejezésében kereshető."

Ezután a levélíró felkérte a főtitkárt, hogy „vállalja történelmi szerepét és bátran dolgozzék a magyarországi demokratikus és antidiktatórikus uralom megteremtéséért". Szélesítse a népfront addigi kapcsolatait, lépjen érintkezésbe a levél küldőivel és „küldjön megbízható személyes megbízottat, ha lehet a Szociáldemokrata Pártnak egy jelentősebb megbízottját, Londonba és Washingtonba". Davidson végül hangsúlyozta, fontos a szellemi mozgalom, de ma már a „közös ügyért" kockáztatni is kell. Északi és déli szomszédaink példájára hivatkozva sürgette, hogy „a magyar nép is valamiképp tettekkel bizonyítsa a nagyvilág előtti igazi állásfoglalását". Befejezésül azt is leszögezte, hogy a magyar

emigráció ebben a harcban „csak segédcsapatként jöhet számításba", „jövő szövetségeseink csak Magyarországon találhatók és kereshetők".

Szakasits Árpád a levélre – bár az átadó feleletet várt – nem válaszolt. A levelet azonban alaposan áttanulmányozta, majd megmutatta Büchler Józsefnek, Mónus Illésnek, Peyer Károlynak és Kéthly Annának. Közösen kialakított véleményük az volt, hogy a válasszal egy ideig várni kell. Állásfoglalásukban az is szerepet játszott, hogy közben tudomást szereztek arról, hogy hasonló levelet kapott Barankovics István és más is. Feltehetően a kérdésről konzultálni akartak. A levelet[103] addig is közjegyzői letétbe helyezték.

Davidson levele lényegében támogatást jelentett az SZDP baloldalának eddig folytatott politikájához, sőt annak határozottabb kibontását sürgette. Megerősítette Szakasitsékat abban a felfogásukban, hogy a háború után a Horthy-rendszer nem maradhat fenn, demokratikus átalakulással kell számolni. Ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy az általuk irányított mozgalomnak meg kell akadályozni a demokratikus fejlődés szocialista forradalomba való átnövését. A levélnek ez a kettőssége kétségtelenül éreztette hatását a párton belüli harcokban.

A letétcédulát találta meg a rendőrség akkor, amikor Szakasits Árpádnál a pártházban házkutatást tartottak és a januári kommunista emlékiratot keresték.[104] A nyomozók véletlenül bukkantak Davidson levelére, hisz ők elsősorban az SZDP és a KMP kapcsolatát, megegyezését bizonyító dokumentumot keresték. Nem találták meg. A koronatanú, Rózsa Ferenc, a KMP KB titkára életével fizetett, mert nem volt hajlandó az SZDP-re és főtitkárára terhelő vallomást tenni és ezzel a KMP és az SZDP felső szintű együttműködését bizonyítani.

A letartóztatásokkal egyidejűleg a fővárosban, főleg a hadiüzemekben, vidéken pedig általában a szociáldemokrata meggyőződésűek, különösen pedig a funkciót viselők vagy a *Népszavát* előfizetők állandó zaklatásoknak, fenyegetéseknek, kisebb-nagyobb fenyítéseknek, büntetéseknek voltak kitéve. A csendőrség, a hadiüzemek parancsnokai mindent, ami szociáldemokrata vonatkozású, „besoroltak" a politikailag büntetendő cselekmények sorába. A helyzet kritikusabb volt, mint a hadba lépés idején.

A behívások, internálások, letartóztatások, az OIB feloszlatása talán a két világháború közötti legsúlyosabb vérveszteséget okozták a szociáldemokrata mozgalomnak. Vidéken pl. az eddig még, ha néhány taggal is, de működő több száz pártszervezetből alig maradt meg 15–20.[105] A veszteség mellett komolyan fennállt a párt betiltásának lehetősége is. Szakasits Árpád letartóztatása, Mónus és Büchler beidézése a Hadik Laktanyába az elmúlt két évtizedben ugyancsak egyedülálló jelenség volt. Megbízható adataink arról nincsenek, hogy a megtorlás még része volt-e a Kállay-kormány SZDP-t behódolásra késztető politikájának – hasonló célt szolgáló akció volt pl. Telekinek a szakszervezetek „zsidótlanítására" tett 1939-es intézkedése –, avagy túlmutatott Kállay és Keresztes-Fischer elképzelésein, vagyis a szélsőjobbnak, illetve a defenzív osztálynak a Kállay-kormányt kész tények elé állítani, azaz az SZDP-t betiltani akaró akciója volt. Több jel ez utóbbira enged következtetni.

Szakasits Árpád letartóztatása – úgy tűnik – meglepte magát a politikai rendőrséget és a Belügyminisztériumot is. Sombor-Schweinitzer június 6-án kelt jelentése erre utalt. Veszélyes lépésnek tartotta a letartóztatásokat, főleg azért, mert már a munkásság „magatartása is – egyelőre csak szóban – olyan fenyegető, amit figyelmen kívül hagyni nem lehet". Valóban, a június 3-án a Nemzeti Sportcsarnokban Veres Péter, Nagy István, Darvas József részvételével irodalmi esten megjelent munkásokat a letartóztatások foglalkoztatták, hangulatuk izgatott és „felháborodott" volt. „Értelmesebb munkások" véleményét tolmá-

csolva szögezte le a jelentés: „Ezeknek a lefogásoknak súlyos következményei lehetnek a munkások körében, mert ha eddig távol tartották magukat minden szabotázscselekménytől, könnyen megtörténhet, hogy éppen ezek az események fogják kiváltani belőlük az ilyen irányú aktivitást."[106]

A szélsőjobboldali parlamenti képviselőknek az SZDP betiltását követelő interpellációira a belügyminiszter számára készített válaszban Sombor-Schweinitzer az SZDP két évtizedes érdemeire hivatkozva veti el a feloszlatást. A válasz záró része, amit a felső szerv – lehetséges, hogy maga Keresztes-Fischer – vastagon alá is húzott, a következőket állapítja meg: „Magyarországon mind ez ideig számottevő szabotázscselekmények és forradalmi megmozdulások nem voltak... a termelés zavartalanul folyik... Véleményünk szerint, ha az SZDP-t feloszlatnánk, a szervezet nélkül maradt munkásság könnyű prédája lenne az illegális kommunista szervezkedést kezdeményező szélsőséges elemeknek."[107] Hogy állításuknak még nagyobb nyomatékot adjanak és a szélsőjobb követelésének alaptalanságát bizonyítsák – minden valószínűség szerint rendelésre – megszólaltatták a belgrádi német *Donauzeitung*ot, s ez külön cikkben értékelte az SZDP politikáját. E náci lap a szociáldemokratáknak a kormány iránti lojalitását, beilleszkedését „az új közösségbe" olyan pozitív tényként emelte ki, amely indokolja a párt legális működését.[108] A politikai rendőrség főnökének utolsó nagy érve az SZDP betiltása ellen a párt nemzetközi kapcsolata volt. Külön is kiemelte, hogy az SZDP és annak vezéregyénisége, Peyer Károly tagja annak a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnek, amely csatlakozott az Atlanti Chartához, egyben megkezdte a háború utáni béketárgyalások előkészítő munkálatait. Mindez lehetővé teszi – állapította meg Sombor-Schweinitzer –, hogy „angol győzelem esetén az SZDP-nek befolyásos szava legyen a béketárgyalásokon, tehát alkalma lesz a tárgyalások menetét kedvezően hangolni a magyar kívánságok mellett".[109] Mások is figyelmeztettek az SZDP esetleges betiltásával járó következményekre. Bajcsy-Zsilinszky Endre személyes levelet intézett Kállay miniszterelnökhöz, és a történtek, a letartóztatások következményeit az újvidéki eseményekhez hasonlította. A végrehajtókat, a mögöttük álló erőket és céljaikat is azonosnak vélte.[110]

A kormány – feltehetően megfogadva a tanácsokat is – tartotta magát eredeti szándékához, amely szerint az SZDP-t nem felszámolni kell, hanem engedelmes eszközzé tenni, következésképpen leszerelte a szélsőjobboldalnak és a defenzív osztálynak az SZDP betiltására tett erőfeszítéseit. Néhány nap után Szakasits Árpádot szabadlábra helyezték, az eljárást ellene megszüntették. Az SZDP és a szakszervezetek elleni tömeges letartóztatásokat is leállították. Kállaynak e „nem várt" lépése ellen tiltakozott Baky László június 17-i parlamenti interpellációjában. Szakasits Árpádék szabadon bocsátását „magasabb szempontokkal" és azzal hozta összefüggésbe, hogy a miniszterelnök a Szociáldemokrata Pártot nem hajlandó feloszlatni.[111] Megjegyzendő, hogy a kormánynak ez a döntése nem volt könnyű dolog. Néhány héttel korábban, amikor Keresztes-Fischer Peyer Károlynak ígéretet tett arra, hogy a büntető századba behívott 19 vezető szociáldemokratát leszereltetni és ezt meg is kísérelte, törekvése a vezérkar ellenállásán, az érintettek gyors elszállításán meghiúsult.[112] Sombor-Schweinitzer sok irányú, az SZDP érdemeit, külpolitikai jelentőségét bizonyító érvei arra vallanak, hogy a Belügyminisztérium most is tartott a vezérkar „esetleges" „engedetlenségétől".

Az SZDP-re és a szakszervezetekre mért csapás a pártvezetés nagy többségét megerősítette abban az évek óta hangoztatott felfogásában, hogy a háború alatt a szociáldemokrácia törekvése nem lehet más, mint az erők megtartása, a kivárás, a realitáshoz való ragaszkodás. Peyer Károly, az újra aktivizálódó főtitkárhelyettes, Pajor Rudolf, Büchler József,

Szeder Ferenc, Györki Imre és még a függetlenségi mozgalmat jóindulattal figyelő Mónus Illés is azt hangoztatta, vissza kell térni az SZDP hagyományos politikájához, „félárbocra kell ereszteni a szabadság és függetlenség lobogóját", és ki kell küszöbölni a szociáldemokrata mozgalomból minden „bolseviki" beütést. Fel kell számolni a párton belül minden olyan megnyilvánulást, amely eltér a párt „reálpolitikájától".[113]

A letartóztatások tömegessé válása, különösen Szakasits Árpás lefogása után a pártvezetés az intézkedések sorozatát léptette életbe. Ezek többsége azoknak az eredményeknek a felszámolását jelentette, amelyeket az évek során éppen a baloldal harcolt ki a pártélet élénkítésére. Megszüntették az elnök-titkári értekezleteket, megtiltották a keddi pártnapok politikai információs jellegét, a pártszervezetekben a politikai véleménycserét, a fiatalok jelenlétét,[114] a kirándulásokon való részvételt. A pártszervezetek kimondottan csak adminisztratív feladatokat láthattak el. Ha el is fogadjuk ezek taktikai szándékát, hosszú távú tartósításuk többre utal. Ugyanakkor az eddig „elhanyagolt" pártvezetőségi, összbizalmi, választmányi értekezletek egymást érték. Az ezeken hozott határozatok többsége a történtekért nem a terrorintézkedéseket tette felelőssé, nem elítélésükre mozgósította a szervezett dolgozókat, hanem ellenkezőleg, a kommunistákat, a baloldali szociáldemokratákat okolta a letartóztatásokért, azért, hogy kockára tették a legális mozgalom jövőjét.

Peyer Károly, mint a Szaktanács főtitkára, a június 2-án megtartott szakszervezeti választmányi ülésen határozott tisztogatást követelt a szakszervezetekben, hogy végleg kiküszöbölje a kommunisták „veszedelmes és ártalmas működését".[115] A június 10-i pártválasztmányi ülés pálcát tört Szakasits Árpád tevékenysége felett is, mert „a párt tudta és beleegyezése nélkül egyéni utakra tévedt és ezzel veszélyeztette a munkásmozgalom egészét".[116] Az itt elfogadtatott deklaráció, aminek hangja még a szélsőjobboldalt is meglepte,[117] már „kártevőknek tekintette mindazokat", akik szembehelyezkedtek a párt hagyományos, „kongresszusok által megállapított" politikájával. Ezek „kérlelhetetlen szigorúságú" eltávolítását követelte, egyben az „időhöz mért komolyságot" sürgette a pártélet minden területén.[118] Június 12-ére összehívták a fővárosi és Budapest környéki kerületek és a vidéken működő nagyobb pártszervezetek elnökeit, titkárait, sőt több helyről a végrehajtó bizottságok tagjait is. A beszámolót Peyer tartotta. Súlyosan elmarasztalta „a kalandor törekvések és kótyagos jelszavak hangoztatóit" a pártban, de élesen bírálta minden szinten azokat a vezetőket, akik a „kalandorokkal", „provokátorokkal" szemben elnézőek voltak. Ez ugyanolyan „elárulása a párt érdekeinek", mint maga a „kalandorkodás" – szögezte le.[119] Hasonlóan bélyegezte meg „a pártbomlasztókat" a június 13-i szakszervezeti összvezetőségi ülés is.

Az SZDP jobboldali vezetése – Sombor-Schweinitzer jelentése szerint – már Szakasits Árpád letartóztatásakor felvetette leváltását főtitkári és főszerkesztői tisztségéből, úgyszintén a többi letartóztatott vezető visszahívását is. A „gondok" nagy részét megoldotta a letartóztatottak elítélése vagy frontra küldése. Szakasits azonban kiszabadult. Így az ő esetében dönteni kellett. A munkások szimpátiája, ami a főtitkár letartóztatásakor megnyilvánult, valamint a pártvezetés intézkedéseivel szembeni növekvő „értetlenségük"[120] arra késztették Peyert – egyébként a Belügyminisztérium tanácsa is ez volt –, hogy Szakasits Árpád leváltására az események elcsendesedése után kerüljön sor. Így azután az 1942 augusztusában összehívott pártválasztmányi ülés, a belügyminiszter óhaját respektálva döntött Szakasits Árpád főtitkári posztról való leváltásáról. A decemberben megtartott pártkongresszuson az indok viszont már megváltozott. Szakasits e szerint azért mondott volna le, mert „képtelen volt megbirkózni a titkárság vezetésével és a *Népszava* szerkesztésével járó feladatokkal".[121]

Szakasits Árpád leváltása e fontos pozícióról, mint a fentiek mutatják, még Peyer számára sem volt könnyű és egyszerű feladat. Szakasits négyéves főtitkári és főszerkesztői működése nagy hatással volt nemcsak a szociáldemokrata mozgalom eredményeire, hanem a párt elszigeteltségének feloldására, sőt a közéletben egyre növekvő politikai befolyására. Neve szervesen összefonódott a munkásegység kérdésével, a függetlenségi politikával, amit Peyerék még a történtek után sem mertek teljesen megtagadni. A főtitkári poszton végzett munkájának eredménye, hogy neve, személyisége a pártban leváltása, háttérbe szorítása és lehetőségeinek erős csorbítása ellenére is a függetlenségi politika változatlan továbbélését jelentette, és tevékenysége, ha mérsékelten is, annak folytatását szolgálta.

Szakasits Árpád helyét a politikai közéletben kevésbé ismert Szeder Ferenc foglalta el, aki egyben országgyűlési képviselő is volt. Szedert mentalitása, politikai magatartása, párton belüli szürkesége alkalmassá tette arra, hogy a peyeri politika megvalósításának engedelmes eszköze legyen.

Szeder Ferenc már bemutatkozó beszédében is messzemenő óvatosságra, előrelátásra, „mindenfajta pártbomlasztó tevékenységgel szembeni keménységre" szólított fel.[122] Hasonló magatartást sürgetett a pártszervezetekhez intézett levelében is. „Azt mindenkinek tudnia kell, hogy háborúban élünk és ehhez kell magatartásában és megnyilatkozásában mindenkinek alkalmazkodnia. A Szociáldemokrata Párt politikai magatartásában és cselekvésében ezt az irányelvet követi, és ezt kell követnie a helyi szervezeteknek is és minden egyes tagjuknak..."[123] A pártvezetés gondoskodott arról is, hogy 1942 nyarán és őszén e központi irányvonal érvényesüljön a sajtóban, a párt- és a szakszervezetek munkájának minden területén.

1942 tavaszán, nyarán a behívások, letartóztatások, internálások súlyos vérveszteséget, a pártvezetés intézkedései pedig politikai törést okoztak a szociáldemokrata mozgalomban. A vérveszteség, beleszámítva az OIB feloszlatását is, mintegy két és fél ezer aktív alsó, közép és felső szintű funkcionáriustól fosztotta meg a mozgalmat. Adataink hitelességét alátámasztani látszik az is, hogy 1942 nyarán mintegy négyezerrel csökkent a *Népszava*-előfizetők száma és a pártvezetés is 20%-ra taksálta – pontos adat nincs – a párt létszámának csökkenését.[124] Ebből mintegy ezer azoknak a száma, akik a KMP-nek is tagjai voltak. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a rendszer elhárító szervei célzatosan a függetlenségi mozgalom legjobb aktivistáit, fő szervezőit, irányítóit és e politika értőit, vállalóit emelték ki, akkor válik érthetővé, mekkora is igazán a mozgalomra mért csapás. Ilyenre a fehérterror óta a magyar munkásmozgalomban nem volt példa. Azt is tudni kell, hogy ez a nagy vérveszteség szinte teljesen felszámolta azokat a szervezeti eredményeket, amelyeket igen szívós munkával értek el a kommunisták és a baloldali szociáldemokraták 1936 után.

Kállay nem véletlenül jelentette ki bemutatkozó beszédeiben, hogy mindent el kell követni az 1918-hoz hasonló „belső összeomlás" elkerülése érdekében. Még „idejében" – mielőtt a széles tömegek antifasiszta aktivitása kibontakozhatott volna és a forradalmárokat a dolgozók széles védőgyűrűje övezte volna – sikerült kiemelni és a mozgalomból véglegesen vagy jórészt véglegesen kikapcsolni a forradalmi vezetőket. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy a forradalmi elemek kikapcsolásával egyidejűleg a kormánynak sikerült megnyernie a szociáldemokrata mozgalomban vezető szerepét megerősített peyerista szárnynak az új kormány politikája iránti lojalitását, akkor nyilvánvaló, hogy szinte kiheverhetetlen veszteséget szenvedett az antifasiszta erők következetes szárnya. Ennek a tragédiának mintegy tükörképe volt az SZDP kispesti elnökének a pártvezetőséghez intézett levele, amelyhez hasonlót még jó néhányat idézhetnénk: „Az emberek szinte irtóznak a cselekvéstől, és minden energiájukat felőrli a haszontalan vita, a tépelődés, az önmarcan-

golás." „A pártszervezetek kilométerekre kriptahangulatot árasztanak maguk körül."[125] A „hónapokig tartó bénultság" – ahogy a kongresszusi beszámoló is jellemezte a letartóztatásokat követő időszakot – alkalmas volt arra, hogy az alapvetően megváltozott belső és külső körülmények között, az „újrakezdés"-kor a jobboldal politikai szándékai meghatározóak legyenek az SZDP és a szakszervezetek munkájában.

2. Az SZDP a Kállay-féle rendszermentő politika időszakában. A Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt szövetsége

Az 1942–1943 fordulóján bekövetkezett katonai események döntő változást eredményeztek az európai erőviszonyokban, s ennek hatása a magyar belpolitikában is erőteljesen érződött. A magyar uralkodó osztályok angolszász orientációs köreiben és a hozzájuk csapódó kispolgári csoportokban, ellenzéki pártokban az angol–amerikai haderők 1942. november 7-i észak-afrikai partraszállása, majd a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelme mind világosabbá tette a fasiszta koalíció vereségét. Alapvető törekvésük ettől kezdve az volt, hogy megtalálják a „süllyedő hajó" elhagyásának azt a formáját, amely nagyobb „megrázkódtatás" nélkül juttatja el az országot és főleg a rendszert a béke körülményei közé.

1942 végén e csoportok körében megélénkült a politikai eszmecsere; összejövetelek, megbeszélések, álláspontok egyeztetése, memorandumok készítése, megvitatása, aláírása váltogatja egymást. Különösen aktív politikai élet zajlik a Bethlen István befolyása alatt álló Magyar Társaskörben, a Revíziós Ligában, a Külügyi Társaságban, az Apponyi Albert Társaskörben, a Nemzeti Összetartás Társaskörben stb. Összejövetelek színhelye egyes németellenes lapok – *Újság*, *Magyar Nemzet*, *Esti Kurír* – főszerkesztőinek lakása, a legitimista grófok villái. „Polgári politikusok, továbbá egyetemi tanárok, nagyiparosok, írók, arisztokraták és hírlapírók egyre inkább a kormány tudomására igyekeznek hozni azt a véleményüket – írta Sombor-Schweinitzer –, hogy kevés valószínűséget látnak a tengelyhatalmak győzelmére."[126] Hasonlóan értékeli a politikai helyzetet az SZDP bizalmas belpolitikai tájékoztatója is. Élénkül a politikai érdeklődés azoknál „a vezető rétegeknél", olvashatjuk az ismertetőben, amelyek „egyre tisztábban kezdik látni, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút".[127] Erősödött körükben az a felfogás, hogy feltámasztható az egyszer már kudarcot vallott Teleki Pál-féle koncepció és egy – általuk remélt – angol–amerikai partraszállás esetén a rendszer az 1942-es határok között átmenthető a háború utánra. Lázasan keresték e koncepcióhoz a megfelelő politikusokat és külpolitikai kapcsolatokat.

E csoportok szóban, írásban, memorandumokban igyekeztek rávenni a kormányfőt, Kállay Miklóst, hogy változtasson eddigi politikáján, kezdje meg a fokozatos elhatárolódást Hitlertől és a kapcsolatkeresést a nyugati nagyhatalmak felé. A hadi események nyomán a tömegek körében megindult lassú átorientálódás is segített abban, hogy a fentebb jelzett körök a szélsőjobboldal ellenében mind szélesebb közvéleményre tudtak befolyást gyakorolni.

E politika hatása érződött a kormányban is. A minisztertanács 1943. január 7-i vitájában Reményi-Schneller ezzel „a pesszimista hangulattal" szállt szembe és követelt megfelelő intézkedéseket: „Ami az ország hangulatát illeti, felhívja a minisztertanács figyelmét arra – szögezte le a pénzügyminiszter –, hogy van egy suttogó propaganda, amely a tengelyhatalmak hadi helyzetét katasztrofálisnak mondja... Elítéli azt, hogy még vezető pozí-

ciókban levő emberek is hangoztatnak ilyen pesszimista véleményeket. Ez ellen erélyesen fel kell lépni..." Keresztes-Fischer belügyminiszter találva érezte magát, azzal vágott vissza, hogy „bőven akadnak Olaszországban és Németországban is olyanok, akik kritizálnak és pesszimista véleményeket hangoztatnak".[128]

Kállay Miklós miniszterelnök már 1942 őszén sejtette, Sztálingrád és Voronyezs után pedig felismerte, hogy a háborúban fordulat történt, mégpedig az antifasiszta világkoalíció javára. Kállay azonban csak nagyon lassan, óvatosan követte tanácsadóinak javaslatait. Kezdetben csupán beszédeinek hangsúlyeltolódása, a magyar függetlenség, a védelmi háború, a háborúba lépés kényszerének túlzott kiemelése, Hitler dicsőítésének, a nyugati hatalmak elleni kirohanásoknak az elmaradása jelezte a változást. Majd egyszerre több húron kezdett el játszani. A nyugati hatalmak részéről Magyarországnak felrótt „feudális viszonyokat" próbálta védelmébe venni, bizonyos változtatásokat is kilátásba helyezve (a nemzetiségiek és a zsidók sérelmeit igyekezett orvosolni). Számolva a harctéri hírek következményeivel, a közellátás nehézségeivel, a háborús fáradtság jeleivel, valamint a nyugati vádakkal is, elhatározta, hogy szociális intézkedésekkel foglalkoztatja a parlament 1943-as tavaszi ülésszakát. Ezzel egyrészt a rendszer demokratizmusát, a feudális vádak tarthatatlanságát akarta bizonyítani, másrészt a szociális kérdések iránt igen érzékeny közvéleményt kívánta maga mellé állítani.

A kormányfő már a parlament 1942. őszi ülésszakát a szociális reformok szükségességének hangsúlyozásával zárta. „A mulasztások, a reformok hiánya fogékonnyá teszi a tömegeket az ígéretek, a programok felé, és ezek be nem következése válthatja ki a legnagyobb bajt, az állami hatalom megingását, a zűrzavart, a társadalom bomlását, a fegyelem lazulását", 1918 megismétlődését.[129] Egy hónappal később a minisztertanács ülésén újból kifejtette, hogy „sürgősnek tartja mindazoknak a szociális intézkedéseknek parlamenti codifikálását", amelyek az ország belső helyzetén és külső hírnevén kedvezően változtatnak.[130] A februári minisztertanácson megismételte álláspontját, mert szerinte, ha Magyarország a szociális haladás útjára lép, elkerülhető 1918 és bizonyított lesz a szomszéd államokkal szembeni szociális fölénye is, egyben közép-európai elhivatottsága.[131] Kállay úgy vélte, ha a háború után elkerülhetetlen szociális változásokat az uralkodó osztályok szabhatják meg, vagy legalábbis befolyásolhatják, akkor az számukra még a kívánt ponton megállítható. A kormány, sőt Kállay híveinek többsége azonban nem, vagy csak részben osztotta 1943 nyarán a miniszterelnök szociális reformjavaslatait, így azokból nem lett semmi. A rendkívül megugrott árak ellensúlyozására csupán a hadiüzemi dolgozók egy részénél került sor minimális bérintézkedésekre. A parlamentet sem sikerült a szociális kérdésekkel foglalkoztatnia, mert a szélsőjobboldal ellentámadása miatt kormányzói kézirattal éppen a kormányfő napoltatta el 1943 májusában.

Kállay 1943 februárjában elérkezettnek látta az időt arra is, hogy megkezdje tapogatódzó lépéseit a nyugati hatalmak felé. Egymás után küldi megbízottait Törökországba, hogy ott kapcsolatba lépve angol diplomatákkal, összeköttetést teremtsenek az angol és amerikai kormánytényezőkkel és a magyar kormány feltételei alapján különbéke-tárgyalásokba kezdjenek. Hasonló erőfeszítések folynak a stockholmi és lisszaboni, valamint a berni magyar követségen keresztül is. A külpolitika irányának változását jelezte Kállay újabb jelszava: „Fegyverrel Kelet felé, lélekkel Nyugat felé védekezünk", mert évszázados történelmi tapasztalat, hogy mindig „Keletről jön az invázió, Nyugatról az okkupáció".[132] A tárgyalások 1943 tavaszán azonban csupán a kapcsolatfelvételig jutottak, a nyugatiak álláspontja és a németek közbeavatkozása miatt 1943 nyarára elsorvadtak.[133]

A szociális problémák „megoldása", a külpolitikai útkeresés csak akkor lehet sikeres

– fejtegette Kállay –, ha ez szilárd belső egységre épül, ha egyetértés kíséri az ország különböző politikai pártjai részéről, ha sikerül a „mindennél fontosabbat", a nemzeti egységet megvalósítani. A kormányfő refrénszerűen ismételte 1942 őszén és 1943 tavaszán, hogy hajlandó együttműködni, „becsületesen kollaborálni" mindazokkal a személyekkel és pártokkal, akik és amelyek hajlandók vállalni az általa megjelölt „alapfeltételeket", mindenekelőtt a belső bomlás elkerülését, a „jövő kialakításában" való részvételt. Beszédeiben, megnyilatkozásaiban azt is kifejezésre juttatta, hogy az egyik legnagyobb ellenzéki párttal, a Kisgazdapárttal, amelynek a parlamentben „domináns szerepe" van, az együttműködés lehetősége adott. Az SZDP-nek is felkínálta ezt, de mindjárt hozzá is tette: a nemzeti egységhez való csatlakozás „feltétlen behódolást, a tételek kritika nélkül való elfogadását kívánja". Ha pedig a párt erre nem hajlandó, kirekeszti magát a nemzet kereteiből, így nem is tekinthető pártnak, hanem olyan felekezetnek, amelyet „az egyoldalúság", „a dogmatizmus" jellemez. Ez esetben „izolálása" szükségszerű.[134]

Az SZDP-nek ismét feladatott a lecke: visszatér-e a kormánnyal és a polgári körökkel való együttműködéshez, amit a Szakszervezeti Tanács 1940. januári nyilatkozatában vállalt, vagy a KMP-vel közösen folytatja, újjáéleszti és újjászervezi az 1942 nyarán derékba tört függetlenségi politikát.

1942 őszén az SZDP-ben uralkodóvá vált politikai passzivitás, a teljes aléltság és a befelé fordulás mindinkább éreztette a funkcionáriusok, de a felső vezetők körében is, hogy ez a változó bel- és külpolitika következtében aligha alkalmas a mozgalom átmentésére, sőt az ilyen politika gyorsítja a mozgalom még megmaradt kereteinek a teljes szétesését, felmorzsolódását. A Fővárosi Végrehajtó Bizottság, de az országos pártvezetés is egymás után kapta a vészjeleket.

A jelzések közül is kiemelkedik a XIII. kerületi, azaz az angyalföldi pártszervezet 1942. szeptember végi, a Fővárosi Végrehajtó Bizottsághoz intézett levele. Ebben felszólították a pártvezetést, hogy sürgősen hívjon össze összvezetőségi értekezletet és „öntsön lelket" az elbátortalanodókba, egyben tájékoztassa a pártszervezeteket a tényleges helyzetről, a teendőkről és a jövő kilátásairól. Ha a közeljövőben „nem történik semmi", ez a „nagy csend" és „mozdulatlanság" az úgyis „fásult" párttagokat nem kívánt irányba fordíthatja, a pártszervezetek pedig teljesen elnéptelenednek.[135]

A közvetett utakon külföldről érkező vélemények is kifogásolták a magyar szociáldemokrácia tétlenségét. Az SZDP vezetőivel, elsősorban Peyer Károllyal éveken keresztül jó kapcsolatban álló, az angol Munkáspárt jobbszárnyához tartozó Arthur Henderson 1942 őszén mondott rádióbeszédében korholta a magyar szervezett munkásság mozdulatlanságát és hangoztatta: „a magyar munkásságnak is szerepet kell vállalnia az európai népek felszabadításában".[136]

Azok a polgári csoportok, amelyek – mint fentebb jeleztük – 1942 őszétől a Hitler-Németországhoz fűződő kapcsolatok lazításán fáradoztak és a fasiszta koalícióból való kiválás lehetőségeit keresték, számításukból nem hagyták ki az SZDP-t sem. Megbeszéléseiken közvetlenül vagy közvetetten az SZDP képviselői is részt vettek, véleményükre, adott esetben – mint pl. a Bajcsy-Zsilinszky által 1942 végén készített memorandumnál[137] – aláírásukra igényt tartottak. Ezek a polgári csoportok sürgették, hogy a kormány biztosítson nagyobb mozgási lehetőséget a szociáldemokraták számára. Még az SZDP vezetőire is a meglepetés erejével hatott a Kisgazdapárt 1942. őszi parlamenti megnyilatkozása. A háború óta – Bajcsy-Zsilinszky kivételével – első ízben az 1942-es őszi ülésen szakítottak kormányt támogató szereplésükkel és foglaltak állást a függetlenség és a demokrácia mellett. Ez önmagában is jelentős előrelépés, állapította meg az SZDP bizalmas tájékoztatója,

az a tény pedig, hogy a párt ügyvezető elnöke, Tildy Zoltán a parlament szószékén állt ki az SZDP mellett – „ha nem is nyíltan kimondva, felkínálta az együttműködést" –, több volt, mint meglepetés.[138] Mindez természetesen összefüggött a harctéri helyzettel is.

A fenti körülmények a kormány egyes tagjaiban is megérlelték azt az igényt, hogy a szociáldemokráciát aktívabban kell bekapcsolni a politikai életbe, s hogy ehhez nagyobb politikai szabadságot kell biztosítani. Így 1942 októberében a kormány engedélyezte a fővárosban az összvezetőségi gyűlés megtartását, Kolozsvárott, Győrött, Szegeden pedig választmányi értekezlet összehívását. Érdemes megjegyezni, hogy Pásztóy Ámon belügyi államtitkár személyesen adott utasítást az értekezletek engedélyezésére.[139] A pártvezetőség ezt követően visszaállította a korábban rendszeres keddi pártestéket, de továbbra is megtiltotta, hogy azokon politikai vitákra is sor kerüljön.[140]

A belügyminiszter 1942. november elején – a háború során először és utoljára – engedélyezte, hogy az SZDP összehívja soron levő kongresszusát. Igaz, az engedély egy napra korlátozta a kongresszus időtartamát. Amikor pedig Peyer és Szeder ígéretet tett Pásztóy államtitkárnak, hogy a pártszervezetek tartózkodni fognak az aktuális politikai kérdések napirendre tűzésétől, csupán gazdasági, szociális problémákkal foglalkoznak, a belügyminiszter utasítást adott Sombor-Schweinitzernek, majd az alispánoknak, hogy „a köznyugalom megzavarására okot nem adó" határok között a jövőben pártfogolják „a szociáldemokrata szervezkedési ügyeket".[141]

Úgy tűnik tehát, hogy a nemzetközi és a harctéri helyzet alakulását, valamint a náciellenes polgári csoportok véleményét megszívlelve, a belügyminiszter és hívei a miniszterelnöknél jobban és korábban számoltak az SZDP-nek az általuk elképzelt kibontakozásban való részvételével. Felismerték, hogy az 1942-es „tisztogatás" következtében a kommunistáktól és a baloldaliaktól jórészt „megszabadított" és az elnyomó szervek által adminisztratív és politikai eszközökkel kézben tartott SZDP a rendszer számára nagyobb biztonságot, egyben a „jövő" alakításában nagyobb lehetőséget jelent, mint egy teljesen gúzsba kötött, így politikai ténykedésében esetleg föld alá kényszerülő, egyben ellenőrizhetetlenné, befolyásolhatatlanná váló munkáspárt. Az SZDP vezetőinek 1942 őszén elhangzott „nemzetmentő" nyilatkozatai, készségük „a háborús viszonyok megértésére", ígéreteik „a rend" feltétlen „megőrzésére" a kormány egyes tagjai – Keresztes-Fischer, Varga József, Nagybaczoni Nagy Vilmos – számára ugyanúgy, mint „a balra tartó", kiutat kereső polgári erőknek megfelelő biztosítékok voltak.

A kérdés az volt, hogyan reagál erre az érdekelt, a szervezett munkásság. Kétségtelen, 1942 őszén a szervezett dolgozók számára is alapvető volt a politikai élet, a párt- és a szakszervezeti munka újraindítása, a szociális körülmények javítása. A dolgozó tömegek körében a harctéri események később, Voronyezs és Sztálingrád után kezdték erőteljesebben éreztetni hatásukat. Kellő információ hiányában és a párton belüli baloldal meggyengülése miatt a szervezett munkásság kevésbé figyelt a politikai változás jegyeire. Maga a pártvezetés is azon mesterkedett, hogy zavarja az eseményekben való eligazodást, a tisztánlátást. A bátrabb, határozottabb, harcosabb politikát követelő, a politikai akciókat is sürgető baloldaliakkal szemben azonnal a „kommunista aknamunka" tanulságaira figyelmeztettek és refrénszerűen ismételgették: várni kell, mert „az idő nekünk dolgozik". „Történelmi elhivatottságunkat nem lehet kockára tenni" – hangoztatta Szeder Ferenc főtitkár a kongresszust előkészítő értekezleten. Ki kell várni „azt a pillanatot, amikor minden magyar szocialista emelt fővel viselheti azt a jelvényt, amit ma a kabáthajtóka alatt hord".[142]

1942 végén – a fentieket szem előtt tartva – a párt és a szakszervezetek vezetői utasítást adtak szervezeteiknek a szociális és bérproblémák összegyűjtésére, majd megszervezték

a fővárosi szociáldemokrata képviselők „panasznapjait", ahol ugyancsak a sérelmeket hallgatták meg. Az így kapott adatokat a képviselők – Peyer Károly, Malasits Géza, Kabók Lajos – elsősorban a parlament ipari, belügyi és honvédelmi tárcája költségvetésének bizottsági ülésein, részben a parlamentben ismertették. A hivatalos reflektálások kedvezőek voltak.[143] Így a pártvezetés egyrészről a munkások érdekeinek szószólójaként léphetett fel, másrészről mint a szociális sérelmek felkarolója, kézben is tarthatta és igyekezett is törvényes keretek közé szorítani, illetve ezen belül tartani az 1943-tól már gyakran politikai töltetű gazdasági követeléseket. Ez a megoldás pedig alapjában megfelelt a Belügyminisztérium elgondolásainak és az SZDP aktívabb működése engedélyezése ellenében támasztott követelményeknek.

A párttagság, de főleg a funkcionáriusok körében elég nagy érdeklődést váltott ki a kongresszus összehívásának bejelentése és várakozást a kongresszus állásfoglalása. Ez érthető és természetes is volt, hisz 1939 óta nem hívott, illetve nem hívhatott össze pártgyűlést a pártvezetőség, s az azóta történtek mind a párt, mind az ország, sőt a nemzetközi politika szempontjából is sorsdöntőek voltak. Ezek értékelése éppen az 1942. nyári törés után igen nagy jelentőségű volt. A pártvezetőséghez és a *Népszavá*hoz érkező levelek arra utaltak, hogy a baloldali párttagság az 1941–1942-es függetlenségi politikára való visszatérést, az antifasiszta akciókat sürgeti. Sőt várja és reméli, hogy a párt „céltudatos együttműködést kezdeményez" „mindazon pártok, egyesületek, valamint sajtóorgánumok felé, amelyek a függetlenségi gondolattal egy irányban hajlandók haladni". A pártvezetést, ha aggasztotta is ez a „jobbra nyitástól" eltérő hang, attól nem tartott, hogy a kongresszuson a baloldal szóhoz jut. Ezt egyrészt a küldöttek összetétele garantálta. A kongresszusra ugyanis a 39-es pártgyűlés résztvevőit hívták be. Ezekből viszont szinte egytől egyig hiányoztak a baloldaliak, még inkább a kommunisták, akik vagy börtönben, internálótáborban vagy éppen büntetőszázaddal a fronton voltak. Helyüket az SZDP, illetve a szakszervezetek vezetői által behívott „megbízható" tagok foglalták el.[144]

A fél napra tervezett pártgyűlés napirendjét is úgy állították össze, hogy nagy részét Szeder főtitkári referátuma és a választás töltse ki. Így csupán néhány pártvezető és kerületi funkcionárius, illetve vidéki küldött kapott szót.[145] Egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy a Belügyminisztérium is behatóan „érdeklődött" a kongresszus iránt. Keresztes-Fischer utasította államtitkárát, az pedig Sombor-Schweinitzert, hogy gyorsírói jegyzőkönyvet, illetve a jegyzőkönyv alapján külön kivonatot készítsen a Belügyminisztérium számára.[146]

1942. december 13-án tartották meg, ahogy a szociáldemokraták később nevezték „a néma" kongresszust. Peyer Károly bevezetője és Szeder főtitkár referátuma egyaránt azt hangoztatta, hogy a pártgyűlés „sorsdöntő és válságos időkben" ült össze, és feladata az útmutatás, az állásfoglalás az SZDP jövőben követendő politikájáról. Mindkét szónok aláhúzta, hogy a harctéri események arra engednek következtetni: „a közeli vagy távolabbi jövő eldöntésében a pártnak döntő szava lesz". Ezért ma még „nem szabad kockáztatni semmit", legfontosabb feladat, hogy „megmentsük pártunkat arra az időre, amikor ennek a pártnak történelmi feladatát teljesítenie kell". Szeder – szemben korábbi álláspontjával – hangoztatta, hogy a párt nem adta fel és nem adja fel az 1939-es kongresszuson elfogadott és az 1941–1942-ben nagy népszerűségre szert tett politikát, de a jelen körülmények között alig lát lehetőséget ennek érvényesítésére. Ugyanakkor ismételten aláhúzta: sem a párt, sem a szakszervezet, de a függetlenségi politika sem lehet „fedőszerve", melegágya „a bolsevista aknamunkának", amely a pártot majdnem végveszélybe vitte. „Nem vagyunk bolsevisták és nem dolgozunk bolsevista módszerekkel... mi ízig-vérig szociáldemokraták

vagyunk, se jobbra, se balra nem térhetünk le erről az útról." Ezzel mintegy kiemelte, hogy a függetlenségi mozgalom 1941–1942-es eredményei „bolsevista" talajon fogantak, tehát nem követhetők.

Peyer, Szeder, sőt felszólalásában Buchinger is leszögezte, hogy a háborús terhek, valamint a harctéri események miatt a tömeghangulat változóban van: „általában" háborúellenes, de számos helyen már „erősen németellenes". Számol ezzel a kormány is és számolnia kell a pártnak is. Ma még a feladat az, hogy erőt gyűjtsünk, újjászervezzük a pártot, a megritkult sorokat feltöltsük és „felkészüljünk", „hogyha eljön az időnk, semmi sem érjen váratlanul bennünket". A pártvezetés a kongresszuson elutasította a baloldalról jövő azon javaslatokat, hogy kezdeményezze az antifasiszta erők összefogását, de figyelmen kívül hagyta azokat a kisgazdapárti megnyilvánulásokat is, amelyek együttműködési szándékról vallottak.

Ugyanakkor nem véletlen, hogy Peyer kongresszusi bevezetőjében, bár csak a „vájtfülűeknek" érthetően, válaszolt Kállay december 3-i együttműködési ajánlatára. Említettük, hogy Kállay a dogmát, azaz a marxizmust jelölte meg olyan tényezőnek, amely a szociáldemokráciát kizárja az általa óhajtott nemzeti egységből. Peyer a kongresszuson azt fejtegette, hogy ebben a háborúban nem elvi, ideológiai, világnézeti kérdések ütköztek össze, hanem kizárólag a gazdasági érdekek. Így tehát az ideológia, vagyis a marxizmus nem lehet akadálya annak, hogy a közös nemzeti kérdésekben, a háború okozta súlyos gondok megoldásában együttműködés jöjjön létre.

Peyer az ideológiai különbséget nem látta olyan oknak, amelynek következtében a párt ne vállalhatna részt a Kállay által felkínált, a háborúból kivezető utat kereső „nemzeti együttesből". Ha más aspektusból is, de a kormánnyal való megegyezés lehetőségének megtalálására hívta fel a kongresszus figyelmét Buchinger Manó is. Szerinte itt az ideje, hogy a párt tisztázza, milyen minőségben – az ország, vagy csak a munkásság nevében – kíván részt venni a békekonferencián. Erre pedig csak akkor nyílik alkalma, ha a kormánnyal sikerül „megértetni", hogy hozzá kell járulnia „az előfeltételek" és az „előkészületek megteremtéséhez".[147]

A kongresszus[148] végső soron kitért a konkrét feladatok megjelölése elől. Alapvetőnek a mozgalom átmentését, a felkészülést és ebben a keretben minél szélesebb tömegek megnyerését tartotta fontosnak. Óvott az elvi vitáktól, „a politikai és gazdasági problémák" felszításától és kimondta: az SZDP-nek „tudatos jövőbe látással" „bele kell kapcsolódnia az országot megtartó nagy történelmi feladatokba".

Hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg azután a *Népszava* 1942. karácsonyi számában, a „Holnap Magyarországa felé" gondolatkörben, valamint a főtitkárságnak a pártszervezetekhez intézett kongresszusi tájékoztatójában. A Szeder aláírásával ellátott dokumentum mindenekelőtt tagtoborzásra, a szociáldemokrácia táborának növelésére, az „eszme" terjesztésére szólított fel. „Ha valaki szociáldemokrata és tagja az SZDP-nek, az nem büntetendő cselekmény" – hangsúlyozta a főtitkár –, mert „törvényes alapon működő párt vagyunk", de „nem is veszélyes", mert a megsemmisítésünkre törő reakciós erők „bomladozóban vannak". Leszögezte: „Törvénytelen úton mi nem járhatunk. Amiként elutasítjuk magunktól a gyűlölködő népámítást, azonképpen óvakodjunk az úgynevezett bolsevista befolyástól is. Nekünk szociáldemokratáknak ki kell tartanunk... fel kell készülnünk a ránk váró nagy munkára."[149]

A kongresszus tehát egy nagyon óvatos, semmit sem kockáztató politikára kívánta ráállítani a szociáldemokrata mozgalmat, olyanra, amelyet a rendszer is megtűr, „sőt támogat is", s olyanra, amely ugyanakkor „a háború végén akcióképes is lesz". Ezt a törek-

vést a polgári körök, de a szélsőjobboldaliak is észrevették. A Bethlen István csoportjához tartozó, a Magyar Társaskörben és a Nemzeti Összetartás Társaskörben vezető szerepet játszó Andorka Rudolf naplójegyzetében ez időben szögezte le, hogy a szociáldemokraták „önbizalomban már nagyon megerősödtek".[150] Hasonló megállapítást olvashatunk a szélsőjobboldali *Magyarság*ban is: „A szocdemek öntudata megerősödőben van" írták, de azt is hozzátették, hogy az utóbbi időben „óvatosabb hangszerelésre tértek át". Talán érdekes idézni a karácsonyi számmal kapcsolatos értékelésüket is. Ismert, hogy 1941 karácsonya után milyen nagy zenebonát csaptak a népfrontos szám miatt. Most alig esett szó a 42-es számról. A *Magyarság* is így írt: „A karácsonyi cikksorozat, mely a holnap Magyarországa felé hangzatos cím alatt jelent meg, alapjában véve színtelen, keveset mondó, és valami népi egység felé való törekvést igyekszik kifejezni."[151]

A kongresszus után valóban meggyorsult a párt- és szakszervezeti munka. A belügyminiszter utasítására, ha vonakodva is, a főkapitányok egymás után engedélyezték a fővárosban, a vidéki nagyvárosokban, sőt néhány üzemben is gyűlések, értekezletek, információs jellegű megbeszélések megtartását. A tényleges munka: a tagtoborzás és az említett értekezletek jórészt 1943 elején – január–februárban – zajlottak. A Diósgyőrött, Szegeden, Debrecenben, Miskolcon, Csongrádon, Győrött, Szombathelyen és a főváros több kerületében megtartott gyűléseken, a vasas székház összbizalmi, illetve az SZDP fővárosi pártértekezletén már mérhető volt az a hatás is, amelyet a háborús fáradtság jelentkezése mellett a sztálingrádi és voronyezsi események közvetlenül is kiváltottak a dolgozó tömegekben. Az eddig – a kényszerszünet miatt is – passzív munkástömegek váratlan politikai érdeklődése, hangulata, aktivitása és főképp határozott balra tartása egyaránt meglepte a párt- és szakszervezeti vezetőket és a belügyi hatóságokat. A kiküldött előadók: Peyer, Szeder, Millok és mások – tartva magukat a belüggyel történt megállapodáshoz – csak célozgattak a fronthelyzetre, a közelgő változásokra, a munkások azonban ezekből is sokat megértettek, és kérdéseik, közbekiáltásaik gyakran felforrósították a levegőt. Nemegyszer, a hangulat hatása alá kerülve, a szónokok is messze túllépték eredeti elgondolásukat.

A rendőrségi beszámolók aggodalommal és némi meglepetéssel adnak számot a történtekről. Többségükben a további engedélyek megtagadását és az „izgága" elemek gyors eltávolítását sürgetik. „A diósgyőri vasas szakszervezet közgyűlésén összegyűlt több száz résztvevőn oly megmagyarázhatatlan és meg nem érthető izgalom lett úrrá" – írta a rendőrkapitány –, amelyet csak úgy lehetne elkerülni, ha az ilyen gyűléseket „a háború egész tartamára betiltanák".[152] A szegedi főkapitány pedig a január 16-i választmányi gyűléssel kapcsolatban megállapította, hogy bár nem kételkedik Szeder főtitkár jószándékában – „jóhiszeműségét nincs okom kétségbevonni" –, a jelek arra mutatnak, „ha itt bekövetkezne a változás lehetősége", a „vezetésük alatt álló tömeg" Szedert és jóhiszemű társait ismét félretolná.[153]

A rendőrségi, alispáni jelentések mellett hasonló figyelmeztetések érkeztek a csendőrség és az üzemi parancsnokok részéről is. Ennek tudható be, hogy maga Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter kénytelen interveniálni Keresztes-Fischernél. „Az utóbbi időben felterjesztett jelentésekből az derül ki – írta február 4-i levelében –, hogy „az SZDP vezető férfiai a Szociáldemokrata Párt összejövetelein mind gyakrabban foglalkoznak a honvédséget és a keleti hadműveleteket érintő kérdésekkel". Ezek „a valótlan hírek" a hallgatóságon keresztül eljutnak a nagyközönséghez, „az ország lakosságának nyugalmát megzavarják és a belső ellenállást csökkentik". Ezért követelte: a Belügyminisztérium akadályozza meg, hogy szociáldemokrata összejöveteleken a honvédséget és a keleti frontot érintő kérdésekkel foglalkozzanak.[154]

A munkások politikai aktivitásának növekedése együtt járt a mind nyomasztóbb gazdasági helyzet elleni tiltakozással, a gazdasági és bérharcok tömeges jelentkezésével.[155] Már februárban, de később is, az iparügyi szervek, az üzemek vezetői ugyancsak a „szabadjára engedett" szociáldemokraták tevékenységét vélték felfedezni a szociális jellegű mozgalmakban. A nagy nyomás miatt a Belügyminisztérium egyrészt az SZDP és a szakszervezetek munkájának fokozott ellenőrzését rendelte el, másrészt Pásztóy államtitkár magához kérette Peyer Károlyt és Szeder Ferencet, és eléjük tárta a vádló tényeket. A találkozó után a párt- és a szakszervezeti vezetés megvitatta a helyzetet, és a két vezető 1943. március 19-én a belügyminiszterhez küldött levélben foglalt állást a felhozott vádakat és az SZDP politikáját illetően. Peyer és Szeder leszögezték: „Nem folytatunk kétlaki politikát. Nagyon jól ismerjük azt a súlyos külpolitikai helyzetet, amelyben vagyunk... ismerjük a kormány igen súlyos helyzetét", „éppen ezért féltékenyen vigyázunk politikai összejöveteleinken is országunk nagy érdekeire... Majd így fejeződik be a levél: „Azok a nagy érdekek, amelyek minden tekintetben tétként szerepelnek ebben a háborúban, kötelességünkké teszik a hallgatást még olyan kérdésekben is, amelyekben néha meg kellene nyíltan és határozottan mondani véleményünket."[156] Ezek után Keresztes-Fischer megnyugtatta a honvédelmi minisztert, hogy a szociáldemokrata vezetők „megfelelő ígéretet tettek": „szigorúan alkalmazkodnak a fennálló törvényes rendeletekben foglaltakhoz". A belügyminiszter ehhez még hozzáfűzte: „a párt tevékenységét a rendőrség a legszélesebb és legkörültekintőbb módon ellenőrzi".[157] A belügyi apparátus valóban minden területen igyekezett gátolni a szociáldemokrata szervezkedést. Igen gyakran magának az államtitkárnak kellett közbelépnie, hogy gyűlést, értekezletet, vagy akár egy-egy új szociáldemokrata helyi szervezet megalakulását az illetékes hatóságok engedélyezzék.

A kedvezőre fordult harctéri helyzet nyomán a dolgozó tömegek aktivitását, a szociáldemokrácia iránt megnövekedett érdeklődést – mint fentebb láttuk – a rendszer igyekezett számára előnyös keretek közé szorítani. Az SZDP vezetése a mozgalom fejlesztésére tett erőfeszítései során ezt a körülményt néha túlzottan is figyelembe vette. A taglétszám, a *Népszava*-előfizetők számának, illetve a szimpatizánsok táborának növelését mindinkább a szociáldemokrácia politikai súlyának kidomborításával és a háború utáni átrendeződésben betöltendő döntő, meghatározó szerepével kapcsolta össze. Egyre inkább a háború utáni és mind kevésbé a háború alatti feladatok váltak a pártértekezletek, párt- és szakszervezeti választmányi ülések és egyéb megbeszélések központi problémáivá. Szeder Ferenc 1943 februárjában a Viharsarok szociáldemokratáinak pártértekezletén – 250 résztvevő előtt – azt fejtegette, hogy a párt az „átalakulást" a törvényes formák „betartásával kívánja elősegíteni, és ebben támogatja a kormányt meg a hatóságokat is". „A rend és fegyelem" mindnyájunk „érdekparancsa", s akik mást várnak a párttól, azok gondoljanak a mai időkre és lehetőségekre, mondotta.[158] Az ugyancsak februárban tartott fővárosi pártértekezlet küldötteit[159] – bár ez a kongresszusnál radikálisabb, határozottabb hangvételű volt – hasonló gondolatokkal igyekezett lehűteni a főtitkár. „Vannak, akik azt mondják, hogy sokkal radikálisabb politikát kellene folytatni – mondotta Szeder –, de én nem tévesztem szem elől azokat az ellenforradalmi erőket, amelyek még megvannak. Sem jobbra, sem balra" nem engedjük magunkat eltéríteni.[160] Peyer Károly a szakszervezetek 40 éves jubileumára írt köszöntőjében még világosabban és egyértelműbben fogalmazott: „Nem hangoskodó, éretlen, minden élettapasztalat hiányában levő locsogók, hanem felelősségérzettől áthatott tömeg fogja sorsát eldönteni, amely tömeg tudja, hogy jólétét csak munkával lehet megteremteni, ha mindenki megteszi a kötelességét."[161] Nem lehet, hogy

a „nyers ösztönök" és „szenvedélyek" – mint az első világháború végén – még egyszer szerephez jussanak.

Nem véletlenül, nem csupán a rendszer urainak megnyugtatására hangoztatnak ilyen megállapításokat a szociáldemokrata vezetők. Éppen a szervezett dolgozókkal szorosabbá váló kapcsolat révén látniok és tapasztalniok kell, hogy a szociáldemokráciához közeledő, illetve befolyása alatt álló tömegek, sőt a helyi, üzemi párt- és szakszervezeti vezetők nem elégednek meg csupán az átmentés hangoztatásával, a háború utáni jobb jövő kecsegtetésével, hanem már most határozott gazdasági és politikai követeléseket támasztanak és ezektől eredményeket is várnak. Számolniuk kellett azzal is, hogy az elmúlt évtized során százezres tömeg került a proletariátus soraiba, akik – mint Kéthly Anna fogalmazta – „teljesen érintetlenek mindazoktól az eszméktől, amelyek mozgalmunk tartalmát adják", és radikális változásokat akarnak. Ezek, ha „nem tudunk közéjük hatolni, ha nem tudjuk helyi szerveinket is ellenük megfelelő védőszerrel beoltani", akkor – fejtegeti ugyancsak Kéthly – könnyen válnak a „túllicitálók", a „bolsik" eszközeivé.[162]

Az 1943 tavaszán kialakult bonyolult helyzet így azután egyre élesebben veti fel a pártvezetőségben a párt- és a szakszervezetek káderállományának és a káderutánpótlásnak a kérdését. Már a kongresszuson felmerült, majd „a felkészülés" feladatainak számbavételénél még inkább kiderült, hogy a párt káderállománya gyenge és felkészületlen. Az utóbbi évtized hallatlan nagy vérvesztesége, részben az elöregedés, a káderutánpótlás háttérbe szorulása, az OIB elvesztésének következménye a maga nagyságában 1943 tavaszán – a feladatok számbavételénél – jelentkezett csak igazán. A gondokat s ezek sürgős megoldásának szükségességét a jövőben várható feladatok nagysága, s az a körülmény, hogy a párt és a szakszervezetek káderállományát egyidejűleg kell feltölteni, még jobban érzékeltette. Ezzel párhuzamosan jelentkezett egy másik probléma is. A párt- és szakszervezetekben közép és alsó szinten számításba vehető pártkáderek, sőt a pártba újonnan belépett munkások többsége is általában baloldali mentalitású volt. A pártvezetőség politikájához alkalmazkodó, azt toleráló párttagok többségéből viszont hiányzott az a tettrekészség, ami a baloldaliakban megvolt, így a vezetésbe való bekapcsolásuk ugyancsak gondokat okozott.

A vezetőség tisztában volt azzal, hogy „normális" politikai körülmények között ez a pártra nem jelentene különösebb veszélyt, éppúgy, mint az sem, hogy a mozgalomban különböző irányzatok vannak jelen és a döntések értelmezése is sokféle. Kritikus helyzetekben – a háború végére ezzel feltétlenül számolni kellett – e tényezők, párosulva a pártban eluralkodott lazasággal, a cselekvési egység hiányával, a vezetés akaratának megbénulásához vezethetnek.

A pártvezetőség ezért a tagtoborzást igyekezett összekötni szigorú tagfelvételi követelményekkel, hogy kiszűrje mind a „bolsevista", mind az esetleg szélsőjobboldalról jövő elemeket. Elvetette elsősorban a vidéki pártvezetőktől származó azon javaslatokat, hogy a pártba jelentkezők neveit kezeljék illegálisan, csak a helyi szervezetek tudjanak róla. A vidékiek ugyanis abból indultak ki, hogy ezzel tagjaik egyrészt megvédhetők lennének a hatóságok állandó zaklatásától, másrészt feloldható lenne az a félelem, amelyet a pártba lépés vidéken még mindig jelentett.

A pártvezetőség a káderutánpótlás fontos részének tartotta, hogy a szervezők megbízhatóak és rátermettek legyenek. Új erőkkel kívánta kibővíteni a párttitkárságot. A kongresszust követően a *Népszavá*ban pályázatot hirdetett öt titkári állás betöltésére. Az állások nyilvános meghirdetésével egyrészt a párt politikai súlyának növekedését kívánta bizonyítani, másrészt a szélsőjobboldalnak akart néhány kellemetlen pillanatot szerezni. A titkári állásokra jelentkezők – mintegy 30 személy[163] – többségének politikai és vezetői

felkészültsége azonban messze a kívánalmak alatt maradt. Ezért a kiválasztásnál a jelentkezéseket alig vették figyelembe. Egyébként 1943-ban az öt titkári állásból négyet töltöttek be, Millok Sándor, Hirmann József, Marosán György, Bán Antal személyében. Millok, Hirmann és Bán a fővárosi és környéki, Marosán (és hozzá csatlakozva Szakasits Árpád) pedig a vidéki pártszervezés munkáját tartotta kézben.

A káderutánpótlás, a felkészülés, a tagtoborzás gondjai – a harmincas évek közepéhez hasonlóan – ismét ráirányították a pártvezetőség figyelmét a szociáldemokrácia iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító, a háborúból kiutat kereső, antifasiszta meggyőződésű értelmiségre és rajta keresztül a polgári, kispolgári erőkre. 1943. február 23-án és az azt követő napokban a *Népszava* felhívással fordult az értelmiséghez és jelentkezésre szólította fel mindazokat, akik a jövő kialakításában együtt kívánnak működni az SZDP-vel. A több száz jelentkezést követően a pártvezetőség 1943 nyarán létrehozta az Értelmiségi Szervező Bizottságot és Bán Antal vezetésével felállította az értelmiségi titkárságot.[164]

A káderek felkészítésének, képzésének fontossága jelentőségének, súlyának megfelelően tulajdonképpen a fővárosi pártértekezleten merült fel először. Szamai Lajos VIII. kerületi titkár – aki Büchler József betegsége miatt a referátumot tartotta – elmondta, hogy a VIII. kerületiek vezetőképző tanfolyam felállításával kísérelték meg pótolni azt a hiányt, amit részben a szakszervezeti iskolák, a pártszemináriumok átmeneti szüneteltetése, részben pedig a növekvő utánpótlás igénye felvet. A pártértekezlet úgy vélekedett, hogy a formát általánosan alkalmazni lehetne.[165] E javaslat alapján szervezték meg a fővárosban és néhány vidéki városban 1943 nyarán a vezetőképző tanfolyamokat, és ezek sikeres tapasztalatai alapján terjesztették ki 1943 őszén e képzési formát az ország minden jelentősebb SZDP-szervezetére.

A felkészülés azonban nemcsak a párt- és szakszervezetek taglétszámának, tömegbázisának növelését, a káderutánpótlás és a képzés problémáját vetette fel, hanem ehhez szorosan kapcsolódva azt is, hogy a szociáldemokrácia milyen politikai célok érdekében akarja mozgósítani tömegeit, hogyan képzeli el a háborúból való kilépést, a Hitler oldaláról való leszakadást és milyen tervei vannak a háború utáni politikai rendezést illetően. A hogyan tovább kérdése az SZDP elmúlt két évtizedes történetében soha ilyen aktuális nem volt, mint ekkor. A pártvezetés egy része ezt felismerte és meg is kísérelte a válaszadást. A kiindulópont megtalálása azonban nagyon nehéz és bonyolult probléma volt. Most különösen érződött a nemzetközi háttér hiánya. Nem támaszkodhatott a pártvezetés sem a német, sem az osztrák, még a nyugati pártok hasonló irányú terveire, elképzeléseire, sem a Szocialista Munkásinternacionálé tanácsaira. E tekintetben teljes volt az elszigeteltség. Ami kevés információ az SZDP vezetőihez eljutott, az elsősorban az angol, a skandináv, a svájci munkás-, illetve szociáldemokrata pártok háború utáni terveire vonatkozott és kevésbé a háború alatti teendőkre. A frontesemények és nem utolsósorban az uralkodó osztályok különböző csoportjaiban megindult „belső készülődés", a „béketervek" azonban nem tűrtek halasztást, és sürgették az SZDP-t is, hogy lásson hozzá elképzeléseinek kidolgozásához.

A pártvezetésen belül a hogyan tovább kérdésében az álláspontok ugyanúgy megoszlottak, mint egy évtizeddel korábban, Hitler hatalomra jutását követően. A harmincas évek irányzatai 1943-ban lényegében újratermelődtek. A pártvezetőség nagy többsége két kérdésben azonban egyetértett, még ha ezt – az egyes irányzatok – más és más oldalról közelítették is meg. Mégpedig abban, hogy mindenképpen el kell kerülni az 1918-ashoz hasonló „összeomlást", mert az forradalmakhoz vezethet: elkerülhetetlenül bekövetkezne 1919., a proletárforradalom vagy 1920., az ellenforradalom. Az SZDP számára sem az egyik,

sem a másik nem kívánatos. Az események ilyen megismétlődésének tehát mindenképpen elejét kell venni. Ugyancsak teljes volt az egyetértés abban, hogy a háború után az SZDP a hatalom sáncain belülre kerülhet, kormányzópárt lehet. Ezekből következett, hogy a vezetők szerint az SZDP-nek olyan politikát kell folytatnia, úgy kell az eseményekre felkészülnie, hogy elkerüljék a „forradalmi megrázkódtatásokat" és a katonai, valamint a nemzetközi helyzet kedvező alakulásával felkínált lehetőségeket a háború végén maximálisan hasznosítani tudják. Hogyan kell ennek érdekében politizálni, milyen módon kell felkészülni, ezek voltak azok a kérdések, amelyekben viszont a párton, s főleg a pártvezetőségen belül megoszlottak a vélemények.

A hogyan tovább kérdésében a pártvezetőségen belül lényegében három egymástól elkülönülő, bár több ponton érintkező irányzat különböztethető meg. A tömegbázisát, közvéleményformáló erejét és jelentőségét tekintve legkevésbé befolyásos csoport Buchinger Manó körül alakult ki. Buchinger álláspontja az volt, hogy a párt mindenképpen őrizze meg szociáldemokrata arculatát, ragaszkodjon szilárdan az 1903-as programhoz, a szocializmus ügyéhez és óvakodjon mindenfajta kispolgári, polgári befolyástól, a letűnőben levő politikai erőkkel való együttműködéstől. Buchinger véleménye – amit 1943. január 13-i „széljegyzeteiben" rögzített – az volt, hogy a szocializmus az egyetlen olyan jelszó, amely a párt politikájának is megfelel és egyben vonzó hatást tud gyakorolni a dolgozó tömegekre. Buchinger úgy vélte: a demokrácia mint politikai célkitűzés már túlságosan is elkoptatott és kompromittált ahhoz, hogy a dolgozókat magával tudja ragadni. Az általános stratégiai cél, azaz a szocializmus megjelölése mellett Buchinger szükségesnek tartotta, hogy a párt szándékát és közvetlen követeléseit, a konkrét feladatokat tőmondatokban olyan akcióprogramba foglalják, amely a tömegeket nemcsak vonzza, hanem mozgósítja is. Ezt a „gyújtó akcióprogramot" milliós példányszámban közzé kell tenni, a párt minden fórumán meg kell vitatni és valóra váltása érdekében a szociáldemokrata mozgalom által befolyásolt erőket mozgósítani kell.

Döntő, hogy mind befelé, mind kifelé nyilvánvalóvá váljon az SZDP nélkülözhetetlen politikai szerepe. Buchinger ugyanakkor figyelmeztetett arra is, hogy a rendszer urai tisztában vannak az SZDP jelentőségével és arra spekulálnak, hogy „a mi politikai kezességünkkel" „kikaparhassák maguknak a gesztenyét". Óvott attól, hogy a párt „megfelelő garanciák nélkül" vállalja ezt a kimondottan „csendőri szerepet". Tudomására kell hozni az illetékeseknek, hogy nélkülünk vagy ellenünkre nem teremthető meg a jövő Magyarországa. Buchinger nagyon fontosnak tartotta, hogy a nemzetközi közvélemény, főleg a jövő alakításában érdekelt nemzetközi erők szerezzenek tudomást a magyar szociáldemokraták tevékenységéről és a békekonferencián honorálják is azt. Buchingert éppen ezek a meggondolások vezették, amikor a Kállay Miklósnak szánt memorandumában sürgette: a kormány tegye lehetővé, hogy az SZDP „régi külföldi összeköttetéseit felhasználva", hatékonyan közreműködhessen az ország jövője érdekében. A békekonferencia asztalánál ugyanis nemcsak a nagyhatalmak fognak ülni, hanem „olyan országok képviselői is, amelyekben a szervezett munkásosztály is egy-egy nagyhatalmat jelent majd" – szögezte le memorandumában. Ezek sorában külön is megemlítette a Labour Partyt, az amerikai szakszervezeteket és Szovjet-Oroszországot. „Vitathatatlan – írja –, hogy mindezeket együttvéve, a világ szervezett munkásságának igen jelentékeny nagy erőiről van szó... Készen állunk arra, hogy ezeknek az erőknek az áramkörébe Magyarország érdekében bekapcsolódjunk." Követeli tehát a külföldi munkáspártokkal való kapcsolat megteremtésének biztosítását, mert, mint írja, az első világháborúhoz képest már így is el vagyunk késve (1916-ban Garamival már Hágában járt – jegyzi meg).[166]

Buchinger tehát egyik részről az SZDP önállóságának, szociáldemokrata arculatának fenntartását, a szocializmus ügye melletti rendíthetetlen kiállást szorgalmazta, elvetve a kormánnyal való együttműködést, vagy ahogy ő írja, „a harmonizálást", mert csak így válhat az SZDP a tömegek előtt vonzóvá. Másrészt a nemzetközi kapcsolatokra építve kívánta megszerezni azt a támogatást, amely – véleménye szerint – elegendő ahhoz, hogy az SZDP a háborút követően valóban politikai tényező legyen és ne válhasson, mint 1918-ban, a különböző – jobb- és baloldali – politikai erők játékszerévé.

Buchinger alapkoncepcióját támogatta Farkas István, Justus Pál, Faragó László. A két utóbbi főleg a szocializmus ügyének, a párt szociáldemokrata arculatának feladását féltette a pártban a hogyan tovább kérdésében jelentkező irányzatoktól. 1943 nyarán, amikor Buchinger – az ortodox szociáldemokrata elvekhez túlzottan ragaszkodva – határozottan fellépett a Mónus-féle programtervezetben foglaltak ellen és elutasította a kormánnyal való tárgyalásokat meg a rendőrséggel való bármiféle „együttműködést",[167] szinte a teljes pártvezetőséggel szembekerült. Buchingert kihagyták a pártelnökségből és szinte teljesen elszigetelték.[168]

Buchinger mellett a hogyan tovább kérdésében 1943 tavaszán a Mónus Illés körül tömörülők is állást foglaltak. Mónus Illés – a vezetés részéről változatlanul érdektelenséget tapasztalva – 1942–1943 fordulóján néhány társával – hiányos adataink szerint Kertész Miklós, Millok Sándor, Takács József, részben Bán Antal közreműködésével[169] – maga látott hozzá régóta dédelgetett, de mindig hajótörést szenvedett elképzelése, a Szociáldemokrata Párt munkatervének, illetve pontosabban fogalmazva a konkrét gyakorlati programnak az elkészítéséhez. Megalkotását szerinte most már elodázhatatlanul indokolja az a körülmény, hogy a katonai és a nemzetközi események alakulása nyilvánvalóvá teszi: az SZDP a háború után a hatalom részese lesz.

Mónus a programtervezet készítésekor erőteljesen támaszkodott a harmincas évek közepén napvilágot látott és 1941-ben általa magyar nyelven publikált belga, francia, angol munkatervekre, az angol kormány számára készített, 1942-ben megjelent és magyarra gyorsan lefordított úgynevezett Beveridge-tervre[170] és néhány más külföldi munkára. A volt főtitkár felhasználta azokat az anyagokat is, amelyeket 1934–1935-ben a magyar munkatervhez gyűjtöttek, de mellőzte például az 1939-ben Szakasits Árpád vezetésével készített – ugyancsak félretett – akcióprogram-tervezetet. Bőven merített az 1941-ben „Milyen legyen a tervgazdaság?" címen megjelent, általa írt magyar munkatervből. Támaszkodott a *Népszava* 1942-es ünnepi számában a különböző politikusoknak[171] a „Holnap Magyarországa" címen közzétett álláspontjára. Ezzel lényegében már a készülő munkaterv útját is egyengette. A munkaterv elkészítését segítette a polgári, kisgazdapárti oldalról jelentkező együttműködési készség. Sürgette a politikailag jórészt felkészületlen, a rendszer szólamaiban, demagóg formuláiban gondolkodó tömegek, különböző értelmiségi, kispolgári körök részéről a párt irányában megnőtt érdeklődés, és nem utolsósorban azok a gondok, amelyek a párt jellegének, stratégiájának tisztázását, „a nyílt színvallást" követelték.

Az SZDP gyakorlati programtervezete nemcsak azért érdekes és figyelemreméltó, mert egy, a párton belüli áramlat politikai elképzeléseit ismerhetjük meg belőle, hanem főleg azért, mert a tervezet vitája betekintést nyújt az SZDP vezető garnitúrájának – több mint 20 hozzászólónak[172] – a „Holnap Magyarországá"-val kapcsolatos stratégiai elképzeléseibe. A következőkben nézzük meg röviden, mit is tartalmazott a programtervezet.

A 27 oldalas mű egy egyoldalas elvi bevezetőből és 200 pontot magában foglaló 10 fejezetből[173] áll. A bevezető egy mondatban rögzíti, hogy a párt célja az „új társadalmi

rend megvalósítása" és az elvei, törekvései melletti kiállás, azonban, hogy a szerzők pontosan mit értettek ez alatt, az sem a következő mondatból („programunk: küzdelem a kapitalizmus, a kizsákmányolás ellen"), sem a 27 oldalon keresztül részletezett programpontokból nem derül ki. Valószínű, hogy az eredeti elképzelésben a bevezetőnek ez a megfogalmazása nem is szerepelt.[174] Ezt csak később írták hozzá, mivel a bevezető 2. pontja – az eredetiben a bevezető – túlságosan is általánosságokban mozgott, azért félő volt, hogy az 1903-as program feladásáért élesen támadni fogják a tervezetet. A bevezető az eredetiben így szólt: „gyakorlati programunk egy minden képzeletet felülmúló világháború pusztítása utáni időkre készült. Célja az ország újjáépítése." Ez azonban „meghaladja egyetlen párt vagy egyetlen társadalmi réteg erejét. Ezért fordulunk mindenkihez, hogy egyesült erővel és akarattal valósítsuk meg gyakorlati programunkat." Majd így folytatódik: „Új országot akarunk felépíteni: a holnap Magyarországát. Elég volt a szenvedésből és nélkülözésből. A holnap Magyarországának alapja az önállóság, a szabadság és jólét. Demokratikus és szociális népállamot akarunk »a néppel a népért« elv alapján. Ennek érdekében össze kell fogni a dolgozóknak: csak minden hasznos társadalmi réteg együttes erejével, alkotóképességével és akaratával valósítható meg az *új Magyarország*..."

A 10 fejezetből álló tervezet lényegében négy fő kérdést ölel fel: az államformát, a gazdaság struktúráját, a szociál- és kultúrpolitikát. A tervezetnek az államformára, az állami és társadalmi berendezkedésre vonatkozó megállapításai nem, vagy alig lépték túl a nyugati polgári demokráciák kereteit. A program fel sem vetette a hatalom kérdését. Ahogy a sok részletkérdésből kihámozható, valamiféle polgári vezetés alatt álló kormánykoalíció fogalmazódott itt meg, amelyben természetesen az SZDP is részt venne. A tervezet a majdan összeülő „alkotmányozó nemzetgyűlésnek" szánta az alkotmány megalkotásának feladatát és népszavazással kívánta eldönteni az államforma kérdését. Kimondta, hogy mindezek előfeltételeként biztosítani kell minden magyar állampolgár számára a polgári demokratikus szabadságjogokat. A tervezet magában foglalja az igazságszolgáltatás, a közigazgatás demokratizálását, minden egyéni kiváltság megszüntetését. Az ország nemzetiségeinek az általuk lakott területen meg akarta adni anyanyelvük használatának jogát. Az ország külpolitikájának alapját a dunai népek államszövetségében látta, a gazdasági problémákat pedig egy egységes európai gazdasági közösségben vélte megoldhatónak.

A gazdasági struktúrára vonatkozó fejezetekben – szocializált, magán- és szövetkezeti szektort feltételezve – követelték egyes kulcsiparágak államosítását, a nagytőke és a nagybankok állami ellenőrzését, a tervgazdálkodás bevezetését, a 200 holdon felüli nagybirtok felosztását, a fogyasztói ipar és kereskedelem szövetkezeti alapokra helyezését. Nem mondták meg azonban, hogy e lényeges intézkedések végrehajtását milyen államhatalomtól várják. A tervezet a gazdasági élet demokratikus ellenőrzését és irányítását úgy látta megoldhatónak, ha a tőkésekből és a munkavállalók képviselőiből – a fasiszta munkakamara elvén felépülő – ipari szövetségeket hoznak létre. Az üzemekben, munkahelyeken a dolgozók önkormányzati és érdekvédelmi szervei az üzemi választmányok lennének. A szakszervezetek szerepéről a tervezet – érthetetlen módon – teljesen megfeledkezett. Rögzítették viszont a munkához való jog és a munkanélküli-segély biztosítását, „a munkaviszonyt, béreket és egyéb feltételeket" szabályozó kollektív szerződések kötelező bevezetését.

A szociálpolitikai részek „minden önálló keresetből élő" és eltartott családtag számára „egyetemes szociális biztosítást" ígértek. Rögzítették a munkavédelmi, a családjóléti intézkedések, a 60 év feletti nyugdíj, a korszerű, mindenkire kiterjedő egészségügyi ellátás bevezetését, a 10 évre szóló lakásépítési program és az egységes tanonc- és ifjúságvédelmi

törvény megalkotásának szükségességét. A kultúrpolitika pedig „a nagy tömegek műveltségének biztosítására" demokratikus és szociális szellemű közoktatást követelt, a felekezeti és magániskolák megszüntetését, a tanulás költségeinek állami fedezetét, a vallás szabad gyakorlatát mondta ki.[175] A dokumentum valójában inkább egy, a hatalom meghódítására készülő párt kormányprogramja, mint az SZDP programtervezete volt. Ezért is váltott ki heves vitát.

A szétküldött programtervezetre többségében már május–júniusban megérkeztek az írásos vélemények, néhány értékelés – így Markos Györgyé, Szalay Sándoré – azonban csak 1943 őszén került Mónus Illéshez. A beérkező megjegyzések – egyetértők, elmarasztalók egyaránt – abból indultak ki, hogy a tervezet alapvető feladata tisztázni és pontosan megfogalmazni, hogy mit akar, mi a célja a Szociáldemokrata Pártnak, kikhez kíván szólni, kiket és miért kíván mozgósítani. Mennyiben tartja ma is időszerűnek az SZDP „alaptörvényét", az 1903-as programot, illetve mennyiben látja szükségesnek azt „korszerűsíteni". A változtatás igényli-e a párt szociáldemokrata jellegének, arculatának módosítását, és ez esetben a tervezet egy polgári demokratikus hatalomban részesedni akaró – a Labour Partyhoz hasonló – munkáspárt koncepcióját fogalmazza-e meg?! A beérkezett vélemények tehát – a rengeteg jogos, értékes részletmegjegyzés ellenére – alapvetően az elvi bevezetőre koncentráltak.

Az érdemben reflektálók többsége kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy a volt főtitkárt a tervezet elkészítésénél elsősorban egy majdan kormánykoalícióban működő párt feladatainak konkretizálása vezette, de tudták azt is – ez a tervezetről készült véleményekből kiderült –, hogy a formába öntésnél döntő szempont volt a párt tevékenységét, a vele való együttműködés lehetőségét éberen figyelő, antifasiszta irányba hajló polgári, kispolgári, értelmiségi csoportok megnyerése. Nem véletlen, hogy azoknak a szociáldemokrata vezetőknek a többsége, akik 1943 tavaszán a németellenes, egyben „forradalomelhárító" összefogást polgári kezdeményezéssel és polgári irányítás alatt képzelték el, helyeselte a tervezetet, s csupán apró megjegyzései voltak. Jellemző, hogy Peyer Károly azért kifogásolta az egyoldalas elvi bevezetőt, mert abban szerepel „elveink fenntartása", holott „az amúgy is természetes" és ez erre inkább feleslegesen „felhívja a figyelmet". A konkrét és részletes terv helyett „csupán általánosságokban mozgó", a párt iránti bizalmatlanságot eloszlató, a polgársággal való együttműködést kevésbé gátló programot javasolt. Nem volt érdemi megjegyzése Bechtler Péternek, Györki Imrének, Gáspár Zoltánnak, Knurr Pálnénak, Propper Sándornak, Révész Mihálynak és Szakasits Antalnak.

A hozzászólók másik jelentős része viszont a tervezetben, főleg annak elvi bevezetőjében azt kifogásolta, hogy a párt felé forduló nem munkástömegek megnyerése, a velük való együttműködés, „a forradalmi", „vörös titulus", a kommunistákkal való azonosításunk cáfolása érdekében – mint Kéthly Anna írta – „lényegünket tagadjuk meg, vagy legalábbis elrejtjük". Ugyancsak Kéthly – aki pedig a két „szélsőség", a nyilasok és a kommunisták elleni harcot alapvetően fontosnak tartotta – szögezte le a következőket: „Az *elvi bevezetőnek* világosan és mindenki által megérthetően" kell rögzítenie, hogy „az SZDP nem »egy párt a többi között«, nem egy »munkáspárt« a korszellem által szült többi munkáspárt között, hanem a szocializmust előkészítő, osztályharcos és marxista *világszemléleti* alapon álló mozgalom".

Szakasits Árpád is azt vetette fel, hogy a tervezet olvasása közben joggal kérdezhetjük Mónustól: „Vajon a polgárságnak, a munkaadóknak, a tőkéseknek van-e szüksége az SZDP-re, vagy az SZDP-nek a munkásokra?" Mások, pl. Szalay Sándor, úgy vélték, ez a program „csak a polgárság felé örvend majd teljes bizalomnak", mert „csodálatosképpen a nem-

szocialistáknak szól és nem a szocialistáknak". Zentai (Zuschlag) Vilmos szerint e tervezet „inkább a kétkedésnek", mint a bizalomnak nyújt táptalajt. Buchinger Manó pedig egyenesen „halandzsa"-tömegnek titulálta. Justus Pál, Münnich Károly, Száva István, Malasits Géza és mások is azt kérték számon a dokumentumtól, főleg annak elvi bevezetőjétől, hogy miért nem határolja körül pontosabban azt a jövő társadalmi rendszert, amelynek megvalósításáért az SZDP mozgósítani akarja éppen e program felhasználásával a párt felé forduló tömegeket, mindenekelőtt a munkásosztályt. Igaz – írta Száva István –, e munka bizonyos értelemben agitációs célzatú, „nem lehet azonban agitálni addig, amíg nem tudjuk, hogy miért agitálunk, nem lehet kiáltványt kiadni és nem lehet részleteket kidolgozni, amíg nem tisztázottak bizonyos elvi alapok".

A véleményalkotók azonban nemcsak bírálták, hanem meg is fogalmazták a háború után felépítendő, szerintük „átmeneti" jellegű, a „szocializmus irányába" fejlődő társadalom modelljét, amely aztán alapul szolgálhat a részcélkitűzések formába öntéséhez. Tolnai György (és feltehetően nem József, az aláírásnál a keresztnév ugyanis hiányzik) pl. a „demokratikus, szociális és a szocializmus felé haladó Magyarország" felépítésének rögzítését tartja kívánatosnak, amely késedelem nélkül megteremti az átmenetet az adott gazdasági rend és a szocializmus között. Malasits Géza is rögzíteni kívánta, hogy az SZDP törekvése és célkitűzése olyan új termelési és gazdasági rend és erre épülő társadalmi berendezkedés kialakítása, amely végső soron „a kapitalista termelési mód okozta kizsákmányolás ellen irányul". Gosztonyi Lajos azt javasolta, hogy a bevezető szögezze le: az SZDP célja „a kapitalizmus fokozatos megszüntetése, illetve leépítése". Száva István szerint félreérthetetlenül jelezni kell, hogy a háború után a dolgozó tömegek politikai szerepe a társadalom alakításában elsődleges lesz. Szalay Sándor alkalmatlannak tartja a háború utáni „holnap Magyarországa" jelszavát, helyette az önálló, független Magyarország megteremtését szorgalmazza, amely átmenetet jelenthetne a munkáscélok tényleges megvalósításához. Még Mónus legközelebbi munkatársa, Hirmann József is úgy vélte, szükségszerű leszögezni, hogy az SZDP „független, szabad, demokratikus és szociális Magyarországot" akar. Ő ugyan a miértre csak annyit jegyzett meg, mert „így slágerszerűbb".

Igen részletes véleményt mondott a tervezetről a kommunista Markos György. Lényegében ő is a cél pontos, „világos és félre nem érthető" meghatározását és az erre felépülő részletek következetesebb és egyértelműbb kidolgozását kérte számon a szerzőtől. „Elvileg le kell szögeznünk – írta –, hogy a cél a szocializmusba való fokozatos átmenet. Tehát az átmenet-gazdálkodást és általában az egész átmeneti politikát oly módon akarjuk kezelni, hogy ezek az intézkedések következetesen és fokozatosan a szocializmus felé vezessenek. Más szavakkal: a proletariátus akaratát szándékozunk megvalósítani az átmeneti időszakban." Az a demokrácia, amelyet a programtervezet megfogalmaz – hangsúlyozta Markos –, nem egyértelmű. Mi elsősorban a proletariátus akaratát érvényesítő, az ország dolgozóinak túlnyomó többségét magában foglaló és nem a „formális", azaz a burzsoá demokráciára esküszünk, és ennek valóra váltására hívjuk zászlónk alá a tömegeket. Programunk csak ilyen értelmezésben jelenthet „mindenkihez" fordulást. A „mindenkihez" fordulást valamilyen formában a hozzászólók többsége kifogásolta, éppúgy hiányolta annak hangsúlyozását, hogy az SZDP mindenekelőtt a munkásosztály pártja. Elsősorban tehát a munkásosztályhoz, a vele együtt haladó dolgozó parasztsághoz és a vele tartó értelmiséghez fordulhat a párt, s csak ezután mindenkihez.

A hozzászólók az elvi bevezetőhöz fűzött reflexiók szellemében bírálták az egyes fejezeteket is. Az államforma kérdésében kevesellték a Mónus által megfogalmazottakat, és fontosnak tartották, hogy helyet kapjon annak kialakításában a dolgozó tömegek politikai el-

képzelése. Hangsúlyozták, hogy mindenekelőtt a munkásosztály akaratának kell következetesen érvényesülnie az állam intézményeinek és társadalmi szervezeteinek működésében.[176]

A meglevő gazdasági struktúra, a kapitalizmus lényegén alig változtató, burkolt megfogalmazásoktól hemzsegő fejezet kapta a legtöbb bírálatot. Szakasits Árpád szerint e rész nyilvánosságra hozásával többet ártanának, mint használnának. Szellemesen és találóan fogalmazott, amikor azt írta: „a kecske is éhesen maradt és a káposzta is elfogyott". Tolnai szerint a dolgozók érdekeit képviselő államnak határozottan bele kell avatkoznia a gazdasági életbe, mégpedig úgy, hogy a közösség érdekében a „tőkét magánerőből fokozatosan állami kezelésbe kell venni". Hasonlóan vélekedett Gosztonyi Lajos, Markos György, Propper Sándor, Szalay Sándor. Ugyancsak haladó szociálpolitikát, olyat, amely *„minőségileg* túlhaladja a mai szociálpolitika kereteit", de mégis számol a háború utáni tényleges realitásokkal, kértek számon a tervezettől. Szakasits Árpád szerint a Beveridge-terv módosítás nélkül nem alkalmazható Magyarországon, mert a háború után nem fognak rendelkezésre állni azok az anyagi erőforrások, amelyek a tervezetben megfogalmazottak megvalósításához szükségesek, másrészt nálunk minőségileg többre van szükség, mint Angliában. Márpedig egy sor teljesíthetetlen, „hamis ígéret" nem más, mint a dolgozók „becsapása". Kéthly és Várnai Dániel hangoztatta: ne adjunk alapot „olyan követeléseknek, amelyet később nem tudunk vagy nem akarunk teljesíteni".[177]

A tervezet körül zajló vita arra is következtetni enged, hogy a párton belül, elsősorban a vezetés csúcsain, változatlanul megtalálható az a csoport, amely a Szakszervezeti Tanács 1940-es nyilatkozatát szem előtt tartva, az angol Munkáspárt politikai platformját példának tekintve, vagyis jobbra nyitva, az eddigi elvekből engedve a polgári, kisgazdapárti erőknek politikai engedményeket téve kísérli meg a hatalom sáncaiba való bejutást. Erre a körülményre a fentebb ismertetett programvita mellett az SZDP országos választmányának 1945. nyári – több napos – ülésén elhangzottak hívták fel a figyelmet. Faragó László a választmányi ülésen felszólalásában kitért arra, hogy 1943 tavaszán vita volt Mónus és többek között közte a merre nyitás kérdésében. Mónus azzal érvelt – szögezte le Faragó –, hogy dönteni kell, „vagy szocialista párt, vagy munkáspárt. A tömegek, amelyek a hatalomra vágynak és amelyek kormányozni kívánnak, nem bírják ki a szocialista pártot, hanem munkáspárt akarnak lenni."[178]

A hozzászólók többsége és a pártvezetés gerince viszont – ha nyilvánosan nem is, de írásban – elutasította az SZDP „lényegét" érintő kérdésekben a polgári irányban tett engedménykísérleteket.

Az írásos vélemények nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy rövid idő alatt képtelenség a tervezeten olyan átdolgozást végrehajtani, amelyet a „megosztott tábor" elfogadna. Úgy tűnik, a pártvezetőség is jobbnak látta, ha egyelőre nem kerül sor a tervezet átdolgozására és a Mónus által javasolt pártelnökségi vitára, hanem ismét félreteszik azzal az indokkal: dolgozni, finomítani kell rajta. Így született azután Peyer Károly és feltehetően mások javaslatára is az az ötlet, hogy a szervezés alatt álló értelmiségi csoportokat kell megbízni azzal, hogy a programtervezet alapján egy-egy csoport a profiljához közel álló témát, fejezetet dolgozza fel alaposan és részletesen.

1943 júliusában a pártvezetőség valóban összehívta a pártmunkára jelentkezett „szabad értelmiségieket", létrehozták az Értelmiségi Szervező Bizottságot és kijelölték annak tagjait. A találkozón Peyer Károly üdvözölte a résztvevőket és hangsúlyozta: a párt mindenekelőtt azt várja az értelmiségi csoportoktól, hogy segítsék a mozgalmat a háború utáni teendőkre való felkészülésben. 1943. július 22-én ült össze először a szervező bizottság a konkrét munka megbeszélésére. Itt Mónus Illés foglalta össze a bizottság előtt álló feladatokat. Ő is

a felkészülés segítésében jelölte meg a tennivalókat, de mindjárt hozzátette: „nem politikai vagy gazdasági kibontakozási plánumokat" várunk, mert ezek elkészítése a pártszervek feladata, hanem „az átmenetgazdálkodás... szakterveit". Ezekre pedig azért van szükség, hogy „több értelmességgel és felelősséggel" dolgozzunk és elkerüljük „az 1918–1919-es bukdácsolást, zűrzavart, tévedéseket, csalódásokat, és nem utolsósorban a megtévesztéseket és félrevezetéseket a konjunktúra és szándékkal szabotálók részéről".[179] Hangsúlyozta azt is, hogy a munkával szeretné a párt a „szabad értelmiséget" közelebb hozni a mozgalomhoz és bekapcsolni az SZDP konkrét politikai munkájába is.

1943 második felében – mai ismereteink szerint – nyolc értelmiségi csoport működött a szervező bizottság irányítása alatt. Ezek a következők: műszaki és gazdasági (ebből vált ki később minden valószínűség szerint a közgazdasági)[180], nevelői, orvosi, közjogi és közigazgatási, újságírói, írói és színművész csoport.

1943 végén, 1944 elején – az Urbán Károly által összegyűjtött adatok szerint – e csoportok összességükben már több mint fél ezer „szabad értelmiségit" foglalkoztattak. Az egyes csoportok szakterülete olyan volt, hogy munkájukhoz nem volt feltétlenül szükség a „háború utáni helyzet", a „jövő társadalmának" kérdésében a világos elvi állásfoglalásra. A nyolc közül csupán két csoport volt, amely semmiképpen sem kerülhette meg a kérdést, mégpedig a közjogi és közigazgatási bizottság, valamint a közgazdasági csoport. Először a közjogi és közigazgatási bizottság 1943. október 15-i ülésén merült fel központi problémaként, hogy tisztázni kell: a tervezés a háború utáni helyzetre vonatkozóan milyen politikai alternatívákat vegyen számításba. A bizottság elnökének, Ladányi Árminnak az volt a véleménye, hogy négyféle lehetőséggel kell számolni: 1. szocialista állam; 2. „tiszta szocialista kormányzat, de nem szocialista alapon"; 3. az SZDP a polgári pártokkal koalícióban kormányoz; 4. az SZDP ellenzékben marad. A probléma tisztázása érdekében a pártvezetőséghez kívántak fordulni. Györki Imre javaslatára ezt azonban elvetették. Györki azt indítványozta, hogy a bizottság egy megalakulandó polgári koalíciós kormány részére dolgozzon ki tervezetet.[181]

A háború utáni politikai lehetőségek tisztázására s ebben az SZDP vezetőségének elvi és politikai állásfoglalására még nagyobb szüksége volt a közgazdasági csoportnak. Így nem tekinthető véletlennek, hogy 1943 őszén a bizottság „bizalmas memorandumban" fordult a pártvezetőséghez és kérte, hogy az „elvi és politikai jelentőségű kérdésekben irányt szabjon", mert mint írták, „másképpen a közgazdasági csoport nem tudja folytatni munkáját". A csoport azonban elkövette azt a súlyos hibát, hogy nemcsak érdeklődött, hanem e fontos elvi kérdésben javaslatot is tett. A memorandum írói úgy vélekedtek, hogy a pártnak két alternatívával kellene számolnia: egy mérsékelt és egy radikális, azaz a politikai és a gazdasági struktúrát lényegesen megváltoztató feltevéssel. A bizottság ez utóbbira tett érdemi javaslatokat.[182] Mint Bán Antal későbbi feljegyzéséből kiderül, a csoport elképzelései felháborodást váltottak ki a pártvezetőség néhány tagjából, mindenekelőtt Peyer Károlyból, de úgy tűnik, Mónus Illésből is. Mónus 1944. január 11-én válaszolt a memorandumra. A bevezetőben leszögezte: a bizottság foglalkozzon azzal, amivel a pártvezetőség megbízta, szakkérdésekkel[183] és „ne... elvi jelentőségű problémákkal". Hangsúlyozta: politikai kérdésekben semmiféle elvi állásfoglalás „nem kívánatos", mert „indiszkréció folytán a nyilvánosság elé kerül és a pártot kellemetlen helyzetbe hozza". „A közigazgatási bizottság által felvetett kérdések egyébként is olyanok, amelyekre csak akkor lehet és kell felelni, ha a párt a politikai hatalom birtokába jutott."

Mónus azonban nemcsak politikai meggondolásokból helytelenítette a bizottság által felvázolt, forradalmi átalakulással számoló alternatívát, hanem – mint ez leveléből világosan kiderül – el is vetette azt. A „közgazdasági bizottság javaslatai" oly távol esnek a reális élet-

től és lehetőségektől, hogy „komolyan foglalkozni nem lehet velük". Ilyen elképzelés csak – mint írja – „a széles tömegbázisú", a pártot, a „pártdemokráciát" elvető, a realitásokkal nem számoló „*hivatásos forradalmárok*" agyában születhet meg, akik „*más* megoldást, mint forradalmat, nem fogadnak el, még ha évtizedekig is kell várniok a forradalomra".

„Hogy mi lesz a háború után, és Magyarország sorsa, politikai helyzete hogyan alakul, ma legfeljebb csak feltevés lehet – szögezi le Mónus –, de ez a feltevés nem lehet az alapja ilyen messzemenő javaslatoknak. Ha forradalmi állapotba kerülne az ország, akkor ezek úgyis napirendre kerülnek és egy vagy más formában megoldást követelnek. Amíg ez a helyzet nem következik be, addig a pártnak a realitások talaján kell maradnia és ezek szemszögéből kell a kérdésekkel foglalkozni."[184]

A programtervezet, annak vitája, valamint a közjogi és közigazgatási bizottság részéről tudomásul vett, illetve a közgazdasági csoporttal elfogadtatni akart és alább még részletezendő politikai megnyilatkozások arra vallanak, hogy 1943-ban az SZDP politikáját döntően meghatározta az a koncepció, amely a Szociáldemokrata Pártot is magában foglaló polgári vezetés alatt álló koalíciós kormány alternatívájával számolt. Vagyis a Hitler hatalomra jutása után, a harmincas évek közepén megindult kiútkeresés során még csak elemeiben jelentkező, majd 1940-ben a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatában, illetve az ehhez fűzött magyarázatokban már többé-kevésbé körülhatárolt polgári koalíciós koncepció részletekbe menően öltött testet a fentebb elemzett tervezetben és a hozzá fűzött reflexiók egy részében. A nemzetközi erőviszonyok, a fronthelyzet, a változó belpolitikai viszonyok nyomán egyes részletekben, megoldási módozatokban bizonyos változtatásokra hajlandónak mutatkoztak az említett politikai struktúra hívei, gyakorlati politikájukat azonban a fentiek determinálták.

Az SZDP vezetésében ugyanakkor változatlanul jelen volt – bár az 1942-es veszteségek után, főleg bázisát tekintve jelentősen meggyengülve – az a baloldal, amely számolt a dolgozó tömegek várhatóan növekvő politikai súlyával, és ennek megfelelően a munkásosztály vezetésével a munkás-paraszt szövetséget elsődlegesenek tartó, de a polgári erőket is magában foglaló kormánykoalíció lehetőségét tartotta szem előtt. Ez az alternatíva a demokratikus átalakulást összekapcsolta a szocializmusba való fokozatos átmenet lehetőségével. Ebben volt a jobb- és a baloldal között az alapvető különbség. A baloldal azonban nemcsak a távlatokat, hanem a konkrét teendőket illetően is eltérő nézetet vallott. Szerinte az SZDP-nek nemcsak kritikai feladatai vannak a rendszerrel, a béketapogatódzásokkal szemben, hanem „a kibontakozás" cselekvő részese, kezdeményezője kell hogy legyen. Ebben a felfogásukban maguk mögött tudhatták Kéthlyt és híveit is, annak ellenére, hogy álláspontjuk nagyon gyakran ingadozott. Úgy véljük, a párton belül az alternatíva kérdésében mutatkozó nézeteltéréseknek is döntő szerepük volt abban, hogy a tervezetben rögzített politikai irányvonal nem kapott hivatalos megerősítést és nyilvánosságot sem. Ennek ellenére ez utóbbi álláspontot ismerték és messzemenően támogatták a Hitler-ellenes polgári körök, amelyek a háború befejeződése szempontjából fontosnak, az SZDP politikai törekvéseit ismerve pedig lehetségesnek tartották a vele való együttműködést.

1943 tavaszán az SZDP-n belüli baloldal nem tudta a korábbi évekhez hasonló nyíltsággal képviselni álláspontját. Mégis a dolgozó tömegek körében felgyorsult balratolódás, és annak várható folytatódása, főleg pedig a KMP támogatása a baloldali alternatíva realitását erősítette. Így a kétféle álláspont – a nemzetközi és a belpolitikai helyzet alakulásától függően – egymás mellett, vagy egymás ellenére élt az SZDP-n belül, és erősen hatott az 1943 tavaszától újból szárnyait bontogató Hitler-ellenes összefogásra.

A Szociáldemokrata Párton belül az elvi vitákkal egyidejűleg, néha éppen e miatt növeke-

dett azoknak a funkcionáriusoknak a tábora, akik a „csodavárást", illetve a kivárást helytelenítve sürgették, hogy a pártvezetőség a párt- és szakszervezeti organizációt aktívan kapcsolja be a háborúból kiutat kereső országos politika áramkörébe. Ennek során – a stratégiai kérdésben megmutatkozó két alapirányzathoz hasonlóan – két, egymástól élesen el nem határolható törekvés alakult ki. Az egyiket a Szakasits Árpád körül tömörülők csoportja képviselte. Ők többé-kevésbé a KMP által kezdeményezett függetlenségi politikát akarták feltámasztani és továbbvinni. A másik tábort a Peyer Károly mögött állók alkották, akik viszont a Kállay-féle rendszermentő politika vonzásába kerülve próbálkoztak kiutat keresni a háborúból.

A KMP KB 1942 végén jól látta, hogy az SZDP-n belül az erőviszonyok a baloldal súlyos vesztesége miatt eltolódtak. Felismerte, milyen veszély fenyegeti a függetlenségi mozgalmat, ha a Kállay-kormánynak sikerül a Peyer-vezette jobbszárny megnyerésével az SZDP-t rendszermentő politikájához eszközként felhasználni. Ezért is tartotta fontosnak, hogy azonnal figyelmeztessen a veszélyre, támogassa az SZDP és a szakszervezetek baloldali erőit az 1940–1941-ben „megtalált" helyes út folytatásában, a munkásosztály vezette függetlenségi mozgalom talpra állításában. „Döntő fontosságú az SZDP és a szakszervezetek szerepe" háborúellenes harcunkban – szögezte le a KMP 1942 végén. A reakció épp ezért törekszik arra, hogy ezeket a szervezeteket megfossza harcos kádereitől és a nemzeti szabadságküzdelem elemeiből a reakció eszközeivé aljasítsa. Őrködnünk kell, hogy ez a terv ne sikerüljön. Meg kell akadályozni, hogy „Peyerék a szervezeteket a reakció szolgálatába állítsák... Biztosítani kell a munkásosztály hegemóniáját a nemzeti harcban. Megteremteni a társadalom többi osztályaival az együttműködés, az együttes harc eszmei és szervezeti előfeltételeit."[185]

1942 végén, 1943 elején a következetes antifasiszta tábor, mindenekelőtt a KMP és az SZDP baloldala – az 1942 nyarán elszenvedett súlyos veszteségek után részben rendezve sorait – a szétvert függetlenségi front újjászervezéséhez kezdett. Ennek első jelei a *Népszava* már említett 1942-es karácsonyi számában mutatkoztak. Igaz, most háttérbe szorítva kísérelték meg – a „kivárók"-kal, „a harcot elodázni" akarókkal, a „mából" a „holnapba" menekülőkkel csatázva – a Hitler-ellenes nemzeti erők összefogását; a „ma" cselekvő lehetőségeinek kihasználását szorgalmazták. E számban vetették fel, hogy 1943 legyen Petőfi éve. A *Népszava* 1943. január 3-i ünnepi mellékletét már e gondolat szellemének, 1848 feleleventésének szentelték. Január 17-re Petőfi irodalmi matinét szerveztek és ennek védnökségére – a Magyar Történelmi Emlékbizottságra emlékeztető – népfrontos bizottságot hoztak létre. A bizottság tagjai voltak: Eckhardt Sándor, Herczeg Ferenc, Kornis Gyula, Rédey Tivadar, Schöpflin Aladár, Szakasits Árpád, Szekfű Gyula és Voinovich Géza.[186]

A népfrontos szándékot mi sem jelezte jobban, mint Szakasits Árpádnak a védnökök névsorával egyidőben megjelent, „Osztályok harca és a nemzeti egység" című vezércikke. Szakasits mindazon erők összefogását sürgette, amelyek „az élet-halál mezsgyéjére került nemzetet" meg akarják menteni. Ennek az összefogásnak értelme, eredménye azonban csak akkor lesz, írta, ha „a különböző érdekek összeütközéséből minél kevesebb kár származik az egész nemzeti közösségre... és *a dolgozó tömegek jogos igényei kielégítést nyernek*". E feladat megoldásában a kezdeményezés feladata – Szakasits szerint – a dolgozó osztályokra hárul. Ez a gondolat dominált Barcs Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre néhány nappal későbbi beszélgetésében is. Bajcsy-Zsilinszky a különböző társadalmi rétegek, osztályok összefogását, s a holnap helyett a „ma" „aktuális" feladataira való koncentrálást tartotta a legfontosabbnak. „Sajnálatos – mondotta –, hogy ma többen törődnek nálunk is a háború után következő kérdésekkel, mint annak a sokkal nehezebb periódusnak külső és belső proble-

máival, amely mától a háború befejezéséig tart. Szerintem ez az időszak veti meg, semmi más az új Magyarország létének és boldogulásának igazi alapjait."[187]

A Belügyminisztérium és más politikai erők azonban útját állták az újabb baloldalról jövő kezdeményezésnek. A Petőfi-estet és a hasonló rendezvényeket betiltották. A *Népszavá*ból is elmaradtak a nemzeti összefogást sürgető cikkek. Váratlanul azonban a Hitler-ellenes polgári szervezetek és sajtójuk lépett fel a nemzeti erők összefogásának kezdeményezőjeként.

A Magyar Nemzeti Szövetség 1943. január 24-i ülésén Barankovics István, a németellenes katolikus csoportok egyik képviselője „A kereszténypolitika elvi alapjai Magyarországon" címmel tartott előadást. A szónok olyan politikai rendszer megteremtése mellett tört lándzsát, amely egyenlő jogokat biztosít mindenkinek, „semmiképpen sem antiliberális, antimarxista vagy antiszemita". Barankovics ennek a politikai rendszernek a megvalósításához, mindenekelőtt „szellemi előkészítéséhez" szólította csatasorba a jövő feladatain munkálkodókat.[188] Néhány nappal később Andorka Rudolf, a volt ludovikás tiszt, majd madridi magyar követ szólalt meg, ő is a háború után a nemzetre váró nagy feladatok jó előkészítésére hívta fel a figyelmet. A jövő terveit, a szociális reformjavaslatokat közösen kell készíteni és a háború utáni végrehajtásban is egyetértésre kell jutni – írta –, hogy a szükséges reformok már „egy testileg megerősödött", „lelkileg megnyugodott", nem pedig háborútól még vérző, „beteg országban" hajtassanak végre.[189] Február 8-án a Nemzeti Kaszinó hagyományos Széchenyi-vacsoráján, amelyen jelen volt Horthy és Kállay is, Purgly Emil nagybirtokos, felsőházi tag beszédében azt fejtegette, hogy a mai nemzedék legjobbjainak egyaránt küzdeniük kell az évszázados pángermán és pánszláv veszély ellen, mert az ország csak így töltheti be küldetését Kelet és Nyugat kapujában.[190]

A polgári oldalról jövő kísérletek február végén, március elején felerősödtek, majd – szinte lavinaszerűen – ontották a polgári lapok a nemzeti összefogásról szóló cikkeket. Mi is történt tulajdonképpen?

Sztálingrád után – mint már jeleztük – a Kállay-kormány is mind tisztábban látta, hogy Németország és oldalán Magyarország a háborút elvesztette. A kormány mögött álló Hitler-ellenes konzervatív – a nagybirtokosok és finánctőke jelentékeny részét felölelő – csoport Bethlen Istvánnal az élen[191] elérkezettnek látta az időt a béketapogatódzások konkrét politikai és személyi feltételeinek, a kapcsolatok felvételének előkészítésére. Elhatározásukban döntő szerepet játszott az a – később illúziónak bizonyult – feltételezés, hogy a németek sztálingrádi vereségét követni fogja az angol és amerikai hadsereg gyors balkáni inváziója. Egyesek Németország közeli összeomlásával számoltak.

Az 1943. január végén Isztambulba küldött Frey Andráson, a *Magyar Nemzet* külpolitikai rovatvezetőjén keresztül teremtődött meg az első kapcsolat Kállay és a nyugati szövetségesek között. Ezt néhány héten belül újak követték. Egyidejűleg rendszeres információs kapcsolatot sikerült kiépíteni a stockholmi magyar követségen keresztül a Nyugat, elsősorban Anglia felé. A kapcsolat a magyar követség munkatársa, Gellért Andor és a stockholmi angol információs irodán dolgozó, az angol Munkáspárttal jó összeköttetést fenntartó Böhm Vilmos között jött létre.[192]

Az első információkból nyilvánvalóvá vált, hogy az angol kormány nem tartja Kállay kormányát megfelelőnek az érintkezés, még kevésbé a tárgyalások felvételére. Feltehetően ez is szerepet játszott abban, hogy a február 7-én ugyancsak Isztambulba érkező és az angol megbízottakkal tárgyaló Szent-Györgyi Albert nem a kormány megbízottjaként, hanem egy liberális és demokratikus ellenzék nevében jelentkezett. Szent-Györgyi – a legutóbb ismertté vált angol feljegyzés szerint – elmondotta, hogy elutazása előtt megbeszéléseket folytatott a Nemzeti Parasztpárt, a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Demokrata Párt

és a legitimisták vezetőivel. Név szerint megemlítette Peyer Károlyt, Szakasits Árpádot, Kállai Gyulát, Kovács Imrét, Varga Bélát, Vázsoni Jánost, Sigray Antalt. Kifejtette, hogy a felsoroltak megbízásából kíván tárgyalni. Felajánlotta egy olyan Magyarország szolgálatát, amely „képes lenne eredményesen részt venni Európa újjáépítésében".

Szent-Györgyi jelentését az angolok, különösen azok a körök, amelyek az utóbbi hónapokban bizonyos változásokra figyeltek fel a magyar belpolitikában, kedvezően fogadták, és a Nobel-díjas tudós által képviselt demokratikus ellenzékkel szorgalmazták az illegális kapcsolatok kiépítését. Fontosnak tartották azonban hangsúlyozni, hogy a magyar ellenzék konkrét gyakorlati lépéseitől függ a kapcsolatok alakulásának további sorsa.[193]

A Szent-Györgyi Albert révén létrejött összeköttetés feltehetően közrejátszott abban, hogy visszatérte után – mintegy karmesteri intésre – a *Magyar Nemzet*tel az élen a liberális sajtó – az *Újság*, *A Mai Nap*, a *Független Magyarország*, a *Független Magyar Újság*, az olyan folyóiratok, mint a *Külügyi Szemle*, a *Magyar Szemle* – az ország „sorsfordulóhoz" érkezéséről, a „jövő előtt érzett általános szorongásról" és a kivezető út közös kimunkálásáról kezdjen el cikkezni. Ebben kétségtelenül döntő szerepet játszott az a sokkhatás, amit Sztálingrád és Voronyezs a liberális ellenzéki erők Hitler-ellenességének növekedésében kiváltott. Úgy véljük azonban, szerepe volt a történtekben annak a Kállay-féle hintapolitika által tolerált törekvésnek is, hogy a rendszer a Nyugat felé legalább a propagandában tudjon felmutatni egy funkcionáló ellenzéket. Talán még ennél is lényegesebb az az elképzelés, hogy e propaganda segítségével sikerül lefékezni, a rendszermentő politika vágányaira irányítani a tömegek részben tudatosan, részben spontán módon erősödő békevágyát, várható háborúellenes akcióit. Megfelelően tudatosítani akarták továbbá a nemzetre részben szélsőjobbról leselkedő veszélyt – egy esetleges német megszállással súlyosbítva –, de főként a baloldalról várható támadást, az 1918–1919-es forradalmak megismétlődését. A hangsúly ez utóbbin volt. A polgári sajtóban napvilágot látott cikkekben szinte szállóigévé vált: „nem a forradalom szellemével tartunk kézfogót, hanem a forradalmakat kerülni akaró erőket gyűjtjük egy táborba".[194] Kétségtelen, ebben bizonyos szerepet játszott a nácik támogatását élvező szélsőjobboldal: a nyilasok, az imrédysták gyanakvásának, várható ellenakciójának mérséklése, az elsődleges ok azonban e szerveződő Hitler-ellenes polgári tábornak a forradalomtól való félelmében keresendő. Abban, hogy mindenáron el akarták kerülni a radikális, a rendszer lényegét érintő átalakulást. Nem véletlenül fogalmazott így gróf Dessewffy Gyula: „a magyar élet kiteljesedése nem annyira a háború mikénti befejezésétől, mint inkább... a belső berendezkedés mikéntjétől függ".[195] Hasonló álláspontokat fejtegetett Kelemen Kornél, Sulyok Dezső, Schlachta Margit, Almási József és mások is. A forradalom lehetőségének felidézésével, s főleg az elkerülésére való maximális mozgósítással ezek az erők tüzet nyitottak a következetes baloldalra, a demokráciára, mindenekelőtt a kommunistákra, azokra, akik valóban a háborúból való kiválás élharcosai, az összes Hitler-ellenes és demokratikus erők összefogásának szószólói voltak. Ebben a kórusban a baloldalt képviselő *Népszava* egy-két cikke – amely az együttműködés érdekében kölcsönös engedményeket sürgetett – nemigen tárta fel, még kevésbé ellensúlyozta a nemzeti összefogás kérdésében tapasztalható torzulásokat, alig figyelmeztetett az 1942 óta bekövetkezett veszélyes irányváltásra.[196]

1943 tavaszán azonban nemcsak a propaganda területén, hanem a gyakorlati politikában is megtörténtek az első igazi lépések egy polgári irányítás alatt álló és a kormány által ellenőrzött együttműködés felé. Az összefogás fő szorgalmazói az uralkodó osztályok németellenes csoportjai részéről a legitimistákból, a Magyar Társaskör, a Nemzeti Összetartás Társaskör tagjaiból, valamint a *Magyar Nemzet* és a *Független Magyarország* mögött állókból

kerültek ki. Az együttműködés realizálásának legfőbb gondját kezdetben az okozta, hogy az összefogást szorgalmazók egy része, főleg a Rassay Károly mögött felsorakozók és maga a kormány is, csak a Szociáldemokrata Pártig akarta az együttműködést kiterjeszteni. Az SZDP-t mint útitársat kívánták kezelni. Mint láttuk, az SZDP-n belül is megoszlottak a vélemények arról, hogy részt vegyenek-e egy ilyen együttesben. Úgy tűnik, a Kisgazdapárt és a polgári csoportoknak az a része, amely reálisan vizsgálta a jövő lehetőségeit és számolt a demokratikus átalakulással, ragaszkodott a szociáldemokratákhoz. Ők a kibontakozást, a tömegek, főleg a munkásosztály megnyerését a szociáldemokraták nélkül elképzelhetetlennek tartották. Bevonásukat sürgette a Nyugattal való kapcsolatteremtésük és az onnan érkező jelzések, ajánlások stb. sora is.

A szociáldemokratákkal együttműködni akaróknak megfelelő „útmutatásnak" ígérkezett a finn és a dán példa. Mindkét – német befolyás alatt álló – országban választásokra került sor 1943 tavaszán. Finnországban, ahol a szociáldemokrata párt eddig is tagja volt a kormánynak, most növelte miniszteriumainak számát. Ugyanakkor a finn szociáldemokraták a választást követően nyilatkozatban deklarálták, hogy az ország függetlenségéért, a belső demokrácia megteremtéséért vívott harcuk „a szélsőségek", mindenekelőtt a kommunisták és az általuk képviselt politika ellen irányul. „A fölényes" választási győzelem után a dán szociáldemokraták ugyancsak felajánlották együttműködésüket a konzervatív erőknek „a szélsőségek", a kommunisták elleni harchoz. A magyar náciellenes tábor polgári szárnya azonban nemcsak a dán és a finn eseményekkel példálózgatott, hanem idehaza is igyekezett meggyőzni a kormánytényezőket az SZDP szalonképességéről, miközben konkrét politikai együttműködést is felajánlott az SZDP vezetőségének.

Baráti Huszár Aladár, az Országos Társadalombiztosító Intézet elnöke és Andorka Rudolf 1943 márciusának elején vetette fel – feltehetően Bethlen István tudtával – egy esetleges Horthy–Peyer-találkozónak a gondolatát. A szociáldemokrata pártvezetőség többsége – amely két évtizede hiába reménykedett ilyen audienciában – természetesen helyeselte és a párt előtt álló nagy lehetőség nyitányaként értékelte. Csak egy kisebbség aggodalmaskodott. Váratlanul gyorsan, már március 31-én, Kállay kormányfő római utazása előtt sor is került a találkozóra. Valószínű, szerepet játszott ebben az is, hogy Kállay Mussolinival és a pápával folytatott tárgyalásai során már hivatkozni kívánt a politikai elképzelései mögött felsorakozó széles ellenzéki tábor erejére és bizalmára is.

A kormányzó a Várban, Bethlen István társaságában – aki azonban a tárgyaláson nem vett részt – fogadta Peyer Károlyt, a Szaktanács főtitkárát, az SZDP elnökét. A mintegy félórás audiencián – a visszaemlékezések szerint – Horthy Miklós alig érintett érdemi dolgokat. Peyer Károly viszont közölte, hogy az SZDP részt kíván venni a nemzeti kibontakozásban, és a közös ügy érdekében a párt hajlandó belső és külső lehetőségeit hasznosítani. Ennek ellenében kérte, hogy a kormány karolja fel a munkásság bérköveteléseit, javítson az élelmiszerhelyzeten, lépjen fel a hadiüzemekben és a munkaszázadokban tapasztalható túlkapások ellen. Horthy kitért az egyenes válasz elől.

A pártszékházban az audienciát követően Peyert az egész vezérkar nagy izgalommal várta. Hamarosan kiderült azonban, hogy a találkozó eredménye a várakozás alatt maradt. Peyer Károly a pártfunkcionáriusok szélesebb körének tájékoztatására nem is akart vállalkozni, csak a vezetőség nyomására volt hajlandó a másnapra összehívottakat informálni. Ezen a tájékoztatón végül is a következőkkel zárta mondanivalóját: „olyan emberek állnak az ország élén, akik szűk osztályhelyzetükön túl nem látnak".[197]

A Peyer–Horthy-találkozó ennek ellenére nagy visszhangot váltott ki mind a párt-, mind a szakszervezetekben. A vezetőség egy része – Peyer, Szeder, Kabók, Kéthly – a csalódás

ellenére is úgy vélte, hogy a találkozó olyan „hadi koalíció" létrejöttének a lehetőségét hordja magában, amelyben a szociáldemokratákkal is számolnak. Erre utalt Teleki Pál halálának évfordulóján a *Népszava* megemlékező cikke is, kiemelve, hogy Teleki világnézete és az SZDP-é bizonyos pártokon felüli vonalakon találkozott, éppúgy, mint napjainkban.[198]

A találkozónak bizonyos hatása érződött a kormányhivatalokban is. A megbeszélést követően az iparügyi miniszter a béremelést sürgető szakszervezeti delegációval tárgyalt. A belügyminiszter pedig a munkásotthonok ügyében szóló Peyert, a honvédelmi miniszter Kéthly Annát fogadta, aki az internált és munkaszázadokba hurcolt szociáldemokraták nevében járt közbe. Mindenütt „megértésre" találtak a kopogtatók, az illetékesek gyors orvoslást helyeztek kilátásba.[199] Az egyéb kormány- és hivatali szervekkel (a megyékig bezárólag) is javult a kapcsolat, kedvezőbbé váltak a szervezkedés feltételei. 1943 április–májusában vidéken is engedélyezték a különböző párt- és szakszervezeti csoportok közös értekezleteit, egymást érték a szakszervezetek közötti, úgynevezett szakmaközi megbeszélések a nagyobb városokban. Az alsó szinteken – az üzemekben, vidéken – azonban minden változatlan maradt, hacsak felülről nem történt beavatkozás egyes kirívó esetekben.[200]

Az audienciával egyidőben folytak az előkészületek Peyer Károly és egy angol munkáspárti vezető stockholmi találkozójára. Angol részről az elgondolással egyetértettek és a magyar kormány is támogatta azt. Peyer vízumkérelmét azonban a németek elutasították. Így a találkozó meghiúsult. Ennek ellenére – a Magyar Külügyminisztérium és Böhm Vilmos közbeiktatásával – az SZDP-nek sikerült rendszeres kapcsolatot kiépíteni az angol Munkáspárt jobbszárnyához tartozó Herbert Morrison csoportjával.[201]

Az SZDP politikai szerepének megnövekedésével párhuzamosan erőfeszítések történtek a kisgazdák, a szociáldemokraták és a polgári csoportok részvételével a németellenes erőket tömörítő politikai szervezet létrehozására.

Az erről szóló rendőrségi jelzések, célzatos újságcikkek mellett ma már rendelkezésünkre áll Andorka Rudolf naplója, amely szinte napról napra rögzíti a különböző Hitler-ellenes erők összefogására irányuló megbeszéléseket. A sok-sok időt rabló, kevés konkrét eredménnyel járó megbeszélésekből kirajzolódik az a kép, amely a Hitler-ellenes polgári tábort végső soron eljuttatta ahhoz a felismeréshez, hogy szükség van a háború végén jelentkező „krízis" átvészeléséhez a munkásságot és a parasztságot is magában foglaló összefogásra. A kormánytól független cselekvésre azonban képtelenek voltak rászánni magukat. Cselekvőképességüket szinte megbénította az a körülmény, hogy egy részük elvetette az SZDP-vel való „okos kollaborációt", és szinte egészük a polgári demokratikus átalakulás alapkövetelményét, a radikális földosztást.[202]

Ebben a helyzetben a polgári csoportok józanabb szárnya, Andorka Rudolf körül tömörülve – a *Magyar Nemzet*et, az *Újság*ot, a *Független Magyarország*ot, a *Mai Nap*ot is megnyerve – önálló lépésre szánta el magát. Elhatározta, hogy első lépésként a Kisgazdapárt és az SZDP bevonásával létrehozza az összefogás politikai szervezetét. Az SZDP titkársági anyagai között meg is található az a dokumentum, amely Andorka Rudolfnak a Magyar Együttműködési Bizottság (MEB) létrehozására tett javaslatát tartalmazza.

A bevezető közli, hogy az eddigi megbeszélések, viták eredményeként az a „szűkebb körű tömörülés", amely az együttműködés „szellemi irányítására létesült", továbblép és „bizottsággá alakul át", hogy „fokozottabb mértékben tudja megvalósítani közérdekű céljait". A dokumentum ezt követően rögzíti a MEB összetételét, működési elveit és programját is.

A MEB céljaként „a munkásság, parasztság és értelmiség szoros összefogásának és politikai együttműködésének előmozdítását", gyakorlati útra segítését jelölte meg a szervezet működési tervezete. Rögzítette, hogy a bizottságban a Független Kisgazdapárt, a Szociál-

demokrata Párt és a polgári pártok foglalnak helyet. A bizottság nem bezárt testület, hanem bővíthető, egyhangú határozat alapján, meghívott tagokkal. A bizottság legfőbb teendője: kidolgozni azokat a feladatokat, amelyek „a jövő demokratikus Magyarország" létrejöttéhez vezetnek s megteremteni az elérésükhöz szükséges feltételeket. Segíteni a MEB munkájában részt vevő pártokat és a velük tartó sajtót „az elvi, szellemi együvé tartozás érzésének ápolásában" és a „személyes érintkezés előmozdításában". A MEB élén – a javaslat szerint – elnök, főtitkár és titkárok állnának, a különleges kérdések előkészítését pedig albizottságok végeznék.

A programtervezet 18 pontban fogalmazta meg a „szabad, független, szociális szellemű Magyarország" célkitűzését. Rögzítette, hogy Magyarország „a dunai agrárállamokkal együttműködő", „Európa egyensúlyát biztosító" külpolitikát kíván követni. Öt pontban foglalta össze a magyar nép „politikai és szociális jogainak intézményes kiépítését, a politikai szabadságjogok helyreállítását". „Józan, tervszerű földreformot" javasolt, „a teljes kártalanítás elvének alkalmazásával". Külön pont rögzítette a szakszervezetek állami elismerését és teljes működési szabadságát, továbbá a széles tömegek életszínvonalát emelő szociálpolitika bevezetését, a munkalehetőségek biztosítását és a munkás–tőkés közötti harmónia megteremtésének szervezeti feltételeit. A tervezet külön kitért a „náci rendszer teljes felszámolását" biztosító „politikai és gyakorlati intézkedések előkészítésére", „a keresztényi szellemet, az emberiességet és a nemzeti érzést" jogaiba visszahelyező politika kialakítására.

A programtervezet végül leszögezte, hogy a MEB „az alkotmányos királyság alapján áll" és „elutasít minden forradalmi célt és eszközt, egyben elutasítja az együttműködést olyan pártokkal, csoportokkal vagy egyénekkel, amelyek és akik forradalmi alapon állnak és forradalmi célokat vallanak".[203] Vagyis a tervezet utolsó pontja a KMP-vel való mindennemű együttműködés nyílt elutasítását foglalta magában.

A dokumentum ismeretében úgy is fogalmazhatnánk, hogy itt a Magyar Történelmi Emlékbizottság (MTEB) felélesztésének kísérletéről van szó, azzal a „szépséghibával", hogy a jövő Magyarországát a kommunisták nélkül, sőt a kommunisták ellen szeretnék alakítani. A MEB programtervezete, antikommunista álláspontja ellenére, pozitív abban az értelemben, hogy túllépett az uralkodó osztályok konzervatív, németellenes szárnyának teljesen antidemokratikus szándékain. Felismerte, hogy a nemzeti összefogás a munkásosztály és a dolgozó parasztság nélkül, illetve azok alapvető követeléseinek elfogadása és programba foglalása nélkül nem valósítható meg. Ennyiben tehát – ha ellentmondásosan is – előrelépés volt a konzervatív szárny politikájához képest. Hasonlóan azonban a konzervatívokhoz, a MEB tervezetének készítői is abban reménykedtek, hogy a háború utáni átalakulás mértékét nem a dolgozó tömegek, hanem az uralkodó osztályok és a mögöttük álló erők fogják meghatározni. A MEB mögött álló polgári erők az első lépést mégis megtették ahhoz, hogy felülemelkedjenek a nemzet vesztét okozó osztálykorlátaikon.

A Magyar Együttműködési Bizottság programjában rögzített követelések több pontja majdnem szó szerint megegyezik a Mónus-féle, illetve az 1943 tavaszán kidolgozott kisgazdapárti programban foglaltakkal. Ez a tény, továbbá a MEB fentebb ismertetett dokumentumában található megállapítások, valamint az, hogy az elemzett iratra az SZDP titkársági anyagai között bukkantunk rá, megerősíti azt a feltevésünket, hogy a MEB létrehozása ekkor már előrehaladott stádiumban volt.[204] E megállapításunkat alátámasztani látszik a cenzúra által közlésre nem engedélyezett, de a *Népszava* szerkesztőségében fennmaradt cikk is, amely a fenti javaslat mellett pozitívan foglal állást.

A *Népszavá*ban nem közölt cikk mindjárt a bevezetőben leszögezte, hogy a „hatalom mai

gyakorlóinak" tisztában kell lenniök azzal: „ott nem folytathatják, ahol a háború előtt abbamaradt". Most dől el, „képesek-e magasabb célokért messzebbható időre, nagy távlatokba... gondolkodni" vagy sem. Ugyanakkor próbatétel előtt állanak a „holnap Magyarországáért" dolgozók is. Nekik is számba kell venni a lehetőségeket. Igaz – olvasható a cikkben –, „a demokratikus alapokon nyugvó szociális szellemű Magyarország... koncepciója kifogástalan", a holnap szempontjából „nyugalmat és biztonságot áraszt", de tovább kell lépni. Elengedhetetlenül szükség van egy olyan minimális program kidolgozására, amely a munkásság, parasztság és polgárság „közös érdekeit" és „közös célkitűzéseit" összefoglalja. Rögzíti továbbá, hogy az együttműködést vállalók mit, miért és hogyan akarnak megoldani. Csak egy ilyen közösen elfogadott platform „adna szilárdságot és biztosítékot arra, hogy ez a... célkitűzés a valóságban az ország, a nép érdekeit szolgálja és nem marad elvetélt, sikertelen" kísérlet. A cikkben az SZDP részéről javasolt minimális program – az alkotmányos királyság és a forradalmi célok elvetését rögzítő pontok mellőzésével – lényegében azonos a MEB tervezetével.[205]

Nyilvánvaló tehát, hogy 1943 tavaszán – néhány hónap alatt – a Szent-Györgyi által jelzett „liberális és demokratikus ellenzék" körvonalai, szervezeti keretei voltak kibontakozóban, amit a Kállay–Bethlen-féle csoport nemcsak megtűrt, hanem kezdetben segített is.

1943 áprilisában – amikor a Hitler-ellenes konzervatív erők kezdeményezte, kommunisták nélküli nemzeti összefogás körvonalai kezdtek kibontakozni – látott napvilágot a KMP nemzeti összefogást sürgető programja is. A magyar kommunisták ebben ismételten megfogalmazták az 1941–1942-es függetlenségi front időszakában kifejtett alapelveket, az antifasiszta összefogás célját, a németek elleni harc tényleges vállalását, az el nem odázható közös teendőket. A program közreadásával egyidőben a párt felhívással fordult a németellenes pártok vezetőihez, közéleti személyekhez.[206]

A KMP mindkét dokumentumban határozottan fellépett a Kállay-kormány és a mögötte álló erők rendszermentő politikája ellen. Leszögezte, hogy súlyos károkat okoz az a politika, amely a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közötti ellentétekre, a belpolitikában pedig antikommunista és antidemokratikus platformra akarja építeni Magyarország jövőjét. A KMP rámutatott arra is, hogy a Hitler-ellenes erőknek nem szabad a Kállay-féle „hintapolitika" hatása alá kerülniük és feladniuk a nácibérencek elleni, de a rendszer demokratikus átalakítását is magában foglaló harcot. A háborús vereség, az ország pusztulása elkerülhetetlen, ha nem jön létre a nemzeti és demokratikus erők egysége és a Hitler-ellenes erők nem lépnek a cselekvés útjára.

A KMP Központi Bizottsága – amelynek vezetője ebben az időben Kádár János, tagjai Szirmai István, Tonhauser Pál és Péter Gábor voltak – 1943 tavaszán azon is munkálkodott, hogy felújítsa az 1942-es letartóztatások idején a KMP és az SZDP baloldala között megszakadt kapcsolatokat. A két párt rendezetlen viszonya nemcsak a kommunistákat, hanem a szociáldemokratákat is foglalkoztatta. Sztálingrád után nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió, s ebből következően a kommunista pártok szerepe is megnő a háborút követő eseményekben. A szociáldemokrata vezetőket az érdekelte leginkább, milyen legyen pártjuk magatartása ebben a helyzetben, főleg a KMP által szorgalmazott együttműködés kérdésében. A vezetők többsége, bár látta a változó eseményeket, gyakorlati politikájában továbbra is elutasított mindenfajta tárgyalást és megegyezést a KMP-vel. Ezt azok a tervek, megnyilatkozások is egyértelművé teszik, amelyekről már szó volt. A peyeri vezérkarnak az volt a meggyőződése, hogy a KMP-t a jövő terveinek kimunkálásában Magyarországon nem kell komolyabban számításba venni. Az SZDP-ben 1943 első felében még elég általános volt az a felfogás, hogy Magyarország a háború után angolszász befolyás alá kerül, és a kommu-

nisták, akik nem képviselnek komoly politikai erőt, az esetben nem, vagy alig fognak „labdába rúgni".[207] Meggyőződésükben erősítették, egyben félre is vezették őket a nyugati – főleg angol, skandináv, svájci – munkáspártok nyilatkozatai. A pártvezetőség igyekezett megszerezni és a funkcionáriusok számára is hozzáférhetővé tenni a nyugati munkáspártoknak a kommunistákról, az egységfrontról vallott nézeteit.[208] Ezek a vélemények nyilvánvalóvá tették, hogy az említett pártok nem hajlandók a kommunista pártokkal együttműködni. Csak arra adnak lehetőséget, hogy a munkáspártokon belül a kommunisták mint egyének dolgozzanak. A Komintern 1943 májusában történt feloszlatása tovább erősítette e pártokat felfogásukban. Úgy vélték, a III. Internacionálé döntése útmutatás a kommunista pártok számára „önmaguk likvidálására". A magyar szociáldemokrácia és a liberális polgári sajtó is ezt az álláspontot propagálta. Igyekeztek nemzetközi érvényűnek felmutatni az angol Munkáspárt 1943 tavaszán tartott kongresszusának határozatát, amely elutasított mindennemű együttműködést Anglia Kommunista Pártjával.[209]

Az SZDP jobbszárnya – Peyer, Szeder, Gyürey, Györki, illetve Mónus, Kéthly – nemegyszer nyíltan is hangot adott antikommunista meggyőződésének. „Népfront polgári demokratikus pártokkal egy bizonyos cél érdekében lehetséges – hangoztatta Mónus –, népfront vagy együttműködés szélsőbalfelé nem valósítható meg, hacsak nem ellenem vagy nélkülem, velem semmi esetre sem." 1943-ban tehát Mónus álláspontja is megmerevedett, sőt visszaesést mutatott az 1936-ban vagy az 1941-ben vallott felfogásához képest, amikor ennyire kategorikusan nem zárta ki a kommunistákkal való együttműködést. Egyébként Mónus Illés álláspontja e kérdésben 1943–1944 fordulóján változóban volt, enyhült merevsége, de, a forradalomtól félve, a KMP-t mint szövetségest nem tudta elfogadni.

A KMP KB mindezt látva, tisztában volt azzal, hogy szó sem lehet tárgyalásról az SZDP vezetőségével. Most is, mint 1941-ben, a balszárnnyal kereste tehát a kapcsolatot. Annak helyzete a párton belül azonban most lényegesen gyengébb volt, mint 1941–1942-ben. A letartóztatások nemcsak tömegbázisában gyengítették, hanem átmenetileg abban is, hogy a pártban, sőt saját soraikban is felvetődött: reális-e, megvalósítható-e az általuk is képviselt függetlenségi politika? A kommunisták üldözése továbbra sem csökkent. Sőt, éppen 1943 tavaszán kezdték tárgyalni a bíróságok a még 1941 nyarán Észak-Erdélyben letartóztatott több száz kommunista ügyét. A polgári bíróságok előtt folyó pernek a háború óta először adtak sajtónyilvánosságot. Ezzel egyrészt szították a kommunistaellenességet, másrészt revolverezték az SZDP-t azzal, hogy a perben igyekeztek felnagyítani a kommunistáknak a szociáldemokrata szervezetekben és a szakszervezetekben játszott szerepét.[210] A helyzetet csak súlyosbította az a tény, hogy erre az időre esett a Deák–Mayer-féle, a KMP-vel együttműködést kereső, de tőle külön szervezkedő kommunista csoport több mint 200 tagjának letartóztatása.[211]

Hosszas előkészítő munka után 1943 áprilisában sor került a KMP – Kádár János – és az SZDP baloldala – Szakasits Árpád – közötti megbeszélésre. A tárgyaláson Szakasits Árpád nem vállalta az 1941–1942-es megállapodáshoz és az arra épült gyakorlathoz hasonló együttműködést. Szakasits e helyett azt szorgalmazta, hogy a Kommunista Párt, mint párt, adja fel illegális tevékenységét, és tagjai csak a legális munkásszervezetekben, a legális tömegharc eszközeivel harcoljanak a fasizmus ellen. Vagyis Szakasits a harmincas évek második felében a kommunista pártszervezetek hiánya miatt átmenetileg „polgárjogot nyert" és az 1942-es lebukásokat követően a kommunista szervezetek szétesése miatt időlegesen kialakult helyzet tartósítását, valamint a fentebb ismertetett, a nyugati szociáldemokraták álláspontjához közelítő felfogást szeretett volna a KMP-vel elfogadtatni. A baloldal, elsősorban Szakasits, aki ebben az időben már jó kapcsolatokat épített ki a demokratikus gondolko-

dású polgári csoportokkal, úgy vélte, a KMP-vel való együttműködés esetleg újabb letartóztatásokhoz, illetve a polgári kapcsolatok megszakadásához vezethet. A KMP KB Szakasits Árpád álláspontját nem tudta elfogadni, így a tárgyalások megszakadtak.[212] E körülmény is szerepet játszott abban, hogy a KMP KB 1943 júniusában úgy döntött, Békepártra változtatja nevét.

A tárgyalásokat mégsem lehet csak negatívan értékelni. Úgy tűnik, hogy maga a megbeszélés, a KMP ismételt jelentkezése és az összefogás kérdésében kifejtett álláspontja határozottabb magatartásra ösztönözte az SZDP-n belül a Szakasits, Marosán György, Schiffer Pál mögött felsorakozó baloldalt. Szakasitsra, Marosánra azonban nemcsak a KMP határozottsága, hanem az SZDP és a szakszervezetek helyi szervezeteiben ismét tapasztalható balratolódás, az alsóbb szintű vezetőknek a pártvezetés politikájával szemben növekvő elégedetlensége, az összefogás kérdésében a torzulásokat kifogásoló levelek is kétségtelenül hatottak. Különösen figyelmeztető volt számukra a kormány és nyomában a polgári ellenzék magatartása 1943 április–májusában, amikor váratlanul nehézségek támadtak a „hintapolitikában".

1943 tavaszán Hitler, majd nyomában az imrédysta–nyilas szélsőjobboldal, miután tudomást szerzett a kormány béketapogatódzásáról, Kállay miniszterelnök menesztését követelte. Horthy erre nem volt hajlandó és május 4-én a parlament váratlan elnapolásával megmentette a kormányt az esetleges leszavazástól. Kállay ugyan maradt, de kénytelen volt egy sor olyan személyi intézkedésre, minisztercserére – Baranyai Lipót, Nagybaczoni Nagy Vilmos, Varga József stb. leváltása –, amely pozícióit erősen gyengítette. A történtek után – átmenetileg – a Hitler-ellenes polgári csoportok is visszavonulót fújtak. Erősödött körükben a konzervatív szárnynak, a Kereszténypártnak, a Rassay-féle Szabadságpártnak és más csoportoknak az a felfogása, hogy a konkrét ellenzéki szervezkedés még korai. Főleg a szociáldemokratákkal való egyezkedést helytelenítették. A konzervatív erők ugyanakkor a parlament elnapolása után szorosabban tömörültek Kállay mögé, így próbáltak védekezni a szélsőjobboldali nyomás ellen, egyben támogatni is a kormányt egy esetleges, Hitler által támogatott imrédysta fordulattal szemben. Véleményem szerint ezért került le a napirendről a Magyar Együttműködési Bizottság tényleges megalakítása is.

Szakasits Árpád cikke a *Népszava* május 2-i számában határozottan jelzi ezt a változást. Elégedetlen a polgári erők ígérgetésével, az „üzenetváltásokkal", a konkrét lépések halogatásával. Az együttműködni akaróknak, a polgárságnak végre „igent vagy nemet" kell mondaniuk. A munkásság bizonyosságot akar, konkrét tetteket kíván.[213] Miközben a „polgárság elbizonytalanodott", kisgazda, szociáldemokrata oldalon az események felgyorsultak, a „hármas szövetség" helyett kisgazda–szociáldemokrata megegyezéshez, úgynevezett pártszövetséghez vezettek.

A Kisgazdapárt 1943 májusában végre feladta „a lábhoz tett fegyver" taktikáját, kidolgozta és közreadta programját, és ezzel együtt az aktív ellenzéki politika megindítását is bejelentette. Ennek jegyében néhány hét alatt újjászerveződött a Kisgazdapárt agrártagozata, majd megalakult a németellenes értelmiségieket tömörítő polgári tagozata. Mindkét szervezet, az agrártagozat és a polgári tagozat létrehozásában és munkájában is erőteljes baloldali befolyás, a kommunistákkal szimpatizáló magatartás érvényesült. Ugyancsak 1943 májusában jött létre a Magyar Parasztszövetség földmunkás-szakosztálya, ebben is baloldali, sőt kommunista vezetés érvényesült.

Az SZDP és a Kisgazdapárt égisze alatt erőteljes szervezkedés indult az ifjúmunkások, diákok, parasztfiatalok körében egy közös ifjúsági találkozó feltételeinek megteremtésére.

Számos vidéki helységben az újraéledő szociáldemokrata, valamint a különféle paraszti szervezetek között erősödött az egymásrautaltság felismerése és vállalása.

Az újonnan alakult vagy újraéledt szervezetek a tétlenkedés helyett tetteket sürgettek, a kisgazda–szociáldemokrata összefogás gyors megteremtését, a két párt között megindult közeledés konkrét formába öntését szorgalmazták. Paraszti, értelmiségi vonalon, mivel itt a kommunisták befolyása is jelentékeny volt, a baloldal jobban tudta érvényesíteni akaratát, és a Kisgazdapártban elsősorban azokat a vezetőket támogatta – Bajcsy-Zsilinszky Endrét, Tildy Zoltánt, Nagy Ferencet, Oltványi Imrét, Dobi Istvánt –, akik a szociáldemokrata–kisgazda együttműködés hívei voltak.

Az Eckhardt Tibortól és Böhm Vilmostól érkező sürgetések ugyancsak ebbe az irányba hatottak. A kormánynak kínos volt, a két párt közeledését viszont segítette Georg Gipsonnak, az angol Szakszervezeti Tanács tagjának az a nyilatkozata, amely üdvözölte a Magyarországon – szerinte – már működő demokratikus ellenzéket, és kifejtette, hogy tevékenységével az angol Munkáspárt is egyetért.[214] A nyilatkozat, mint Kéthly Mónushoz írott leveléből kiderül, gyorsította a „kibontakozás" tartalmi és szervezeti esélyeit.[215]

A két párt egymásra találását segítette az a körülmény is, hogy a Kisgazdapárt már korábban többször is jelét adta tárgyalási és együttműködési készségének. A FKGP 1943. májusi nagyválasztmányi ülésén nyíltan is felajánlották az együttműködést az SZDP-nek. Van olyan vélemény is, hogy Tildy javaslatára már ekkor megkezdődtek a tárgyalások.[216] Kétségtelen, a *Magyar Nemzet*, a *Kis Újság*, *A Mai Nap* és más lapok már májusban arról írtak, hogy ha a „konzervatívok" elzárkóznak az együttműködés elől, akkor nélkülük kell az összefogást megteremteni. Andorka Rudolf, Parragi György és mások is úgy vélték, hogy a konzervatívok nélkül is lehetséges az erők egyesítése, mert hisz a két párt – a Kisgazdapárt mint a polgárság, a parasztság és az értelmiség érdekeinek közös képviselője, az SZDP pedig mint a munkásságé – tömöríti mindazokat, akik a jövő városmányosai. Tehát maga a liberális polgári sajtó is előkészítője volt a két párt szövetségének. A *Népszava* viszont óvatos volt: inkább regisztrált, mint kezdeményezett.

A két párt közötti tárgyalások konkrét megindulásáról szociáldemokrata részről csak 1943. július elejéről vannak adataink. A pécsi párttitkárt, Tolnai Józsefet Szeder Ferenc főtitkár arról tájékoztatta levelében, hogy a Kisgazdapárt vezetői Pécsett helyi polgári tagozat létrehozásán munkálkodnak, s feltehető, hogy vele is találkozni akarnak. Szeder a kapcsolatfelvételt fontosnak tartotta, mert – mint írja – „a személyes érintkezés és a kölcsönös érdeklődés hasznára lesz azoknak a törekvéseknek, amelyeket pártunk és a Kisgazdapárt polgári tagozata képvisel..." Tolnai József néhány nappal később már azt közli, hogy a találkozás és személyes érintkezés közte és a helyi vezetők között korábban, a levél vétele előtt megtörtént.[217]

A Kisgazda- és a Szociáldemokrata Párt vezetői közötti szorosabb kapcsolatot bizonyító dokumentum egyelőre csak az angolszász csapatok szicíliai partraszállása utánról, 1943. július 12-ről található. Peyer Károly e napon levélben közölte Szeder Ferenccel, hogy dr. Auer Pál ügyvéd a Kisgazdapárt nevében felkereste, és „hosszabb eszmecserét folytattak a jövőt illetően". Auer a beszélgetés után átadott egy levelet is – írta Peyer –, „amelyet – szerinte – közösen intéznénk a miniszterelnökséghez". A Szaktanács vezetője kérte Szedert, hogy a pártvezetőség tárgyalja meg a levélben foglaltakat és foglaljon állást. Ő a tervet „a maga részéről nagyon jónak tartja a jövőt illetőleg, és semmi veszélyt nem lát benne".[218]

A Kállayhoz közösen intézendő memorandum hangsúlyozta, hogy a két párt annak idején nem szavazta meg a hármas egyezményhez csatlakozást, mert azt a nemzetre nézve veszélyesnek tartotta. Aggodalmukat és előrelátásukat az események igazolták. A Komintern

1943 májusában történt feloszlatása az antikomintern paktumhoz való csatlakozást is tárgytalanná tette. Azzal pedig, hogy a kormány hazarendelte a harcoló csapatokat az orosz frontról, „a háborúban való aktív részvételünk gyakorlatilag megszűnt, mégis meggyőződésünk, hogy tovább kell mennünk egy lépéssel". A két párt vezetői kérik tehát a kormányt, hogy „jelentse ki és hozza diplomáciai úton az érdekelt államok kormányainak tudomására, hogy Magyarország megszűnt hadviselő állam lenni".

A levélben hangsúlyozták, hogy „ez az állásfoglalás" nem irányulna senki ellen, csupán „a tényleges helyzet konzekvenciáinak levonását" jelentené. Ez az a minimum, amit a két párt most elvár a kormánytól. „A magunk részéről" szeretnék azonban remélni, hogy Kállay tovább is lép, és „minden félreértést kizáróan kijelenti: a háborúban immár nem kíván részt venni és ennek minden konzekvenciáját levonja... Békét akarunk minden irányban, és erkölcsi, szellemi és gazdasági javainknak egy jobb korszakba való átmentését. Ehhez kérjük Nagyméltóságod segítségét."[219]

A fenti javaslatot az SZDP vezetősége jóváhagyta és Peyer Károly aláírásával Marosán György vitte el a miniszterelnökségre. Hasonlóan cselekedtek a kisgazdák is. Több jel arra mutat, hogy e memorandumot nemcsak Kállay Miklós kapta kézhez, hanem a külügyminisztériumon keresztül – később íródott több hasonlóval együtt – eljutott Londonba is.[220] A MÉMOSZ július 18-án tartott jubileumi díszközgyűlésén Somogyi Miklós elnök első ízben foglalkozott támogatólag a szakszervezetek nevében az összefogás kérdésével. Somogyi üdvözölte a konkrét kezdeményezéseket, de hangsúlyozta azt is, hogy a munkásosztály érdekei nem szenvedhetnek csorbát.[221]

Az olasz fasizmus összeomlása Magyarországon is felgyorsította az eseményeket és a két párt együttműködésének formába öntését. A liberális és a baloldali sajtó igen nagy teret szentelt az Olaszországban történteknek. Az alkotmányosság, a parlamentarizmus helyreállítását, a fasizmus alkonyát látta azokban, a szabadság napjának pirkadásaként üdvözölte az olasz eseményeket. A *Népszava*, a *Szabad Szó* szerkesztősége a magyar munkásság és parasztság nevében köszöntötte olasz testvéreit és vállalt szolidaritást harcukkal. A *Magyar Nemzet*, a *Kis Újság*, *A Mai Nap* történelmi fordulatként tekintett az Olaszországban történtekre és a *Pester Lloyd* nyomán annak fontosságát húzta alá, hogy Olaszország „súrlódás nélkül változtatta meg politikai rendszerét".[222]

Nemcsak a sajtó szentelt kiemelt helyet az olasz eseményeknek. A közvélemény is nagy érdeklődést tanúsított. A sajtó sem hallgathatta el, hogy „a magyar közvéleményben eddig nem tapasztalt belső nyugtalanság érződik, s e mögött igen erős a békevágy és a politikai és társadalmi erők újjárendezésének kívánsága".[223] Az e hetekben keletkezett rendőrségi, csendőrségi, főispáni jelentések, a Kállay-miniszterelnökségre érkező levelek, az SZDP ez időből fennmaradt iratai, néhány antifasiszta tüntetés és nagyüzemi megmozdulás – Csepelen, Diósgyőrött, Mezőtúron – azt jelezte, hogy a dolgozó tömegekben érlelődik a változás igénye. Sok helyen még csak gondolatban, néhol azonban nyíltan is megfogalmazódott: „cselekedjünk olasz módra".

Az események hatására a háborúból való kilépés kérdése a politikai fontolgatások síkjáról a politikai feladatok területére tevődött át. Július végén és augusztusban egymást érték a Kállay és Bethlen környezetéhez tartozók tárgyalásai, megbeszélései, külföldi utazgatásai, diplomáciai lépései. E vezető körök egy része a németekkel szemben a kormánytól határozottabb kiállást, a Nyugat felé pedig nagyobb tárgyalási készséget sürgetett. Ebben a helyzetben augusztus első napjaiban szinte politikai bombaként hatott a Kisgazdapárt és az SZDP vezetőségének az a bejelentése, hogy a két párt „szövetségre lépett" egymással.

A két párt már említett közös memoranduma után az SZDP vezetőségének többsége meg-

ismerkedett Bajcsy-Zsilinszky emlékiratával is, amelyet július 31-én Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán a Kisgazdapárt nevében személyesen adott át Kállaynak.[224] Az SZDP vezetői helyeselték az abban foglaltakat és támogatásukról biztosították a pártot. Ez az emlékirat – az olasz események hatására, valamint, mert Bajcsy-Zsilinszky Endre pártja vezetőinél határozottabb álláspontját is magán viselte – a közös memorandumnál nemcsak egyértelműbben követelte a semlegesség deklarálását, hanem a háborúból való kilépés feltételeinek megteremtését, s ha kell, a németekkel való szembeszállást is sürgette. A háborúból való kiugrás esetén számolni kell a németek katonai beavatkozásával – írta Bajcsy-Zsilinszky –, mégis „vállalni kell *az elháríthatatlan kockázatokat is annak a kormánynak, amely Magyarország kivezetését az özönvízből tűzi ki céljául*".

A Kisgazdapárt memorandumának benyújtásával egyidőben ülésezett az SZDP országos választmánya. Peyer Károly beszámolójában – a résztvevők nagy egyetértése mellett – üdvözölte az olasz népet, az olasz munkásosztályt, amely nagy részt vállalt a fasizmus megbuktatásában. Kijelentette: a magyar szervezett munkásság szolidaritása kíséri az olasz munkások további, várhatóan kemény küzdelmét. Magyarország helyzetéről szólva megállapította, hogy az egyáltalán nem könnyű. Közös akarattal és összefogással azonban meg lehet találni a súlyos dilemmából a megfelelő kivezető utat. „A szélesebb tömegek akarata" meg az ország nehéz gondjai késztették a pártot arra – jelentette ki Peyer –, hogy „a Kisgazdapárttal egyetértésben és karöltve" fogjon hozzá a „legfontosabb problémák megoldásához". A szónok egyben figyelmeztette azokat is, akik talán keveslik a párt „tettekben" megnyilvánuló lépéseit, hogy a vezetőség nem adhat helyt „légüres térben született képzelgéseknek". A vezetőknek és a tömegeknek, dolgozzanak bár a szakszervezetekben vagy a pártszervezetekben, együtt kell cselekedniök, és tisztában kell lenniök „az ország teherbíró képességével". Szakasits Árpád felszólalásában támogatta Peyer Károly érvelését, de fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a két párt együttműködése a Kisgazdapárt polgári tagozata által javasolt, tehát a következetesebb baloldali elvekre épüljön. A hozzászólók a teendőket illetően tudomásul vették a pártvezetőség álláspontját, de határozott cselekvést sürgettek és az ilyen kezdeményezésekhez a vezetőség támogatását kérték.[225]

A Kisgazdapárt már másnap, augusztus 1-én egyetértően reagált az SZDP első nyilvános javaslatára. A konkrét tárgyalások a pártszövetség létrehozására és a közös akcióprogram kidolgozására azonnal meg is kezdődtek. A tárgyalásokon a Kisgazdapártot Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Varga Béla és Sulyok Dezső, az SZDP-t pedig Peyer Károly, Kéthly Anna, Szakasits Árpád és Szeder Ferenc képviselte. Augusztus 7-én jelentették be, hogy a két párt szövetségéről és a közös teendőkről szóló megállapodást aláírták. E szerint a két párt „programjának teljes és maradéktalan fenntartása mellett a különböző belpolitikai akciókban a jövőben mindig egységesen vesz részt". Megállapodtak abban, hogy „az együttműködés kiterjed a törvényhozási munkára is: a két párt a parlamentben minden kérdésben egységesen lép fel". Elhatározták azt is, hogy a két párt megbízottai állandó kontaktust tartanak fenn, rendszeresen összeülnek és „a felvetődő problémákat időről időre megvitatják".[226] A nyilatkozat nem, de Nagy Ferenc és Sulyok Dezső későbbi munkája megemlíti, hogy a tárgyaláson állást foglaltak az „igazi" demokratikus berendezkedés és a kommunisták elleni harcban is.[227] A pártszövetséget ezzel balfelé véglegesnek tekintették, míg jobbfelé nyitottnak. Utóbbiak véleményét valószínűsítik a pártszövetség megkötését követően a két párt vezetőinek a „rendről" és mindenféle forradalom elkerüléséről sűrűn tett nyilatkozatai, valamint a pártszövetség konkrét működése is.

A pártszövetség, annak ellenére, hogy következetlenül fogalmazódott meg benne a Hitler-ellenesség, a demokratikus átalakulás szándéka, és kommunistaellenessége is kitapintható,

alapjában mégis pozitív lépés volt az antifasiszta mozgalom fejlődésében. Az eddigi kuliszszák mögött folyó tárgyalásokat a nyílt politikai küzdőtérre terelte. Megnyitotta az utat a Hitler-ellenes erőket tömörítő politikai szervezkedés, egyben a cselekvés, a tettek előtt is.

A két párt szövetsége nem várt politikai és sajtóvisszhangot váltott ki. A liberális németellenes lapok – a *Magyar Nemzet*, *A Mai Nap*, a *Független Magyarország*, a *Kis Újság*, az *Újság*, a *Független Magyar Újság* – melegen üdvözölték a szövetséget, és vitába szálltak azokkal, akik az egyezménytől a jövőt féltették és azonnal 1918-at emlegették. E lépést azonban csak kezdetnek tekintették, és sürgették az összefogás további kiszélesítését; mindenekelőtt a Szabadságpárt és a Kereszténypárt csatlakozását szerették volna elérni. Néhány kisebb párt, így pl. a Bartha Albert vezette Független Magyar Polgári Párt augusztus 5-én, majd a Nemzeti Demokrata Párt is bejelentette, hogy csatlakozni kíván a szövetséghez. Támogatásáról, illetve együttműködéséről biztosította a pártszövetséget az Erdélyi Párt is.[228] Méltatták a közös fellépést a legitimisták, továbbá az olyan közéleti személyiségek, mint Szekfű Gyula.

A Kereszténypárt és Rassayék részéről viszont heves támadások érték a szövetséget. A Kisgazdapártnak a marxizmussal való kézfogását a keresztény és nemzeti szellem feladásaként értékelték. Kifejtették: részükről az együttműködés csak marxizmus nélkül, a polgári világnézet elfogadásával, az osztályharc teljes kiküszöbölésével lehetséges. Ezzel egyrészt elveik feladására próbálták rávenni a szociáldemokratákat, másrészt behódolással vádolták a kisgazdákat, mivel belementek a pártszövetségen belül az SZDP elvi önállóságának fennmaradásába. Rassay Károly azzal utasította el a csatlakozást, hogy „az összefogásban nem látja a polgár megfelelő elhelyezkedésének lehetőségét, s így nem látja a szabadság garanciáját".[229] Később az SZDP is úgy értékelte, hogy a kereszténypártiak és Rassayék azért léptek fel „türelmetlen élességgel ellenünk, mert veszélyeztetve látták azt a politikai elgondolásukat, hogy a Kisgazdapártot maguk mellé tudják állítani".[230]

A szélsőjobboldali és a kormánylapok természetesen útszéli hangon támadták a két párt közös elhatározását. Fiala Ferenc a „tűzzel való veszedelmes játéknak" nevezte az egyezményt, és olyan „fegyverbarátságról" írt, amely az „iránytű nélkül" maradt Kisgazdapártot a szociáldemokraták meg a polgári tagozat segítségével „baloldali holtvágányra akarja tolni", hogy azután – mint a *Virradat* fogalmazta – 1918-hoz hasonlóan ismét asszisztáljanak a forradalmak pusztító lángjánál.[231]

A Kisgazdapárton belül nem, vagy alig voltak ellenzői a szövetségnek. Az augusztus 20-i országos nagyválasztmány néhány „okvetetlenkedővel" szemben jóvá is hagyta ezt.[232] Dobi István a földmunkás tagozat nevében üdvözölte a szövetséget és „az elmúlt két évtized legnagyobb jelentőségű belpolitikai eseménye"-ként értékelte. „Népünk érdeke az együttműködés, mert csak így tudjuk végtére biztosítani nemzetünk függetlenségét, a népi Magyarország megteremtését. Az út tehát helyes. Csak előre azon tovább, bátran és becsülettel..."[233]

A *Szabad Szó* táborában nem volt egyértelmű a lelkesedés. Voltak, akik a szegényparasztság, a népi tábor ellen irányuló lépést is láttak benne. Részben ennek tudható be, hogy a *Szabad Szó* – bár elismerően – csupán az eseményről emlékezett meg, nem fűzött hozzá kommentárt.[234]

A Szociáldemokrata Pártban sem volt egyértelmű a fogadtatás. A pártvezetésből Buchinger Manó, továbbá Justus Pál, Faragó László ellenezték az együttműködést.[235] Buchinger, mint már említettük, különösen a kormánnyal való tárgyalásoktól óvott. Több jel arra is mutat, hogy az „egyetértők" sem voltak azonos platformon. Szakasits Árpád, Marosán György, Ries István az együttműködés fontossága mellett az elvi kérdésekben való tisztánlátást és a világos állásfoglalást hangsúlyozta a két párt világnézetének „közelítésére" törek-

vőkkel, a Pethő Sándor-féle elgondolásokra helyezkedéssel, az osztályalapot feladó amerikai szakszervezetek példájára hivatkozókkal szemben. Ők a marxizmust, a szervezett munkásság érdekeinek védelmét, a marxista ideológiát, a tudatos cselekvést változatlanul fontosnak tartották. Szakasits Árpád több vezércikkben fejtette ki, hogy a dolgozók, a szervezett munkásság részvétele, sőt meghatározó szerepének elismerése nélkül elképzelhetetlen a holnap Magyarországa. A szervezett munkásság tudatában van ennek és ezért készül felelősséggel a jövőre, kezét nyújtva mindazoknak, akik valóban nem a múltba néznek, hanem a jövőt tartják szem előtt. Természetesen nem másodlagos kérdés, hogy van-e létalapja a marxizmusnak, vagy a keresztény szellemé-e a jövő, ma azonban a legdöntőbb az – írta Szakasits –, „hogy miképpen lehetne minden gondolkodó és jóakaratú emberrel megértetni, hogy most, ebben a pillanatban nem ismeretelméleti kérdésről van szó, hanem arról, hogy holnap egyáltalán élhetünk-e, hogy gondolhatunk-e a jövőre és megtudjuk-e menteni létünk feltételeit... lesz-e annyi erő és értelmesség bennünk, hogy egy boldogabb és szabadabb jövő számára biztosítjuk az utat".[236]

A szervezett dolgozók körében általában egyetértésre, támogatásra talált az együttműködés, a pártszövetség. Voltak azonban aggodalmak is. Sokan féltek a munkásérdekek háttérbe szorulásától. Különösen megerősödött ez a felfogás, amikor ismertté vált, hogy tárgyalások kezdődtek a kormányfővel és ezzel egyidőben a párt vezetői nagyobb megértést, fegyelmet, rendet, bizalmat követeltek a szervezett dolgozóktól. Mindenre „hangfogót" kívántak tenni, hogy bizonyítsák: a kormány nehéz helyzetében számíthat a párt- és a szakszervezetek „józan mérsékletére". Így azután a párt- és szakszervezetekben erősödött az a felfogás, hogy a tárgyalások mögött „paktum", „lefekvés", a munkásérdekek „elszabotálása" van. Mindezt alátámasztani látszottak azok az intézkedések, amelyek a pártvezetés részéről a bérmozgalmakat, a konkrét antifasiszta akciókat sürgetők ellen, s főleg a baloldali ifjúsági csoportok, elsősorban a szociáldemokrata, kommunista fiatalok által kezdeményezett antifasiszta ifjúsági tanácskozás megakadályozására irányultak.[237]

Az SZDP-n belül folyó viták, politikai döntések bizonyos szervezeti konzekvenciákat is eredményeztek. 1943 augusztusában újjáalakították a pártelnökséget, s ebben – Buchinger Manó kihagyásával – a peyeri befolyás tovább erősödött. Az elnökség tagjai a következők voltak: Peyer Károly, Kabók Lajos, Kéthly Anna, Gyürey Rudolf, Ries István.[238] Több oldalról felmerült a főtitkári funkció átruházásának kérdése is. Az elmúlt egy év során nyilvánvalóvá vált, hogy Szeder Ferenc alkalmatlan e feladat ellátására. A munkások, mivel keveset mozgott közöttük, nemigen ismerték, nem vezetőjüknek tekintették, hanem Peyer emberének. A kisgazdapárti és polgári partnerek is inkább Szakasits Árpáddal tárgyaltak, mint Szederrel. Általános vélemény volt: Szakasits Árpád népszerűbb mind a szervezett dolgozók, mind a „partnerek" körében, rátermettebb politikailag és emberileg is e funkció betöltésére. Így merült fel, elsősorban a párt középfunkcionáriusai körében főtitkári posztra való visszahelyezésének igénye. A jobboldal ugyan aggodalmaskodott, döntésre azonban nem került sor, mert Szakasits Árpád nem helyeselte a javaslatot. Úgy vélte ugyanis, hogy e funkció átvétele túlságosan is megkötné a kezét. A feltételek még nem érettek a funkció visszanyerésére. Jelenlegi főszerkesztői és bizonyos titkári teendőkkel együtt járó megbízatása szabadabb mozgást, nagyobb önállóságot biztosít neki, mintha főtitkár lenne.[239]

A kommunisták pártja, a Békepárt is melegen üdvözölte a két párt szövetségét, és az általa szorgalmazott nemzeti összefogás gyakorlati megvalósulásához vezető jelentős előrelépést látott benne. Ez alkalommal kiadott röpiratában azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy a szövetség csak akkor töltheti be feladatát, ha valóban tömöríti soraiban az összes antifasiszta és németellenes erőket, mindenekelőtt a következetes baloldalt, s ha nem a tömegek

nélkül, vagy éppen ellene cselekszik, hanem „a tömeg erejével", arra támaszkodva, a tömegmozgalmakat kezdeményezve szerez érvényt „a nemzet elemi érdekeinek".[240]

Az olaszországi eseményeket, majd a pártszövetség deklarálását követően Kállay Miklós hajlandó volt tárgyalóasztalhoz ülni a két párt képviselőivel. Ezzel a kisgazdák és a szociáldemokraták is bekapcsolódtak abba a megbeszéléssorozatba, amely a kormányfő, illetve a nyugatbarát csoportok legprominensebb képviselői között folyt. Pontos ismereteink erről ugyan még nincsenek, de az bizonyítható, hogy a Kállayval folytatott tárgyalásokon a következők voltak jelen: Peyer Károly, Kéthly Anna, Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre, illetve Rassay Károly, Baranyai Lipót, Esterházy Móric. A kisgazdák és a szociáldemokraták külön is tárgyaltak az uralkodó osztályok konzervatív csoportjaival. Ezeken gyakran Szakasits Árpád is részt vett. Bajcsy-Zsilinszky ezen kívül találkozott Horthyval, Szombathelyivel. A megbeszéléseken a résztvevők többsége – a két párt vezetői is – csupán a Teleki miniszterelnöksége idején „bevált" semlegesség deklarálását szorgalmazta. Bajcsy-Zsilinszky kivételével nem, vagy alig forszírozták a háborúból való tényleges kilépést és annak módját. Amikor azonban Kállay felvetette, hogy még e szerény bejelentésnek a következménye is német megszállást vonhat maga után, Bajcsy-Zsilinszky kivételével valamennyien elvetették a kockáztatást, a kártyák felfedését és elfogadták a Kállay által javasolt és biztatónak ígért, titkos diplomáciai csatornákon folyó, óvatos megoldást. A tárgyalásokon is kiderült, hogy a miniszterelnök nem hajlandó a két pártot bevonni a konkrét tervekbe, még kevésbé azok megoldásába. Szóba sem hozta az SZDP vezetői által titkon remélt kormánykoalíció lehetőségét. Viszont a kormányfő elvárta, hogy a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt segítse a kormányt törekvéseinek végrehajtásában. Erre kérte egyébként Horthy Miklós Bajcsy-Zsilinszkyt is, a kettesben folytatott eszmecserén, mondván: nem tehetünk „elhamarkodott lépéseket", nem hozhatjuk magunkra sem a németeket, sem az oroszokat. Az ellenzék feladata – szögezte le a kormányzó –, hogy segítse biztosítani a rendet, megakadályozni az anarchiát és felfordulást. Bizalmat, sokkal több türelmet és kevesebb hangoskodást követelt a baloldali ellenzéktől.[241] Természetesen arról Horthy sem tájékoztatta Bajcsy-Zsilinszkyt, sem Kállay a két párt vezetőit, hogy a július 30-án a kormányzó elnökletével megtartott koronatanács úgy döntött: „folytatják eddigi politikájukat, Németország oldalán".[242]

A kormány tehát – a német beavatkozás lehetőségére hivatkozva – nem volt hajlandó sem a tőle balra álló ellenzék, sem a nyugatbarát uralkodó csoportok javaslatát (Magyarország semlegességét és Budapest nyílt várossá nyilvánítását) deklarálni. (Az utóbbitól azt remélték, hogy a nyugati nagyhatalmak nem fogják bombázni a fővárost.) A kormány, a liberális sajtó, a rádió, sőt maga Kállay Miklós újonnan kinevezett külügyminisztere, Ghyczy Jenő is ugyanakkor beszédeiben, nyilatkozataiban azt igyekezett bizonyítani, hogy Magyarország de facto semleges. Katonailag érdemben már nem vesz részt a háborúban. Hogy katonák vannak a fronton, hogy az ország kiszolgálja Németországot, azt részben a helyzet kényszere diktálja, részben a szovjet és német oldalról fenyegető veszéllyel szemben az ország önvédelmét szolgálja. A Kisgazdapárt, sőt a Szociáldemokrata Párt vezetői is – ez utóbbiak az angol Munkáspárthoz eljuttatott memorandumokban – igyekeztek megerősíteni a kormány érvelését.

A szeptember eleji olaszországi fejlemények – az antifasiszta koalícióval kötött feltétel nélküli fegyverszünet, majd Észak- és Közép-Olaszország német megszállása – után a magyar kül- és belpolitika ismét nekilendült. Ebben az olasz mellett a dán és a finn események is közrejátszottak. Augusztus végén mindkét ország politikai vezetése, illetve nyugatbarát pártjai kifejezésre juttatták elszakadási szándékukat Németországtól. Dániában ez heves

németellenes megmozdulásokkal párosult. A németek válasza az azonnali megtorlás volt; az addig élvezett minimális önállóságot is felszámolták. Finnországban ezzel szemben csupán annyi történt, hogy a különböző pártok sürgették a nyugati hatalmakkal a különbéke megkötését, a Szovjetunióval pedig az „ellenségeskedések" felfüggesztését.[243] Ez nem vont maga után német beavatkozást. A dán és az olasz megtorlás után Kállay Miklós még inkább ragaszkodott saját elképzeléseihez, egyben a finn példához hasonló megoldáshoz. Álláspontja helyességében megerősítette a nyugati hatalmakkal augusztusban felújított titkos tárgyalásainak szeptember 9-i lezárása is. Ennek értelmében a nyugatiak vállalták, hogy titokban tartják a kapitulációs megállapodást, tudomásul vették, hogy Magyarország csak akkor hajt végre fordulatot, ha az ország határainál megjelennek csapataik. Addig is Magyarország fokozatosan csökkenti, illetve megszünteti szállításait Németországba, kivonja megszálló csapatait a keleti frontról. Átszervezi hadseregét és alkalmassá teszi – a megfelelő időpontra – a kapituláció végrehajtására és a Németország elleni harcra.[244]

Az olaszországi események azonban nemcsak a „nagy politikában", hanem a tömegek körében is éreztették hatásukat. Rendkívül megnőtt a dolgozók körében a politikai érdeklődés, és amint a belügyi jelentések fogalmaznak, a „mozgolódás". A különböző gyűléseken, összejöveteleken, a csoportos beszélgetéseken érezhetővé vált a „tenni akarás", a „cselekvő szándék". A szociáldemokrata baloldal augusztus végén, szeptember elején az alulról jövő nyomást arra igyekezett felhasználni, hogy határozottan sürgesse a cselekvést, a konkrét tetteket. A *Népszava* szeptember 4-én arról írt, hogy a tervezgetések ideje lejárt. A szeptember 5-i vezércikkben pedig arról olvashatunk, hogy „fel kell készülni az aktív küzdelemre". „Ma kell készülni arra, hogy a jövőt megnyerjük... mert olyan jövőnk lesz, amilyent előkészítünk, amilyent kívánunk..."

A munkások valóban bizonyították, hogy készek a tettekre is. E napokban került sor a háború alatti legjelentősebb munkásmegmozdulásokra. A dorogi, a felsőgallai, a nógrádi bányászok, a győri, a diósgyőri vasasok harcias szakszervezeti értekezletei, a csepeli öntöde több ezer munkásának több napos munkabeszüntetése, a diósgyőri vasgyár dolgozóinak béketüntetése, a Viharsarok – Kondoros, Makó stb. – helyi szociáldemokrata szervezeteinek impozáns gyűlései mind erre utalnak. Éppen e napokban tiltották be véglegesen a munkás-, paraszt- és diákfiatalok túlságosan is baloldali, népfrontos tartalommal, programmal tervezett „ankétösszejövetelét" és tartóztatták le annak szervezőit. Figyelmeztetőnek foghatta fel a kormány a Balatonszárszón augusztus végén 600 résztvevővel megtartott ifjúsági-értelmiségi találkozót is, ahol ugyan az antifasiszta baloldal kisebbséget képviselt, de az értekezlet nem hagyott kétséget az iránt, hogy a baloldal jelen van, programja vonzó, befolyása növekvő és cselekvő szándéka is nyilvánvaló. A fővárosban, éppúgy mint vidéken, nagyszámban terjesztették a lakosság körében a békepárti röpiratokat, ami a kommunisták tevékenységének erősödésére utal. A rendőrségi, csendőrségi jelentések, összesítők nem hagytak kétséget az iránt, hogy ismét növekvőben van a béke utáni vágy és nő az elégedetlenség a kormány politikájával szemben. Egyes főispáni jelentések dramatizálták is a helyzetet. Még a magyarországi helyzetről készített német követségi jelentés is hangsúlyozta, hogy: „a lakosság körében igen erős a békevágy... nagy az ellenszenv a háború továbbfolytatása iránt".[245]

Az olasz fegyverszünet és a belső események gyors cselekvésre késztették az FKGP és az SZDP vezetőit is. A szeptember 10-én közösen megfogalmazott, majd együttes ülésen elfogadott memorandumot szeptember 12-én juttatták el a miniszterelnökhöz. Az újabb memorandum megszületésében és Kállayhoz való gyors eljuttatásában feltehetően szerepet játszott annak a hírnek a kiszivárgása, hogy a kormány döntő lépésekre szánta el magát. Szól-

tunk már az angolokkal kötött előzetes fegyverszüneti megállapodásról. Ennek belpolitikai változata volt a kormányzó elnökletével szeptember 10-én megtartott bizalmas tanácskozás. Bethlen István, Keresztes-Fischer, Esterházy Móric nyomására elhatározták, hogy a kormány a közeljövőben lényegében eleget tesz az előzetes fegyverszüneti egyezményben rögzített legfőbb követeléseknek, de facto biztosítja Magyarország semlegességét és kivárja az angol–amerikai csapatok megérkezését.[246] A két párt memoranduma, majd az ezt követő kisgazdapárti deklaráció, amellyel a szociáldemokraták messzemenően egyetértettek, feltehetően a szeptember 10-i bizalmas értekezleten hozott döntések határozott támogatását kívánta kifejezésre juttatni.

A két párt képviselői memorandumukban megismételték júliusi követeléseiket, azzal megtoldva, hogy immár a háromhatalmi egyezmény összeomlása is felmenti a magyar kormányt az alól a kötelezettsége alól, amely eddig visszatarthatta, hogy ne deklarálja „azt az eredeti semlegességét... melyet a Teleki-kormány a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásunk előtt elfoglalt". A memorandum gyors cselekvésre szólítja fel a kormányt, hogy még az „utolsó pillanatban", a „kisebb kockázatot vállalva" „kivonuljunk ebből a háborúból". Ez a memorandum arra vall, hogy készítőik vagy Németország gyors összeomlásával, vagy az angolszász hatalmaknak az ország határainál való megjelenésével számoltak.

A Kállay miniszterelnökhöz eljuttatott dokumentumot a Független Kisgazdapárt részéről Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Varga Béla, Nagy Ferenc, Szentiványi Lajos, G. Váczi Lajos, Szabó István, Révész László, az SZDP részéről pedig Peyer Károly, Szeder Ferenc, Szakasits Árpád és Kéthly Anna írta alá.[247]

A Kisgazdapárt azonban nemcsak külpolitikai támogatást ígért a kormánynak, amennyiben az hajlandó a semlegességet deklarálni és a háborúból való kilépést előkészíteni, hanem szeptember 10-én nyilvánosságra hozott deklarációjában – amely a párt legfőbb célkitűzéseit rögzítette, de külpolitikai állásfoglalásáról mélyen hallgatott – biztosította a kormányt, hogy számíthat a pártra „a háborúból a békébe való átmenet" időszakában. Azon időszak legfőbb feladatának ugyanis, a kormánnyal egyetértésben, a belső rend fenntartását és biztosítását jelölte meg. A határozat hangoztatta: „az alkotmányos királyságra" épülő „jogrendet" minden eszközzel meg kell védeni és üldözni kell „a forradalmi szellem minden megnyilvánulását". A *Népszava* csak kivonatosan ismertette a deklarációt, viszont a belső renddel kapcsolatos megállapításait teljes terjedelemben közölte, mintegy azonosítva magát vele.[248] Az e napokban tartott gyűléseken, közzétett megnyilatkozásaikban mindkét párt vezetői a legnagyobb figyelmet a belső fegyelem, a rend megtartásának szentelték. Kétségtelen, ez a Kállay politikáját hevesen támadó szélsőjobboldal ellen is irányult, de a sztrájkok és a hasonló „rendbontások" elítélése nyilvánvalóvá tette, hogy az elsődleges cél a munkásmegmozdulások, a nyílt háborúellenes megnyilatkozások, az 1918 szellemét idéző jelenségek megakadályozása, s főleg az ilyen irányú vádak alaptalanságának bizonyítása. A fentiek alól szinte csak egyetlen kivétel volt.

Szeptember 12-én Miskolcon tartotta a Kisgazdapárt választmányi nagygyűlését, amelyen a városból és a környező helységekből igen sokan vettek részt. A gyűlés nagy érdeklődéssel várt szónoka, Bajcsy-Zsilinszky Endre – a júliusi és az e napokban benyújtott memorandumokra építve – határozottan állást foglalt a háborúból való kilépés mellett és sürgette azoknak az intézkedéseknek a megtételét, amelyek biztosíthatják e nagy nemzeti feladat sikeres megoldását. Hangoztatta, hogy az olasz események minden konzekvenciáját mind kül-, mind belpolitikai vonatkozásban le kell vonni. Bajcsy-Zsilinszky beszéde nagy megrökönyödést váltott ki nemcsak a kormányból, hanem saját pártja vezetőiből is, és természetesen heves támadások érték a szélsőjobboldalról. Bajcsy-Zsilinszky beszéde nemcsak azért

volt veszélyes, mert első ízben merte nagy nyilvánosság előtt a háborúból való kilépést követelni, hanem azért is, mert olyan helyen hangzott el, ahol néhány nappal előtte – Diósgyőrött – nagy munkástömegek ugyanezt sürgették. Nem véletlen, hogy a kormány és saját pártja is gondoskodott arról, hogy Bajcsy-Zsilinszky megnyilatkozásai többé hasonló nyilvánosságot ne kaphassanak. Igyekeztek őt és szűkebb környezetét is mindjobban elszigetelni.

A legújabb kutatások megerősíteni látszanak azt az eddigi feltevést, hogy az olasz események, valamint az angolokkal kötött fegyverszüneti megállapodás megerősítette Kállayt addig vallott, a kisgazda és szociáldemokrata vezetők által részben tolerált, részben bírált álláspontjában. Az angol–amerikai csapatok megjelenésének lehetősége az ország határainál az egyik oldalon, másrészt a német megszállás veszélye egy „elhamarkodott lépés esetén" a pártszövetséget a korábbinál is szorosabban kapcsolta Kállay rendszermentő politikájához. Számukra is úgy tűnik, hogy a kivárás reális politikává vált. Külső feltételei, úgy vélték, adva vannak a fegyverszüneti megegyezéssel, a belsők pedig biztosíthatók, ha nem teremtődik alkalom a szélsőjobb, s főleg a németek beavatkozására. Ennek pedig szerintük is döntő feltétele a belső fegyelem és a politikai egyensúly.

1943 szeptemberétől Kállay Miklós belpolitikájában újra erősödött a kettős játék. Kegyetlenül lesújtott a kommunistákra és támogatóikra. Az ősz folyamán a fővárosban, a Felvidéken és Észak-Erdélyben néhány hét alatt több száz kommunistát tartóztattak le, köztük sok vezetőt, sőt a Központi Bizottság két tagját, Szirmai Istvánt és Tonhauser Pált is. Szétverték a baloldali ifjúsági szervezkedéseket. Elhurcolták, megfenyegették az üzemek, mindenekelőtt a megmozdulásokban részt vett gyárak szakszervezeti vagy kommunista vezetőit. Az úgynevezett megbízhatatlanok sorra-rendre kapták kézhez katonai, főleg büntetőszázadokba szóló behívóikat. Falun a munkát megtagadókra és a Jurcsek-féle beszolgáltatást szabotálókra „járt rá a rúd". Ezek az intézkedések önmagukban is figyelmeztették a pártszövetséget, főleg a szociáldemokrata vezetőket, miközben a szélsőjobboldal követeléseivel szemben a „szélkifogás" eszközei is voltak.

A szociáldemokrata vezetők egy része nemcsak tudomásul vette ezeket a részben ellene is irányuló intézkedéseket, hanem igyekezett az „anarchikus jelenségek" elkerülésének, a belső rend megőrzésének legfőbb bajnokaként fellépni. Erre nemcsak a rendőrségi jelentések, a párt iratai utalnak, hanem ez volt a megállapításuk azoknak a svéd újságíróknak is, akik 1943 szeptemberében néhány napig Budapesten tartózkodtak. Látogatásuk alatt hosszasan tárgyaltak az SZDP vezetőivel, és egy szakszervezeti összbizalmi értekezleten is részt vettek. Az SZDP-ben tapasztalható általános jelenségként szűrték le, hogy a pártvezetés igyekszik megakadályozni a munkások minden elhamarkodott lépését, mert ez csak ürügy lenne a szélsőjobb és a németek beavatkozására.[249] Természetesen a kormány is tisztában volt azzal, hogy a pártszövetség, főleg a szociáldemokraták csak akkor támogathatják politikáját, csak úgy válhatnak annak eszközévé, ha valóban funkcionálhatnak, ha mozgásterük továbbra is megvan, ha a dolgozók respektálják tevékenységüket. Kállay ezért igyekezett továbbra is szabad mozgást biztosítani a két párt számára, s időnként védelmébe is vette őket a szélsőjobbról vagy éppen az államapparátus részéről ért támadásokkal szemben.

Így azután nem tekinthető véletlennek, hogy a németek részéről egyre több vád érte emiatt. A Berlinbe eljuttatott szeptember 30-i értékelés szerint a németek számára „a magyar kormány rendszabályai pártpolitikai téren barátságtalanok... a szociáldemokrácia kezd megtűrt, nagyobb szerepet játszani". Hasonló megállapításokat olvashatunk Veesenmayer 1943. őszi jelentésében is. Azzal vádolja Kállayt, hogy az igyekszik „szalonképessé tenni a szociáldemokráciát", s így akarja a társadalmi elmaradottság miatt fenyegető „szociális-

forradalmi táptalaj" további növekedését lefékezni.[250] Kállayt egyébként erre kényszerítette a nyugatiakkal való egyezkedés és részben a felelősség megosztása is.

A pártszövetségben részt vevőknek ebben a bonyolult, ellentmondásos helyzetben mégis elsősorban a velük szemben több irányból erősödő támadás ellen kellett védekezniük. Az olaszországi eseményeket követően elsősorban a szélsőjobboldal támadott, főleg a szociáldemokratákra. Kapóra jött, hogy éppen ez év őszén volt az 1918-as őszirózsás forradalom 25. évfordulója. A szélsőjobboldal, a kormánypárt, de még a Kereszténypárt lapjai is rágalmazták, pocskondiázták a polgári demokratikus forradalmat, és bizonygatták, hogy 1918, s a benne fő szerepet játszó szociáldemokraták 1919, a kommunizmus szállászcsinálói voltak és azok ma is. Követelték a Szociáldemokrata Párt betiltását.[251]

A kormány jobbszárnyán álló Antal István propagandaminiszter megnyilatkozásainak is céltáblája lett a pártszövetség. Szükség van az egész magyar társadalom összefogására, hangoztatja Antal, de nem az olyanra, amilyet „napjainkban a közélet egyik baloldali szektorán szorgalmaznak". Ezek „besszre spekulálva" rendszerváltozásról, vétkesekről, felelősségrevonásról s egyéb, 1918-ban oly sokat hallott frázisokról beszélnek. „Nagyon nagy meglepetések érhetik őket, s igen-igen megégethetik ujjukat" – szögezte le több ízben is a propagandaminiszter.[252]

A legmeglepőbb azonban az volt, hogy a németellenes polgári csoportok részéről is mind több bírálat és támadás érte a két párt szövetségét. A Rassay Szabadságpártja környezetéből származó nyilatkozatok arról tanúskodnak, hogy a két párt együttműködését „a polgárság egyenesen maga ellen irányulónak érzi".[253] Elismerték ugyan, hogy az SZDP-nek „helye és jelentősége van" a jövő „józanon körülhatárolt" politikai életében, de nincs helye „a polgári arcvonalon".[254] A Kereszténypárt passzivitást és elzárkózást ajánlott híveinek a baloldali tömörüléssel szemben.[255] Szekfű Gyula is arról írt, hogy csak olyan nemzeti egység képzelhető el, amelynek vezető ereje a középosztályt is magában foglaló polgárság és értelmiség, s ehhez társulhatnak a dolgozó osztályok. Szekfű ugyanakkor éppen az „osztályközi megértés szellemének fokozása érdekében" több türelmet várt a polgárságtól és helyeselte a dolgozó osztályok vezetőivel való találkozásokat, megbeszéléseket.[256] Éppen ez utóbbi érdekében, egyben a polgárságtól nagyobb „történelmi felelősséget is igényelve", indította útnak Szekfű a *Magyar Nemzet*ben híressé vált sorozatát: „Valahol utat tévesztettünk."

Mind világosabbá vált az is, hogy a németellenes polgári oldal nem csupán támad, hanem a pártszövetség ellen irányuló szervezkedésbe is kezdett. Bethlen István, Baranyai Lipót, Esterházy Móric, Rassay Károly, Homonnay Tivadar és más politikusok azon mesterkedtek, hogy a két párt szövetségét felbomlasszák és egy olyan polgári blokkot hozzanak létre, amely a polgári pártok és a Kisgazdapárt köré tömörülne, az SZDP pedig kívülről, „útitársként" támogatná.[257] Ahogy a Vörös Hadsereg közeledett az ország határaihoz, ahogy nőtt a Kállay-féle hintapolitika irrealitása és egy baloldali fordulat lehetősége, úgy erősödött ennek a polgári blokknak a tábora.

Ez az új kísérlet elsősorban a szociáldemokratákra nézve volt veszélyes. Így nem véletlen, hogy a nyilvánosság előtt először ők léptek fel ellene. A *Népszava* már október elején vezércikkben utasítja vissza azokat az alantas támadásokat, amelyek elzárkózással, politikai-hatalmi tömörüléssel vádolják a két pártot. A *Népszava* mindenekelőtt azt húzta alá, hogy az együttműködés nem irányul „a hasonló gondolkodású demokratikus csoportok" ellen, sőt velük együtt kívánja a nemzet előtt álló feladatokat megoldani. Attól nem kell tartani, hogy az SZDP mögött felsorakozó tömegek „lépést tévesztenek", „ismerik a mértéket és az arányt, ismerik a lehetőségeket"[258], a polgárságnak tehát nem kell tartania tőlük.

A pártszövetséget, főleg az SZDP-t ért támadások átmenetileg szorosabban kapcsolták

össze a két pártot, a szociáldemokrata mozgalmat pedig aktívabb politikai és szervezeti munkára késztették. Az SZDP és a szakszervezetek vezérkara egyrészt a rend és a fegyelem hangoztatásával, a sztrájkok, bérharcok leszerelésével, a konkrét antifasiszta akciók elutasításával bizonyítani akarta, hogy akik velük dolgoznak, azok nem a forradalommal tartanak kézfogót, másrészt meg akarta mutatni azt is, hogy nélkülük vagy ellenük nem lehet a jövő politikáját eredményesen megtervezni, nem lehet az annyira rettegett háborús összeomlást elkerülni.

Az SZDP vezérkara 1943 őszén maximálisan kamatoztatni akarta az olaszországi események, valamint a pártszövetség politikai aktivitása nyomán az SZDP és a szakszervezetek iránt jelentősen megnőtt érdeklődést. Az ez időben keletkezett rendőrségi, csendőrségi jelentések, az üzemi parancsnokok közlései megerősítik ezt. A mozgalom iránt megnőtt politikai érdeklődésről, a szervezett munkásság hangulatának megváltozásáról, tenniakarásáról tájékoztatnak a pártvezetőséghez érkezett beszámolók is. Különösen örvendetesnek tartják a vidéki ipari centrumok munkásainak növekvő érdeklődését. Tolnai József pécsi titkár a bányászok, az évekig távol maradt, volt szervezett dolgozók jelentkezését, aktivizálódását tartja figyelemre méltónak.[259] Kezdetben csak egyes szakszervezetek, majd a Szaktanács és a párt is tagtoborzó, a *Népszava* pedig előfizetőgyűjtő kampányt rendezett. Három hónap alatt a szakszervezetek taglétszáma mintegy 15 000-rel nőtt, és megközelítette az 1939-es szintet, a 100 000-et. A novemberi kampány 12 000 új *Népszava*-előfizetőt eredményezett. Csak a fővárosban 3000 új párttag – zöme a VIII., a VII., az V., a III. kerületben, Zuglóban, Kőbányán, Újpesten, Kispesten – lépett be az SZDP-be. Mindez meggyőzően bizonyítja a szociáldemokrácia iránt megnövekedett bizalmat.[260] A létszámemelkedés egyre pezsgőbb mozgalmi élettel párosult. Főleg vidéken, a nagyvárosok környékén és a bányavidékeken alakultak újjá egymás után, illetve erősödtek meg a párt- és a szakszervezetek helyi csoportjai. Ezek sok esetben a csendőrség, a szélsőjobb és az államapparátus megtorló lépései, fenyegetései ellenére jöttek létre. Amíg ugyanis a párt- és a szakszervezetek vezetőinek udvaroltak „odafent", a helyi vezetőknek és tagoknak változatlanul komoly harcot kellett vívniuk puszta létezésükért „idelent". Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a helyi vezetők többsége továbbra is a baloldaliakból került ki és az újonnan alakult szervezetek élére is baloldaliak álltak. A párt- és a szakszervezetekbe újonnan belépett munkások többségében ugyancsak baloldali felfogásúak. Ezt a tendenciát még a pártvezetőség megszigorított ellenőrzése sem tudta visszafogni.[261] Ugyancsak sikertelen a felső vezetésnek az a kísérlete, hogy alsóbb szinteken megakadályozza a kisgazda és más baloldali csoportok közötti találkozókat, közös akciókat. Vidéken, főleg a falvakban egyre intenzívebb a kisgazdapárti meg a szociáldemokrata és egyéb haladó gondolkodású csoportok képviselőinek barátkozása. Ezek különösen a Tiszántúlon, főleg a Viharsarokban gyakoriak, ahol az SZDP-nek és a Kisgazdapártnak is erős szervezetei voltak: így pl. Szegeden, Békéscsabán, Hódmezővásárhelyen, Szentesen, Orosházán, Kondoroson, Makón, Mezőberényben, Szarvason, Nagyszénáson, Kiskunhalason.

Az 1943 nyarán, főleg pedig őszén megtartott közel 60 – a fővárosban 30, vidéken 28 – szociáldemokrata vezetőképző tanfolyam több mint 4000 résztvevője zömében ugyancsak baloldali gondolkodású volt. 1943 őszén a vezetőképző tanfolyamok – a központi tematikától és utasításoktól való mind gyakoribb eltérésük, radikalizálódásuk miatt – egyre több fejtörést okoztak a pártvezetőségnek és bosszúságot a helyi állami szerveknek.[262] A párttitkárság egyre gyakrabban volt kénytelen a tanfolyam vezetőit vagy az adott pártszervezeteket figyelmeztetni, hogy tartsák magukat a pártvezetőség irányelveihez. A párttitkárság több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy egyes vezetőképző tanfolyamokon csak politikai kérdések kerülnek megtárgyalásra. Követelték, hogy csak „az általuk megszabott keretek

között bonyolítsák le azokat", a kérdések történeti feldolgozását ne a napi politikával helyettesítsék.[263] Ez nem akadékoskodás – írta levelében ismételten Millok Sándor a főváros V. kerületi pártszervezetének. „Nem átkos centralizációról és hatalmi túlkapásról van itt szó. Hanem arról, hogy a belső emberek, akik nagyjából mégis értesülve vannak a politikai hőmérő napi ingadozásairól, az időjárásnak megfelelően szabályozzák a központi légfűtést."[264] A vezetőképző tanfolyamok radikalizálódása végül is oda vezetett, hogy a Belügyminisztérium a bányavidékeken már korábban engedélyezett és megszervezett tanfolyamok megindulását 1943 decemberében megakadályozta.

Hasonló átalakulások mentek végbe a nyár folyamán létrejött értelmiségi bizottságokban is. Nemcsak a résztvevők száma emelkedett rohamosan, hanem tevékenységük is túlnőtt az eredeti elképzeléseken. A párt értelmiségi kérdésekkel foglalkozó titkára – Bán Antal – is balra fordult, s gyakran a vezetők tudta, beleegyezése nélkül szervezett összejöveteleket, akciókat. Ilyen volt pl. az újságírók, majd a színészek találkozója. Ez utóbbi különösen heves szélsőjobboldali támadást váltott ki, mert engedély nélkül hívták össze.

Mint már korábban jeleztük, egyre több tartalmi vonatkozású ellentét támadt a pártvezetés és az értelmiségi csoportok között. A vezetőképző tanfolyamokon, az értelmiségi összejöveteleken, az egyéb párt- és szakszervezeti rendezvényeken, főleg pedig „magánbeszélgetéseken" mind több vád érte a pártvezetőséget azért, mert túlzottan csak Nyugat felé orientálódik, nem számol a Szovjetunióval, a belső rend védelme ürügyén pedig túlzottan háttérbe szorulnak a munkásosztály, a dolgozó tömegek politikai és szociális érdekei. Határozottabban, világosabban megfogalmazott célokat kell a munkásosztály elé tűzni – állították a baloldaliak –, és erre valóban mozgósítani kell, nem lehet a mozgalmat tétlenségre kárhoztatni. Erre utalnak Mónus Illés és Szalay Sándor – a párt egyik baloldali teoretikusa – levélváltásai is. A levelekből kiderül, hogy a tanfolyamok, értekezletek résztvevőinek jelentős része helyteleníti a párt egyoldalú orientációját, a Szovjetunió és a kommunisták számításon kívül hagyását. Mónus visszautasította a vádakat, észrevételeket és ugyanakkor kifogásolta a népfrontos törekvéseket. Szalay egyik viszonválaszában erről így írt: véleményed „nem lep meg engem, sőt téged sem lephet meg, hiszen tudott, hogy az ilyen érzékeny kérdésekről... nincs valami bizalmas viszony a párt fiatalsága és vezetősége között. Sajnos..."

A baloldaliak igyekeztek minden lehetőséget kihasználni a munkásosztály politikai aktivitásának fokozására. Kísérleteket tettek marxista és más haladó írók műveinek közreadására és terjesztésére. Sikerült is Markos Györgynek „Codex" címen könyvkiadó vállalatot alapítania és több haladó munkát megjelentetnie.[265] Kísérlet történt a *Szocializmus* újra megjelentetésére *Világosság* vagy *Munkás Szemle* címen. Ez azonban végül is nem sikerült.[266]

A szociáldemokrata vezetőség azon tagjai – köztük Mónus Illés is –, akik korábban elleneztek a Kommunista Párttal mindenfajta együttműködést és továbbra is elzárkóztak a pártszövetség balra nyitása elől, 1943 őszén egyre gyakrabban vállalkoztak nemhivatalos magánbeszélgetésekre, vitákra kommunistákkal. Sőt nemegyszer hajlandók voltak a kommunisták véleményét, álláspontját is elfogadni. Így alakult ki azután a szociáldemokrata párttagság körében az a nézet, hogy a pártnak van egy hivatalos és egy nemhivatalos álláspontja, az utóbbi közel áll a kommunisták felfogásához. Ezt nevezték később „fülbesúgó irányvonalnak".[267]

1943 őszén–végén az SZDP-ben és a szakszervezetekben tehát újra meghatározóvá vált a baloldal jelenléte. Ezt nemcsak a kormányszervek vették észre, emiatt nemcsak a párt jobbszárnya aggodalmaskodott, hanem a pártszövetség kisgazdapárti jobbszárnya is. Sulyok Dezső, Horváth Zoltán és mások egyre gyakrabban vetették szemére a szociáldemokratáknak és saját pártjuk balszárnyának is, hogy eltértek az eredeti megállapodástól és teret enged-

nek a kommunistáknak. Ezért a szövetség felbontását és a Kisgazdapártnak a szerveződő polgári blokkba való belépését szorgalmazták. Így azután, Nagy Ferencet megnyerve, Rassayékkal meg is indultak a tárgyalások.[268] Ez természetesen visszahatott az SZDP-re is, és a pártvezetőségen belül fokozta a jobboldal nyomását a baloldali törekvésekkel szemben. Ebben segítette őket a Böhm Vilmostól november elején érkezett levél, amely a párt követendő politikájáról tartalmazott részletes útmutatásokat.

Feltehetően a pártvezetőség még a svéd újságírókon keresztül kért információt Böhmtől a következő kérdésekben: Milyen álláspontot képviselnek a nyugatiak a jelenlegi kormánnyal szemben és kiket tartanak posszibiliseknek a jövőre vonatkozóan? Milyen „átmenetet" képzelnek el és támogatnak a nyugatiak? Mi az elképzelésük a keleti óriással kapcsolatban: meghatározó szerepet játszhat-e Magyarország jövőjének alakulásában?

A Böhm Vilmos levelében foglaltak lényegében megegyeztek azokkal az információkkal, amelyeket ebben az időben a magyar kormány Külügyminisztériumán és a különböző diplomáciai csatornákon – többek között éppen Böhm Vilmos révén – keresztül megkapott. Böhm közölte Szakasits Árpáddal – személy szerint ugyanis neki szólt a levél –, hogy saját véleményének összegezésekor felhasználta hosszabb angliai tartózkodásának tapasztalatait. Angliában tárgyalt a Munkáspárt képviselőivel, az angol kormány megbízottaival és fontos információkat tudott beszerezni az amerikaiak felfogásáról is. Így tehát – írta Böhm – levelében lényegében „csak" a nyugatiak „véleményének visszaadására szorítkozott".

Böhm Vilmos mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy a nyugatiak szerint a háború fél évnél nem tarthat tovább. „Legkésőbb a jövő év első vagy második harmadában a *nagy ügy* végképp eldől. „Magyarországon is éppen ezért gyorsabb cselekvésre, legalább a semlegesség deklarálására és a keleti fronton levő „néhány gyerek" visszahívására volna szükség.

Az első kérdésre válaszolva Böhm leszögezte: a vélemény itt az, hogy „a régi rendszer" és vezetői nem várhatnak „előzékenységet", „a cégtábla átfestése sem elégíthet ki senkit". Az új „felállás" azonban, amelyben számítanak Szakasits Árpádra, Peyer Károlyra, Bajcsy-Zsilinszky Endrére, Tildy Zoltánra, Nagy Ferencre és Varga Bélára, „nem jelenthet anarchiát, rendetlenséget és sok más egyebet". „Sőt éppen egyik *legelsőrendűbb* jelentősége az országnak, hogy kulcshelyzete van nagy területen", ezért döntő „az átmenet rendje, nyugalma, a rázkódtatás nélküli változás". Böhm Vilmos leveléből azonban érződik, hogy a rendszerváltozással kapcsolatban komoly probléma az ország felelősségre vonásának és a vele járó terhek viselésének kérdése. Mindenütt érdeklődött az iránt – írta –, hogy a „cégvezetés" átvételével vajon „az új céget fogja-e sújtani" „a volt cég *minden* terhe?". A *„múlt tapasztalatai"* alapján helyesebbnek tartja, s e javaslatát *„mindenütt megnyugtatóan"* fogadták, ha „ezt *a dicsőséget* a jövőben átengedik mindazoknak, akik erre a dicsőségre vágyakoznak... a régi cégeknek". A területi kérdésről annyit közölt, hogy a nyugatiak *„nem fogják megismételni"* a múltat. Nem fogják „agyonütni a jóbarátot, a békét akarót", hogy azután „azon csodálkozzanak, hogy az utódok békétlenkednek". „Garancia" persze ez esetben sincs.

Különösen sokatmondó Böhm levele a Szovjetunióra vonatkozóan. „Az óriással [azaz a Szovjetunióval – *P. I.*] szemben is másképpen áll a probléma, mint általában hiszik, vagy hittük – olvasható a levélben. – Barátságos viszonyt követel, jószomszédi viszonyt, de ez nem újság, ilyen fennállott 1939–1941-es években. Ezt ki is lehet építeni. De *semmi esetre* sem lesz a Ti területetek oda tartozó érdekszféra. Ezt nem fogadták el Annusék [az angolok – *P. I.*], s erre vonatkozóan van megállapodásuk." Természetesen a megállapodást fel is lehet rúgni. Ettől azonban nem kell félni, írta Böhm, mert „az óriás" a háború után képtelen lesz nyugati támogatás nélkül talpra állni. Ennek a segítségnek „az ellenértéke nem nagy: be kell tartani a megállapodásokat. Ezért nem kell félni és bizalmatlankodni, s azt hinni,

hogy ilyen megállapodásoknak nincs jelentőségük." Megjegyezte még, hogy az óriás a háború után nem fog tűrni semmiféle forradalmi felfordulást, s ezt „a leghitelesebb forrásra" támaszkodva „közölhetem".

Végül javasolta Böhm, hogy „nehézségeiteket" nem szem elől tévesztve, helyes volna valami „jó, okos és célszerű gesztust" is tenni. Ajánlotta, hogy a levelet diszkréten kezeljék, de a kisgazda vezetőknek („barátainknak") feltétlen mutassák meg, „el kell olva sniok".[269]

A Böhm-féle útmutatás 1943 őszén, a három nagyhatalom külügyminisztereinek moszkvai értekezlete után érkezett, így bizonyos értelemben dezorientálta a nagyon bonyolult politikai körülmények között küzdő szociáldemokrata pártvezetést, és lényegében megerősítette eddigi politikájának helyességében. Peyer és társai így azután – figyelmen kívül hagyva a balszárny és főleg a komunisták jelzéseit – olyan politikai alternatívához kötötték az SZDP szekerét, amelynek mind kül-, mind belpolitikai feltételei egyre kedvezőtlenebbekké váltak. Az antifasiszta nagyhatalmak koalíciója éppen ebben az időszakban kezdett olyan együttműködéssé válni, amelyben a nézeteltéréseket háttérbe szorította a közös cél, a hitleri Németország teljes katonai szétzúzásának mielőbbi megvalósítása. Ez viszont nyilvánvalóvá tette, hogy az antifasiszta koalíció ellentéteire épülő, csak a Nyugat felé orientálódó politika mindinkább irreális, számolni kell a Szovjetunióval és a Vörös Hadsereg Magyarországon való megjelenésével is. Ugyanakkor Németország egyre súlyosbodó helyzete, a fasiszta koalíció összeomlásának veszélye növelte Hitlernek a csatlósok, így Magyarország iránti bizalmatlanságát. Ez pedig megfelelő politikai és katonai előkészületekre késztette a német vezérkart, hogy az újabb kiugrást időben megakadályozhassa. Ezért maximálisan támaszkodni kívántak a magyar szélsőjobboldali erőkre és a katonai vezérkarra, amelyek változatlanul a Kállay-kormány megbuktatására, főként pedig a kormányt támogató, egyben a háborúból való kilépést szorgalmazó baloldali ellenzék megsemmisítésére törekedtek. A megváltozott helyzet nem késztette ugyan a kormányfőt politikája felülvizsgálására, de mindkét irányban óvatosabbá tette. Kállay mindent egy lapra, a hatalom megtartására, a rendszer megmentésére tett fel, az ország jövőjét is. A pártszövetség – a szociáldemokrata vezetők is – a főleg szélsőjobbról és német oldalról erősödő fenyegetés miatt bizonytalan kimenetelűvé vált helyzetben az önálló cselekvés, illetve ennek kezdeményezése helyett továbbra is a kivárásra épített, s ebből következően Kállayra bízta sorsa alakulását. Álláspontja helyességében egyébként Böhm Vilmos levele is megerősítette, egyben megfelelő érvekkel is ellátta őket. Amikor 1943 őszén – féléves szünet után – ismét megnyílt a parlamenti ülésszak, az a fentebb jelzett politikai erőviszonyok hű kifejezője volt.

Kállay Miklós miniszterelnök parlamenti beszédében alapjában véve eddigi politikájának lényegét összegezte és ennek megvalósításához kérte a parlament, később pedig a felsőház támogatását. Elhatárolva magát a hitleri fasizmustól, annak agresszív politikájától, azt bizonygatta, hogy „a három világhatalom gyújtópontjában" álló Magyarország most nem rehet mást, mint hogy megvédje határait és fenntartsa „belső rendjének" stabilitását, elkeeülje az 1918-as „összeomlást". Ehhez – szerinte – a szociáldemokratáktól a nyilasokig termdő egységre, a „nemzeti erők" összefogására volna szükség. Leszögezte: „Ha a nagyhatalniak küzdelme sodor el, erre van mentségünk, de ha... belső rendünk bomlik fel... úgy mncs mentség számunkra... Nem mentség – tette hozzá –, hogy nem tudhattuk, mi lesz, teert az 1918-as példa megmutatta, hogy amit sohasem hittünk, az is lehetséges." Kijelendtte, hogy mint eddig, ezután is minden tettét a forradalom és a bolsevizmus elleni harc tjeterminálja.[270]

A szélsőjobboldal a parlamentben élesen támadta a kormányt, bizalmatlansági indítvánnyal is élt, mert Kállay nem támogatja Hitlert „teljes hittel és meggyőződéssel", mert

egyre nagyobb befolyáshoz juttatja a „destruktív" erőket és eltűri a népfrontos szövetkezést. Vad dühvel rontott a pártszövetségre. Követelte a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek betiltását.

A két baloldali párt, a Kisgazda- és a Szociáldemokrata Párt vezetői – a megállapodás értelmében – előre egyeztették álláspontjukat, és a parlamentben szokatlan élességgel vágtak vissza a szélsőjobbról őket ért támadásokra. Először is visszautasították azt a vádat, hogy köztük bolsevisták lennének, hogy pártjaik a bolsevizmus szálláscsinálói. Kiálltak a pártszövetség mellett, amely nem a nemzet romlását, hanem annak védelmét, a pusztulástól való megmentését szolgálja. Nemcsak védekeztek, támadtak is. Határozottan felléptek a szélsőjobb nemzetvesztő politikája ellen. Felelősségre vonását sürgették mindazoknak a politikai személyeknek, akik felelősek az ország háborúba lépéséért, az összes alkotmányellenes intézkedésért és a doni kudarcért, a nagy veszteségért. Követelték, hogy a kormány vonja le a megfelelő következtetéseket a háromhatalmi szerződés felbomlásából. Nagy Ferenc, Malasits Géza, Kabók Lajos, főleg pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre és Peyer Károly megnyilatkozása a parlamentben kisebb „palotaforradalmat" idézett elő. Peyert felszólalása egyes kitételeiért a parlament elnöke a mentelmi bizottság elé utalta. Ezek a „heves kirohanások" azonban inkább a Nyugatnak szóltak, a kívánt „gesztusok" voltak, mintsem cselekvésre szólító, ösztönző felhívások. Ugyancsak éles bírálat érte – főleg a szociáldemokrata képviselők részéről – a kormány szociál- és a munkásokat is egyre jobban sújtó adópolitikáját, a kormány „új" gazdaságpolitikáját, amely nem csökkentette, ellenkezőleg, növelte az árak és bérek közötti aránytalanságokat. Feltárták az üzemekben általánossá vált durva bánásmódot, a nyilasok garázdálkodásait, a zsidóktól elvett földbirtokokkal folyó visszaélést, üzérkedést, a hatóságoknak a szervezetekkel szemben gyakran tapasztalható törvénytelen eljárásait stb.

Peyer Károly parlamenti beszéde második részében, Tildy pedig pártja komáromi választmányának ülésén[271] azonban továbbra is teljes támogatásáról biztosította Kállayt és „nemzeti egységre" irányuló erőfeszítését.

„Annak ellenére, hogy éles politikai ellentét választ el bennünket a Ház majdnem minden politikai pártjától... vannak közös területek, amelyeken még a politikai ellentét ellenére is találkozhatunk – szögezte le Peyer Károly. – Ezek között első az ország függetlensége, ennek a területnek épsége, a rend, a nyugalom fenntartása. Ezek azok a kérdések... amelyekben mi felajánljuk készségesen azt a szolgálatot és támogatást, amelyet az országnak nyújtani tudunk."[272] Kállay parlamenti válaszában elismeréssel nyugtázta az SZDP vezetőinek felajánlkozását és hozzátette: a kormány „figyelemmel fogja kísérni" a párt ilyen irányú tevékenységét.[273]

Néhány héttel később a párt vezetői a Kállay politikája iránti lojalitásukat a Miskolcon tartott nagyválasztmányi ülésükön nyilvánosan is megismételték. Ez az értekezlet főleg azért érdemel figyelmet, mert a három nagyhatalom államfőjének teheráni konferenciája után először adódott alkalom arra, hogy az SZDP levonja annak bizonyos tanulságait, véleményt is nyilvánítson. Erre a lehetőség adva volt, hisz a párt ismerte, sőt a *Népszavá*ban közzé is tette a teheráni konferenciáról nyilvánosságra hozott döntéseket, és ismerte azok nyugati visszhangját is. Tájékozott volt az antifasiszta koalíción belül megélénkült diplomáciáról, a csehszlovák–szovjet tárgyalásokról. Ezek az információk azonban ellentétesek voltak saját elképzeléseikkel és a Böhm-levél tartalmával is. Így a pártban nőtt az elbizonytalanodás, ami sajátos módon abban jutott kifejezésre, hogy egyes vezetők még jobban kötődni akartak Kállayhoz. Ez tükröződött a nagy érdeklődéssel várt miskolci értekezleten, amelyen a környék 50 községének szociáldemokrata küldöttei és Miskolc, Diósgyőr szervezett munkásai

vettek részt. Kéthly Anna, aki a beteg Peyert helyettesítette, kemény szavakkal ítélte el a háborúba lépést és azokat a háborús rendszabályokat, amelyeket a demokratikus erőkkel szemben változatlanul alkalmaznak. Támadta a szélsőjobboldalt, amely Kállay egységre hívó szavát semmibe veszi. Majd arról beszélt, hogy Magyarország nem tud beleszólni a háború alakulásába, hogy „meddig tart még, ki bírja még, ez nem a mi kérdésünk". Ezt tőlünk független erőknek, a nagyhatalmaknak kell eldönteniük. Minket csak az érdekelhet és foglalkoztathat: „Mi lesz a háború után?" E gondolatkörben mozgott Szakasits Árpád beszéde is. Szeder Ferenc főtitkár az SZDP bizonyítványát igyekezett megmagyarázni. Előadása nagy részét annak szentelte, hogy megnyugtassa a rendszer urait; a szociáldemokratáktól nem kell tartaniok. Fő törekvésük: „megakadályozni" 1918 megismétlődését. Kifejtette, hogy 1918-ért és ami utána következett, nemcsak „én, az utca népe" vagyok felelős, hanem azok is, akik „az események forgatagában" „a száguldó kocsi" gyeplőjét eldobták. Reméli és tudja, hogy mindenki tanult ebből, és az újra közeledő viharban „összefogásban egyesülve meg tudja menteni, ami menthető..."[274]

A szociáldemokrata vezérkarnak azonban rövidesen tapasztalnia kellett, hogy felajánlkozásaikat az érdekeltek alig respektálják. A „kutyaszorítóba" került Kállay, tehetetlenül vergődve a rendszer megmentésére irányuló politika korlátai között, 1943–1944 fordulóján nem balra, hanem jobbra tett engedményeket, abban a reményben, hogy ezzel a német megszállást elkerülheti és a Kelet felől fenyegető veszéllyel szemben a szélsőjobboldalt is megnyerheti. A parlamentben látványos kézfogásra került sor Kállay Miklós és a németek kedveltje, Imrédy Béla között. Eközben Peyer Károly, Kéthly Anna és Csorba János kisgazdapárti küldött képviselői mandátumának felfüggesztése a mentelmi bizottság elé került, a szélsőjobboldal már letartóztatásukat sürgette. A kormány teljesített néhány – hónapok óta húzódó – német követelést is, többek között a dobogókői német légiparancsnokság felállítását. Minden különösebb következmény nélkül napirendre tért az 1942-es délvidéki vérengzésért felelős, és ezért 1943 őszén hadbíróság elé állított tisztek Németországba szökése felett. Kállay és belügyminisztere eltűrte, hogy a szélsőjobboldaliak, főleg a nyilasok 1943 végén, 1944 elején sorozatos tettleges provokációkat hajtsanak végre a fővárosban, a bányavidékeken a szociáldemokrata pártszervezetek ellen és a felső pártvezetőség tagjait is bántalmazzák. Az SZDP-t azonban nemcsak a kormány részéről érték meglepetések. Az ország politikai színpadán a németellenes erők szervezkedése is fontos szakaszába érkezett.

A polgári ellenzék, látva a hintapolitika csődjét, igyekezett egy váratlan fordulat esetére gyors tempóban kiépíteni Kállay mögött a második vonalat. 1944 elején döntő állomáshoz érkeztek a polgári blokk létrehozásának megbeszélései. Elkészült és megvitatásra várt a Demokratikus Polgári Szövetség programja. A blokk legfőbb feladatát – mint ez a dokumentumból kiderült – az 1918-as „nemzeti szerencsétlenség megismétlődésének elhárításában" jelölte meg. A tíz pontban rögzített alapelvek a minimálisra csökkentették az Andorka-féle MEB-javaslat demokratikus követeléseit. A programtervezet rögzítette a „törvényes magyar királyság visszaállítását", a magántulajdon sértetlenségét. Az általános földreform helyett csupán részleges birtokpolitikai intézkedéseket javasolt, azt is teljes kártalanítással. Végül leszögezni kívánták: csak a „jelenleg érvényben levő büntetőtörvényekkel védett alapelvekre" épülő politikai mozgalom juthat legalitáshoz.[275] Tehát a polgári blokk eleve ki akarta zárni a Kommunista Párt legalizálásának lehetőségét, és teljes homályban hagyta a fasiszta szervezetekkel, pártokkal, intézményekkel szembeni teendőket. A polgári blokk alapelveinek gondolatához igazodott a nagyobb nyilvánosság előtt Baranyai Lipót, az Országos Kaszinó ülésén elhangzott beszédében. Vissza a reformkorszakhoz, Széchenyi, Eötvös, Deák és nem Kossuth terveihez, ez volt a Wekerle Sándor-emlékülés központi gondolata.[276]

A polgári blokk lépései azonban nem annyira a programban foglaltak miatt váltottak ki heves tiltakozást az SZDP részéről, hanem inkább azért, mert a szociáldemokratákat eleve kizárták a tárgyalásokból és a blokkból is végérvényesen ki akarták hagyni. Sőt nemcsak az SZDP vezetősége, hanem a Kisgazdapárt radikális szárnya – Bajcsy-Zsilinszky Endre és társai – is csak később értesült arról, hogy Nagy Ferenc és Varga Béla is részt vett a tárgyalásokon. Ekkor derült ki, hogy a Kisgazdapárt vezetőségének egy része is hajlik a pártszövetség felbontására és a polgári demokratikus átalakulást hajlandó felcserélni a rendszer alapjait csak mérsékelten megváltoztatni akaró programmal. A szociáldemokraták így kaptak magyarázatot arra, hogy a Kisgazdapárt miért tért ki az elől a szociáldemokrata javaslat elől, hogy a pártszövetség nyilvánosan foglaljon állást egy radikális földreform és egy demokratikus választójogi törvényjavaslat mellett.[277] Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az SZDP-t mind a Kállay-kormány, mind a németellenes polgári erők csupán a hatalom átmentésének eszközeként kezelik, nem pedig a polgári demokratikus átalakulásért folyó küzdelem részeseként. Ezek ellen az újfent jelentkező törekvések ellen az SZDP nagyon határozottan tiltakozott. Peyer Károly a *Népszava* 1944. január 9-i vezércikkében kijelentette: „Nem leszünk semmiféle törekvések eszköze. Nem vagyunk hajlandók félreállni és tétlenül nézni, hogy *rólunk – nélkülünk* határozzanak."

A politika színpadán felvonuló erők 1944 elején mindjobban sejtették, hogy választ elé érkeztek. Kezdték belátni, hogy a kiugrásnak és a „kibontakozásnak" 1943 őszén dédelgetett és a szociáldemokrata vezérkar által is támogatott terve kivihetetlen. Erre figyelmeztetett a fenti események mellett a Békepárt által 1944 elején az SZDP vezetőihez eljuttatott memorandum is. A kommunisták világosan leszögezték: súlyos felelősséget vállalnak magukra, „bűntársakká válnak" a demokratikus pártok, ha továbbra is támogatják Kállay „nemzetvesztő politikáját". Dönteniök kell: „a reakció ellen vagy mellette. Harmadik út nincs!" „Az ellenzéknek nem lehet feladata, hogy falazzon a kormány áruló politikájának, hanem ellenkezőleg, csak az, hogy a reakció működését és álnok jelszavait leleplezze a tömegek előtt, s rámutasson szüntelenül arra, hogy Kállayéknak még legmagyarabb és legártatlanabb színben feltűnő megnyilatkozása sem más, mint a céltudatos nemzet- és népárulás nemzeti színű takarója." A Békepárt nem vonta kétségbe a kisgazda és a szociáldemokrata vezetők „jó szándékát és becsületességét", hangsúlyozta azonban, hogy a pártszövetségnek meg kell tisztítania „eszmei programját és napi állásfoglalásait a reakciós salaktól, és a reakció helyett, a tömegekkel kell politikát csinálnia". A pártszövetséget „valódi nemzeti összefogássá kell szélesíteni", „a mai védekező és kitérő harcmodort támadó szellemre" kell átváltani. „Olyan harci stílust kell kiformálnunk, amely barátot és ellenséget egyaránt meggyőz őszinteségünkről és elszántságunkról."[278]

A Békepárt figyelmeztetésével és javaslatával egyidejűleg hasonló megnyilatkozásokkal találkozhattak a szociáldemokrata pártvezetők a párt- és a szakszervezetekben is. Az 1944 elején beszerzett információik arról szóltak, hogy alsó szinten a párt- és szakszervezetekben erősödik a tettrekészség és a nyilas provokációk nyomán országosan is nő a határozott fellépés igénye. Ugyanakkor fokozódik a türelmetlenség a „messiásvárókkal", a nemzeti összefogás ellen fellépő szektás és frakciós csoportokkal és a polgári erőkkel szemben. A *Népszava* 1944. január 9-i számában arról írt, hogy a munkásosztály nem ülhet ölbe tett kézzel, nem várhatja külső vagy más belső erőktől az ország előtt álló feladatok megoldását. A munkásosztály elsősorban hivatott arra, hogy „jó bábaként" elősegítse „az új rend megszületését. Mindazok, akik akár „vétkes tudatlanságból", „gyávaságból, vagy mindkettő hatása alatt, de nem ritkán kényelemszeretetből kerékkötői a cselekvésnek, az öntevékenységnek, ugyanúgy a reakció segítői", mint azok a frakciósok, akik önös érdekből, pozíciófélésből

stb. „lecsapolják a munkásosztály amúgy is szűkös energiáját". A másik oldalon viszont a Peyer vezette jobbszárny éppen azok ellen lépett fel a *Népszava* ugyanezen számában, akik többet akarnak, mint ők, akik gyorsabban szeretnének előrehaladni. „Mi is türelmetlenek vagyunk – írta Peyer Károly –, de számolunk a velünk szemben álló erőkkel" és „számot vetünk" a munkásosztály „gazdaságilag és kultúrában visszamaradt részével", amely radikalizmusával, „lázálmokban fogant demagógiára" való hajlamosságával csak az ellenségnek tesz szolgálatokat. Bízzuk tehát magunkat „a gyakorlati munkásmozgalomban részt vevő emberekre", akik tisztában vannak a lehetőségekkel, de az akadályokkal is.[279]

Ez az ellentmondásos helyzet az SZDP-n belül még mindig a jobboldal befolyását erősítette. A baloldali szociáldemokrata vezetők – Szakasits Árpád, Marosán György, Bán Antal, Schiffer Pál –, ha következetlenül is, de igyekeztek a pártot a cselekvés, a keményebb, határozottabb harcmodor irányába eltolni. Ennek a felfogásnak adtak hangot a parlamenti ülésszak előtt megfogalmazott, de a cenzúra által közlésre nem engedélyezett írásukban. A parlamentben ugyan „számban nem túlságosan jelentékeny, mégis a dolgozó nép többségét jelentő" szociáldemokrata és kisgazda képviselőknek hangot kell adniuk „*Magyarország ipari munkássága és parasztsága véleményének és akaratának... Ez a megnyilatkozás nemcsak történelmi bizonyíték lenne, de a gyakorlati politikát átalakító erő is...* A többi párt képviselői közül azok, akik nem akarnak elszakadni tömegeiktől, kénytelenek lennének – legalábbis a lényeget illetően – csatlakozni ehhez az állásfoglaláshoz... Erről a közös akaratról, erről a valóságos nemzeti egységről kell tudomást szereznie minden külső és belső erőnek..."[280]

Az október, illetve november elején tartott pécsi, majd kolozsvári választmányi gyűlésen az akcióktól, tettektől húzódozók, a békéért sóvárgó, de érte semmit nem tevők ellen léptek fel a baloldaliak, amikor kijelentették: „Nem várhatjuk ölbe tett kézzel, hogy átgázoljon rajtunk a történelem, nem rendezkedhetünk be arra, hogy utánunk a vízözön."[281]

A baloldal most azonban a közép és felső szintű vezetésben korántsem képviselt olyan egységes erőt, mint 1940–1942-ben. Az elnök-titkári értekezleteket, ahol akkor zömében baloldali szociáldemokraták, illetve kommunisták foglaltak helyet és az előadók ugyancsak baloldaliak voltak, s amelyeken keresztül közvetlenül mozgósítani tudták a főváros szervezett munkásait, nyomást gyakoroltak a felső vezetésre, most nem vagy ritkán tartották meg. S ha meg is tartották, azokon kulcsszerepük a jobboldali szociáldemokrata vezetőknek volt. Hiányzott a jól szervezett kommunista hálózat, politikai erejüket tekintve gyengék voltak az SZDP-n belül azok a baloldal irányította vagy befolyásolta szervezetek is, amelyek közös erővel, okosan, céltudatosan minden bizonnyal fékezni tudták volna a hintapolitika hatását, és növelték volna a tömegek cselekvőkészségét.[282]

A baloldali szociáldemokraták, szemben a jobboldaliakkal, nem a forradalomtól féltek. Többször is kifejtették, hogy a háború utáni átalakulás minden valószínűség szerint forradalmi jellegű lesz, átmenetet fog képezni a szocialista Magyarország megteremtéséhez. Ők most sem zárkóztak el a kommunistákkal való együttműködéstől, bár a felső szintű kapcsolatok hiánya erősen érezhető volt. Ugyanakkor a baloldaliak nem mertek, de nem is akartak az önálló cselekvés útjára lépni. Ebben mindenekelőtt gyengeségük, s részben a párt- és szakszervezetek legalitásának féltése befolyásolta őket. Ők is hatása alá kerültek annak a káros jobboldali nézetnek, hogy a szervezett munkásságnak elsősorban a jövőre kell figyelnie, ha az antifasiszta akciók miatt szervezeteit szétdúlnák, csak komoly helyzeti hátránnyal vehetné fel később a harcot a különböző pártokkal szemben. Nem bíztak a munkásságban sem eléggé, nem voltak biztosak abban, hogy a munkásság, amelynek többsége éppen az SZDP két évtizedes politikája eredményeként is tolerálta a kivárást, követne-e egy határozottan

németellenes vonalat. Az 1943 végén tapasztalható elszigetelt megmozdulásokat a baloldal kevésnek tartotta az önálló kezdeményezéshez. E téren 1944 legelején következik be kedvező változás.

1944. január 16-án Nagyváradon választmányi ülésre, február 9-én pedig a fővárosi vasasotthonban összbizalmi értekezletre került sor. Nagyváradon jelen voltak Szatmár, Bihar és Kolozs megye szociáldemokrata szervezeteinek küldöttei, mintegy 200-an. A gyűlésen Peyer Károly szokatlanul éles hangon lépett fel a szélsőjobboldal ellen, és kemény küzdelemre szólította fel velük szemben a szervezett dolgozókat. Központi feladatnak azonban változatlanul a jövőre való felkészülést tartotta. Nem így Szakasits Árpád. A főszerkesztő mindjárt beszéde elején leszögezte: fel kell adni eddigi passzivitásunkat, mert az ilyen magatartásban „eltompul a felelősségérzet". Rá kell ébreszteni „a dolgozó rétegek valamennyiét történelmi felelősségünk tudatára". Olyan időket élünk – hangoztatta –, amikor nyíltan színt kell vallani: „Itt vagyok, vagy ott!" A jövőt nem lehet a véletlenre bízni. Minél „szilárdabb ma helytállásunk", annál „bizonyosabb a jövő". Azoknak a polgári erőknek pedig, amelyek a nemzet múltját féltették a szociáldemokráciától és a baloldaltól, azt üzente, hogy „mi híd vagyunk a múlt, jelen és jövő között", s „bennünk széttéphetetlen egységben áll szocialista világnézetünk a magyar nép történeti rendeltetésével", ami viszont „nem lehet más, mint szabad, független, a szociális demokrácia alapjaira épült Magyarország". A demokráciát azonban mi nemcsak szavakban akarjuk, hanem tettekben, a társadalmi és állami élet minden területén. Szakasits Árpád, célozva a polgári blokk törekvéseire, kijelentette: nem engedhetjük, hogy különböző eszközökkel, propagandával megfélemlítsenek, visszavonulásra késztessenek bennünket. A szervezett dolgozók nem tűrhetik, hogy a pártszövetséget alantas célokkal szétverjék. Meg kell szilárdítani és ki kell szélesíteni azt. Mindenkinek tudomásul kell vennie – szögezte le végül Szakasits –, hogy a két párt és a mögöttük felsorakozó erők „nem délibábokat kergetnek", hanem „a magyar föld realitásaira építenek".[283]

Szakasits Árpád később a nagyváradi választmányi ülést úgy értékelte, hogy az visszatérés volt az 1941–1942-es politikához, s egyben előkészítője is volt a Magyar Frontban 1944 májusában testet öltött törekvéseknek.[284] Egyetérthetünk e megállapítással. Nagyvárad valóban az SZDP baloldala ismételt bátor színrelépése kezdetének tekinthető.

Az összbizalmi értekezletet is azzal a szándékkal hívták össze, hogy még a háború befejezése előtt tájékoztassák a szervezett dolgozókat az ország helyzetéről és sorsának várható alakulásáról. Peyer Károly, megismételve a parlamentben mondottakat, Bárdossyt, a szélsőjobboldalt, az orrukig sem látó urakat tette felelőssé a háborúba lépés minden következményéért, a munkásosztály gazdasági és politikai megnyomorításáért. „Ellenünk" a támadás nemcsak tart, hanem „még féktelenebb" is lett. „Visszavágnunk azonban nem lehet" – szögezte le. Egyet tehetünk, „sűrűbben kell együtt lennünk, hogy minél jobban érezzük összetartozandóságunkat". Tudom – hangsúlyozta befejezésül –, hogy „a magyar munkásság forradalmi, harci szelleme és bátorsága éppen úgy megvan, mint megvolt 1918-ban és azt követőleg", de mi most „nyugodt háborús átmenetet akarunk".[285] A Szaktanács főtitkárának ellentmondásos megnyilatkozása egyrészt a forradalmi szellem hangoztatásával a polgári ellenzék sakkban tartására, másrészt a nyilasok támadásai miatt visszavágni akarók lecsendesítésére irányult, egyben pedig az önálló cselekvéstől mindig tartó szociáldemokrata jobboldal véleménye volt. Az események azonban kezdtek túllépni rajtuk.

A Vörös Hadsereg közeledése – 1944 februárjában 150 kilométerre volt a Kárpátoktól –, a belső bizonytalanság kedvezett a szervezett munkások önálló akcióinak. A főváros munkáskerületeiben – Újpesten, Kispesten, Erzsébeten, Csepelen –, valamint a bányavidékeken tartott szakszervezeti értekezletek alapszabályellenes, a megadott iránytól eltérő megnyilvá-

nulásai nemegyszer komoly fejtörést okoztak a vezetőknek.[286] A Székesfehérvárott, Kassán, Kaposvárott, Győrött, Makón, Egerben tartott pártválasztmányi ülések, gyakran éppen az előadók – Szakasits Árpád, Marosán György – kezdeményezésére harcos hangulatról, radikalizálódásról, illetve a baloldali politikai befolyás rohamos növekedéséről adtak számot. Szakasits Árpád 1944 februárjában a *Népszava* nem egy vezércikkével serkenti ezt az erjedést. Sürgeti a nemzeti erők olyan összefogását, amely a veszély láttán tenni is akar valamit, és nem hajlandó a jövőt „a múlt emberei" által elképzelt „nemzeti és keresztényi" keretek közé szorítani.[287] A balratolódás megnyilvánult abban is, hogy szorosabbá vált az együttműködés a kommunisták és a baloldali szocialisták között. Ismételten felmerült a két párt vezetői közötti találkozás és tárgyalás lehetősége. A szorosabbá váló együttműködés tette lehetővé, hogy az SZDP néhány vezetője – köztük Kéthly Anna – is tiltakozzon az igazságügy-miniszternél a letartóztatott kommunisták tűrhetetlen börtönviszonyai miatt, illetve részt vegyen abban az aláírásgyűjtő akcióban, amely 1944 elején a négy halálraítélt kommunista – Tonhauser Pál, Pataki László, Szirmai Hédi és Szekeres Sándor – megmentésére irányult. Az akció sikerrel zárult.

Az SZDP baloldalának erősödése, a Békepárt befolyásának növekedése, együttműködési készségük fejlődése és a helyi szervezetek hangulata a Kisgazdapárt határozott antikommunista szárnyát – Sulyok Dezsőt, Nagy Ferencet és másokat – arra késztette, hogy a polgári szövetség mellett horgonyozzanak le.[288] Még az SZDP-ben is voltak olyanok, akik félve a teljes elszigetelődéstől, hajlottak volna engedményekre.[289] A Kisgazdapárt balszárnya, a polgári tagozat, valamint Bajcsy-Zsilinszky Endre, megnyerve az ügynek Tildy Zoltánt is, támaszkodva a földmunkás-szakosztály vésztői kongresszusának határozatára, keményen fellépett az „egységbontók" ellen. Hasonló állásfoglalás született a kommunistákra támaszkodó SZDP-ben is. Az SZDP vezetősége úgy döntött, ha a kisgazdák befejezettnek tekintik a pártszövetség felbontását és pártjuk csatlakozását a polgári blokkhoz, akkor nyilvánosságra hozzák ezen antidemokratikus lépést és az antifasiszta tömegeket mozgósítani fogják ellene. Ezek után ült össze 1944. február 25-én a Kisgazdapárt értekezlete, amelyen kompromisszumos megállapodás született. Megerősítették a két párt szövetségét, aggályaikat nyilvánították a polgári blokkal szemben, mégis úgy döntöttek, hogy igyekezni fognak az SZDP beleegyezését is megnyerni a Bethlenékkel folytatandó tárgyalásokhoz. E feladattal Nagy Ferenc helyett Tildy Zoltánt bízták meg. Hasonló határozat született a Kisgazdapárt március 8-án megtartott nagyválasztmányi ülésén is.[290] Az értekezletek után azonban a kompromisszumos döntést igyekeztek elhallgatni. A nagy nyilvánosság előtt minden kisgazda vezető a pártszövetség további megszilárdítása mellett foglalt állást.

Az SZDP és a Kisgazdapárt ismételt aktivitása így 1944 elején jelentős sikereket könyvelhetett el. Mindenekelőtt megakadályozta, hogy a németellenes, de antidemokratikus erők az SZDP kizárásával szűkítsék, illetve véglegesen megosszák az antifasiszta tábort. Lehetővé tette, hogy a két párt 1944 márciusában több közös – pl. március 15., illetve Kossuth halála 50. évfordulója megünneplése – megemlékezést tartson, a külön tartott értekezletek, gyűlések tartalmi mondanivalója is fedje egymást. A baloldal megértette, hogy nem elég csupán deklarálni időnként a szövetség létét, vezetői szinteken érintkezni, hanem szükséges a két párt tömegeit is felvonultatni és az együttműködést a tömegekkel is megerősíttetni.

1944 elején szorosabbá váltak a pártok közötti személyi és szervezeti kapcsolatok is. A két párt balszárnyának közös fellépése mintegy előkészítője volt a néhány hónappal később létrejött – a kommunista pártot is magában foglaló – Magyar Frontnak. Lényegében a pártszövetség megszilárdítása tette lehetővé, hogy a német megszállás előestéjén Peyer Károly, Szakasits Árpád, illetve a Kisgazdapárt vezetői egyeztessék felfogásukat a kialakult

helyzetről. Ezt követően pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán miniszterelnöki audiencián sürgette a két párt nevében, hogy a kormány nyíltan és félreérthetetlenül foglaljon állást a náci Németországgal való szakítás mellett, egyben kérje a szövetséges nagyhatalmak segítségét, és tegyen intézkedéseket a német megszállás megakadályozására. Felajánlották a két párt segítségét is az ellenállás megszervezéséhez. Kállay miniszterelnök azonban azzal az indokkal, hogy „a krízis még elodázható", elvetette a javaslatokat.[291] Így azután a kritikus helyzetben a Kállay-féle hintapolitikában bízó, az önálló kezdeményezést szinte az utolsó pillanatig mellőző két párt vezetése nemcsak arra volt képtelen, hogy a megszállás előestéjén mozgósítsa, felkészítse szervezeteit és tömegeit, de még arra sem volt ereje, hogy illegalitásba vigye szervezeteit, a letartóztatásoktól megmentse tagjait.

A „krízist" nem sikerült „elodázni", 1944. március 19-én Magyarországot megszállták a német csapatok.

3. Az SZDP politikája az ország német megszállásának időszakában

1944. március 19-én Hitler mintegy kilenc hadosztálynyi erővel és a Gestapo, a Sicherheitsdienst, a Sonderkommando SS 1200–1400 tagjával megszállta Magyarországot. „Az akcióba" természetesen azonnal bekapcsolódtak a magyarországi Hitler-barát erők. A megszállással egyidejűleg a Gestapo hazai ügynökei segítségével megszállta a legfontosabb kormányépületeket, a hírközlő szerveket, továbbá a németellenes pártok, társadalmi szervezetek, napilapok helyiségeit. Március 19-én hajnalban megkezdődött a náciellenes politikusoknak, újságíróknak, a baloldali pártok vezetőinek, tagjainak letartóztatása.

A legsúlyosabb csapást a német megszállás magától értetődően a Szociáldemokrata Pártra és a szakszervezetekre mérte. A megszállást követő napokban a németek vagy magyar kiszolgálóik az SZDP, illetve a szakszervezetek minden helyiségét lefoglalták, vagyonát elkobozták, iratanyagait elhurcolták. Ugyanezekben a napokban egymás után tartóztatták le az SZDP, a szakszervezetek vezetőit, közép és alsó szintű szervezeteinek funkcionáriusait. Már az első nap elhurcolták Mónus Illést, Buchinger Manót. A vezetők többsége – a Belügyminisztérium nyugatbarát tagjainak figyelmeztetésére – a hajnali órákban elhagyta lakását. Így közülük egyesek letartóztatására csak később került sor. A Gestapo markába került Peyer Károly, Gál Benő, Malasits Géza, Millok Sándor. Malasitsot később kiengedték. Az első roham még általában nem érintette az alsóbb és középszervek vezetőit, a szakszervezetek tisztségviselőit. Ha az SZDP és a szakszervezetek készültek volna az esetleges német megszállásra és kísérletet tettek volna illegális hálózatuk kiépítésére, igen sokan megmenekülhettek volna a letartóztatástól. Ezekben a napokban ugyanis éppen a tanácstalanság, és részben a tenniakarás késztette őket újból és újból arra, hogy valahol összegyűljenek, megvitassák a tennivalókat. Így azután sorra-rendre a Gestapo kezére kerültek. A történtek jórészt az SZDP politikájának következményei, állapította meg – helyesen – Károlyi Mihály Böhm Vilmosnak küldött levelében. Károlyi szerint az SZDP „csak föld feletti mozgalma", a „békés úton kell átvezetni Magyarországot a demokráciába" elv kizárólagossága – amit Böhm maga is táplált a hazai vezetőkben – most „súlyos csapást szenvedett". „A magyar nép és annak ellenzéki képviselői egy célját vesztett taktika miatt nem tudta kiépíteni földalatti mozgalmát...", olvasható a levélben. „Egy percig sem kételkedem abban – írta továbbá Károlyi –, hogy a magyar Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek jóhiszeműen és de-

mokratikusan gondolkodott, de nem hallgathatom el azt sem, hogy bizonyos, a kommunistákkal szemben táplált előítéletek miatt elvakult taktikát követett akkor, amikor a »békés« átállás irányát követte."[292]

A Gestapo és magyar támogatóinak második rohama, amely az SZDP és a *Népszava* hivatalos betiltásával egyidejűleg, március 26-án indult meg, mintegy ezer szociáldemokrata és szakszervezeti vezető, funkcionárius vagy éppen egyszerű szervezett dolgozó lefogásához, internálásához vezetett. Lefogták a MÉMOSZ vezérkarát: Somogyi Miklós elnököt, Széll Mihály, Török János titkárokat; Marosán Györgyöt, az Élelmezési Munkások Szövetségének főtitkárát; Kőműves Józsefet, a Ruházati Munkások Egyesületének alelnökét (később kiengedték); Gyuricza Gyulát, a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségének főtitkárát. Az utóbbi három az SZDP felső vezetőségének is tagja volt. Letartóztatták Kerepesen Takács Józsefet, az Országos Földmunkás Szövetség titkárát. Letartóztatás, illetve internálás lett a sorsa a legtöbb Budapest környéki SZDP-titkárnak. Rövid időre lefogták Szélig Imrét is, a Pest környéki Végrehajtó Bizottság titkárát.

A német megszállás után különösen súlyos csapást mértek a vidéki párt- és szakszervezeti csoportokra. Debrecenből elhurcolták több társával együtt Kállai Sándort, a helyi SZDP-szervezet elnökét, Miskolcról Rónai Sándort, az SZDP titkárát és több mint tíz vezetőt. Kassáról április 13-án vitték el Borovszky Gézát, az SZDP titkárát, húsz társával együtt. Közülük tíz helyi szakszervezeti vezető volt. Pécsett Tolnai József titkárt és több vezetőségi tagot tartóztattak le, Szegeden internálták a Komócsin fivéreket – Mihályt, Antalt, Illést – és több szociáldemokrata helyi vezetőt fogtak el. Békéscsabán hasonló sorsra jutott Szobek András és több társa, Orosházán pedig Kiss János, Keresztes Mihály, aki területi titkár volt. Baján letartóztatták Babinecz Gyulát, az SZDP helyi elnökét és 18 társát. Internálták a hódmezővásárhelyi (Karácsony Ferenc), a mezőberényi (Eiler András), a nagyváradi (Szolnoki Ferenc), az egri (Grégész József), a székesfehérvári (Takács Sándor), a pápai (Varga Lajos), a váci (Czizmarik József) SZDP-szervezetek titkárait, illetve elnökeit, és rajtuk kívül még sok vezetőségi tagot is.[293]

A német megszállás és következményei, a haladó erők elleni propagandaháború – erre itt nem kívánunk kitérni –, a letartóztatások, a váratlanság és felkészületlenség következtében valósággal megbénították a szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalmat. A szervezett munkásság, de a szervezetlen munkástömegek is „úgyszólván dermedt csendben", „igen nyomott hangulatban" vették tudomásul az eseményeket, amint ez a minisztertanács március 29-i jegyzőkönyvéből és a különböző rendőrségi, csendőrségi jelentésekből kiderül. Mindezt csak tetézte a megszállást követő nagyarányú bombatámadások súlyos vesztesége, ami elsősorban ugyancsak a munkásokat sújtotta. Április közepén a győri vagongyárat ért bombázásnak egyetlen nap alatt 564 halottja és több mint 1100 sebesültje volt.[294]

Ebben a helyzetben különösen nagy jelentősége volt annak, hogy milyen álláspontot, magatartást tanúsítanak a föld alá szorított pártok, mindenekelőtt a letartóztatásoktól megmenekült szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők. Az kétségtelen, hogy a szervezett munkások és bizalmijaik a megszállást követően mindent elkövettek, hogy megtalálják a kapcsolatokat vezetőikkel és tanácsot, útmutatást kérjenek tőlük. Sokan az illegális szervezkedés, a szervezett ellenállás megindítását latolgatták. A megszálláskor és az azt követő napokban a tisztségviselők és az SZDP egyszerű tagjai közül is sokan a párt- és a szakszervezeti székházak körüli utcákban gyülekeztek, hogy megtudják, mi is a teendő, írja visszaemlékezésében Faraghó Dezső, a *Népszava* egyik munkatársa.

Március 20-án a nyomdászotthon pártszervezetében mintegy 25 funkcionárius gyűlt össze és a földalatti szervezkedés megindítása mellett döntött. Ugyanaznap a vasmunkás-

otthonban a főváros még szabadon maradt főbizalmijai Kabók Lajossal ugyancsak a teendőkről tárgyaltak. Egyenként felkeresték a legális körülmények között tevékenykedő Kabók Lajost az SZDP kerületi titkárai is. A nyomdászszervezetben összegyűlt funkcionáriusok képviselői ugyancsak az elérhető vasas főtitkárhoz fordultak, aki egyben a pártvezetőség tagja, országgyűlési képviselő is volt, támogatást, beleegyezést kértek a már elhatározott illegális szervezkedés megindításához. Kabók Lajos nem ellenezte az illegális szervezkedést, tudomásul vette azt is, hogy a párt bizonyos anyagi javait is fel szeretnék használni a munka beindításához, az elvtársak egy részének illegalitásba mentéséhez. Ugyanakkor a maga részéről a szervezkedést nem helyeselte, nem is támogatta. Álláspontja: „várni, várni, ki kell várni az eseményeket".

Kabók és társai felfogásának helyességét látszólag az események is igazolták. Március 22-én a már fentebb említett funkcionáriusok újból összegyűltek, hogy Kabókék álláspontját megismerhessék, de már nem a nyomdászoknál, mert a titkár – félve a következményektől – a helyiséget nem biztosította. Így a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége, a KAOSZ ebédlőjében gyűltek össze, ahonnan viszont még a megbeszélés befejezése előtt a Gestapo a jelenlevő több mint 20 funkcionáriust elhurcolta. Ez a kezdeményezőket végleg elbátortalanította. Így azután a dolgozók messze elkerülték a munkásotthonokat, amelyeket a hatóságok egyébként is lefoglaltak katonai vagy politikai célokra, és esetenként egy-egy kerületi vezető lakásán jöttek össze, vagy másutt találkoztak időnként. Harustyák József a következőket írta erről: „csak vártunk, vártunk tehetetlenül, vártunk és izgultunk".[295]

A várakozásnak a másik oldalon tápot adott az a körülmény, hogy a kormány a szakszervezeteket nem oszlatta fel, sőt az SZDP betiltásával egyidőben tárgyalások indultak a Szaktanács ideiglenesen megbízott vezetői – Kabók Lajos helyettesítette Peyer Károlyt, majd héttagú bizottság alakult az ügyek intézésére[296] – és az iparügyi államtitkár között. A kormány az első napok munkáshangulata után tisztában volt azzal, hogy a németek által sürgetett haditermelés fokozása vagy csupán szinten tartása is aligha lehetséges a politikai körülmények további romlása esetén. Számolni kellett azzal, hogy a legnagyobb hadiüzemekben a szervezett dolgozók befolyása a történtek ellenére is nagy. Nem véletlen, hogy a vasasszakszervezetekhez kijelölt kormánybiztos pontos adatokat kért arról, hogy a fővárosi hadiüzemekben hol haladja meg a 25 főt a vasasszakszervezeti tagok száma. Az eredmény feltehetően a kormánybiztost is meglepte, mert 39 hadiüzemről derült ki, hogy ott a szervezett dolgozók száma meghaladta a 25 főt.[297] Így azután érthető, hogy az összes szakszervezet közül miért csak a vasasoknak hagytak meg önálló helyiséget a vasmunkásotthonban, miért jelenhetett meg, ha csak rövid ideig is, a *Vas- és Fémmunkások Lapja*, miért tartóztattak le viszonylag kevés vasasszakszervezeti vezetőt.

A szakszervezetekkel megindult tárgyalások a szakszervezeti funkcionáriusokban azt a hiedelmet keltették, hogy a helyzet számukra kedvezően rendeződhet. A kormány ugyanis a szakszervezetek minimális feltételeit teljesítette. Néhány szakszervezeti titkárt szabadon bocsátott s ígéretet tett a többiek ügyének megvizsgálására. A lefoglalt munkásotthonokban egy-egy szobát biztosított a legfontosabb adminisztratív szakszervezeti ügyek intézésére, a járulékok beszedésére. A szakszervezetek formális funkcionálása azonban több szempontból is a kormány, a megszállók érdekeit szolgálta. Mindenekelőtt sikerült megosztani a szociáldemokrata mozgalmat, megakadályozni, hogy egységes földalatti szervezkedés bontakozhasson ki. A szakszervezeteknek adott minimális legalitás alkalmas volt arra, hogy tovább éljen a mozgalom „átmentésének" átkos szelleme, ami a harc helyett változatlanul a kivárást sugallta a terror által erősen megfélemlített szervezett és szervezetlen dolgozók nagy többségének. A kormánynak a szakszervezetek meghagyásával sikerült a termelőmunka fokozásá-

hoz a politikai támogatást biztosítani. A Szaktanács, a *Vas- és Fémmunkások Lapja*, illetve az időnként kiadott szakszervezeti tájékoztató minden alkalommal az „életet adó" munka, a dolgozó legfőbb fegyvere, a termelés mellett foglalt állást.[298] A szakszervezetek le nem tartóztatott jobboldali vezetői nemcsak azért felelősek, mert lemondtak az illegális szervezkedésről, hanem azért is, mert állásfoglalásukkal a még ingadozó szervezett dolgozók jelentős részét elvonták az antifasiszta harctól.

Az SZDP néhány más – szakszervezeti funkcióval nem rendelkező – szabadon maradt vezetője – mint pl. Szeder Ferenc, Kéthly Anna, Ries István – ugyancsak elzárkózott az illegális szervezkedéstől. Kéthly és Ries teljesen visszavonult, semmilyen politikai akcióra nem volt hajlandó. Szeder Ferenc mint a párt főtitkára – túljutva az első napok rémületén – Ravasz László református püspökön keresztül levelet juttatott el a kormányhoz, melyben jómaga, üldözött és letartóztatott szociáldemokrata társai iránti jóindulatot kért. Ennek fejében hajlandó volt a kormánnyal együttműködni és lemondani mindenfajta ellenállásról. A párt betiltása, a vezetők elleni rendszabályok érthetetlenek számára – írta Szeder Ferenc. Erre a párt nem adott okot, hiszen „működésünk során mindenkor tekintetbe vettük az ország háborús állapotát – noha ezzel a háborúval nem értettünk egyet –, és egy lépést sem tettünk, amely a hadviselés vagy az ország érdekeit hátrányosan befolyásolta volna". Az SZDP a háború alatt a „rend, a nyugalom, a fegyelem őre" volt, amelyre „az elkövetkező súlyos, talán tragikus időkben a magyarságnak" és a hadviselésnek is feltétlen szüksége lesz.[299] Szeder levele nem volt egészen hatástalan. A Belügyminisztérium, ugyanúgy, mint Kabókék esetében, szociáldemokrata vonalon javasolta, hogy Szeder közölje azoknak a letartóztatott, illetve internált szociáldemokrata funkcionáriusoknak a nevét, akiknek szabadon bocsátását feltétlen javasolja. Szeder május 4-i levelében 9 személyt nevezett meg. Ugyanúgy, mint a szakszervezetek esetében, néhány embert – Szélig Imrét, Bechtler Pétert, Takács Józsefet – szabadon engedtek. A többiek érdekében Szeder, Kabók, Malasits személyesen járt Baky László államtitkárnál. Nem sok eredménnyel.[300]

Érdemes talán itt Kabók Lajosnak a nagykanizsai internáló táborban raboskodó szociáldemokratákhoz intézett leveléből idézni. Ebben Kabók kénytelen elismerni, hogy szakszervezeti munkájuk ugyanúgy „meddő" és „súlytalan", mint a lefogottak kiszabadítására tett erőfeszítésük, „befolyásuk semmire nincs". „Ti nem vagytok tisztában helyzetünkkel – írta Borovszky Gézának, az internáltak egymást érő, sürgető leveleire válaszolva. – Egy feloszlatott párt, egy *Népszavá*tól megfosztott munkásság, egy a kormány kegyelméből működésben hagyott szakszervezet és hát az itt levő külső hatalom, mindezek együtt adják azt a lehetőséget, amely számunkra van. Igazatok van, tényleg súlytalanul állunk az események közepette és kínosan vergődünk." Majd így folytatja: tevékenységünk csupán arra összpontosul, hogy „a ma még működésben hagyott szakszervezetek működését továbbfolytassuk és átmentsük a legközelebbi jövőnek". Ti, akik azzal vádoljátok a „vezéreket", hogy „helyettük szenvedtek", míg ők még mindig biztonságban élnek, ha megismeritek a helyzetet, azon fogtok „csodálkozni, miként tudtuk átmenteni a megmaradt munkásmozgalmat". „Intézményeinkért", de értetek is sok mindent kell kockára tenni – fejezte be levelét a megbízott főtitkár.[301]

Amíg az SZDP szabadon maradt jobboldali vezetői azon fáradoztak, hogy csupán formálisan funkcionáló intézményeiket megmentsék és egy Quisling-kormánnyal is egyetértésre jussanak, addig a megszállást követően azonnal illegalitásba ment baloldali vezetők az ellenállási mozgalom kiépítésén fáradoztak. Már március végén kialakult Szakasits Árpád körül egy olyan mag, amely egyrészt alkalmas volt a kommunistákkal a kapcsolat megteremtésére, az ellenállási mozgalomba való aktív bekapcsolódásra, másrészt a betiltott SZDP illegális

hálózatának létrehozására. Az SZDP földalatti szervezkedésében mindjárt a kezdet kezdetén döntő szerepet vállalt Schiffer Pál, Molnár Imre, Egger Lajos, Száva István, id. és ifj. Sarlós István, Moldvai Sándor, Keszthelyi Géza és mások. Az illegális lakások és papírok megszerzése után e csoport két irányban kezdte meg munkáját. Egyrészt kapcsolatot keresett a kommunistákhoz és más illegalitásba kényszerült személyekhez. A kapcsolat elsőként a Békepárttal épült ki, részben felújítása volt ez az 1944 februárjában már megindult kapcsolatteremtésnek. Egyébként az összeköttetést kommunista oldalról is keresték. Március végén, április elején egyrészt Schiffer Pál, Haraszti Sándor, majd újabb szálon Markos György és Hoffmann Olga révén teremtődött meg a kapcsolat a Békepárt Központi Bizottsága és Szakasits Árpád között. A többszörös közvetítéssel fenntartott kapcsolat első időszakában a kommunisták eljuttatták Szakasitshoz a békepárti röpiratokat, sőt a szociáldemokratákat hasonló felhívások készítésére kérték fel. Szakasits ennek eleget is tett. Így lett közös munka eredménye a magyar földművesekhez intézett felhívás, amelyen már nemcsak a Békepárt aláírása szerepel, hanem a Magyar Front megjelölés is. Ennek létrehozása még csak a kommunisták és szociáldemokraták közös elhatározása volt, amikor áprilisban a falu dolgozóit szabotázsra és szabadságharcra felszólító röpirat megjelent. A Békepárt Központi Bizottsága részéről az egyes megbeszéléseken Donáth Ferenc és Péter Gábor vettek részt, egy alkalommal azonban tárgyalt Kádár János is. A megbeszéléseken megvitatták az összes náciellenes erők összefogásának lehetőségét, az ezzel kapcsolatos teendőket és átadták Szakasits Árpádnak a javasolt Magyar Front felhívásának és programjának tervezetét. Szakasits Árpád és a köréje tömörülő baloldaliak elfogadták a kommunisták javaslatát, egyetértettek a Magyar Front létrehozásával és lényegtelen változtatással a felhívástervezetet is helyeselték. Vállalták, hogy kapcsolataik révén erőfeszítéseket tesznek a szabadon maradt szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők megnyerésére és igyekeznek érintkezést teremteni az illegalitásba kényszerített pártok és szervezetek vezetőivel.[302]

A Szakasits Árpád körül dolgozó illegális mag nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy munkájához megnyerje a többi pártvezetőt, vagy legalábbis megszerezze azok jóváhagyását az illegális szervezkedéshez. Szedert Molnár Imre kereste fel, Kéthly Annát pedig Egger Lajos. Jártak Büchler Józsefnél, Szamai Lajosnál is. Szeder és Kéthly elutasított és helytelenített mindenféle illegális szervezkedést, Büchler és Szamai ugyan nem ellenezték azt, de a munkából nem vállaltak részt.

A szakszervezeti vezetőket április elején Schiffer Pál kereste fel. Először Kabók Lajossal és Karácsony Sándorral folytatott megbeszélést, majd szinte minden szabadon maradt szakszervezeti titkárral tárgyalt. Ismertette az illegális szervezkedéssel, a Magyar Fronttal kapcsolatos elképzeléseket, s kérte a szakszervezetek támogatását, illetve csatlakozását a közös harchoz. Kabók nemcsak elutasította Schiffer javaslatát, hanem tiltakozott is a szakszervezeteket veszélybe sodró kísérletek és főleg a Békepártnak a szakszervezeti vezetőket árulóknak bélyegző röpirata ellen. Valóban, a Békepárt április elején, a munkásokhoz intézett felhívásában, a dolgozókat szervezeteik védelmére, illegális szervezkedésre, szabotázsra, a közös harci szervezet megalakítására ösztönözve, fellépett azok ellen az „áruló" szakszervezeti vezetők ellen, akik a Sztójay-kormány szolgálatába állítják a szakszervezeteket.[303] Kabók tiltakozását továbbították a Békepárt Központi Bizottságához. Ezt követően a kommunisták tartózkodtak a szakszervezeti vezetők nyílt bírálatától, remélve: előbb-utóbb ők is megértik, hogy a szakszervezetek sem vonhatják ki magukat a Hitler-ellenes harcból.

A tárgyalások során voltak, akik egyetértettek a közös front létrehozásával, bizonyos támogatásra, együttműködésre is hajlottak – Radvánszky Rezső a nyomdászoknál, Bechtler Péter a szállítómunkásoknál, Vas-Witteg Miklós a vasasoknál –, de a titkárok többsége

Kabók álláspontját elfogadva, megtagadott minden együttműködést az illegálisan szervezkedő elvtársakkal. A szakszervezetek vezetőinek többsége nem értette meg, vagy ha meg is értette, nem akarta tudomásul venni, hogy a németek és a kormány szakszervezetek iránt tanúsított jóindulata, a legalitás csak egy célt szolgál: „a termelés folytonosságának biztosítását", ahogy Schiffer Pál írja a szakszervezeti vezetőkkel folytatott tárgyalásait összegező visszaemlékezésében. A szakszervezeti vezetők abban az illúzióban ringatták magukat, hogy „át tudják menteni a szakszervezeteket... Hiszen a háború rövidesen befejeződik, és ha addig ők ügyesen lavíroznak, taktikáznak, abban az esetben a szakszervezetek épségét meg tudják őrizni." Azt a vádat pedig, amit a szervezett dolgozók egy része a mellüknek szegezett, hogy a szakszervezetek legalitása a kormány és a hadigépezet kiszolgálását jelenti, azzal utasították vissza: a „termelés nélkülük is menne", és az a felhívásuk, amelyben fokozott munkára szólítják fel a szervezett dolgozókat, részükről csak taktika, a szakszervezetek és tagságuk védelmét szolgálja.[304]

A Szaktanács vezetőinek, mindenekelőtt Kabók Lajosnak az állásfoglalása szerves folytatása volt a német megszállást megelőző peyeri politikának. Ha el is fogadjuk érvelésüket, hogy ők nem a náci haditermelést, nem a Sztójay-kormány érdekeit szolgálták, hanem a szakszervezeteket, elsősorban a szakszervezeti vagyont akarták meg-, illetve átmenteni, akkor sem hallgathatjuk el, hogy magatartásuk objektíve, akaratuktól, szándékuktól függetlenül a háborús gépezetet szolgálta. Ezt csak tetézte néhányuk egyéni tragédiája és az a tény, hogy még ilyen áldozatok árán sem sikerült a szakszervezeteket megmenteniük.

Az SZDP és a szakszervezetek már említett vezetőinek elutasító válasza ellenére a baloldali szociáldemokraták kitartottak a nemzeti összefogás megteremtésében való aktív közreműködés és pártjuk illegális szervezeteinek kiépítése mellett. Ez utóbbi – számukra teljesen ismeretlen feladat – bátorságot és igen nehéz munkát igényelt. A Szakasits Árpád körül tömörülők egymás után keresték fel az SZDP szabadlábon maradt kerületi vezetőit – a II., az V., a VI., a VII., a VIII., a X., a XIII. kerületekben. Igyekeztek meggyőzni őket az illegális szervezkedés megindításának fontosságáról. A szervezésbe újabb személyek kapcsolódtak be: Kemény Pál, Hranyó Antal, Igaz Mária, Muck Lajos, Mautner Sándor, Biliczky Sándor, Cs. Molnár László, Oroszi Ferenc, Kaltbantner József, Hirmann József. Később Szamai Lajos is vállalt bizonyos szervezési feladatokat. Az illegális szervezeteket Schiffer Pál fogta össze 1944. júniusi lebukásáig, azután e feladatot Száva István vette át. A kerületeket a volt választókerületi beosztásnak megfelelően (budai, északi, déli, Pest környéki) ugyancsak egy-egy összekötő kapcsolta Schiffer Pálhoz, később pedig Száva Istvánhoz. Kiépült Egger Lajos irányításával az illegális R-Gárda is, amely főleg a földalatti találkozók, tanácskozások biztosításában töltött be fontos szerepet.

Illegális szervezkedés indult egy másik vonalon is. Ennek élén Bán Antal állt, vele együtt dolgozott Marosán György, Justus Pál, majd kiszabadulása után Szélig Imre. Április közepén azonban, Marosán másodszori letartóztatása után, e csoport szétesett. Szélig Imre megtalálta a kapcsolatot Szakasitsékhoz és vállalta a Pest környék irányítását. Később Bán is összeköttetésbe került az illegális szervezkedés fő vonalával. Voltak olyan szociáldemokrata funkcionáriusok, akik nem találva meg a kapcsolatot az illegális párttal, földalatt szervezkedő polgári csoportok munkájába kapcsolódtak be. Így pl. Takács József, a Földművesszövetség titkára, Polgár Dezső szakszervezeti titkár a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége munkájában, Erdődy János, Andreánszky István, Gáspár Zoltán pedig más polgári szervezkedésben vett részt. Ez utóbbiak révén 1944 őszén az internáló táborokból kiszabadult szociáldemokraták és szakszervezeti funkcionáriusok egy része kapcsolatot talált az

ellenállási mozgalommal, a Magyar Fronttal, illetve a Magyar Front a horthysta csoportokkal.[305]

A Szakasits Árpád körül szerveződő csoport által elért eredmények 1944 májusában lehetővé tették, hogy illegális közleményt juttassanak el mindazokhoz, akik be kívántak kapcsolódni a munkába, vagy akiket korábbi munkájuk alapján számításba vettek. A közlemény hangsúlyozta, hogy a letartóztatástól megmenekült szociáldemokrata párttagok „kötelessége, hogy megteremtsék a mozgalom további életének és fennmaradásának feltételeit és lehetőségeit". A dokumentum megemlítette, hogy „a szakszervezeti vezetők ugyan helyükön állnak", de „tőlük nem várható" az illegális mozgalom irányítása, sem támogatása. A súlyos helyzet ellenére az illegális szervezkedés olyan stádiumba jutott, hogy sikerült „legjobbjainkkal" az érintkezést megteremteni és kiépíteni azokat a kapcsolatokat, amelyek „mozgalmunknak szilárd keretet, politikai súlyt és morális bázist" biztosítanak. A közlemény ezután ismertette az illegális hálózat felépítésének módját: kerületenként fő összekötő és egy helyettes kapcsolja az illegális kerületi csoportokat, illetve alcsoportokat a fő hálózathoz. Gondos útmutatásokat tartalmaz az illegális munkáról, az ehhez szükséges fegyelmezettségről, óvatosságról, a személyi biztonság alapszabályairól. E közlemény megjelenése előtt a szociáldemokraták konzultáltak a Békepárt vezetőivel – így pl. Schiffer Pál Haraszti Sándorral – az illegális munka alapszabályairól. Az óvatosságot, a fegyelmezettséget, a találkozók gondos és alapos előkészítését, s főleg a „vezető garnitúra" biztonságának szem előtt tartását ajánlották a kommunisták.[306] Ezt a tanácsot a szervezők nemcsak megfogadták, hanem felhívásukban túlzottan is hangsúlyozták. Igaz, erre szükség volt, hiszen júliusig, a második közlemény megjelenéséig súlyos veszteség érte a mozgalmat. Májusban lebukott Sarlós István, júniusban pedig az illegális mozgalom irányításának „lelke", Schiffer Pál. A rendőrség kezére került az első közlemény is, s így nagy apparátussal kezdtek kutatni az illegális hálózat, mindenekelőtt Szakasits Árpád után. A második közlemény ezért még nagyobb óvatosságra, mindenféle „kockázatos akciótól" való tartózkodásra intett, csupán „a hálózat kiépítésére" fektette a hangsúlyt. Az újabb felhívás leszögezte, hogy veszteségeink ellenére az eddig elért eredmények „csak még jobban megerősítettek bennünket ennek a munkának fontosságában és halaszthatatlanságában. Az idő sürget, az illegális hálózat kereteit gyorsabban kell megteremteni." A közlemény a valóságosnál kedvezőbben ítélte meg a nemzetközi politikai és katonai helyzetet. Úgy vélték ugyanis, hogy a náci Németország ellen három irányból – nyugaton megnyílt a második front, délen elfoglalták Rómát, Titóék támadtak, keleten folytatódott a szovjet offenzíva – indult támadás „végre pontot tesz a történelem legvéresebb háborújára". A három egyidejű offenzíva hatására összeomlik „a barbárság uralma". Ezért is szűkíti le a közlemény az illegális hálózat funkcióját a felkészülésre, hogy „kellő pillanatban, akár egy gombnyomásra, aktív tényezőkké lehessünk. Nem is kívánunk most mást."[307]

Az SZDP illegális hálózatának kiépítése a tapasztalatlanság, a szervezett dolgozók egy részének, a funkcionáriusoknak, főleg az idősebb korosztálynak „félelmi érzése", húzódozása mellett a már említett lebukások miatt is akadozott. A létrejött és – ha lassan is, de – terebélyesedő illegális hálózat kezdettől fogva fontos szerepet töltött be az emberek bújtatásában, illegális iratok, okmányok, fontos információk beszerzésében, azoknak eljuttatásában a rászorultakhoz. Az SZDP illegális hálózatán keresztül – a korábbról származó összeköttetések, ismeretségek révén – sikerült németellenes polgári, sőt katonai csoportokhoz, később pedig a kormányzó köréhez kapcsolatot teremteni. Ugyancsak rajtuk keresztül vonták be néhány nagyüzem szervezett dolgozóit – Ganz, Egyesült Izzó, Csepelen a Weis Manfréd-üzemek –, illetve szakszervezeti funkcionáriusait az ellenállási mozgalomba.

A Szakasits körül tömörülő illegális csoport legnagyobb érdeme a német megszállást követő hónapokban a Magyar Front létrehozásában való aktív közreműködés és a Magyar Front munkájának megindítása.

Az SZDP illegális csoportja – mint már említettük – egyetértett a Békepártnak az antifasiszta front létrehozására vonatkozó javaslatával, elfogadta a Magyar Front programtervezetét is. Ez a tény nagymértékben megkönnyítette a Kisgazdapárt, a legitimisták és más polgári csoportok egyes képviselőinek a bevonását a szerveződő nemzeti frontba. A kommunisták és szociáldemokraták együttes jelentkezése megkönnyítette azok számára a döntést, akik még ebben a súlyos helyzetben is „féltek" a kommunistáktól, így azonban abban reménykedtek, hogy a Magyar Frontban a döntő szerep a szociáldemokratáké és a kisgazdáké lehet. A politikai hátsógondolatok mellett az alapvető a Magyar Front létrehozásában való egyetértés volt.

1944. május közepén őrgróf Pallavicini villájában megbeszélésre került sor, ezen Szakasits Árpád az SZDP, Markos György a Békepárt, Dessewffy Gyula a Kisgazdapárt, Pallavicini a legitimisták képviseletében vett részt. E tanácskozáson hozták létre a Magyar Frontot és fogadták el programját, amely a Magyar Nemzethez intézett kiáltvány formájában vált a széles közvélemény előtt ismertté.

A Magyar Front kiáltványának bevezető része drámai hangon ismerteti a német megszállást, amely „a 25 éves ellenforradalmi reakció" nemzetáruló politikájának egyenes következménye. Megállapítja: „életünk és szabadságunk, nemzetünk léte, eljövendő magyar nemzedékek sorsa... került kockára". Ebben a helyzetben a föld alá kényszerült és a Magyar Frontba tömörült demokratikus pártoknak nincs más választásuk, mint a harc. E felismeréstől vezéreltetve és történelmi felelősségük tudatában „új szabadságharcot, új népháborút" hirdetnek. A Magyar Front legfőbb célkitűzéseit a következőkben rögzítették: „a német hódítók és cinkosaik kiverése, béke a szövetségesekkel s minden ízében demokratikus és szabad Magyarország alapjainak lerakása".[308]

A Magyar Front megalakulása és kiáltványa a rendőri és egyéb kormányszervek jelentései szerint is mozgósítóan hatott azokra a náciellenes erőkre, amelyekre a kommunista propaganda egyedül nem tudott volna befolyást gyakorolni. Kezdettől fogva vonzási központja és egyben serkentője volt a gyorsan szaporodó, különféle célú és erejű, de alapjában németellenes illegális csoportosulásoknak. Olyan közeg szerepét töltötte be, amely növelte a kommunisták cselekvési lehetőségét és harcuk hatásosságát. „A Magyar Frontba tömörült számottevő baloldali erők a döntő szakaszába érkezett háború fejleményeit céljaiknak megfelelően burkoltan a demokrácia, valóságban azonban a bolsevizmus érdekében eredményesen propagálják – állapítja meg a csendőrség nyomozó parancsnokságának augusztus 16-i összesítő jelentése. – Ezek a baloldali erők a szóbeli propaganda fokozása mellett az ellenük folyó nyílt nyomozás ellenére is, illegális sajtójukat mind jobban erősíteni tudják" – olvasható a jelentés további részében. Hivatkoznak a *Magyar Front* című újságra, a röpiratok tömegére. Mindebből és „a gyanúsítottak előadásaiból" az összesítő arra a következtetésre jut, hogy „az a destruáló erőcsoport nem akar csak a politikai harc terén maradni, hanem nagyobb arányú szabotázsakciókat és fegyveres támadásokat is szervez".[309]

A Békepárt 1944 nyarán valóban arra törekedett, hogy a propaganda mellett a Magyar Frontot fokozatosan a fegyveres felkelés szervévé változtassa. Ez volt a feladata a Magyar Fronton belül a kommunista Pálffy György vezetésével létrehozott Katonai Propagandabizottságnak. Ugyanezen célból a Magyar Frontba tömörült pártok is igyekeztek korábbról meglevő kapcsolataikat, összeköttetéseiket feleleveníteni a tisztekkel, főtisztekkel. Az SZDP illegális csoportja Felkay Ferencen, a *Függetlenség* c. újság egykori munkatársán, illetve

Egger Lajoson keresztül kapcsolatot teremtett Hadácsi Rezsővel, aki 1940 őszéig a VKF egyik osztályán dolgozott és közvetlen felettese Vörös János volt. Augusztus végén Szakasits Árpád is találkozott Hadácsi Rezsővel, és a Magyar Front, illetve pártja nevében azzal bízta meg, hogy szervezze a honvédtisztek bevonását és teremtsen összeköttetést Vörös Jánoshoz.[310] Más szálakon Pécsi Fischer Antal, Erdődy János, illetve Szakasits György révén különböző katonai, illetve rendőri alakulatokhoz, tisztekhez teremtődtek kapcsolatok. 1944 szeptemberében Szakasits György Stollár Béla hadapród őrmesteren keresztül a Magyar Szabadságmozgalom nevű illegális szervezethez talált összeköttetést. Később e szervezetben alakult meg az SZDP egyetlen fegyveres csoportja. Ez időben már az SZDP illegális Rendező Gárdája is tett kísérletet katonai kiképzésre és fegyverek szerzésére.[311]

1944 kora őszén – az események hatására – az illegális szervezkedés és a konkrét fegyveres felkelésre való felkészülés meggyorsult. Ismert, hogy 1944. augusztus 23-án Románia, szeptember 4-én Finnország, 9-én Bulgária lépett ki a fasiszta koalícióból és üzent hadat Németországnak. Párizsban, Szlovákiában, Varsóban fegyveres felkelés robbant ki. Ezek közül az utóbbi kettőt a németeknek kegyetlen megtorlással sikerült vérbe fojtaniuk. Magyarországon is felgyorsultak az események. A kormányzó menesztette Sztójayt, és néhány nappal később Lakatos Géza tábornok alakított kormányt. A kormányváltozást követően Horthyék megkezdték felemás kísérleteiket a háborúból való kiugrás előkészítésére. A belső és külső körülmények természetesen a korábbiaknál jobban kedveztek a Magyar Frontban részt vevő pártok aktivizálódásának.

1944. szeptember elején újjáalakult a Kommunista Párt. A korábbinál aktívabb, szervezettebb munkája, elvileg világosan megfogalmazott felhívása, illetve kiáltványa ugyancsak serkentően hatott a Magyar Front egész tevékenységére és az SZDP illegális munkájának kiszélesedésére. A kedvezőbb feltételek, egyben a tenniakarás játszott döntő szerepet abban, hogy 1944. szeptember első felében megalakult a Magyar Front Intéző Bizottsága. Elnöke Szakasits Árpád, tagjai Kállai Gyula, Tildy Zoltán, a Nemzeti Parasztpárt belépése után Kovács Imre lettek. Képviseltették magukat az Intéző Bizottságban a legitimisták és a különböző egyházi csoportok is. A bizottság rendszeres üléseit Szakasits Árpád illegális lakásán, a Várban, az Ilona utcában tartotta. Horthy szűkebb köre, főleg az úgynevezett „kiugrási iroda" és a különböző illegális polgári csoportok – Magyar Függetlenségi Mozgalom, Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, a Szent-Györgyi Albert körül tömörültek és mások – igyekeztek a Magyar Frontot, különösen annak polgári szárnyát befolyásolni. Természetesen a Magyar Front is hatott a polgári szervezkedésre.

A változás jele volt az is, hogy 1944 augusztusában Bonczos Miklós, az új belügyminiszter több alkalommal is fogadta Kabók Lajost, a Szaktanács vezetőjét, valamint Szeder Ferenc és Malasits Géza volt országgyűlési képviselőket. A megbeszélések eredményeként a még működő szakszervezetek tevékenysége felélénkült. Ígéretet kaptak a letartóztatott, illetve internált szakszervezeti vezetők egy részének szabadon bocsátására.[312] A Magyar Front ugyancsak első helyen követelte a letartóztatottak szabadlábra helyezését. Nemcsak a kormánykörök, hanem a háttérbe vonult konzervatív uralkodó csoportok is keresték ez időben a legálisan élő szociáldemokrata képviselőkkel a kapcsolatot. Be kívánták őket vonni a Fenyő Miksa, Chorin Ferenc, Kornis Gyula és más nagybirtokos és nagytőkés személyek körül szerveződő csoportba. Ők adták ki szeptember végén, október elején „a magyar ellenzéki pártok első üzenete a magyar néphez" című röpiratot. Ebben azonnali fegyverszünetet és új kormányt követeltek. Egyes feltételezések szerint ennek a röpiratnak a megjelentetéséhez megnyerték Kabók, Szeder, Malasits hozzájárulását.[313]

A Lakatos-kormány az alulról jövő nyomásra, másrészt a szakszervezetekkel való együtt-

működés reményében szeptember első felében több száz szakszervezeti, szociáldemokrata és néhány kommunista vezetőt szabadon bocsátott, úgyszintén szabadlábra került igen sok németellenes értelmiségi és polgári személy is. Köztük volt Marosán György, Somogyi Miklós és az építők szakszervezetének titkárai, a kommunista Kiss Károly, számos vidéki szociáldemokrata és szakszervezeti vezető. Ugyancsak ebben az időben sikerült a börtönből kihozni Rajk Lászlót is. A kiszabadultak többsége igyekezett gyorsan kapcsolatot teremteni az ellenállási mozgalmakkal, illetve az internáló táborban létrejött kapcsolatokat szabadlábra kerülésük, illetve az illegális munkába való bekapcsolódásuk után is fenntartani. Mivel 1944 szeptemberében igen sok, egymással csak laza kapcsolatban álló illegális ellenállási szervezet működött, és a Magyar Frontot, illetve a Kommunista Pártot, vagy éppen az SZDP-t nem volt könnyű megtalálni, a „friss erők" így ott kapcsolódtak be a munkába, ahol ez számukra a leggyorsabban elérhető volt. Voltak, akik a szakszervezeteket keresték fel, és próbálták aktívabb, határozottabb munkára, a Magyar Fronttal való együttműködésre rábírni a Kabók Lajos vezette Hetes Bizottságot. Augusztus végén, szeptember elején a vasasotthonban a Hetes Bizottság több alkalommal is megbeszélésre hívta össze, elsősorban a vasasüzemek megmaradt vagy kiszabadult főbizalmijait. Kabók tájékoztatta őket arról, hogy tárgyalások folynak a háborúból való kilépésről. Célzott rá, hogy ebben egyes kormánytényezők számítanak a szakszervezetekre is. Minden alkalommal – a sürgetések ellenére – adós maradt azonban a szervezett dolgozókra váró konkrét feladatok, akciók megjelölésével.[314] Ennek ellenére a MÉMOSZ-ban, a vasasoknál, a bányászok, a bőrösök, a magánalkalmazottak szakszervezeteiben, a nyomdászoknál egyre többen követték a kommunisták, baloldali szociáldemokraták ellenállásra szólító felhívásait.

Somogyi Miklós, Faust Imre és több szervezett építőmunkás a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének munkájába kapcsolódott be, ahol már ugyancsak több szakszervezeti vezető dolgozott. Somogyi közben összeköttetést teremtett a Kommunista Párttal, az SZDP-vel, sőt a Sándor Pál által életre hívott, a Kommunisták Magyarországi Pártja nevét viselő csoporttal. Somogyi, Faust, majd mások az MHSZSZ révén kapcsolatba kerültek ifjú Bethlen Istvánnal, rajta keresztül pedig apjával, a volt miniszterelnökkel. Ugyancsak e szervezet révén találtak összeköttetést „a kiugrási irodához" és kapcsolódtak be a nem hivatalos fegyverszüneti delegáció előkészítésének munkájába. Faust Imre – mint ismeretes – tagja volt a Moszkvába küldött első – nem hivatalos – fegyverszüneti delegációnak. Tevékenységük azonban részben keresztezte a Magyar Frontnak ez időben ugyancsak a Horthy-klikkel kezdett tárgyalásait, másrészt pedig szerves része volt az uralkodó osztályok ama törekvésének, hogy megbontsák, illetve akadályozzák a baloldal erősödő egységét. Ezért helytelenítette a Kommunista Párt az említett delegációban Somogyiék részvételét.

Marosán György kiszabadulása után az ismét aktivizálódó Bán Antal csoportjához kapcsolódott, amely összeköttetésben állt a Gyűjtőfogházban raboskodó Mónus Illéssel. Mónus szeptemberben már helyeselte az illegális munkát, bár maga nem volt hajlandó sem a kimentésére irányuló „kalandban", sem az illegális munkában részt venni. Horváth Zoltánnak, Marosán Györgynek és másoknak ez időben vele folytatott beszélgetései arra engednek következtetni, hogy a történtek korábbi állásfoglalásainak alapos megváltoztatására készteték. Felismerte, hogy az SZDP nem haladhat azon az úton, amelyen a két világháború között haladt. „Annak a korszaknak, amely azt tekintette fő céljának, hogy a szervezetet jobb idők számára annyira, amennyire lehetséges intaktul átmentse, vége", szögezte le a Gyűjtőfogházban a vele tárgyaló Marosán Györgynek, később pedig Horváth Zoltánnak. „A kiegyezéses, opportunista vonalról vissza kell térni a harcos szocialista politikához" – mondotta. Mónus még a párt nevének megváltoztatását sem tartotta kizártnak. hogy ezzel

is elhatárolja magát egyrészt korábbi politikájától, másrészt a Szocialista Munkásinternacionáléhoz való tartozástól. Úgy vélte, hogy a pártnak Otto Bauer és a Kétésfeles Internacionálé nyomdokain kell haladnia. E felfogásával lényegében visszatért a harmincas évek közepén vallott álláspontjához és feladta korábbi és későbbi, a legpontosabban 1943-ban megfogalmazott, az angol Munkáspártéhoz közel álló nézeteit.[315] Mónus álláspontja közvetve támogatást jelentett a Szakasits körül tömörülő szociáldemokratáknak a Magyar Frontban és önállóan végzett munkájukhoz, egyben segítette a kommunisták és baloldali szociáldemokraták között ez időben folyó tárgyalások sikerre vitelét is. Nézzük előbb az utóbbit.

Az SZDP és a KP közös megbeszéléseit több tényező is sürgette. Először is, lényegét tekintve azonos vagy közel álló felfogást vallottak a felépítendő új, demokratikus Magyarországra vonatkozóan. Ezt helyes volt rögzíteni. Tisztázni kellett végre a két párt egymáshoz való viszonyát is. A tárgyalásokat különösen indokolttá tette az a körülmény, hogy az uralkodó osztály kiugrásra készülő csoportjai, a különböző polgári erők, de a Magyar Fronton belül is egyes kisgazda vezetők – Dessewffy, Pfeifer stb. – azon mesterkedtek, hogy a kommunistákat a Magyar Fronton belül háttérbe szorítsák, s csak a kisgazdákkal és a szociáldemokratákkal tárgyaljanak. A letartóztatott Bajcsy-Zsilinszky is egyetértett ezzel a törekvésükkel. Dessewffyék az 1943-as kisgazda–szociáldemokrata szövetséget szerették volna a Magyar Front és a jövő Magyarország gerincévé tenni, mások pedig a polgári blokk feltámasztásában reménykedtek. Ezt a célt szolgálták a már fentebb vázolt különtárgyalások stb.

A Kommunista Párt a magyar néphez intézett kiáltványában a német megszállók elleni eredményes harc egyik alapvető feltételének tartotta a munkásosztály politikai akcióegységének megteremtését. Ebben a szellemben tett javaslatot a két párt közötti tárgyalások megindítására és a Magyar Fronton belül a fontos kérdésekben egységes állásfoglalás kialakítására.[316] Szakasits Árpád az ajánlatot elfogadta. Így a tárgyalások szeptember közepén megindulhattak.

A tárgyalásokra a Kommunista Párt tervezetet készített. Ez hat pontban foglalta össze a két párt teendőit, de nem érintette sem a munkásifjúság, sem a szakszervezetek problémáját. A tárgyalásokon az SZDP részéről Szakasits Árpád, a KP részéről Kállai Gyula vett részt, de közvetve – a tervezet elkészítésében, instrukciók adásával – részt vett a munkában Rajk László is. Az első megbeszélések után kölcsönösen javasolták, hogy a tárgyalásokba az SZDP más képviselőit és, ha lehet, a Szakszervezeti Tanács vezetőit is vonják be. Szakasits Árpád vállalta, hogy az áprilisi kudarc ellenére ismételten megkísérli a szakszervezetek vezetőit megnyerni a Magyar Front munkájához.

Szeder Ferenc és Kéthly Anna helytelenítette a Kommunista Párttal való tárgyalást, Mónus Illés nem nyilatkozott ellene. Az ő „semleges" magatartása tette lehetővé, hogy Bán Antal is bekapcsolódjon a munkába. Bánra pozitívan hatott Marosán György helyeslő álláspontja is. Kabók Lajos és a Hetes Bizottság a szakszervezetek legalitására hivatkozva a Magyar Fronthoz való csatlakozást nem vállalta, de szemet hunyt a szakszervezetekben, az újból megnyílt néhány szakszervezeti helyiségben megindult illegális szervezkedés és a röpiratszórásokban való részvétel felett. Hajlandónak mutatkozott az SZDP illegális szervezkedéséhez is – főleg anyagi – segítséget nyújtani. Végül alulról jövő nyomásra, s nem utolsósorban azt a körülményt figyelembe véve, hogy az általuk is várt angol csapatok helyett szovjetek léptek magyar földre, vállalta az egységtárgyalásba való bekapcsolódást. A bal- és jobboldal álláspontja között ingadozó vezetők – Kabók Lajos, Bán Antal – jelenléte a tárgyalásokon pozitív és negatív irányban egyaránt hatott, és ez a végleges okmányon is érződik. Lehetővé vált, hogy az aláírásra kerülő dokumentum külön pontban, úgynevezett záradékban foglalkozzon a szakszervezetekkel és javasolja a közös, tehát egységes szocia-

lista-kommunista ifjúsági szervezet megteremtését. A végleges dokumentum ugyanakkor a kompromisszum eredményeként több olyan megfogalmazást tartalmazott, amely az eredeti szövegben határozottabb és egyértelműbb volt.

A megállapodás értelmében a két munkáspárt messzemenően együttműködik a náciellenes harcban és gátat emel a Magyar Frontban a kommunisták elszigetelésére irányuló kísérleteknek. A tervezet hangsúlyozza: a háború gyors befejezése és az új demokratikus Magyarország megteremtése „a munkásosztály harcos forradalmi egysége, határozottsága és vezetése" által biztosítható. Mindkét párt célja a szocializmus, de ezt csak a nácikkal való szakítás és „egy független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érhetik el". E harcban szorosan együttműködnek és mindenben egyeztetik lépésüket az „azonnali hatállyal" létrehozandó „összekötő bizottságban". A megállapodás rögzítette azt is, hogy a háború befejezése után a magyar munkásosztály forradalmi egységének továbbfejlesztése érdekében, a két párt egyesülésével megalakítják a munkásosztály egységes és egyetlen forradalmi szocialista pártját. Ez az utóbbi, döntő jelentőségű pont a tervezetben az egyesülést „sürgető", közeli feladatként tűzte ki, míg a végleges későbbre halasztotta. „A jelenlegi körülmények között [ugyanis – *P. I.*] a két párt egyesülési feltételeinek kidolgozása csak gátolná a két pártot a közvetlen és közös harci feladatok elvégzésében, ezért a két párt az egyesülés kérdésének megoldását a háború utáni időkre halasztja." A módosítás szerintünk szükségszerű volt. Az adott időszakban az egyesülést nemcsak Kabókék nem vállalták volna, a helyzet sem volt erre megfelelő, minden valószínűség szerint elszigetelte volna Szakasits táborát a jobboldali szociáldemokrata vezetőktől és a mögöttük álló funkcionáriusoktól, és végül zavart okozott volna a szervezett dolgozók körében is. Nemcsak az antifasiszta harctól vonta volna el az egyesülés feltételein munkálkodókat, hanem megbontotta volna a Magyar Front táborát is. Hisz a kisgazdák, a polgári csoportok éppen az SZDP-ben láttak biztosítékot arra, hogy az átalakulás nem lesz radikális, szocialista jellegű.

Nagy jelentőségűnek ígérkeztek az egységokmány szakszervezetekre vonatkozó megállapításai. A dokumentum rögzítette: „a két párt egyesülési időpontjától függetlenül haladéktalanul megvalósítandó a magyar munkásosztály egysége a szakszervezetek életében". Az egységes Szabad Szakszervezetek Szövetségében történő döntéseknél egyik párt sem „akadályozza meg a munkásság szabad akaratának kifejeződését". Az okmányhoz csatolva külön „záradék" kívánta rögzíteni a Szaktanács csatlakozását a Magyar Fronthoz és az antifasiszta harcban az egyes szakszervezetekre váró teendőket. A „Záradék" szerint az összehívandó bizalmi értekezletek feladata mozgósítani a szervezett dolgozókat a Magyar Front területi és helyi szervezetei, továbbá az üzemi bizottságok létrehozására. A megalakítandó bizottságok feladata: „azonnali sztrájkok, tüntetések szervezése a munkásság gazdasági követelései alapján; szabotázsok, robbantások fokozása, előkészületek az általános sztrájk kikiáltására és végül a munkásmilícia kereteinek azonnali üzemenkénti és szakszervezetenkénti kiépítése". A szakszervezetekre várt volna a vidéki városok és falvak dolgozóinak mozgósítása is.

Az álláspontok egyeztetése, rögzítése, lényegében a megbeszélések befejezése után, Kabók Lajos és Bán Antal váratlanul, a Hetes Bizottság elutasító döntésére hivatkozva, megtagadta az egységokmány aláírását. Így, a tervezettől eltérően, 1944. október 10-én e történelmi jelentőségű dokumentumot a KP részéről Kállai Gyula, és az SZDP nevében pedig Szakasits Árpád írta alá. A dokumentum a jobboldali szakszervezeti vezetők újabb munkásellenes lépését „szerényen" így rögzíti: a „Záradékot", a szakszervezetekre vonatkozó megállapodásokat és az egységes ifjúsági szerv létrehozására vonatkozó pontot „az aláírók a napirendről levették".[317]

Kabókék visszalépésében a tárgyaláson mindvégig tapasztalt nagyfokú ingadozás mellett minden valószínűség szerint közrejátszott az a körülmény is, hogy a kormány – a szakszervezetekben folyó kommunista szervezkedésre hivatkozva – október 7-én elrendelte a vasasszakszervezet Magdolna utcai székházának bezárását. A kormánynak ez a lépése szervesen beleillett a baloldal erősödő egységét mindenképpen megbontani akaró tervekbe. Ugyanakkor a „kiugrási iroda", amellyel a Hetes Bizottság kapcsolata egyre szorosabbá vált, értésükre adta, hogy megvédik a szakszervezeteket, ha számíthatnak támogatásukra. A Hetes Bizottság, megrettenve a szakszervezetek elleni újabb támadástól, a legalitást féltve, nem mert szakítani a peyeri politikával, nem merte vállalni az aláírással járó veszélyeket és a szakszervezetekre háruló feladatokat. Feltehetően szerepet játszott az is, hogy Szeder Ferenc, Kéthly Anna és néhány szakszervezet főtitkára tiltakozott a megállapodás ellen és a pártból való kizárással fenyegette meg az aláírókat. Lépésük jelentősen csökkentette a két munkáspárt akcióegységének hatását, és megakadályozta, hogy a szakszervezetek az ellenállás, a Magyar Front szerves részeivé váljanak.

Az egységmegállapodás a magyar, egyben a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából is történelmi jelentőségű. Hasonlóra a háború alatt, illetve végén csupán egy-két pártnál került sor.[318] A két munkáspárt megállapodása a szakszervezetek távolmaradása ellenére is a kommunisták mintegy egy évtizede folytatott akcióegység-politikájának kiemelkedő eseménye. Jelentősége kettős: elvi és gyakorlati. Elvi megállapításai a nemzeti ellenállás fejlesztése szempontjából igen fontosak, de messze túl is mutatnak azon. A munkásosztály vezető szerepének hangsúlyozása a nemzeti frontban szakítást jelent az SZDP eddigi gyakorlatával, amely a munkásosztályt a polgári pártok politikai uszályhordozójának szerepére kárhoztatta, és állásfoglalás az önálló proletár osztálypolitika mellett. Az egységokmány fektette le a két munkáspárt felszabadulás utáni együttműködésének, a peyeri megalkuvó politika gyors visszaszorításának az alapjait, és kiindulópontja lett a munkásosztály egységes forradalmi pártja megteremtésének. A megállapodást nemcsak a Kommunista Párt, hanem az SZDP is nagyra értékelte. 1945 nyarán a pártkongresszusra készített jelentés „korszakalkotónak" nevezte mind „a magyar munkásmozgalom, mind az egész magyar politikai élet" szempontjából.[319]

Az adott helyzetben természetesen az akcióegység közvetlen gyakorlati jelentősége, a szervezett munkásság egységes mozgósítása játszotta volna a fő szerepet. Ez azonban a jobboldali vezetők magatartása, a szakszervezetek mozgósításának elmaradása miatt nem érvényesült a követelményeknek megfelelően.

A két munkáspárt tárgyalásainak eredményes befejeződése kedvezően hatott a Magyar Front egész tevékenységére. Sikerült visszaszorítani a polgári csoportok és Horthy körének bizalmát élvező Kisgazdapárt vezető szerepre törekvését és a Magyar Fronton belül a kisgazda–szociáldemokrata szövetség felélesztésének kísérletét is.[320] A Magyar Fronton belül a baloldali politika megerősödése már abban is megmutatkozott, hogy a Kommunista Párt alapvető követelései érvényesültek a szeptember végén, illetve október elején Horthy kormányzóhoz eljuttatott két memorandumban. A szeptember 20-án Tildy Zoltán, Szakasits Árpád és Kállai Gyula által aláírt első memorandum leszögezte: „a Magyar Front súlyos történelmi felelőssége tudatában szükségesnek látja, hogy az utolsó pillanatban, amikor még az ország demokratikus pártjai és a magyar hadsereg között az ország megmentése és jövője érdekében az együttműködés megteremthető, a leghatározottabban leszögezze álláspontját". Számunkra nincs más választás – írták –, mint „az előrenyomuló orosz hadsereggel egyesülve", megakadályozni, hogy „országunk földje hadszíntérré váljon..." A Magyar Front az alábbi feltételek alapján kész a kormányzóval tárgyalni és együttműködni:

„1. A magyar hadsereg beszünteti a további ellenségeskedést a szövetséges hatalmak haderőivel, és az ország területén levő német haderőt lefegyverzi.

2. Magyarország bejelenti, hogy hadat üzen Németországnak.

3. Ezzel egyidejűleg delegációt küld a szövetséges hatalmak kormányaihoz a fegyverszünet megkötése és a Németország elleni katonai együttműködés megteremtése érdekében.

4. Koalíciós kormány alakul a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből." Ez utóbbi feltételezi a demokratikus pártok üldözésének haladéktalan beszüntetését, a politikai foglyok szabadon bocsátását és a hadsereg, valamint más fegyveres alakulatok és a politikai hierarchia élén álló Hitler-barát vezetők leváltását és letartóztatását.[321]

A másik, az október elején készült emlékirat ismételten felajánlja a Magyar Front szolgálatait a kiugrást latolgató Horthy-klikknek. Hangsúlyozzák: közös erővel sikerre vihető a fasizmus elleni végső harc, de ehhez az első memorandumban jelzett feltételeken túl az is kell, hogy fegyvert kapjon a magyar munkásság.[322]

Az emlékiratok Horthyhoz történt eljuttatásával egyidejűleg a Magyar Front pártjai mindent elkövettek, hogy a rendelkezésükre álló összeköttetések útján az átállást előkészítő legilletékesebb személyekkel, mindenekelőtt magával Horthyval kapcsolatba kerüljenek és őket határozott, közös cselekvésre bírják. Így pl. Tildy Zoltán Bereczky Albert lelkész útján teremtett kapcsolatot Ambrózy Gyulához, a kormányzói kabinetiroda főnökéhez, illetve Horthy Miklóshoz. Egy másik ágon Kovács Imre Újszászy István tábornokon keresztül ugyancsak összeköttetést talált Ambrózyhoz, illetve Lázár Károly testőr tábornokhoz, ők pedig ifjú Horthyval kapcsolták össze a „vonalat". A harmadik szál Szakasits Árpád, Hadácsi Rezső és Vörös János között épült ki. Ez egyébként Pálffy Györgyön keresztül a Kommunista Párt, mindenekelőtt Rajk László felé is „élt". Így sikerült szeptember végén a Magyar Front képviselőinek, Szakasits Árpádnak és Tildy Zoltánnak Vörös János vezérkari főnökkel tárgyalni. E megbeszélésen nyert először megerősítést, hogy Horthy „hajlandó" a Magyar Fronttal együttműködni és kész a tervezett kiugrásba a szervezetet bevonni. Ezen az ágon – Szakasits, Hadácsi, Vörös János – rendszeressé vált az összeköttetés, s ezen keresztül maga Horthy is elérhető lett. A Magyar Fronttól független, de vele kapcsolatot tartó Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségében tevékenykedő szociáldemokraták – Polgár Dénes, Takács József és Somogyi Miklós – az ifjú Bethlen Istvánon keresztül teremtettek kapcsolatot Horthy fiával, majd keresték fel október első napjaiban búvóhelyén Bethlen Istvánt. A Szent-Györgyi-csoportban dolgozó Pécsi Fischer Antalon keresztül ugyancsak voltak szálak ifjú Horthyhoz. A Magyar Front a felsorolt összeköttetéseken keresztül újból és újból szorgalmazta a Horthyval való találkozást, illetve az átállás feltételeinek megteremtéséhez szükséges katonai, politikai teendők egyeztetését. A munkásság felfegyverzésének kérdése szerepelt a Tildy–Szakasits–Vörös-találkozón, úgyszintén gróf Bethlen, valamint Somogyi és társai találkozóján. Határozott igen sehol nem hangzott el, bár a megjegyzésekből arra lehetett következtetni, hogy a kormányzó körül tömörülők latolgatják a dolgot. Bethlen István a munkások felfegyverzése helyett az általános munkabeszüntetést tartotta célszerűnek. Magáévá tette ő is Lázár tábornok azon érvelését, hogy a munkások felfegyverzése esetén a németek a varsóihoz hasonló vérfürdőt rendeznének Budapesten. Egyes források szerint még a Bethlennel való találkozás előtt, mások szerint utána, Horthy kormányzó fogadta Somogyi Miklóst Magyary Ferenc és Faust Imre társaságában. Ezen a megbeszélésen is központi téma volt a munkásság fegyverhez juttatása, de Horthy kitérő választ adott.

A visszaemlékezések szerint a Somogyi–Horthy-féle október 12-i találkozót megelőzte a kormányzónak a Magyar Front vezetőivel: Szakasits Árpáddal, Tildy Zoltánnal október

11-én lefolytatott tárgyalása. Horthy nem volt hajlandó a küldöttségben fogadni a Kommunista Párt megbízottját, Rajk Lászlót. Szándéka ezzel nyilvánvalóan a Magyar Front egységének megbontására tett kísérletek felújítása volt. Sikertelenül. Rajk Lászlóval végül is a kormányzó nevében Újszászy tábornok tárgyalt. Mind a Horthyval, mind az Újszászyval folytatott tárgyaláson központi kérdésként a Magyar Front emlékirataiban lefektetett feltételek, továbbá a kiugrás módja, időpontja szerepelt. Horthy közölte a Magyar Front képviselőivel, hogy Moszkvában a fegyverszüneti tárgyalások előrehaladott állapotban vannak. A Faragho vezette delegáció valóban ezen a napon írta alá az előzetes fegyverszüneti feltételeket, de erről a kormányzó nem tett említést, csupán célzott rá, amikor kijelentette, hogy a fegyverszünet „egy héten belül, de lehet, hogy hamarabb nyilvánosságra hozható". Az együttműködés hogyanjára kitérően válaszolt. Szakasits és Tildy egybehangzó véleménye szerint végül elvben elfogadta a munkásság megbízható elemeinek felfegyverzését. Abban állapodtak meg, hogy a pontos teendőkről Vörös János Hadácsi Rezsőn keresztül értesíti a Magyar Front vezetőit. Érdemes itt megemlíteni, hogy a Somogyi–Horthy-találkozót követően Szakasits Száva Istvánon keresztül kapcsolatot keresett a MÉMOSZ elnökével. A találkozó Szakasits rejtekhelyén létre is jött. Részt vett ezen Szakasits, Száva, Somogyi Miklós, Török János és Faust Imre. Tájékoztatták Szakasitsot a moszkvai útról, a Horthyval folytatott tárgyalásról, Szakasits pedig a két párt akcióegységéről, a Magyar Front és Horthy között létrejött megállapodásról beszélt. A visszaemlékezők szerint megegyeztek abban is, hogy Somogyiék feladják „különutas" vonalukat és a jövőben a Magyar Front keretében tevékenykednek. Megállapodtak továbbá abban, hogy a MÉMOSZ szorosabbra fűzi kapcsolatait a Szaktanáccsal, Kabók Lajossal, és egyeztetik a szakszervezetek teendőit az átállás időszakára.

Az SZDP illegális magja, a Magyar Front és a Szaktanács között október első napjaiban – a már említett egységfront-tárgyalások idején – szorosabbá váltak a kapcsolatok. Az összekötő Szakasits György és Száva István volt. Úgy tűnik, Kabók, annak ellenére, hogy végül is nem volt hajlandó az akcióegyezményt aláírni, felelőssége tudatára ébredve és feltehetően a kiugrásról szerzett értesülések nyomán szükségesnek látta a Szaktanács, elsősorban a vasasszakszervezet aktivitásának növelését, a Magyar Fronttal való együttműködés javítását. Kabók vállalta, hogy elérhető szakszervezeti funkcionáriusain keresztül mozgósítja a nagyobb üzemek szervezett dolgozóit. Hasonló intézkedésekre volt kilátás a MÉMOSZban, a nyomdász, a bőrös és más szakszervezeteknél is.

Október 13-án Vörös János közölte Szakasits Árpáddal és a Magyar Front képviselőivel, hogy az átállás végleges terve elkészült. Az akció végrehajtásának munkálatai fokozott ütemben folynak. Megkezdődött a feltétlenül megbízható honvédegységeknek a főváros köré vonása. „A számítások szerint ez a felvonulás körülbelül október 18–19-re fejeződött volna be – olvashatjuk az SZDP 1945-ös kongresszusára készült jegyzőkönyvben. – A munkásságnak az lett volna a feladata, hogy kedden, október 17-én kimondja az általános sztrájkot és a fővárosban és környékén hatalmas béketüntetésbe kezdjen. A válasz kétségtelenül a karhatalmi alakulatok felvonultatása lett volna, azonban erre már az előbb említett megbízható csapatokat használták volna fel, akik a megállapodás értelmében a munkássághoz csatlakoztak volna, sőt szükség esetén fel is fegyverezték volna a tüntető munkásokat."[323]

A fentieket nemcsak a teendők megoldásába bevont személyek egybehangzó visszaemlékezése, hanem az e napokban készült, de már nem terjesztett kommunista röpirat is megerősíti. Ez a röpirat minden üzemben, szakszervezetben és lakónegyedben Szervező Bizottságok felállítását javasolta, amelyek feladata október 17-én estig (?!) az általános sztrájk előkészítésének befejezése és a munkásmilíciák felállítása lett volna.[324]

A tervnek megfelelően valóban megkezdődött az üzemekben, a szakszervezetekben a

mozgósítás. A Magyar Front gyorsan kiépülő helyi szervei, a KP illegális szervezetei, az SZDP ugyancsak illegális hálózata, valamint a szakszervezetek egyrészt az általános sztrájk előkészítését, másrészt a Vörös János és néhány katonai alakulat vezetői által ígért fegyverek átvételével kapcsolatos technikai, személyi feltételeket igyekeztek biztosítani. E napokban az üzemekben, munkáskerületekben kommunistákból, szociáldemokratákból, szakszervezetiekből és más munkáskollektívákból álló közös bizottságok jöttek létre. Ezek között is kiemelkedő jelentőségű a Csepelen Kalamár József vezetésével megalakult 13-as Bizottság. Az SZDP-t ebben Csicsics Sándor és Németh Ágoston képviselte. Szervező Bizottság működött a Ganz Hajóban, a Gammában, a Standard-gyárban, a Kábel-gyárban és több angyalföldi üzemben is. A vasasszakszervezetben Kabók Lajos, Karácsony Sándor és Koltói Anna irányította a munkát. Koltói hajlandónak mutatkozott a fegyverszerzési akcióba is bekapcsolódni. Életével fizetett érte. A MÉMOSZ-ban az Apró Antal, Holovecz Mihály, Kovács Ferenc, Molnár József, Reszegi Ferenc, Somogyi Miklós, Széll Mihály részvételével tartott értekezleten állapodtak meg a munkásság mozgósításával rájuk háruló teendőkben. Somogyi itt közölte – írja Holovecz Mihály visszaemlékezésében –: „katonai zászlóaljak vannak megszervezve, hogy adott pillanatban fegyvert adjanak a munkásoknak". Az SZDP Rendező Gárdáját is bekapcsolta az előkészületekbe. Megkezdődött fegyverkezése és a Szív utcai iskolát „katonai központtá" igyekeztek kiépíteni. Október 15-én este ez is több hasonló polgári fegyveres csoportosulás sorsára jutott. Szétverték a nyilasok.

Horthy proklamációja október 15-én váratlanul érte a Magyar Frontot és mindazokat a szervezeteket, amelyeket bevontak az előkészületekbe. „A Magyar Front vezetői megdöbbenéssel értesültek a kormányzói lépésről" – olvasható az SZDP már említett kongresszusi jelentésében. Az intézkedés elsősorban őket lepte meg, hiszen a terv nem így szólt, és nyilvánvaló volt, hogy ebben a formában eleve kudarcra van ítélve. Azt azonban a Magyar Front legpesszimistább tagjai sem hitték volna, hogy annyira ellenállás nélkül hagyják cserben a kormányzót a karhatalom és a közigazgatás ama rétegei, amelyek a huszonöt esztendős Horthy-rezsimnek köszönhették egyedül, hogy „tényezők lettek ebben az országban".

Szakasits Árpád ebben a helyzetben még megkísérelt kapcsolatot teremteni a vasasszakszervezet vezetőivel, hogy az általános sztrájk azonnali meghirdetésével megakadályozzák a nyilas hatalomátvételt. A levelet vivő futár azonban már nem tudott átjutni Pestre. Telefonon sem sikerült összeköttetést teremteni. A szakszervezetekben és más helyeken gyülekezők tehetetlenül figyelték az eseményeket. A proklamáció után több helyütt reménykedve várták a megígért fegyvereket. „Hiába vártunk valamennyien késő éjszakáig – olvasható az egyik visszaemlékezésben –, és a város különböző helyein ugyancsak várták a munkástömegek tőlünk a fegyverek továbbítását... a MÉMOSZ helyiségében fegyverekre várva a késő éjjeli órákig több mint 600 munkás maradt együtt". Ha bizonyos túlzás van is e megállapításban, tükrözi az október 15-i helyzetet és a lehetőségeket. Csepelen az összeverődött munkásság a munkásotthon előtt gyülekezett és várakozott, illetve tüntetett Horthy döntése mellett. Másnapra sztrájkban állapodtak meg, de az események közbeszóltak – írják a 13-as Bizottság munkájáról szóló megemlékezésben. Természetesen ennek ellenkezőjére is volt példa. Október 15-én délután katonák jelentek meg teherautóval Kőbányán, az ottani munkásotthon előtt, hogy az ellenálláshoz a fegyvereket átadják a munkásoknak. „Nem tudtunk vele mit kezdeni" – írja Harustyák József, így azok továbbmentek.

Október 15-e végül is Horthyék felkészületlensége, politikai vaksága, tehetetlensége és a németek meg nyilas csatlósaik összehangolt akciója révén így vált az „újkor hajnala" helyett az ország „végromlásának" napjává. A hatalom október 16-án a nácik utolsó, gátlástalan kiszolgálója, a Szálasi Ferenc vezette nyilas csoportok kezébe került.[325]

A nyilasok a hatalomátvétel után a „kiugrásban" részt vevő polgári és baloldali erők ellen féktelen hajszát indítottak. A szakszervezetek hivatalos betiltására ugyan nem került sor, de legális és illegális munkájuk, amely – mint láttuk – a Lakatos-kormány idején fellendülőben volt, szinte teljesen megbénult. Megmaradt, illetve szeptemberben visszakapott helyiségeiket a nyilas párt vagy a katonaság foglalta el. Az üzemi szakszervezeti vezetőket, a bizalmiakat, sőt az egyszerű tagokat is, ha nem menekültek el, vagy a kollektíva nem védte meg őket, letartóztatták, elhurcolták. Szétesett a szakszervezetek felső vezetése, a megszállás után alakult Hetes Bizottság is. Azokat a vezetőket, akik a kiugrás előkészítésébe valamilyen formában bekapcsolódtak, halálra keresték, egy részüket elfogták. Koltói Annát, aki már október 16-án fel akarta szedni a szétesett ellenállás szálait, még ugyanaznap lakása ajtajában lőtték agyon a nyilasok. Október végén, illetve november elején tartóztatták le a nyilasok Kabók Lajost, a Szakszervezeti Tanács megbízott titkárát, egyben a vasasszakszervezet főtitkárát, Karácsony Sándort, ugyancsak a vasasszakszervezet titkárát, Jelinek Ferencet, a bányamunkás szakszervezet titkárát. Kabók és Karácsony „bűne" az volt, hogy hallgatólagosan tudomásul vették a vasasszakszervezet kebelén belül megindult újabb illegális szervezkedést és támogatásukkal folyt a Weisz Manfréd- és más vasgyárak szabotázsa. Ennek leleplezése után a gyárak helyi szakszervezeti vezetői mellett sor került a vezetők lefogására is, akik a többszöri tanács ellenére sem voltak hajlandók illegalitásba menni. A tatabányai ellenállás vezetőinek letartóztatásakor fogták el Jelinek Ferencet is. A nyilasok mindhármukat kivégezték.

Több szociáldemokrata vezető is ebben az időben került a fasiszták karmaiba. Elfogták Farkas Istvánt, aki hosszú időn keresztül a pártvezetőség tagja, illetve titkára volt, egyben 1922–1939 között országgyűlési képviselő. A jobboldali szociáldemokrata politikus Dachauban halt meg. Ugyancsak a nyilasok kezébe került Knurr Pálné, az Országos Nőszervező Bizottság titkára. Elfogták továbbá Kalbantner Józsefet, az SZDP VI. kerületi szervezetének egyik titkárát, az illegális szervezkedés felelősét, Ávár Istvánt, a szombathelyi szervezet titkárát, Gáspár Zoltán írót, újságírót. Mindnyájan német koncentrációs táborban vesztették életüket. Letartóztatták Gyürey Rudolfot, a nyomdászok főtitkárát, Reisinger Ferencet, a volt miskolci titkárt, aki hosszú időn keresztül országgyűlési képviselő is volt. A fasiszták végeztek Gergő Zoltánnal, a kitűnő tollú, baloldali gondolkodású újságíróval, a *Népszava* külpolitikai rovatvezetőjével. Meggyilkolták a nyilasok Mónus Illést is, aki a harmincas évektől többször kísérletet tett arra, hogy megváltoztassa pártja politikáját. A végső konklúziótól, a gyakorlati megoldástól azonban mindig visszariadt. Mindennél fontosabbnak tartotta az SZDP legalitását. 1944 szörnyű napjai, saját tragédiája és részben az általa is képviselt politika teljes kudarca láttán, mint már említettük, levonta a politikai és személyi konzekvenciákat. Politikai végrendeletének is tekinthető az a megállapítása, hogy az SZDP azon politikusai, akik az elmúlt 25 éven keresztül „rendkívüli engedmények árán" tartották fenn a mozgalmat, „alighanem be is töltötték szerepüket, és legokosabb, ha visszavonulnak".[326] Talán nem járunk messze az igazságtól, ha megállapítjuk: Mónusnak a valósággal történt kegyetlen szembenézése is szerepet játszott abban, hogy nem fogadta el a megmentésére tett javaslatokat és nem élt az utolsó lehetőséggel sem.[327] Végül is sok más társával együtt – feltehetően – a nyilasok a Duna-parton kivégezték.

1944. október 15-e után az SZDP illegális magja a már jól funkcionáló szervezetekkel együtt szétesett. A Magyar Fronthoz tartozásuk, a Kommunista Párttal való kapcsolatuk azonban illegális okmányokat biztosított számukra, így többségük elkerülte a lefogást.

A Magyar Front október végére reaktivizálódott, de ennek irányításában megszűnt az a Szakasits Árpád körül kialakult központ, amely az Intéző Bizottság révén a nyilas hata-

lomátvétel előtt oly fontos szerepet töltött be. Szakasits Árpád csak Száva Istvánon, továbbá különböző összekötők révén érintkezett az ellenállásba újból bekapcsolódott pártok vezetőivel és a Magyar Fronttal is. Az a körülmény pedig, hogy 1944 novemberében a hangsúly a Magyar Frontról áttevődött az újonnan alakult, a Magyar Front pártjai mellett számos más német- és nyilasellenes polgári szervezetet, sőt néhány horthysta csoportot is magában foglaló Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságára – elnöke Bajcsy-Zsilinszky Endre lett – és az ennek alárendelten tevékenykedő Katonai Vezérkarra[328] – vezetője Kiss János tábornok –, az SZDP-vel a kapcsolat még inkább meglazult. A szociáldemokratáknak az aktív munkától való bizonyos visszahúzódását a kongresszusi jelentés a következőkkel indokolta: a fokozott politikai üldözés mellett „egyre nagyobb méretűvé vált a katonai veszedelem is". A bevonulási parancsok, az újra megindult légitámadások sorozata, az óvóhelyeken való megjelenés veszélyessége gátolta a kapcsolatok helyreállítását. Részben ez a magyarázata annak is, hogy az SZDP baloldali magja nem képviseltette magát a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának ülésén, bár annak döntéseivel – utólagosan – egyetértett. Bajcsy-Zsilinszkyék, a Katonai Vezérkar november végén történt letartóztatása, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága szétverése után az SZDP-vel a kapcsolatok végképp megszakadtak. Az SZDP illegális magja is nagyrészt szétszóródott. Voltak, akik helyzetüknél fogva a bujkálást választották, de szép számmal akadtak közöttük, akik valamilyen formában bekapcsolódtak a fegyveres ellenállási mozgalomba.

Az SZDP egyetlen önálló fegyveres csoportja a Magyar Szabadság Mozgalom és a Magyar Királyi Honvéd Hírszerző Kisegítő Század egyesítéséből alakult meg Szakasits György és Stollár Béla hadapród őrmester vezetésével. A Klotild utca 22. sz. alatti házba „fészkelte be" magát a mintegy 40 főnyi fegyveres csoport. Feladatuknak a Légrády – ma Zrínyi – Nyomda megvédését és a garázdálkodó nyilasok megfékezését tartották. December 25-én a nyilasok egy nagyobb egységgel lecsaptak a Klotild utcai csapatra. A tűzharcban 24 hazafi halt mártírhalált, többségükben szociáldemokraták, köztük Schweiger János, Toronyi Demeter, a házmester, Schóber Béla és felesége, valamint Stollár Béla.[329]

A Csáky utca meg a Tutaj utca sarkán elszállásolt munkaszázad náciellenes parancsnokai, a May fiúk – László, Endre, Sándor –, Varga-Weisz András, Pollák Ervin és más szociáldemokraták révén ugyancsak búvóhelyet biztosítottak a bujkáló, üldözött elvtársaknak. Többször kerültek tűzharcba a nyilasokkal, így pl. egyik társuk kimentésekor. Varga-Weisz András a harcok során életét vesztette. Ugyancsak katonai jellegű szervezkedésnek indult Verebes Jenő csoportja is. Hamarosan csatlakoztak Kisházi Ödön illegális vasascsoportjához, majd az újpesti kommunistákkal együtt vettek részt a harcokban.[330]

Nagyon sok szociáldemokrata szervezett munkás kapcsolódott be a Kommunista Párt által irányított fegyveres egységek, a KISKA-alakulatok küzdelmébe, valamint az üzemek leszerelésének, felrobbantásának megakadályozásáért, a sáncmunkák, a kiürítési parancsok megtagadásáért folyó harcba. Fiatal szociáldemokratákat találunk a Vörös Brigádban, a kőbányai, a kispesti, az újpesti, az óbudai fegyveres szervezkedésben, ott voltak Csepelen, Miskolcon – a MOKAN-komité tagjai között –, a Zgyerka János vezette sárisápi bányászok csoportjában. Az első sorokban harcoltak, amikor a gyárak megmentéséről volt szó. A csepeli „13-as bizottság", a Ganz Hajógyár, az Egyesült Izzó, a MÁVAG, az angyalföldi gyárak szociáldemokratái elévülhetetlen érdemeket szereztek a gyárak megmentésével, helytállásukkal, a kommunista-szociáldemokrata egység összekovácsolásával. Igaz, a kezdeményezés, az irányítás gyenge oldaluk volt – ami a szociáldemokrata mozgalom jellegéből az illegalitástól való félelemből, meg az átmentés káros felfogásából adódott –, de ez nem

kisebbíti azok érdemeit, akik akartak és mertek is tenni az ország felszabadításáért valamit, sőt néhányan ezért a legdrágábbat, életüket áldozták.

A már felszabadított területek demokratikus erői és az illegalitásban tevékenykedők között az első kapcsolat 1944. december elején teremtődött meg. Kossa István, akit 1942-ben munkaszázadban vittek a frontra, átállt a Szovjet Hadsereghez, majd bekapcsolódott a szovjet földön folyó antifasiszta mozgalomba, és 1944 végén a fronton keresztül érkezett vissza. A Magyar Függetlenségi Front megbízásából először Szakasits Árpádhoz, majd a kommunistákhoz teremtett kapcsolatot és folytatott velük megbeszélést. Küldetésének célja a tájékoztatáson és tájékozódáson túl az összeköttetés kiépítése, valamint az illegális erőknek a kormányalakítási feladatokba való bevonása volt. Szakasits a kommunistákhoz hasonlóan egyetértett a Kossa által hozott üzenettel és hajlandó volt részt vállalni pártja nevében a feladatok megoldásából. November közepén, Kossáék útnak indulásakor még egy illegális kormány elképzelése is felvetődött a már legálisan dolgozó Magyar Kommunista Párt vezetői részéről. A frontvonalon való átjutás, illetve a válasz visszajuttatása alatt – eltelt több mint egy hónap – bekövetkezett események túlhaladottá tették az illegális kormányra vonatkozó elképzeléseket.[331]

A főváros felszabadításának idején az SZDP illegális csoportjai, valamint az ellenállásban részt vevő más pártok között a kapcsolatok véglegesen megszakadtak. Újjárendezésükre már csak a felszabadulás után került sor.

„A Szociáldemokrata Párt a Magyar Frontban és az illegális munkában tevékenykedett része bizonyságot tett arról, hogy akkor sem hagyja cserben a szocialista gondolatot és a szocialista tömegeket, amikor ez állandó életveszedelmet jelent. Ennek a bizonyságtételnek a következménye, hogy a felszabadulás után a legelső órában sikerült ismét felállítani a Szociáldemokrata Párt kereteit..." – így összegezte és értékelte az SZDP kongresszusi jelentése a pártnak a német megszállás alatt kifejtett tevékenységét.

Munkámban megkíséreltem nyomon követni az MSZDP, illetve az SZDP politikai arculatának alakulását 1933 és 1945 között. Ez az időszak nemzetközi, de magyar vonatkozásban is a haladó és reakciós erők kemény küzdelmének, majd fegyveres összeütközésének időszaka. Néhány évtől eltekintve e korszakra a reakció, a fasizmus térnyerése, majd a haladó világ elleni támadása, illetve a fasizmus vereségének kibontakozása és a nácizmus bukása nyomta rá bélyegét. Magyarországon, ahol a Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalmi fasiszta reakció volt az úr, ez a rendszer Hitler hatalomra kerülése után mind a kül-, mind a belpolitikában a totális fasiszta diktatúra irányába, s vele egyidejűleg a második világháborúba sodródott. Ugyanakkor egyre szűkebb legális területre szorult vissza a rendszerrel szemben a polgári, illetve polgári demokratikus alternatívát sürgető politikai erők tábora.

Az MSZDP történelmi küldetése volt, hogy ebben az egyre szűkülő „terrénumban" az antifasiszta harcban érdekelt erőkkel együtt kimunkálja azt a politikát, amely alkalmas mindenekelőtt a szocialista munkásmozgalom, s rajta keresztül a haladó erők olyan mozgósítására, amely az egyre súlyosbodó helyzetben is képes a kínálkozó lehetőségek maximális kihasználására s a háborúból kivezető antifasiszta és demokratikus út megteremtésére.

Az MSZDP politikájában 1933 – a fasizmus nyílt színrelépése – után sem történt fordulat, lényegében az ellenforradalom kezdetén kialakult koncepció volt a meghatározó. Ez azonban nem azt jelentette, hogy a pártban nem jelentkezett volna a fordulat, még inkább a korábbi politika változtatásának az igénye. Munkám során igyekeztem gazdagon dokumen-

tálni azt is, hogy nemcsak igényről, hanem ennek megvalósítására irányuló törekvésekről is szó volt. Felvonultattam azokat a kísérleteket, amelyek a megváltozott körülmények követelményeihez jobban akarták közelíteni a szociáldemokrata mozgalmat. Végső soron azonban a reformista alapkoncepció, az automatizmus hibás elmélete, a párt- és szakszervezetek legalitásának féltése, a háború alatt a demokrácia győzelmének biztos tudata, a vezetők többségének megalkuvó magatartása megakadályozta az SZDP-t abban, hogy a kockázatot is vállalva, a kritikus határig elmenjen és megkísérelje az adódó lehetőségek maximális kihasználását. Az óvatos, mindig a mozgalom elsőbbségét és csak ennek függvényében az osztály és a nemzet érdekeit néző politika hosszú távon a munkásosztályra és a vele együtt haladó tömegekre leszerelő, fékező hatással volt, míg az időnként kozkáztató, a lehetőségeket jobban hasznosító politika a szervezett dolgozókat kétségtelenül aktívabb antifasiszta harcra ösztönözte volna, mint ahogy erre – főleg a függetlenségi mozgalom sikeres esztendejében – volt is példa.

Az MSZDP-n belüli ellentmondásos folyamat pozitív irányú megoldását, a kiútkereső politika sikerét több, nagyon is lényeges objektív körülmény gátolta. Mindenekelőtt maga a rendszer, amelynek csupán erősen körülhatárolt keretei között működhetett a szociáldemokrácia. Szerepet játszott ebben a párt reformista alapkoncepciója, a KMP hosszú időn keresztül folytatott balos, szektás politikája és az a körülmény, hogy a párton belül nem tudott, illetve túl későn – a háború alatt – tudott csak egy forradalmi baloldal kialakulni. A bekövetkezett letartóztatások, behívások miatt azonban megszilárdulni és a mozgalmat tartósan befolyásolni akkor sem tudták ezek a baloldali erők.

A Szociáldemokrata Párt politikai arculata, az elmondottak ellenére, a harmincas években és a háború alatt sokat és pozitívan változott. Számos kérdésben – fasizmus, munkásegység, népfront, függetlenségi front –, főleg ezek elméleti vonatkozásában közeledett a nemzetközi szociáldemokrata mozgalom centrista-baloldali irányzatához, vagy azzal azonos álláspontot képviselt. Ez tette lehetővé, hogy a szervezett munkásság megismerkedhessen a kor ideológiai és politikai problémáira adott leghaladóbb szociáldemokrata nézetekkel is, és azt a maga módján – gyakran a vezetés ellenére – a gyakorlatban alkalmazza. Lehetővé tette továbbá, hogy a KMP antifasiszta népfrontpolitikája már előmunkált talajba hulljon és ott könnyebben gyökeret eresszen. Ez ugyancsak segítette a peyeri politika monopolhelyzetének megtörését, időleges háttérbe szorítását és a pártban a baloldal lassú és fokozatos kialakulását. Így 1941 és 1942 első felében a Szakasits Árpád vezette baloldal átmenetileg háttérbe szorította a jobboldalt, a német megszállás után pedig egyedül vállalkozott az SZDP illegális újjászervezésére. E változáshoz döntően hozzájárult a KMP politikájában végbement fordulat is.

A Szociáldemokrata Pártban történt változások eredményeként a negyvenes évek elejétől a párton belül két stratégiai elképzelés kristályosodott ki. Az egyik, amelyet a Peyer Károly vezette jobboldal képviselt, a Szakszervezeti Tanács nyilatkozatában, majd később, 1943-ban konkrét formában a Kisgazdapárt és az SZDP szövetségében öltött testet. E politika a felszabadulás után is pontosan nyomon követhető. A másik irányzatot, amely szoros kontaktusban állt a Kommunista Párt antifasiszta függetlenségi politikájával, a Szakasits Árpád vezette baloldal képviselte. Stratégiai elképzelése konkrét formában az SZDP 1939 nyarán kidolgozott akcióprogramjában, majd a *Népszava* 1941-es számaiban, tömören a karácsonyi számban, a Magyar Történelmi Emlékbizottság, a Magyar Front programjának vállalásában, s végül 1944. október 10-én a két párt akcióegységének deklarálásában testesült meg.

Az SZDP baloldalának sajátos kialakulásában rejlett ereje, de részben gyengesége is.

A baloldal szervezetileg és célkitűzéseit tekintve nem, vagy alig vált el a KMP-től. A harmincas évek végétől – mint láttuk – a kommunisták kettős párttagsága általános lett, és a korábbiakhoz képest annyiban módosult is, hogy a KMP tagjai az SZDP és a szakszervezetek alsó és középső szintű funkcióinak egész sorát szerezték meg, sőt néhány vezető tisztség birtokosai is lettek. Politikai vonatkozásban ez úgy jelentkezett, hogy az SZDP baloldala lényegében elfogadta a munkásegységen alapuló antifasiszta népfront, illetve függetlenségi front programját, mint stratégiai célt. Az SZDP baloldalának tehát a KMP-vel való szoros összefonódásában volt az erőssége, ugyanakkor a rendszer keretei között ez jelentette egyik gyengeségét is. Az a tény, hogy nem rendelkezett saját maga által kialakított, a jobboldallal szemben kiharcolt, elméletileg megalapozott programmal, nem tette eléggé felkészültté és edzetté a jobbszárnnyal szembeni küzdelemben. Így nem tudott, de nem is akart a jobboldallal szembefordulni, tolerálta annak törekvéseit, s ha úgy adódott, különösebb harc nélkül engedte át a nehezen megszerzett vezetést is (1942. március). A KMP-vel való túlzott összefonódás hátrányai különösen a nagy kommunista letartóztatások idején mutatkoztak meg. Ezek magától értetődően kihatottak az egész munkásmozgalomra, sőt az antifasiszta küzdelemre is, végső soron azonban a KMP mellett elsősorban a baloldalt gyengítették, egyben a jobboldal befolyását növelték. A reformista jobbszárny helyzete objektíve is kedvezőbb volt; a rendszer urai, a polgári ellenzék, a németellenes tábor is csak vele volt hajlandó tartósabb együttműködésre, benne látta a háború végén a forradalom, vagy egy esetleges újabb ellenforradalom elkerülésének legmegbízhatóbb támaszát. Ehhez járult még, hogy a peyeri politikának a szociáldemokrata mozgalomra gyakorolt hatását csak egy tartós és következetes baloldali politika érvényesülése esetén lehetett volna felszámolni, erre azonban a baloldalnak a Horthy-rendszerben nem nyílt lehetősége.

A fentiek magyarázzák, hogy az MSZDP, illetve az SZDP a háború előtt és alatt miért nem vált, illetve miért csak időlegesen – 1941–1942-ben – vált az antifasiszta politika kikristályosodási pontjává. Ennek ellenére a húszas évekhez képest a változás mégis szembeszökő. Míg az ellenforradalmi rendszer első évtizedében a párt vezérkara a mozgalmon belül a baloldalt nem tűrte meg, a háború előestéjén és alatt kénytelen volt nemcsak a baloldalt elismerni, hanem a kommunisták jelenlétét is tudomásul venni, sőt időnként a vezetést is átengedni, programjukat tolerálni. Ez a körülmény meghatározó szerepet játszott a háború alatti antifasiszta harcban, a két párt akcióegységének írásos deklarálásában, a felszabadulást követően pedig a népi demokratikus átalakulás megalapozásában.

A háború utolsó szakaszában, az ország német megszállása után az SZDP baloldala és a kommunisták együttműködése, az akcióegység írásos rögzítése olyan történelmi eredmény volt, amely nemcsak addigi erőfeszítéseiket koronázta meg, hanem a két munkáspárt háború utáni közös munkáját segítve, a peyeri megalkuvó politika és az 1940-ben deklarált stratégiai koncepció gyors visszaszorítását is biztosította, egyben kiindulópontja lett a munkásosztály forradalmi pártja megteremtésének. Történelmileg rendkívül rövid idő alatt ismételten igazolódott, hogy a munkásosztály megosztottsága a reakció erejét segíti, akcióegysége, s még inkább teljes egysége, a forradalmi erők életerejét és győzelmét biztosítja.

Jegyzetek

I. FEJEZET

[1] A gazdasági válságról bővebben lásd Magyarország története, 1918–1945. 8. kötet. (Főszerkesztő: Ránki György, szerkesztők: Hajdu Tibor, Tilkovszky Lóránt.) Akadémiai Kiadó 1976. és *Borsányi György:* Munkát, Kenyeret! Kossuth Könyvkiadó 1971.

[2] 1932 tavaszán az MSZDP-vel szemben kibontakozó terrorhullám ellen a pártvezetőség országos „politikai mozgósítást" határozott el. Ennek keretében 1932. április 7-én a fővárosban és az egész országban az MSZDP követeléseit tartalmazó memorandumokat nyújtottak át a hatóságoknak, és ennek politikai súlyát az egész országra kiterjedő félórás munkabeszüntetéssel növelték. Ezen a napon mintegy 200 000 ember szakította meg a munkát, ezzel is jelezve, hogy hajlandó az MSZDP-t követni a politikai cselekvés útján. (Részletesen lásd *Borsányi György:* Id. mű, 201–231. old.)

[3] Az 1933. januári kongresszus tájékoztatója szerint 1932-ben 40 esetben fenyegették meg a szociáldemokrata funkcionáriusokat, hogy mondjanak le vezető beosztásukról, 136 esetben a pártszervezet elhagyására kényszerítettek embereket, 42 esetben hajtottak végre a pártszervezetekben házkutatást és 24 esetben távolítottak el a pártszervezet helyiségének bejáratáról feliratot. Tiltott gyűlés címén 1276 esetben 7545 napi elzárásra ítéltek embereket és 5894 pengő bírságra a pártszervezeteket. Egyéb címeken 151 esetben hoztak ítéletet.

[4] A Párttörténeti Intézet Archívuma (a továbbiakban: PI Archívum), 658. f. 6/238. ő. e.

[5] Idézi *Incze Miklós:* Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Akadémiai Kiadó 1955. 446. és 455. old.

[6] PI Archívum. Gárdos Mária visszaemlékezése és *Gárdos Mária:* Kukoricán térdepelve. Szépirodalmi Könyvkiadó 1964. 180. old.

[7] PI Archívum, 651. f. 4. ő. e.

[8] A kongresszus igazoló bizottságának jelentése szerint a kongresszuson 224 küldött vett részt. Közülük 90-et a szakszervezetek delegáltak, 22 hivatalból volt jelen, 46 főt a fővárosi, 17-et a Budapest környéki és 49-et a vidéki pártszervezetek küldtek. 30 vidéki pártszervezet nem tudta képviseltetni magát. (*Népszava*, 1933. január 8. – Az ellenzék úgy döntött, hogy a kongresszusi terem karzatainak elfoglalásával és hangos véleménynyilvánításával kísérli meg felszólalóinak és követeléseinek támogatását.)

[9] PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–4–2118. (A rendőrség gyorsírásos jegyzőkönyvet készített a kongresszusról, így a fenti jelzet alatt az egész kongresszus anyaga megtalálható.)

[10] PI Archívum, 651. f. 2/1933-1–2070.

[11] PI Archívum, 658. f. 1/32. ő. e.; 651. f. 2/1933–2118 és Népszava, 1933. január 10.

[12] A munkások és a kispolgári rétegek, valamint a munkanélküliek számára lakbér-moratóriumot követeltek, a párton belül pedig demokráciát, a pártbírálat szabadságát, érdemi pártoktatást, kellő támogatást a nőmozgalom és a harcos ifjúsági mozgalom megteremtéséhez. Sürgették a vasutasok, bányászok, közalkalmazottak, szellemi munkások megszervezését.

[13] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–2118.

[14] PI Archívum, 651. f. 2/1933. sz/2.

[15] *Propper Sándor:* Pártgyűlés előtt. Szocializmus, 1933. január és Népszava, 1933. január 6.

[16] Népszava, 1933. január 8.; PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–4–2118.

[17] A rendőrségi tisztviselő Gárdos felszólalásáról írt jegyzőkönyve tele van ilyen megjegyzésekkel: feltűnő nagy taps, óriási taps, nagy taps, óriási zaj, halljuk, halljuk, óriási, hosszan tartó taps, az elnök többször figyelmezteti a karzatot, ne zavarják a kongresszust stb.

[18] A többi baloldali felszólaló is igyekezett elhatárolni magát a kommunistáktól, mondván, hogy a pártvezetőség a „bolseviki" váddal akarja az ellenzék „nyakát kicsavarni, belefojtani a szót". (Horváth, Sinka, Schiffer stb.)

[19] A tiltakozás eredményes volt, a *Népszava* a továbbiakban tárgyilagosan tudósított a kongresszusról.

[20] A jelölő bizottság kénytelen volt két listát: a hivatalosat és az ellenzékit beterjeszteni. Az ellenzéki listán szerepelt Karácsony Sándor a vasasszakszervezetből, Kis Jenő, akit még mindig az ellenzék vezetőjeként tartottak számon és Szakasits Árpád, a MÉMOSZ elnöke. Végül a pártvezetőség tagjai a következők lettek: Buchinger Manó, Farkas István, Halász Alfréd, Horovitz Gábor, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Peyer Károly, Propper Sándor, dr. Ries István, Szakasits Árpád, Szeder Ferenc.

[21] A politikai rendőrség 1932–1933-ban kimutatást készített a szociáldemokraták és kommunisták vidéki befolyásáról. E szerint a szociáldemokratáknak mintegy 90 000–100 000, a kommunistáknak 5000–10 000 főre volt hatásuk. (PI Archívum, 651. f. 13/29. ő. e.)

[22] A legtöbb szavazatot Halász Alfréd, Buchinger Manó, Kéthly Anna, Ries István és Szeder Ferenc kapta, a legkevesebbet Kertész Miklós, Propper Sándor és Peyer Károly. Szakasits Árpádot hivatalosan nem jelölték, az ellenzéki listáról választották a pártvezetőségbe.

[23] A részkövetelések között szerepelt: a kivételes hatalom megszüntetése, amnesztia a politikai bebörtönzöttek és az emigrációba kényszerítettek számára, demokratikus földreform, a falusi pártszervezetek elleni „ostromállapot" megszüntetése, továbbá egy sor szociális követelés, mint pl. a 40 órás munkahét bevezetése, a munkanélküli-segély törvénybe iktatása, az ínségmunkával űzött munkabéruzsora megszüntetése, a minimális munkabér megállapítása stb.

[24] Szocializmus, 1933. február. *Szakasits Árpád:* Reflexiók a pártgyűlésről.

[25] Lásd a Népszava 1933. január–februári számait, továbbá *Borsányi György:* Id. mű, 258–260. old. – A rendőrség azt is tudni vélte, hogy a pártvezetőség 1932. április 7-hez hasonló megmozdulás szervezését is kilátásba helyezte. Az esetleges készülődés megelőzésére fokozott figyelést rendelt el. Április 3-án – lezárva az ügyet – azt jelentette, hogy az akcióról „érdemleges jel" nem érkezett. (PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–1–2475.)

[26] *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó 1968. 73–82. old.

[27] Pl. a német szakszervezetek hozzájárultak a MÉMOSZ-„alapkőhöz"; az SZMI Matteotti-segélyalapjából 1928-ban az MSZDP 15 000 svájci frankot kapott, az alap megléte óta – az olasz és az orosz szocialista párt után – a legtöbbet, miközben semmivel sem járult hozzá a segélyalaphoz. (S. A. I. Vierter Kongress, 1931. Zürich 1932. 166. old.)

[28] Buchinger feljegyzései között található az az utalás, hogy az Általános Fogyasztási Szövetkezet csődbe jutott. Szanálása lehetetlen helyzet elé állította a pártvezetést. Peyer Peidl Gyulát, a szövetkezet elnökét vádolta, aki – úgymond – félrevezette és rosszul informálta őt. Buchinger mindehhez hozzáfűzte: „Ha a kormány akarja, bármikor megfojthatja." (PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.) (1933.)

[29] PI Archívum, 690. f. 135. ő. e.; 696. f. 32. ő. e. stb.

[30] PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–4–8640.

[31] *Mónus Illés:* Reformpolitika Magyarországon. Népszava, 1933. április 30.

[32] PI Archívum, 651. f. 4. ő. e.

[33] PI Archívum, 658. f. 5/1933/3–1.

[34] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1929–1935). Kossuth Könyvkiadó 1964. 217–218. old.

[35] PI Archívum, 696. f. 24. ő. e.

[36] PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–7–2623. és 651. f. 4. ő. e. – Buchinger széljegyzeteiben több utalást találunk ezekre a vitákra. Ezekből kiderül, hogy ő is szemben állt Peyerrel, de nézeteit, félve a retorziótól, túl óvatosan fejti ki. De ez az „óvatos" ellenzékiség is vádaskodást, nemtetszést váltott ki a vezetők egy részéből. (PI Archívum, 696. f. 32. ő. e. és Propper Sándor visszaemlékezése.)

[37] A memorandumot lásd Párttörténeti Közlemények, 1967. 2. sz. 147–163. old. *Kende János:* Adalékok Garami Ernő második emigrációjának történetéhez.

[38] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–4417.

[39] Népszava, 1933. április 16.

[40] A megválasztott Végrehajtó Bizottság tagjai Baján Gyula, dr. Farkas Zoltán, Kardics Kálmán, Smarilla Géza és Uhirek Ferenc lettek. Az Országos Oktatásügyi Bizottság tagjaivá dr. Ries Istvánt, dr. Szekszárdi Lászlót, Hajdu Henriket, Deutsch Jenőt és Szakasits Antalt választották. Nem fogadták el viszont az eredeti javaslatban szereplő Koltói Annát és Buchingernét. Az Országos Községpolitikai Bizottság tagjai a következők lettek: Bresztovszky Ede, Büchler József, dr. Kis Jenő, Stern Szerén, Szekeres Sándor, Takács József, Zentai (Zuschlag) Vilmos. Végül pedig megválasztották az Országos Pártválasztmány Végrehajtó Bizottságának tagjaivá Smarilla Gézát, Baján Gyulát és dr. Farkas Zoltánt.

[41] Népszava, 1933. április 23.

[42] Mónus Illés „Muszáj ennek így lenni!" című cikkében élesen kirohant az ellenzékiek ellen, azzal vádolva őket, hogy a pártszervezkedés legfőbb akadályaivá lettek, s hogy miattuk sok kipróbált, párthű elvtárs félreállt. Követelte, hogy minden szinten tegyék lehetetlenné „a személyeskedő demagógiát, a széthúzó, pártot gyengítő és megbénító tevékenységet". Jogos kívánságnak nevezte egyesek azon óhaját, hogy az ellenzékieket a pártból esetleg kitessékeljék. (Népszava, 1933. április 27.)

[43] Népszava, 1933. május 13.

[44] A nemzetközi munkásmozgalom útkeresésére vonatkozóan lásd *Betlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egységpolitikája, 1933–1937. Kossuth Könyvkiadó 1967.; A Kommunista Internacionálé története. Kossuth Könyvkiadó 1971.; *Pintér István:* A baloldal küzdelme a Szocialista Munkásinternacionáléban a munkásegységért, 1933–1935. Párttörténeti Közlemények, 1973. 4. sz.

[45] A párt- és szakszervezetekben illegális vagy féllegális úton gyűjtést folytattak, a befolyt összeget az SZMI-n keresztül a német, majd az osztrák párt emigrációba kényszerített tagjainak juttatták. A terror és az üldözés elől menekülőknek – bár erre a lehetőség aránylag csekély volt – megpróbáltak átmenetileg menedéket adni és kapcsolataik révén biztonságosabb területre juttatni őket.

[46] Szocializmus, 1933. június. *Mónus Illés:* A nemzetközi munkásmozgalom helyzete.

[47] Szocializmus, 1933. május. *Buchinger Manó:* Adatok a német helyzet nyers mérlegeléséhez.

[48] Népszava, 1933. augusztus 20.

[49] Népszava, 1933. augusztus 25. – A *Népszava* augusztus 22-i cikke is arról ír, hogy nem lehet nem figyelembe venni az amerikai, angol és skandináv munkáspártok sikereit. „Ezek az örvendetes események még nem jelenthetik számunkra a német katasztrófa ellenértékét, veszteségszámlánk teljes kiegyenlítését." Nem lát azonban okot a csüggedésre.

[50] A konferencia augusztus 21–24. között ülésezett. Több mint 150 küldött volt jelen, képviseltette magát a Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség, a Vörös Sport Internacionálé és a Munkás Rádióinternacionálé.

[51] „Nagy harcok a kulisszák mögött – írja Mónus. – Németek nem tudják vállalni: 1. a bojkottot, 2. a versailles-i szankciókat Németország ellen; angolok nem tudják vállalni Bauer teoretikus bevezetését, svédek, csehek nem tudják vállalni balra szóló radikalizmust, olaszok, lengyelek, osztrákok (Bauer és nem Renner) egyesülés felé is akarnak lépést tenni. Adler, Vandervelde és Stampfer középen járó megoldást tartanak lehetségesnek. Most már kíváncsi vagyok, mi lesz ebből. Soha még ilyen vészes helyzet nem volt..." (PI Archívum, 659. f. 1933/3. ő. e.)

[52] PI Archívum, 696. f. 229. ő. e.
[53] Népszava, 1933. augusztus 20.
[54] A határozatot, ha nem is egészen pontos fordításban, a *Népszava* 1933. augusztus 30-i száma közölte. – A párizsi békekonferenciára vonatkozóan lásd *Betlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs; *Pintér István:* A baloldal küzdelme a Szocialista Munkásinternacionáléban a munkásegységért c. tanulmányát és *Julius Braunthal:* Geschichte der Internationale. II. kiadás. Hannower 1963. (Braunthal pozitivista történetfelfogás alapján dolgozta fel az SZMI történetét.)
[55] A cikk megjelent: Népszava, 1933. szeptember 3. Eredeti szövegét lásd PI Archívum, 659. f. 1933/8.
[56] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–7660.
[57] PI Archívum, 696. f. 229. ő. e.
[58] Népszava, 1933. szeptember 14.
[59] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–8806.; Népszava, 1933. november 4.
[60] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–8806. Lásd továbbá Böhm és Mónus levélváltásait, ugyanott, 658. f. 5/1933–3. és Peyer Károly cikkét a *Szakszervezeti Értesítő* 1933. októberi számában.
[61] Megegyezés született, hogy a pártvezetőség a jövőben ellenzéki párttagokat nem zár ki, csak olyanokat, akikről kétséget kizáróan beigazolódik, hogy kommunisták vagy kommunista utasításra cselekszenek. (PI Archívum, BM. VIII. res. 1933–1–9542.)
[62] Lásd a *Népszava* 1933. október–novemberi számait.
[63] A nagygyűléseket november 9-én a rendőrség betiltotta, de 14-én kénytelen volt engedélyezni. Ezeken határozatot fogadtak el, amelyben kijelentették: Az MSZDP „az Európa-szerte és Magyarországon is hangoztatott fasiszta jelszavakkal a szabadságért, a munkáért, kenyérért és a szocializmusért való küzdelmet állítja szembe", és ezekért „a követelésekért kész a világ dolgozó tömegeivel szolidaritásban a legmesszebbmenő áldozatokat követelő harcra". (Népszava, 1933. november 15.)
[64] Bővebben lásd PI Archívum, 721. f. 1/96. ő. e.
[65] Az új munkatársak: Barabás Gyula, Nyigri László, Székely Béla, Ascher László. Ettől az időtől olyan polgári politikusok és írók is gyakran írtak a pártlapba, mint pl. Vámbéry Rusztem, Supka Géza.
[66] Az országos választmánynak 65 tagja volt: 29 fő a szakszervezeteket, 27 a pártszervezeteket és 9 a kultúrszervezeteket képviselte.
[67] Népszava, 1933. július 2.
[68] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–8076.
[69] PI Archívum, 651. f. 2/1934–4–4360.
[70] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. 221. old.
[71] Képviselőházi Napló, az 1931-re meghirdetett országgyűlés naplója. XVII. köt. 254–256. old.
[72] Böhm és Rónai meleg hangú levélben gratulált bátor kezdeményezéséhez. (PI Archívum, 696. f. 136. ő. e.)
[73] A levelet lásd PI Archívum, 696. f. 136. ő. e.
[74] Népszava, 1933. június 21.
[75] Népszava, 1933. július 23. Franciaország Európa élén.
[76] Népszava, 1934. június 16. Oroszország új úton.
[77] Beneš április 25-i parlamenti beszédében baráti hangon szólt Magyarországról, felajánlotta a gazdasági együttműködést, és nem zárkózott el a határok bizonyos kiigazítása elől sem. (Népszava, 1933. április 26.)
[78] Népszava, 1933. január 4.; PI Archívum, 651. f. 2/1933–1–2231.
[79] PI Archívum, 651. f. 2/1933–4–3955.
[80] 1933 végén, 1934 elején a Gömbös-kormánynak a római hármas paktum megszilárdítására tett erőfeszítéseit Peyerék úgy értékelték, hogy ez náciellenes célokat szolgál, s ezt figyelembe kell venni.
[31] A javaslat meg akarta szüntetni a főváros törvényhatósági tanácsát, a közigazgatási bizottságot; a főpolgármestert, akit eddig választottak, ezután a belügyminiszter nevezné ki. Lényegesen

csökkenteni kívánta a „reform" a választott közgyűlési tagok számát. (Népszava, 1934. január 16.) Tervezte továbbá a fővárosi közüzemek státusának (bérbeadás, illetve eladás útján való) megváltoztatását. (Népszava, 1934. február 2.)

[82] PI Archívum, 696. f. 28. ő. e.

[83] PI Archívum, 651. f. 2/1934–4–4360.

[84] PI Archívum, 696. f. 229. ő. e.

[85] A *Népszava* 1934. május 3-i száma ad hírt a tanácskozásról, röviden megemlítve, hogy gazdasági kérdésekről volt szó, és érintettek aktuális politikai kérdéseket is.

[86] Képviselőházi Napló, 1931. XXIII. köt. 137–138. old.

[87] „Vegyük revízió alá álláspontunkat? Nincs mit revízió alá vennünk" – mondotta Peyer a szociáldemokrata képviselők „Úgy van!" kiáltása közben. (Képviselőházi Napló, 1931. XXIII. köt. 142. old.)

[88] Ugyanott, 296. old.

[89] PI Archívum, 659. f. 134/3. ő. e.

[90] A felhívást lásd PI Archívum, Röpiratgyűjtemény. III. 1933. 30/65.

[91] PI Archívum, 500. f. 1/175. ő. e.

[92] A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Kossuth Könyvkiadó 1974. (IV. kiadás.) 298–299. old.

[93] 1934. február 9-én bezárták a Szaktanács nyomására a MÉMOSZ székházát, majd megkezdték a kommunista építőmunkások eltávolítását a szakszervezetből. Február 14-én az Eszperantista Munkások Egyesületét, amely kommunista vezetés alatt állott, kizárták a Szaktanács és az MSZDP kötelékéből, ezt követően vezetőit a rendőrség letartóztatta.

[94] Népszava, 1934. február 11.

[95] Kommunista, 1934. április.

[96] PI Archívum, 500. f. 1/178. ő. e.

[97] 1934. szeptember 16-án az MSZDP tattersalli nagygyűlésének határozata kimondta: „A demokratikus választójog évtizedek óta minden más kérdés fölött álló követelése a magyar munkásosztálynak és sorsdöntő problémája az egész országnak. A magyar munkásság évtizedek óta állandóan hirdeti, hogy az ország gazdasági nyomorúságának, feudális és szociális elmaradottságának legfőképp a demokratikus választójog hiánya az oka..." (Népszava, 1934. szeptember 18.)

[98] 1934. második felében az MSZDP sokkal élesebben támadta a Kisgazdapártot, a Bethlen-csoportot, mint Gömböst. Sőt az 1935 elején – a választások előtt – fellépő új „reformnemzedékkel" is kapcsolatot keresett Bethlenék ellenében.

[99] A jelentést közli: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. 364–365. old.

[100] Ördögh Piroska „A munkásság fellépése Gömbös Gyula érdekképviseleti törvénytervezete ellen" című tanulmánya. Párttörténeti Közlemények, 1973. 3. sz. értékes áttekintést nyújt a törvénytervezet elleni harcról. Magát a választójog kérdését azonban alulértékeli a Gömbös és az MSZDP közötti „párviadalban".

[101] Népszava, 1935. február 10.

[102] Az MSZDP felhívását lásd Népszava, 1935. március 10.

[103] Erre vonatkozóan lásd *Szekeres József:* A szakszervezetek a munkásosztály gazdasági harcaiban a két világháború között. (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. Szerkesztette: Kabos Ernő. Táncsics Könyvkiadó 1969. 302–308. old.)

[104] A rendőrségi jelentések az 1934-es sztrájkharcok növekedésében döntő tényezőnek az egységfront terén elért nemzetközi sikereket és a KMP megváltozott szakszervezeti politikáját tartják. Lásd: PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1934. augusztus–szeptemberi jelentések.

[105] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1934. szeptember 6.

[106] *Friss Istvánné:* Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék. (Tanulmányok a magyarországi szakszervezeti mozgalom történetéből. 340–342. old.)

[107] Népszava, 1934. július 21.
[108] Népszava, 1934. július 21. és július 25.
[109] A javaslatot lásd: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1929–1935. 222–224. old.
[110] A határozatot közli: Népszava, 1934. október 6. – Hasonló határozatot fogadtak el az MSZDP október 19-én megtartott országos választmányi ülésén, amely egyben egy „offenzív szellemű" szocialista munkahét megindítását is javasolta. (Népszava, 1934. október 20.)
[111] Az MSZDP 1934 szeptemberében tartott gyűléseit a kommunisták igyekeztek megzavarni. Így a legtöbb gyűlés újabb és újabb alkalmat adott az egymás elleni támadásokra, sőt a rendőrség beavatkozására is. (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1934. szeptember 21-i jelentés).
[112] Sarló és Kalapács, 1935. január 15.
[113] Népszava, 1934. október 24. „Tömegtüntetés..."
[114] PI Archívum, 500. f. 1/176. ő. e. és 500. f. 2. 474. ő. e.
[115] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1934. október 4-i és november 1-i jelentés.
[116] PI Archívum, BM. VIII. res. 1934–4–8020. – A jelentés szerint a vasas, a szabó, a nemesfémes szakszervezetekből, továbbá négy budapesti és három vidéki pártszervezetből érkezett egységfrontos indítvány. Ezek hangsúlyozták, hogy „az MSZDP vezetősége nem függetlenítheti magát az egységfront megalkotására irányuló szocialista világmozgalomtól". (Lásd az 1934. november 13-i jelentést.)
[117] A rendőrségi jelentések az 1934 decemberére összehívott kongresszus elhalasztásának fő okát is az egységfront kérdésében kiéleződő ellentétekben és az 1933-as kongresszushoz hasonló szituáció elkerülésében látták.
[118] Lásd *Betlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs; *Pintér István:* A baloldal küzdelme a Szocialista Munkásinternacionálében a munkásegységért.
[119] *Buchinger Manó:* Az egységfront problémája. Szocializmus, 1934. december.
[120] *Vándor (Rónai) Zoltán:* A francia egységfront. Szocializmus, 1934. szeptember.
[121] *Buchinger Manó:* Az egységfront problémája.
[122] PI Archívum, 651. f. 1934–4–8020.
[123] „Elkövetkezendő harcok taktikája". Szocializmus, 1934. november.
[124] Lásd PI Archívum. Harustyák József, Gallai Lajos, Révész Ferenc, Vas-Witteg Miklós és mások visszaemlékezései.
[125] Buchinger Manó „...a II. Internacionálé párizsi végrehajtó bizottsági ülésén, amelyen a Kominternegységfrontjavaslatát tárgyalták, nem merte nyíltan támogatni a II. Internacionálé jobboldalát..., akik elvileg elleneztek mindenféle egységfrontot a kommunistákkal – írja a *Sarló és Kalapács* 1935. január 1-i száma –, hanem szerényen meglapult, és anélkül, hogy elvileg ellenezte volna az egységfrontot, csak azt tagadta, hogy az egységfront Magyarországon lehetséges lenne".
[126] 1934 júliusában pl. az Óbudai Munkásotthont körülzárta a rendőrség, razziát rendelt el, fegyverek után kutatva. (Népszava, 1934. július 15.)
[127] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1929–1935. 245–247. old.
[128] Népszava, 1934. november 21.
[129] Ugyanott, 1934. november 23.
[130] PI Archívum. Tóth Gyula visszaemlékezése.
[131] PI Archívum. Kenéz István visszaemlékezése.
[132] Népszava, 1934. december 1.; PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1934. december 7-i jelentés.
[133] PI Archívum, ÉSZ. III. 6/1934/5.
[134] A rendőrségi jelentések a halasztás okát egyértelműen az egységfront kérdésében kialakult feszült helyzettel indokolták. Ez volt kétségtelen a fő ok, de más tényezők is közrejátszottak. A marseille-i gyilkosság miatt az ország nemzetközi és belső helyzete kritikussá vált. A pártvezetőség félt attól, hogy a kongresszuson a tagság e kérdésben is állásfoglalást vár tőle. Végül az amnesztia kérdése is gondokat okozott a vezetőségnek. Ismert, hogy ez az 1933-as kongresz-

szuson élesen vetődött fel, és azóta sem történt semmi. Az újabb Rákosi-per igazolta az amnesztia kérdése rendezésének sürgősségét. Az MSZDP több beadványa arra utal, hogy Horthy kormányzóvá választásának 15. évfordulóján a vezetőség az amnesztia kiterjesztésében reménykedett. (PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1935. február.)

[135] A *Népszava* a perről – Rákosi Mátyás mellett állva – igen részletes tudósításokat adott. Az 1935. februári pártválasztmány pedig, Buchinger javaslatára, tiltakozott Rákosi ismételt perbefogása ellen. (Lásd Népszava, 1935. január 20., 22., 23., 25., február 8. stb.)

[136] A marseille-i ügyről bővebben lásd *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Kossuth Könyvkiadó 1969. 153–157. old. – A szociáldemokraták mind a parlamentben, mind a sajtóban hivatkoztak erre, bizonyítva, hogy mennyire nem nemzetietlenek, ha a „haza" közös ügyéről van szó.

[137] Sarló és Kalapács, 1935. január 1.

[138] PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e., 1935. február 4-i, május 2-i jelentés.

[139] PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e. 1935. február 20-i jelentés. – „Jellemző tünet – olvashatjuk egy március 13-i jelentésben –, hogy nagyon sok proli azt hiszi magáról, hogy bolsi, de semmiféle mozgalomban nem vesz részt. Bejár egy-két este a szervezetbe, ott mindent gáncsol, és azt hiszi, ezzel elvégezte feladatát." Sebes Pál, a KMP titkára széljegyzetként ehhez hozzáfűzte: „Sajnos, ez helyes meglátás."

[140] Ugyanott.

[141] PI Archívum, 500. f. 2/522. 1935. április 17-i és május 2-i jelentés.

[142] A Tandíjreform Bizottságra vonatkozóan lásd *Friss Istvánné:* Az 1934. évi tandíjreform-mozgalomról. Párttörténeti Közlemények, 1964. 1. sz. és az 1931-re meghirdetett országgyűlés naplója. XXIV. kötet. 178. old.; *Sipos Péter:* Kommunista szervezkedés a magyarországi egyetemeken az 1930-as évek első felében. (A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon, 1918–1945. Kossuth Könyvkiadó 1978.)

[143] Martos Flóra a KMP vezetőivel folytatott tárgyalás színhelyéül Csehszlovákiát ajánlotta. Szakasits Árpád a külföldi találkozóra az adott időszakban nem látott lehetőséget, mert, mint mondotta: „nekik most a legnagyobb mértékben vigyázniok kell magukra". „Mónus talán a szíve mélyén sajnálja az elutasítást – közölte Szakasits Martos Flórával Mónussal történt beszélgetése után –, mert szerinte Mónusnál vannak baloldali beállítások, de nagyon kell vigyázniok magukra. Ha a tárgyalások kitudódnának..." Szakasits viszont – a jelentés szerint – egy későbbi időpontban hajlandóságot mutatott a tárgyalásra. Vállalta, hogy megszerzi az érdekképviseleti törvénytervezetet. Ez utóbbit teljesítette is. (PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e. 1935. február 20-i jelentés.)

[144] Erre vonatkozóan lásd PI Archívum, 500. f. 1/190. ő. e., 500/837. ő. e., továbbá 651. f. 6. cs.

[145] Egy másik, ugyancsak Martos Flórától származó jelentésben arról olvashatunk, hogy Szakasits panaszkodott, mert a kommunisták mindig „a buta frázisokkal" lépnek fel ellenük, s ezt még akkor is el kell utasítani, ha az együttműködést akarják. Martos Szakasits megjegyzéséhez hozzáfűzte: „Szerintem, ha nem is így van egészen a dolog, de valószínűleg sokszor elvetik a sulykot és nem jó taktikával dolgoznak az embereink. Jó volna ebben az irányban beszélni velük." (PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e.)

[146] Népszava, 1935. január 15.

[147] Népszava, 1935. február 8.

[148] A Komintern 1935. március 8-án foglalkozott a KMP és a magyarországi helyzet problémáival. E határozat első ízben tárta fel a Gömbös és Bethlen István csoportja között feszülő ellentétet és rámutatott az ebből adódó lehetőségekre. Ugyancsak ez a határozat hangsúlyozta, hogy az adott körülmények között Magyarországon nemcsak a szakszervezeteket, hanem az MSZDP legalitását is veszély fenyegeti és mindkettőért egyaránt harcolni kell. (PI Archívum, 500. f. 4/4. ő. e.) A határozat nyomán született meg a KMP KB-nak a párttagokhoz intézett elvtársi levele, amelyet a *Kommunista* 1935. májusi száma tett közzé.

[149] A hivatalos megnyilatkozásokon túl ezt hangsúlyozta Szakasits Árpád is Martos Flórával

folytatott beszélgetései, sőt Friss Istvánnénak adott későbbi visszaemlékezése során is. „Szerinte nincsenek a szervezetek közvetlen veszélyben – írta Martos –, mert Gömböséknek most más gondjuk van. A veszély pillanatában mindent megtesznek, bár »sajnos eredmény nélkül«, mert fegyverekkel szemben még velünk együtt sem tudnak új eredményt elérni. De ha elveszítik is legalitásukat, ők akkor is tovább fognak élni, sőt akkor jobban lehet szó az egységfrontról." (PI Archívum, 500. f. 1/190. ő. e.)

150 Az érdekképviseleti törvénytervezet elleni küzdelem megszervezésével részletesen foglalkozik Ördögh Piroska „A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején" című könyve. (Akadémiai Kiadó 1977.) E kérdést itt és a későbbiekben is csak az összefüggések megértése végett érintjük.

151 Magyarország története, 1918–1945. 8. kötet. 709. old.

152 Népszava, 1935. március 19.

153 Népszava, 1935. március 10., 12.

154 Népszava, 1935. március 20.

155 Népszava, 1935. március 27.

156 Sarló és Kalapács, 1935. április 15.

157 PI Archívum, 500. f. 1/189. ő. e. és Sarló és Kalapács, 1935. április 10.

158 Népszava, 1935. március 21.; PI Archívum, 500. f. 2/522; 1/189. ő. e.

159 Népszava, 1935. március 10. és 21.

160 Népszava, 1935. március 21.

161 Ugyanott és Sarló és Kalapács, 1935. április 10.

162 PI Archívum, 500. f. 2/522; 1/189. ő. e.

163 PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e. 1935. március 10-i jelentés.

164 Az ellenzék ekkor már röpiratokon arra szólította fel a szavazókat, hogy a szavazólapra a „Le a fasizmussal, éljen a szocializmus!" feliratú, enyves hátú cédulát ragasszák. (Népszava, 1935. április 7.)

165 PI Archívum, 500. f. 2/538. ő. e.

166 A választásokra vonatkozóan lásd Magyar Statisztikai Évkönyv, 1937. 333. old. és *Kónya Sándor:* Id. mű, 159–166. old.

167 Népszava, 1935. március 14.

168 Az elemző, részletes adatfelbontásokat lásd *Pintér István:* Az 1935-ös választásokról és az MSZDP társadalmi bázisáról. Párttörténeti Közlemények, 1978. 4. szám.

169 A pártvezetőség jelentése a XVII. pártgyűlésnek, 28. old., Népszava, 1935. június 5.

170 Az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának jelentése a XXX. pártkongresszusnak. 70. old.

171 Új Nemzedék, 1935. április 11.

172 PI Archívum, 500. f. 1/189. ö. e.

173 Az OTI-választásra vonatkozó adatokat lásd *Kovrig Béla:* A társadalombiztosítási választások eredménye. Pesti Kőnyomda, Budapest 1929.; *Kovrig Béla–Huszár Géza:* A társadalombiztosítási önkormányzati választások eredményeiről. Munkaügyi Szemle, 1935. május.; Népszava, 1935. április 18., 19.; Ellenzéki Munkás, 1935. április (feltehetően téves dátum, valójában május) 11.; Kommunista, 1935. 6–7. sz. és *Pintér István:* Az 1935-ös választásokról és az MSZDP társadalmi bázisáról.

174 Kommunista, 1935. 6–7. sz.; Sarló és Kalapács, 1935. május.

175 Ellenzéki Munkás, 1935. április (helyesen: május).

176 Népszava, 1935. május 14.

177 A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének XXIII. évi jelentése az 1935. évi közgyűléshez. Pallas Rt. 1935. 20–23. old.; Népszava, 1935. május 4.

178 Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1929–1935. 344–345. old.

179 PI Archívum, 500. f. 1/191. ő. e.

180 A MÉMOSZ-sztrájkra vonatkozóan lásd *Apró Antal:* Az 1935-ös építőipari sztrájk történeté-

hez. Párttörténeti Közlemények, 1973. szeptember.; *Ördögh Piroska:* A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején.

[181] 1935 májusában Böhm Vilmos levélben fordult az MSZDP vezetőihez. Úgy tűnik, a levél az után íródott, hogy a KMP vele Prágában felvette a kapcsolatot. Böhm levelében helytelenítette a pártvezetőségnek a KMP-vel szembeni magatartását. „Nem ajánlja ugyan kifejezetten az együttműködést – olvashatjuk az erről készült rendőrségi jelentésben –, de kifejti, hogy a kommunista mozgalom, mint az MSZDP megtűrt balszárnya, korántsem jelentene olyan veszélyt a pártra, mint jelenbeli" működése. Azzal, hogy az MSZDP jelenleg „egyszerűen nem vesz tudomást a KMP-ről, még nem fogja azt eredményezni, hogy a kommunista mozgalom megszűnik". Sőt ez csak fokozza a kommunisták támadását a szociáldemokrata vezérek ellen. (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1935. május.)

[182] PI Archívum, 500. f. 2/522. ő. e. – Az ankét lényegében megfelelt egy kongresszusi előértekezletnek, ahol a pártvezetőség le akarta mérni az ellenzék hangulatát. Az 1935-ös kongresszus előtt előértekezlet nem volt, hisz ezt 1934 novemberében már megtartották.

[183] Népszava, 1935. július 15.

[184] Népszava, 1935. július 21. – A kongresszus ki fogja mondani, szögezte le Buchinger: „A fasizmus ellen kell felsorakozni, a fasizmus ellen kell minden célravezető eszközzel harcolni, a fasizmust kell legyőzni!" (Szocializmus, 1935. szeptember.)

[185] Typographia, 1935. szeptember 6.

[186] Népszava, 1935. szeptember 10.

[187] Mónus hangsúlyozta: a nemzetközi politikában Hitler visszaszorulása és a nyugati demokráciák antifasizmusának térnyerése van kibontakozóban. (Szocializmus, 1935. szeptember.)

[188] PI Archívum, 651. f. 6. cs. (1935. július 26. Rendőrségi jelentés a választmányi ülésről.)

[189] A módosított szabályzat szerint a kizárást egyszerűsítik és a felsőbb szervek hatáskörébe utalják. Szavazati jog csak három hónapi párttagság után illeti meg a párttagot. A kongresszusi küldötteket a következő pártgyűlésre közvetlenül a pártkongresszus után választják meg. Végül kimondták, hogy a pártszervezetek választott testületeinek újjáválasztására nem a kongresszus előtt, hanem után kerül sor. (PI Archívum, 659. f. 1/33. ő. e.)

[190] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1935. szeptember 20-i jelentés.

[191] PI Archívum, 500. f. 2/824. ő. e.

[192] A dokumentumot lásd PI Archívum, 500. f. 189. és 189/a. ő. e.; A kérdést részletesebben ismerteti *Ördögh Piroska:* A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején. 245–270. old.

[193] PI Archívum, 500. f. 189/a. ő. e.

[194] PI Archívum, 500. f. 2/536. ő. e.

[195] PI Archívum, 651. f. 4/1936. ő. e.

[196] PI Archívum, 500. f. 2/523. ő. e.

[197] Népszava, 1935. szeptember 29.

[198] PI Archívum, 500. f. 2/536. ő. e.

[199] Ugyanott.

[200] A tervezetet lásd PI Archívum, 500. f. 2/837. ő. e.

[201] A megnemtámadási szerződést 1934–1935-ben több nyugat-európai szociáldemokrata párt javasolta a kommunistáknak. Ennek lényege: a kommunisták által javasolt akcióegység és egységfront helyett a két munkáspárt kössön olyan megállapodást, amely szerint az egymás elleni elvi és propagandaharcot beszünteti. Ezt természetesen a kommunisták nem fogadhatták el.

[202] PI Archívum, 794. f. 3. ő. e. 91–95. old. – Érdemes megemlíteni, hogy később a Világosság-csoport tagjai Nyugat-Európában együttműködtek az ott élő magyar kommunistákkal a fasizmus elleni harcban.

[203] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945. Kossuth Könyvkiadó 1964. 44–45. old.

[204] Szocializmus, 1936. január 1. *Mónus Illés:* Új esztendő elé.
[205] *Karl Kautsky:* A német nemzeti szocializmus néhány oka és hatása. (A fasizmus ellen a szabadságért. 34. old.)
[206] PI Archívum, 500. f. 1/190. ő. e.
[207] PI Archívum, 698. f. Buchinger-gyűjtemény.
[208] Az ülés jegyzőkönyvét Buchinger feljegyzése alapján lásd Párttörténeti Közlemények, 1965. szeptember. 174–183. old.
[209] Részletesebben lásd *Betlen Oszkár:* A Szocialista Munkásinternacionálé állásfoglalása a Komintern VII. kongresszusához. Párttörténeti Közlemények, 1965. szeptember.
[210] A cikk szerint az új irányvonal, ha nem is végleges, de jelentős átmeneti értéknek tartja a demokráciát. Nem zárja ki a kommunisták részvételét az antifasiszta és háborúellenes kormánykoalícióban. A béke „hangsúlyozott megbecsülésé"-t, a szociáldemokrácia értékelésében történt változást nagyra értékeli, külön kihangsúlyozza, hogy a korábbi, csak alulról jövő egységfronttaktikát felváltotta „a pártok vezetőivel és a legfőbb nemzetközi szervekkel való egységfront". A dimitrovi taktika elveti a sematizálást, „egykaptafára húzást" és „az egyes országok sajátos viszonyai gondos mérlegelésének szükségességét" hangsúlyozza. (Szocializmus, 1935. október.)
[211] PI Archívum, 500. f. 1/190. ő. e. 1935. december 21-i összefoglaló – német nyelvű – jelentés.
[212] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1935. október 18.
[213] Ugyanott, 1936. január 24.
[214] Otto Bauert Boris Souvarine francia nyelvű, „Sztálin" című könyve késztette állásfoglalásra. A könyv ugyanis durván rágalmazta és eltorzította a szovjet rendszert.
[215] Szocializmus, 1935. február, március.
[216] A javaslatot közli: Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből, 1935–1945. 58–61. old.
[217] A pártvezetőség jelentése a párt 1937. évi, XXXI. kongresszusának.
[218] Népszava, 1935. december 25.
[219] Népszava, 1935. június 13.
[220] Népszava, 1935. november 7.
[221] Népszava, 1935. november 15. – A rendőrség már 1935 szeptemberében tájékoztat arról, hogy a szakszervezetek fokozott bekapcsolását, a korábbi ilyen munkától való elzárkózás felszámolását szorgalmazza a párttitkárság. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1935. szeptember.)
[222] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. és A pártvezetőség jelentése a párt 1937. évi XXXI. kongresszusának.
[223] PI Archívum, 658. f. 8/a. ő. e.
[224] Részletesebben lásd Az MSZDP Budapesti Pártszervezetének működési szabályzatát. (PI Archívum, 658. f. 8/8. ő. e.)
[225] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[226] A pártvezetőség jelentése a párt 1937. évi, XXXI. kongresszusának.
[227] PI Archívum, 658. f. 8/22. ő. e.
[228] A pártvezetőség jelentése a párt 1937. évi, XXXI. kongresszusának.
[229] PI Archívum, 658. f. 5/1937–2. és Népszava, 1936. február 25., május 27.
[230] PI Archívum, Bakonyi Sebestyén Endre, Gallai Lajos és Révész Ferenc visszaemlékezése.
[231] Népszava, 1936. július 26.
[232] Népszava, 1935. december 31.
[233] Népszava, 1936. április 7.
[234] Népszava, 1936. április 28. és PI Archívum, 651. f. 6. cs. (1936. június 26-i jelentés.) – A Nemzeti Táborban a NEP, a Wolff-párt és a frontharcosok egyesültek.
[235] Népszava, 1935. december 31. és PI Archívum, 658. f. 6/238. ő. e.
[236] 1936 májusában a Böszörmény-féle fasiszta mozgalom több száz tagját fogta le a csendőrség. A kormányt ugyanis erőszakos úton akarták eltávolítani. A mozgalom bázisa zömében lumpen- és politikailag éretlen elemekből került ki. Részletesen lásd *Szakács Kálmán:* Kaszáskeresztesek. Kossuth Könyvkiadó 1963.

[237] Ezt még a rendőrség politikai osztályának 1936. januári – az ország különböző városaiból és megyéiből befutó hírekre épülő – összegező jelentése is alátámasztotta. A „tájékoztató" dokumentum, miközben figyelmeztetett a robbanással teli veszélyre, egyben javaslatokat is tartalmazott az ínségmunkások, munkanélküliek, éhbérből élők helyzetének javítására. Kifejtette: itt már részintézkedések, karitatív gyűjtések nem segítenek. (PI Archívum, 651. f. 13/30. ő. e.)

[238] Erre vonatkozóan lásd a *Vas- és Fémmunkások Lapja* 1936. első félévi számait és PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.

[239] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. február 16-i jelentés.

[240] Népszava, 1936. június 5.

[241] PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.

[242] Népszava, 1936. április 21.

[243] Vas- és Fémmunkások Lapja, 1936. június 12.

[244] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1936. május 22.

[245] A jelentés szerint a pártapparátus alkalmazottainak száma 47 fő, a Világosság Nyomdában 184 fő, a *Népszavá*nál 46 fő, a szakszervezeteknél 138 fő, a különböző fogyasztási szövetkezeteknél 1302, a Corvinánál, a Törekvésnél és a Rokkantegyletnél 372 fő volt alkalmazásban. (PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.)

[246] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1936. június 17-i jelentés.

[247] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. és 651. f. 4. cs. 1936. június 17-i jelentés.

II. FEJEZET

[1] Népszava, 1936. március 8.

[2] Lásd a *Szocializmus* 1936. áprilisi számát.

[3] *Szekszárdi László:* Állam és erőszak. Szocializmus, 1935. november.

[4] *Vándor (Rónai) Zoltán:* Fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus, 1935. november.

[5] Erre vonatkozóan lásd *Karl Kautsky:* A német nemzeti szocializmus néhány oka és hatása; *Otto Bauer:* A demokráciáért. Mindkettő megjelent: a „Fasizmus ellen a szabadságért" c. (Szocialista Tudás Könyvtára) MSZDP-kiadványban 1934-ben. Szerkesztette: Mónus Illés. Lásd még a *Szocializmus* különszámának tanulmányait.

[6] *Mónus Illés:* A fasizmusról. Szocializmus, 1935. november.

[7] *Vándor (Rónai) Zoltán:* A fasiszta bürokratizmus a társadalom önkormányzata ellen. Szocializmus, 1935. augusztus.

[8] *Szekszárdi László:* Id. mű.

[9] *Otto Bauer:* A demokráciáért.

[10] Lásd *Rudas Béla:* Fasizmus ellen, a tömegekért. Szocializmus, 1927. március és *Garami Ernő:* Kezdjük elölről. Szocializmus, 1927. május.

[11] Népszava, 1932. június 26.

[12] *Buchinger Manó:* A pártkongresszus előtt. Szocializmus, 1935. szeptember.

[13] A fasizmus külpolitikájáról írva pedig azt mondja: „A fasizmusnak tulajdonképpen való élethivatása, hogy a nagykapitalizmus érdekeit szolgálja. Azonban a mai világban ezt a hivatást nem szolgálhatja egyenesen és nyíltan." (*Buchinger Manó:* A fasizmus külpolitikája. Szocializmus, 1935. november.)

[14] Szocializmus, 1935. november.

[15] Szocializmus, 1935. augusztus, id. tanulmány.

[16] *Vándor (Rónai) Zoltán:* A fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában. Szocializmus, 1935. november.

[17] *Tamássi György:* A fasizmus és a középréteg. Szocializmus, 1935. november. – Tamássi „A totális állam" c. munkáját 1937-ben a *Kortárs* jelentette meg.

[18] *Lipcsei (Herczka) Sándor:* A nyilaskereszt árnyékában. Szocializmus, 1937. november. – Herczka szemináriumain is ezt az álláspontot képviselte.

[19] *Otto Bauer:* Előszó Marx „18. Brumier"-jéhez. Szocializmus, 1936. november.

[20] *Oda Olberg:* A kritika kritikája. A fasizmus ellen a szabadságért. Szocialista Tudás Könyvtára.

[21] Szocializmus, 1935. október. *Vándor (Rónai) Zoltán:* Mit ért el a lengyel fasizmus?

[22] Szocializmus, 1935. november. *Dr. Ries István:* A korporációs állam.

[23] Népszava, 1935. november 10., 17.

[24] Szocializmus, 1935. november. – A *Szocializmus* 1938. novemberi számában Serényi János „A középosztályról" címmel foglalkozott még részletesen a problémával. Konkrétan elemzi a magyar középrétegek helyzetét is. Értékes adatokkal és ebből levont számos helyes következtetéssel járul hozzá a középrétegek szerepének megértéséhez. Ugyanakkor elvi fejtegetései néhol zavarosak.

[25] Szocializmus, 1935. november.

[26] Ugyanott.

[27] *Mónus Illés:* Két világháború között. Szocializmus, 1936. május.

[28] Részletesebben lásd *Benedek Emma:* Elméleti-politikai írások a Szocializmus 1936–1938. évfolyamaiban. Tudományos szocializmus füzetek, 27. sz. 1974.

[29] Szocializmus, 1935. augusztus. Austriacus (Polách Henrik, magyar származású osztrák szociáldemokrata) „A proletariátus és a háború" c. írása.

[30] Kampf, 1935. november. *Otto Bauer:* Egységfront a világpolitikában.

[31] PI Archívum, 500. f. 2/536. – „Nem tarthatjuk véletlennek és nem tartjuk jelentéktelennek a Szociáldemokrata Párt főtitkárának kijelentését... – írta a kommunista *Ellenzéki Munkás.* – *Az a tény egyedül, hogy Szovjet-Oroszországot a nemzetközi proletariátus legerősebb bástyájának és a nemzetközi fasizmus előrenyomulását pedig a proletariátus legnagyobb veszélyének tekinti,* egyedül is elegendő ahhoz, hogy ne a múltat nézzük... hanem... *együtt, egységesen harcoljunk a fasizmus előretörése és a háború ellen.*" (Ellenzéki Munkás, 1935. november.)

[32] *Braun Soma:* Adalékok a reakciós tömegmozgalmak lélektanához. Szocializmus, 1935. november.

[33] Lásd Szocializmus, 1935. november. – Megemlítjük még, hogy Fejtő Ferenc „Fasizmus és irodalom" c. cikkében az irodalom oldaláról vizsgálta a fasiszta rendszerek sajátosságait.

[34] Az MSZDP vezetőségének jelentése az 1929. évi, XVII. pártgyűlésnek.

[35] A dokumentumot közli *Kende János:* Id. mű, 147–162. old.

[36] Szocializmus, 1935. április. *Mónus Illés:* Az ellenforradalom második kiadásban.

[37] Népszava, 1935. július 21.

[38] Részletesebb kifejtését lásd *Góra Lajos (Faragó László):* Horogkereszt Magyarországon. Szocializmus, 1936. június.

[39] Az MSZDP vezetőségének és parlamenti csoportjának jelentése az 1935. évi, XXX. pártgyűlésnek.

[40] Népszava, 1935. szeptember 17.

[41] A felhívást lásd Népszava, 1935. október 6.

[42] 1935 szeptemberében 14 tagú francia parlamenti delegáció járt Magyarországon. A Magyar Revíziós Liga javaslatára a parlamenti pártok képviselői a revízió kérdésében megpróbáltak közös álláspontot kialakítani. A megbeszélésen részt vevő Mónus Illés szükségesnek tartotta kifejteni, hogy pártja nem ért egyet a kormány külpolitikájával, s ezt a francia delegáció tudomására is hozta. Ugyanakkor annak is hangot adott, hogy a francia kormány többet tehetne azért, hogy Magyarország és szomszédai között a politikai és gazdasági kapcsolatok normalizálódjanak. (PI Archívum, 696. f. 137. ő. e.)

[43] Népszava, 1936. január 14.

[44] Az erre vonatkozó terveket lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1934–1944. Összeállította és sajtó alá rendezte: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó 1968. 116–130. old.

[45] Népszava, 1936. május 20.

[46] Lásd a *Népszava* 1936. májusi számait.

[47] Szocializmus, 1936. május. *Buchinger Manó:* Magyarország külpolitikája.

[48] A kongresszuson megválasztott pártvezetőség tagjai: Buchinger Manó, dr. Györki Imre, Gyürey Rudolf, Horovitz Gábor, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Peyer Károly, Propper Sándor, dr. Ries István, Szeder Ferenc és Szakasits Árpád.

[49] „A magam részéről fenntartom a titkárság vezetéséről való lemondásomat, és legjobban szeretném, ha az elnökség olyan beosztást nyújtana számomra, amely felmentene a titkárság vezetésétől" – olvashatjuk Mónus levelében. (PI Archívum, 696. f. 137. ő. e.)

[50] PI Archívum, 696. f. 137. ő. e. – A pártvezetőség Pajor javaslatát fogadta el. E szerint főtitkár: Mónus Illés, helyettese: Pajor Rudolf. A községi frakció, egyben a budapesti pártbizottság titkára: Büchler József. Vidéki titkárok: Takács József, Szeder Ferenc, Kis Jenő. Az oktatás és nemzetközi ügyek titkárságát Buchinger Manó vezeti. Külön reszort nélküli titkár Farkas István, aki egyben a parlamenti frakció elnöke is, a frakció titkára továbbra is Mónus Illés. A *Népszava* főszerkesztője Weltner Jakab, helyettese Bresztovszky Ede.

[51] Az 1934. december 25-i mellékletben több kiváló tudós szólalt meg. Köztük volt Baktay Ervin indológus, Madarassy László etnográfus, Mádai István idegorvos, Marczali Henrik történész, Szőllősi Henrik sebész főorvos és Vámbéry Rusztem. Az 1935. május 1-én feltett politikai kérdésre pedig olyanok válaszoltak a lapban, mint: Apponyi György, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Buza Barna, Illyés Gyula, Szendy Károly, Veres Péter, Zilahy Lajos, Zsolt Béla.

[52] PI Archívum, 658. f. 5/1936, 4–6.

[53] PI Archívum, 651. f. 4/1936. d. n.

[54] Ugyanott.

[55] A műveket Ascher László, Fejtő Ferenc, Mónus Illés, Szekszárdi László, Rónai Zoltán fordították.

[56] Népszava, 1936. január 5.

[57] A pártvezetőség jelentése az MSZDP 1937. évi, XXXI. kongresszusának.

[58] Különösen megnőtt ezeken a fiatalok, továbbá a pártszervezetekben aktívan dolgozók (25%-ról 36%-ra) és valamilyen funkciót viselők (29%-ról 34%-ra) száma. (A pártvezetőség jelentése az MSZDP 1937. évi, XXXI. kongresszusának.)

[59] PI Archívum, 696. f. 42. ő. e.

[60] PI Archívum, 696. f. 45. ő. e.

[61] Népszava, 1935. november 10.; PI Archívum, 651. f. 5. cs. 1935. november 15-i jelentés.

[62] 1936. június 1-én „A munkáskultúra és szolidaritás" pécsi seregszemlélén pl. a következő kórusok vettek részt: Gutenberg Társaság Zenekara, Pápai Általános Munkásdalárda, Makói Petőfi Dalkör, Pestújhelyi Munkásképző Kör, Orosházi Petőfi Dalkör, Miskolci Vasas Dalárda, Budapesti Kültelki Munkásdalkör, Csepeli Munkásdalkör, Mintakészítők Dalárdája, MÉMOSZ Dalárda, Magyar Ruggyantaárugyár Dalkör, Hódmezővásárhelyi Ált. Munkásdalegylet, Munkás Testedző Egyesület, Budapesti Haladás Dalkör, Villamos és HÉV Alkalmazottak Szövetségének Dalárdája, Pesterzsébeti Ált. Munkásdalkör, Budafoki Munkásdalkör, Első Zuglói Dalkör, Bratislavai Munkásdalszövetség Dalárdája, Budapesti Könyvnyomdászok Dalköre, Zalaegerszegi Építőmunkások Dalárdája, Soroksári Vasasmunkások Dalárdája, Nagytétényi Munkásdalkör, Hírlapterjesztő Munkások Szakegyletének Dalárdája, Szegedi Ált. Munkásdalegylet, Szombathelyi Építőmunkások Dalkara, Kőbányai Vasmunkások Dalárdája, Békéscsabai Munkásdalkör, Grafikai Munkások Sonefelder Dalköre, Lágymányosi Szabadság Dalkör, Magyarországi Famunkások Szakegyletének Dalköre, Jutagyári Testvériség Dalkör, Diósgyőri Vasgyári Munkások Dalkara, Budai Szabadság Dalkör, Újpesti Munkásképző Egylet Dalkara, Magyarországi Vas- és Fémmunkások Dalárdája. (Népszava, 1936. június 3.) Az évente megtartott fesztiválok gazdája Budapest, Pécs, Miskolc és 1938-ban az utolsóé Szombathely volt.

[63] A névsort lásd a *Népszava* 1935. szeptember 17-i számában.

[64] *Hendrik de Man:* A szocializmus megvalósítása. (Fordította: Fejtő Ferenc.) Szocialista Tudás Könyvtára.

[65] *G. Dimitrov:* Egységfront, népfront, szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974. 142–143. old.

[66] PI Archívum, 658. f. 33. ő. e.

[67] Szocializmus, 1934. augusztus.

[68] Népszava, 1935. szeptember 17.

[69] Szocializmus, 1936. február. *Vándor (Rónai) Zoltán:* Munkaterv, fasizmus, demokrácia.

[70] Az MSZDP 12 pontja tartalmazta: 1. a sajtószabadságot, 2. a szervezkedési és gyülekezési szabadságot, 3. az általános, egyenlő és titkos választójogot, 4. a törvény előtti egyenlőséget, 5. az általános leszerelést, 6. a vagyon és jövedelem arányában egyenlő teherviselést, 7. a kapitalista kizsákmányolás megszüntetését, minden árdrágítás letörését, 8. szociális törvényeket, tisztességes munkabért, munkanélküli-segélyt, esküdtszék felállítását, 9. a pénzügyek intézésénél a nép szociális érdekeinek szemmel tartását, 10. a nyolcórás munkaidő törvénybe iktatását, 11. a politikai üldözések megszüntetését és 12. békét a világ népeivel. (Népszava, 1936. március 17.)

[71] Népszava, 1935. augusztus 4. – A parasztság helyzetéről és mozgalmairól részletesen lásd Földmunkás- és szegényparasztmozgalmak Magyarországon, 1848–1948. Szerkesztette: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. II. kötet. 855–941. old.

[72] Népszava, 1935. szeptember 17.

[73] Az 1935. évi április 27-re hirdetett Képviselőház Naplója, VI. köt. 1936. március 27-i ülés.

[74] Lásd ugyanott, IV., V., VI. köt.

[75] Népszava, 1936. január 23.

[76] Föld és Szabadság, 1936. április.

[77] Lásd *Szentmiklósi Lajos (Molnár Erik):* A magyar agrárkérdéshez. Gondolat, 1936.

[78] *Takács József:* A magyar föld korszerű problémái. Szocializmus, 1935. június.; *Ákos (Ascher) László:* A kisüzemi gazdálkodás igaza. Szocializmus, 1936. július.; Takács Ferenc 1936. október 23-i parlamenti felszólalása (Képviselőházi Napló, III. köt.) stb.

[79] Népszava, 1936. március 18.

[80] Népszava, 1936. május 9.

[81] Lásd az 1935-ös választások után összehívott Képviselőház Naplója VII. kötetének 181., 185. oldalait, illetve a VIII. kötet 264–266. és 552–554. oldalait.

[82] Népszava, 1936. június 7.

[83] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. – Az MSZDP Fővárosi VB június 25-i jegyzőkönyve szerint „Kertész Miklós a pártszervezetekben sorozatosan ismerteti külföldi útjával kapcsolatosan a francia helyzetet. Reméli, hogy a francia események felvillanyozzák az elvtársakat."

[84] Szocializmus, 1936. július. *Historicus (Révész Mihály):* Színváltozás Franciaországban.

[85] Népszava, 1936. augusztus 2.

[86] PI Archívum, 696. f. 83. ő. e.

[87] Népszava, 1936. július 3., 4. – A konferencia napirendjén szerepelt: a biztonság és leszerelés, a kisebbségi jogok, a munkanélküliség és munkaidő kérdése.

[88] Népszava, 1936. július 7.

[89] Szocializmus, 1936. július. *Mónus Illés:* A győzelmes népfront.

[90] Mónus megkísérelte az egységfrontot és a népfrontot szembeállítani egymással, mégpedig úgy, hogy az adott időszakban az egységfrontot és a népfrontot nem egymás szerves kiegészítőjeként, hanem ellentéteként próbálta feltüntetni. Azt állította, hogy a francia kommunisták azáltal, hogy feladták „a szociáldemokrata mozgalom ellen alkalmazott egységfront-politikájukat", megteremtették a lehetőségét a munkásság és a polgárság szélesebb együttműködésének. (Népszava, 1936. július 26.)

[91] Népszava, 1936. augusztus 5.

[92] Népszava, 1936. augusztus 1.

[93] Népszava, 1936. augusztus 2., 4., 5.

[94] Népszava, 1936. augusztus 6., 23. – Közölte a lap a CGT állásfoglalását (szeptember 10.), angol, svéd tudósok és közéleti személyek nyilatkozatát (szeptember 4.), az angol szakszervezetek főtitkára, Citrine véleményét (szeptember 11.).

[95] Népszava, 1936. szeptember 4.

[96] A távirat pontos szövegét nem ismerjük, mivel a *Népszava* azt nem közölte. Az OIB viszont kiáltvány formájában, lényegesen kibővítve hozta nyilvánosságra. (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. és 694. f. 1. és 15. dosszié.)

[97] Népszava, 1936. augusztus 30.

[98] Népszava, 1936. szeptember 6.

[99] Népszava, 1936. augusztus 1.

[100] A perekről az első cikk a *Népszavá*ban 1936. augusztus 30-án látott napvilágot Buchinger tollából, majd Mónus cikke szeptember 5-én jelent meg. Vele egyidőben a *Szocializmus*ban „A moszkvai játékszín" címen foglalkoztak a perekkel.

[101] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. augusztus 28-i jelentés.

[102] PI Archívum, 658. f. 6/304. ő. e.

[103] PI Archívum, 658. f. 6/211.; 5/1936–3. ő. e.

[104] PI Archívum, 658. f. 15/1936–4–4. ő. e.

[105] PI Archívum, 658. f. 5/1936–4–7. ő. e.

[106] PI Archívum, 651. f. 2/1936–7–11451. ő. e., 2/1936–7–10212. ő. e.

[107] PI Archívum, 658. f. 5/1936–4–6. ő. e.

[108] PI Archívum, 658. f. 8/25. ő. e.

[109] PI Archívum, 658. f. 5/1936–4–12. ő. e.

[110] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1936. szeptember 4-i jelentés.

[111] Ugyanott.

[112] PI Archívum, 651. f. 1937–7–5340. ő. e.

[113] Népszava, 1936. szeptember 14.

[114] A szakszervezeti taglétszámra vonatkozó adatokat lásd a *Szakszervezeti Értesítő* 1937. januári számában. Ez azonban csak félezres emelkedést mutatott ki: 1935-ben 112 165-ös és 1936-ban 112 669-es taglétszámot. Megbízhatóbb adat ennél a pol. res. jelentés, amely 1936-ban 121 842 tagot mutat ki. Az utóbbit támasztják alá az egyes szakszervezetek jelentései és az időszaki részjelentések is. Lásd még *Ördögh Piroska:* A szakszervezetek antifasiszta tevékenysége a Gömbös-kormány idején. 54–57. és 287–288. old. és *Sipos Péter:* Harc a szakszervezetekért... (Tanulmányok a szakszervezeti mozgalom történetéből.) 396–397. old.

[115] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. július 31-i jelentés.

[116] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. július 26-i jelentés.

[117] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. július 3-i jelentés.; Népszava, 1936. július 3.

[118] Az MSZDP dokumentumaiban eddig két olyan adatot találtunk, amely szerint a pártvezetőség ülésének napirendjén a népfront kérdése szerepelt: szeptember 9-én és 15-én. (PI Archívum, 658. f. 8/3. és 8/2. ő. e.) Valószínű azonban, hogy korábban is volt róla szó, amire közvetett források utalnak, konkrét anyagunk azonban nincs róla. A két említett forrás is rendkívül lakonikus, csak annyit regisztrál, hogy a pártvezetőség tárgyalta a magyar népfront ügyét.

[119] Függetlenség, 1936. augusztus 4.

[120] Népszava, 1936. július 26.

[121] Az MSZDP vezetőségének és parlamenti frakciójának jelentése az 1935-ös pártgyűlésnek.

[122] *Gora Lajos (Faragó László):* A spanyol polgárháború és a magyar társadalom. Szocializmus, 1936. szeptember.

[123] Népszava, 1936. augusztus 2.

[124] Erre konkrét utalást is találunk Vándor (Rónai) Zoltán „Az európai demokrácia állása" c. írásában (Szocializmus, 1936. október) és Historicus (Révész Mihály) „A népfront problémája Angliában" c. cikkében. (Szocializmus, 1936. szeptember.)

[125] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. november 13-i jelentés.

[126] Népszava, 1935. június 16.
[127] Népszava, 1937. április 25. *Mónus Illés:* A szocializmus világképe.
[128] Népszava, 1935. október 31.
[129] PI Archívum, 658. f. 5/1935–4. ő. e.; Népszava, 1936. január 19.
[130] F. Molnár Sándor (Böhm Vilmos) „Az összeomlás" címen a *Szocializmus* júliusi és augusztusi számában élesen bírálta azokat a munkákat, amelyek a munkásosztályt próbálják felelőssé tenni a háború elvesztéséért.
[131] Szocializmus, 1937. január.
[132] PI Archívum, 658. f. 1/34. ő. e.; Népszava, 1937. április 5.
[133] Gondolat, 1937. május–június. *V. [Révai József]:* Jelszavak és tények.
[134] Szocializmus, 1937. július–augusztus.
[135] Gondolat, 1937. szeptember–október. *V. [Révai József]:* Jelszavak és tények.
[136] Szocializmus, 1937. szeptember–október.
[137] Szocializmus, 1936. október.
[138] PI Archívum, 651. f. 1936/7/2547. ő. e.
[139] Népszava, 1936. szeptember 8.
[140] PI Archívum, 696. f. 1. cs. 15. dosszié.
[141] Népszava, Nemzeti Újság, Pesti Napló stb. 1936. szeptember 16.
[142] Lásd Nemzeti Újság, Új Magyarság, Függetlenség, Magyarság stb. 1936. szeptember 16.
[143] Pesti Hírlap, 1936. szeptember 17.
[144] Magyarság, 1936. szeptember 29.; Nemzeti Újság, 1936. november 17. – Ebben vezércikk részletezi és összegezi az e téren elért eredményeket.
[145] Magyarság, 1936. szeptember 29.
[146] Népszava, 1936. szeptember 17., 25.
[147] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1936. szeptember 21-i, és november 14-i jelentések.
[148] Augusztus folyamán a szakszervezetekben, pártszervezetekben a spanyol nép megsegítésére indult gyűjtés a vezetők tudtával történt.
[149] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[150] Népszava, 1936. szeptember 22.
[151] PI Archívum, 694. f. 1. cs. 15. dosszié.
[152] Népszava, 1936. szeptember 26., OL Kozma-iratok. Elnöki szem.: 598/1936.
[153] Népszava, 1936. szeptember 22.
[154] A *Népszava* 1936. szeptember 29-én öthasábos cikkben közli Per Albin Harisson szociáldemokrata svéd miniszterelnöknek a lap számára írott cikkét. A cikk lényege: a svéd szocializmus és a polgári demokrácia sohasem került és kerül „jóvátehetetlen ellentétbe egymással", mivel adva van „a polgári horizont és a szociáldemokrata mérséklet".
[155] Népszava, 1936. szeptember 26. (Az összes napilapok közlik.)
[156] 8 Órai Újság, 1936. szeptember 25.
[157] Kozma belügyminiszter 1936. szeptember 30-án gyűléstilalmat rendelt el.
[158] Népszava, 1936. október 2. (Lásd még Nemzeti Újság, Pesti Napló, Magyarság stb.)
[159] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 138–139. old.
[160] Gömbös levelet intézett Sztranyavszky Sándorhoz, a képviselőház elnökéhez, amelyben fenti elképzeléseit konkretizálta. A levelet közölte a *Függetlenség* 1936. szeptember 2-i száma.
[161] Eckhardt hangoztatta: Gömbös kikapcsolásával megvannak pártjának a kormánypárttal való megegyezésre a lehetőségei, és hogy elképzeléseihez a németek támogatását is megnyerje, kifejtette: nem indokolt többé Magyarország szempontjából német veszélyről beszélni. (Magyarság, Népszava, 1936. augusztus 20., 25.)
[162] Magyarság, 1936. szeptember 27.
[163] Népszava, Magyarság, Magyarország, 1936. október 1., 2.
[164] Népszava, 1936. szeptember 27.
[165] PI Archívum, 659. f. 5/1936–4–9. és 651. f. VII. res. 1936–7–11927. – A pártvezetőség, tartva

attól, hogy a törvényhatósági üléseken esetleg Propperéhez hasonló incidensekre kerülhet sor, levélben felszólította frakcióit, hogy a deklarációt „méltóságteljesen", „durva támadás mellőzésével" vegyék tudomásul.

166 PI Archívum, 658. f. 6/232. ő. e.

167 PI Archívum, 651. f. 4. cs. (1936. október 15.)

168 Nemzeti Újság, Népszava, 1936. október 2.

169 Nemzeti Újság, 1936. szeptember 22.

170 A Fővárosi VB október 2-i jegyzőkönyvében rövid határozatként ennyi áll: „A szükséges intézkedések megtétele a bolsevikok kiszorítására az egyes pártszervezetekben." (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)

171 Lásd a *Népszava* október 1. utáni „spanyolos" cikkeit.

172 Mónus lett a főszerkesztő és Bresztovszky Ede a szerkesztő. Erre vonatkozóan lásd PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. és Népszava, 1936. november 18.

173 Pesti Napló, Magyarság, Népszava, 1936. szeptember 27.

174 OL Kozma-iratok. Feljegyzések az 1936. szeptember 29-én tartott főispáni értekezletről.

175 Népszava, 1936. január 4. – A február 3-án tartott 16 szociáldemokrata gyűlés központi jelszava: „Fogjon össze minden erő az általános, titkos választójog kiküzdésére!"

176 Buchinger Manó Eckhardt beszéde nyomán a közös hang megtalálását sürgette. (Népszava, 1936. augusztus 23.)

177 PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1936. október 15-i jelentés. – Talán ezzel függ össze az is, hogy Payr Hugó levélben értesítette a pártvezetőséget: megindította a *Magyar Tudósító* c. kőnyomatos lapot, amelynek célja „az ellenzéki pártok hírszolgálatának" összehangolása. (PI Archívum, 721. f. 2/1580. ő. e.)

178 Népszava, 1936. október 11.

179 Népszava, 1936. október 22., 23. és Képviselőházi Napló, X. köt. 23–24. old.

180 Népszava, 1936. október 23.

181 Szocializmus, 1936. november.

182 Népszava, 1936. október 29. és A pártvezetőség és a parlamenti frakció jelentése az 1937-es, XXXI. pártkongresszusnak.

183 Népszava, 1936. november 3.

184 PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

185 Népszava, 1936. november 6.

186 Népszava, 1936. november 13.

187 Népszava, 1936. november 27.

188 Népszava, 1936. december 10.

189 OL BM. VII. res. 1936/7/9841.

190 Népszava, 1936. december 6.

191 Lásd a *Népszava* 1936. novemberi számait. *Révész Mihály:* A választójogi küzdelem történetéből.

192 PI Archívum, 696. f. 239. ő. e.

193 Népszava, 1936. december 6.

194 Szocializmus, 1936. december. *Buchinger Manó:* Válaszúton.

195 Népszava, 1936. december 6.

196 Népszava, 1936. december 11.

197 Népszava, 1937. január 27. és *Góra Lajos:* Fordulat, vagy folytatás? (Szocializmus, 1937. február.)

198 Az együttműködés jeleire vall az is, hogy a *Népszava* a korábbihoz képest szokatlanul részletesen számolt be a Szabadságpárt minden akciójáról és nagy terjedelemben ismertette Rassay Károly megnyilatkozásait. (Lásd még Népszava, 1937. február 6.)

199 Erre vonatkozóan lásd *Lackó Miklós:* Nyilasok, nemzetiszocialisták. Kossuth Könyvkiadó 1966. 81–83. old.; *Pintér István:* A KMP és a Márciusi Front. Párttörténeti Közlemények, 1976. 4. sz.

[200] Népszava, 1937. január 3., 19., 21., 24., 27., február 7.

[201] Miskolcon nyilas rohamcsoportok megtámadták a ropiratokat terjesztő szociáldemokrata munkásokat. Verekedés közben a nyilasok fegyvert használtak és megsebesítették az ifjúmunkás Kopácsi Sándort. (Népszava, 1937. február 20. és április 7. Rónai Sándor felszólalása a kongresszuson.)

[202] Miskolc torvényhatósági ülésén a polgármester és Reisinger Ferenc, a főváros kozségi bizottságában Peyer Károly, Petrovács Gyula, Fábián Béla, Ferenczy Tibor tiltakozott a történtek ellen. Szegeden, Derecskén, Hajdúszoboszlón, Kiskunfélegyházán, Kispesten, Józsefvárosban kisgazda, kereszténypárti, legitimista és szociáldemokrata képviselők ítélték el a szélsojobb támadásait és puccskísérletét.

[203] 1937. március 9-én kozolték a napilapok az MTI nyilatkozatát. E szerint kulfoldon elterjedt az a hír, hogy a MOVE-puccs mogott Mackensen budapesti német kovet és Hahna báró, a Német Táviratı Iroda budapesti képviselője állt. Berlin cáfolt, s nyomában az MTI, majd Darányi is. (Népszava, 1937. március 9.) A „hírek" valószínűségét megerósíteni látszik, hogy mindkét személyt visszahívták a németek. Érdemes utalni arra, hogy Romániában ugyanabban az időben a vasgárda próbálkozott a MOVE-hez hasonló megoldással.

[204] A kormány nyomására állt el tobb képviselő – koztük Peyer Károly is – interpellációjától. (Népszava, 1937. március 11.)

[205] Népszava, 1937. április 17.

[206] Lásd a titkárok jelentéseit. (PI Archívum, 658. f. 6/212., 225., 238., 5/1937-2. o. e.)

[207] Csendőrségi jelentés szerint ott, ahol a szakszervezetek irányították a sztrájkot, 10–100%-os béremelést értek el, ahol pedig szervezetlen volt, „igen szerény eredményt" hozott. (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937-7-5905. ő. e.)

[208] PI Archívum, 651. f. BM. VII. res. 1937-7-5340.

[209] PI Archívum, 651. f. BM. VII. res. 1937-7-5340. és 1937-7-5905.

[210] Erről bővebben lásd PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1936. február–márciusi jelentések.

[211] Részletesebben lásd A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Negyedik kiadás. Kossuth Konyvkiadó 1974. 329–330. old.; *Pintér István:* A KMP az 1936–1944-es években. (Legyőzhetetlen erő. Szerkesztette: Erényi Tibor, Rákosi Sándor. Kossuth Konyvkiadó 1968.) 105–110. old.; *Kiss Károly:* Nincs megállás. Kossuth Konyvkiadó 1974. 224–238. old.

[212] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 61–64. old.

[213] PI Archívum, 500. f. 4/5. ó. e., 651. f. 11. cs. 95. ó. e. és Dolgozók Lapja, 1937. szeptember. (A *Dolgozók Lapja* bírálóihoz.)

[214] A javaslatot lásd Darvas József „Két ankét" c. cikkében. Kozolte a *Gondolat* 1937. január–februári száma.

[215] PI Archívum, 658. f. 5/190, 5/1937-5, 5/2. o. e.

[216] Szakasits Árpád visszaemlékezése (PI Archívum) és Szántó Zoltán szóbeli kozlése.

[217] A levelet lásd: PI Archívum, 696. f. 140. ő. e. alatt. Garbai cikke pedig G. Szabó Sándor név alatt „A magyarság útja (Üzenet Amerikából)" c. alatt jelent meg.

[218] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. június 11-i jelentés.

[219] Részletesen lásd *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara (1933–1944). Akadémiai Kiadó 1958. 40–54. old.

[220] Népszava, 1937. január 22.

[221] A sztrájkról részletesen lásd *Szekeres József:* A magyar bányamunkásság harcai. 1934–1944. Akadémiai Kiadó 1970. 79–110. old.

[222] Népszava, 1937. március 7.

[223] A tattersalli ünnepi gyűlésen részt vevők – a *Népszava* szerint – „tomboló tiltakozás" kozepette, a szónokokat meg-megszakítva ütemesen kiabálták a „Le a fasizmussal!", „Le a háborúval!", „Békét akarunk!" jelszavakat. A *Népszava* ugyanakkor elhallgatta, hogy a tomeg más, az MSZDP számára kellemetlen jelszavakat is közbekiabált. A rendőrség jelentése szerint: „Vesszen Hitler!, Vesszen Franco!, Vesszen Darányi!, Vesszen a háború!, Vesszen a fasizmus!,

Éljen a Szovjetunió!, Éljen a spanyol népfront!, Éljen a nemzetköziség!, Éljen Léon Blum!, Éljenek a pécsi bányászok!, Le a gyilkos csendőrökkel! közbekiáltásokkal tüntetett a tömeg a fasizmus és a mai társadalom ellen." (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. március 17-i jelentés.)

224 PI Archívum, 658. f. 1/34. ő. e.; Népszava, 1937. április 7.; Dolgozók Lapja, 1937. április.

225 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. április 16-i jelentés.

226 Népszava, 1937. április 4.

227 A kongresszuson újonnan megválasztott vezetőség tagjai: Buchinger Manó, Büchler József, Györki Imre, Gyürey Rudolf, Horovitz Gábor, Kabók Lajos, Kertész Miklós, Kéthly Anna, Mónus Illés, Peyer Károly, Propper Sándor, Szakasits Árpád, Szeder Ferenc. (Népszava, 1937. április 7.)

228 PI Archívum, 694. f. 1. cs. 15. dosszié. Mónus levele Bresztovszkyhoz; Népszava, 1937. február 24., április 7.

229 Népszava, 1936. november 14.

230 Népszava, 1937. április 7.

231 A pártvezetőség és a parlamenti frakció jelentése az 1937. évi XXXI. kongresszushoz.

232 *Mónus Illés:* A szocializmus világképe. Budapest 1937. Világosság Nyomda. 6. old.

233 Népszava, 1937. március 3.

234 Népszava, 1937. március 9.

235 *Góra Lajos:* Fordulat, vagy folytatás. Szocializmus, 1937. február.

236 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. május 28.

237 Népszava, 1937. június 6.

238 PI Archívum, 651. f. 11. cs. 95. ő. e.; Népszava, 1937. május 6.

239 Dolgozók Lapja, 1937. június.

240 PI Archívum, 658. f. 5/1937–6.

241 Népszava, 1937. április 21.

242 Népszava, 1937. március 18., 26.; PI Archívum, 658. f. 6/252. ő. e.

243 Népszava, 1937. augusztus 4.

244 PI Archívum, 658. f. 6/255. ő. e.; 693. f. 1. ő. e.; 658. f. 6/254. ő. e.; 651. f. VII. res. 1937–1–8607. ő. e.; 658. f. 5/1937–2.; Népszava, 1937. október 15., 1938. január 4. stb.

245 PI Archívum, 658. f. 5/1937–2. (Linhardt rövid megjegyzése: A „robbanás óta a pártszervezet nem tud talpra állni".)

246 PI Archívum, 658. f. 6/232. ő. e.

247 Népszava, 1937. július 1., 11., 14., 15.

248 Népszava, 1936. június 29., július 18.; PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. július 16-i jelentés.

249 Népszava, 1937. június 29.; Magyarország, 1937. július 1.

250 Est, 1937. június 28.; Új Magyarság, 1937. június 29.

251 Népszava, 1937. június 8.

252 Népszava, 1937. június 8., 11.

253 Népszava, 1937. június 29., július 2.

254 Népszava, 1937. július 15.

255 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. augusztus 6-i, 13-i jelentés.

256 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. augusztus 6-i jelentés.

257 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. július 30-i jelentés.

258 1937 nyarán Mónus Illés, Buchinger Manó, Ries István, Kertész Miklós, Peyer Károly és mások több hétig nemzetközi értekezleteken, illetve a világkiállításon Párizsban tartózkodtak.

259 PI Archívum, 694. f. 1. cs. 15. dosszié.

260 PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. augusztus 16-i jelentés.

261 PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. augusztus 19-i, szeptember 2-i jelentés; 651. f. 6. cs. 1937. augusztus 20-i jelentés.

262 Népszava, 1937. szeptember 4.; PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. (Arról viszont már nincs tudomásunk, hogy erre valóban sor került-e, és ha igen, milyen álláspontra jutottak.)

[263] PI Archívum, 500. f. 4/6. ő. e.

[264] A Tompa utcai eseményről lásd a *Népszava*, az *Új Magyarság*, a *Magyarság*, a *Magyarország*, a *Függetlenség*, a *Pesti Újság*, a *Pesti Hírlap* stb. szeptember második felében megjelent számait, továbbá PI Archívum, 658. f. 5/1937–2; 651. f. 6. cs. 1937. szeptember 17-i, október 8-i jelentések.

[265] Népszava, 1937. szeptember 28.

[266] PI Archívum, 651. f. 11. cs. 95. o. e.

[267] Részletesen lásd: Magyarország története. 8. köt. 937–938. old.

[268] PI Archívum, 651. f. 11. cs. 95. ó. e.

[269] Körmenden jelen volt 6000 választópolgár, továbbá gróf Zichy János, Eckhardt Tibor, Griger Miklós, Makray Lajos, Huszár Mihály, Homonnay Tivadar, Perczel Béla, Tobler János, Rakovszky Tibor, Sulyok Dezső, báró Berg Miksa, gróf Apponyi György országgyűlési képviselők, gróf Cziráky József, Bezerédy István, Szontágh Jenő, Tarányi Ferenc felsőházi tag, őrgróf Pallavicini Gyorgy, Kállay Tibor, gróf Serényi László volt országgyűlési képviselők és gróf Sigray Antal házigazda. (Nemzeti Újság, 1937. október 12.)

[270] Nemzeti Újság, 1937. október 17.

[271] Népszava, 1937. október 12.

[272] Népszava, 1937. október 19., 24.

[273] Népszava, 1937. október 24.

[274] *Góra Lajos:* A szociáldemokrácia és az alkotmány. Szocializmus, 1937. november.

[275] Népszava, 1937. október 124.

[276] A dokumentumot kozli Dolgozók Lapja. Szikra 1955. 87–96. old.

[277] *Berecz István [Bálint György]:* A magyar demokrácia erőirol. Gondolat, 1937. szeptember–október.

[278] PI Archívum, 696. f. 32. ó. e.

[279] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. november 26-i, decemberi összesítő jelentés; 693. f. 2. ő. e.

[280] *Mónus Illés:* Válaszúton. Szocializmus, 1937. december.

[281] Népszava, 1937. november 7.

[282] PI Archívum, 658. f. 8/53. ő. e.

[283] PI Archívum, 651. f. 4/1936. október 15. és 1938. április kozotti összefoglaló jelentés. 189–193. old.

[284] Népszava, 1938. március 15. Nem szabad hallgatni.

[285] Népszava, 1937. október 15., 20.

[286] Népszava, 1937. október 12., 22.

[287] Október végén, november elején Eckhardt már eltáncolt „Kormendtől" és úgy nyilatkozott, hogy Darányi ismét helyreállította azt „az atmoszférát, amely a tisztességes ellenzékkel való konstruktív együttműkodést lehetővé teszi..." (Nemzet, 1937. november 11.)

[288] PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.

[289] Népszava, 1937. november 8.

[290] Népszava, 1937. november 27., 28.

[291] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. december 1.

[292] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. december 7.

[293] Minden korábbinál nagyobb létszámú Rendező Gárda vigyázott a rendre. A párt- és szakszervezetek szigorú utasítást kaptak a fegyelem fenntartására. A pártvezetőség Büchler Józsefet és Bechtler Pétert külön is megbízta e feladat körültekintő megszervezésével. Rendzavarás nem történt, a munkások azonban népfrontos baloldali jelszavakat most is hangoztattak. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. december 1-i és 3-i jelentés és Népszava, 1937. november 30.)

[294] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. december 15.

[295] A II. és IX. kerulet javasolta először, majd csatlakozott ehhez több kerület is. (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1937. december 10-i jelentés.)

[296] Népszava, 1937. december 15. és PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1937. december 15-i jelentés.

[297] Vidéken Pécsett, Szombathelyen, Nyíregyházán, Debrecenben, Békéscsabán voltak pártértekezletek.

[298] Darányi fogadta az MSZDP képviselőit 1937. december 27-én, majd 1938. január 31-én. (Népszava, 1937. december 28., 1938. február 1.)

[299] A *Népszavá*nak 1938 január–februárjában nem volt olyan száma, amely vagy egy-egy gyűlés kapcsán, vagy önállóan ne foglalkozott volna a választójog kérdésével.

[300] Lásd Népszava, 1938. február 1. és 8.

[301] Népszava, 1938. február 8.

[302] Buchinger a *Népszavá*ban írt vezércikkében már figyelmeztette a pártot és a polgári ellenzéket is, hogy ez a közöny, amely a választójoggal kapcsolatban az utóbbiaknál megnyilvánult, nem vezet semmi jóra. A polgári pártoknak végre meg kellene érteniük, ha „nem módosítják magatartásukat" és „nem teljesítik a maguk kötelességét, akkor végül is elsorvadnak azok a népi erők, amelyekre az elnyomó törekvésekkel szemben a polgári szabadságnak is szüksége van". (Népszava, 1938. január 28.)

[303] Dolgozók Lapja, 1938. április.

[304] *Pintér István:* A KMP és a Márciusi Front.

[305] Szakasits Árpád szóbeli közlése.

[306] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. februári, márciusi és áprilisi jelentés, illetve 6. cs. 1938. február 4-i jelentés.

[307] Népszava, 1938. március 23.

III. FEJEZET

[1] A rádiószózatot közli Népszava, 1938. április 4.

[2] Áprilisban fogadta el a parlament az új választójogi törvényt, ezt követte a győri program közzététele, majd a legnagyobb vitát kiváltó első zsidótörvény.

[3] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. március 25-i jelentés.

[4] PI Archívum, 658. f. 6/232. ő. e.

[5] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. március 15-i jelentés.

[6] Népszava, 1938. március 18.

[7] Ugyanott.

[8] Népszava, 1938. március 20. – Jól értesült rendőrségi jelentés szerint a találkozón Peyerék Darányi tudomására hozták, hogy amíg a kormány „nem teszi lehetetlenné" a párt működését, a párt vezetői sem indítanak akciót a kormány ellen, ellenkező esetben igen. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. március 21-i jelentés.)

[9] Népszava, 1938. március 25.

[10] Népszava, 1938. március 29.

[11] A politikai rendőrség az egyes pártvezetők nyilatkozatai alapján állapította meg: Peyerék a kialakulóban levő nemzeti mozgalmat, amelynek kezdeményezése „a kormányzóhoz közel álló körökből indult ki", sokat ígérőnek tartják, és hajlandóak volnának benne maguk is részt venni. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. március 31-i jelentés.)

[12] Népszava, 1938. március 27., április 3.

[13] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. március 31., április 2-i jelentés.

[14] Népszava, 1938. április 4.

[15] PI Archívum, 651. f. 4. cs. – Peyerék már ebben az időben olyan értesüléseket is szereztek, hogy Darányi napjai meg vannak számlálva, és utóda vagy Imrédy, vagy Rőder lesz.

[16] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. április 13-i jelentés.

[17] Szocializmus, 1938. április. 169–175. old.

[18] Népszava, 1938. április 24. Mit szól a külföld?

[19] Népszava, 1938. május 7.

[20] A szakszervezeti nyilvántartás szerint 1937. november 7. és 1938. február 1. között 5,5%-kal nőtt a szakszervezeti tagok között a munkanélküliek száma. 12 896-ról 19 108-ra emelkedett. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. március 16-i jelentés.)

[21] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. április 25-i jelentés; 658. f. 8/2. ő. e. Az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottságának jelentése.

[22] PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. április 25-i jelentés.

[23] Népszava, 1938. április 24. és 1938. május 11.; PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. április 29-i jelentés.

[24] PI Archívum, 651. f. 6. cs. – Az április 22-i jelentés már tudni vélte, hogy az MSZDP-ben, a szakszervezetekben, valamint az ifjúsági csoportokban található kommunisták a hűvösvölgyi ünnepély után „vörös zászlókkal, tüntetésszerűen akarnak Budapestre bevonulni".

[25] Népszava, 1938. május 3.; PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. május 6-i jelentés.

[26] Népszava, 1938. május 15. Új kormány – új helyzet.

[27] Népszava, 1938. június 2. Buchinger felszólalása a Házban.

[28] Népszava, 1938. június 2.; PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. augusztus 5-i jelentés.

[29] Április végén Magyarországon járt Arthur Henderson, augusztus végén Lansbury vezetésével egy háromtagú békeküldöttség, szeptember elején pedig Rhys Devis vezetésével egy háromtagú munkáspárti parlamenti delegáció. (PI Archívum, 651. f. 4. cs. 1938. április 27.)

[30] Lásd a *Népszava* 1938. júniusi és júliusi számait.

[31] Népszava, 1938. június 10., 12., 19., július 3.

[32] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. július 29.; Népszava, 1938. július 26.

[33] Népszava, 1938. augusztus 30. Berlin után.

[34] Népszava, 1938. augusztus 20.

[35] 1938 nyarán a nyilasok a tüntetések egész sorát bonyolították le – az eucharisztikus kongresszus, a Szent István ünnepségek alkalmából éppúgy, mint egyébként is – anélkül, hogy a rendőrség és a csendőrség ebben különösebben akadályozta volna őket.

[36] Népszava, 1938. július 3. Szociáldemokratának lenni.

[37] Lásd a *Népszava* 1938. július 5–6-i számait.

[38] Harminc – az ország minden részéből ide sereglett – munkásdal-egyesület és az MTE sportegyesület vett részt a Munkásdalos Szövetség által rendezett találkozón. A város vezetősége a kultúrházat, a sportegylet futballpályáját bocsátotta rendelkezésükre, továbbá anyagi- és erkölcsi támogatást nyújtott a rendezvényhez. (PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. június 17.)

[39] Népszava, 1938. június 16.

[40] Magyarság, Nemzeti Újság, 1938. augusztus 10.; Népszava, 1938. augusztus 11.

[41] Népszava, 1938. augusztus 14.

[42] Szeptember 19-én ad a belügyminiszter utasítást a vizsgálat megindítására és csak 1939 júniusában adnak ki semmitmondó jelentést annak eredményéről.

[43] PI Archívum, 651. f. 5. cs. 1939. március 24.

[44] Népszava, 1938. augusztus 31.

[45] Erre vonatkozóan lásd a Fővárosi VB-hez intézett leveleket (PI Archívum, 658. f. 8/54. ő. e.; 8/47. ő. e.) és az FVB június 3-i és 7-i ülésének jegyzőkönyvét. (Ugyanott, 658. f. 8/2. ő. e.)

[46] A vezetők, hogy a Szovjetunióval szembeni megnyilatkozásaik miatt támadt újabb és újabb elégedetlenséget leszereljék, 1938 nyarán mérsékelték szovjetellenes vádjaikat. Nagyobb hangsúlyt kapott a Szovjetuniónak a fasizmus elleni európai méretű küzdelemben betöltött pozitív szerepe, sőt maga Peyer Károly vállalkozott arra, hogy követelje a Szovjetunióval a gazdasági kapcsolatok erősítését, a lehetőségek jobb kihasználását. (Népszava, 1938. május 24.)

[47] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

[48] Az említett pártszervezetekben a „hangadókat" több hónapra eltiltották a pártszervezetek és munkásotthonok rendezvényeinek látogatásától. Másokat hosszabb-rövidebb időre megfosztottak tisztségüktől. Néhány végrehajtó bizottságot – köztük a zuglóit – lemondattak. Hosszabb vita után, és nem egyhangú döntéssel, néhány kizárás is történt. (PI Archívum, 658. f. 8/54.,

8/47., 8/2. ő. e.) – Zentai (Zuschlag) Vilmos – az FVB tagja – a VII. kerületben szerzett benyomásairól, az ott folytatott beszélgetésekről a következőket írta: „Már mindenki tudja – mondották –, hogy a magyar kommunisták betartják az egységfrontra vonatkozó megállapodásokat, mindenki látja, hogy a kommunisták bent a pártszervezetben dolgoznak és mindenképpen elősegítik a munkásmozgalomnak a fejlődését, csak a Szociáldemokrata Párt nem akarja ezt tudomásul venni. Az volt a benyomásom – zárja jelentését –, hogy itt egy kommunisták között létrejött taktikai irányról van szó, amelyet egyoldalúan határoztak el." (Ugyanott, 658. f. 8/48. ő. e.) – Büchler főtitkár az elmondottak és a befutott jelentések alapján ezzel zárta a június 3-i VB-ülést: „a pártszervezetekben vége van a nyugalmi állapotnak". (Ugyanott, 658. f. 8/2. ő. e.)

[49] Bővebben lásd: *Orosz Dezső–Pintér István:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikai arculatáról (1936–1939). Párttörténeti Közlemények, 1961. május és PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e., 651. f. 6. cs.

[50] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. július.

[51] Lásd Népszava, 1938. május 22. Hivatásrend – demokrácia.

[52] Lásd *Orosz–Pintér:* Id. mű; Peyer levele a *Népszavá*hoz.

[53] Bresztovszky és Mónus augusztus végi levélváltásából kiderül, hogy a cseh válság újbóli jelentkezése miatt a pártvezetésben nagy az „idegesség", „túl sok a telefonálás", „nagy a háborús pánik". (PI Archívum, 694. f. 1. cs. 15. d.)

[54] Részletesebben lásd *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó 1970. 58–64. old.

[55] Népszava, 1938. szeptember 6.

[56] Szocializmus, 1938. július–augusztus. *Mónus Illés:* A válság elmélyült.

[57] Részletesebben lásd *Ránki György:* Adalékok a magyar külpolitikához a Csehszlovákia elleni agresszió idején. Századok, 1959. 1–2. sz.

[58] Tüntetések voltak Kiskunfélegyházán, Kecskeméten, Debrecenben, Békéscsabán, Mosonmagyaróvárott, Pécsett, Sopronban, Salgótarjánban, Balassagyarmaton, Makón, Nyíregyházán, Hódmezővásárhelyen, Gyöngyösön, Szarvason, Kiskunhalason, Komáromban, Nagykőrösön, Csomán, Szentgotthárdon stb. (Népszava, 1938. szeptember 22., 23., 24., 27.)

[59] *Jemnitz János:* Az angol Munkáspárt politikai irányvonalához. Történelmi Szemle, 1978. 1. sz.

[60] Népszava, 1938. szeptember 16.

[61] Népszava, 1938. szeptember 18., 20., 21., 24., 25.

[62] Erre vonatkozóan lásd PI Archívum, 696. f. 24. ő. e.; 694. f. 10. d.; 651. f. 1938–7–14354. - Kolosváry-Borcsán keresztül a kormány betiltással fenyegette meg a pártvezetőséget, ha az nem használja fel nyugati összeköttetéseit a magyar igények érdekében.

[63] PI Archívum, 651. f. 6. cs. szeptember 30., október 7., november 4.

[64] PI Archívum, 696. f. 24. ő. e.

[65] Népszava, 1938. szeptember 18.

[66] Szocializmus, 1938. szeptember–október.

[67] Népszava, 1938. október 1. A müncheni béke. Hasonló tartalmú cikk az „Új Európa felé". (Népszava, 1938. október 9.)

[68] Lásd a Szocialista Munkásinternacionálé VB-ülésének jegyzőkönyvét. PI Archívum, 696. f. 88. ő. e.

[69] Szocializmus, 1938. szeptember–október. *Mónus Illés:* München után.

[70] „ A négy nagyhatalom kormányfői kijelentik – olvasható az egyezmény függelékében –, hogy a csehszlovákiai lengyel és magyar kisebbség problémái, ha az illetékes kormányok három hónapon belül szerződéssel nem rendezik azt, a jelenlevő négy nagyhatalom kormányfői újabb találkozásának tárgyát alkotják." Lásd *Ránki György:* Id. mű, 138. old.

[71] Lásd „A magyar–cseh kérdés", „Huzavona nélkül", „A magyar probléma" (a Népszava 1938. október 2., 4., 5-i vezércikkei).

[72] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. október 21-i jelentés.

[73] PI Archívum, 651. f. 2/1938–7–14354.

[74] Népszava, 1938. október 8.
[75] PI Archívum, 694. f. 10. d.
[76] PI Archívum, 651. f. 2/1938–7–14354.
[77] PI Archívum, 651. f. 2/1938–7–14354. – A pécsi rendőrkapitányság Tolnai József titkárnak a választmányi ülésről a pártszervezetnek adott tájékoztatója alapján jelentette, hogy Peyer Károly is azon a véleményen volt, hogy a pártban „tisztulási folyamat indult meg, és remélni lehet, hogy a zsidókat eltávolítják körükből".
[78] Népszava, 1938. október 16.
[79] Kérték a főtitkárt, hogy „hathatós befolyását a jogos magyar igények békés úton való kielégítésére használja fel és ilyen értelemben szíveskedjék az angol és nemzetközi szövetkezeti közvéleményt tájékoztatni". (Népszava, 1938. október 22.)
[80] Lásd PI Archívum, 696. f. 24. ő. e. és Népszava, 1938. október 15.
[81] Népszava, 1938. október 25., 29.
[82] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. október 21-i, november 4-i és 11-i jelentések.
[83] PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.
[84] PI Archívum, 696. f. 32., 79. ő. e.
[85] Népszava, 1938. november 6.
[86] Feltehető, hogy már a bécsi döntés előtt ismerték az angolok álláspontját. A pártvezetőséget mégis az angol külügyi államtitkár nyilatkozata nyugtatta meg véglegesen, aki kormánya nevében nyilvánosan üdvözölte a bécsi döntést. (Népszava, 1938. november 18.)
[87] Népszava, 1938. november 6.
[88] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. november 11.
[89] Népszava, 1938. november 18. – Imrédy Béláné a Szaktanácshoz intézett levelében megköszönte „a nagylelkű adományt". (PI Archívum 651. f. 6. cs. 1938. november 20.)
[90] Ott volt Peyer Károly, Takács Ferenc, Esztergályos János, Reisinger Ferenc, Györki Imre, Kertész Miklós, Propper Sándor, Büchler József, Szepessy Albert és Bechtler Péter. (Népszava, 1938. november 12.)
[91] Képviselőházi Napló, 1935-re hirdetett nemzetgyűlés jegyzőkönyve. I. köt. 268. old.
[92] Szabad Szó, 1938. november 19. (Franciaországban megjelenő lap.)
[93] Népszava, 1938. november 13., 15.
[94] Népszava, 1938. november 15. és utána következő számok.
[95] Népszava, 1938. november 16. – Az MSZDP Fővárosi Végrehajtó Bizottsága november 18-án hozott határozata már mintegy lehiggadva állapítja meg: a szervezett munkásság „sokszor a nemzet érdekében, saját egyéni és pártérdekeit háttérbe szorítva, lábhoz tett fegyverrel nézte a különböző nyilas- és horogkeresztesek éktelenkedéseit". A nyilas rendbontók – úgy látszik – ezt akarják felbolygatni. Az ilyen gaztettekkel a munkásság erélyesen szembeszáll, nem feledve, hogy „a nemzet sorsdöntő óráiban mindig méltóságteljes és nyugodt magatartást tanúsított". (Népszava, 1938. november 19.)
[96] Népszava, 1938. november 19.
[97] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. november 18., december 9. és Seres József, Gulyás Gyula szóbeli közlése.
[98] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1938. december 9-i jelentés; Népszava, 1938. december 2.
[99] Lásd a *Népszava* 1938. október 20-i, november 9-i cikkeit.
[100] Népszava, 1938. november 19.
[101] Pártszervezet, 1939. január.
[102] Népszava, 1938. november 19.
[103] Föld és Szabadság, 1938. december.
[104] PI Archívum, 694. f. 10. d.
[105] A kongresszust eredetileg 1938. november elejére, majd 1939. január elejére hirdették meg. Az első időpontot a bécsi döntés, a másodikat a *Népszava* betiltása miatt halasztották el. A kongreszszus végül is 1939. január 29-én ült össze.

[106] Lásd Veres Péter, Erdei István, Kiss János, Bányász József, Kállai Sándor, Takács Ferenc kongresszusi felszólalását. (PI Archívum, VIII. res. 1933–4–2118.)
[107] PI Archívum, 658. f. 5/158. ő. e.
[108] 1936 tavaszán Békés, Csongrád és Pest megyében 720 kaszáskeresztest fogott le a rendőrség. (Népszava, 1936. június 13.; 8 órai Újság, 1936. június 14.) Lásd még *Szakács Kálmán:* Id. mű.
[109] PI Archívum, 672. f. 15. ő. e.
[110] PI Archívum, 762. f. 17. ő. e.
[111] Népszava, 1935. március 29. és április 10.
[112] Népszava, 1935. szeptember 17.
[113] PI Archívum, 651. f. 4. ő. e. (1936. február 14-i jelentés.)
[114] PI Archívum, 658. f. 6/212. ő. e. – Erdei leírja, hogy 1937. augusztus 5. és 17. között Takáccsal együtt bejárták Szatmár, Szabolcs, Bihar és Hajdú megye 33 községét.
[115] Ibrány községben a csendőrök mindkettőjüket megverték. Erdeit letartóztatták. Takács az alispánhoz, majd a főispánhoz fordult és elérte, hogy a csendőröket elmozdították. A *Népszava* is tudósított az esetről. (PI Archívum, 658. f. 6/212. ő. e.)
[116] PI Archívum, 658. f. 6/225. ő. e. Lásd még Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon, 1848–1948. II. köt. 930–938. old.
[117] PI Archívum, 658. f. 252. ő. e.
[118] PI Archívum, 694. f. 1/15. ő. e.
[119] Szakasits Árpád visszaemlékezését idézi *Betlen Oszkár:* Népi demokratikus fejlődés Spanyolországban, 1936–1939. Kossuth Könyvkiadó 1963. 219. old.
[120] PI Archívum, 694. f. 1/22. ő. e.
[121] A leveleket lásd PI Archívum, 658. f. 8/1938–4.
[122] PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.
[123] Népszava, 1938. október 16. és 26.; Szocializmus, 1938. december. *Buchinger Manó:* Pártgyűlési gondolatok.
[124] PI Archívum, 658. f. 5/195. ő. e.
[125] PI Archívum, 694. f. 18/5. ő. e.
[126] PI Archívum, 694. f. 4/22. ő. e.
[127] PI Archívum, 651. f. 6. ő. e. 1938. november 18-i és december 2-i jelentés.
[128] Népszava, 1938. november 26.
[129] PI Archívum, 651. f. 6. ő. e. 1938. novemberi, decemberi jelentések és 694. f. 1/8. ő. e.
[130] PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.
[131] Szocializmus, 1938. december. *Buchinger Manó:* Pártgyűlési gondolatok.
[132] Szocializmus, 1938. november. *Mónus Illés:* Új reformkorszak.
[133] Népszava, 1939. január. *Szakasits Árpád:* Emelt fejjel.
[134] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[135] PI Archívum, 658. f. 8/21. ő. e.
[136] PI Archívum, 658. f. 6/296. ő. e.
[137] PI Archívum, 694. f. 4/22. ő. e.
[138] PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.
[139] PI Archívum, 694. f. 4/22. ő. e.
[140] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. és 651. f. 6. ő. e. 1938. január 6-i, 13-i jelentések.
[141] PI Archívum, 694. f. 10. ő. e.
[142] PI Archívum, 694. f. 1/22., 1/14. ő. e.
[143] PI Archívum, 694. f. 1/10., 1/16. ő. e.
[144] PI Archívum, 696. f. 32. ő. e. – A Reisinger-eset nem maradhat nyom nélkül, jegyzi meg Buchinger, Peyerrel vitatkozva, feljegyzésében.
[145] PI Archívum, 658. f. 1939/2.
[146] PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.; Népszava, 1939. január 28.
[147] PI Archívum, 651. f. 2/1929–4–6399. A nyomozóosztály jelentése az előértekezletről; Orosz

Dezső visszaemlékezése; *Marosán György:* Tüzes kemence. Magvető Könyvkiadó 1970. 468–469. old.

148 PI Archívum, 694. f. 1/16. ő. e.

149 Csak néhányat a küldöttekre vonatkozó töredék dokumentumokból: ifj. Fock Jenő, Botyánszky Margit, Erdős László, Fodor Gyula, Török János, Katona János, Simon Ferenc, dr. Jáhn Ferenc, Orosz Dezső, Gárdos Mária, Mező Gyula, Kulich Gyula, Kossa István, Tóth Mihály, Marosán György, Keresztes Mihály, Rónai Sándor, Vajda Imre stb. A küldöttek között Goldmann György is szerepelt, de megbízólevelét közvetlenül a kongresszus előtt visszavonták. (PI Archívum, 658. f. 1/35.)

150 PI Archívum, 658. f. 1/3. ő. e.; Népszava, 1939. január 29.

151 A Peyer beszédét teljes terjedelemben közlő *Népszava*-szám tele van tűzdelve „ütemes, zúgó, dübörgő, hosszan tartó taps, dübörgő éljenzés" megjegyzésekkel. A beszéd végén pedig – a lap közlése szerint – „a kongresszus tagjai, felugorva helyükről, percekig tartó, tomboló tapsviharral ünnepelték Peyert és tüntettek az SZDP mellett". (Népszava, 1939. január 31.)

152 Idézi *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. 75. old.

153 Ugyanott, 95–102. old.

154 Új Hang, 1939. április. *Szebenyi Gáspár [Bolgár Elek]:* Megvédi-e Magyarországot Teleki Hitler ellen?

155 PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.

156 Népszava, 1938. november 25.

157 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. januári jelentés.

158 Népszava, 1939. január 21.

159 Szocializmus, 1938. november. *Mónus Illés:* Új reformkorszak és 1938. december: Új Európa – új európai politika.

160 Föld és Szabadság, 1938. december. (A Népszava helyett megjelenő lap.)

161 Értesítő, 1939. január.

162 Szociáldemokrata füzetek, 29. sz. Kéthly felszólalása.

163 Pártszervezet, 1939. január.

164 Az OIB akcióprogramjából négyféle dokumentum áll rendelkezésünkre, ami egyben azt is tükrözi, hogy e kérdésben csak viták után sikerült a közös álláspont kialakítása.

165 PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.

166 Népszava, 1939. január.

167 PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

168 Népszava, 1939. január 19. és PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.

169 Népszava, 1939. január 29.

170 Népszava, 1939. január 31.

171 Felszólaltak: Borovszky Géza (Kassa), Radvánszky Rezső (Budapest), Hubert Károly (Rozsnyó), Millok Sándor (Budapest), Kállai Sándor (Debrecen), Kabók Lajos (pártvezetőség), Zentai (Zuschlag) Vilmos (Budapest), Szobek András (Békéscsaba), Bányász István (Mezőberény), Surányi Lajos (Budapest).

172 A kongresszusra vonatkozó adatokat lásd Népszava, 1939. január 31. és PI Archívum, 658. f. 1/35. ő. e.

173 PI Archívum, 696. f. 142. ő. e.

174 Az új pártvezetőség tagjai lettek: *Brumiller László,* Buchinger Manó, *Farkas István,* Gyürey Rudolf, Horovitz Gábor, *Hubai János,* Kabók Lajos, *Karácsony Sándor,* Kéthly Anna, Peyer Károly, *dr. Ries István,* Szakasits Árpád, Szeder Ferenc. (A dőlt betűvel írottak újonnan kerültek a vezetőségbe.)

175 1939 januárjában Büchler javaslatot terjesztett a választmány elé arról, hogy a jövőben ne a pártvezetőség, hanem a kongresszus válassza meg a főtitkárt, és csak a kongresszusnak legyen joga visszahívni. Ez azt a peyeri gyakorlatot akarta kiküszöbölni, amely a vezetőségnek lehetőséget adott a főtitkár elmozdítására. Ez történt 1936-ban Mónus, 1938 végén Büchler, 1942-ben

pedig Szakasits Árpád esetében is. A pártvezetőség a javaslatot elutasította. (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)

176 PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

177 Népszava, 1939. március 7. és PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. márciusi jelentések.

178 A belügyminiszter 1939. február 11-én – Imrédy bukásának ismertté válásakor – a *Népszavát* „Mit brennender Sorge" c. vezércikkéért ismét egy hétre betiltotta. A lap átvette a haldokló pápa utolsó enciklikájának címét és mondanivalóját. Ebben XI. Pius a német barbarizmus ellen „az aggodalmon túl" „az ellenállást és szembenállást" hangsúlyozta. A betiltó végzés szerint a cikk az ország „külpolitikai érdekeit veszélyezteti". (Népszava, 1939. február 11. és 19.)

179 Népszava, 1939. február 19.

180 Népszava, 1939. február 24.

181 Népszava, 1939. március 30.

182 Népszava, 1939. március 19. Történelem sodrában.

183 1939 tavaszán felbomlóban volt a Szocialista Munkásinternacionálé. A skandináv országok és az angol Munkáspárt izolációs politikát folytatva, kivonulóban voltak az Internacionáléból, amely pedig Adler vezetésével éppen ebben az időben sürgetett határozott akciókat a háború megakadályozására. A vita és a belső problémák nagyságára jellemző, hogy az angol és skandináv pártok Adler elmozdítását és egy angol főtitkár kinevezését akarták elérni. Buchinger letörve jegyezte meg: az angolok teljesen magukra akarják hagyni az európai – a fasizmus által sújtott vagy fenyegetett – szocialista pártokat. Az Internacionálé titkárságához küldött levélben az SZDP elítélte az izolációs törekvéseket, azt, hogy egyesek csak saját érdekeikre vannak tekintettel és az összességét elutasítják. Ez az Internacionálé halálát jelentené akkor, amikor mindennél nagyobb szükség van „a szocialista pártok kollektív akciójára és egy erős Internacionáléra". (PI Archívum, 696. f. 32.; 79. és 90. ő. e.)

184 Népszava, 1939. március 19.

185 Népszava, 1939. március 5. és 7.

186 Népszava, 1939. március 2.

187 Lásd a *Nemzeti Újság* és a *Népszava* március–májusi számait (főként május 24., 25., 26.), továbbá PI Archívum, 694. f. 1/21. di; 721. f. 2/31. ő. e.

188 Népszava, 1939. március 22. Fölöszlatni! Betiltani!

189 Egyes források szerint a párt három budapesti és Pest környéki, hat városi lajstromos, öt megyei lajstromos és 18 egyéni kerületben indított 123 jelöltet, ezek nagy többsége csak névleges induló volt – ehhez pedig 300 000 pengő kaucióra volt szükség. (PI Archívum, 851. f. (2)1939–7–5557.) A végül is 3 lajstromos és 7 egyéni kerületben 63 SZDP jelölt indult. (Népszava, 1939. május 23.)

190 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. április 28-i jelentés.

191 PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557.

192 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. május 19-i jelentés.

193 A hűvösvölgyi Nagyréten a harcos megemlékezés mellett az OIB felvonulással egybekötött tüntetést szervezett, egy csoport fiatal pedig a városba vonult és a *Népszava* szerkesztősége előtt a pártot és a *Népszavát* éltette. (Népszava, 1939. május 3.)

194 PI Archívum, 1939. május 26-i jelentés. – Makón pedig a Kossuth-párt szólította fel választóit, hogy szavazzanak az SZDP-re. (Ugyanott, 1939. május 27-i jelentés.)

195 Közli Népszava, 1939. május 5.

196 PI Archívum, 651. f. 3/1939. sz. n. 2. – A rendelet végrehajtásáról készült kimutatás pontosan megjelöli, mely szervezetből hány embert kellett eltávolítani.

197 Pesti Újság, 1939. május 18.

198 PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557.

199 Esti Újság, 1939. május 24.

200 Pesti Újság, 1939. május 18.

201 Népszava, 1939. május 26.

202 PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. május 26-i jelentés.

[203] Népszava, 1939. május 18.
[204] Népszava, 1939. május 17.
[205] Népszava, 1939. május 28.
[206] Népszava, 1939. május 31. – A *Magyar Nemzet* 1939. május 31-i száma közli a végleges hivatalos összesítő adatokat is; PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939–4/1.
[207] Bethlen sajnálattal állapítja meg, hogy a régi ház 245 tagja közül 41 maradt ki, köztük 22 miniszter és államtitkár és legalább 15–20 fontos közéleti szerepet betöltött politikus. (Pesti Napló, 1939. június 1. és 8.)
[208] Népszava, 1939. június 1.
[209] Pesti Napló, 1939. május 31.
[210] Magyar Nemzet, 1939. május 31.
[211] Népszava, 1939. május 31.
[212] Népszava, 1939. június 8.
[213] Buchinger, de főképp Szakasits Árpád sorra járta a pártszervezeteket, hogy válaszoljon a „háborgó" párttagságnak. Ezek a válaszok önkritikusabbak voltak, mint a vezetőség állásfoglalása.
[214] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e. – Kulich Gyula az SZDP-ben uralkodó helyzetről a KMP vezetőihez 1939 júniusában intézett levelében leírta, hogy a pártban „nagy a lehangoltság és az elkeseredés. A szociáldemokrata pártszervezeteken belül állandóak a veszekedések és tettlegességre is sor került." A válaszlevél kifejtette: mindent el kell követni, hogy a pánikhangulat el ne terjedjen a pártban. Meg kell találni a helyes megoldást. (PI Archívum, 651. f. 1/1940–B–2194. 181. old.)
[215] Az aláírók neveit lásd PI Archívum, 658. f. 8/18. ő. e. – Feltehető, hogy az ívet még sokan aláírták volna, ha Peyerék időben észre nem veszik és közbe nem avatkoznak.
[216] Az értekezlet lefolyásáról szóló részletes rendőri jelentést lásd PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. június 16-i jelentés.
[217] A beadvány sorsát nem ismerjük. Kétségtelen, a VI. kerületi VB továbbította a fővárosihoz. Ott – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – Bechtler Péter ismertette. Döntést a jegyzőkönyv nem tartalmaz. (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)
[218] Népszava, 1939. június 23. – „A munkásifjúság sürgősen várja a múlt tapasztalatainak és az ankétok, viták eredményének a lefordítását a politikai teendők nyelvére. Induljunk neki... álljunk konkrét követelésekkel a dolgozók élére, akik csak vezetést várnak. Cselekvő ifjúság akarunk lenni, és várjuk az indulás jelét!"
[219] A pártszervezet körzetvezetői értekezletének döntését közölve írta Szamai Lajos titkár: „A VIII. kerületi VB felkéri a Titkárságot, hogy a választási eredmények tanulságainak, továbbá a jövő feladatainak megbeszélése céljából a lehető legrövidebb időn belül *ankétot* hívjon össze." Kérik, hogy javaslatukat a Fővárosi VB is támogassa. (PI Archívum, 658. f. 8/48. ő. e.)
[220] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[221] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[222] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939/6–8.
[223] A Fővárosi VB június 30-i ülése – a kerületek nyomására – elfogadta és továbbította a pártvezetőséghez azt a javaslatot, hogy „lajstromos kerületenként ankétot tartsanak a párt helyzetéről". (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)
[224] Népszava, 1939. június 15.
[225] Lásd az 1939. június 10-re meghirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplóját. I. köt. Június 25-i és 28-i ülés.
[226] Lásd *Lackó Miklós:* Id. mű, 185–192. old. és *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. 126–128. old.
[227] Az álmunkásszervezetek által támogatott sztrájkok voltak az említetteken kívül a kispesti, a pesterzsébeti, a békéscsabai, a győri, a soproni textilgyárakban, a tokodi és salgótarjáni üveggyárban, a szegedi bőr- és cipőgyárban, az úrkúti, zagyvapálfalvi bányaüzemekben.

[228] A rendőrségi jelentések a vizsgálati anyagra támaszkodva hangsúlyozzák a szakszervezetekben a „bomlási processus" felgyorsulását. Olyan nagy szakszervezeteknél is, mint a vasas, 15%-os csökkenést említenek (PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557.); a BSZKÁRT-nál 900 fő jelentette be a szakszervezetből való kilépését (Ugyanott, 651. f. 6. cs.) stb.

[229] A *Magyar Nemzet* 1939 nyarán több cikket szentel a szakszervezetek és a munkáskamara kérdésének és az utóbbi mellett tör lándzsát, mert a szakszervezet „szükséges rossz", „konzervatív, idegen elem a nemzet testében". (Lásd pl. 1939. augusztus 13-i szám.)

[230] Pester Lloyd, 1939. június 9.; Esti Újság, 1939. június 12. – Hasonló manőverre később is van példa. Amikor az érdekképviseleti rendelet a beharangozás ellenére várat magára és a szélsőjobb, sőt még a kormánysajtó is türelmetlenül követeli az ígéret valóra váltását, kormánykörökből kiszivárogtatott adatok alapján a *Nemzeti Újság* 1939. augusztus 18-i számában szinte teljes egészében közzéteszi „az új munkáskamarai törvényjavaslatot". Hogy azután néhány nappal később a kormány az MTI útján a *Nemzeti Újság* közlését hivatalosan cáfolja. (Népszava, 1939. augusztus.)

[231] A tervezetet lásd PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557.

[232] Lásd Népszava, 1939. július 18. és PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–1208.

[233] Az országgyűlési képviselők a mandátumuk után járó összeg 40%-át a pártkasszába fizették. A 6 kiesett mandátum és a szakszervezetektől kapott kollektív tagdíj elmaradása évente mintegy 70 000 pengővel csökkentette a párt bevételét. (PI Archívum, 651. f. 6. cs., 1939. június 23-i jelentés.)

[234] Népszava, 1939. július 1.

[235] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939–6/1.

[236] PI Archívum, 658. f. 5–1939/6–3.

[37] Lásd a Népszava 1939. június–augusztusi számait. Az SZMI VB ülésén járt Buchinger jegyzetei között található a nyugati pártok azon információja, hogy a blokád ellenére az angol gyárosok félmilliárd évi „extra exportot" biztosítanak Hitlernek. Az SZMI bízik az angol–orosz tárgyalás sikerében, bár Chamberlainnel szemben „jogos a bizalmatlanság". (PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.)

[238] PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–11113.

[239] Lásd Népszava, 1939. július 30., augusztus 1., augusztus 2. Pártunk ankétja, válaszok és lehetőségek.

[240] PI Archívum, 651. f. 2/1939–12198.

[241] Buchinger feljegyzéseit lásd PI Archívum, 696. f. 32. ő. e. – A tobbi ankétról csupán rövid rendőrségi jelentések állnak rendelkezésünkre, amelyek a résztvevők rendkívüli aktivitására utalnak.

[242] PI Archívum, 696. f. 229. ő. e.

[243] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

[244] Népszava, 1939. július 25.

[245] Népszava, 1939. augusztus 24.

[246] Az élelmezési, cukrász-, bányász-, vegyész-szakszervezetek különböző bér- és szociálpolitikai követeléseket tűztek közvetlenül napirendre.

[247] Népszava, 1939. augusztus 8. és 17.

[248] Népszava, 1939. augusztus 17. és 24.

[249] PI Archívum, 651. f. 3/1939. sz. n. 1.

[250] Népszava, 1939. augusztus 20–22., PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557.

[251] Követelte a választójogi törvény haladéktalan reformját; az egyesülési és gyülekezési jog törvényes biztosítását; a sajtószabadságot; az egyéni szabadság törvényes biztosítását; a rehabilitáció törvénybe iktatását; az önkormányzat elvének teljes és tökéletes keresztülvitelét.

[252] A dokumentumot lásd PI Archívum, 658. f. 5/239. ő. e.

[253] Cikksorozat látott napvilágot a szlovák, lengyel, délszláv nacionalizmus erősödéséről, benne a pánszlávizmus újraéledéséről. Különösen veszélyesnek tartották az orosz „nacionalizmus",

az orosz „nemzeti érzés" felébresztését. A szovjet film, színház, irodalom a nagy orosz hazafiak feltámasztásával „a nacionalizmus igézetében" él. (Magyar Nemzet, 1939. augusztus 11.)

[254] Eckhardt a választások után ideiglenesen „visszavonult" a politikától, Párizs, London között utazgatott, lemondásával foglalkozott. Augusztusban tért ismét vissza a politikai porondra.

[255] Magyar Nemzet, 1939. július 9.

[256] Népszava, 1939. június 11.

[257] Népszava, 1939. június 17. – „A polgári osztályok ezt a harcot a maguk részéről sikeresen megvívni nem tudják. A kormányon a sor. Össze tudja-e fogni a társadalom valamennyi erőit a veszély elhárítására?"

[258] Magyar Nemzet, 1939. június 21.

[259] Magyar Nemzet, 1939. július 21.

[260] Magyar Nemzet, 1939. július 27.

[261] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

[262] Magyar Nemzet, 1939. július 22.

[263] Lásd Magyar Nemzet, 1939. június–július.

[264] Népszava, 1939. július 30.

[265] Népszava, 1939. augusztus 2.

[266] Népszava, 1939. július 18.

[267] Magyar Nemzet, 1939. július 30. – Pethő Sándor augusztus 1-i vezércikkében ugyancsak arról ír, hogy súlyos hiba lenne a munkásosztályt különböző feltételek megfogalmazásával kitagadni az összefogásból.

[268] Népszava, 1939. augusztus 1. és Magyar Nemzet, 1939. július 30.

[269] PI Archívum, 615. f. 1/1940–B–2194. 181. old. Részletesebben lásd még Legyőzhetetlen erő. 116–119. old.

[270] Magyar Nemzet, 1939. augusztus 12.

[271] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 1939. augusztusi jelentés.; Népszava, 1939. augusztus 17.

[272] Magyar Nemzet, 1939. augusztus 17.

[273] Népszava, 1939. augusztus 20.

IV. FEJEZET

[1] Teleki külpolitikájáról részletesen lásd *Juhász Gyula:* A Teleki-kormány külpolitikája, 1939–1941. Akadémiai Kiadó 1964.

[2] Népszava, 1939. szeptember 2.

[3] Hadtörténeti Levéltár: HM Elnöki 1. VKF 5366/1940.

[4] *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. 139. old.

[5] E kérdésről lásd *Zágoni Ernő:* A magyar kommunisták a munkásegységért, 1939–1942. Kossuth Könyvkiadó 1963.

[6] Népszava, 1939. szeptember 2.

[7] Népszava, 1939. szeptember 3.

[8] A panaszbizottság felállításának sürgetése állandó téma az SZDP-ben. Először a *Népszava* egy levélíró javaslataként vetette fel (szeptember 10.). E javaslatot szeptember 27-én Malasits Géza Győr város törvényhatósági bizottsága elé terjesztette. Ettől kezdve a parlamentben, a törvényhatósági bizottságok ülésein, a sajtóban, a gyűléseken állandóan napirenden tartják.

[9] Népszava, 1939. szeptember 6.

[10] Népszava, 1939. szeptember 16.

[11] Népszava, 1939. szeptember 30. A teljes határozatot lásd: Az SZDP vezetőségének jelentése az 1942-es XXXIII. pártgyűléshez.

[12] Népszava, 1939. szeptember 5.

[13] PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–sz. és 658. f. 8/2. ő. e.

[14] Népszava, 1939. szeptember 21.

[15] *Buchinger Manó:* A munkásmozgalom jövőjéről. A munkás könyve. Cikkek, tanulmányok. SZDP Kiadás 1943. 15. old.

[16] Népszava, 1940. március 24. *Ács Tamás [Mónus Illés]:* A szocializmus hirdetése.

[17] Augusztus végén a nyilasok tüntettek a német és olasz nagykövetség előtt. „Éljen Hitler!", „Éljen Sztálin!", „Éljen a nemzeti-szocialista Németország!", „Éljen a Szovjetunió!" „Orosz követséget!" jelszavakat kiabáltak. Hasonló érvekkel léptek fel a munkások között is. Sőt a szervezett munkásoknak ajánlatokat tettek az együttműködésre. (PI Archívum, 500 f. 2/602. ő. e. és 651. f. 2/1940–7–7744, továbbá Népszava, 1939. augusztus 25.) A kormánylapok is úgy próbálták az egyezményt beállítani, hogy itt nemcsak a Szovjetunió külpolitikájában történt „frontváltozás", hanem a „szovjet lényege" is változóban van. (Népszava, 1939. augusztus 29.)

[18] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.; Lásd még az ebben az időben keletkezett rendőrségi jelentéseket. Ugyanott, 651. f. 6. cs. 1939. augusztus–szeptember.

[19] Hasonlóan 1937-hez, amikor a Szovjetunióban elkövetett törvénytelenségeket próbálták felhasználni a kommunista befolyás és a francia, spanyol népfront kiváltotta baloldali megnyilatkozások ellensúlyozására.

[20] PI Archívum, 651. f. 6. cs. 122/26–1939; Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 208–209. old.

[21] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940/1-es jelentés.

[22] PI Archívum, 658. f. 6/254. ő. e.

[23] Zentai (Zuschlag) Vilmos jelentéseit lásd PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939/2. és 1940/1.

[24] PI Archívum, 727. f. I. dosszié. – A „Béke és szocializmus" című cikk, amelyet a levél bírál, a *Népszava* 1939. szeptember 24-i számában jelent meg.

[25] Legyőzhetetlen erő. 119–124. old.

[26] Ezeknek a dokumentumoknak egy része eljutott az SZDP vezetőihez is. A dokumentumok tartalmi vonatkozásaival nem kívánunk foglalkozni. A dokumentumokat lásd PI Archívum, 696. f. 229-es dosszié, 500. f. 2/602; 614. f. I/1940–4540; 651. f. 1/3–1939/1.

[27] Kulich Gyula periratából ismert, hogy Kulich ezt a dokumentumot október közepén kapta Rózsa Ferenctől. PI Archívum, 615. f. 1/1940–B–2194.

[28] A dokumentumot Buchinger Manó iratai között találtam. Ez is megerősíti, hogy a dokumentumok az SZDP vezetőihez is eljutottak. A dokumentumon – feltehetően Buchingertől származó – kék ceruzás aláhúzások vannak, mégpedig azon részeken, amelyek az SZDP vádjait cáfolják. A dokumentumot lásd A Politikai Főiskola Közleményei, 1979. 2. sz. 83–93. old.

[29] PI Archívum, 659. f. 1939/4. ő. e.

[30] Az egyik kommunista jelentés szerint a résztvevők száma 1000 fő volt. (PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.)

[31] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e. és 651. f. 6. cs. 1939. november 27-i jelentés.

[32] Népszava, 1939. december 24., Buchinger Manó széljegyzeteit Mónus előadásáról lásd PI Archívum, 696. f. 32. ő. e.

[33] PI Archívum, 651. f. 2/1939–7–5557. Lásd még PI Archívum, Orosz Dezső, Tolnai György, Máté György visszemlékezését. (Itt jegyeznénk meg, hogy Szakasits mint főtitkár természetesen többször fellépett a kommunisták és baloldaliak néha túlságosan is heves érvelésével szemben. A finn–orosz háború kezdetekor maga is megingott a Szovjetunióba vetett bizalmában, de éppen a szovjet–finn békekötés és a Szovjetunió Balkán-politikája győzte meg arról, hogy a szovjet kormány hosszú távú következetes antifasiszta külpolitikát folytat.)

[34] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940/4.

[35] PI Archívum, 659. f. 1939/4. ő. e. Lásd még a *Népszava* 1939. decemberi számait.

[36] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.

[37] PI Archívum, 658. f. 8/14., 8/54., ő. e.; 651. f. 2/1940–sz. n.; 2/1940–7–5048.

[38] PI Archívum, 658. f. 8/50. 8/49. ő. e.

[39] PI Archívum, 658. f. 8/54. 6/211. ő. e.

[10] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[11] PI Archívum, 651. f. 2/1940 sz. n.
[12] PI Archívum, 658. f. 8/14. ő. e.
[13] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[14] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.; 651. f. 2/1940–7–5568.
[15] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. – A levél a továbbiakban a pártban annyira fontos „lelki egység" durva bomlasztói elleni hatásos eszköznek nemcsak szemmel tartásukat tekintette, hanem azt, hogy „alkalomadtán az ilyen kezekre rá is kell ütnünk".
[16] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048 és 500. f. 2/602. ő. e.
[17] Lásd *Tilkovszky Lóránt:* Ez volt a Volksbund. Kossuth Könyvkiadó 1978. 64–68. old.
[18] Népszava, 1939. szeptember 24. és PI Archívum, 651. f. 2/1940–sz. n.
[19] PI Archívum, 658. f. 8/17. ő. e. (Jellemző, hogy a munkaközösség munkájára felkértek a nekik átadott kérdőíveket 95%-ban kitöltetlenül küldték vissza.)
[20] PI Archívum, 658. f. 8/14. ő. e.
[21] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[22] PI Archívum, 658. f. 8/45. ő. e.
[23] PI Archívum, 658. f. 8/14. ő. e.
[24] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.
[25] A kormány a parlamentben 100 000 hold föld (elsősorban zsidóbirtok) felosztását, illetve kishaszonbérletbe adását terjesztette elő. A Kisgazdapárt, az SZDP a földkérdés megoldásának elodázását látta ebben. (Lásd Képviselőházi Napló, 1939. II. kötet.)
[26] Részletesebben lásd ugyanott és *Lackó Miklós:* Id. mű, 195–200. old.
[27] E kérdéssel részletesebben foglalkozik Johancsik János „A Magyar Nemzet »szellemi honvédelme« és az antifasiszta függetlenségi mozgalom" című tanulmánya. (Századok, 1970. 1. sz.)
[28] Függetlenség, 1940. február 8. Antal István beszéde. Lásd még PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. – „Arra szeretnénk tanítani a magyar középosztályt – írta Pethő Sándor –, hogy maga vegye kezébe a nagy tömegek szociális felszabadításának gondolatát" és „egyszer és mindenkorra" elejét vegye annak a veszélynek, „hogy a szociális eszme bunkójával idegen szándékok üssék agyon a magyar függetlenséget". (Magyar Nemzet, 1940. március 10.) Ölvedi János pedig olyan „új, magyar középosztályt" sürgetett, amely képes a társadalmi átalakulás elindítására, a népi erők megszervezésére és a nemzet egyetemes áramkörébe való bekapcsolására. (Függetlenség, 1940. április 7.)
[29] Az ankétról lásd a *Magyar Nemzet* 1939. október és 1940. január közötti számait.
[30] Magyar Nemzet, 1939. november 6. *Pethő Sándor:* A magyar birodalmi gondolat a Kárpát-medencében.
[31] Magyar Nemzet, 1939. november 4.
[32] Baráti Huszár írta: „Kifelé minden magyar embernek kötelessége ma, hogy támogassa a magyar kormánynak okos, mérsékelt és céltudatos külpolitikáját... Befelé nyugalomra, fegyelemre, rendre és egységre van szükség." (Magyar Nemzet, 1940. január 12.)
[33] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[34] Teleki feltétele az volt, hogy a Balkán-tömb vegye rá Romániát a magyar követelések teljesítésére.
[35] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[36] 1940 márciusában még összeült az SZMI VB – a tanácskozáson Buchinger, Mónus és Kéthly részt is vettek –, de lényegében ez az utolsó, formális ülés volt.
[37] Az angol Munkáspárt egy béketervet is kidolgozott, amit az SZDP is nagy erővel propagált. (PI Archívum, 659. f. 1939/4. ő. e.)
[38] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[39] A deklarációtervezet a közelmúltban került elő. A Mónus Illés által ráírt 1942. június 30-i dátum alapján 1942-es anyagok között feküdt. Csak összehasonlítás után derült ki, hogy ez az 1940-es okmány. (PI Archívum, 658. f. 2/218. ő. e.)

[70] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[71] Magyar Nemzet, 1939. november 14.
[72] PI Archívum, 658. f. 9/17. ő. e.
[73] Népszava, 1940. január 20. PI Archívum, 658. f. 8/22. ő. e.
[74] PI Archívum, 658. f. 8/47. ő. e.
[75] A pártválasztmány üléséről csak a *Népszava* szokásosnál részletesebb tudósítása áll rendelkezésünkre. (Népszava, 1940. január 21.)
[76] A nyilas *Magyarság* a nyilatkozatot követően feltette a kérdést: „Mi szükség van egyáltalán a Szaktanácsra", ha a marxista vezetők megtagadják a marxizmus egyik alaptételét, az osztályharcot? (Magyarság, 1940. január 25.)
[77] „Tudtuk, hogy ez a nagyszerű réteg nem sokáig hordozhatja magában a lelkének és testének egyaránt idegen ideológiai kényszerzubbonyát" – írta a *Magyar Nemzet* január 24-i száma.
[78] Újság, Esti Kurír, 1940. január 25.
[79] Függetlenség, 1940. január 24.
[80] Nemzeti Újság, 1940. január 24.
[81] 8 órai Újság, 1940. január 24.
[82] Magyarország, 1940. január 25. és PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940/1. ő. e.
[83] Magyarság, 1940. január 26.; Virradat, 1940. január 29.
[84] Népszava, 1940. január 26.
[85] Pest, 1940. január 26.
[86] Lásd *Juhász Gyula:* A Teleki-kormány külpolitikája és *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja.
[87] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[88] Népszava, 1940. január 26.
[89] Magyar Nemzet, 1940. január 27., február 4.
[90] Esti Kurír, 1940. január 26.
[91] Független Magyarország, 1940. január 29.
[92] Népszava, 1940. február 1.
[93] Népszava, 1940. január 27.
[94] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. (1940. január 31-i tájékoztató a párttagság számára.) – A pártvezetőség megemlítette ugyan, hogy a nyilatkozat kiadásában aktuális problémák is közrejátszottak. A hadiüzemekben „súlyos elfogultsággal" kezelik a szakszervezeti tagokat. A hazafiatlanság vádja, mint súlyos „ballaszt", akadályozza a párt tevékenységét; ettől meg kellett szabadítani a munkásságot.
[95] A pártvezetőség tájékoztatója aláhúzza: a deklaráció azt a célt is szolgálta, hogy a szervezett munkássággal rokonszenvező, de a szorosabb kapcsolatkereséstől tartózkodó értelmiségieket megnyerjék.
[96] Magyar Nemzet, 1940. január 30.
[97] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940/2. ő. e.
[98] A Kommunista Kiáltvány egyes szakaszaival szembesítik a deklarációt, ez a cím magyarázata.
[99] PI Archívum, 614. d. 1/1940/4540.
[100] Kanadai Magyar Munkás, 1940. február 22.; Új Hang, 1940. március.
[101] Új Hang, 1940. július–augusztus.
[102] PI Archívum, 658. f. 8/47. ő. e.; 500. f. 2/602. ő. e.
[103] PI Archívum, 658. f. 8/22. ő. e.
[104] PI Archívum, 658. f. 8/47., 8/48. ő. e.
[105] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[106] PI Archívum, 658. f. 6/254. ő. e.
[107] Magyar Nemzet, 1940. február 27.
[108] PI Archívum, 658. f. 6/254. ő. e.
[109] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.

[110] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.
[111] Népszava, 1940. február 4.
[112] PI Archívum, 651. f. 2/1940–sz. n. 9; É. SZ. III. 6/1940/2.
[113] A dokumentumot közli Előre, harcra, ifjúmunkás. (Összeállította Svéd László.) Ifjúsági Kiadó 1954. 592. old.
[114] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.; 658. f. 8/54. ő. e.
[115] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.
[116] Előre, harcra ifjúmunkás. 595–599. old.
[117] PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e. és 351. f. 2/1940. sz. n. 9. – Az V. kerületi VB határozatban kérte a pártvezetőséget „az ifjúsági mozgalom jelenlegi szerkezetének és szervezetének" fenntartására. (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)
[118] PI Archívum, 658. f. 8/54. ő. e.
[119] PI Archívum, 658. f. 8/46. ő. e. – A VI. kerület összvezetőségi ülésére, a VB támogatására maga Mónus Illés ment ki. Jelentésében leírta, hogy „az ifik megszervezett és előkészített" akció keretében ismertették a memorandumot, és „nagyon intelligens, óvatos és teljesen korrekt felszólalásban" indokolták meg a benne foglaltakat. Az ülés a memorandumot és az azt támogató határozati javaslatot egyhangúan fogadta el. (PI Archívum, 658. f. 8/46. ő. e.)
[120] A tervezet szövegét lásd Előre, harcra ifjúmunkás. 593–595. old.
[121] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.
[122] Legyőzhetetlen erő. 119–126. old.
[123] A munkanélküliség növekedésére már 1939 decemberében kénytelen volt a belügyminiszter a Minisztertanács figyelmét felhívni és sürgős intézkedéseket kérni. Leszögezte, „hogy a munkanélküliek és egyéb gazdasági bajok által sújtottak" helyzete tarthatatlan. (OL Minisztertanács jegyzőkönyve. 1939. december 1.)
[124] A nyilasok 1939 őszén, 1940 elején minimálisra csökkentették szociális demagógiájukat, így az SZDP követelései a nyilasoknak behódolt munkások egy részét is a szakszervezetek felé fordították.
[125] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. – A legtöbb aláírást természetesen a munkáskerületekben – Óbudán, Lipótvárosban, Erzsébetvárosban, Angyalföldön, Józsefvárosban, Ferencvárosban, Kőbányán – gyűjtötték. A fővárost körülvevő 13 községből is mintegy 7000-ren írták alá a memorandumot. (PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.)
[126] Népszava, 1940. április 6.
[127] PI Archívum, 651. f. 2/1940. sz. n. 9.; Magyar Vasmunkások Lapja, 1940. március 15.
[128] Lásd a Népszava 1940. első negyedévi cikkeit.
[129] Kabók Lajos a vasművek vezetőségéhez eljuttatott beadványában indokként hozta fel: „a szüntelenül emelkedő árak nagyfokú nyugtalanságot és bizonytalanságot szültek a munkások körében, és miután a munkabérek felemelése még nem következett be, az elégedetlenség is egyre jobban fokozódik, ami a kielégítő termelés mértékét veszélyezteti".
[130] Népszava, 1940. április 15., 17. és É. SZ. I. 1940/23.
[131] Népszava, 1940. április 21.
[132] Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1940. április 1.
[133] Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1940. június 15. és Népszava, 1940. június 9.
[134] Sombor-Schweinitzer jelentésében nagyobb „szabadságot" sürget az SZDP-nek, mert csak így véli ellensúlyozni a bolsevisták előretörését, a VKF pedig azt bizonygatja, nincs különbség az SZDP és a kommunisták között, ezért az SZDP feloszlatását szorgalmazza.
[135] A pártszervezetek helyzetéről lásd PI Archívum, 658. f. 8/14. ő. e., továbbá ugyanott a 8. cs. alatt az egyes kerületek levelezéseit, valamint Orosz Dezső, Gallai Lajos, Tolnai György, Szakasits Árpád, Máté György, Orbán László, Harustyák József, Kádár János és mások visszaemlékezéseit.
[136] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939/2. és 1940/2. ő. e.
[137] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5499., 2/1940–7–5048.

[138] A Rózsa Ferenc és Kulich Gyula, továbbá Schönherz Zoltán értesülései alapján készült jelentést lásd PI Archívum, 500. f. 2/602. ő. e.

[139] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.

[140] PI Archívum, 651. f. 2/1940. sz. n. 9.

[141] PI Archívum, 651. f. 2/1940. sz. n. 9.; 614. f. 1/1940/4540; 621. f. 1940–B–6250.

[142] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.

[143] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. (Chamberlain 1940 tavaszán azzal biztatta Európát, hogy „Németország lekéste a vonatot, és nem támadott Nyugaton, amikor ez a támadás még sikerrel kecsegtetett volna".)

[144] A nyugati vereségsorozat után „az angol népnek is kinyílott a szeme – írták később –, és észrevette, hogy *a fő bűnöst... Chamberlainben és politikai barátaiban kell keresni*, aki az utolsó pillanatig azt hitte és remélte, hogy a német imperializmus nem Anglia, hanem Oroszország ellen fordul". (PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. 1940. május 17-i és június 4-i politikai tájékoztató.)

[145] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.

[146] Népszava, 1940. június 23.

[147] A *Népszavá*ban addig (1939 szeptemberétől) jórészt szovjetellenes cikkek láttak napvilágot. 1940 márciusától kimondottan szovjetellenes cikkek nincsenek. Viszont egyre több a szovjet külpolitikát és főleg a Szovjetunió gazdasági és kulturális eredményeit méltató cikk. A sorozatot Kasztel Andrásnak „A müncheni eseménytől a moszkvai békéig" c. cikke nyitotta meg. (Népszava, 1940. március 31.)

[148] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. – A *Magyar Nemzet* 1940. május 26-i száma is részletesen elemezte a szovjet külpolitikát és megállapította, hogy éppen a Nyugat veresége teszi világossá, mennyire következetesek és előrelátóak voltak „Moszkva lépései a háború óta".

[149] 1940 nyarán a balti államok – miután 1939-ben a Szovjetunió segítségnyújtási egyezményt kötött velük – kérték felvételüket a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségébe. Románia 1919-ben – kihasználva Szovjet-Oroszország nehéz helyzetét – orosz területeket szerzett meg. A szovjet kormány most ezeknek a területeknek a visszaadására kényszerítette a román kormányt.

[150] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e., 1940. május 28-i tájékoztató.

[151] Német és szélsőjobboldali részről sugallták a „híreket" (PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.), illetve Teleki és Csáky a németeknél a mozgósítás egyik indokaként hozta fel az esetleges orosz támadást és az ellene való védekezést. (A Wilhelmstrasse és Magyarország. 503–505. old.)

[152] A tájékoztató a III. magyar hadsereg (ez volt akkor még az egyetlen felállított hadsereg) magasabb parancsnokainak jelenlétében hangzott el. A tájékoztatóról készült részletes anyagot – számunkra eddig ismeretlen módon – megszerezte Bechtler Péter, az SZDP FVB tagja, és átadta Büchler Józsefnek. A dokumentumban foglaltakat a pártvezetés hasznosította.

[153] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. 1940. június 17-i pártlevél.

[154] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. és 651. f. 2/1940–7–11249.

[155] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–12854.

[156] Népszava, 1940. április 14.

[157] Népszava, 1940. június 8.

[158] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–11584.

[159] Népszava, 1940. július 31. Lásd még az SZDP 1940 tavaszán és nyarán készült politikai tájékoztatóit.

[160] Népszava, 1940. augusztus 31.

[161] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.; Népszava, 1940. szeptember 1.

[162] Népszava, 1940. szeptember 15. (A választmány üléséről kiadott közleménnyel egyidőben jelent meg a *Népszavá*ban a „Tömegek és egyének politikai nevelése" c. cikk, amely a fenti gondolat átfogó kifejtését tartalmazta.)

[163] Népszava, 1940. szeptember 5., 8., 25. és PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.

[164] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.

[165] PI Archívum, 651. f. 2/1940–7–5048.

[166] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940–4/4.

[167] PI Archívum, 623. f. 1941–6761. Az erdélyi helyzetről részletesebben lásd *Csatári Dániel:* Forgószélben. Akadémiai Kiadó 1968.

[168] PI Archívum, 651. f. 1941–7–7596.

[169] A kolozsvári pártszervezet vezetőségének tagjai voltak: Schneg Ferenc, Tófalvi Károly, Chiciudean György, Lengyel Sámuel, Nagy Sándor, Neumann József, Földes Ferenc, Krispin János, Lakatos István. (Népszava, 1941. február 12.)

[170] A kérdés kommunista vonatkozásait részletesen tárgyalja Csatári Dániel már idézett könyvében.

[171] Pontos számadat csak a sárvári B századról van. Ebben 350 ember volt, 200 szociáldemokrata, a többi kommunistagyanús. (Az 1939-re meghirdetett Képviselőház Naplója. VII. köt. 318. old.)

[172] Képviselőházi Napló. VII. köt. 318. old.

[173] Az SZDP vezetősége a helyzet tarthatatlanságáról szóló levelektől indíttatva magániformációkat szerzett be a táborokról. Ezek alapján megállapította, hogy a táborokban különösen sok olyan szakszervezeti funkcionárius van, aki a harmincas évek sztrájkharcaiban részt vett. Az Erdélybe bevonulók leszerelése után is sokakat visszatartottak e táborokban, megfenyegették őket, ha továbbra is folytatják „ártalmas munkájukat", „súlyos büntetésben lesz részük". (PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1940–4.)

[174] Malasits Géza november 13-án, Kabók Lajos pedig 18-án interveniált a munkatáborokba hurcoltak érdekében. Kabók elmondta, hogy az országban, főleg pedig az átcsatolt erdélyi részekben a Nemzeti Munkaközpont erőszakkal és fenyegetésekkel kényszeríti a szervezett dolgozókat e jobboldali szervezetbe. „Őrizetbevétel, internálás, kiutasítások a kísérő jelenségei ennek az erőszakos szervezési tevékenységnek." (Képviselőházi Napló. VII. köt. 503. old.)

[175] Népszava, 1940. szeptember 24.

[176] Népszava, 1940. szeptember 20.

[177] Népszava, 1940. október 8.

[178] A csepeli Weiss Manfréd-hadiüzem 22 és félezer munkásának a szénhiány miatt október, november és december hónapban csak 30–50%-át tudták foglalkoztatni. Még 1941 január–februárjában is minden hétfőn csökkentett létszámmal dolgoztak. Kisebb üzemek a téli hónapokban szénhiány miatt 3–4 hétre leálltak. (PI Archívum, 657. f. 1/13.)

[179] A sztrájkról részletesen lásd *Szekeres József:* A magyar bányamunkásság harcai. 1934–1944.

[180] HL HM. eln. 21/OM/1941.

[181] PI Archívum, 659. f. 1940/2.

[182] PI Archívum, 659. f. 1940/2. – A harmincas évek „fiatal nemzedéke jár közöttünk, anélkül, hogy ismerne bennünket, mozgalmunkat, nagy céljainkat, nemes törekvéseinket és szocialista eszméinket – írta a *Népszava.* – Ennek a nemzedéknek nincs meggyőződése. Ez a legnagyobb tragédiája." (Népszava, 1940. október 20.)

[183] Népszava, 1940. október 20. és 22.

[184] PI Archívum, 651. f. 6/1940. – A *Népszava* 1940. október 20-i száma a hírzárlat miatt a sztrájkot nem említette, de hogy arról volt szó, az a cikk mondanivalójából egyértelműen következik.

[185] Képviselőházi Napló. VIII. köt. 898. old.

[186] PI Archívum, 651. f. 6/1940. és 500. f. 2/502. ő. e.

[187] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.; Népszava, 1940. november 17.; PI Archívum, 659. f. 2/1940. ő. e.

[188] Képviselőházi Napló. VII. köt. 501. old.

[189] Képviselőházi Napló. VIII. köt. 905. old.

[190] A lap ünnepi számában megszólalt az SZDP egész vezérkara: Peyer Károly, Esztergályos János, Buchinger Manó, Szeder Ferenc, Takács Ferenc, Mónus Illés, Pajor Rudolf, Büchler József, Révész Ferenc, Propper Sándor, Szakasits Antal, Várnai Dániel, Borovszky Géza, Földes Mihály, Kéthly Anna és Erdélyből Jordáky Lajos. Az ünnepi gyűlés szónoka pedig Szakasits Árpád volt.

[191] Népszava, 1940. december 28.
[192] PI Archívum, 659. f. 1940/5. ő. e.
[193] PI Archívum, 658. f. 6/273. ő. e.
[194] PI Archívum, 658. f. 6/238. ő. e.
[195] PI Archívum, 659. f. 1940/5. ő. e.
[196] Népszava, 1940. július 7. Károly bácsi levele egy ifjúhoz.
[197] Népszava, 1941. március 2.
[198] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[199] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. Lásd még *Tilkovszky Lóránt:* Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941. Akadémiai Kiadó 1967.
[200] A Winterscholl-szerződés a németeknek teljes adó és illetménykedvezmény mellett bányaművelési, ásványolaj- és földgázkutatási jogot adott a Duna–Tisza köze és a Tiszántúl nagy részére.
[201] Képviselőházi Napló. VIII. köt. 900. old.
[202] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. – A fasiszta nagyhatalmak belső problémái növekedésének bizonyítására az SZDP az olaszországi nagyvárosokban lezajlott zavargásokat, a német lakosság elégedetlenségének konkrét megnyilvánulásait és a megszállt országokban az ellenállás kibontakozását hozta fel. (PI Archívum, 651. f. 1941–7–5205.)
[203] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[204] Ugyanott.
[205] Képviselőházi Napló. VIII. köt. 1035. old.
[206] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[207] A rendőrségi jelentések arról számolnak be, hogy a párt vezetői nemcsak az információs anyagban, hanem a pártnapi vitákban is – a párttagság helyeslése mellett – a fenti álláspontot képviselték. Sőt nemcsak a pártszervezetekben, hanem egyes nagyüzemekben – mint pl. Ganz-Danubius Hajógyárban – az ott dolgozó szociáldemokraták kézről kézre adták ezeket a tájékoztatókat. (PI Archívum, 651. f. 2–1940–7–16342.)
[208] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[209] Ugyanott.
[210] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e. Lásd még Erdmannsdorf budapesti német követ jelentését. (A Wilhelmstrasse és Magyarország. 554–555. old.) A Képviselőház Naplója csak a szavazás tényét közli, eredményét nem. Képviselőházi Napló. IX. köt. 181. és 197. old.
[211] PI Archívum, 659. f. 1940/2. ő. e.
[212] Népszava, 1941. február 7.; PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.
[213] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.
[214] Visinszkij 1941. március 3-án a bolgár kormánynak átadott jegyzékében leszögezte: a Szovjetunió kormánya nem ért egyet Bulgária jelenlegi politikájával. A német csapatok Bulgáriában való megjelenése „nem vezet a béke megszilárdításához, hanem a háború kiterjedéséhez és Bulgáriának ebbe való bevonásához".
[215] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.
[216] Ugyanott.
[217] Népszava, 1941. március 22.
[218] Népszava, 1941. március 23.
[219] PI Archívum, 651. f. 1941–7–7535.
[220] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.
[221] *Dernői Kocsis László:* Bajcsy-Zsilinszky Endre. Kossuth Könyvkiadó 1966. 111–119. old.
[222] PI Archívum, 659. f. 1941./2. ő. e.
[223] Magyarország és a második világháború. Főszerkesztő Zsigmond László. Kossuth Könyvkiadó 1959. 325–326. old.
[224] Népszava, 1941. április 4.
[225] BA (Bundes Archiv Koblenz). R. 57/926 Bd. 2. Ung. 41/3/99.
[226] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.; Népszava, 1941. április 8.

[227] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.; Népszava, 1941. április 16.

[228] Így pl. Miskolcról a szociáldemokrata és szakszervezeti vezetőséget, a törvényhatósági bizottság tagjait – köztük Rónai Sándor titkárt – április elején és 19-én hívták be a VII. hadtest huszárlaktanyájába, ahol „megfelelő oktatásban" volt részük. (PI Archívum, 651. f. 1941–7–9800.)

[229] PI Archívum, 651. f. 6/1941. április 11. – Az SZDP betiltására irányuló kísérletekben ismételten a VKF járt az élen. 1941. május 2-án a belügyminiszternek küldött jelentésében az SZDP csoportjait és a szakszervezeteket azzal vádolta, hogy a hadiüzemekben munkalassításra szólították fel a munkásokat. „Bérkövetelések ürügyén" adatokat gyűjtenek a haditermelésről. Tevékenységük bőven kimeríti a „hűtlenség tényálladékát". Intézkedést sürgettek. (PI Archívum, 651. f. 1941–7–10016.)

[230] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.

[231] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.

[232] PI Archívum, 658. f. 2/4. ő. e. – Az SZDP a május 2-án tartott pártvezetőségi ülésen, Szakasits Árpád tájékoztatójában – jól értesült informátorra hivatkozva – közli, hogy a Wehrmacht katonai előkészületei, ha nem is a közeljövőben, de az orosz–német háború kitörésére utalnak. Az SZDP a Külügyminisztériumban dolgozó Bede István tanácsnoktól rendszeres tájékoztatót kapott.

[233] PI Archívum, 651. f. 6/1940. November 15-i és 22-i jelentés.

[234] Népszava, 1941. január 25., március 15., április 18., 20., május 14.; PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.

[235] PI Archívum, 658. f. 8145. ő. e.

[236] Népszava, 1941. február 19., március 4., 11., 18., 25. április 1.

[237] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ő. e.

[238] Népszava, 1941. március 4.

[239] PI Archívum, 658. f. 4/2. ő. e.; Népszava, 1941. március 21.

[240] Zuglóban pl. a pártszervezet titkára a kommunista Korein Sári lett, a vezetőségbe bekerült Kőrös Sándor, Tóth Mihály, Vámos Ilona, Csatlós András, Tóth Lajos – mindnyájan kommunisták. Újpesten megválasztották a baloldali szociáldemokrata Csillag Istvánt, a kommunista Tatai Istvánt, az ellenőrző bizottságba pedig Bakos Lajost, Berger Lászlót, Földes Lászlót.

[241] PI Archívum, 651. f. 6/1941–7–9800.; 658. f. 6/254. ő. e. – A vezetőségben a kommunista Fekete Mór, Kopácsi József és Urbancsok Mihály kapott helyet.

[242] PI Archívum, 658. f. 8/2. ő. e.

[243] Népszava, 1941. április 6.

[244] Népszava, 1941. február 19.

[245] PI Archívum, 658. f. 2/4. ő. e.

[246] Népszava, 1941. április 6.

[247] A programról lásd *Kállai Gyula:* A magyar függetlenségi mozgalom, 1936–1945. Kossuth Könyvkiadó 1965. 93–99. old.; *Pintér István:* Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért, 1941–1944. Kossuth Könyvkiadó 1968. 24–35. old.

[248] Népszava, 1941. április 13.

[249] Kelet Népe, 1940. március 15.

[250] A földmunkásmozgalom. A földmunkásság 35 esztendeje. Világosság nyomda, Budapest 1940.

[251] Népszava, 1940. augusztus 25.; Új Hang, 1940. május–június.

[252] Népszava, 1941. január 26.

[253] A vitával nem kívánunk foglalkozni. Részletesen lásd róla Kállai Gyula, Zágoni Ernő, Pintér István már idézett munkáit.

[254] „A Népszava húsvéti számának eseménye volt, hogy ez alkalommal az ipari munkásság lapjának hasábjain vallottak parasztírók, a földmunkásság meg nem alkuvó képviselői. Felfogásban egyek vagyunk – olvashatjuk az »Egy úton« c. cikkben. A magunk részéről is tökéletesen vállaljuk ezt a célt, és egyetértünk Kovács Imrével abban, hogy nincs fontosabb feladat, mint az ipari és mezőgazdasági munkások szétbonthatatlan és szükségszerű szövetségének megteremtése." (Népszava, 1941. május 13.)

[255] Népszava, 1941. április 27.
[256] Népszava, 1941. május 13., 18., 25.
[257] Népszava, 1941. március 2.
[258] Idézi *Zágoni Ernő:* Id. mű, 105. old.
[259] Népszava, 1941. április 17.
[260] Népszava, 1941. június 1.
[261] PI Archívum, 659. f. 1941/2.
[262] A gyorsírást 1973-ban tette át Kelen Jolán, aki legjobb ismerője Révész sajátos gyorsírásának. A dokumentumot lásd PI Archívum, 721. f. 27/343.
[263] A *Népszava* több cikkben és glosszában mutatta ki, hogy a fasizmus megerősödéséért és a háború kirobbanásáért súlyos felelősség terheli az angol imperializmust.
[264] A Szovjetuniót népszerűsítő cikkekről van szó.
[265] Mandl Oszkár II. kerületi titkár Büchlerhez írott levelében sürgette, hogy a pártvezetőség legyen megértőbb a bolsevizmus kérdésében és ne rontson azokra, akik a kommunisták mellett kiállnak. Büchler válaszában (1941. június 4.) ezt a „fennálló viszonyokkal" magyarázta. Majd azt írta, ha „valaki bolsevista, végre is az nem bűn, vagy dehonesztáló". Az orosz kérdésről pedig megjegyezte: „Sokat fogunk még e kérdés körül vitatkozni, és könnyen lehet, hogy az események, amelyek fegyverrel fognak beleszólni az eljövendő fejlődésbe, azoknak fognak igazat adni, akik úgy gondolkodnak, mint ön." (A leveleket lásd PI Archívum, 658. f. 8/11. ő. e.)

V. FEJEZET

[1] E fejezetben nem kívánom ugyanolyan részletességgel felvázolni az SZDP politikáját, mint az előzőekben. Több már megjelent munka (mindenekelőtt *Zágoni Ernő:* Id. mű; *Pintér István:* A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért [Kossuth Könyvkiadó 1968]; A Magyar Front és az ellenállás [Kossuth Könyvkiadó 1970.], illetve a két könyv egybedolgozott és rövidített változata: A magyar antifasizmus és ellenállás [Kossuth Könyvkiadó 1975.]) részletesen elemzi az SZDP politikájának alakulását is. E fejezetben elsősorban arra törekszem, hogy a függetlenségi mozgalom eseményeit érintve, az SZDP politikájának főbb kérdéseit – az antifasiszta harchoz, a rendszerhez, a háborúhoz, az ellenzéki pártokhoz stb. való viszonyát – tegyem vizsgálat tárgyává. Viszont változatlanul fontosnak tartottam továbbra is nyomon követni az SZDP-n belüli erőviszonyok alakulását és ennek megfelelően a főbb politikai irányzatok figyelemmel kísérését.
[2] Lásd *Zágoni Ernő:* Id. mű, 130–132. old.; *Pintér István:* A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. 12–13. old.
[3] Az interpellációkat és felszólalásokat lásd Képviselőházi Napló. X. köt.
[4] PI Archívum, 651. f. BM VII. res. 1941–7–7400., 9000., 10 016., 11 384., 11 584. (1941. június 25., 26., 29., július 7., 8., 16., augusztus 1.)
[5] Népszava, 1941. június 26., 28.; PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–14 444.
[6] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 384.
[7] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–14 444.
[8] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–13 270.
[9] PI Archívum, 610. f. 1942. H. 193.
[10] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–12 198.; Népszava, 1942. május 28. – A támadás miatt 13 nyilast állítottak bíróság elé. A törvényszék 15 naptól fél évig terjedő büntetésre ítélte őket. A tábla az ítéletet felére csökkentette.
[11] PI Archívum, 651. f. 2/1942–7–6168 és Képviselőházi Napló. XII. köt. 514. old.
[12] „Anglia fel fogja szólítani barátait és szövetségeseit a világon, hogy támogassák a Szovjetuniót... Angliának egyetlen célja Hitler rendszerének megsemmisítése. Aki Hitler ellen harcol, Anglia barátja... 25 évig ősellensége voltam a bolsevizmusnak, most mindent visszaszívok.

Ha Németország azt hiszi, hogy a szovjet elleni háborúval megosztja a demokráciákat, téved. Anglia folytatja a kuzdelmet, és a Szovjetunionak minden technikai és gazdasági segítséget felajánlott, amely csak hasznára lehet" – olvasható a tájékoztatóban. (PI Archívum, 659. f. 1941/2. o. e.)

[18] PI Archívum, 659. f. 1941/2. ó. e.; 651. f. 2/1941–7–11 384.

[14] A június 27-i parlamenti ülésen a jobboldali képviselők szovjet- és szociáldemokrata-ellenes kirohanásai ellen Peyer Károly az ülésterem elhagyásával próbált tiltakozni. A nyilasok megtámadták Peyert, visszahurcolták székébe és maradásra kényszerítették.

[15] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 384., 12 541.

[16] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–12 355.

[17] Függetlenség, 1941. július 9.

[18] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–14 444. – A miniszterelnokség sajtóosztálya kozvetlenul is felszólította a *Népszava* szerkesztőségét, hogy kozoljon olyan vezércikkeket, amelyekben a Szovjetunió elleni háborút a magyar nemzeti érdekek védelmével hozza osszefuggésbe. Szakasits Árpád a kovetelést elutasította, a *Népszava* nem is kozolt ilyen cikket. (PI Archívum, Szakasits Árpád visszaemlékezése.)

[19] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 284. old.

[20] Ugyanott, 287. old. és PI Archívum, Szakasits Árpád visszaemlékezése.

[21] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–12 209.; 5205. és *Marosán György:* Id. mű, 514–518. old.

[22] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 384.

[23] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–12 112., 11 384.

[24] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–14 444.

[25] Népszava, 1941. június 26.

[26] Népszava, 1941. június 28.

[27] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 500., 12 024.

[28] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–13 270.

[29] Ugyanott.

[30] PI Archívum, 658. f. 5/2. 27. o. e.

[31] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 018.

[32] Népszava, 1941. augusztus 17.

[33] Népszava, 1941. július 6.

[34] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1939–1945. 288–290. old.

[35] A taglétszám alakulásáról lásd *Pintér István:* A Magyar Történelmi Emlekbizottság es az 1942. március 15-i tuntetés. Századok, 1966. 2–3. sz.

[36] „Soha az emberiség történetében nem hoztak egyesek és tomegek olyan áldozatot, mint most – írta Gergely Gyozó. – De soha az emberiség történelmében nem fordult elő, hogy ennyire biztos és szilárd alapok tegyék lehetové az emberiség indulását a szabadság fele." (Népszava, 1941. augusztus 31.)

[37] A sorozat szerzoi kozul megemlítjuk Gergely Gyozot, Kasztel Andrást, Szakasits Árpádot, Tolnai Gyorgyot, Foldes Mihályt, Száva Istvánt, Szerdahelyi Sándort, Gosztonyi Lajost, Losonczy Gézát, Erdody Jánost, továbbá Monus Illést, Kéthly Annát, Takács Józsefet.

[38] Milyen legyen a tervgazdaság? Szerkesztette Ács Tamás. A Szociáldemokrata Part kiadása 1941.

[39] PI Archívum, 721. f. 1/41. o. e.

[40] Nepszava, 1942. január 11.

[41] Nepszava, 1942. május 3.

[42] A Széchenyi–Kossuth-kérdésben éles és szenvedélyes vita bontakozott ki Szekfű Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre kozott, amely később mindkettójuknek a fuggetlenségi mozgalomhoz való csatlakozásával, illetve kozeledésével mérséklódott. Az ellentétre jellemzó, hogy Szekfű később sem volt hajlandó teljesen revideálni Kossuthtal szembeni felfogását, s így 1942 tavaszán Kossuth helyett Petőfire terelte az osszefogás kérdésében folyó vitát. (E kérdesrol részleteseb-

ben lásd *Tilkovszky Lóránt:* Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. Valóság, 1959. 6. sz.)

[43] Eckhardt kiáltványát az MTI jelentése alapján 1941. október 8-án szinte minden lap közölte.

[44] A *Pester Lloyd* 1941. október 6-i száma ilyen jellegű értesülésekről számolt be.

[45] Lásd a *Pester Lloyd,* a *Magyar Nemzet,* a *Reggeli Magyarország,* a *Pesti Hírlap,* a *Nemzeti Újság,* az *Újság,* a *Népszava* stb. 1941. október 8-i és az azt követő napokban megjelent kommentárjait.

[46] Népszava, 1941. október 9.

[47] Az 1941. szeptember 29-én tartott titkári értekezleten Szakasits Árpád jelenlétében Kasztel András tájékoztatójában a KMP álláspontját képviselte a háború kimeneteléről, a függetlenségi mozgalom lényegéről szólva. Kasztel fejtegetését még Szakasits is túl „kockázatos állításnak" tartotta. A rendőrségi jelentésre a Belügyminisztériumban rávezették: „Peyert figyelmeztetni." (PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–11 384.)

[48] *Ács Tamás:* Két levél a háborúról és a szocializmusról. SZDP kiadás 1941.

[49] PI Archívum, 677. f. 3/4. ő. e. A magyar demokrácia útja. Kézirat. Lásd még ugyanott, 610. f. 1942. H. 193. ő. e.

[50] „A tanulás és művelődés különböző formáinak igénybevételével kiképezzük az élcsapatot és alkalmassá tegyük arra, hogy akkor, amikor a hatalom átvételének időszaka eljön, akkor ennek a rá váró időszaknak megfeleljen" – olvashatjuk Bajai (Bergl) Ferenc, a Deák-frakció egyik vezetője visszaemlékezésében. (PI Archívum, H–b–356.)

[51] A frakciókról lásd PI Archívum, Demény Pál, Stern Jenő, Turányi László, Bacsó András, Gisitz Endre és mások visszaemlékezését.

[52] Egyes források szerint kapcsolatot tartottak fenn a Demény–Deák-frakcióval, és 1941 őszén (augusztusban, szeptemberben) megbeszéléseket folytattak csoportjaik háború alatti taktikájáról. PI Archívum, H–b–356. Bajai (Bergl) Ferenc.

[53] *Justus Pál:* A szocializmus útja. (Az osztályháború új feltételei.) Népszava kiadás, Budapest 1945.

[54] Lukács György 1946-ban, Justus könyvének megjelenése után a következőképpen vélekedett: a szerző elméleti beállításának alaptétele, hogy „a munkásosztálynak nem »osztályérdeke« a fasizmus ellen harcolni, hogy más osztályokkal szövetkezni a fasizmus megbuktatására vagy végleges felszámolására letérés az osztályharc útjáról, hogy a munkásosztály igazi feladata az volna: várni arra a történeti pillanatra, amely megadja neki a lehetőséget, hogy közvetlenül a szocializmus megvalósításáért küzdjön". Lukács szerint Justus törekvése bármennyire is forradalmi látszólag, eszközeiben megmaradt „a reformista módszer" talaján. (Társadalmi Szemle, 1946. február.)

[55] Justus könyve utószavában, számolva a felszabadulás utáni realitásokkal, kénytelen volt elismerni, hogy Magyarországon a fasizmus megdöntését nem a szocializmus, hanem egy demokratikus szakasz követi. Ennek okát azzal magyarázta, hogy kevés volt az idő „a dolgozó tömegek társadalmi és politikai átnevelésére". A demokráciára azért van szükség tehát, hogy az „átnevelést" biztosítsa.

[56] Népszava, 1942. április 19. *Földeák János:* Összefogás?

[57] PI Archívum, 651. f. 1941–2–6549.

[58] Népszava, 1941. augusztus 24.

[59] PI Archívum, 651. f. 2/1941–7–5755.

[60] Lásd *Hont Ferenc:* Költészet a dobogón. Budapest 1942. és Zágoni Ernő, Pintér István, Kállai Gyula már idézett könyveit.

[61] A november 1-i tüntetést a belügyminiszter engedélyezte, tehát legális keretek között indult és vált a függetlenségi mozgalom demonstrációjává. A Belügyminisztérium engedélyezte az SZDP-nek saját halottai sírjának megkoszorúzását. Ezt használták ki Kossuth és Táncsics sírjának megkoszorúzására, a hangos tömegdemonstrációra. Sor került az SZDP halottai sírjának megkoszorúzására is, miközben a résztvevők egy része átvonult Teleki sírjához, hogy kegyeletét lerója és „hitet tegyen" politikája mellett.

[62] A nyár folyamán behívott, internált szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők helyére nem egy helyen kommunistákat állítottak. Így részben felső, főleg azonban közép és alsó szinten tovább nőtt a vezetésben a kommunisták, illetve magukat kommunistáknak vallók száma. Számuk szerény becslések szerint is, 1942 tavaszára elérte a 300–400 főt.

[63] PI Archívum, Háy Károly visszaemlékezése.

[64] PI Archívum, Jolsvai Vilmos visszaemlékezése.

[65] A tárgyalásokról lásd Szakasits Árpád és Jolsvai Vilmos visszaemlékezését, Horváth Márton személyes közlését, továbbá PI Archívum, 610. f. 1942. H. 193. ő. e. és Kállai Gyula, Zágoni Ernő, Pintér István idézett műveit.

[66] PI Archívum, Szakasits Árpád visszaemlékezése.

[67] Népszava, 1941. november 1.

[68] Vannak olyan emlékezéstöredékek, melyek szerint a *Magyar Nemzet* szerkesztősége is foglalkozott hasonló gondolattal. Végül is a *Népszava* valósította meg, aminek jelentőségét csak aláhúzza, hogy ezzel még jobban kidomborodott a függetlenségi mozgalomban a munkásosztály döntő súlya. A *Magyar Nemzet* sem maradt szótlan. Itt vitéz Andorka Rudolf tette közzé egy szocialista munkással folytatott beszélgetését. Bár a cikkben 1918–1919 elkerülésére is történt célzás, alapvetően az összefogás pozitív szerepét emelte ki. Össze kell fogni – írta –, hogy becsülettel szolgálhassuk az ország ügyét, összeadjuk közös tapasztalatainkat, mert most nemcsak rólunk, hanem az új nemzedékről, a magyar jövőről is szó van. (Magyar Nemzet, 1941. december 25.)

[69] A belügyi költségvetés, majd a parlament vitáján Keresztes-Fischer nyilatkozatát – fontossága miatt – az SZDP XXXIII. kongresszusához intézett jelentés szó szerint idézte: „*Azt az indítványt, hogy a Szociáldemokrata Pártot kiszorítsam a közéletből, nem tehetem magamévá* – monddotta –, mert az indítvány ellenkezik a magyar alkotmánnyal és az én alkotmányjogi felfogásommal. Tiltakozom még a gondolat fölvetése ellen is. Mindezt nemcsak a magam nevében mondom el, de a kormány álláspontjának adtam kifejezést." A jelentés ehhez még hozzáfűzi: „feltűnő volt, hogy a jelen levő kormánypárti képviselők halk helyesléssel kísérték a belügyminiszter kijelentését". Varga József miniszter pedig a neki szegezett kérdést azzal utasította vissza: „a helyzet nem engedi, hogy radikálisan nyúljanak bele a munkáskérdésbe". (PI Archívum, 686. f. 1/36. ő. e.; Peyer beszédét lásd Képviselőházi Napló. XII. köt. 207. old.)

[70] Független Magyarország, Népszava, 1942. február 4.

[71] PI Archívum, 651. f. 1942–7–5205.

[72] Illegális Szabad Nép. Szikra 1954. 20. old.

[73] Népszava, 1942. február 18.

[74] PI Archívum, 651. f. 2/1942–1–12 622.

[75] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[76] Ugyanott.

[77] PI Archívum, 658. f. 6/300. ő. e.

[78] PI Archívum, 658. f. 6/277. ő. e.

[79] Népszava, 1942. február 18.

[80] „Itt kell megmondanom – hangoztatta Kabók Lajos a parlamentben tartott 1942. december 1-i felszólalásában – , hogy ez a gyanúsítás [szabotázs] nemcsak alaptalan, hanem rágalom is, mert éppen a szervezett munkásság egyik vezetője volt az, aki egy nagyüzemben tervezett komoly szabotázsmozgalmat leleplezett és szörnyű szerencsétlenség megakadályozója lett." (Képviselőházi Napló. XVI. köt. 405. old.)

[81] Részletesebben lásd Zágoni Ernő, Pintér István, Kállai Gyula idézett műveit.

[82] Népszava, 1942. január 23. és PI Archívum, 651. f. 2/1942–7–7661.

[83] A *Népszava* svájci és francia lapokra hivatkozva arról ír, hogy Bárdossy bejelentette: Magyarország számára eljött a „cselekvés órája". Ez azt jelenti, hogy „a tavaszra tervezett nagy erőfeszítések keretében a nagyobb magyar erőkifejtés magától értetődő, mert „Magyarország ebben a harcban nem tart külön érdekeket szem előtt". (Népszava, 1942. február 8.)

[84] PI Archívum, 638. f. 1–1943–IV–444.

[85] A munkacsoportok vezetői közül említsünk néhányat: Büchler József, Kéthly Anna, Herczka Sándor, Halász Alfréd, Karácsony Sándor, Millok Sándor, Farkas István, Szeder Ferenc, Kabók Lajos, Knurr Pálné, Várnai Dániel, Szepessy Albert, Szamai Lajos, Gál Benő, Szakasits Antal, Bánóczy László; a baloldaliak és a kommunisták közül: Keleti Márton, Major Tamás, Hont Ferenc, Dési Huber István, Földes Ferenc, Kállai Gyula, Nagy Tamás, Gárdos Mária, Koltói Anna.

[86] PI Archívum, 721. f. 1/41. ő. e.

[87] Népszava, 1942. március 14.

[88] PI Archívum, 651. f. Baloldali összesítő. 1942. március 27.; Országos Széchényi Könyvtár, 28/91. Bajcsy-Zsilinszky Endre hagyatéka.

[89] Népszava, 1942. március 15. és PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[90] PI Archívum, 651. f. 2/1942–8–10 357.

[91] Népszava, 1942. március 15. és PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[92] Népszava, 1942. március 14., 15.

[93] PI Archívum, 638. f. 1–1943–IV–444.

[94] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[95] Ugyanott.

[96] Képviselőházi Napló. XIII. köt. 90. old.

[97] A kereszténypárt főpolgármesteri pozíciót kapott, a Parasztszövetség vidéki gyűlések megtartására engedélyt, az SZDP pedig ígéretet a szakszervezetek működésének kiszélesítésére.

[98] PI Archívum, 638. f. 1–1943–IV–444.

[99] PI Archívum, 658. f. 5/252. ő. e.

[100] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[101] Ugyanott.

[102] A Fővárosi Végrehajtó Bizottság határozatát lásd PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939/6–5. ő. e.

[103] A levelet lásd Képviselőházi Napló. XIX. köt. 203–205. old. és A reakció ellen. A Szociáldemokrata Párt harca. Szerkesztette dr. Révész Mihály. Népszava Kiadás 1945. 84–85. old.

[104] Idézett könyvemben (Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért, 109. old.) visszaemlékezésekre támaszkodva arról írtam, hogy a nyomozók a KMP emlékiratát megtalálták. Újból átnézve a lebukások anyagát, az összesítő jelentéseket, arra az álláspontra jutottam, hogy nem így van. A vallatások során bizonyos részletek ugyan a defenzív osztály birtokába jutottak, de maga az anyag nem. Egyébként az elaborátum máig sem került elő.

[105] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[106] PI Archívum, 651. f. 2/1942–7–6156.

[107] PI Archívum, 651. f. 2/1942–1–14 161.

[108] PI Archívum, 651. f. 2/1942–4–6044.

[109] PI Archívum, 651. f. 2/1942–4–14 507.

[110] OSZK, 28/91. Bajcsy-Zsilinszky Endre hagyatéka.

[111] Képviselőházi Napló. XIV. köt. 58. old.

[112] „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön." A Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása 1962. I. köt. 18. old.

[113] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[114] Az SZDP FVB-nek május 29-én hozott határozata leszögezte: a rendelet által érintett „korosztályba tartozó ifjak semmiféle pártgyűlésen, értekezleten vagy összejövetelen meg nem jelenhetnek. Kivéve a kultúrt." (PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1939/6–5. ő. e.)

[115] Népszava, 1942. június 4.

[116] PI Archívum, 651. f. 2/1942–4–6044.

[117] Lásd Baky június 17-i interpellációját.

[118] Népszava, 1942. június 12.

[119] PI Archívum, 651. f. 2/1942–7–6156.

[120] Több pártszervezet, köztük a kispesti leszögezte: „az elvtársak bárhogy is megértik a viszonyo-

kat, melyek között ez [a deklaráció] született, vele nem értenek egyet". (PI Archívum, 658. f. 9/19. ő. e.)

[121] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[122] Ugyanott.

[123] PI Archívum, 658. f. 6/211. ő. e.

[124] PI Archívum, 658. f. 1/36. ő. e.

[125] PI Archívum, 658. f. 9/19. ő. e.

[126] PI Archívum, 651. f. 1942–7–20 932.

[127] PI Archívum, 659. f. 1942/2. ő. e.

[128] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. január 7.

[129] A parlamentben 1942. december 3-án elhangzott miniszterelnöki beszédet lásd *Kállay Miklós:* Nagy idők sodrában. Beszédek, nyilatkozatok. Stádium 1943. 67. old. Lásd még újévi cikkét a *Függetlenség*ben.

[130] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. január 7.

[131] Ugyanott, 1943. február 23. és *Kállay Miklós:* Nagy idők sodrában.

[132] *Kállay Miklós:* Nagy idők sodrában. 108–109. old.

[133] Részletesen lásd *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája. 265–288. old.

[134] *Kállay Miklós:* Nagy idők sodrában. 110. old.

[135] PI Archívum, 658. f. 8/53. ő. e.

[136] PI Archívum, 651. f. 2/1942–7–23 139, 23 523.

[137] Részletesebben lásd *Pintér István:* A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. 125–132. old.

[138] PI Archívum, 659. f. 1942/2. ő. e.

[139] PI Archívum, 2/1942–7–21 464.

[140] PI Archívum, 721. f. 1/133. ő. e.

[141] PI Archívum, 651. f. 6/1942. (december 4-i jelentés) és 2/1942–7–23523.

[142] PI Archívum, 651. f. 6/1942. (novemberi jelentés).

[143] PI Archívum, 659. f. 1942/2. ő. e.

[144] A küldöttek névsorát lásd PI Archívum, 651. f. 2/1943–7–2486.

[145] Felszólaltak: Jordáky Lajos Kolozsvárról, Bányász József Mezőberényből, Kertész Jenő a VII. kerületből (Erzsébetváros), Buchinger Manó a pártvezetőség részéről, Kiss János Orosházáról, Glaser Ferenc Pestszenterzsébetről, Szobek András Békéscsabáról, Millok Sándor a *Népszava* részéről.

[146] Lásd PI Archívum, 651. f. 2/1943–7–2486.

[147] A kongresszus anyagát lásd PI Archívum, 651. f. 2/1943–7–2486.

[148] A kongresszuson megválasztott pártvezetőség azonos az 1939-ben megválasztottal: Brumiller László, Buchinger Manó, Farkas István, Gyürey Rudolf, Hubai János, Kabók Lajos, Karácsony Sándor, Kéthly Anna, Peyer Károly, Ries István, Szakasits Árpád, Szeder Ferenc. Csupán Horovitz Sándort váltotta fel Vas-Witteg Miklós. Érdemes megemlíteni, hogy szavazatokat kaptak olyan baloldaliak, mint Gárdos Mária, Kállai Gyula, Koltói Anna, Kertész Jenő, Mezei Ferenc.

[149] PI Archívum, 658. f. 5/1943/15. ő. e.

[150] Andorka Rudolf naplója. A madridi követségtől Mauthausenig. (Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Lőrincz Zsuzsa.) Kossuth Könyvkiadó 1978. 267. old.

[151] Magyarság, 1942. december 30.

[152] PI Archívum, 651. f. 2/1943–4–1006/b.

[153] PI Archívum, 651. f. 2/1943–7–1013.

[154] PI Archívum, 651. f. 2/1943–13–3262. ő. e.

[155] A gazdasági küzdelmekről lásd *Pintér István:* A magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért. 156–174. old.

[156] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 392–393. old.

[157] PI Archívum, 651. f. 2/1943–13–3262. ő. e.

[158] PI Archívum, 651. f. 2/1943–73 456.

[159] A fővárosi pártértekezlet anyagai között megtalálhatók a keruleti titkárok nevei: Molnár Imre II., Ratulovszky Károly III., Sebestyén István IV., Simonyi Ákos V., Justus Pál VI., Kertész Jenő VII., Szamai Lajos, illetve Schrank József VIII., Radvánszky Rezső IX., Harustyák József X., Stauber József XII., Cs. Molnár János XIII. kerületi titkár (a XI. kerület nincs feltüntetve). Az újonnan megválasztott Fővárosi Végrehajtó Bizottság tagjai: Berkes Jenő, Lévai Sándor, Szamai Lajos, Kertész Jenő, Gallai Lajos, Harustyák József, Kőmüves József, Radvánszky Rezső, Muli István, Radó László, Szepessy Albert. A baloldal jelentősen meggyengült. Kiesett Marosán György, Molnár Imre, Ságvári Endre, Lampel Mária. (PI Archívum, 658. f. 8/1. ő. e.)

[160] PI Archívum, 658. f. 8/1. ő. e.

[161] Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1943. április 15.

[162] PI Archívum, 658. f. 5/239. ő. e.

[163] PI Archívum, 658. f. 5/13. ő. e. (Itt található a jelentkezők névsora.)

[164] Bővebben lásd *Urbán Károly:* A Szociáldemokrata Párt értelmiségi akciója. Századok, 1977. 1. sz.

[165] PI Archívum, 658. f. 8/1. ő. e.

[166] A „széljegyzetet" és a memorandumot lásd PI Archívum, 696. f. 32. és 24. ő. e. – A memorandumot végül Peyer nem juttatta el a miniszterelnokhöz.

[167] 1943 nyarán Keresztes-Fischer csak úgy engedélyezte a vezetőképző tanfolyamok megtartását, ha a rendőrség megkapja a résztvevők névsorát. A pártvezetés hajlandó volt ezt átadni, Buchinger tiltakozott ellene.

[168] Buchinger az elnökségből való kihagyása után levelet írt Peyernek. „Szomorú igazság... hogy csak megkísérlem, hogy kötelességszerűen elmondjam valamely kérdésben a véleményem, máris ideges türelmetlenséggel próbálják belém fojtani a szót." Tiltakozott Szeder, főleg pedig Mónus önkényeskedése ellen. Peyer válaszában kifejtette, hogy ő ugyan „nem ellensége" Buchingernek, de nem tehet semmit az érdekében. (A levélváltásokat lásd PI Archívum, 697. f. 147. ő. e.)

[169] A programtervezet első változata munkatársakként a következőket sorolta fel: Propper Sándor, Kertész Miklós, Takács József, Faragó László, Ries István, Buchinger Manó, Szakasits Antal, Szeder Ferenc, Szőllősi Henrik, Zentai (Zuschlag) Vilmos, Erdősi Antal, Kéthly Anna, Szakasits Árpád, Révész Mihály, Gyorki Imre, Millok Sándor. A vita azonban nyilvávalóvá tette, hogy ezek többsége csupán a tervezetben szerepelt, a munkában nem vettek részt. (PI Archívum, 658. f. 5/239. ő. e.)

[170] Beveridge angol polgári közgazdász az egyetemes szociális biztosítás olyan tervét készítette el, amelynek háború utáni bevezetésével – véleménye szerint – a tömegek politikai irányú torekvéseit a szociális problémák felé lehetne fordítani és az esetleges forradalmi kísérleteknek elejét lehetne venni. Az angol Munkáspárt és a szakszervezetek lelkesedtek érte, de a nagytoke a „túlzott" anyagi „igénybevétel" miatt fanyalogva fogadta.

[171] A karácsonyi számban megszólaltak: Peyer Károly, Szeder Ferenc, Kéthly Anna, Karácsony Sándor, Gyürey Rudolf, Homicsko Vladimir, Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre (az utolsó három országgyűlési képviselő is volt) és sokan mások.

[172] Hozzászóltak írásban: Bechtler Péter, Buchinger Manó, Faragó László, Gáspár Zoltán, Gál Gergely, Gosztonyi Lajos, Gyorki Imre, Háber Vali, Hirmann József, Justus Pál, Kéthly Anna, Malasits Géza, Markos György, Münnich Károly, Peyer Károly, Propper Sándor, Révész Mihály, Szakasits Antal, Szakasits Árpád, Szalay Sándor, Száva István, Szerdahelyi Sándor, Tolnai (feltehetően György), Várnai Dániel, Zentai (Zuschlag) Vilmos.

[173] Az egyes fejezetek címei sorrendben: Államforma, alkotmány, állami berendezkedés; Igazságszolgáltatás; Külpolitika; A termelés; A mezőgazdasági népességért; Szociálpolitika; A család védelme; Egészséges lakást!; Az ifjúság védelme; Kultúrpolitika.

[174] Az első változat géppel írott szövegéhez tintával írta hozzá Mónus ezt a részt.

[175] PI Archívum, 658. f. 5/1943–2.

[176] A nemzetiségi kérdésben nemcsak éles bírálatot kapott a tervezet, hanem több memorandum is készült e kérdés részletes megvitatására. Így pl. Zentai (Zuschlag) Vilmos nyújtott be egy tervezetet (PI Archívum, 658. f. 5/240. ő. e.); az észak-erdélyiek, elsősorban a kolozsváriak Szakasits Árpád kozreműködésével készítettek el egy memorandumot, amelyet a pártban létrehozandó „Nemzetiségi bizottsággal", majd a pártvezetéssel szerettek volna megvitatni, de a vezetők többsége elzárkózott elóle, illetve húzta-halogatta az ugy „teto alá" hozását.

[177] Az észrevételeket, véleményeket lásd PI Archívum, 658. f. 5/239. ó. e., illetve Buchinger Manóét PI Archívum, 696. f. 19. ő. e.

[178] PI Archívum, 283. f. 2/1. ő. e.

[179] PI Archívum, 658. f. 5/244. ő. e.

[180] Urbán Károly már idézett tanulmányában csak hét csoportot sorol fel, az elokerult újabb dokumentumok azonban a kozgazdasági csoportot önálló bizottságként említik. (PI Archívum, 283. f. 10. ő. e.) Az egyes csoportok vezetói sorrendben a következők voltak: Gács Lajos, Tímár József, Gárdos Dezső, Berkes Jeno, Ladányi Ármin, Tiborc-Tiedler Zsigmond, Foldeák János, Bánoczy László.

[181] Lásd Urbán Károly idézett tanulmányát és PI Archívum, 799. f. 8. ó. e. Az október 15-i ulés jegyzokonyve.

[182] A memorandum eddig nem kerult elő, de Mónus Illés levelébol és Bán Antalnak a dokumentumhoz fűzott későbbi feljegyzéséből lényeges mondanivalóját ismerjuk. (PI Archívum, 283. f. 10. ő. e.)

[183] Javasolta: új adónemekre, főleg a progresszív adózásra, a hitelszervezet ellenőrzésére dolgozzanak ki ajánlásokat. Tanulmányozzák a kulkereskedelmi monopóliumok problémakorét, a teljes foglalkoztatottság lehetőségeit. Peyer viszont azt „üzente", hogy a bizottság készítsen terveket az OTI-épitkezésekről.

[184] PI Archívum, 799. f. 8. ó. e.

[185] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 378–380. old.

[186] Népszava, 1943. január 10.

[187] Újság, 1943. január 24.

[188] Fuggetlenség, Magyar Nemzet stb. 1943. január 25.

[189] Fuggetlen Magyar Újság, 1943. február 4.

[190] Magyar Nemzet, 1943. február 9.

[191] E csoport osszetételéről rendkívül érdekes adatokat kozolnek a Vida István által kozzétett Chorin-levelek (Három Chorin-levél. Századok, 1977. 2. sz.), valamint Andorka Rudolf naploja.

[192] *Gellért Andor:* A stockholmi színtér. 1942–1944. Új Látóhatár, 1974. december.

[193] A béketapogatódzásokról lásd *Juhász Gyula:* Az üszkos pillanat. I., II. rész. Új Írás, 1977. május–június, továbbá: Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. (Összeállította, a bevezetót írta Juhász Gyula.) Kossuth Konyvkiadó 1978.

[194] Független Magyarország, 1943. május 3.

[195] Ugyanott.

[196] Andorka Rudolf naplójában megemlíti, hogy nagy várakozással figyelték, hogyan válaszol a *Népszava* a polgári sajtó cikkeire. Március 21-i bejegyzésében megelégedéssel rögzíti: „a *Népszava* igen szépen felel".

[197] A tárgyalásról lásd PI Archívum, 651. f. 7. cs. 1943–4–1006. és 1943–7–1013.; 782. f. 1. ő. e., Pollacsek Gyula visszaemlékezése, továbbá Szakasits Árpád és Marosán Gyorgy szóbeli kozlése.

[198] PI Archívum, 782. f. 1. ő. e. Lásd még 651. f. 7. cs. 1943–4–1006., 1943–7–1015.; 658. f. 5/250. ó. e. SZDP titkársági levelezés.

[199] PI Archívum, 651. f. 7. cs. 1943–4–1006.

[200] PI Archívum, 658. f. 5/250. ó. e. Titkárság vidéki levelezése.

[201] *Gellért Andor:* Id. mű.

[202] Andorka Rudolf naplója. 280–311. old.

[203] A dokumentumot lásd PI Archívum, 658. f. 5/250. ő. e.

[204] Andorka Rudolf naplójában nincs nyoma a MEB tervezetének, sem a szervezet megalakulásának. A naplóban 1943. március második felétől a napló megszakadásáig – április 17. – számos feljegyzés van az e tárgykörben folyó tárgyalásokról. Így pl. március 23-i dátum mellett olvasható: „Délután Pártosnál tea, Tildy, Hegedüs, Tombor, Szakasits, Felkay, Barankovics, Parragi, Bakonyi és a Független Magyarország. Sok beszéd a parasztság, munkásság és értelmiség összefogásáról, hogy a krízisen átmenjünk. Igen okos, higgadt és józan eszmecsere, amiben öröm volt részt venni." „IV. 12... Rassay nagyon kipakolt rám a szocialistákkal való összefogás miatt..." (Andorka Rudolf naplója. 306–309. old.)

[205] PI Archívum, 659. f. 1543/1.

[206] Lásd Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 393–398. old. és PI Archívum, 651. f. 7. cs. 1943–7–1062.

[207] PI Archívum, 798. f. 1. ő. e.

[208] Az ezekről szóló tájékoztatót lásd PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/1. ő. e.

[209] Népszava, Magyar Nemzet, 1943. július 11.

[210] Lásd a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, a *Függetlenség*, a *Nemzeti Újság* 1943. márciusi számait.

[211] PI Archívum, 610. f. 1943–H–151.

[212] Lásd PI Archívum, Kádár János, Szakasits Árpád visszaemlékezése.

[213] A *Népszavá*ban ezt követően több olyan cikk jelent meg, amely a polgárságot, az értelmiséget tette felelőssé, ha a várt összefogás elmarad.

[214] *Juhász Gyula:* Az üszkös pillanat.

[215] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943–2. ő. e.

[216] Lásd *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája. 1944–1947. Akadémiai Kiadó 1976. 16. old.

[217] A leveleket lásd PI Archívum, 658. f. 6/277. ő. e.

[218] PI Archívum, 658. f. 5/248. ő. e.

[219] PI Archívum, 658. f. 5/249. ő. e.

[220] *Gellért Andor:* Id. mű.

[221] Népszava, 1943. július 20.

[222] Magyar Nemzet, Népszava, Kis Újság. 1943. július 31., augusztus 4.

[223] Esti Kis Újság, 1943. július 31.

[224] A memorandumot közli Századok, 1965. 1–2. sz.

[225] Népszava, 1943. augusztus 1. Az SZDP XXXIV. kongresszusának jelentése az 1943–1945-ös évekről.; Szakasits Árpád személyes közlése.

[226] Népszava, 1943. augusztus 7.

[227] *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája, 18. old. és *Sulyok Dezső:* A magyar tragédia. A szerző kiadása. 1954. 481–482. old.

[228] Magyar Nemzet, 1943. szeptember 14.

[229] Dél-Magyarország, 1943. október 29.

[230] Lásd Az SZDP XXXIV. kongresszusának jelentését az 1943–1945-ös évekről. 13. old.

[231] Déli Magyar Szó, 1943. augusztus 18.; Virradat, 1943. augusztus 8.

[232] Szabad Szó, 1943. augusztus 29.; PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/14.

[233] Kis Újság, 1943. augusztus 29.

[234] Szabad Szó, 1943. augusztus 8.; Népszava, 1943. augusztus 15.

[235] PI Archívum, 283. f. 2/1. ő. e. Az SZDP 1945-ös május–júniusi pártválasztmányának jegyzőkönyve.

[236] Népszava, 1943. augusztus 8. Lásd még Népszava, 1943. július 4., 11., 25., augusztus 22., szeptember 26.

[237] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/14.

[238] PI Archívum, 698. f. 32. ő. e.

[239] PI Archívum, 659. f. 5. cs. 1943/14. és Szakasits Árpád személyes közlése.

[240] PI Archívum, Röpiratgyűjtemény. III. 16/1943/2344–47.
[241] OSZK, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. Feljegyezés az 1943. augusztus 25-én Horthyval folytatott megbeszélésről.
[242] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 728. old.
[243] A dániai és finnországi eseményekről lásd a *Függetlenség*, a *Magyar Nemzet*, a *Népszava* stb. 1943. augusztus végi számait.
[244] *Juhász Gyula:* Az üszkos pillanat. 70–75. old.
[245] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 728. old.
[246] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája. 299–300. old.
[247] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/10. ő. e.
[248] Kis Újság, Magyar Nemzet, Népszava, 1943. szeptember 12.
[249] PI Archívum, 659. f. 1943/2. Horney svéd szociáldemokrata újságíró cikksorozata a *Socialdemokraten* c. lapban.
[250] A Wilhelmstrasse és Magyarország. 736., 746. old.
[251] Lásd a *Virradat*, a *Déli Magyar Szó*, a *Függetlenség*, a *Nemzeti Újság* stb. 1943. szeptember–októberi számait.
[252] Esti Újság, 1943. október 11.; Függetlenség, 1943. október 12. és PI Archívum, 721. f. 21/28. ő. e. – A német követi jelentés is kiemeli, hogy Antal „a mi szempontjainkhoz alkalmazkodik" és Olaszország „into példájára figyelmeztet..." (A Wilhelmstrasse és Magyarország. 735. old.)
[253] Dél-Magyarország, 1943. október 29.
[254] Esti Kurír, 1943. november 17.
[255] Népszava, 1943. szeptember 21.; Magyar Nemzet, 1943. szeptember 19. és október 10.
[256] Magyar Nemzet, 1943. október 17.; Népszava, 1943. október 22.
[257] OSZK, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/37. ő. e.
[258] Népszava, 1943. október 10.
[259] PI Archívum, 658. f. 6/277. ő. e. Pécsi titkári jelentés. 1943. szeptember 4.
[260] PI Archívum, 659. f. 8/47., 8/48., 8/43., 8/54., 8/53., 8/45., 9/36. stb. ő. e.
[261] Lásd Szeder leveleit Udvaros István győri, Bruder Ferenc kolozsvári titkárokhoz. (PI Archívum, 658. f. SZDP-titkárság.)
[262] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/4–17. ő. e.; 651. f. 2/1943–7–28 046.
[263] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1943/4.
[264] PI Archívum, 799. f. 8. ő. e.
[265] PI Archívum, 694. f. 1. cs. 15. dosszié.
[266] PI Archívum, 658. f. 5. cs. 1938/5. ő. e.
[267] PI Archívum, 283 f. 2/1. ő. e.
[268] *Sulyok Dezső:* Id. mű, 481–482. old. és OSZK, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték.
[269] PI Archívum, 285. f. 2. cs. 30. ő. e. (A levelet a Kisgazdapárt anyagai között – másolatban – találtuk. Ez bizonyítja, hogy eleget tettek Böhm kérésének.)
[270] Képviselőházi Napló, XVII. kot. 226–228. old.; XIX. köt. 188. old.
[271] Kis Újság, 1943. november 15.
[272] Képviselőházi Napló, XVIII. kot. 529. old.; Népszava, 1943. december 2.
[273] Képviselőházi Napló, XVIII. köt. 640. old.
[274] PI Archívum, 651. f. 2/1943–7–2762.
[275] OSZK, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. Lásd még *Pintér István:* A magyar antifasizmus és ellenállás. 256–258. old.
[276] Esti Kurír, 1944. január 31.; PI Archívum, 721. f. 2/8. ő. e.
[277] PI Archívum, 283. f. 2/1. ő. e. – A Kisgazdapárt csupán a részleges, a közép- és egyházi birtokot érintetlenül hagyó földreformot tartotta szükségesnek. (*Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája, 11–13. old.)
[278] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 440–448. old.
[279] Népszava, 1944. január 9.

[280] PI Archívum, 659. f. 1943/1.

[281] Népszava, 1943. október 5. és november 9.

[282] A Békepárt 1943 végén a nemzeti ellenállás gyengeségét két alapvető okkal magyarázta: „*a munkásság tömegaktivitásának hiánya* és általában a dolgozó tömegek akciószegénysége, 2. *a vezetés ingadozása, passzivitása* és hajlamossága arra, hogy a demokratikus tábor politikáját a reakció elleni harc útjáról a reakcióval való alkudozás útjára térítse le". (Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 434. old.)

[283] Népszava, 1944. január 18.

[284] PI Archívum, 677. f. 3. ő. e.

[285] PI Archívum, 658. f. 5/254. ő. e.

[286] Magyar Vasmunkások Lapja, 1944. február 15.

[287] Népszava, 1944. február 20., 27.

[288] *Sulyok Dezső:* Id. mű, I. köt. 481–482. old.

[289] PI Archívum, 677. f. 3. ő. e.

[290] OSZK, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték. 28/37., 28/112. ő. e.

[291] PI Archívum, 285. f. 7. cs. Tildy-gyűjtemény és *Révész Mihály:* A reakció ellen. Népszava-kiadás 1945. 98. old.

[292] PI Archívum, 704. f. II/8. ő. e.

[293] A letartóztatásokról lásd PI Archívum, 651. f. BM. VII. res. 1944–9–172 400-tól 194 000-ig és PI Archívum, 672. f. 1944. 21. ő. e.

[294] Függetlenség, 1944. április 23.

[295] Lásd PI Archívum, Faraghó Dezső és Harustyák József visszaemlékezése.

[296] A Hetes Bizottság tagjai: Kabók Lajos elnök, megbízott főtitkár, Bechtler Péter, Gyürey Rudolf, Hubai János, Karácsony Sándor – utóbbi három egyben a pártvezetőség tagjai is –, Kőműves József és Répa Károly.

[297] PI Archívum, 672. f. 1944–58. ő. e.

[298] A szakszervezetek működéséről részletesen lásd *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás. 66–99. old.

[299] PI Archívum. Rehabilitációs perek anyaga. 5260/1958.

[300] PI Archívum, 651. f. 3/1944–VII–9–177 352.

[301] PI Archívum, 672. f. 1944/21. ő. e.

[302] A tárgyalásokról lásd PI Archívum, Szakasits Árpád, Schiffer Pál, Markos György, Haraszti Sándor, Donáth Ferenc visszaemlékezése; Az SZDP XXXIV. kongresszusára készült jelentés.

[303] PI Archívum. Ropiratgyűjtemény, III. 16/1944/IV/2360.

[304] Kortárs, 1965. március.

[305] E szervezkedésekről lásd PI Archívum, Szakasits Árpád, Schiffer Pál, Száva István, Faust Imre visszaemlékezése; OL Szalay Sándor visszaemlékezése; *Marosán György:* Id. mű; Az SZDP XXXIV. kongresszusára készült jelentés.

[306] PI Archívum, Haraszti Sándor visszaemlékezése.

[307] A közleményeket lásd PI Archívum, 651. f. BM. VII. res 1944–7–17 497.

[308] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 507–510. old.

[309] Ugyanott, 522–523. old.

[310] PI Archívum, Száva István, Szakasits Árpád visszaemlékezése. OL Hadácsi Rezső visszaemlékezése. Az SZDP XXXIV. kongresszusára készült jelentés.

[311] *Szakasits György:* Törvényen kívül. Forrás Nyomda é. n.; Az SZDP XXXIV. kongresszusára készült jelentés.

[312] PI Archívum, 672. f. 21. ő. e.

[313] *Fenyő Miksa:* Az elsodort ország. Révai Kiadó 1946. 399–400. old.; *Vida István:* Három Chorin-levél; OL Bm. VII. res. 1944–7–17 441.

[314] PI Archívum, Haraszti Sándor, Faust Imre, Somogyi Miklós visszaemlékezése, Horváth Márton közlése.

[315] *Marosán György:* Id. mű; PI Archívum, 283. f. 2/1. ő. e. és 782. f. 1. o. e.

[316] Kovács Imre „Im Schatten der Sowjets" c., ellenséges beállítottságu konyvében kulon is kitér a Magyar Fronton belül a munkásosztály egységes magatartását szorgalmazo kommunista-szociáldemokrata torekvésekre. (30–35. old.)

[317] Az egységokmányt lásd Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 561–565. old.

[318] A dokumentum nagy történelmi jelentőségére bizonyíték a hitelessége, létezése koruli vita, az okmány sorsa is. A megállapodást, mint ismert – a benne foglaltak ellenére – 1944 oszen csak a Kommunista Párt hozta nyilvánosságra az illegális *Szabad Nép*ben. Az SZDP – bár próbálkozott – nyomda hiányában és a bekovetkezett események miatt nem publikálta. Ismereteink szerint az okmányból tobb példány készult, feltehetően az aláírást eredetileg vállaló mind a négy személy számára egy-egy. Hosszú ideig úgy tűnt, hogy minden példány elveszett. A felszabadulás utáni hónapokban a *Szabad Nép* közlése sem állt a „felek" rendelkezésére. Így azután eloszor Debrecenben, majd 1945 februárjában – a már megváltozott feltételeknek megfeleloen, de az október 10-i megállapodás szellemében rogzítették, illetve rekonstruálták a két párt együttműködését.

Az eredeti dokumentum hiánya a felszabadulást kovetoen az SZDP vezetőségének bizonyos politikai manóverezésre is lehetőséget adott. 1945 tavaszán az SZDP jobboldala hevesen támadni kezdte az egységmegállapodást. Egyrészt vitatta, hogy Szakasits Árpádnak joga lett volna a párt nevében erre a lépésre. Voltak, akik egyszerűen kétségbe vonták, hogy ilyen megállapodásra sor került. (Kéthly Anna még a hatvanas években is tagadta a dokumentum létezését, az egészet kommunista manővernek minősítette.)

A jobbról jövő támadás, másrészt az eredeti okmány hiánya lehetové tette, hogy az SZDP baloldala, éppen a munkásegység védelme érdekében kiszélesitse a tárgyaláson részt vevők és a dokumentumot aláírók korét. Feltehetően ez a magyarázata annak, hogy az SZDP XXXIV. kongresszusára készült jelentés arról számol be, hogy a dokumentumot Kállai Gyula, Szakasits Árpád mellett a szakszervezetek nevében Kabók Lajos is aláírta. Az elózetes tanácskozáson részt vettek között Bán Antal mellett Szeder Ferenc fótitkárt is megemlíti. Utóbbi azonban – mint említettük – nemcsak a tanácskozáson nem vett részt, hanem tiltakozott a tárgyalások ellen. Valószínű, 1945 nyarán Szedert a pártvezetőségen belüli labilis helyzete késztette arra, hogy szó nélkul hagyja a nyilvánvaló tévedést. Érdemes megemliteni, hogy tobben – Marosán Gyorgy, Szélig Imre stb. – a felszabadulás után is úgy tudták, hogy Kabók Lajos aláírta a dokumentumot. Marosán György számára meglepetés volt, amikor – konyve megjelenése után, amelyben Kabók és Bán aláírását tényként kozli – e konyv szerzője megmutatta az eredeti dokumentumot.

Az okmány hiánya 1945-ben tehát a jobboldallal szemben az SZDP baloldalát, egyben a két párt felszabadulás utáni együttműködésének történelmi megalapozottságát segítette. A dokumentum később – ma már kideríthetetlen korulmények kozott – előkerult, egyidejűleg azonban Rákosi Mátyás páncelszekrényének mélyére vándorolt. Kozzététele ugyanis az otvenes években nem szolgálta volna a szektás, torzult politika érdekeit. Az egységokmány eredeti, aláírt szovege 1956 végén kerult a Párttortenéti Intézetbe és elószor a *Párttörténeti Közlemények* 1958. augusztusi száma tette kozzé.

[319] Az SZDP XXXIV. kongresszusára készult jelentés.

[320] Vida István id. munkájában (A Fuggetlen Kisgazdapárt politikája) azt irja, hogy 1944 szeptemberében a Magyar Fronton belul a Kommunista Párt háttérbe szorult. Ez nem felel meg a valóságnak. Kétségtelen, a Kisgazdapárt erre torekedett, de sikertelenül. Változatlanul minden kezdeményezés kivitelezoje a Kommunista Párt volt. Az ugyan igaz, hogy a polgári csoportok és Horthy kornyezete mindent elkovettek a Magyar Front egységének megbontásáért, és a számukra még mindig „szalonképesebb" kisgazda-szociáldemokrata, illetve szakszervezeti vezetőkkel kerestek kapcsolatot. Ez részben sikerult is, de a külon kapcsolatok sem tudták a Magyar Frontot megbontani. Tildy, Szakasits vagy akár Rajk, mindig a Magyar Front nevében, annak kozosen elfogadott platformján tárgyalt.

[321] Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1935–1945. 545–547. old.

[322] Ugyanott, 548–551. old.

[323] PI Archívum, 283. f. 2/1. ő. e.

[324] A röpiratot közli *Harsányi János:* Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Zrínyi Katonai Kiadó 1966. 523–524. old.

[325] Az október 15-i kiugrás előkészítéséről lásd *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás; *Korom Mihály:* Horthy kísérlete a háborúból való kiválásra. Századok, 1974. 4., 5–6. sz.; Szakasits Árpád, Száva István, Harustyák József, Holovecz Mihály, Somogyi Miklós, Faust Imre, Polágyi Norbert, Bartha Bertalan visszaemlékezései; Az SZDP XXXIV. kongresszusának jelentése; A reakció ellen; *Szakasits György:* Törvényen kívül; Magyarország története, 1918–1945.

[326] PI Archívum, 782. f. 1. ő. e.

[327] 1944 végén, 1945 elején Mónust több tucat társával együtt a Császár uszodába vitték. Innét a „lelépni akaró" őrök a fogva tartottak egy részét szabadon engedték, illetve közölték velük: „ki-ki menjen, amerre lát". Mónus azonban nem vállalta a „rizikót". A nyilasok ismét összeszedték és a Duna-parton kivégezték azokat, akik nem menekültek el.

[328] Bővebben lásd *Pintér István:* A Magyar Front és az ellenállás. 192–214. old.

[329] *Szakasits György:* Törvényen kívül. 96–126. old.

[330] A reakció ellen. 129–141. old.

[331] PI Archívum, Szakasits Árpád, Sárközi Sándor visszaemlékezése; Az SZDP XXXIV. kongresszusának jelentése. Lásd még: Szabadság hajnalán. Kossuth Könyvkiadó 1965. 87–98. old.

Névmutató

Ábrahám Géza – 195
Ács Tamás, l. Mónus Illés
Adler, Friedrich – 162, 385, 409
Ady Endre – 247, 257
Almási József – 334
Ambrózy Gyula – 374
Andorka Rudolf – 302, 320, 333, 335–336, 341, 356, *424, 426, 428, 429*
Andrásfi Gyula – 67, 206
Andreánszky István – 257, 366
Antal István – 58, 105, 236, 350, *414, 430*
Apponyi György – 115, *395, 402*
Apró Antal – 376, *390*
Ascher (Ákos) László – 26, 75, 78, 80, 171, 182, *386, 395, 396*
Attlee, Clement Richard – 145
Auer Pál – 341
Ávár István – 377

Babinecz Gyula – 362
Bacsó András – *423*
Bajai (Bergl) Ferenc – *423*
Baján Gyula – *385*
Bajcsy-Zsilinszky Endre – 102, 119, 171, 182, 242, 265–267, 299–300, 302, 305, 311, 316, 332, 341, 343, 346, 348–349, 353, 355, 357, 360–361, 371, 378, *395, 419, 422, 423, 425, 427, 430, 431*
Bakó Ágnes – 251
Bakonyi István – *429*
Bakonyi Sebestyén Endre – 66, 103, *392*
Bakos Lajos – *420*
Baktay Ervin – *395*
Baky László – 283, 311, 364, *425*
Bálint György (Berecz István) – 138–139, *402*
Balogh lányok – 250
Balogh Edgár – 258, 300
Bán Antal – 323, 325, 330, 352, 358, 366, 370–372 *428, 432*
Bán Béla – 86
dr. Bánóczy László – 50, *425, 428*
Bányász István – *408*
Bányász József – 90, 169, *407, 426*
Barabás Gyula – 171, 182, *386*
Barakovich-Bács László – 238–239, 241
Barankovics István – 310, 333, *429*
Baranyai Lipót – 305, 340, 346, 350, 356
Baráti Huszár Aladár – 236, 239, 302, 308, 335, *414*
Barcs Sándor – 332
Bárd András – 67
dr. Bárd Imre – 10–11
Bárdossy László – 270–271, 281–282, 290, 299, 301, 303, 305, 307, 359, *424*
Bartha Albert – 344
Bartha Bertalan – *433*
Barthou, Jean Louis – 42
Bata István – 249
Bata János – 249
Bauer, Otto – 17, 21–22, 62–63, 72–74, 76, 79, 85, 178, 278, 371, *385, 392, 393, 394*
Bechtler Péter – 17, 50, 64, 69, 181, 327, 364–365, *402, 406, 410, 417, 427, 431*
Bede István – *420*
Benedek Emma – 394
Benedek Marcell – 300
Beneš, Eduard – 386
Benez – 212
Berda Ernő – 86
Berecz István, l. Bálint György
Bereczky Albert – 374
Berend T. Iván – 400
Berg Miksa – *402*
Berger Iván – 207
Berger László – *420*
Berkes Jenő – 50, *427, 428*
Berliner Márton – 11–12
Bernstein, Eduard – 21
Bethlen Gábor – 297
Bethlen István – 27, 35–36, 45, 67, 80, 112, 115–116, 118, 120, 125–126, 129–130, 144–147, 151–152, 174, 185–187, 203–204, 232, 235, 238, 240, 265–266, 270, 283, 290, 299, 301, 305, 314, 320, 333, 335, 338, 342, 348, 350, 360, *387, 389, 410*
ifj. Bethlen István – 370, 374
Betlen Oszkár – 385, 386, 388, 392, 407
Beveridge, William Henry – 325, 329, *427*

Bezerédy István – *402*
Bienstock, Gregor – 74, 85
Biliczky Sándor – 366
Bíró László – 251
Blaskó Artúr – 50
Blum, Léon – 72, 93, 96, 114, 145, 151, 158, 162, *401*
Bocskai István – 257
Bolgár Elek (Szebenyi Gáspár) – 186, *408*
Bonaparte, Louis – 76
Bonczos Miklós – 369
Bornemissza Géza – 68, 100, 109, 117, 125, 147, 185
Boros László – 19
Borovszky Géza – 252, 362, 364, *408, 418*
Borsányi György – 383, 384
Botyánszky Margit – 66, 90, 133, 195, 251, 273, *408*
Botyánszky Pálné – 52, 169, 251
Bozsoki Ferenc – 206
Böhm Vilmos (F. Molnár Sándor) – 10, 43, 59, 123, 136–137, 178, 333, 336, 341, 353–355, 361, *386, 391, 398, 430*
Böszörmény Zoltán – 141, 168, *392*
Braun Éva – 251
dr. Braun Soma – 26, 66, 79, 85, 289, 304, 308, *394*
Braunthal, Julius – 386
Bresztovszky Ede – 25, 70, 84, 110, 114, 133, 160, 167, 171–175, 177, 179–184, 188, 190–191, 194, 198, 240, *385, 395, 399, 405*
Breuer János – 214
Brouckère, Louis de – 96, 173
Bruder Ferenc – 258, *430*
Brumiller László – 217, *408, 426*
Buchinger Manó – 5, 11, 13, 18–19, 21–22, 24–28, 30, 37, 40–41, 43, 46, 49, 53–55, 61, 70, 72–75, 78–85, 90, 92–94, 102, 105, 109, 118, 123–124, 127, 139, 150–151, 156–157, 160–162, 177–179, 182, 189, 194, 205, 211–213, 217, 220, 230, 244–245, 251, 255, 268, 278–280, 291, 304, 319, 324–325, 328, 344–345, 361, *384, 385, 388, 389, 391, 392, 393, 397, 399, 401, 403, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 413, 414, 418, 426, 427, 428*
Buchinger Manóné – *385*
Bugár János – 67, 206
Buza Barna – *395*
Büchler József – 17, 50, 65–67, 69–70, 83, 86, 102, 109, 115, 117, 130, 181, 191, 194, 217, 228, 244, 251, 255, 271, 277–279, 285, 289, 291, 295, 306, 309–311, 323, 365, *385, 395, 401, 402, 405, 406, 408, 417, 418, 421, 425*

Citrine, Walter McLennan – *397*
Chamberlain, Neville – 145, 155–158, 196, 211, 254, *410, 417*
Chiciudeau György – *418*
Chorin Ferenc – 369, *428, 431*
Churchill, Winston – 145, 158, 254, 283, 285
Ciano, Galeazzo di Corte Lazzo – 127, 237, 256
Cosanovas, Juan – 97
Cvetković, Dragiša – 269
Cziráky József – *402*
Czizmarik József – 362

Csacsovszky József – 52
Csáky István – 237, 256, 265, 266, *417*
Csapó Sámuel – 52, 61, 69, 117, 217
Csatári Dániel – 418
Csatlós András – *420*
Csatlós István – 212
Csendes Károly – 250
Csicsics Sándor – 376
Csikos – 212
Csillag Ferenc – 11
Csillag István – *420*
Csilléry András – 111, 119
Csinos Bertalan – 206
Csinos István – 214
Csizmadia Sándor – 173
Csorba János – 356

Daladier, Édouard – 196
Darányi Kálmán – 108, 112, 115–121, 125–127, 132, 136, 139–144, 146–147, 149, 155, 172, *400, 402, 403*
Darvas József – 85, 221, 274, 300, 310, *400*
Dávid Lajos – 128
Davidson, Basil – 309–310
Deák Ferenc – 236, 356
Deák György – 291, 339, *423*
Deák Lívia – 250
Demény Pál – 188, 251–252, 291, *423*
Dernői Kocsis László – 419
Dési Huber István – 300, *425*
Dessewffy Gyula – 308, 334, 368, 371
Deutsch Jenő – 50, 191, *385*
Deutsch, Julius – 74
Devis, Rhys – *404*
Dimitrov, Georgi – 25, 61, 88, 229, *396*
Dobi István – 341, 344
Dollfuss, Engelbert – 29
Donáth Ferenc – 221, 365, *431*
Donáth György – 241
Dovcsák Antal – 10
Döme Piroska – 250
Duclos, Jacques – 96

Eckhardt Tibor – 48, 101–102, 104, 112, 115–116, 118, 126, 147, 167, 171, 174, 185–187, 217–218, 236, 275, 290, 332, 341, *398, 399, 402, 412, 423*
Eden, Sir Roberth Antony – 158

Egger Lajos – 250, 365, 369
Eiler András – 362
Endre László – 284
Engels, Friedrich – 85, 178, 263
Eötvös József – 236, 356
Erdei István – 66, 120, 131, 159–160, 170–171, 173–176, 180–183, *407*
Erdélyi József – 171
Erdmannsdorf, Otto – 419
Erdődy János – 366, 369, *422*
Erdős László – 66, 86, *408*
Erdősi Antal – *427*
Erényi Tibor – 400
Ernszt Sándor – 116, 146
Esterházy Móric – 119, 346, 348, 350
Esztergályos János – 49, 109, 117, 154, 209, 258, 273, *406, 418*

Fábián Béla – *400*
Fábián Dániel – 263
Faraghó Dezső – 362, *431*
Faragho Gábor – 375
Faragó László (Góra Lajos) – 102, 129, 137–138, 304, 325, 329, 344, *394, 397, 399, 401, 402, 427*
Farkas Béla – 169
Farkas István – 11, 13, 17, 24, 49, 69, 109, 217, 277, 280, 325, 377, *384, 395, 408, 425, 426*
dr. Farkas Zoltán – 50, 277, *385*
Faust Imre – 370, 374–375, *431, 433*
Fehér Imre – 206
Féja Géza – 133
Fejtő Ferenc – 77, *394, 395, 396*
Fekete Mór – *420*
Felkay Ferenc – 368, *429*
Fenyő A. Endre – 86
Fenyő Miksa – 369, *431*
Ferenczi Sándor – 308
Ferenczy Tibor – *400*
Fiala Ferenc – 344
ifj. Fock Jenő – 212, 251, *408*
Fock Margit – 206, 251
Fodor Gyula – 100, 193, 206–207, 214, *408*
Földeák János – *423, 428*
Földes Ferenc – 214, 300, *418, 425*
Földes László – 206, *420*
Földes Mihály – 172, 180, 252, 288, 298, 300, *418, 422*
Franco, Francisco – 95–96, 109, *400*
Frey András – 333
Friedmann Tibor – 135
Friedrich István – 119, 185
Friss Istvánné – 387, 389, 390
Fülöp György – 250
Fülöp Péter – 250
Fürst Károly – 206

Gács Lajos – *428*
Gács László – 67
Gál Benő – 30, 50, 52, 61, 69, 361, *425*
Gál Gergely – *427*
Gallai Lajos – 250, 273, *388, 392, 416, 427*
Garami Ernő – 9, 13, 17–19, 72, 74, 80, 324, *385, 393*
Garbai Sándor (G. Szabó Sándor) – 80, 123–124, *400*
Gárdos Dezső – *428*
Gárdos György – 250
Gárdos Mariska – 9, 11–13, 26, 80, 85, 212, 214, *383, 384, 408, 425, 426*
Gáspár Sándor – 206, 327
Gáspár Zoltán – 366, 377, *427*
Geiger Jakab – 11
Gellért Andor – 332, *428, 429*
Gergely Győző – 26, 85, 286, 288, 298, *422*
Gergely Imre – 90, 92, 96, 110
Gergely Miklós – 250
Gergő Zoltán – 377
Ghyczy Jenő – 346
Gipson, Georg – 341
Gisitz Endre – *423*
Glaser Ferenc – *426*
Gold Géza – 38
Goldmann György – 86, 133, 206, 214, 250, *408*
Goldmann János – 86
Gombossy Zoltán – 169
Góra Lajos, l. Faragó László
Gosztonyi Lajos – 268, 288, 298, 300, 306, 328–329, *422, 427*
Gömbös Gyula – 7–12, 14–17, 19–20, 23–24, 26–31, 34–37, 40, 42, 44–48, 50, 52–56, 58–59, 62, 64, 67, 80–81, 83, 88, 90, 92, 94, 98, 102–103, 105, 112, 115–117, 119, 121, 125, 146, 150, 168, 197–198, 204, *384, 386, 387, 389, 390, 391, 397, 398*
Gratz Gusztáv – 105
Grégész József – 362
Griger Miklós – *402*
Gruber Lajos – 260
Gulyás Gyula – *406*
Györki Imre – 30, 49, 61, 69–70, 82–83, 109, 117, 141, 146, 160, 165, 169, 191, 194, 277, 304, 312, 327, 330, 339, *395, 401, 406, 427*
Gyuricza Gyula – 362
Gyürey Rudolf – 50, 217, 277, 304, 339, 345, 377, *395, 401, 408, 426, 427, 431*

Haász Péter – 206, 212
Háber Vali – *427*
Habsburg – 309
Hadácsi Rezső – 369, 374–375, *431*
Hahna – *400*
Hajdú Ernőné – 248, 250
Hajdu Henrik – *385*

Hajdu Tibor – 383
Halas Lajos – 206
Halász Alfréd – 9, 11, 17–18, 50, 250, 256, 277, *384, 425*
Halifax, Edward – 145
Hámán Kató – 61
Hamza D. Ákos – 250
Haraszti Sándor – 214, 365, 367, *431*
Harmati Sándor – 206
Harrison, Per Albin – *398*
Harsányi János – 433
Hartmann, Nicolai – 79
Harustyák József – 195, 251, 273, 363, 376, *388, 416, 427, 431, 433*
Háy Károly – 250, 295, *424*
Háy Károlyné – 206
Háy László – 250
Háy Vilma – 250
Hébelt Ede – 249
Hegedüs Gyula – *429*
Heim József – 52
Henderson, Arthur – 316, *404*
Herczeg Ferenc – 332
Herczka Sándor – 54, 251, 289, 308, *394, 425*
Herriot, Édouard – 151
Hetényi Imre – 117
Heydrich, Reinhard – 309
Hirmann József – 323, 328, 366, *427*
Hitler, Adolf – 14, 16, 18–19, 21, 27, 32, 71, 80–81, 83, 111, 119, 144–145, 151, 155, 163, 186, 188, 211, 229, 235–236, 254–256, 259, 267, 269–271, 275, 278, 281, 292, 301, 304, 308, 314–315, 323, 331, 340, 354, 361, 379, *391, 400, 406, 411, 413, 421*
Hoffmann Árpád – 26, 85, 206–207
Hoffmann Olga – 365
Holló János – 13
Hollós Ervin – 250
Holovecz Mihály – 376, *433*
Hóman Bálint – 43, 266
Homicsko Vladimir – *427*
Homonnay Tivadar – 350, *402*
Hont Ferenc – *423, 425*
Horney – *430*
Horovitz Gábor – 50, 52, 68, *384, 395, 401, 408*
Horovitz Sándor – 217, *426*
Horthy Miklós – 35, 46, 111–112, 144, 147, 151, 163, 185, 269–270, 301, 333, 335, 340, 346, 369–370, 373–376, *389, 430, 432, 433*
ifj. Horthy Miklós – 374
Horváth Béla – 300
Horváth Lajos – 9, 12, *384*
Horváth Márton – 295–296, *424, 431*
Horváth Pál – 68, 117
Horváth Zoltán – 298, 352, 370
Hranyó Antal – 366
Hubai János – 117, *408, 426, 431*
Hubert Károly – *408*
Huszár Géza – 390
Huszár Mihály – *402*

Igaz Mária – 251, 366
Illyés Gyula – *395*
Imrédy Béla – 144, 149–155, 157, 161, 166, 172, 174, 176, 185–187, 195–196, 207–208, 241, 254, 260, 264, 356, *403, 405, 408, 409, 410, 412, 415*
Imrédy Béláné – *406*
Inczē Miklós – 383
I. (Szent) István – 151

dr. Jáhn Ferenc – 67, 85, *408*
Jakubovits Ignác – 13
Jamrich testvérek – 250
Jelinek Ferenc – 13, 214, 258, 377
Jomnitz János – 405
Jemnitz Sándor – 84
Johancsik János – 414
Jolsvai Vilmos – 295, *424*
Jordáky Lajos – 258, 300, *418, 426*
Józsa Béla – 158
József Attila – 304
Juhász István – 67
Juhász Gyula – 389, 394, 412, 415, 426, 428, 429, 430
Justus Pál – 206, 250, 292–293, 325, 328, 244, 266, *423, 427*

Kabók Lajos – 18, 28, 41, 53, 62, 70, 79, 123, 165, 203, 217, 228, 240, 258, 262–263, 277, 280, 303, 318, 335, 345, 355, 363–366, 369, 370–373, 375–377, *384, 395, 401, 408, 416, 418, 424, 425, 426, 431–432*
Kabos Ernő – 387
Kádár János – 214, 250, 338–339, 365, *416, 429*
Kalamár József – 376
Kállai Gyula – 214, 258, 268, 274, 288, 298, 300, 306, 334, 369, 371–373, *420, 423, 424, 425, 426, 432*
Kállai Sándor – 362, *407, 408*
Kállay Miklós – 305, 307–308, 310–311, 313–316, 319, 324, 332–335, 338, 340–343, 346–350, 354–357, 361, *426*
Kállay Tibor – *402*
Kaltbantner József – 366, 377
Kánya Kálmán – 155
Karácsony Ferenc – 362
Karácsony Sándor – 123, 133, 252, 277–280, 365, 376–377, *384, 408, 425, 426, 427, 431*
Kardics Kálmán – 117, *385*
Károlyi Mihály – 361
Kassák Lajos – 86
Kasztel András – 54, 66, 133, 206, 214, 268, 288, 298, 300, 306, 417, *422, 423*

Katona János – 193, *408*
Kautsky, Karl – 60, 63, 72–75, 85, 178, *392, 393*
Kelemen Gyula – 67
Kelemen István – 248
Kelemen Kornél – 334
Kelen Béla – 250
Kelen Jolán – *421*
Keleti Márton – 26, *425*
Kelli István – 250
Kelli László – 250
Kemény Pál – 366
Kende István – 250
Kende János – 385, 394
Kenéz István – *388*
Keresztes Albert – 140
Keresztes Mihály – 132, 252, 362, *408*
Keresztes-Fischer Ferenc – 165, 203–204, 238, 271, 279, 283–284, 287, 299, 302, 305, 310–311, 315, 317–318, 320–321, 348, *424, 427*
Kertész Jenő – 195, 250, 273, *426, 427*
Kertész Miklós – 17, 29, 46, 52, 70, 82, 86, 93, 109, 115, 117, 128, 150, 157, 160, 162, 194, 277, 280, 325, *384, 395, 396, 401, 406, 427*
Keszthelyi Géza – 365
Kéthly Anna – 13, 17–18, 22, 24, 28–29, 43, 49, 55, 61, 70, 82–83, 90, 109–110, 123, 157, 169, 189, 203, 217, 245, 277, 279–280, 291, 298, 310, 322, 327, 329, 331, 335–336, 339, 341, 343, 345–346, 348, 356, 360, 364–365, 371, 373, *384, 395, 401, 408, 414, 418, 422, 425, 426, 427, 432*
dr. Kis Jenő – 9, 11, 13, 17, 66, 90, 169, *384, 385, 395*
Kis Zsigmond – 61
Kisházi Ödön – 214, 378
Kiss János – 9, 11–12, 19, 362, *407, 426*
Kiss János (altb.) – 378
Kiss Károly – 206, 369, *400*
Kiss Nándor – 231
Kiss Roland – 9, 168, 170
Kiszela Gyula – 251
Knurr Pálné – 13, 248, 327, 377, *425*
Kolonics család – 251
Kolosváry-Borcsa Mihály – 155, 181, *405*
Koltói (Kristóf) Anna – 52, 157, 194, 214, 376–377, *385, 425, 426*
Komócsin Antal – 362
Komócsin Illés – 362
Komócsin Mihály – 362
Koncz János – 248
Kónya Sándor – 384, 390
Kopácsi József – *420*
Kopácsi Sándor – *400*
Korein Sári – *420*
Kornis Gyula – 186, 332, 369
Kornyilov, L. G. – 98
Korom Mihály – 433
Kós Imre – 250
Kossa István – 251, 308, 379, *408*
Kossuth Lajos – 290, 294, 356, 360, *422, 423*
Kovács Ferenc – 376
Kovács Imre – 221, 298, 308, 334, 369, 374, *420, 432*
Kovács Lajos – 308
Kovács Pál – 9
Kovács Katona Jenő – 258
Kovarcz Emil – 260
Kovrig Béla – *390*
Kozma Miklós – 110, 112–115, 119, 121, 127, *398*
Kölcsey Ferenc – 151
Kőműves József – 273, 362, *427, 431*
Kőműves Józsefné – 248
Körös Sándor – 212, 214, 251, *420*
Krcsek Pál – 250
Krispin János – *418*
Kulich Gyula – 131, 190, 192–193, 212, 215, 221, 251, 253, *408, 410, 413, 417*
Kun Béla – 104
Kunfi Zsigmond – 13, 40, 80
Kurucz István – 206

Lackó Miklós – 399, 410, 414
Ladányi Ármin – 330, *428*
Lajtai Vera – 250
Lakatos Géza – 369, 377
Lakatos István – *418*
Lakos Éva – 250
Lamoneda, Ramón – 97
Lampel Mária – 195, 273, *427*
Lansbury, George – 151, *404*
László Gyula – 86
Lázár Emil – 50, 52
Lázár Károly – 374
Lengyel Anci – 251
Lengyel Klára – 206, 251
Lengyel Sámuel – *418*
Lerm Tibor – 206
Lévai Miklós – 11
Lévai Sándor – 50, 250, 273, *427*
Levin Tibor – 251
Ligeti László – 206, 250
Linhardt Antal – 64–66, 120, 195, 217, 277, 308, *401*
Litvinov, M. M. – 145–146
Litzmann Jenő – 132
Losonczy Géza – 214, 298, 306, *422*
Löke Gyula – 133
Lőrincz Zsuzsa – 426
Lőrinczy Auguszta – 206, 251
Lukács György – *423*
Lukács Imre – 86

Mádai István – *395*

Madarassy László – 395
Magyary Ferenc – 374
Major Tamás – *425*
Makay-Petrovics György – 301–302
Makray Lajos – *402*
Malasits Géza – 28, 49, 69–70, 109, 160, 203, 262, 277–278, 318, 338, 355, 361, 369, *412*, *418*, *427*
Man, Hendrik de – 74, 86–88, *396*
Mandl Oszkár – 249, 308, *421*
Manoilescu, Mihail – 256
Marczali Henrik – *395*
Markos György – 300, 327–329, 352, 365, 368, *427*, *431*
Marosán György – 182, 214, 251, 273, 286, 304, 309, 323, 340, 342, 344, 358, 360, 362, 266, 270–271, *408*, *422*, *427*, *428*, *431*, *432*
Martinovics Ignác – 151
Marton Béla – 112, 115, 119–120
Martos Flóra – 43, *389*, *390*
Marx, Karl – 76, 85, 178, 212, 263, *394*
Máté György – 214, 230, 250, *413*, *416*
Mautner Sándor – 140, 366
May Endre – 378
May László – 378
May Sándor – 378
Mayer Arnold – 291, 339
Mecsér András – 119–120
Meskó Zoltán – 168
Mezei Ferenc – *426*
Mező Gyula – 9–12, 14, 19, 212, *408*
Miákits Ferenc – 173
Mihályi Ferenc – 99, 248
Mikecz Ödön – 120
Millok Sándor – 50, 70, 217–220, 238–239, 244, 273–274, 289, 298, 300, 320, 323, 325, 352, 361, *408*, *425*, *426*, *427*
Mód Aladár – 214, 300
Moldvai Sándor – 365
Molnár Erik (Szentmiklósi Lajos) – *396*
Cs. Molnár Ferenc – 195
Molnár Imre – 206, 250, 273, 308, 365, *427*
Cs. Molnár János – 251, *427*
Molnár József – 376
Cs. Molnár László – 366
F. Molnár Sándor, l. Böhm Vilmos
Molotov, V. M. – 255, 267
Mónus Illés (Ács Tamás) – 5, 8, 12–13, 16–19, 21–30, 41, 43–44, 53–55, 57–58, 60–64, 66, 70, 72–74, 77–81, 83–86, 88–90, 94–95, 101–107, 110, 113–114, 116–118, 123, 126, 128, 133–134, 137–138, 140–141, 145–147, 149–153, 155, 157–160, 171–172, 176–177, 179, 181, 183, 187–189, 191, 194, 209, 213, 217, 220, 226, 230, 245, 251, 255, 268, 276–280, 289, 291, 295, 298, 304, 309–310, 312, 325, 327, 328, 329, 330, 331, 337, 339, 341, 352, 361, 370–371, 377, *384*, 385, *386*, *389*, *391*, *392*, *393*, *394*, *395*, *396*, *397*, *398*, *399*, *401*, *402*, *405*, *407*, *408*, *413*, *414*, *416*, *418*, *422*, *423*, *427*, *428*, *433*
Moravitz Sándor – 206
Móricz Zsigmond – 300
Morrison, Herbert – 336
Mózes László – 135
Muck Lajos – 366
Muli István – *427*
Mussolini, Benito – 71, 111, 167, 254, 256, 335
Münnich Károly – 328, *427*

Nagy Ferenc – 341, 343, 348, 353, 355, 357, 360
Nagy István – 258, 310
Nagy Sándor – *418*
Nagy Tamás – 66, *425*
Nagybaczoni Nagy Vilmos – 317, 320, 340
Német Katalin – 250
Németh Ágoston – 376
Némethy Ernő – 67, 214
Nenni, Pietro – 96
Neumann József – *418*
Nexő, Martin Andersen – 61
Nietzsche, Friedrich – 79
Nyigri Imre – 160, 163, 171, 182–183
Nyigri László – 386

Okos Miklós – 170, 175, 182–183
Olberg, Oda – 73–74, 76, 85, *394*
Oltványi Imre – 341
Orbán László – 199, 250, 264, 289, *416*
Orosz Dezső – 206, 214, 249, 405, *407*, *408*, *413*, *416*
Orosz Miklós – 13
Oroszi Ferenc – 366

Ölvedi János – *414*
Ördögh Piroska – 387, 390, 391, 397

Pajor Rudolf – 17–18, 25, 35, 54, 69, 83–84, 100, 102, 113, 126, 217, 228, 268, 287, 304, 311, *395*, *418*
Pálffy György – 368, 374
Pallavicini György – 368, *402*
Pálóczy Horváth György – 302–303, 308
Pamlényi Ervin – 394
Parragi György – 341, *429*
Pártos Szilárd – *429*
Pásztor Imre – 50, 308
Pásztor Sándor – 277
Pásztóy Ámon – 284, 317, 321
Pataki László – 360
Payr Hugó – 146, 185, *399*
Pécsi Fischer Antal – 250, 369, 374
Peidl Gyula – 69–70, *384*
Pentz Károly – 308

Perczel Béla – *402*
Péter Gábor – 338, 365
Pethő Sándor – 204, 217–219, 235–236, 238–239, 242, 246, 274–275, 345, *412*, *414*
Petőfi Sándor – 306, 309, 332, *422*
Petrás Pál – 52
Petrovács Gyula – *400*
Peyer Károly – 5, 9, 11–13, 15–18, 23–28, 30–31, 35, 39, 41–42, 47, 49–50, 52, 55–56, 61, 69–70, 82–84, 90, 93, 109, 114, 116–118, 125, 127–128, 134, 137–138, 140–141, 145–147, 150, 152, 154, 157, 159–160, 162–163, 165, 174–177, 179, 181–184, 187, 190–196, 200, 203, 205–208, 210, 212–214, 216–217, 224, 227, 230–231, 234, 238–240, 243–245, 249, 253, 255, 258, 262–263, 265, 270–271, 276–281, 284–285, 287–288, 291, 299, 301–306, 308, 310–313, 316–321, 327, 329, 330, 332, 334–336, 339, 341–343, 345–346, 348, 353–361, 363, 380, *384*, *385*, *386*, *387*, *395*, *400*, *401*, *403*, *404*, *405*, *406*, *407*, *408*, *410*, *418*, *422*, *423*, *424*, *427*, *426*, *428*
Pfeiffer Zoltán – 371
Pikler György – 206
Pintér István – 385, 386, 388, 390, 399, 400, 403, 405, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 430, 431, 433
Piszker Tibor – 250
Pius, XI. – *409*
Polách Henrik – 78, *394*
Polágyi Norbert – *433*
Polgár Dezső – 366, 374
Pollacsek Gyula – *428*
Pollák Ervin – 378
Pollner György – 221
Pölöskei Ferenc – 396
Preszperi János – 11
Propper Sándor – 18, 49, 69, 83, 109–110, 143, 157, 192, 194, 277, 280, 304, 327, 329, *383*, 384, *385*, *395*, *399*, *401*, *406*, *418*, *427*
Purgly Emil – 333

Rácz László – 250
Radnóti Miklós – 75
Radó László – *427*
Radvánszky József – 251
Radvánszky Rezső – 182, 365, *408*, *427*
Radvánszky Rózsa – 133
Rajk László – 370–371, 374–375, *432*
Rajniss Ferenc – 93, 152
Rák Vilmos – 9
Rákóczi – 110
Rákóczi Ferenc – 257
Rákóczi György – 257
Rákosi Mátyás – 42, *389*, *432*
Rákosi Sándor – 400
Rakovszky Tibor – *402*
Ránki György – 383, 394, 400, 405
Rassay Károly – 48, 101–102, 115–116, 119–120 125, 127, 146, 236, 263, 265–266, 335, 340, 344, 346, 350, 353, *399*, *429*,
Ratulovszky Károly – 250, *427*
Ravasz László – 364
Rédey Tivadar – 332
Reisinger Ferenc – 49, 170, 175–177, 182–183, 246, 252, 377, *400*, *406*, *407*
Reismann Dezső – 11
Reisz Móric – 50, 52
Reményi-Schneller Lajos – 314
Rendek András – 250
Renner, Karl – *385*
Répa Károly – 117, *431*
Reszegi Ferenc – 376
Révai József – 106–107, 130, 163, 222, 245, *398*
Révész Ferenc – 43, 66, *388*, *392*, *418*
Révész László – 348
dr. Révész Mihály – 22, 25–26, 50, 94, 277–278, 280, 300, 304, 327, *396*, *397*, *399*, *421*, *425*, *427*, *431*
Rezi Károly – 67
Ribbentrop, Joachim von – 254, 256
Rideg Sándor – 86
dr. Ries István – 13, 17, 22, 24, 26, 61, 70, 73, 83, 123, 194, 245, 251, 279, 289, 295, 344–345, 364, *384*, *385*, *394*, *395*, *401*, *408*, *426*, *427*
Romhányi József – 250
Rónai Sándor – 66, 120, 228, 246, 252, 362, *400*, *408*, *420*
Rónai (Vándor) Zoltán – 26, 40, 59, 73, 75, 77, 79–80, 85, 89–90, 98, 107, 123, *386*, *388*, *393*, *394*, *395*, *396*, *397*
Roosevelt, Franklin Delano – 158, 196, 283, 285
Rosta Endre – 212
Rotschild József – 251
Rózsa Ferenc – 58, 229, 294, 298, 310, *413*, *417*
Rózsa Richárd – 42–43, 229
Rőder Vilmos – 141, *403*
Rudas Béla – 72, *393*
Rudas Ervin – 250

Sági testvérek – 250
Ságvári Endre – 66, 103, 134–135, 251, 273, 289, *427*
Salgó László – 250
Sándor – 42
Sándor József – 250
Sándor Pál – 370
Sarlós István – 250, 265, 367
ifj. Sarlós István– 250, 265
Sárközi Sándor – *433*
Sávolt János – 52, 214
Schiffer Pál – 250, 340, 358, 365–367, *431*
Schiffer Rezső – 19, *384*
Schlachta Margit – 334
Schlanger – 212

Schóber Béla – 378
Schóber Béláné – 378
Schopenhauer, Arthur – 79
Schönherz Zoltán – 215, 222, *417*
Schöpflin Aladár – 332
Schrank József – *427*
Schwarz József – 250
Schweiger János – 378
Sebes Pál – 389
Sebestyén István – *427*
Serényi János – *394*
Serényi László – *402*
Seres József – *406*
Seres Márton – 250
Sigray Antal – 334, *402*
Simon Ferenc – 214, *408*
Simon Lajos – 214
Simonyi Ákos – 250, 273, *427*
Sinka József – 171
Sinka Mihály – 11, *384*
Sipos Péter – 389, 397, 405, 408, 410, 412, 415,
Smarilla Géza – *385*
Sombor-Schweinitzer József – 232, 246, 249, 253, 255, 283, 286–287, 310–312, 314, 317–318, *416*
Somogyi Miklós – 214, 342, 362, 370, 374–376, *431, 433*
Sós Endre – 250
Souvarine, Boris – *392*
Stampfer, Friedrich – *385*
Stauber József – *427*
Steinherz Simon – 50
Stern Jenő – *423*
Stern Szerén – 50, *385*
Stollár Béla – 369, 378
Sugár Andor – 86
Sugár György – 250
Sugár Irén – 250
Sugár Magda – 250
Sulyok Dezső – 334, 343, 352, 360, *402, 429–431*
Supka Géza – 386
Surányi Lajos – *408*
Süllő Géza – 265
Svéd László – 416

Szabadi Imre – 11
Szabó Dezső – 171
Szabó Ervin – 178
Szabó István – 300, 348
G. Szabó Sándor, l. Garbai Sándor
Szabó Zoltán – 300
Szakács Kálmán – 392, 396, 407
Szakasits Antal – 52, 117, 327, *385, 418, 425, 427*
Szakasits Árpád – 5, 17, 25, 30, 42–44, 53–55, 61, 70, 84, 93, 117, 123, 134, 137, 143, 179, 181–182, 184, 190, 192, 195, 204–205, 207, 209–210, 212, 214–217, 230–232, 239, 245–246, 250, 258, 268, 271, 273, 276–280, 286, 288–289, 291, 295–296, 298–299, 304, 306, 308–313, 325, 327, 329, 332, 334, 339–340, 343–346, 348, 353, 356, 358–360, 364–369, 371–380, *384, 389, 395, 400, 401, 403, 407, 409, 410, 413, 416, 418, 420, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 431, 432, 433*
Szakasits György – 369, 378, *431, 433*
Szálasi Ferenc – 120, 141, 253, 256, 259–260, 376
Szalay Sándor – 327–329, 352, *427, 431*
Szalmás Piroska – 250
Szamai Lajos – 139, 212–213, 246, 251, 289, 293, 323, 365–366, *410, 425, 427*
Szamai Lajosné – 248
Szamek László – 308
Szántó Zoltán – 123, *400*
Száva István – 328, 365–366, 375, *422, 427, 431 433*
Szczypka József – 214
Szebenyi Gáspár, l. Bolgár Elek
Széchenyi István – 290, 356, *422*
Szeder Ferenc – 11, 13, 66, 99, 176, 203, 217, 227–228, 238, 244, 248, 262, 268, 291, 312–313, 317–321, 335, 339, 341, 343, 345, 348, 356, 364–365, 369, 371, 373, *384, 395, 401, 418, 425, 426, 427, 430, 432*
Szegedi (Szeszler) Andor – 250
Szegedi (Szeszler) Ottília – 250
Székely Béla – *386*
dr. Székely József – 171, 182
Szekeres József – 387, *400, 418*
Szekeres Sándor – 360, 385
Szekfű Gyula – 236, 300, 302, 305, 332, 344, 350, *422, 423*
dr. Szekszárdi László – 26, 73–74, 79, *385, 393, 395*
Szele Árpád – 206
Szélig Imre – 217, 248, 251, 273, 277–279, 362, 364, 366, *432*
Széll József – 119–120, 141
Széll Mihály – 134, 206, 214, 362, 376
Szendy Károly – 141, *395*
Szent-Györgyi Albert – 303, 333–334, 338, 369, 374
Szentiványi Lajos – 348
Szentmiklósi Lajos, l. Molnár Erik
Szepessy Albert – 50, 64, *406, 425, 427*
Szerdahelyi Sándor – 84, 182–183, 300, *422, 427*
Szerémi Borbála – 207
Szikra Sándor – 250
Szilágyi István – 219
Szinai Miklós – 250
Szirmai Hédi – 251, 360
Szirmai István – 338, 349
Szobek András – 252, 362, *408, 426*
Szolnoki Ferenc – 362

Szombathelyi Ferenc – 288, 346
Szontágh Jenő – *402*
dr. Szőllősi Henrik – 26, *395*, *427*
Sztálin, J. V. – 278, *392*, *413*
Sztójay Döme – 365–366, 369
Sztranyavszky Sándor – 174, 185–187, *398*
Szüdi György – 86

Takács Ferenc – 13, 49, 66, 70, 90–91, 120, 131–132, 160, 167, 169–177, 179–184, 188, 190–191, 194, 240, 252, *396*, *406*, *407*, *418*
Takács József – 276, 291, 300, 304, 325, 362, 364, 366, 374, *385*, *395*, *396*, *422*, *427*
Takács Sándor – 362
Tamássi György – 75–78, *393*
Táncsics Mihály – 294, *423*
Tarányi Ferenc – *402*
Tatai István – *420*
Teleki Pál – 195–196, 198, 200–204, 208, 218, 220–227, 233, 235–238, 241–245, 254–257, 259, 261–262, 264–266, 269–272, 275, 279, 305, 310, 314, 336, 348, *408*, *412*, *414*, *417*, *423*
Thorez, Maurice – 96
Tiborc-Tiedler Zsigmond – *428*
Tildy Zoltán – 120, 317, 341, 343, 346, 348, 353, 355, 360–361, 369, 373–375, *427*, *428*, *431*, *432*
Tilkovszky Lóránt – 383, 394, 414, 419, 423
Timár József – *428*
Tito, Joszip Broz – 367
Tobler János – *402*
Tófalvi Károly – *418*
Tolnai György – 250, 328–329, *413*, *416*, *422*, 427
Tolnai József – 66, 169–170, 175–176, 181–182, 252, 341, 351, 362, *406*
Tombor Jenő – 429
Tonhauser Pál – 338, 349, 360
Toronyi Demeter – 378
Tóth Gyula – *388*
Tóth István – 11
Tóth Lajos – 212, 214, 251, *420*
Tóth Mihály – 214, 251, 309, *408*, *420*
Török Antal – 248
Török János – 194, 206, 214, 362, 375, *408*
Turányi László – *423*
Turati, Filippo – 72, 74
Türk Dénes – 19

Udvardi János – 308
Udvaros István – 52, 66, 169, 252, *430*
Uhirek Ferenc – *385*
Újszászy István – 374–375
Urbán Károly – 330, *427*, *428*
Urbancsok Mihály – *420*

G. Váczi Lajos – 348
Vágvölgyi (Wiener) Tibor – 54, 66, 85, 127–128, 133, 195
Vajda Imre – *408*
Valachi Gyula – 133
Valentiny Ágoston – 252
Vámbéry Rusztem – *386*, *395*
Vámos Ilona – 251, *420*
Vanczák János – 173
Vandervelde, Emile – 162, *385*
Vándor Zoltán, l. Rónai Zoltán
Varga Béla – 334, 343, 348, 353, 357
Varga József – 235–236, 248, 260, 317, 340, *424*
Varga Lajos – 362
Varga Sándor – 212, 251
Varga Sándor – 263
Varga–Weisz András – 378
Várnai Dániel – 25, 298, 300, 329, *418*, *425*, *427*
Várnai Olivér – 250
Vas Antal – 248
Vas–Witteg Miklós – 214, 308, 365, *388*, *426*
Vázsonyi János – 334
Veesenmayer, Edmund – 349
Verebes Jenő – 378
Veres Péter – 10–11, 171, 179, 310, *395*, *407*
Vértes György – 86
Vida Ferenc – 249–250
Vida István – 428, 429, 431, 432
Visinszkij, A. J. – *419*
Visnyai Sándor – 308
Visnyovszky – 308
Voinovich Géza – 332
Vörös János – 369, 374–376

Wallisch Kálmán – 43
Weisz Gyula – 52
Weltner Jakab – 11, 13, 17–19, 24–25, 28, 30–31, 49, 62, 69–70, 88, *395*
Werth Henrik – 288
Wiesenberger Vilmos – 52, 117
Wirth Ádám – 9, 11–12, 19, 207
Wirth Károly – 260
Wittmann Tibor – 206
Wolff Károly – 119, *392*

Zadravetz István – 155
Zágoni Ernő – 412, 420, 421, 423, 424
Zentai (Zuschlag) Vilmos – 131, 181, 228, 232, 248, 328, *385*, *405*, *408*, *413*, *427*, *428*
Zgyerka János – 378
Zichy János – 119, *402*
Zilahy Lajos – *395*
Zimmermann Imre – 135
Zyromsky, Jean – 158

Zsigmond László – 419
Zsolt Béla – *395*

Tartalom

Előszó 5

I. FEJEZET

AZ MSZDP TEVÉKENYSÉGE A GÖMBÖS-KORMÁNY ELSŐ SZAKASZÁBAN (1933–1935) 7

1. Az MSZDP XXIX. kongresszusa és az ellenzék 7
2. Hitler hatalomra jutásának hatása, az MSZDP és a Gömbös-kormány kapcsolata 19
3. Az antifasiszta munkásegység, a választójog és az érdekképviselet összekapcsolódása a magyar munkásmozgalomban 31
4. Az 1935-ös választások, az MSZDP társadalmi bázisa 45
5. A szociáldemokraták, kommunisták együttműködésének kérdése 1935–1936 fordulóján 53

II. FEJEZET

AZ MSZDP POLITIKÁJÁNAK ALAKULÁSA A FASISZTA ÉS AZ ANTIFASISZTA ERŐK NEMZETKÖZI ÉS HAZAI HARCÁNAK KIBONTAKOZÁSA IDEJÉN (1935–1937) 71

1. Az MSZDP a fasizmusról és az ellene meghirdetett „szellemi offenzíváról" 72
2. A francia és spanyol népfront sikereinek hatása, az MSZDP állásfoglalása 92
3. Az MSZDP helyzete és politikája a Darányi-kormány megalakulásakor 108
4. Az MSZDP politikája 1937 első felében. A párt XXXI. kongresszusa 119
5. A nyilasok elleni aktív harc kibontakoztatásának kísérlete. A polgársággal való együttműködés és a választójog konkrét napirendre kerülése a pártban 131

III. FEJEZET

AZ MSZDP POLITIKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN 144

1. Az MSZDP és az Imrédy-kormány 1938 nyarán 144
2. München és a területi revízió; nacionalista hullám az MSZDP-ben 155
3. A Bresztovszky–Takács-csoport fellépése és bukása 167
4. Az 1939-es pártkongresszus – a függetlenségi politika meghirdetése 184

5. A kormány általános támadása a szocialista szervezetek ellen és az 1939-es országgyűlési választás 195

6. A párton belüli baloldal nyílt jelentkezése és térnyerése. Vita a nemzeti összefogás kérdéséről 205

IV. FEJEZET

AZ SZDP POLITIKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELSŐ PERIÓDUSÁBAN (1939–1941) 223

1. Az SZDP alkalmazkodási kísérlete a kormány „nemzeti" céljaihoz. Az „orosz" kérdés 224

2. A Szakszervezeti Tanács nyilatkozata 235

3. Az SZDP politikája a Balkán-konfliktus idején 256

V. FEJEZET

AZ SZDP HELYE ÉS SZEREPE AZ ANTIFASISZTA FÜGGETLENSÉGI MOZGALOMBAN ÉS AZ ELLENÁLLÁSBAN (1941–1944) 281

1. Az SZDP politikája a háborúba lépést követő esztendőben 284

2. Az SZDP a Kállay-féle rendszermentő politika időszakában. A Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt szövetsége 314

3. Az SZDP politikája az ország német megszállásának időszakában 361

Jegyzetek 383

Névmutató 435

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
79.0787 – Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető Bede István vezérigazgató
A kötetet szerkesztette Farkas Mária
A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 39,2 (A/5) ív